

**AKADEMIK UBAYDULLA KARIMOV TAVALLUDINING
105 YILLIGI MUNOSABATI BILAN O'TKAZILGAN
XALQARO ILMIY KONFERENSIYA MATERIALLARI
TO'PLAMI**

Toshkent – 2025

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI**

**AKADEMIK UBAYDULLA KARIMOV
TAVALLUDINING 105 YILLIGI MUNOSABATI
BILAN O‘TKAZILGAN XALQARO ILMIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI
TO‘PLAMI**

Toshkent – 2025

UO‘K 314.151(575)(08)

KBK 607(543)

Y 83

Akademik Ubaydulla Karimov tavalludining 105 yilligi munosabati bilan o‘tkazilgan xalqaro ilmiy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent, 2025. – 510 bet.

Mas’ul muharrir:

Bahrom Abduhalimov – tarix fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

O‘ktambek Sultonov – tarix fanlari doktori, professor.

Salima Eshonova – filologiya fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim.

Tahrir guruhi:

Laziz To‘rayev – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

Akbar Idiyev, Maftuna Mirzayeva, Farrux Kamoliddinov,

Doston Tojiyev, Sherzod Karimov.

Ushbu to‘plamda qadimgi davrdan bugungi kungacha bo‘lgan sharqshunoslik sohasidagi dolzarb masalalar, tarix fani oldida turgan muammolar va ularning yechimlari, tarixshunoslikka oid tadqiqotlar, til, adabiyot hamda manbashunoslik masalalari, Sharq renessansi davri allomalari ilmiy merosining o‘rganilishi, qadimiy yozma manbalarning muomalaga kiritilishi kabi masalalarga qaratilgan tadqiqotlar o‘rin olgan. To‘plam sharqshunoslar, tarixchilar, adabiyotshunoslar, tadqiqotchilar va keng kitobxonlar ommasi uchun mo‘ljallangan. To‘plam tarkibidan o‘rin olgan maqolalar mualliflarning ilmiy tadqiqot natijalari va shaxsiy ilmiy qarashlarini o‘zida aks ettiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti

direktori huzuridagi Kengashining 2025-yil 8-apreldagi 4-sonli

majlisi qarori asosida nashrga tavsiya etilgan.

© Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti.

ISBN 978-9910-9030-5-2

SO'ZBOSHI

Akademik Ubaydulla Karimov nomidagi xalqaro sharqshunoslar konferensiyasi – bu mintaqadagi sharqshunoslik fanining rivojiga salmoqli hissa qo‘shib kelayotgan, o‘zining boy ilmiy an‘analari va doimiy ilmiy muloqot maydonini ta‘minlab beruvchi nufuzli anjumandir. Har yili Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti mezbonligida an‘anaviy tarzda o‘tkaziladigan ushbu konferensiya o‘zining mazmunga boyligi, mavzularning ilmiy jihatdan dolzarbligi va xalqaro miqyosdagi ishtirokchilari bilan ajralib turadi. Joriy yilda mazkur anjuman o‘zining XX yubiley sonini nishonlamoqda. Ushbu muhim sana munosabati bilan konferensiya doirasida nafaqat dolzarb masalalar muhokama qilindi, balki sharqshunoslik sohasining bugungi holati va uning istiqbollari bo‘yicha ham chuqur tahliliy mulohazalar yuritildi.

Konferensiyaning asosiy maqsadi – Sharq xalqlari tarixi, madaniyati, fani tarixi, adabiyoti, tili, diniy-falsafiy tafakkuri, san‘ati va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini ilmiy asosda o‘rganish, zamonaviy ilmiy yondashuvlarni qo‘llash hamda yosh tadqiqotchilar va yetuk mutaxassislar o‘rtasida samarali ilmiy muloqotni yo‘lga qo‘yishdan iboratdir. Shuningdek, tadbir O‘zbekiston va boshqa mamlakatlar olimlari o‘rtasida akademik hamkorlikni mustahkamlash, yangi ilmiy aloqalarni o‘rnatish va istiqbolli ilmiy loyihalarni shakllantirish imkonini beradi.

Mazkur ilmiy to‘plam konferensiyaga chuqur saralashdan o‘tkazilib tanlab olingan maqolalarning jamlanmasidir. Ushbu maqolalarda Sharq madaniyati va tafakkurining turli jihatlari, hozirgi global jarayonlar fonida ularning dolzarbligi, tarixiy manbalarni yangi metodologik yondashuvlar asosida tahlil qilish tajribalari hamda o‘zbek va jahon sharqshunoslik maktablari o‘rtasidagi fikr almashuvlari o‘z ifodasini topgan. To‘plamda tarjimashunoslik, manbashunoslik, dinshunoslik, falsafa, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik va boshqa ixtisosliklar bo‘yicha maqolalar o‘rin olgan bo‘lib,

ular mualliflarning ko‘p yillik izlanishlariga, yangi arxiv manbalariga va amaliy kuzatishlarga tayangan holda yozilgan.

Alohida e‘tiborga molik jihati shundaki, bu yilgi konferensiyada ishtirok etgan olimlar geografiyasi kengayib, unda Markaziy Osiyo mamlakatlari, AQSh, Yaponiya, Turkiya, Ozarbayjon, Ukraina davlatlaridan bo‘lgan sharqshunoslar o‘z ilmiy qarashlarini bildirdilar. Bu esa konferensiya darajasining yuksalganini, xalqaro akademik hamjamiyatda unga bo‘lgan e‘tibor ortib borayotganini ko‘rsatadi.

Ushbu nashr ilmiy doiralar, doktorantlar, mustaqil tadqiqotchilar, ilmiy izlanishlar olib borayotgan talabalar hamda Sharq madaniy merosiga qiziqish bildirayotgan barcha o‘quvchilar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, to‘plam yangi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos, taqqoslama tahlillar uchun metodologik namuna va akademik muloqotlar uchun mustahkam poydevor vazifasini o‘taydi.

Sharqshunoslikning yetuk namoyandasi, akademik Ubaydulla Karimov nomi bilan atalgan mazkur konferensiya uning ilmiy merosiga hurmat bajo keltirish, uning sharqshunoslik maktabiga qo‘shgan beqiyos hissasini e‘tirof etish bilan bir qatorda, bugungi avlod olimlari zimmasidagi ilmiy mas‘uliyatni ham yodga soladi. Shu jihatdan, ushbu anjuman va nashr O‘zbekiston ilmiy fanining jahon ilmiy makonidagi o‘rnini mustahkamlash yo‘lida muhim qadamlardan biri hisoblanadi.

Abduhalimov Bahrom Abdurahimovich

*Tarix fanlari doktori, professor,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi vitse-prezidenti,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti direktori.*

BOBOJON SAFAROVNING «XORAZM XONLIKLARIGA TEGISHLI TARIXIY MATERIALLAR» ASARI BORASIDA

Abstract: *The article describes Bobojon Safarov's work, Historical Materials on the Khorezm Khanates, a rare manuscript stored under number 11117 in the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan's collection, as it is an autograph copy. The work's scientific value is highlighted by the fact that it begins with a description of 17th century historical events in the Khiva Khanate, providing relatively detailed coverage of the country's socio-economic and political situation, particularly the events of the late 19th and early 20th centuries, which the author witnessed first-hand. The work contains details not found in other historical sources. The article also discusses how information about the life of the author, B. Safarov, can provide new insights into historical processes from the late 19th to the mid-20th century, including Soviet government policy.*

So'nggi o'rta asrlar Xorazm tarixiga doir bir qator «Solnomalar», xususan, XIX asrda yaratilgan Munis va Ogahiy qalamiga mansub tarixiy asarlar bo'lishiga qaramay, XX asr mualliflarining bu boradagi ishlari ham o'z o'rniga ega. Ana shunday asarlardan biri «Xorazm xonliklariga tegishli tarixiy materiallar»[2] (keyingi o'rinlarda «Materiallar») bo'lib, hajm jihatdan kichik bo'lsa-da, davriy chegarasining XVII asr bilan boshlanib, XIX - XX asr boshlaridagi siyosiy, ayrim ijtimoiy jarayonlar borasida qo'shimcha ma'lumotlarning mavjudligi hamda o'z davrining mafkuraviy, shuningdek ma'naviy-madaniy muhiti haqida tasavvur berishi bilan ahamiyatlidir.

«Materiallar» Bobojon Safarov qalamiga mansub bo'lib, uning tarjimayi holi haqidagi ma'lumotlar muallifning «Xorazmdagi qulchilik haqidagi materiallar» nomli boshqa bir asarini nashr ettirgan N. Toshov va U. Abdurasulovlar tomonidan atroflicha berilgan [1:265-292]. Ushbu olimlar Bobojon Safarov tarjimayi holiga tegishli tafsilotlarni uning turli asarlari muqaddima va xotima qismlaridagi ma'lumotlar orqali tiklaganliklarini ta'kidlashadi. Ingliz tilida nashr etilgan mazkur ishning ahamiyatini e'tirof etgan holda, muallif tarjimayi holini keltirishda, bevosita undagi ma'lumotlarga tayanish maqsadga muvofiqdir. Zero, ushbu maqolada tahlilga tortilgan «Materiallar» orqali asar muallifining tarjimayi holi haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lish mumkin emas.

¹ Tarix fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi.
E-mail: allnig_9@mail.ru.

1891-yil Xiva shahrida tug'ilgan Bobojon Safarov dastlabki ta'limni an'anaviy boshlang'ich maktabda, so'ngra yangi usul, ya'ni jadid maktabida va keyingi bosqichda madrasada olgan. Otasi mulla Safarning Xiva shahar mufti-yi a'lam devonida «masala yozadurg'on» xodim bo'lib ishlaganligi yosh Bobojonga ham o'z zamonasining yuqori martabali kishilari orasida bo'lish imkonini bergan. Uning o'zi qayd etishicha, yangi usul maktabida xon saroyining martabali amaldorlaridan Islom Xoja (1872–1913) va Muhammad Husayn devonbegi (1871–1918)ning o'g'illari bilan do'st bo'lib, saroydagi voqealarni ham ular bilan birgalikda muhokama qilishgan. Ko'rinib turibdiki, Bobojon Safarov o'z davrida sodir bo'lgan siyosiy jarayonlardan yaxshigina xabardor bo'lgan. U otasi tufayli o'sha davrning ma'lum-mashhur tarixchisi, shoiri Muhammad Yusuf Bayoniy (1859-1923) bilan ham shaxsan tanish bo'lganligini ta'kidlab, tez-tez uning shaxsiy kutubxonasidan tarix, tasavvuf va adabiyotga oid kitoblarni olib turganligini eslab o'tgan¹.

Bobojon Safarov «ota kasbi»ni egallab, ish faoliyatini, o'zi qayd etganidek, «tahlikali 1917-yil» aprel oyida «Duma hukumati»ning kotibi sifatida boshlangan [1:267]. «Duma hukumati» yoki turli manbalarda Majlis sifatida tilga olingan tashkilot «Yosh xivaliklar» tomonidan taassis etilib, xonlik taxtida o'tirgan Qo'ng'irotlar sulolasi hokimiyatini isloh qilish, jumladan demokratik tartiblarni joriy etishga qaratilgani bois, bir necha oygina faoliyat olib borgach, 1917-yil kuzida so'nggi Xiva xoni Asfandiyorxon tarafdorlari tomonidan ta'qibga uchragan. Oqibatda Bobojon Safarovning ham bu yerdagi faoliyati to'xtatilgan va u o'z ishini o'zgartirib, 1919-yilning oxirlaridan turli «Sovet hukumati agentliklari»da, ya'ni Xorazmda Qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligiga barham berib, yangi socialistik tuzumga asos solgan bol'sheviklarning idoralarida ishlashni davom ettirgan [1: 267]. Bobojon Safarov bir o'rinda idoraga aniqlik kiritar ekan, 1920-yilning boshlarida Xorazm Xalq Respublikasi Sovnarkomining «Turkmanlar ishi bo'limi»dagi faoliyatini ko'rsatib o'tgan.

B. Safarov 1944-yilda «kamomat» ayblovi bilan 7 yilga qamalgan va 2 yildan so'ng ishi qayta ko'rib chiqib oqlangan. Shunday bo'lsa-da, u o'z mavqeini qayta tiklanishiga erisha olmagan va hech bir ishda uzoq ushlanib qolmagan edi.

Saqlanib qolgan so'nggi hujjatlardan 1955-yildagi «ishdan bo'shatish to'g'risidagi ma'lumotnoma»dan anglash mumkinki, B. Safarovning oxirgi ish joyi Xiva shahridagi Pahlavon Mahmud mozori bo'lib, u yerda bir yilga yaqin vaqt g'aznachi (kassir) vazifasida faoliyat yuritgan.

«Tarixiy materiallar»ning yozilishiga turtki bo'lgan sabablarni tahlil qilgan N. Toshov va U. Abdurasulovlarning ta'kidlashicha, Bobojon Safarov tomonidan hukumatga ko'plab marta «qalam haqqi» (gonorar) so'rab murojaat etilgani hamda uning Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti

¹ N. Toshov va U. Abdurasulovlar ushbu ma'lumotlarni B. Safarovning O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanuvchi yana bir asaridan olinganliklarini qayd etishgan [3].

fondida saqlanuvchi barcha qo'lyozmalari shaxsan muallifdan sotib olinganligi bu borada moddiy manfaatdorlik omili ham yuqori bo'lgan [1:269]. Bu esa o'z navbatida, yuqorida ko'rsatilganidek, sud hukmiga ko'ra «oqlangan» bo'lsa-da, Bobojon Safarov umrining oxirigacha biror joyda qo'nim topa olmaganligini tasdiqlaydi. Ko'rinib turibdiki, katta-kichik tarixiy asarlar - «Materiallar» yozish turli yumushlar bilan shug'ullanishga majbur bo'lgan B. Safarovning muhim qo'shimcha daromad manbai bo'lgan.

1962-yilning boshlarida Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Muhammad Yusuf Bayoniyning tarjimai holiga doir ma'lumotnomalar tuzish uchun B. Safarovga 30 rubl to'lab berganligi ham uning buyurtma asosida olib borgan ishlari haqida tasavvur beradi.

Hozirda hayot bo'lgan qarindoshlarining bergan ma'lumotlariga ko'ra, B. Safarov 1983-yil Xiva shahrida vafot etgan [6: 48].

Tarjimaiy holidan ko'rish mumkinki, B. Safarov o'z davrining ziyolisi va tarixnavisi sifatida tarixda o'chmas iz qoldirgan. Uning Xiva xonligi so'nggi o'rta asrlar tarixi hamda shaxsan o'zi guvoh bo'lgan Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi va sovet hukumati davri ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga doir «Materiallari» qimmatli manba sifatida e'tirof etib kelinadi.

E'tiborlisi shuki, B. Safarov sovet hukumatining «ayblovi»dan so'ng muayyan bir tashkilot yoki rasmiy hukumat idoralarida barqaror ishlay olmagan, biror yuqori lavozimni egallamagan bo'lsa-da, o'z davrining iste'dodli tarixnavisi sifatida e'tirof etilgan bo'lishi kerakki, u yaratgan tarixiy asarlar nafaqat ommada, balki yirik mutaxassislarda ham qiziqish uyg'otgan. Xususan, uning qator ishlari SSSR Sovnarkomining Toshkentdagi Marksizm-leninizm instituti rahbari, yirik o'zbek olimi Muhammadjon Yo'ldoshevning shaxsiy iltimosiga ko'ra tayyorlangan edi.

Avtograf nusxa bo'lganligi bois O'zR FA ShI fondida nodir qo'lyozma sifatida № 11117 raqam ostida saqlanayotgan Bobojon Safarovning «Xorazm xonliqlariga tegishli tarixiy materiallar» asari 20x28.5 hajmli 16 varaqni tashkil etadi. Asar 1958–1959-yillarda (asarda 2 ta sana ko'rsatilgan) Xiva shahrida arab imlosida, eski o'zbek tilida oddiy qalamda yozilgan.

Asar XVII asr Xiva xonligidagi tarixiy voqealar tavsifi bilan boshlanib, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli haqida ma'lumot beradi. Ayniqsa, muallif tomonidan XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi voqea-hodisalarning shaxsan guvohi sifatida nisbatan batafsil keltirilishi alohida tarixiy qimmatga ega.

Asarda Xiva xonligidagi soliqlar, jumladan xaroj, zakot, boj masalalari, Muhammad Rahimxon hamda Asfandiyorxon hukmronligining ziddiyatli jihatlari ham tasvirlangan [5: 237].

Asarning e'tiborli tomoni ularda xonlarni taxtga o'tqazish tartib-qoidalari va urf-odatlar haqida berilgan ma'lumotlar Xorazmda hokimiyat tepasiga kelgan Arabshohiylar va ulardan keyingi Qo'ng'irotlar sulolalari davridagi davlatchilik g'oyalari, boshqaruvdagi ayrim o'zgarishlarni to'laroq

tushinishga yordam beradi. B. Safarov Xiva xonligidagi tarixiy voqealarni hikoya qilar ekan, xonlarning urf-odatlariga doir ayrim qiziqarli ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Jumladan, u xonlarni taxtga o'tqazishda Chingiziylar udumiga ko'ra «kigiz ustida qo'yib taxtga mindirishlari», shu bilan birga «podshohlarning boshlarida [shohlik] toji bo'lishi lozim» ligini ta'kidlaydi [2:3-4]. Asar XVII asr Xiva xonligidagi tarixiy voqealar tavsifi bilan boshlanib, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli haqida ma'lumot beradi. Ayniqsa, muallif tomonidan XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi voqea-hodisalarning shaxsan guvohi sifatida nisbatan batafsil keltirilishi alohida tarixiy qimmatga ega.

Asarda Xiva xonligidagi soliqlar, jumladan xaroj, zakot, boj masalalari, Muhammad Rahimxon hamda Asfandiyorxon hukmronligining ziddiyatli jihatlari ham tasvirlangan [5: 237].

Asarning e'tiborli tomoni ularda xonlarni taxtga o'tqazish tartib-qoidalari va urf-odatlari haqida berilgan ma'lumotlar Xorazmda hokimiyat tepasiga kelgan Arabshohiylar va ulardan keyingi Qo'ng'irotlar sulolalari davridagi davlatchilik g'oyalari, boshqaruvdagi ayrim o'zgarishlarni to'laroq tushinishga yordam beradi. B. Safarov Xiva xonligidagi tarixiy voqealarni hikoya qilar ekan, xonlarning urf-odatlariga doir ayrim qiziqarli ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Jumladan, u xonlarni taxtga o'tqazishda Chingiziylar udumiga ko'ra «kigiz ustida qo'yib taxtga mindirishlari», shu bilan birga «podshohlarning boshlarida [shohlik] toji bo'lishi lozim»ligini ta'kidlaydi [2:3-4]¹. Tojga qo'ndirilgan jig'a (bezak)ga jig'aqushning 20-30 dona pati qadab qo'yilganligini tasvirlagan B. Safarov «jig'oqushi Xorazm diyorida yashaydurg'on qushlardan emasdur» deb izoh berib o'tgan.

Ko'rinib turibdiki, B. Safarovning «Materiallari» haqiqatda Xiva xonligi tarixiga, davlat boshqaruvi hamda ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga doir muhim ma'lumotlarni berishi, boshqa manbalarda uchramaydigan tafsilotlarni to'ldirishi bilan alohida ahamiyatga ega. Hatto, muallifning tarjimaiy holiga doir ma'lumotlarni tahlil qilish XIX asr oxiri - XX asr 50-yillaridagi tarixiy jarayonlar, jumladan, sovet hukumatining boshqaruv siyosati haqida bir qator yangi tasavvurlarni hosil qilishi mumkin. Shu jihatdan, B. Safarovning hayot yo'lini o'z davri jamiyatdagi voqealar kontekstida tahlil qilish, uning bugungi kungacha to'liq tadqiq etilmay kelayotgan «Xiva xonliklariga tegishli tarixiy materiallar»ini chuqur o'rganish va nashr etish zarur.

Foydalangan adabiyotlar

1. Abdurasulov U., Toshov N. Soviet 'Local' Knowledge: Babajan Safarov's. Notes on Slavery in Khwarazm / Aus den Tiefenschichten der Texte.

¹ Jeg'a, jeqa – bosh kiyim (salla, do'ppi yoki toj)ga o'rnatiladigan qimmatbaho bezak, taqinchoq. Qarang: [4:439].

- Beiträge zur turko-iranischen Welt von der Islamisierung bis zur Gegenwart. Herausgegeben von N. Purnaqcheband, F. Saalfeld. – Germany. Reichert Verlag Wiesbaden 2019. Pp. 265-292.
2. Safarov B. Xorazm xonliklariga tegishli tarixiy materiallar. O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. №. 11117. 16 v.
 3. Safarov B. Xorazmlik tabib, sho'ir, go'yanda, mu'arrix Muhammad Yusufbek Bobojonbek o'g'lining ahvolotining tarixiy voqeasi. O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Qo'yozma №. 11498.
 4. Персидско-русский словарь / Под. ред. Ю.А. Рубинчика. – Москва, 1970. Т. I. – С. 439.
 5. Собрание восточных рукописей. История / Составители Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. – Ташкент: Фан, 1988.
 6. Тошов Н. Муҳаммад Юсуф Баёний таржимаи ҳолига оид янги манба // *Sharqshunoslik* 14 (2009), 47-56.

Пуговкина Оксана¹

ДНЕВНИКИ О.Н. МАЛЛИЦКОЙ: ОБ ЭПОХЕ И СУДЬБЕ РУССКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

THE DIARIES OF O.N. MALLITSKAYA: ON THE ERA AND THE FATE OF THE RUSSIAN INTELLIGENTSIA

***Abstract.** The late 20th and early 21st centuries in the historical science of Uzbekistan were marked by the beginning of a «methodological revolution» and a «linguistic turn», which expanded the research scope of historians and brought historical studies to a new level. New sources emerged, while researchers also sought to provide new interpretations of already known materials. Personal documents are of particular interest to historians, which reveal new dimensions of familiar histories such as epistolary sources, memoirs, and diaries. Over the past 30 years, national historiography has been enriched with new memoir sources written by representatives of both the Russian and national military and cultural intelligentsia. This article focuses on the analysis of three diaries written by O.N. Mallitskaya which is one of the most prominent figures in the memoir genre in Turkestan. In her diaries, she presents a «female perspective» on the history of two epochs: imperial and soviet, without embellishment, striving to represent real events and her emotional responses to them.*

За последние тридцать лет в отечественной историографии произошли значительные изменения, как в плане методологическом, так и обретения новых источников. В частности, речь идёт о документах

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Национального центра археологии Академии наук Республики Узбекистан.
E-mail: pugovkina@yandex.ru. ORCID: 0000-0002-7420-8897.

личного происхождения, *неофициальных* (эго-документах), к которым можно отнести дневники и воспоминания современников эпохи XX века.

Большинство этих мемуаров были опубликованы лишь в начале XXI века, что позволяет говорить о «буме» мемуаристики о Туркестане. Зачастую авторы мемуаров – бывшие белые офицеры, активные участники Белого движения, Туркестанской военной организации, вооружённого движения против советской власти, представители национальной и русской интеллигенции, вынужденные эмигрировать из страны в 20-е годы XX в. в связи с неприятием советской власти или в результате её преследований. Этих источников не коснулась официальная идеология, они лишены политического заказа, но в то же время им присуща субъективность, связанная с документами личного происхождения.

Из «открытых» мемуарных документов последних тридцати лет по истории Туркестанского края стоит отметить воспоминания бывших русских офицеров – Б.Н. Литвинова, И. Зайцева, В. Клемма и Ф. Гнесина, С. Безобразова, В.А. Слободчикова, А. Искандер, П. Назарова, видного деятеля Туркестана В. Юферева, А. Гзовского, В.В. Стратонова, И. Солоневича [1] и др.

В последние годы начинают публиковаться и «женские» истории [2]. Наиболее известными считаются дневники и воспоминания Ольги Николаевны Маллицкой (1876–1943), продолжающие привлекать отечественных исследователей [3]. Она – дочь известного отца – Николая Петровича Остроумова, супруга известного исследователя-географа Средней Азии, бывшего городского головы Ташкента – Николая Гурьевича Маллицкого (1873–1947).

Уникальность ее дневников в том, что они позволяют воссоздать дух двух эпох – *Русского Туркестана*, где описаны картины Первой мировой войной, труд в качестве сестры милосердия, огромное желание помогать раненым солдатам в госпиталях и *Туркестана-Узбекистана советского* – чужого, с неприятием Октября и большевиков, с несправедливыми арестами, репрессиями, высылками, печальной судьбой русской интеллигенции.

Вся история жизни Ольги Николаевны и ее семьи отражена в трёх дневниках, датированных 1914–1917, 1929–1933 и 1933–1935 гг. Как она сама писала, таких тетрадей у неё было двенадцать на момент ареста Николая Гурьевича в 1932 г. по делу «Восточного факультета» САГУ. Во время ареста все они, вместе с бумагами мужа, были изъяты. Позднее восемь тетрадей ей вернули.

Все дневники, как и воспоминания, были написаны Ольгой Николаевной собственноручно простым карандашом или ручкой. Написание дневников было хорошим тоном русской интеллигенции. К сожалению, до нас не дошли другие её дневники, написанные возможно в более юные годы, что помогло бы исследователям увидеть взросление автора,

изменение мировоззрения, юношеское восприятие окружающего мира, отношение к власти.

Написание каждого из трёх дневников можно рассматривать как веху в жизни самой Ольги Николаевны и членов её семьи.

Первый, условно названный нами дневник, охватывает период 1914–1917 гг. [4] и представляет собой тетрадь в 169 страниц текста, написанного от руки, синей ручкой. Записи велись автором сначала ежедневно, особенного в период поездки в поезде от Ташкента до Варшавы, а позднее, после приезда, и с началом исполнения обязанностей сестры милосердия, разрыв в датах составлял до недели.

В этом дневнике нашли отражение годы Первой мировой войны. Её дочь, 16-летняя Лилия, принимает решение стать сестрой милосердия и отправиться на фронт помогать раненым. Ольга Николаевна не могла отпустить единственного ребёнка в такое далекое и опасное путешествие, поэтому принимает решение вместе с дочерью окончить курсы сестёр милосердия. По окончании курсов и сдачи экзаменов мать и дочь 14 декабря 1914 г. с вокзала Ташкента отбыли в составе санитарного поезда Красного креста. Отбывающих шумно провожали на вокзале: с музыкой и слезами. Они проехали через всю Российскую империю: Оренбург, Самару, Москву, Петроград и 15 января 1915 г. прибыли в Варшаву.

Местом расположения туркестанских сестёр милосердия было определено селение Яблонна в 18 верстах от Варшавы. С января по апрель 1915 г. мать и дочь вместе работали в лазарете, выполняя свои тяжелые обязанности. В июне месяце они получили отпуск в Ташкент и отдохнув дома, в июне того же года возвращаются к месту своего назначения и продолжают свою нелёгкую, но крайне важную работу.

В связи с начавшимся наступлением германцев на Польшу и отступлением русских войск было принято решение о всеобщей эвакуации. 12 июля они приезжают в Петроград и до августа ждут решения о своей дальнейшей работе. 27 августа мать и дочь возвращаются в Ташкент. На этом история их участия в Первой мировой войне завершилась. Эта история так и осталось бы одной из миллионов в истории Первой мировой войны, если бы не внезапно возникшее у Ольги Николаевны желание всё записывать: мысли, события, рассуждения. В дневнике по этому поводу она записала: *«Было бы интересно, если бы с самого начала записывать все, что слышишь и переживаешь о войне, но раньше как-то не интересовало. Больше жила собственными ощущениями, переживаниями».*

В дневниках Ольги Николаевны можно выделить несколько тематических направлений: *«описание природы», «жизнь в поезде», «размышления о войне и германцах», «судьба Родины», «беспокойство за дочь и ее будущее», «повседневный быт врачей и медицинского персонала», «раненые российские солдаты», «российская армия», «город Варшава и его жители», «слухи», «божественный промысел».*

Ключевой темой её дневника был нелёгкий труд сестёр милосердия. В своих записях она наглядно показала весь героизм этих хрупких женщин, которые оставались с ранеными даже тогда, когда армии отступали. Они не замечали физическую усталость, была только одна цель – сохранить сон и душевное равновесие. С каждой последующей страницей по тону письма чувствуется, что окружающая действительность перестает её удивлять и вызывать эмоции: *«У нас было три покойника и еще несколько кандидатов. Ужасно видеть, как гаснет жизнь здоровых, полных сил людей»* [4: 26 об. – 27]. Постепенно она понимает, насколько переплетены судьбы раненых солдат, её самой и сестёр милосердия. Она описывает случай, когда они потеряли легко раненого солдата только потому, что ему вовремя не оказали помощь: *«Еще две смерти на нашей совести»*.

В этом дневнике она часто обращается к теме Божественного Промысла и Веры. Эта тема впоследствии будет ключевой в двух последующих дневниках, датированных 30-ми годами XX века. Во многих событиях она видит Божий Промысел: посещение храмов в Москве и в Петрограде; после первого обстрела в Варшаве она вместе с дочерью неистово молится в католическом храме, замечая, что: *«неважно, чья Мадонна, наша или их. Бог слышит всех»* [4: 17 об. – 18].

История возникновения второго дневника, датированного 1929–1933 гг. [5], связана с Чимкентской ссылкой её супруга – Николая Гурьевича Маллицкого. Эта ссылка заставила её многое передумать, переосмыслить все произошедшие революции, судьбу русской интеллигенции, простого народа и своё собственное место в советском обществе [6]. Основными тематиками её «чимкентского» дневника были: *наступившая эпоха социализма, образование колхозов и политика власти к единоличникам, несправедливости и униженное положение советского народа, русский народ и его мощь, голод в Казахстане, бездомные дети, вымирание казахского народа, гонения на священнослужителей, закрытие храмов*.

Все чимкентские переживания – это постоянный диалог, спор с кем-то незримым, но всё понимающим. Иногда в дневниках она обращается к своим внукам, а иногда, создаётся впечатление, что и к читающему этот дневник. Она великолепно знала русскую литературу и историю России. В своём дневнике она много ссылается на «Капитанскую дочку» А.С. Пушкина, на историю восстания декабристов 1825 г.

Значительное место в её дневнике занимают вопросы человеческой сущности и предопределения, судьба православия в Советском государстве, безверие собственных внуков. Она верила в то, что всё происходящее – предопределено, это та ноша, которую должен вынести человек и не сломаться: *«Неисповедимы пути Господни! Может для очищения самого Христианства нужны эти испытания, чтобы чистый кристалл освободить от вековых наслоений»* [5: 81 об.].

Третий дневник, датированный 1933–1935 гг. [7] был написан судя по всему карандашом, но несмотря на это хорошо сохранился и читабелен. Характерно, что третий дневник не начинался с новой нумерации, а является продолжением другого дневника, начинаясь с 95 страницы, с 9 июля 1935 г. В этом дневнике она продолжает скрупулезно описывать всю «социалистическую реальность» со значительной долей иронии: *«Читаешь газеты и снова умиляешься и восторгаешься, как у нас хорошо»* [7: 95].

В этом дневнике своё внимание она сосредоточила на таких темах, как: *«газета «Правда Востока» и отражение в ней соцреальности», «заседания пленумов», «положение с хлопком в Узбекистане», «организация детских домов с целью освободить женские руки», «фашизм», «споры» с Белинским, Герценом, Горьким», «обновленческая церковь».*

Она с иронией описывает Москву 1935 года, которую подготовили к VII конгрессу Коминтерна: *«Москва – показатель того, что якобы достигнуто в пятилетку. А мы знаем, что туда везут всё, обездоливая провинцию»* [7: 96–97].

Она продолжает критиковать не только советскую власть, но и классиков марксизма. Можно предположить, что с трудами некоторых из них она была знакома: *«В августе исполнилось 40 лет со дня смерти Энгельса. Того ли он хотел или переворачивается в гробу при виде нашего благополучия? Ведь он хотел свободы личности и счастья отдельных людей, а кажется личность никогда так не была подавляема государством как у нас»* [7: 100 об. – 101].

Кроме того, в этом дневнике много фрагментов из прошлой жизни. Она вспоминает об отце, Николае Петровиче Остроумове, его учениках, бывшем туркестанском обществе, К.П. Кауфмане (1818–1882).

Много переживаний Ольги Николаевны вызывала её болезнь – ревматизм, предстоящая операция по удалению паращитовидной железы, что, вполне вероятно, настраивало её на мрачные и печальные мысли. Операция, по её записям, прошла хорошо, но мысли о собственной ненужности и неприспособленности русской интеллигенции к новому строящемуся обществу её не покидали: *«Моему поколению приходится иногда пересматривать некоторые понятия, которыми нас пеленали в колыбели, – восстанавливать их для новой жизни. Увлекаемые в перспективы – все более отчетливые и вещественные – новой жизни, мы иногда оборачиваемся на ходу, чтобы оглянуться на выжженную пустыню гуманизма. Нужно ли это? Вы, молодое поколение, перелистаете несколько страниц недавней истории, перелистаете, как справочник»* [7: 189 об. – 190].

«Женские истории» русской интеллигенции, написанные в самые трудные и переломные эпохи жизни Туркестана, позволяют воссоздать субъективное отношение русской интеллигенции ко всему, что происходило в это переломное время: война, Октябрьский переворот,

репрессии, аресты, высылки, демагогические заявления лидеров Советского государства и реальная картина жизни народа. В тоже время, эти уникальные материалы дают возможность увидеть место женщины в переломные времена, прочувствовать её переживания, её видение политических событий и способы пережить трагические периоды жизни.

Использованная литература

1. Литвинов Б.Н. Воспоминания: в 2 ч. Ч. 2: Гражданская война на Кавказе и в Закаспии. 1918–1920 гг. – Москва: Пробел, 2000, 2017. – 519 с.; Литвинов Б.Н. Белый Туркестан // <http://www.white-guard.ru/go.php?n=54&id=1281>; 3. И. Из недавно пережитого // Соловецкие острова. Ежемесячный журнал. – Орган Управления Соловецкими лагерями Особого назначения ОГПУ. – Год издания III. – 1926, апрель. – № 4. – С. 55–71; № 5–6. – С. 30–41; 3. И. В стане баш-курбашей Иргаш-бая и Ишмат-бая (Из истории священной войны Ферганы с большевиками) // Оренбургский казачий вестник. – 1919, 21 мая. – № 92; 3. И. В стане баш-курбашей Иргаш и Ишмат-бая (Из истории священной войны Ферганы с большевиками) // Утро Сибири. – 1919, 31 мая. – № 112; 3. И. Смехотворная Туркестанская красная армия // Оренбургский казачий вестник. – 1919, 24 мая. – № 94; Гнесин Ф. Туркестан в дни революции и большевизма // Белый архив. Сборники материалов об истории и литературе войны, революции, большевизма, белого движения под ред. Я.М. Лисового. – Париж, 1926. – Т. 1. – С. 81–94; Клемм Вильям фон. Очерк революционных событий в русской Средней Азии // Вопросы истории. – 2004. – № 12; 2005. – № 1; Молчанов Л. А. «В Туркестане советская власть установила небывалый до сих пор национальный гнет» ... О судьбе и докладе С.А. Безобразова подробнее см.: Ганин А. Вертикаль штабс-капитана Безобразова // Родина. – № 8. – 2020. – С. 127–130; Слободчиков В.А. О судьбе изгнанников печальной... Харбин. Шанхай. – Москва: Центрполиграф, 2005. – 429 / Подробный материал находится на сайте «Прожито»; Князь А. Искандер. Небесный поход. – С. 549–568; он же. Небесный поход (продолжение) // <http://pervorohodnik.ru/publ/9-1-0-96>; Гнесин Ф. Туркестан в дни революции и большевизма (краткое описание хода событий в Ташкенте. Март-декабрь 1917 года). – С. 537–548 // Сопротивление большевизму 1917–1918 гг. – Москва: Центрполиграф, 2001. – 605 с.; Искандер А. Небесный поход // <http://pervorohodnik.ru/publ/11-1-0-125> (дата обращения 01.05.2022); Назаров П.С. Погоня по Средней Азии. Побег от ленинской тайной полиции. – [Б. м.]: Издательские решения, 2018. – 365 с.; Он же. Беглец в просторах Средней Азии. – [Б. м.]: Издательские решения, 2021. – 352 с.; Юферов Вяч. Мои воспоминания. 1959. Рукопись // <https://www.academia.edu/39002218/> Юферов_В_

- Воспоминания_1959 (дата обращения: 22.04.2022); Гзовский А. Социальная революция в Туркестане: полумесяц и красная звезда (туркестанские воспоминания). – Москва: ГАУГН-Пресс, 2020. – 285 с.; Стратонов Всеволод. По волнам жизни. Том 1–2. – Москва: Новое литературное обозрение, 2019. – Т. 1. – 768 с.; Т. 2. – 760 с.; Котюкова Т.В. Энтузиазм азиатской окраины: Ташкент в воспоминаниях В.В. Стратонова // Известия Иркутского государственного университета. Серия История. – 2018. – Т. 26. – С. 143–152; Солоневич И. Памир. Советские зарисовки. – София: Голос России, 1936. – 97 с.; Южная армия Восточного фронта адмирала Колчака: Воспоминания, документы и материалы. – Москва: Нестор-История, 2022. – 480 с. и др.
2. Флавицкая Т. Позднее наследие: рассказ для тебя. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2016. – 229 с.; Вавилова Т. Туркестан – судьба. Штрихи к портрету генерала В.Ю. Мединского. – Москва, 2020. – 228 с.; Стасе Вайнейкене Записки беженки. Қочоқларга оид эслатмалар. Воспоминания. – Ташкент: Baktoria press, 2021. – 452 с.
 3. Лунин Б.В. Счастливая судьба женщины // Звезда Востока, 1977. № 8. – С. 140–147; Германов В.А. Восточный фронт. // Восток – Oriens. Афрo-азиатские общества: история и современность. Москва: Наука, 1996. № 3. – С. 115–137; Флыгин Ю.С. Православный идеалист Ольга Остроумова: «Больше любви, и тогда приблизишься к подвигу» // Бородинские чтения – 2010. Ташкент, 2010. – С. 221–227; Пуговкина О.Г. Чимкентские дневники О.Н.Маллицкой: размышления о времени, о людях, о себе // Российская интеллигенция в условиях цивилизационных вызовов. Сборник научных статей. Чебоксары: Новое время, 2014. – С. 330–336.
 4. Национальный архив Узбекистана, далее – НАУ Ф. Р.-2231, оп.1, д. 265 – Дневник О.Н. Маллицкой. 1914–1917, 1934. 169 л.
 5. НАУ Ф.Р.-2231, оп.1, д.266. 291 л.
 6. Анализ содержания второго дневника см.: Пуговкина О. Г. «Вы повторяете дикие нравы, воспоминания о которых сохранились в легендах». Дневниковые воспоминания О. Н. Маллицкой за 1933 г // Восток свыше. № XXII. 2011. – С.55–60.
 7. НАУ Ф.Р.-2231, оп.1, д.267. 198 л.

**AZERBAIJAN'IN ORTAÇAĞ KENTLERİ EVLİYA ÇELEBİ'NİN
«SEYAHATNAME»SİNDE**

**MEDIEVAL CITIES OF AZERBAIJAN IN EVLIYA CELEBI'S «TRAVEL
BOOK»**

Abstract. *Evliya Chelebi who was one of the famous travelers of the 17th century, spent 40 years traveling the Ottoman lands and crossed the borders of the country. He wrote a 10-volume work describing the general characteristics of all the places he saw, their geographical locations, the history and the occupation of the peoples, language, religion, clothing, daily life and ethnography of the population.*

For this reason, Evliya Chelebi is one of the famous travelers known not only in Turkey but also all over the world, especially in Azerbaijan. Evliya Chelebi visited Azerbaijan many times and gave very interesting information about the country's history, settlements, economic life, traditions, monuments, etc. of the Azerbaijani people. The great Turkish traveler wrote about what he saw by visiting Maku, Karabaglar, Nakhchivan, Karabakh, Marand, Tabriz, Maragha, Uchan (Ujan), Kahravan Castle, Ardabil, Khoy, Ganja, Aresh, Sheki, Niyazabad, Shamakhi, Baku, Shabran, Darbend and many other cities and settlements in Azerbaijan.

It should be noted that the famous scientists of the world have a high opinion about the «Travel Book» in terms of the completeness of the information provided by Evliya Chelebi. Thus, the famous Russian orientalist V.V. Bartold gave a laconic, but the most correct statement about this travelogue, saying that «the travelogue of Evliya Chelebi far surpasses the works of the best Arab geographers due to the richness, completeness and comprehensiveness of geographical, ethnographic and linguistic materials».

The information written by Evliya Chelebi plays an important role in the research of the medieval history of Azerbaijan. Thus, some of the information given by Western European travelers, diplomats and missionaries who traveled to Azerbaijan during this period about Azerbaijan's history, cities, cultural, economic life, population and etc. was either deliberately distorted or analyzed incorrectly because they did not understand the Muslim culture. The questionable information of Western European travelers is compared with the information given by Evliya Chelebi, among other sources, and this serves to reveal the truth.

Key words: *Evliya Chelebi, Travel Book, travelers, Azerbaijan, cities.*

1611-1682 yıllarda yaşamış türk seyyahı Evliya Çelebi Osmanlı imparatorluğunu gezdikten sonra komşu devletlere seyahat etmiş ve gördüklerini kaleme almıştır. Önce İstanbul'da gördüğü yapılar, çarşılar ve türk kültürü hakkında günlük tarzında yazılar yazmış, daha sonra 1640 yılında ilk kez şehir

¹ Dr., Bakü Devlet Universitesi, Bakü, Azerbaycan.

E-mail: sayadmehdizada@bsu.edu.az. ORCID: 0000-0003-1798-693X

dışına seyahat etmiştir. «Seyahatname» adlı on ciltlik kitabını [8] yazmış seyyah bazen anlattığı konuları abartmıştır. Buna rağmen «Seyahatname» önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir.

Evliya Çelebi'nin Azerbaycan Safeviler devleti hakkında verdiği bilgiler «Seyahatname»nin ikinci cildinde yer almaktadır. Seyyah, buranın tarihi, ekonomik hayatı, halkının örf ve adetleri, şehirleri ve anıtları hakkında dikkatçekici bilgiler vermiştir [12: 27]. Büyük Türk seyyahının Azerbaycan'a 4 seyahatı olmuştur. Seyahat yıllarını şöyle sıralayabiliriz: 1646–1647; 1647; 1655; 1666.

O zamanlar Azerbaycan Safevi devleti üç beğlerbeyliğine bölünmüştü: Merkezi Şemahā olan Şirvan, merkezi Gence olan Karabağ ve merkezi Tebriz olan Tebriz. 1548'e kadar Terbiz başkent olmuştur, daha sonra başkent Kazvin'e, ardından da İsfahana (1599) taşınmıştır. Azerbaycanın Maku, Nahçıvan, Karabağ, Merand, Şaburan, Tebriz, Marağa, Uçan (Ucan), Erdebil, Hoy, Gence, Şeki, Niyazabad, Şamahı, Bakü, Derbent ve diğer şehirlerini gezmiş seyyah gördüklerini not almıştır [5: 8; 9: 255].

17-yüzyılın 40'lı yıllarından başlayarak Azerbaycanda artık büyük askeri çatışmalar durmuş, Safevilerle Osmanlılar arasında sağlanan barış, ülkeye yıkıcı savaşların sonuçlarından kurtulmak için zaman kazandırmıştı. Böylece Evliya Çelebi'nin seyahatleri zamanında Azerbaycan Safevi devleti ekonomik gelişme dönemine başvurmuştu.

Seyyah Nahçıvanda görüğü Karabağlar şehri hakkında şöyle yazıyor: «Bu şehrin temeli Menuçehr tarafından atılmıştır. Antik kentlerden biridir. Halen Nahçıvan topraklarında ayrı bir sultanlık olarak varlığını sürdürmektedir». Seyyah, Nahçıvan diyarında «çok eski bir şehir» olan Karabağlar hakkında detaylı bilgiler veriyor, şehrin tarihinden ve anıtlarından bahsediyor. Seyyah bu şehirde bulunan 10.000'e kadar ev, çok sayıda cami, kervansaray, pazar, hamam ve bahçeden bahsetmiş, şehrin havasının ve suyunun temiz olduğunu yazmıştır [6: 213; 10: 43].

Evliya Çelebi, Nahçıvan'dan sonra Tebriz'e doğru yola çıkarak yolunun üzerinde bulunan güzel yerlerinden biri olan Karabağ'a ulaşmıştır. Seyyah, buranın bol nimetli, bahçeli, bereketli, güzel pınarlara ve hoş bir doğaya sahip bir yer olduğunu yazmaktaydı. Evliya Çelebi, Karabağ'dan sonra «Eski Azerbaycan şehri Marand»dan geçerek Tebriz'e ulaşmıştır [10: 49].

Evliya Çelebi'nin Azerbaycan şehirleri arasında en geniş bilgi verdiği yer «Muhteşem Tebriz ve onun eski kalesi»dir. Seyyah, Tebriz'i «Azerbaycan'ın başkenti», «dünyanın süsü olan eşsiz bir şehir» olarak değerlendiriyor [9: 257]. Kaynaklara göre Tebriz'de gelişmeyen sanat dalı kalmamıştır. Evliya Çelebi, Tebrizli zanaatkârların ustalığı ve maharetleri hakkında şunları yazmıştır: «Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir usta, ressam, kuyumcu, terzi yok» [11: 94]. Tebriz şehrinin surları 17-yüzyılda bile ihtişamından bir şey kaybetmemiştir. Evliya Çelebi şunları yazmıştır: «Duvarlarının çevresi 6 000 adımdı: yapısı, geçmişte olduğu gibi bugüne kadar sağlam bir şekilde korunmuştur» [1: 223].

Tebriz’de ayrıca ünlü kuyumcular da vardı. Evliya Çelebi şöyle yazıyor: «Buranın üstadı – kusursuz bir kuyumcusu başka hiçbir ülkede yoktur». Tebriz’de mücevher yapıp satan kuyumcular vardı. Bu kuyumcuların bir kısmının dükkanları vardı. Sam Mirza onlara «toplum kuyumcuları» diyor. Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Tebriz’de de kuyumcular özel bir bölgede bulunuyordu. Dükkanları yan yanaydı ve «mücevher çarşısı» olarak isimlendiriliyordu. Jean Chardin de Tebriz çarşılarından söz ederek, burada kumaş ve ipek eşyaların yanı sıra mücevherlerin de bulunduğunu yazmaktaydı. Jean Baptiste Tavernier de bundan söz ediyor, fakat Tebriz’de çok sayıda kuyumcu yaşadığını ve bunların gümüş yüzükten başka bir şey yapamadıklarını belirtiyor. Tavernier’nin görüşüne katılmak mümkün değil. Evliya Çelebi’nin belirttiği gibi, Tebriz kuyumcuları altın ve gümüşten yüzük, küpe, bilezik ve gerdanlık gibi çeşitli takılar yapıyorlardı [11: 112; 13: 41]. İster küçük, ister büyük şehirler olsun, Evliya Çelebi her şehirde ticaret yerlerinin olduğunu yazıyordu.

Evliya Çelebi, Tebriz civarında yedi çeşit buğday ve çeşitli pamuk türlerinin yetiştirildiğini yazıyor. Tebriz ve çevresinde 47 bin bahçe ve bostan vardı. Bu bahçelerde her türlü meyve ve üzüm yetiştiriliyordu. Orada en güzel ve en tatlı altmış çeşit üzüm yetiştiriliyordu: Meleki, Razeqi, Taberzad ve Keseki üzüm çeşitleri çok popülerdi. Taberzad üzümü kışın bile saklanabiliyordu. Tebriz pazarında kayısı, üzüm ve üzümünden yapılan yedi çeşit şarap satılıyordu. Tavernier, Tebriz’de yemeğin pahalı olmadığını yazıyor. Şehir pazarlarında üzümünden yapılan çeşitli şerbetler, doşablar ve sirkeler satılıyordu [11: 126].

Şabran’a gelen Evliya Çelebi, bu şehirden çok etkilenmiştir. Seyyah, şöyle yazmaktadır: «Sultan IV. Murad Han’ın saltanat yıllarının başlarında Kızılbaş Şirvan ülkesini işgal edip bu Şaburan şehrini kendileri zabt ettiler. Hâlâ Demirkapı sınırları içinde sultanlıktır. Yani sancakbeyi tahtıdır ki gönül alan Tebriz’den sonra suyu ve havası yönünden bu şehir İran ülkesinde çok beğenilir. Beşinci iklimin sonundadır. Hâlâ bakımlı ve şenlikli orta bir şehirdir. Tamamı yetmiş mihrapdır ve yetmiş mahalledir». Nüfusunun büyük çoğunluğu Sünni olup, çok sayıda alim ve salih insan bulunmaktadır. Namazı cemaatle kılarlar. Herkes evinde odasını açık bırakıp, çarşıya, pazara gidiyor, rahatça alışverişini yapıyor. «Şirvan bölgesi bu bakımdan güvenli bir yerdir» [2: 109; 9: 263-264].

Evliya Çelebi’nin bir haftaya kadar misafir kaldığı «kadim ve müreffeh Şamahı şehri» hakkındaki notları oldukça ilgi çekicidir. Şamahı şehrinden bahsederken «ilk kurucusunun İran şahlarından Yezdigird olduğunu» yazıyor [10: 100]. Ancak Şamahı kentinin Sasani şahı Yezdigird tarafından kurulduğu düşüncesinin yanlış olmasını söylemekle bu kadim kentin tarihini bir nebze kısalttığını belirtmek gerekiyor. Çünkü kentin çevresinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda M.Ö. 5-4-yüzyıllara kadar uzanan kentsel yaşama ait maddi ve kültürel kalıntılarının bulunması, ayrıca Şamahı isminin ilk olarak 2-

yüzyılda Ptolomemaiosun yazmış olduđu «Coğrafya»sında «Şamaheya» veya «Kemaheya» olarak geçmesi Şamahı şehrinin Sasaniler'in İran tahtına oturmasından çok önce kurulduğunu kanıtlıyor. Evliya Çelebi'nin bu konudaki bilgisi, Ortaçağ'da yaygın olan bir gelenekten kaynaklanmaktadır; bu gelenek, büyük ve kadim kentlerin Büyük İskender veya Sasani şahları tarafından inşa olunması inancına dayanmaktadır [2: 110].

Seyyah, şehrin askeri-siyasi tarihi hakkında detaylı bilgiler verdikten sonra, zanaat ve ticaret hayatını anlatmaya geçiyor. Seyyah şöyle yazıyor: «Şehirde 7 000'e kadar güzel ev var. Her evin önünden su akıyor. Bahçeleri, bağları saymakla bitmez. Şehirde 26 mahalle bulunmaktadır. Şehrin en güzel yerleri arasında Meydan ve Şaburan mahalleleri yer alıyor; «Burada çok güzel yapılmış evler var». Seyyah, o dönemde Şamahı'da sekiz medrese ve 40'a yakın okul bulunduğunu belirtmektedir. 1475 yılında Azerbaycan'ı ziyaret eden Ambrocco Kontarini de Şamahı şehri hakkında şöyle yazmıştır: «Şamahı, Tebriz kadar büyük değildir, ama kanaatimce her bakımdan ondan çok üstündür» [4: 215].

Evliya Çelebi, Şamahı şehri hakkında yazmaya devam ederek, şehirde sadece 200 kadar dükkân olmasına rağmen her türlü pahalı malı bulmanın mümkün olduğunu diyor. O, Şamahı'nın camileri başta olmak üzere mimari yapılarından ve «hoş sohbetlerin mekanı olan kahvehanelerin» temizliğinden bahsediyor. Seyyah, Şirvan'ın genel tarımsal yaşamını anlatırken, «bu verimli topraklarda pirinç, pamuk, yedi çeşit üzüm, abbasi ve meleçe armutları ve karpuz yetişiyor» diye yazıyor. Evliya Çelebi de bu yerlerin «yumuşak» ikliminden ve Şamahı'da «çok sayıda alim ve bilge»lerin bulunduğunu da yazıyor [6: 219]. Evliya Çelebi'nin «Seyahatname»sinde Şirvan bölgesi ve özellikle Şamahı şehri hakkında sunduğu bilgiler zaman zaman tartışmalı ve rivayet niteliğinde olsa da, bizzat kendisi tanık olarak anlattığı için ilgi çekici ve değerlidir [2: 114].

Şirvan'dan sonra 1647 yılında Bakü'yü ziyaret eden Türk seyyahı, «Seyahatname»sinde Abşeron'daki petrol üretimi hakkında değerli bilgiler vermektedir. Seyyah, Bakü civarında yedi adet petrol sahasının bulunduğunu ve her birinin kendine özgü kırmızı, sarı, siyah renkte olduğunu, ama en değerlisinin sarı petrol olduğunu yazıyor [14: 347].

Evliya Çelebi, Abşeron petrol yataklarını inceleyerek şunları tanımlamıştır.

«Kimi deniz kıyısında ve kimi Müskür nahiyesinde Allah'ın emriyle yerden kaynayıp çıkar. Ancak kaplıca suları gibi ılıca sular gölcük gölcük olup suların yüzünde kaymak gibi yığılıp durur... Neft emininin adamları anılan gölceğiz içine girip kepçelerle nefti toplayıp keçi tulumlarına doldurup diyar diyar tüccar alıp götürürler» [14: 348].

Evliya Çelebi'ye göre, Azerbaycan «halkı asla balmumu ve yağ mumu yakmayıp tamamen kara neft yağı yakarlar» [14: 347]. Bakü petrolü hakkında İosafat Barbaro'da da şunu okuyoruz: «Bu şehrin yakınındaki bir dağdan

siyah bir yağ çıkarılıyor... Halk bu yağı lamba yakmak için kullanıyor» [7: 107]. Petrol, feodal sarayların aydınlatmalarında ve şatoların aydınlatılmasında kullanılırdı [3: 208].

Bakü'deki İç kaleyi anlatan Evliya Çelebi şöyle diyor: «deniz kıyısında, üç tarafı surlarla çevrili, üç kapısı bulunan, içinde 1000-e kadar ev, bahçe, cami, kervansaray, hamam ve çarşı bulunan bir yerleşim yeri kurulmuştu».

Seyyah «Bakü Şamahı'nın liman köprüsüdür» diye belirtiyor ve «Çin-i Hita ve Hoten'den, Fağfur ve Zenan şehrinden, Kilmah ve Moskov'dan daima elçiler ve ağır bezirgânlar gelip metâ getirirler. Ve daima Moskov elçileri gelip rehin dururlar. Acem diyarına genellikle samur, balık dişi, sincap, Bulgari telâtin ve nice renkte çeşit çeşit metalar Moskov diyarından Gilân'a ve bu Bakü'ye çıkar» [3: 227; 14: 347]. Verdiği bilgilere göre, o dönemde Bakü ve Derbent üzerinden kuzeye doğru İdil nehri ağzından büyük çapta deniz ticareti yapılıyordu. Deniz yolunun yanı sıra, Tebriz üzerinden güneye, İran'a, Türkiye'ye, ayrıca Orta Asya üzerinden Hindistan'a uzanan bir kara kervan yolu da vardı. Bu ticaretin hacmini Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlardan tahmin etmek mümkündür.

Evliya Çelebi Bakü'den sonra Derbent'e gitmiş, birçok seyyah gibi o da Derbent Kalesi'nin Büyük İskender tarafından yaptırıldığını, hükümdarın emriyle Kafkas Dağları'nı Hazar Denizi'ne bağlayan kalın sur içine demir kapılar inşa edildiğini ve bunların yakınlarına muhafızlar yerleştirildiğini kaydetmiştir. Bu nedenle kaleye «Demir Kapı» deniliyor [10: 114]. Ayrıca Ambrosco Contarini ve Anthony Jenkinson da Evliya Çelebi gibi Derbent Kalesi'nin tarihi hakkında aynı görüşe sahiplerdi.

Seyyahın bir diğer bilgisi de Safevi-Türk savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin Derbent Kalesi'ni ele geçirmeye özel önem verdiğini doğruluyor. Çünkü Osmanlılar, Kırım, Kıpçak Ovası ve Dağıstan üzerinden Derbent'e, oradan da Azerbaycan'a askeri güç gönderebilir ve orada savaşan Türk birliklerine yardım sağlayabilirdi. Türkiye'ye bağlı Kırım Hanlığı'nın birlikleri de bu yoldan Azerbaycan'a saldırıyordu. Bu amaçla Sultan III. Murad'ın veziri Özdemiroğlu Osman Paşa'nın birlikleri 1578-1579 yıllarında Derbent'i ele geçirmişti. Seyyah, seyahatleri boyunca hiçbir yerde, yüksek bir tepe üzerine sağlam bir temel üzerine kurulmuş beşgen Derbent Kalesi kadar güçlü bir kale görmediğini ifade etmektedir. Kalenin duvarları «bir filin hortumu büyüklüğünde» [9: 267] devasa taşlardan inşa edilmişti.

Lakin türk seyyahı Azerbaycan'ın şehirlerini, tarihini ve nüfusunu anlatırken bazen gerçeklerin üzerinden sessizce geçiyor. Türkiye-Safevi savaşları sonrasında Azerbaycan'ın Tebriz, Şamahı, Ordubad, Nahçıvan gibi şehirleri dağılmıştı. Seyyah, 1635 yılında IV. Murad'ın ordularının Nahçıvan şehrini şiddetli bir şekilde tahrip etmesinden, bilerek veya bilmeyerek, söz etmiyor. Her şeyin ölümlülüğü hakkında yazdıktan sonra şunları ekliyor: «IV. Murad'dan sonra bu yerler daha da yaşanabilir ve bakımlı hale geldi». Açıklama vermeden yazılan bu cümle şehrin yıkımının sanki şehre yaradığı

anlamına gelmektedir. Bu arada 1664 ve 1673 yıllarında Nahçıvan'ı ziyaret eden fransız gezginler Tavernier ve Chardin de şehri harap halde bulmuşlardı.

Türk seyyahı Evliya Çelebi zamanının gereklerine göre zaman zaman abartılara başvursa da, zaman zaman gerçekleri anlatmadan üzerinden sessizce geçse de bizlere bıraktığı 10 ciltlik Seyahatname, verdiği bilgiler açısından oldukça değerlidir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, dünyanın çok geniş bir bölgesine ilişkin değerli bilgilerin yer aldığı bir hazinedir. Bu tarihî kaynak, eserin neredeyse tamamı seyyahın kendi kişisel gözlemlerine dayandığı için değerlidir. Değerli bir tarihî kaynak olan bu eser, birçok ülkede dikkatle incelenmiş ve hala incelenmektedir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi hakkında dünyanın en ünlü bilginleri övgü dolu görüşler ileri sürmüşlerdir. Yazımızı ünlü oryantalist V.V.Bartold'un sözleriyle bitirmenin önemli olduğunu düşünüyoruz: «Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi coğrafi, etnografik ve dilsel materyallerin zenginliği, bütünlüğü ve kapsamlılığı bakımından en iyi Arap coğrafyacılarının eserlerini bile çok geride bırakıyor».

Kaynakça

1. Azərbaycan arheologiyası. Orta asırlar. VI cilt. – Bakı, Şerq-Qerb nəşriyyatı, 2008.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. «Elmi əsərlər», 28-ci cilt. – Bakı, 2009.
3. Aşurbeyli S. Bakı şəhərinin tarixi. – Bakı: Apostrof, 2009.
4. Барбаро И., Контарини А. Барбаро и Контарини о России. Вступительная статья, подготовка текста, пер. и комм. Е.Ч.Скрижинской. – Ленинград: Наука, 1971.
5. Bayramlı Z., Ezizli B. Azərbaycan Evliya Çelebinin 1654 «Seyahetneme»sində. – Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2000.
6. Eliyarlı S. Azərbaycan tarixi üzrə kaynaklar. – Bakı: Çıraq nəşriyyatı, 2007.
7. Josaphat B. Anadoluya və İrana səyahət. Çeviri və notlar: Tufan Gündüz. – İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
8. Qaraoğlu F. Tarihde iz burakanlar: Övliya Çelebi. // Bakı xəbər – 2016. – S. 12.
9. Mahmudlu Y. Seyyahlar, Keşiflər, Azərbaycan. – Bakı: Turhan, 2012.
10. Mehmet Rıhtım. Evliya Çelebi «Seyahetneme»sində Azərbaycan. – Bakı: Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu nəşri, 2012.
11. Seyidağa O. XIII – XVII əsrlərdə Tebriz şəhəri. – Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1982.
12. Ülkü Ç.Ş. Sorularla Evliya Çelebi «İnsanlık tarihine yön veren 20 kişiden biri». – Ankara: Baskı-Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011.
13. Tavernier J.B. XVII əsır ortalarında Türkiyə üzərindən İrana səyahət. Çevirən: Ertuğrul Gültekin. – İstanbul, 1980.
14. Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa – Bolu – Trabzon – Erzurum – Azərbaycan – Kafkasya – Kırım – Girit. Evliya Çelebi

2-cilt, 2-kitap. – Istanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2016.

Aminov Hamidulla Abdirahimovich¹

ISMOIL GASPIRALINING «TURKISTON ULAMOSI» ASARI HAQIDA

ABOUT THE WORK «TURKESTAN ULAMOSI» BY ISMAYL GASPRINSKIY

Abstract. *Ismail Gasprinskiy is the founder of Jadidism, and this article discusses his work «The Scholars of Turkistan» («Turkestan ulamasi»). The author's goal was to emphasize that most of the Muslim scholars who became famous throughout the world were Turkic. This work consists of 10 chapters. It provides brief information about 123 scholars of Turkic origin.*

Although the title of the article is «The Scholars of Turkestan», it includes prominent figures who were born and raised in places other than Turkestan and Transoxiana and who were engaged in scientific activities. The work includes the names of scholars who were famous in secular sciences such as astronomy, mathematics, geography, geometry, medicine, and literature, as well as those who were engaged in religious sciences such as sufism, tafsir, hadith, and aqeedah.

The article also provides information about the editions of the work «Scholars of Turkistan», its sources, and which works were used in the composition of the treatise. The article states that this work is an abridged and revised version of the book «Turklerin ulum ve fununa hizmetleri» (The services of the Turks to science and arts) by Muhammad Tahir Bursali. The article also covers the historiography of the work «The Scholars of Turkistan».

Jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Mustafobey o'g'li Gaspirali (1267–1332 h./1851–1914 m.) nashr qildirgan «Turkiston ulamosi» asari arab yozuvli turkiy tilda bitilgan bo'lib, Bog'chasaroy shahrida «Tarjumon» gazetasi matbaasida Peterburgning 1900-yil 9-oktabrdagi ruxsati bilan 24 sahifali qilib chop etilgan. Risola oxiridagi «E'lon»ga ko'ra, asar «Tarjumon» gazetasi obunachilarining barchasiga hadiya tariqasida tarqatilgan. Ushbu e'londa bunday deyilgan:

«Tarjumon g'azetasina maktab va soiri varaqalar qo'shilur edi. Lekin bu varaqalarning jam'i va hifzi orzu o'landig'indan shimdin so'ngra bu kabi varaqalar va mavod yoproq-yoproq bosilmayub, kitobcha shaklinda tab' edilub, «Tarjumon» qo'shilub, oluvchilarina oyda bir yo'llanajaqdir.

¹ Tarix fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti doktoranti.

E-mail: beruniy1977@mail.ru. ORCID: 0000-0002-7907-4007

Bundan bo'yla, ushbu oy jumlaya «Turkiston ulamosi» nom risola hadiya edilur. 1901 sanasi jumla mushtariylara «Nasihati tibbiya», «Badani inson» rasmlı, «Yunon hukamosi», «Usuli adab», «Mamoliki Eron» rasmlı, «Mashhur poytaxtlar» rasmlı, «Tas'hih» aqoidi islomiyadan, «Zo'raki tabib» hikoyasi nom risolalar yo'llanajaqdir. Inshaalloh, bir qoch sanalara qadar g'azeta mushtariylarining alında birar go'zal kutubxona hosil o'lur. Qadr al-hol, bunga chalishachag'iz» [3: 25].

Qo'qonlik ma'rifatparvar Yunusjon Dada Muhammad og'oliq o'g'li Xo'qandiy (1301–1356 h./1884–1937 m.) ham undan bir nusxa olgan bo'lib, uning shaxsiy kitoblar fondida ushbu asardan bo'lganligi ma'lum [3: 24].

«*Turkiston ulamosi*» nashrida Ismoil Gaspirali muallif sifatida emas, noshir sifatida ko'rsatilgan. Lekin, turk tadqiqotchisi Yavuz Akpınar aytishicha, aynan uning asari ekani ilk bor C.S. Kirimer tomonidan 1934-yili tilga olingan. 1973-yilga kelib esa E.J. Lazzerini asarni Gaspiraliga tegishli ekanini aytadi. Nadir Davlat, Hoqon Qirimli, Yu. Gankevich, Ismail Karim kabi tadqiqotchilar ham Ismoil Gaspirali asari ekanini aytishgan [11: 27–28].

O'zbekistonda «*Turkiston ulamosi*» haqida ilk bor jadidshunos olim Begali Qosimov xabar bergan va asarning tarkibiy qismini tahlil qilgan. Q. Rajabov esa «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi»dagi «Gasprinskiy» maqolasida Ismoil Gaspiralini «*Turkiston ulamosi*» kitobining muallifi sifatida ko'rsatgan [4: 576–577]. O'zbekistonda nashr etilgan «Ismail Gasprinskiy va Turkiston» nomli ilmiy maqolalar to'plamidagi S. Ahmedov va A. Hayitmetov maqolalarida ham asar Ismoil Gaspiraliga oid ekani qayd qilingan [2: 24–40; 5: 101–108]. O'zbekning gaspiralishunos va jadidshunos olimlaridan Z. Abdirashidov mazkur asarga oid maxsus ilmiy maqolasini e'lon qilgan [1: 62–66]. Ozarbayjonlik Memmed Adilov Ismoil Gaspiralining mazkur asarini rus tiliga tarjima qilib, 2001-yili nashr ettirgan [9: 55].

«*Turkiston ulamosi*» asari mo'jaz so'zboshi bilan birga 10 ta fasldan iborat. Mo'jaz so'zboshida musulmonlar faqat diniy-islomiy ilmlar bilan shug'ullanavermasdan, dunyoviy va aqliy ilm-fanni inkor etmasdan, ularga targ'ib va tashviq qilingan. Muallif qadim turkistonliklar, buyuk Movarounnahr xalqi XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib dunyoviy ilmlarni «kerakmas» va «lozim emas» deb gumon etganlari va dunyoviy ilm-fan tahsiliga himmat etmaganlaridan noliydi. «*Aksariyat fanlarning abo-ajdodimiz zamonlarında Turkistonda va Movarounnahrda tahsil qilganliklarini asarlaridan ko'rarmiz*», deydi. Asar nashridan maqsad: «*Bularni bir yodga va ko'z oldimizga olaylik-da, kamolot tahsilidan qo'rqmaylik! O'zimizni faqatgina chopqinchi va bosqinchi otliq gumon etib, ilmu kamolot maydonida joysiz, o'rinsiz sanamaylik!*» degan tashviqotda o'z aksini topgan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

«Turkistonda yetishgan urafo va mashoyixi muhaqqiqindan ba'zilari» deb atalgan bo'limda 11+7 nafar tasavvuf namoyandalari to'g'risida so'z yuritiladi. Bulardan asosiy matnda 11 nafar olim haqida xabar berilgan bo'lsa, qolgan 7 nafari matn ichida keltirilgan.

«Turkistonda yetishgan mufasssirini kirom» nomli bo'limda tafsir ilmi bilan shug'ullangan 10 nafar mufasssir olimlar to'g'risida ma'lumot berilgan.

«Turkistonda yetishgan muhaddisini izom» deb atalgan bo'limda hadis ilmi bilan shug'ullangan 9 nafar muhaddis olimlar to'g'risida ma'lumot berilgan.

«Turkistonda yetishgan mutakallimin va fuqaho» deyilgan bo'limda kalom va fiqh ilmi bo'yicha mutaxassis sifatida tanilgan 7 nafar mutaallim va faqih olimlar haqida so'z yuritilgan.

«Turkistonda yetishgan ulumi adabiya ulamosi» deb atalgan bo'limda tilshunos, lug'at va badiiy adabiyot bo'yicha mutaxassis sifatida tanilgan 10+4 nafar olimlar haqida ma'lumot keltiriladi. Shulardan 4 nafarining nomlari asosiy matn orasida zikr qilib o'tilgan.

«Turkistonda yetishgan sohibi devon, mashohiri shuaro» nomli bo'limda shoirlar zikri kelgan bo'lib, devon tartib qilgan va she'riyat sohasida mashhur bo'lgan 15+8 nafar shoir haqida so'z yuritilgan. Shulardan 8 nafarining nomlari asosiy matn orasida aytib o'tilgan.

«Turkistonda yetishgan hukamo va atibbo» nomli bo'limda 11 nafar tabib, hakim, faylasuf mutafakkirlar haqida ma'lumotlar berilgan.

«Turkistonda yetishgan nujum, hay'at va riyoziya ulamosi» nomli bo'limda esa 12 nafar astronom va matematik olimlar haqida so'z yuritilgan.

«Turkistonda yetishgan ta'rix va jug'rofiyo ulamosi» deb atalgan bo'limda 10 nafar muarrix va geograf, sayyoh olimlar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Eng oxirgi «Turk fuqahosindan ba'zilari» deb atalgan bo'limda 9 nafar faqih haqida alohida so'z yuritilgan. Chunki ularning ayrimlari haqida «Turkistonda yetishgan mutakallimin va fuqaho» faslida ham aytib o'tilgan. Ham mutakallim va ham faqih sifatida shuhrat qozongan olimlar haqida muallif yana alohida so'z yuritishni ma'qul ko'rgan.

Asar nomi «*Turkiston ulamosi*» deb atalgan bo'lsa-da, unda aynan Turkiston va Movarounnahrda boshqa joylarda tug'ilib-o'sgan va ilmiy faoliyati bilan mashg'ul bo'lgan taniqli shaxslar kiritilganini ham aytib o'tish o'rinlidir. Buning sababi, ular – turkistonliklar tilida ijod qilganlari hisoblanadi. Zotan, Alisher Navoiy (844–906 h./1441–1501 m.) kabi mutafakkirlarni Movarounnahr xalqi o'z farzandi deb biladi va qadrlaydi, desak mubolag'a bo'lmas.

«Turkiston ulamosi»da umumiy hisobda jami 123 nafar dunyo ilm-faniga buyuk hissa qo'shgan mashhur bobokalonlarimiz to'g'risida qisqa shaklda ma'lumotlar berilgan. Asardan diniy va dunyoviy ilm-fanda birdek shuhrat qozongani sababli ularning nomlaridan iftixor qilib, ilmlari va faoliyatlaridan o'rnak olish maqsad qilingan.

Ismoil Gaspiralinining mazkur «*Turkiston ulamosi*» asari Muhammad Tohir Bursali (1861–1925) tomonidan turk tilida bitilgan «Turklerin ulum va fununa xizmetleri» nomli kitobning qisqartma shakli – muxtasari hisoblanadi. Uni

turkiyalik tadqiqotchi olim Yavuz Akpinar bir nomdagi ikkita maqolasida aniqlab bergan edi [11: 26–36; 12: 33–49]. Unga ko‘ra, «*Turkiston ulamosi*» Muhammad Tohir Bursalining «Turklerin ulum va fununa xizmetleri» nomli kitobining Ismoil Gaspirali tomonidan biroz qisqartirilgan, tili qisman soddalashtirilgan va nomini o‘zgartirilib boshqacha atalgan yangi bir variantidir.

Muhammad Tohir Rif‘atbey o‘g‘li Bursaviy hijriy sananing 1278-yili 19-rabe’ al-avval oyi, ya’ni 1861-yilning 23-sentabrida Bursaning Yerkapi mahal-lasida tavallud topgan. Boshlang‘ich o‘rta maktab, madrasa va oliy harbiy o‘quv yurti kabilarda tahsil olgan Muhammad Tohir Bursali harbiy o‘laroq qo‘mondonlikkacha bo‘lgan katta-katta mansab va lavozimlarda xizmat qilgan. U 1907 yildan «Ittihad va Taraqqiy» jamiyatiga ham a‘zo bo‘ladi, 1914-yildan boshlab esa barcha mansab va lavozimlaridan chetlashib, kutubxonalar qa‘riga sho‘ng‘ib ketishga majbur bo‘ladi va o‘zini tamoman ijodga bag‘ishlaydi. O‘sha davrdagi eng mashhur gazeta va jurnallarda bir qator maqolalari chop etiladi.

Muhammad Tohir Bursali tarixchi, biograf va bibliograf sifatida dong taratadi. U turk ma‘rifatparvarlari Ahmad Vafiq poshsho (1239–1309 h./1823–1891 m.), Ahmad Javdat (1237–1312 h./1822–1895 m.), Muallim Nojiy (1265–1310 h./1849–1893 m.), Shamsiddin Somiy (1266–1322 h./1850–1904 m.), Ahmad Midhat (1260–1330 h./1844–1912 m.), Foiq Rashod (1267–1332 h./1851–1914 m.) va Najib Osim (1278–1354 h./1861–1935 m.) kabilar izidan borib, islom ulamolarining ko‘pchiligi, ayniqsa, bizning vatandoshlarimiz bo‘lmish Xorazmiylar, Forobiylar, Ibn Sinolar, Beruniylar, Buxoriylar va Termiziylar singari buyuk zotlarning asli turkiy qavmlardan ekanini targ‘ib va tashviq qilib, jami 30 ga yaqin asarlar bitadi.

Muhammad Tohir Bursali hijriy 1344-sananing 15-rabe’ al-avvalida, ya’ni 1925-yil 28-oktabr Istanbulning mashhur Uskudarida kasalxonasida vafot etadi. U zot Aziz Mahmud Xudoyi (948–1038 h./1541–1628 m.) hazratlari maqbarasiga dafn etilgan [7].

Muhammad Tohir Bursalining «Turklerin ulum va fununa xizmetleri» nomli asari 1896-yili usmoniylarning Manastir viloyatida yozilib, 1896-yili ilk bor «Iqdom» gazetasining roppa-rosa oltita sonida bo‘lib-bo‘lib, ketma-ketlikda nashr etilgan. 1314 h./1897 m.-yili esa Istanbulda Ahmad Javdat tomonidan «Iqdom» gazetasining matbaasida kitob holida chop qilingan. 1327 h./1909 m.-yili esa «Turk darnagi»ning birinchi kitobi sifatida «Najmi istiqbol» matbaasida kichik qo‘shimchalar bilan qayta nashr etilgan. Mazkur nusxadan bir adadi Buxoro Xalq maorif nazoratining Markaziy kutubxonasiga olingan va kitobning muqovasiga kutubxonaning muhri urilgan. Bu qisqa asaridan keyin muallif 3 jildidan iborat, hajmi 1240 sahifali «Istanbul mualliflari» nomli mashhur asarini yozgan edi.

Muhammad Tohir Bursalining «Turklerin ulum va fununa xizmetleri» asaridagi izlanishlari va uyg‘otgan mulohazalari, insoniyat tamadduniga katta

xizmatlar qilgan islomning eng mashhur allomalari, ulamo va mutafakkirlarining aksariyati turkiy ekani da'vo qilingan bu kichik kitobchasi butun islom dunyosiga, ayniqsa, turkiy olamga mashhur bo'lib ketadi. Asarlarini arab va fors tillarida yozgani uchun arab va fors sanab kelingan qanchadan-qancha islomiy mashhur kishilar, huquqshunoslar, filologlar, faylasuflar, astronomlar, tabiblar, tabiatshunoslar, kimyogarlarning aslida turkiy xalqlarning vakillari ekani hayrat bilan kutib olindi. Asarda ularning o'sib-ulg'aygan muhiti jihatidan ochiq-oydin turkiy ekaniga qattiq ishora qilingan.

Aslida, Muhammad Tohir Bursalining «Turklerin ulum va fununa xizmetleri» asari turk jadidchiligining ilk ma'rifatparvarlaridan biri, «Xiva xonligi» asarining muallifi Ali Suaviy (1255–1295 h./1839–1878 m.) tomonidan kichikroq miqyosda o'z ifodasini topgan «Turklerin mesayi zehniyeleri» nomli maqolasi ta'sirida yozilgan edi [6: 1–18]. Asarning manbasi sifatida ushbu maqolani ko'rsatish mumkin. Biroq, islom ulamo va mutafakkirlarining aksari turkiylardan bo'lgan degan, lekin keng tarqalmay qolgan bu fikrni Muhammad Tohir Bursali boyitgan va isbotlagan, deyish mumkin. Xullas, «Turklerin ulum va fununa xizmetleri» asari Ismoil Gaspiraliga manba vazifasini o'tadi. Uni qayta ishlab, qisqartirdi, tilini soddalashtirdi, ayrim ma'lumotlarni qayta ishladi. Unda faqat Turkiston hududida yetishib-chiqqan olim va mutafakkirlarini bayon etishni maqsad qilgan edi. Shuning uchun, uning nomini «*Turkiston ulamosi*» deb qo'ydi.

Ismoil Gaspirali «Turklerin ulum va fununa xizmetleri»ni qayta ishlab, uning muxtasarini nashrga tayyorlar ekan, uni «*Turkiston ulamosi*» deb atagani bejiz emas edi. Musulmon Sharqida muayyan bir asarni boshqa bir muallif qisqartirib, uni qayta ishlab, unga yangi nom berish an'anasi azaldan mavjud. Erkin tarjima yoki tabdilni yangi nom bilan atash va uni o'ziniki sifatida e'lon qilish, umuman, tarjimaga erkin yondashish va unga ijodiy munosabatda bo'lish, tabdil etilgan asarning tarjimonga nisbat qilinish holatlari yangilik emas. Masalan, Alisher Navoiy ham Abdurahmon Jomiy (817–898 h./1414–1492 m.) qalamiga mansub «*Nafahot al-uns*» («Ulfatlik shamollari») asarini qayta ishlab, uni «*Nasoim al-muhabbat*» («Muhabbat shabadalari») nomi bilan yoki Farididdin Attor (540–618 h./1146–1221 m.) qalamiga mansub «*Mantiq at-tayr*» («Qush nutqi») asari buyuk shoir tomonidan «*Lison at-tayr*» («Qush tili») o'laroq mashhur bo'lgani haqiqatdir.

Asrlar davomida «*Sahihi Buxoriy*» («Buxoriyning sahih to'plami»)ning har xil muxtasar shakllari vujudga kelgan. Ularning eng mashhurlari 10 ta atrofida ekani ma'lum. «*Sahihi Buxoriy*»ning ilk muxtasari «*Irshod as-soriy*» («To'g'ri yo'llanma») deb ataladi. U Abulqosim Ali al-Yazdiy (vaf. 488 h./1095 m.) tomonidan bitilgan. Mazkur muxtasar bizgacha yetib kelmagan. «*Sahihi Buxoriy*»ning eng mashhur muxtasari, shak-shubhasiz, hanafiy olimi Zayniddin Ahmad az-Zabidiy (812–893 h./1410–1488 m.) tomonidan bitilgan bo'lib, «*at-Tajrid as-sarih li-ahodis al-Jome' as-sahih*» («Sahih to'plam hadisleri

uchun ravshan izohlar») deb nomlanadi. U «*Muxtasar az-Zabidiy*» nomi bilan ham tanilgan. Mazkur asar dunyo bo'ylab bir necha marta, qayta-qayta nashr qilinib kelmoqda.

Hindlarning mashhur «*Kalila va Dimna*» asari esa Husayn Voiz Koshifiy (840–910 h./1437–1505 m.) tomonidan «*Anvori Suhayliy*» («Suhayl yulduzining nurlari») nomi bilan shuhrat qozongani ham ma'lum.

Demak, Ismoil Gaspiralinig ham «*Turkiston ulamosi*» nomi bilan yangi bir asarni nashr qilgani haq bir urinish hisoblangan va bunga ma'nan haqli bo'lgan. Zotan, u o'zini muallif sifatida emas, noshir sifatida ko'rsatib, asarning titul varag'idayoq «Noshiri muharriri jaridai «Tarjumon» Ismoil G'asprinskiy» deb ko'rsatgan. Uning so'zboshisida: «*Eski turk ulamosindan bir qanchasi haqinda muxtasar ma'lumot nashr etmoqdamiz*» deganda haq bo'lgan, albatta. Ismoil Gaspirali 1902-yili ham «*Masnaviyi ma'naviy*»dan ayrim lavhalarni tanlab olib, «*Muntaxaboti Masnaviyi sharif*» nomi bilan nashr ettirgan edi. Unda «Intixob etuvchi G'asprinskiy» deb ko'rsatilgan. Zakiy Validiy To'g'on esa o'z vaqtida «*Turkiston ulamosi*»ni «kengaytirilgan va qayta ishlangan variant», deb nomlagan edi [10: 980]. Shuning uchun ham, o'zbek olimlari va tadqiqotchilari «*Turkiston ulamosi*»ni Ismoil Gaspirali asari sifatida ko'rsatib keldilar.

Turkiston zaminidan yetishib chiqqan olim va taniqli shaxslar haqida o'n faslga ajratib, juda qisqa satrlarda ma'lumotlar berishga harakat qilgan. Muallif bularni o'qigan musulmonlar ajdodlari qanday zotlar bo'lganini anglab, ularga munosib avlod bo'lishlarini orzu qilgan.

«*Turkiston ulamosi*»ning so'zboshisida aytilganidek: «*Bularni bir yodga va ko'z oldimizga olaylik-da, kamolot tahsilidan qo'rqmaylik!*»

Eronning Xuroson mintaqasi va Ozarbayjonning etnik va madaniy tuzilish jihatidan turkiy xarakteriga e'tibor qaratadi. Usmoniylar Bu hududda yetishib chiqqan olim va san'atkorlarning turkiy xarakteriga e'tibor qaratish uchun ularning deyarli barchasi turk, qisman esa turk himoyasi ostidagi xorijlik bo'lishi kerakligini kuchli sezgi bilan ta'kidlaydi. Uning turklarni johil va sivilizatsiyadan yiroq deb ko'rmoqchi bo'lgan yovuz qarashlarni inkor yetish maqsadida mazkur asarini «*Turkiston ulamosi*» deb qo'yib, dunyoga mashhur musulmon allomalarning eng buyuklari aynan turkiylardan yetishib chiqqanini uqtiradi.

«*Turkiston ulamosi*»ning nashri tatar va o'zbek ma'rifatparvarlariga juda katta ta'sir qildi. Uning natijasida tarixga murojaat qilish, tarixiy olimlar, mutafakkir va allomalar hayoti va ijodiga qiziqish kuchaydi. Rizouddin Faxriddin (1859–1936) tomonidan yozilgan va 1900-yildan boshlab nashr etila boshlagan bir necha jildlik «*Asor*» (Asarlar) kabi to'plami, shuningdek, Shokirjon Hamidiy (1878–1922) 1907-yilda Qozonning mashhur «Karimiy» matbaasida 38 sahifali «*Ullamo tarixi*» asarini nashr ettirdi. Abdulloh ibn Muhammad Orif (XIX asr oxiri – XX asr boshi) tomonidan yozilgan 1909-yilda «*Tabaqoti mufasssirini kirom va muallafatuhum*» (Mukarram mufasssirlarning

tarjimai hollari va ularning yozgan asarlari), 1914-yilda «*Muallafoti fuqahoyi kirom va usuliyin*» (Mukarram faqihlarning asarlari va usulchi olimlar) singari bir qator asarlar shular jumlasidandir.

Xulosa. Jadidchilik harakatining asoschisi bo'lgan Ismoil Gasprinskiy «*Turkiston ulamosi*» asari butun dunyoga mashhur bo'lgan musulmon olimlarining aksari turkiy elatlar vakillari bo'lganini ta'kidlashni maqsad qilgan edi. Ushbu asar 10 ta bo'limdan iborat bo'lib, unda asli kelib-chiqishi turkiy bo'lgan 123 nafar olim to'g'risida qisqacha ma'lumot berilgan.

Asar nomi «*Turkiston ulamosi*» deb atalgan bo'lsa-da, unda aynan Turkiston va Movarounnahrdan boshqa joylarda tug'ilib-o'sgan va ilmiy faoliyati bilan mashg'ul bo'lgan taniqli shaxslar kiritilgan. Asarda tasavvuf, tafsir, hadis, aqoid kabi diniy ilmda shug'ullanganlar qatori astronomiya, matematika, geografiya, geometriya, tibbiyot va adabiyot kabi dunyoviy fanlarda ham shuhrat qozongan olimlarning nomlari keltirilgan.

«*Turkiston ulamosi*» asari muallif tomonidan avval kichik maqolalar shaklida, keyin esa risola shaklida nashr etilgan. Uning manbasi sifatida esa Muhammad Tohir Bursalining «*Turklerin ulum va fununa xizmetleri*» nomli kitobini ko'rsatish mumkin. «*Turkiston ulamosi*» uning qisqartmasi va qayta ishlangan varianti deya olamiz. «*Turkiston ulamosi*» asari haqida o'zbek va turk olimlari ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. U rus tiliga ham tarjima qilingan.

«*Turkiston ulamosi*» asari turk xalqlarining buyuk ajdodi Bilga xoqon 14 asr muqaddam toshbitikka bir haqiqatni muhrlab ketgan: «*Turk eli, sen o'zingga qayt. O'zlingni topsang, yanada yuksalasan!*» xitobini isbotlash va unga hamohang bitilgandir.

Foydalangan adabiyotlar

1. Абдирашидов З.Ш. «Туркистон уламоси» ва янги давр илм-фани // ЎЗМУ хабарлари. № 3. – Тошкент: «ЎЗМУ», 2006.
2. Аҳмедов С. Тарихий ҳақиқат // «Исмаил Гаспринский ва Туркистон». – Тошкент: «Шарқ», 2005.
3. Исмоил Гаспирали. Туркистон уламоси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тошбосмалар Асосий фонди, № Л. 953.
4. Ражабов Қ. Гаспринский // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2001.
5. Ҳайитметов А. Туркистон юлдузлари ҳақидаги китоб // «Исмаил Гаспринский ва Туркистон». – Тошкент: «Шарқ», 2005.
6. Ali Suâvi. Türkler'in Mesâî-i Zihniyyeleri // Ulûm Gazetesi. – № 8. 22 Rebîülâhir 1286, Paris, 1870.

7. Ömer Faruk Akün. Bursali Mehmed Tâhir. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bursali-mehmed-tahir>; Erol Ülgen. Bursali Mehmet 8.Tahir. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/bursali-mehmet-tahir-1861-1925/>
8. Qasprinski İsmail. Türküstan Uleması / Neşre hazirlayan: Memmed Adilov. – Bakı: «Azerbaycan Milli Eımler Akademiyası Mehemed Füzuli Adına Elyazmalan İnstitutu Yayını», 2001.
9. Togan Zekı Velidi. Gaspralı (Gasprinski), İsmail // The Ensyclopedia of Islam. New Edition V.II. – Leiden: E.J. Brill, 1991.
10. Yavuz Akpınar. İsmail Gaspralı'ya Atfedilen Bir Eser: Türkistan Uleması // Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 2, Sayı 4 (Aralık 2005).
11. Yavuz Akpınar. İsmail Gaspralı'ya Atfedilen Bir Eser: Türkistan Uleması // İzmir Ege Üniversitesi Edebiyat fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. Sayı 15, Agustos 2008.

Muhammadaminov Saidakbar Muhammadaminovich¹

MOVAROUNNAHRDA MUG‘ULLAR DAVRIGA OID QOZILIK ISHLARINI YURITISHGA DOIR IKKI ASARNING QO‘LYOZMALARI XUSUSIDA

ON THE MANUSCRIPTS OF TWO WORKS CONCERNING THE CONDUCT OF JUDICIAL AFFAIRS IN TRANSOXIANA DURING THE MONGOL ERA

***Abstract.** The article shows that the views about the decline of science and cultural development in our country as a result of the policy pursued by the Mongols in Mawarannahr are controversial. This can be seen through the analysis of manuscript copies of fiqh works of that period available at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. In this case, attention was mainly paid to the codicological analysis of the manuscript copies of the manuals developed for the judicial courts of that time, in particular, «Kitab al-fusul» by Majduddin al-Ustrushani and «Fusul al-Imadi» by Abdurrahim Abu-l-Fath Zaynuddin.*

Ko‘plab tarixiy kitob, konferensiya materiallari to‘plamlari va internet sahifalarida Mo‘g‘ullar Markaziy Osiyo hududiga kirib kelganda «ularning hududda ko‘plab talofatlar yetkazgani va bu davrda mo‘g‘ul xonlari

¹ Tarix fanlari nomzodi, O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi.
E-mail: saidusul@mail.ru. ORCID: 0000-0002-6022-4335.

talonchilik va zo‘ravonlikka asoslangan siyosat yuritgan va buning natijasida ilm-fan, madaniyat keskin tushkunlikka yuz tutdi», degan narrativlarni kuzatish mumkin [10; 11]. Ikkinchi tomondan mustaqillik davrida olib borilgan mo‘g‘ullar davriga oid islomshunoslik tadqiqotlarida mazkur davrdagi islom ilmlari susaymaganligi aksincha bu davrda ayrim ilmlar jumladan fiqh ilmi rivojlanganligi haqida ma’lumotlar yangrab turibdi [7: 280–287]. Lekin bu ma’lumotlarni faqat tor doiradagi tadqiqotchilarga ma’lum bo‘lib qolmoqda. Albatta bizda mo‘g‘ullar Movarounnahrda bosqinchilik siyosatini olib bormagan degan e’tirof yo‘q. Mo‘g‘ullar hududni Amir Temur (hukm. 1370–1405) hokimiyatga kelgunga qadar taxminan 150 yil boshqargan. Va bu davr davomida ular muntazam ravishda bosqinchilik, talon taroj va ilm fan madaniyatimizni tanazzulga olib keldi degan qarashga yetarli asos yo‘q. Qolaversa, mo‘g‘ullarda mahalliy xalqning mavjud ijtimoiy hayot shakli va axloqiy normalarni, madaniy meros hamda ideallarni inkor etish ya’ni nihilizm mavjud emas edi. Aksincha mo‘g‘ul hukmdorlari ichida hududda asrlar davomida mavjud bo‘lgan islom diniga o‘tish va uning normalarini hurmat qilish holatlari tez tez kuzatildi. Shunday ekan mo‘g‘ullar uchun hududda mavjud qonunlar ya’ni islom qonunchiligiga asoslangan siyosatni yuritish muhim va qulay bo‘lishi bilan birga mahalliy ulamolarning islom qonunchiligini tartibga solish va takomillashtirish ishlariga ham xayrihoh bo‘lgan.

Mo‘g‘ullar davrida ilm fan madaniyati, xususan islom ilmlari haqida so‘z borganda avvalo fiqh ilmi tarixida o‘ziga xos o‘sishlarni kuzatishimiz mumkin. Bunday rivojlanishlar regionallik jihatdan e’tibor olganda Movarounnahrda Buxoro va Samarqand shaharlaridan tashqari Ustrushona, Jizzax kabi shaharlar, Xurosonda Karmina va Oltin O‘rdada Xorazm kabi shaharlarda kuzatish mumkin. Bu hududlarda Lutfulloh Nasafiy (vaf. 749/1349), Ubaydulloh ibn Mas’ud ibn Taj al-Shari’a al-Mahbubiy al-Buxoriy (vaf. 746/1346), Mas’ud ibn Mahmud ibn Yusuf Samarqandiy, al-Husayn ibn Muhammad ibn al-Husayn al-Hanafiy as-Samanqaniy al-Fariyumadiy (vaf. 739/1339), Husomuddin as-Sig‘noqiy al-Hanafiy (710-714/1311-1315), Hofiz ad-din Abu-l-Barakot an-Nasafiy (vaf. 710/1310), Mavlono Tohir ibn Salom ibn Qosim ibn Ahmad Ansoriy Xorazmiy, Abdulloh Muhammad al-Qo‘idiy, Abu al-Ala’ Muhammad al-Buxoriy al-Kallaboziy (vaf. 700/1301), Alouddin Buxoriy (vaf. 695/1296-yildan keyin) va boshqa olimlar yashab ijod etgan. Mazkur olimlarning ko‘plab qo‘lyozma asar nusxalari hozirda O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (keyingi o‘rinlarda O‘zR FA SHI)da saqlanmoqda. O‘zR FA SHI da fiqhning *furu’* yo‘nalishiga doir 30 dan oshiq qo‘lyozma asarlar saqlanadi. Ularning ko‘chirma nusxalari umumiy hisobda yuzlab jildni tashkil qiladi. Asarlar yozilish adadi bo‘yicha bunday ko‘rsatkichni Movarounnahrda temuriylar, xonliklar davrlarida kuzatmaymiz. Mo‘g‘ullar

davrida yozilgan fiqhiy yozma manbalar keyingi davr fiqh asarlari uchun uzoq vaqtgacha manbaviy asos bo'lib xizmat qilib kelgan.

Islomdagi sud huquq masalalari har doim davlatchilikning rivojlanish darajasi, jamiyatlardagi munosabatlarning murakkabligi yoki soddaligi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Shuning uchun qozilik sudi har bir davrda o'ziga xos darajada rivojlanib borgan. Movarounnahrda qozilik sudining shakllanganligini o'z davrida yaratilgan asarlar yordamida ko'rishimiz mumkin [9: 59]. Lekin bu qozilik ishini yuritish bo'yicha asarlar har doim faqihlar tomonidan tuzib shakllantirilib kelingan. Movarounnahrda sud hokimiyati mug'ullar davrida mustaqil ravishda ish yuritishgan bo'lib unda faqat hokimiyat boshqaruvi (ijro hokimiyati) manfaatlariga zid bo'lmagan. Sud hokimiyatining ishini doimo nazoratda bo'lishi va ularga yo'riqnomalar ishlab chiqish ulamolar zimmasida bo'lgan. Ana shunday dasturulamalar bo'yicha mug'ullar davrida mahalliy olimlar tomonidan yaratilgan ikkita asar qo'lyozmalari haqida to'xtalib o'tamiz.

Birinchisi Majduddin al-Ustrushaniyning «*Kitob al-fusul*» (كتاب الفصول – «Fasllar kitobi») asari bo'lib, unda qozilik ishlarini tizimlashtirgani, ularni tartiblashtirgani, jamiyat hayoti bilan uzviy bog'lashga harakat qilganligi bilan juda qadrli manbalardan biriga aylangan. Asar arab tilida yozilgan. Shu bilan birga, zamonaviy ahamiyati, unda o'rta asrlar fiqh ilmi va faqihlarga oid juda katta faktik materiallar borligi bilan belgilanadi. Shuningdek, asarda ijtimoiy va iqtisodiy muammolar qozilar tomonidan qanday hal etilganligi masalalari ham keng muhokama etilgan.

Bir qo'lyozmaning oxirida muallif asarni «Asarni jumad al-avval oyining boshi 625-yil [/1228-yil 8-aprel]da yozib tugatdim, shunda yoshim 32 yili va 7 oy bo'lgan» degan muhim ma'lumotni qayd qilib o'tgan [3: № 3245: 335b].

O'zR FA ShIda ushbu asarning uchta qo'lyozma nusxasi mavjud. Qizig'i, ularning birontasi ham SVR katalogiga kiritilmagan.

Asarning № 3245 raqami ostida qo'lyozma nusxasi kotibi Minhoj laqabli Mahmud ibn Umar ibn Muhammad tomonidan 28-rabi' as-saniy 664-yil [/1266-yil 6-fevral]da ko'chirilgan [3: 335b]. Hajmi 338 varaq. Xati – *nasx*. Mazkur nusxa hozirgi kunda muallif davriga eng yaqini hisoblanadi. Kotib shu nusxaning o'rtasiga (birinchi yarmi) ya'ni 194b varaqqa kelganda ko'chirilgan vaqti 27 ramazon oyi haftaning payshanba kuni, 667-yil [/1269 yil 6 iyun] deb qayd qilib o'tadi [3: 193b]. Demak qo'lyozmaning ikkinchi yarmi oldinroq ya'ni yuqorida zikr qilganimizdek 28-rabi' as-saniy 664-yil [/1266 yil 12-fevral] da ko'chirilgan. Undan so'ng esa nusxaning birinchi yarmi ko'chirilgan.

Mazkur nusxaning 1a varag'ida turli shaklda to'rtta muhr mavjud bo'lib ular qo'lyozmaga egalik qilgan shaxslarga tegishli. Ulardan kvadrat shakldagi muhrda ismi sharifi aniq qilib yozilgan va uni o'qisa bo'ladi: Sayid Jalol ibn Xoja Muhammad Obid ibn Xoja Muhammad Tohir. Shu muhrning teparog'ida Jalol ibn Xoja Muhammad Obidning ushbu nusxani 1072/1661-1662-yilda sotib olganligi haqida ma'lumotni ko'rishimiz mumkin.

№ 2805 raqami ostidagi qo'lyozma. Hajmi – 301 (298) varaq. Xati – *nasx*. Qo'lyozma 974/1566-1567-yilda ko'chirilgan. Kotibi Maxdum Ibrohim [3-№ 2805: 298b]. Qo'lyozmaning forzas varag'ida asarning fihristi tavsilotlari bilan berilgan (Varaqlar: 1a-2b). Nusxa matni oxirida bitta dumaloq muhr mavjud bo'lib uni o'qib bo'lmadi (Varaq: 301b). Muqovasi kartonli.

№ 6141 raqami ostida nusxa nuqsonli va to'liq emas. Hajmi – 429 varaq. Xati – *nim nasx*. Ko'chiruvchisi noma'lum. Qo'lyozmaning bir necha varaqlarida Shayboniy Abdullohxonning (hukm. 1583-1599) vaziri bo'lgan Qulbobo Ko'kaldoshning (vaf. 1599) naqshli to'rtburchak vaqf muhri mavjud [3-№ 6141: 108b, 193b, 206b, 208b, va hokazo]. Muhrda: «*Qulbobo ko'kaldosh Abdullohxon voqif in nusxa az bahr rizo Musta'on. 977*» (Bu nusxani Xudoning rizoligi uchun vaqf qiluvchi Abdullohxon ko'kaldoshi Qulbobo 977/1569-1570). Qo'lyozmaning forzas varag'ida keyingi davrda tuzilgan fihristi mavjud. Muqovasi kartonli.

«*Fusul al-ihkom li-usul al-ahkom*» (فصول الأحكام لأصول الأحكام) «Hukmlarning asoslari uchun fasllarni mustahkamlash») asari [5: 475; 6: 656] muallifi Abdurrahim Abu-l-Fath Zaynuddin ibn Abu Bakr Imoduddin ibn Ali ibn Abu Bakr al-Farg'oniy al-Marg'inoniy (XIII asr) hanafiy olamida mashhur bo'lgan «*al-Hidoya*» asari muallifi Burhonuddin Abu Hasan Ali Marg'iloniy Rishtoniyni (1117-1197) nabirasidir¹. Abdurrahim Abu-l-Fath otasi hamda Majiduddin al-Ustrushaniyni shogirdi Husomuddin al-Ulya Bodiyni ta'lim olgan. Abdurrahim Abu al-Fathning arab tilida bitilgan mazkur asari ulamolari orasida «*al-Fusul al-Imadiyya*» (الفصول العمادية) «Imodiyni «Fusul» kitobi») nomi bilan tanilgan. Muallif asari qo'lyozma nusxalari bilan tanishish jarayonida ulardan birida muallif asarni 651-yil sha'bon oyining oxiri/1253 yil iyul oyida Samarqand shahrining Sarvarg'ak (سَرْوَرْغَك) mahallasidagi Amiriya madrasasida yozib tugatganligi haqida muhim ma'lumot qayd qilingan [1-№ 2475: 620b]. Asarda turli fihiy masalalarni teran va nafis shaklda berar ekan, ko'p o'rinlarda «*al-Hidoya*» asariga ishora qilgan.

O'zR FA SHI Asosiy fondida ushbu asarning 17 ta nusxasi saqlanadi. Bularning deyarli barchasi katta formatda. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, shu paytgacha asarning bu qo'lyozmalarining birontasi SVR katalogiga kiritilmagan. Bu asarning muhim jihatlaridan biri shundaki, unda hukm yuritish odoblari mavzusiga bag'ishlangan soha bo'lib, unda qozi qanday bo'lishi, o'zini qanaqa tutishi kerakligi, hukmni qanday yuritishi, boshqa qozilar va aholi bilan muomalasi, qozi va qozixona ishchilari faoliyati, va eng asosiysi, turli ijtimoiy masalalarni yuridik hujjatlar asosida rasmiylashtirish yo'l yo'rig'i va namunalari bayon qilingan. Bu asardan keyingi davr muftiy va qozilari muomalat masalalarini yoritishda unumli istifoda etganini XVII asrda yaratilgan *jo'ng'lardan* ko'rishimiz mumkin. Masalan, XVII asrda Buxoro xonligida ko'zga ko'ringan muftiy Muhammad Sharif al-Buxoriy (XVII asr)

¹ Bu allomani Burhonuddin al-Marg'inoniyni ukalari degan taxmin ham yo'q emas. Qarang: ١١٣ - ابو الحسنات محمد عبد الحي اللكنوي. الفوائد البهية في تراجم الحنفية. بزازان - ١٩٠٣ ص

tomonidan tuzilgan *jo'ng* to'plamida muomalot masalalarni yoritishda mazkur asardan ko'plab foydalanganligiga guvohi bo'lamiz [6: 367a, 388b]¹.

Bu nusxalarning barchasiga batafsil tavsifiga to'xtalib o'tmasdan faqatgina ularni xronologik tartibda ko'rib chiqamiz.

<i>Qo'lyozma raqami</i>	<i>Kotibi, qachon va qaerda ko'chirilgani haqida ma'lumotlar</i>
N ^o 3166	Mahmud ibn Muhammad ibn Muhammad. Muharram 737/1336-yil 17-avgust
N ^o 3259	Hafiz Avxiy nomi bilan tanilgan Muhammad ibn Umar ibn Muhammad ibn Nasrulloh. 831-yil 15-sha'bon /1428-yil 7-iyun.
N ^o 5916	Kotib: al-Qabuliy nomi bilan tanilgan Sayyid Muhammad ibn Amir Muhammad al-G'ijduvoni tomonidan 955-yil rabi' as-saniy/1548-yil may-iyun oylarida ko'chirgan. Mazkur kotib ko'chirishiga Buxorodagi Oliy madrasani qurdirgan Muhammad Boqir ibn Amir Abdulloh al-Yamaniyning xizmati bo'lgan. Qayd vaqti. 971/1563-1564.
N ^o 2067	Muhammad Boqiy ibn Sulton al-Buxoriy, 960-yil 11-rabi' al-avval/1553-yil 6-mart.
N ^o 5962	Qabuliy ibn Yodgor Muhammad al-muftiy al-Karminiy, 982-yil 27-zu al-qa'da /1575-yil 19-mart.
N ^o 7896	Xalifa Abu al-Fath, 992-yil 25-rabi' as-sani/1584-yil 5-may.
N ^o 3118	Atoulloh ibn Mavlono Mushrif ibn Qozi Abu al-Muzaffar, 996-yil 28-ramazon/1588-yil 20-avgust. Norto'l shahri.
N ^o 2475	Arab Muhammad al-muftiy ibn Tursun Muhammad al-Buxoriy, 1001-yil 29-jumad al-oxir/1593-yil 1-aprel.
N ^o 9609	Muhammad Avaz ibn Muhammad Hoshim ...(?), 1020-yil 20-muharram/1611-yil 3 aprel.
N ^o 10995	1092-yil 28-sha'bon/1681-yil 11-sentabr.
N ^o 7928	Abdulahad ibn Abu Hofiz Sayalkutiy, 1082-yil 27-muharram/1671-yil 4-iyun.
N ^o 10130	Noma'lum.
N ^o 7939	Noma'lum.
N ^o 4791	Noma'lum.
N ^o 9329	Noma'lum.
N ^o 11633	Noma'lum.

¹ Jo'ng tuzuvchisi Muhammad Sharif al-Buxoriy to'plamdagi ko'plab mavzular qatorida «Ba'y kitobi» (Savdo kitobi) ni bayon qilishda «Fusul al-Imodiya» asariga 50 martadan ziyod murojaat qilgan.

№ 4158	Noma'lum.

Mazkur asarning O'zR FA SHI fondida saqlanayotgan qo'lyozmalari orasida mug'ul va temuriylar davriga oid bittadan nusxa, shayboniylar davriga oid oltitta nusxa mavjud. Qolgan nusxalar esa Ashtarxoniylar va undan keyingi davrlarda ko'chirilgan. Bu holat asarga turli davrlarda bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi.

Xulosa. O'zR FA SHIda saqlanayotgan ushbu ikki asarning qo'lyozmalari asosida zamonaviy ilmiy izohli nashrini tayyorlashga nusxalar yetarli deb hisoblash mumkin. Hozirgi kungacha, xususan, «*al-Fusul al-Imadiyya*» asari ustida xorijda bir necha tadqiqotlar yaratilgan bo'lsa-da, lekin uning qo'lyozma nusxalari asosida zamonaviy nashri amalga oshirilmagan. Zero, bu manbalarning nashrini tayyorlash yurtimizning o'rta asr davlatchiligidagi qozilik instituti tarixini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurrahim Imoduddin ibn Ali ibn Abu Bakr al-Farg'oniy al-Marg'inoniy (XIII asr). *Fusul al-imodiya*. – O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi qo'lyozmasi. №№ 2475; 3166; 3259; 5916; 2067; 5962; 7896; 3118; 9609; 10995; 7928; 10130; 7939; 4791; 9329; 11633; 4158.
2. Abu al-Hasanot Muhammad Abdulhayy al-Laknaviy. *Al-Favoid al-bahiyya fi tarojum al-hanafiya*. – Qozon, 1903.
3. Abu-l-Fath Majduddin Ustrushaniy. *Kitab al-fusul*. – O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi qo'lyozmasi. №№ 3245; 2805; 6141.
4. Brockelmann C. *Geschichte der arabischen litteratur*. Supplementbande. Bande. I. – Leiden: E.J. Brill, 1937.
5. Brockelmann C. *Geschichte der arabischen Litteratur*: Vol.1. – Weimar–Berlin, 1898.
6. Muxtasar al-viqoya ma' jo'ng. O'zRFASHI No 10727. V.367a-388b.
7. Асророва Л. Алоуддин Бухорий «Ҳайрату-л-фуқаҳо» асарининг ислом манбашунослигида тутган ўрни. Тар. фан. бўй. фал. док. (PhD). дисс... –Тошкент, 2019.
8. Атаев М. Ал-Уструшаний яшаган давр. Мўғуллар истилоси: Фақиҳ ва фикҳ тақдири // «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнали. № 4. – Тошкент, 2009. – Б. 280–287.
9. Бекмирзаев И.И., Мирзаев Н.М. Исломда қозилик маҳкамалари фанидан ўқув қўлланма. – Тошкент. Qaqpus Media, 2019. – 59 б.
10. Рахмонов Ф. Темур ва темурийлар даврида карвон йўллариининг тараққий этиши ва унинг этномаданий жараёнларга таъсири. // «Марказий Осиё тарихи ва маданияти» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. – Тошкент, 2023.

11. <https://e-tarix.uz/maqolalar/198-mogullar-isilosi.html>.

*Lutfillayev Hamidillo Murodillayevich*¹

TEMURIYLAR DAVRI TAFSIRLARIDA MOTURIDIYLIK TA'LIMOTI

Abstract. *This article explores the teachings of Moturidiyism, particularly the intellectual legacy of Abu Mansur Moturidiy, within the tafsirs of the Timurid era. It highlights Central Asia's significant historical role in Islamic scholarship and the flourishing of sciences, especially Qur'anic studies, under the Timurids. The paper focuses on Husayn Voiz Koshifiy's prominent tafsir «Mavohibi Aliyya» and demonstrates how Koshifiy extensively utilized Moturidiy's works, such as «Ta'vilot», for theological interpretations and explanations of Qur'anic verses. The author argues that Moturidiy's written heritage remained a respected source for scholars of the Timurid period, particularly in matters related to Kalam and Qur'anic exegesis, thus profoundly influencing the spiritual, moral, and religious life of Muslim societies.*

Ma'lumki, Markaziy Osiyo tarixdan o'zining olimlari va ular tomonidan ta'lif etilgan yozma manbalarning qamrovi bilan islom olamida muayyan mavqega ega. Mintaqadagi madaniy-ma'naviy hayotning yuksalishi, ilm-fan turli sohalarining rivojlanishi u yerda faoliyat olib borgan buyuk olimlar va ular tomonidan ta'lif etilgan asarlar bilan bevosita bog'liq. Ilm-fanida salmoqli meros qoldirgan olimlardan biri Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud al-Hanafiy al-Moturidiy as-Samarqandiydir (vaf. 333/944). Yozma manbalarda uning tafsir, fiqh, kalom kabi sohalarining yetuk olimi bo'lgani qayd etiladi. Bugungi kunga qadar Abu Mansur Moturidiyning ilmiy faoliyatiga oid bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Asosan, uning kalom ilmi sohasidagi faoliyati nisbatan batafsilroq o'rganilgan [3, 4, 5]. Shuningdek, uning 2000-yilda o'tkazilgan yubileyi munosabati bilan qiroat ilmiga doir risolasi ham ilmiy jamoatchilikka e'lon qilingan [6, 7, 8].

Biz Abu Mansur Moturidiyning yozma merosi o'rta asrlarda xususan temuriylar hukmronligi yillarida qay darajada o'rganilganiga aniqlik kiritish maqsadida o'sha davrga tegishli mu'tabar manbalarga murojaat qildik. Ilm ahliga sir emaski, temuriylar saltanatida ilm-fanning ko'pgina sohaları taraqqiy etgan. Xususan, Qur'on ilmlariga doir muayyan ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, «Mavohibi Aliyya» nomli tafsir mazkur saltanatda yaratilib, keyingi yillarda ham Qur'oni karim ma'nolarini tushunishda asosiy manbalardan hisoblangan. Asar Husayn Voiz Koshifiy (vaf. 910/1505), Hirot

¹ Tarix fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi.
E-mail: hamidullolutfillayev76@gmail.com.

ilmiy muhitining yirik namoyandalaridan biri tomonidan ta'lif etilgan. Muallif vafotidan keyin «*Tafsiri Husayniy*» nomi bilan keng tarqalgan.

Husayn Voiz Koshifiy «*Mavohibi Aliyya*» tafsirini yozishda ko'pgina manbalardan foydalangan va ularning fan sohalari hamda yozilgan vaqti har xildir. Qur'oni karimga yozilgan tafsir bo'lgani sababli, tabiiyki, unda foydalanilgan manbalar – birinchi navbatda Qur'on tafsirlaridir [1]. Bundan keyin manbalarga hadislar va tasavvufiy mavzudagi asarlar kiradi. Til nuqtai nazaridan mazkur manbalar fors va arab tillarida yozilgan bo'lib, arab tilidagi manbalar X–XII asrlarda yozilgan, asarda uchraydigan fors tilidagi manbalar esa, ko'proq XII–XV asrlarga tegishlidir. Muallif o'z asarida eslatgan yozma manbalardan turli uslublarda foydalangan, ya'ni manbalarning ba'zilaridan «*Mavohibi Aliyya*»da ko'chirmalar har xil hajmda (bir jumla, ba'zan bir bet) keltirilgan. Demak, bu asarlar muallif yashagan davrda mavjud bo'lgan.

Asarda keltirilgan manbalar biror qoida yoki tartib bilan berilmagan. Muallif biror manbadan iqtibos keltirar ekan, odatda, uning qaysi kitobdan olingani yoki muallifi kim bo'lganini qayd etadi. Aytib o'tish kerakki, asarda eslatilgan manbalarning nomlari ko'pincha, qisqartirilgan holda keltiriladi, ba'zan faqatgina asarning nomi keltirilib, asar muallifi ismi ko'rsatilmagan. Ba'zi o'rinlarda esa, aksincha, ya'ni muallifning nomi qayd etilib, uning qaysi asaridan iqtibos olingani yozilmagan. Tabiiyki, bu holat hozirgi tadqiqotchi uchun asarning manbaviy asoslari ustida fikr yuritishda ma'lum qiyinchilik tug'diradi.

Asarda shayx Abu Mansur Moturidiy nomi va uning yozma merosi ham bir necha o'rinlarda eslatiladi. Ayrim joylarda muallif nomi zikr qilinsa, ba'zan uning asariga ishora qilinadi. Masalan, Ol-Imron surasi 7-oyati: «*U senga kitobni tushirgan zotdir. Unda muhkam oyatlar ham bor va ular kitobning aslidir va mutashobih (oyat)lar ham bor. Qalblarida hidoyatdan og'ish borlar fitna maqsadida va uni ta'vil qilish maqsadida undan mutashobeh bo'lganiga ergashadi. Uning ta'vilini Allohdan boshqa hech kim bilmas*». «*Mavohibi Aliyya*» muallifi oyatdagi «*mutashobehlar*» kalimasi tafsirida: «*Shayx Abu Mansur Moturidiy rahimahulloh marhamat qiladiki, aql (o'ziga) hukm qilingan darajada bila oladi, mutashobehlarni naql bilan anglash mumkin emas*» [2: 52b] – deb iqtibos keltiradi. Bu masala aqoid ilmi bilan bog'liq bo'lgani sababli muallif aynan Moturidiyning qavliga ishora qilgan bo'lishi kerak.

An'om surasining 128-oyati: «...(Ey Muhammad, eslang: Alloh) ularning barchalarini to'playdigan kunda: «*Ey jinlar jamoasi, insonlardan juda ko'pini (adashtirdingiz), der*». Shunda u jinlarning insonlardan bo'lgan do'stlari: «*Parvardigoro, bizlar bir-birimizdan foydalandik va O'zing biz uchun belgilab qo'ygan ajlimizga yetib keldik*», deganlarida, Alloh aytur: «*Joyingiz do'zaxdir! Unda abadiy qolursiz, magar Allohning xohishi bilangina (chiqishingiz mumkin)*». Albatta, Parvardigoringiz hikmat va bilim sohibidir». Oyatdagi «*bizlar bir-birimizdan foydalandik*» iborasidan keyin quyidagi iqtibos keltiriladi: «*Imom Abu Mansur Moturidiy rahimahulloh marhamat qiladiki, ular (bir-biriga) gunoh qilishda*

yordam berganlar» [2: 154b]. Bu o'rinda ham Imom Moturidiydan naql qilgan holda, oyatdagi «*bizlar bir-birimizdan foydalandik*» lafzi bevosita jinlar muloqot qilib turli gunoh ishlarni qiluvchi kishilar ekani, ular qiyomat kunida do'zax ahlidan bo'lishi holatini bayon qilgan.

Hud surasining 12-oyati: «(Ey Muhammad), *ehtimol, siz (mushriklar): «Unga osmondan xazina – boylik tushirilsa yoki u bilan birga (uning payg'ambar ekanligini tasdiqlaydigan) biron farishta kelsa bo'lmasmidi?» deganlari sababli o'zingizga vahiy qilinayotgan oyatlarning ayrimlarini (ularga yetkazishni) tark qilarsiz va shu sababli, dilingiz siqilar? (Yo'q, siz o'zingizga nozil qilingan oyatlarni to'la-to'kis holida kishilarga yetkazavering, chunki) faqatgina siz (kofirlarni do'zax azobidan) ogohlantirguchisiz, xolos, Alloh, hamma narsaning ustida vakil – boshqarib turguvchidir»*. Mazkur oyatdagi «*tark qilarsiz*» lafzidan keyin Imom Moturidiy rahimahulloh aytadiki: «*Istifhom inkor ma'nosidadir. Ya'ni shirk keltirma*» [2: 239a].

Hijr surasining 22-oyati: «*Biz shamollarni (bulutlarga) homilador bo'lgan hollarida yubordik, osmondan suv (yomg'ir) yog'dirib, sizlarni u bilan sug'ordik. Sizlar uni to'plab olguvchi emassiz (balki Biz daryo va ko'llar yaratib, u suvni sizlar uchun to'plab berurmiz)*». «*Tafsiri Husayniy*» muallifi oyatdagi «*...Sizlar uni to'plab olguvchi emassiz*» iborasidan keyin quyidagi iqtibosni keltiradi: «*Imom Moturidiy rahimahulloh «Ta'vilot»da marhamat qiladi: «Xudoyi taoloning xazinasi sizning qo'lingizda emas. U (Alloh) hamma narsaning egasidir»* [2: 283a]. Iqtibosdan ko'rinib turibdiki, mazkur lafz e'tiqod bilan bog'liqdir. Shu sababli bu o'rinda kuchli qavl sifatida «*Ta'vilot*»ga murojaat qilingan.

Hijr surasining 72-oyati: «(Ey Muhammad), *hayotingizga qasamki, ular o'z mastliklarida tentirab yurgan hollarida, (to'satdan) tong paytida ularni dahshatli qichqiriq tutdi*». «*Tafsiri Husayniy*»da oyatdagi qasam haqida «*Moturidiy Ta'viloti*»da keltiradiki, *Xudoyi taolo xohlasa, o'zi yaratgan maxluqlarini qasam bilan eslaydi*» – deya iqtibos keltiradi [2: 286a].

Nahl surasining 84-oyati «*Har bir ummatdan Biz bir guvohni (o'sha ummatning payg'ambarini) keltirib qo'yadigan kunni eslang! So'ngra kofir bo'lganlarga (uzr aytish uchun) izn berilmas hamda ulardan (Allohni) rozi qilish ham talab qilinmas*» tafsirida: «*Imom Moturidiy rahimahulloh «Ta'vilot»da keltiradiki, ularga uzr so'rashga imkon berilmaydi. Agar ular uzr so'rashni xohlasalar bu befoydadir*», – deb iqtibos keltiriladi [2: 298a]. Bu o'rinda kofirlarning qiyomat kunidagi qismati haqida Imom Moturidiy ta'vili eng ishonchli dalil sifatida tafsirda bayon qilingan.

Nahl surasining 122-oyati: «*Unga bu dunyoda ezgulik ato etdik. Albatta, u oxiratda ham solihlardandir*». «*Tafsiri Husayniy*»da qayd etilishicha, mazkur oyatdagi «*Unga*», «*u*» olmoshlari Ibrohim alayhissalomga nisbatan aytilgan. Ibrohim alayhissalomning sifatleri haqida esa, Imom Moturidiydan naql qilingan. Koshifiy keltiradi: «*Imom Moturidiy rahimahulloh marhamat qiladiki, U (Ibrohim a.s.) dunyoda oxirat yaxshiliklaridan kamroq narsani xohladi*» [2: 303b].

Demak, tafsir muallifi bu o'rinda Imom Moturidiyning qavlini o'z davri uchun eng mashhur dalil hisoblagan.

Xulosa. «*Mavohibi Aliyya*»da foydalanilgan manbalar – birinchi navbatda Qur'on tafsirlari deyish mumkin. Oyatlar ta'vilini tushuntirishda esa, muallif aynan Imom Moturidiy va uning asarlariga murojaat qiladi. Bundan ko'rinadiki, Imom Moturidiy yozma merosi Temuriylar davrida ham olimlar e'tiborida bo'lgan. Uning «*Ta'vilot*» asari mo'tabar manbalar qatorida turgan. Kalom ilmi va ta'vil bilan bog'liq masalalarda o'sha davr olimlari Imom Moturidiy merosidan unumli foydalanganlar.

Temuriylar davrida moturidiy ta'limoti sunniy islomdagi ilm va madaniyatning muhim qismi bo'lib, uning targ'iboti va rivoji ijtimoiy hayotga katta ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Moturidiylik islomning ma'rifiy yondashuvini kengaytirib, o'ziga xos aqidaviy tushunchalarni, mantiqiy va ilmiy tafsirni tarqatishga xizmat qilgan. Bu ta'limot, o'z navbatida, musulmon jamiyatlarining ma'naviy, axloqiy va diniy hayotida muhim o'rin tutib kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asarning tafsirga oid manbalari: Qozi Bayzoviyning «Anvor at-tanzil va asror at-ta'vil», Qurtubiyning «Jome' ul-ahkom al-Qur'on» («Tafsiri Qurtubiy»), Imom Zamaxshariyning «Tafsiri Kashshof», Abulbarakot Nasafiyning «Tafsiri Nasafiy», Faxruddin Roziyning «Mafotih al-g'ayb» kabi asarlaridir.
2. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi. – № 2181.
3. Зиёдов Ш. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. – Тошкент, 2000.
4. Уватов У. Имом ал-Мотуридий ва унинг та'лимоти. – Тошкент, 2000.
5. Улрих Р. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти (қисқартирилган нашр). – Тошкент, 2002.
6. Бо'риев О. Абу Мансур Мотуридийнинг тажвидга оид форсий асари / «Имом ал-Мотуридий ва унинг ислом фалсафасида тутган о'рни» мавзуидаги халқаро конференция материаллари (о'збек, инглиз ва рус тилларда). – Самарқанд, 2000-йил ноябр. – Тошкент: Фан, 2000.
7. Бо'риев О., Кароматов Ҳ. Буюк аллома меросидан ноёб топилма. // «Мозийдан садо» журнали, № 4(8), 2000. – Б. 32–35.
8. Караматов Ҳ. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг тажвидга оид рисоласи қўлёзма нусхалари. // «Тарихий манбашунослик муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. 2003-йил 25-апрел – Тошкент: Университет, 2003. – Б. 54–57.

**IBN XALDUNNING «MUQADDIMA» ASARIDA YAHUDIYLIK VA
XRISTIANLIK DINI ROHIBLARI FUNKSIYALARINING YORITILISHI**

**DESCRIPTION OF THE DUTIES OF JEWISH AND CHRISTIAN CLERICS
IN IBN KHALDUN'S WORK «MUQADDIMA»**

Abstract. *This article discusses the names and functions of Jewish and Christian religious leaders as described in Ibn Khaldun's «Muqaddima». Although the «Muqaddima» is primarily considered a source on societal governance, it also contains information related to religious studies.*

Mashhur sotsiolog olim, tarixchi, faylasuf Ibn Xaldunning to'liq ismi Abu Zayd Abdurahmon ibn Muhammad ibn Hasan Hadramiy Tunisiy bo'lib, 1332-yilda Tunisda tavallud topgan [1: 176]. Nasab jihatidan kelib chiqishi Yamanning Hadramavt o'lkasidan bo'lgani uchun «Muqaddima»da o'zini shu nisba bilan tilga olgan. Katta bobosi Voil ibn Hajar payg'ambar Muhammad alayhissalom qo'lida imon keltirgan. Katta bobolaridan Xolid ibn Usmon Andalus fathida ishtirok etgan shu yerda o'rnashib qolgan. Aholi uning avlodlarini «Bani Xaldun» (Xaldun bolalari) deb nomlashgan. Ibn Xaldunning otasi Muhammad siyosatchi bo'lgan. Olim 1402-yilda vafot etgan.

Ibn Xaldunning eng mashhur asari bu «Muqaddima» bo'lib, uning to'liq nomi «Kitobu-l-ibar va divonu-l-mubtado va-l-xabar fi ayyomi-l-arab va-l-ajam va-l-barbar va man asaruhum min zav'i-s-sultoni-l-akbar» («Arablar, ajamlar, barbarlar va ularga zamondosh bo'lgan buyuk davlat sohibi bo'lgan xalqlar haqida ibratlar, boshlang'ich va xabar kitobi») hisoblanadi. «Muqaddima» tarixshunoslik, sotsiologiya, falsafa va siyosatshunoslik sohalarida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan ensiklopedik asardir. «Muqaddima»ning tarkibiy tuzilishi bir nechta asosiy bo'limlardan iborat bo'lib, har bir bo'limda tarixshunoslik, sotsiologiya, iqtisodiyot, siyosatshunoslik va dinshunoslikka oid ilmiy ma'lumotlar berilgan. Asarda jamiyatlarning rivojlanishi, davlatlarning shakllanishi va qulashi, dinlarning jamiyatga ta'siri hamda ilm-fanning rivojlanishi kabi masalalar haqida so'z boradi.

Asar o'zining ilmiy ahamiyati bilan birga, dunyo dinlari, ularning tarixiy rivojlanishi va ijtimoiy hayotga ta'siri haqida ham muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Ibn Xaldun dinlarning jamiyatda tutgan o'rni, jamiyatning tuzilishiga, qonunlariga va ijtimoiy tizimlarga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qilgan. Muallifga ko'ra, din odamlarni birlashtirish va ijtimoiy tartibni saqlashda muhim vositadir. Ayniqsa, o'zaro ittifoqni mustahkamlashda

¹ Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi katta o'qituvchisi.

E-mail: mirzo21@umail.uz. ORCID: 0000-0002-4695-6433.

dinning ahamiyati katta. U jamiyatdagi ijtimoiy birlikni saqlashda asosiy omil hisoblanadi.

Ibn Xaldun «Muqaddima»ning uchinchi faslida «yahudiylar va xristianlarning diniy rahnamolari» haqida soʻz yuritadi. «Bilingki, insonlarning paygʻambarlardan keyin ularni toʻgʻri yoʻlga yoʻnaltiradigan, din hukmlariga koʻra yashashga chaqiradigan va jamoat ishlarini tartibga soladigan bir kishiga ehtiyojlari bor. Ilk islom tarixida diniy rahbarlik va hukmdorlik bir kishida jamlangan. Lekin, Banu Isroil Muso (a.s.) va Yushʻa ibn Nundan keyin toʻrt yuz yil davomida davlat ishlari bilan shugʻullanmadilar va faqatgina diniy ahkomlarga amal qilish bilan mashgʻul boʻldilar. Ibodatlarini olib borishga masʻul kishilarni «Kohan» deb nomlashgan. Kohan yahudiylar orasida Muso (a.s.)ning vakili maqomida edi. Kohanlar Horun (a.s.) avlodidan boʻlishi shart hisoblangan. Yahudiylar (oʻzlari orasidan) siyosat bilan shugʻullanadigan va jamoat ishlarini yuritadigan yetmish kishini tanlab oldilar. Kohanning diniy martabasi bulardan katta boʻlib, u dunyoviy masalalardan uzoq turardi» [2: 388]. Ibn Xaldunga koʻra Kohanlar barchadan afzal insonlar boʻlishgan. Yahudiylar dinida «kohanlar» deb aslida Tavrotda nomi kelgan, ota tomondan Horun paygʻambar avlodlaridan boʻlgan rohib/ravvinlarda aytiladi. Tavrotning «Chiqish» kitobida bu qatʼiy taʼkidlab qoʻyilgan. «Isroil xalqi orasidan akang Horunni va u bilan birga uning oʻgʻillarini yoningga chaqir. Horun ham, uning oʻgʻillari Nadov, Abihu, Elazar, Itamar ham ruhoni boʻlib, Menga xizmat qilishsin» [3: 39]

Muallif yahudiy millati tarixining «Hakamlar davri»ni quyidagicha keltiradi. «Yahudiylar Alloh ularga Muso (a.s.) orqali vaʼda bergan Baytil Maqdisni kanʼoniylardan tortib oldilar. Ularga Falastin, Urdun, Oman, Muʼab xalqlari hamda kanʼoniylar va armanlar urush olib bordilar. Bu janglarda ularga oʻzlari tanlab olgan yetmish kishi rahbarlik qildi. Bu holat toʻrt yuz yil davom etdi. Bu davrda biror hukmdorlik yoki davlat yuzaga kelmadi». Bundan keyin yahudiylarning «Shohlar davri»ni bayon qilgan Ibn Xaldun shunday deydi: «Bu xalqlar bilan urushlardan yengilgan yahudiylar paygʻambarlari Samuel (Shamuil)dan bir podshoh tayinlab berishini soʻradilar. Alloh ularga Tolutni podshoh qilib berdi. Tolut bu xalqlarni yengdi va Falastin hukmdori Jolutni oʻldirdi. Undan keyin Dovud va Sulaymon (a.s.) podshoh boʻldi. Sulaymon (a.s.) davrida yahudiylar katta kuchga ega boʻldilar va chegaralari Hijoz, Yaman va Rum yerlariga qadar kengaydi. Sulaymon (a.s.) vafotidan soʻng asbot (yahudiylarning 12 qabilasi) boʻlinib, ikki davlat vujudga keldi. Oʻn qabila birgalikda Noblus nohiyalari (Mesopatamiya)da davlat qurdilar. Ikki qabila – Yahudo va Benyamin qabilalari esa Quddus va Shom oʻlkalarini oʻz ichiga olgan yerlarda hukmronlik qildilar» [2: 389]. Tarixdan maʼlumki, bu davlatlarning birinchisi Isroil, ikkinchisi Yahudiya deb nomlangan. Yahudiylarga tegishli yuqoridagi maʼlumotlardan soʻng Ibn Xaldun ularning podshohliklari ming yil davom etganini, soʻng Bobil hukmdori Buxtunnasr tomonidan Quddus bosib olinib, Yahudiya davlati parchalangani, ularning muqaddas kitobi Tavrot nusxalari bobilliklar tomonidan yoqib yuborilgani, yahudiylarning Fors surguni hamda Rimliklar qoʻl ostida ularning kechgan hayotlari haqida ham xabar bergan.

«Muqaddima»da shuningdek, xristianlik bilan bog'liq bir necha hodisalar ham bayon qilingan. Ibn Xaldun aytadi: «So'ngra, Tavrot hukmlarini ba'zilarini bekor qilgan holda yangi bir din bilan Masih (a.s.) keldi. U ko'rlarni, pes-moxovlarni tuzatib, o'liklarni tiriltirib mo'jizalar ko'rsatdi. Juda ko'p odam unga imon keltirdi. Ularning ko'pchiligi havoriy bo'lib, ularning soni o'n ikkita edi. Iso olib kelgan dinga chaqirish uchun ularni turli qishloqlarga yubordi. Bu voqealar ilk Rum podshohi (qaysar) Avgust va uning qarindoshlaridan bo'lgan Hashmaney o'g'illaridan hukmdorlikni olgan yahudiy podshohi Irod (Herodos) davrida bo'lgan. Yahudiylar Iso (a.s.)ga hasad qilib, uni yolg'onchiga chiqardilar. Irod ham o'z navbatida Avgustga maktub yozib, Iso (a.s.) haqida ma'lum qildi. Yakunda Rum hukmdori Iso (a.s.)ni o'ldirishga izn berdi, shunday qilib Qur'onda kelgan voqealar sodir bo'ldi» [2: 390].

Ibn Xaldun shu bilan birga xristianlik muqaddas kitobi to'rt Injil haqida ham qimmatli ma'lumotlarni qoldirgan. Unga ko'ra, havoriylar Iso (a.s.)dan keyin turli joylarga ko'chib ketganlar. Aksariyati esa xristianlikka da'vat qilish uchun Rimga yo'l olishgan. Havoriylarning eng kattasi Pyotr hukmdorlarning markazi Rimga tashrif buyurdi. Havoriylar Iso (a.s.)ga nozil qiligan Injilni farqli rivoyatlar bilan to'rt nusxada qayta yozdilar. Matto Injilni ibroniy tilida Baytil Maqdisda, Yuhanno ibn Zabadiy Matto Injilini lotin tiliga tarjima qilgan. Havoriylardan bo'lgan Luqo esa Injilni rumliklarning kattalariga xitoban lotin tilida yozgan. Yuhanno ibn Zabadiy Injilni Rimda yozgan. Pyotr esa Injilni lotin tilida yozib, uni shogirdi Marqusga nisbat bergan. Bu to'rt Injil bir-birdan farq qiladi. Bu Injillardagi xabarlarining aksariyati vahiy bo'lmay, balki Iso (a.s.) va havoriylarning gaplari qorishib ketgan. Xabarlarining hammasi nasihat va qissalar bo'lib, hukmlar juda-juda oz. Havoriylar tomonidan naql etilgan Iso (a.s.) shariatiga taalluqli manbalar quyidagilardan iborat: Injilning to'rt nusxasi, Katoliklarga oid yetti risola, bularning sakkizinchisi payg'ambarlar qissalaridir, Pavelning o'n to'rt maktubi, Pyotrning shogirdi Aqlimuntisning hukmlarga oid maktubi, Yuhannoning tushi (Vahiynoma).

Ibn Xaldun xristianlar o'z ruhoniylarining eng kattasini «Batrik» (patriarx) deb atashlarini keltiradi. «Batrikni xristianlar diniy rahnamo va Iso (a.s.)ning yerdagi vakili sifatida qabul qiladilar. U uzoq o'lkalardagi nasroniy xalqlarga o'z vakillarini yuboradi. Bu vakillar «usquf» (yepiskop) deb nomlanadi. Ibodatlarini olib boradigan va diniy masalalarda fatvo beradigan din odamlarini esa Qissis, xoli qolib ibodatlarga kirishgan insonlarni esa rohib deb atashadi» [3: 391].

Ilk xristian sobori va patriarxlarning saylanish tarixi haqida ham ma'lumot bergan Ibn Xaldun shunday deydi: «Havoriylarning raisi va Iso (a.s.) shogirdlarining eng kattasi hisoblangan Pyotr Rimning beshinchi hukmdori Neron tarafidan o'ldirilgunicha Rimda xristianlikni targ'ib qilish bilan mashg'ul bo'lgan. Neron Pyotrdan tashqari juda ko'plab patriarx va yepiskoplarni qatl qildirgan. Pyotrdan so'ng xristianlik ishini Arius davom ettirdi. Injil mualliflaridan biri bo'lgan Mark yetmish yil Iskandariya, Misr va Mag'ribda xristianlik da'vati bilan shug'ullandi. Markdan keyin Hananya keldi va patriarx lavozimini oldi. Hananya bu

o'lkalarda patriarx bo'lgan ilk ruhoniylar bo'ldi. O'z yoniga o'n ikki ruhoniyni tanlab oldi. Agar patriarx vafot etadigan bo'lsa shu o'n ikki ruhoniylardan biri uning o'rniga saylanardi. Shunday qilib patriarx saylash ishi ruhoniylarga havola etildi. Bu voqealardan keyin dinlarining e'tiqod asoslarini mustahkamlash va o'z aqidalarini noto'g'ri aqidalardan tozalash maqsadida, Konstantin zamonida Nikeya (Izник)da yig'ildilar. Uch yuz o'n sakkiz yepiskop xristianlik aqidalari borasida yakdil fikrga keldilar va uni yozib, asosiy manba sifatida qabul qildilar. E'tiqod asoslarida yozilgan masalalardan biri patriarxning saylanishi edi. Bunga ko'ra, Hananya joriy qilgan shaklda patriarx ruhoniylar tomonidan emas, aksincha diniy rahnamolar (kardinallar) tomonidan saylanishi mustahkamlandi. Yepiskoplar patriarxlarga hurmat yuzasidan «Ota» deb murojaat qilishar edi. Bir zamonlar yepiskoplar uchun ham qo'llanilgan bu ism ziddiyatlarga olib kelgani uchun va patriarxni yepiskoplardan ajratish uchun ularga «Otalarning otasi» ma'nosini anglatgan «Papa» ismini berdilar. Jirjis ibn Amid «Tarix» kitobida keltirishicha, bu ism ilk bora Misrda qo'llanilgan». Ibn Xaldunning ushbu asarida shuningdek, yer yuzida bino qilingan ilk ibodatxonalar haqida ham ma'lumotlar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992.
2. Ibn Xaldun. Muqaddima. – Kasablanka: Bayt al-funun va-l-ilm, 1990.
3. Muqaddas kitob. – Toshkent: O'zbekistob Bibliya jamiyati, 2020.

*To'raev Laziz Abdivali o'g'li¹
Nizomova Nigora Qosimjonovna²*

MAHMUD ZAMAXSHARIY «RABI' AL-ABROR» ASARINING YEVROPADAGI QO'LYOZMALARI TAVSIFI

DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS OF MAHMUD AL- ZAMAKHSHARI'S «RABI' AL-ABRAR» IN EUROPE

Abstract. This article provides some information about manuscript copies of one of the famous works of scholar Mahmud Zamakhshari, «Rabi' al-Abror», in particular, manuscripts preserved in European funds. «Rabi' al-abror», written by Mahmud Zamakhshari, the pride of Khorezm, on various issues in society, is known and famous to world science. The fact that more than 70 manuscript copies of the work, copied in different places and times, are kept in foreign libraries, funds and museums is evidence of its popularity. No final conclusion has been reached on the number of manuscripts

¹ Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b., Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Doktorantura bo'limi boshlig'i.

Email: turayevlaziz86@gmail.com. ORCID: 0000-0003-3666-6229.

² Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti akademik litseyi o'qituvchisi

of the work so far. This is because as a result of new scientific research and studies related to the work, new copies of the work unknown to science are being discovered.

Dunyo qo'lyozmalari kataloglari manbashunoslar va ilmiy tadqiqotchilar uchun qidirgan manbalarini va ularning nusxalarini qayerda, qancha nusxada saqlanishi haqida ma'lumot olish imkonini beradi. Aynan dunyo kataloglarining ba'zilar orqali «*Rabi' al-abror*»ning qo'lyozmalari to'g'risidagi ma'lumotlarni olishimizda katta imkoniyat berdi. Ushbu kataloglar sirasiga nemis sharqshunosi Karl Brokkelmanning «Geschichte der arabischen litteratur» («Arab adabiyoti tarixi») [2: 512], suriyalik olim Alfons Mingananing «Catalogue of the arabic manuscripts in the John Rylands library Manchester» («Jon Reylands kutubxonasidagi arab qo'lyozmalari») [5: 1192], angliyalik olim Artur Jon Arberryning «The Chester Beatty Library. A Handlist of the Arabic Manuscripts» («Chester Betty kutubxonasi arabcha qo'lyozmalar ro'yxati») [1: 164], Charlz Riuning «Catalogus codicum manuscritorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur» («Britaniya muzeyida saqlanadigan sharq qo'lyozmalari ro'yxati») [3: 935], Edgar Blochetning «Catalogue des manuscrits Arabes des nouvelles acquisitions (1884-1924)» («Yangi qo'lga kiritilgan arab qo'lyozmalari») [4: 424], «Garrett collection of arabic manuscripts in the Princeton university library» [6: 80] («Garrett arab qo'lyozmalari to'plamining tavsifiy katalogi») shuningdek, O'zbekiston Fanlar akademiyasining «Fan» nashriyoti tomonidan nashrdan chiqarilgan «Собрание восточных рукописей Академии наук УзССР» («O'zSSR Fanlar akademiyasining Sharq qo'lyozmalari to'plami») [8: 588] nomli kataloglarini kiritishimiz mumkin.

«*Rabi' al-abror*» asarining qo'lyozmalari butun dunyo kutubxonalari, muzeylari, ilmiy markazlari, universitet va shaxsiy kutubxona fondlarida saqlanib kelinmoqda. Quyida asarning Yevropa fondlarida saqlanayotgan ayrim qo'lyozmalari haqidagi ma'lumotlarni nusxa ko'chirilgan davrga qarab keltirib o'tiladi.

Britaniya muzeyi nusxasi, № 1186. «*Rabi' al-abror*» asarining eng qadimgi ko'chirilgan nusxalaridan biri Buyuk Britaniya muzeyida № 1186 inventar raqamida saqlanmoqda. Mazkur nusxa 604/12089 kunida ko'chirilgan. Qo'lyozma o'lchovi 12x8 sm. Mazkur nusxa 234 varaq (468 bet)dan iborat. Har bir sahifada 23 qatordan matn yozilgan. Kotib Haririy nomi bilan mashhur bo'lgan Abu Homid Nu'mon ibn Ibrohim az-Zarnuxiy (vaf. 645/1147) tomonidan nasx xatida qalin va quyuq yozuvda ko'chirilgan.

Mazkur nusxa eng qadimgi nusxa bo'lgan, 582/1186 yilda ko'chirilgan nusxadan ko'chirilganligi qo'lyozmaning birinchi sahifasida eslatib o'tilgan. Bu qo'lyozma mukammal, to'liq ko'chirilgan qo'lyozma emas. Qo'lyozmada asarning 43 ta bobi ko'chirilgan.

قال الشيخ الإمام جاز الله العلامة أستاذ الدنيا شيخ العرب والعجم أفضل العالم فخر
خوارزم مقبول الحرمين أبو القاسم، محمود بن عمر الزمخشري (Shayx, imom, Jorulloh, alloma,

dunyo ustozlari, arab va arab bo'lmaganlarning shayxi, dunyoning afzali, Xorazm faxri, ikki haram qabul qilgan Abu Qosim Mahmud bin Umar az-Zamaxshariy aytadi) jumalari bilan boshlanadi.

Qo'lyozmaning 226a varag'ida 43 bob nomi *الطلب والاستجداء والهز، ورفع الحوائج* (So'rash va tilanchilik, ehtiyoj va ularni qondirish va boshqalar haqida) keladi va qo'lyozma mazkur bob bilan yakunlanadi.

Britaniya muzeyi ikkinchi nusxasi, № 3183. Asarning Buyuk Britaniya muzeyida «Rabi' al-abror»ning yana bir nusxasi mavjud. Qo'lyozma 3183 inventar raqamda saqlanadi. Qo'lyozmani ko'chirgan kotib nomi noma'lum. Qo'lyozma o'lchovi 11x7 sm. Qo'lyozma 1240/1824 yilda Ramazon oyining 5 kunida ko'chirilgan. Yozuvi nasx xati. Mazkur nusxa 221 varaqdan (442 bet) iborat 98 bobni barchasi o'zida mujassam bo'lgan mukammal nusxadir. Har bir sahifada 25 satrli matn mavjud. Bu qo'lyozma Buyuk Britaniya muzeyida 16,669 raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozmadan ko'chirilgan.

Manchester universiteti Jon Reyland kutubxonasi nusxasi, № 242. Angliyaning Manchester universiteti Jon Reyland kutubxonasida ham «Rabi' al-abror» asarining bir nusxasi saqlanadi. Mazkur nusxa 242 inventar raqam ostida. Qo'lyozma 501 varaqdan (1002 bet) iborat. Qo'lyozma 3 ta qismga ajratilgan. Birinchi qism 179, ikkinchi qism 163 va uchinchi qism 156 varaqdan iborat. Uning o'lchovi 27x15 sm. Har bir sahifada 19 qatordan matn joylashgan. Qo'lyozma birinchi varag'i nasta'liqda yozilgan. Qo'lyozma 1112/1700 yillar atrofida ko'chirilgan. Qo'lyozma boshi va oxirida 1250/1834 yil sanasi tushirilgan Mirzo Abbosga tegishli muhr bosilgan. Bu nusxa nasx xatida. Mazkur qo'lyozma to'liq bo'lib, 98 bobdan iborat [5: 707-705].

Qo'lyozmaning boshlanishi:

الحمد لله الواحد العدل الحمد لله الذي استحمد الى عبادته

Bandalariga hamd ayttirgan Alloh taologa hamd bo'lsin.

Mazkur nusxani boshlanishi boshqa qo'lyozmalardan farqi *الواحد العدل* jumlasini qo'shilganidir. Ya'ni mehribon, rahmli va adolatli Alloh nomi bilan deb boshlanadi. Bu farq Kalkutta nusxasida ham kuzatilgan. Bu esa Jon Reyland nusxasi Kalkutta nusxasidan ko'chirilganligidan dalolat beradi.

Qo'lyozmaning so'nggi jumalari:

ويدخل فيه في خوط كراث فلا يبقى فيه عقرب الا تبعته. تم كتاب ربيع الابرار

Bu qo'lyozma nusxani Britaniya muzeyiga kelib qolish sababi Jorj Uilyam Hamiltonga bog'lanadi. Hindistonda 1239-1284/ 1823-1867 yillarda harbiy xizmatda bo'lgan polkovnik Jorj Uilyam Hamilton mingdan ortiq arab, fors qo'lyozmalarini Hindistondan sotib olgan va keyinchalik qo'lyozmalarning 352 tasini Britaniya muzeyiga topshirgan. Mazkur nusxa ham o'sha qo'lyozmalar ichida bo'lgan.

Bodleian kutubxonasi nusxasi, № 418. Buyuk Britaniya mamlakatining Oksford shahrida Yevropadagi eng qadimgi kutubxonalardan biri bo'lgan Bodleian kutubxonasi mavjud. Mazkur kutubxonada Marsh 418 inventar raqam ostida «Rabi' al-abror» asarining qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Bu nusxa

sharq qo'lyozmalaridan iborat bo'lgan eng katta «Marsh» kolleksiyasida saqlangani uchun «Marsh 418 inventar raqam» bilan belgilangan. Qo'lyozma «Rabi' al-abror va nusus al-axbor» deb nomlangan.

Mazkur nusxa noqis bo'lib, asarning 4-qismigina mavjud. Qo'lyozma 242 varaqdan (484 bet) iborat.

Fransiya milliy kutubxonasi nusxasi, № 6742. Parij shahridagi Fransiya milliy kutubxonasi Qo'lyozmalar bo'limida «Rabi' al-abror» asarining yana bir qo'lyozma nusxasi mavjud. Bu nusxa Fransiya milliy kutubxonasida Arabe 6742 inventar raqamida saqlanadi. Bu nusxa mukammal nusxa emas. Unda muallif ismi AbuQosim Mahmud Umar az-Zamaxshariy va kitob nomi «Rabi' al-abror» deb ko'rsatilgan. Bu nusxa 25,1x17 sm o'lchamga ega. Qo'lyozmaning har bir sahifasida 17 qatordan matn joylashtirilgan. Qo'lyozma nasx xatida ko'chirilgan. Qo'lyozma 230 varaqdan (460 bet) iborat va ikki qismga ya'ni 129 sahifagacha asarning beshinchi qism va 130 sahifadan 230 sahifagacha oltinchi qismlarga bo'linadi. Har ikki qismni ham bir kotib ko'chirgan. Bu nusxaning noqisligi aynan beshinchi va oltinchi qismlarga bo'lingani, undan oldingi to'rtta qism mavjud emasligi bilan belgilanadi.

Qo'lyozma birinchi sahifasida

الجزء الخامس من كتاب ربيع الأبرار للزمخشري و الجزء السادس أيضا (Az-Zamaxshariyning «Rabi' al-abror» kitobining beshinchi qismi hamda oltinchi qismlari) degan sarlavha mavjud.

Shundan so'ng qo'lyozmaning 2b varag'ida fixrist mavjud. Fixristda asarning 68 bobidan 82 bobigacha bo'lgan bob mavzularining bosh so'zlari berilgan.

Qo'lyozmaning 1b varag'ida 68 bob:

القرايات والأنساب، وذكر حقوق الآباء والأمهات وصلة الرحم والعقوق، وحب الأولاد وما يجب لهم (Qarindosh-urug'chilik, ota-ona huquqi, siylash, rahm-shafqat, bolalarni sevish va ular oldidagi majburiyat, burchlar va ular ado qilishi kerak bo'lgan majburiyatlar haqida) boshlanib,

129 b varag'i 82 bob:

الملك والسلطان، والإمارة والبيعة، والخلافة وذكر الولاة وما يتصل بهم من الحجاب، وغير ذلك (Podshoh va sulton, hukmdorlik, podshohga qasamyod qilish, xalifalik va hukmdorlik haqida) tugaydi.

130 varag'idagi fihristda asarning 83 bobidan 98 bobigacha bo'lgan bob mavzularining bosh so'zlari berilgan. Keyingi sahifa:

السارلأفا للآماء من آاب ربيع الأبرار للآماء

المنطق، وذكر الخطب، والشعر، والفصاحة والبلاغة، والعبي، والإفحام، والإيجاز وما (Mantiq, so'zamollik, she'r, fasohat, balog'at (ritorika), duduqlik, og'iz ochirmaslik (sofistika), qisqa-lo'ndalik haqida) bobi bilan boshlanib, الحشرات والهوام (Hasharotlar, yer yuzidagi boshqa hayvonlar va ular bilan bog'liq narsalar haqida) bobi bilan nihoyalanadi.

Qo'lyozma boshi, o'rtasi va oxirgi sahifalarida muhrlar mavjud bo'lib, muhrda kotib Yahyo ibn Mahmud al-Vositiy nomi ko'rsatilgan. Qo'lyozmani ko'chirilgan vaqti 649/1251 yil.

Fransiya milliy kutubxonasi nusxasi, № 3499. «*Rabi' al-abror*» asarining yana bir qo'lyozmasi Parij shahridagi Fransiya milliy kutubxonasining qo'lyozmalar bo'limida 3499 inventar raqamda saqlanadi. Bu nusxa o'lchami 26x18 sm bo'lib, jami 396 varaqdan (792 bet) iborat. Qo'lyozmada har bir varaqda 19 satrdan iborat matnlar joylashtirilgan. 98 bobdan iborat bu nusxada fixrist mavjud bo'lib, unda kotib tomonidan boblar soni 100 ta qilib ko'rsatadi, biroq fixristda shunchaki 90 va 91 bob nomsiz keladi, shunda umumiy 100 ta bob keltirilgan. Mazkur nusxa mukammal nusxadir. Qo'lyozma hoshiyalarida ko'plab izohlar va to'ldirishlar mavjud. Qo'lyozma kolofonida kotib qo'lyozmani 936/1530 yil ko'chirganligini yozadi.

الحمد لله الذي استحمد الى عبادته بموجبات المحامد
(*Bandalariga hamd ayttirgan Alloh taologa hamd bo'lsin*)matni bilan boshlanib ketadi.

Qo'lyozma jumlasini *وتدخل فيه خطوط كرات فلا يبقى فيه عقرب إلا تبعته* bilan yakunlanadi.

Qo'lyozma kolofoni esa

قد وقع الفراغ من كتابة هذه النسخة المباركة على يد الفقير في الشيخ شهاب الدين المفترى الكاتب بن المنىخ أبو النور في أواخر ربيع الآخرى من شهر من سنة ست و ثلاثين و تسعمائة في مدينة حلب رحمه الله عن الجيب

(*Bu muborak nusxa kotib faqir, shayx Shahobiddin al-Muftariy al-Kotib ibn al-Manix Abu Nur tomonidan, Halab shahrida 325/936 yilning Rabi' ul-axir oyining oxirlarida ko'chirib tugallandi.*)jumlalari bilan yakunlanadi.

Fransiya milliy kutubxonasi nusxasi, № 3500. Parijdagi Fransiya milliy kutubxonasida «*Rabi' al-abror*» asarining yana bir qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, u 3500 inventar raqamda saqlanmoqda. Bu nusxa 294 varaqdan (588 bet) iborat. Qo'lyozma o'lchovi 26x18 sm.ni tashkil qiladi. Qo'lyozmada matn boshlangan sahifada 28 va qolgan sahifalarda 31 qatordan matn joylashtirilgan. Qo'lyozmada asarning 98 bobi nomlari keltirilgan fixrist ham mavjud. Mazkur nusxaning fixristida asar boblari kotib tomonidan 4 ta qismga bo'lingan. 1 qism dastlabki 14 ta bobni, 2 qism navbatdagi 15 ta bobni, 3 qismi navbatdagi 19 bobni, so'nggi 4 qismi 50 bobni o'z ichiga oladi. Qo'lyozma 960/1553 yil Rabi' ul-avval oyida ko'chirilgan.

Qo'lyozma boshlanishi:

الحمد لله الذي استحمد الى عبادته بموجبات المحامد

Bandalariga hamd ayttirgan Alloh taologa hamd bo'lsin.

Qo'lyozma yakuni:

ويدخل فيه خطوط كرات فلا تبقى فيه عقرب إلا تبعته

Qo'lyozma kolofoni:

بتاريخ يوم الخميس المبارك ثالث عشرين من شهر ربيع الأول عام ستين و وتسعمائة من الهجرة النبوية

Hijriy keyin to'qqiz yuz oltmish yili muborak Rabi'ul-avval oyining yigirma uchinchi payshanba kuni tugallandi.

Fransiya milliy kutubxonasi nusxasi, № 5985. Parij shahridagi Fransiya milliy kutubxonasi qo'lyozmalar fondida «*Rabi' al-abror*» asarining mukammal bo'lmagan qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, qo'lyozma 5985 inventar raqam ostida saqlanadi. Bu qo'lyozma nusxasining nomi «*Rabi' al-abror va nusxas al-axyor*». Mazkur nusxa asarning 30-48 boblarini o'z ichiga olgan. Uning o'lchovi 19x15 sm. Qo'lyozma 176 varaqdan (352 bet) iborat. Qo'lyozmaning ko'chirilgan vaqti 1242/1826 yil. Yozuv turi nasx. Qo'lyozma asarning 30 الظلم وذكر الظلمة وما عليهم، والأذى (Hidlar, ularning turlari va ishlatilishi haqida) bobi bilan boshlanib, asarning 48 (Zulm, zolim hukmdorlar, aziyat, bag'ritoshlik va u bilan bog'liq narsalar haqida) bobi bilan yakunlangan.

Leyden universiteti kutubxonasi nusxasi, № 379. «*Rabi' al-abror*» asarining yana bir qo'lyozma nusxasi Niderlandiyaning Leyden universiteti kutubxonasi arab qo'lyozmalari fondida saqlanadi. Mazkur nusxa Or.379 tartib raqamida saqlanadi. Bu qo'lyozma 314 varaqdan (628 bet) iborat. Qo'lyozma o'lchami 20,5x15 sm. Qo'lyozma 867/1462 yilda ko'chirilgan. Mazkur nusxa mukammal nusxa bo'lib, 98 bobdan iborat. Qo'lyozma hoshiyalarida ba'zi izohlar va to'ldirishlar uchraydi. Mazkur qo'lyozmada boblar qizil rangda ko'chirilgan bo'lib, hoshiyada arab tartib raqamida bob tartib raqami yozilgan. Qo'lyozma aslida 2 jilddan iborat bitta nusxadir. Asardagi 43 ta bob birinchi jildda berilgan. Qo'lyozma boshidagi fixristda ham 43 ta bob ko'rsatilgan. Birinchi jild الرد وقضائها وذكر الحوائج، ورفع الهز، والطلب والاستجداء والهز، ورفع الحوائج، وقضائها وذكر الرد (So'rash va tilanchilik, ehtiyoj va ularni qondirish va boshqalar haqida) gibob bilan tugagan. Qo'lyozmaning 2 jildi الطعم وألوانه، وذكر الإطعام (Taomning turlari, mehmondorchilik, ochlik, to'qlik va ular bilan bog'liq narsalar haqida) 44 bobi bilan boshlanib, so'nggi 98 bobi الحشرات والهوام ونحوها من دواب الأرض، وما اتصل بها وذكر (Hasharotlar, yer yuzidagi boshqa hayvonlar va ular bilan bog'liq narsalar haqida) bilan tugaydi.

Qo'lyozma yakuni:

يدخل فيه خطوط كرات فلا تبقى فيه عقرب إلا تبعته والله علم

Kolofonda esa:

اي تعتمد و تسمى من الكسل و هو المسمار و سكي الباب ضبيله بالحديد
وقع الفراغ بعيد حسن يوم الثلاثاء في اليوم الثالث من شهر جمادى الاخر في ستين سنة وسبع و ثمانية من
يد العبد الخاطي الجاني المستفيد بذهنه الرب العاني شاه ولي ابن سعو الدين بن الياس أصلح الله شنه في دارية
بفضل و كرمه

Chester Bitti kutubxonasi nusxasi, № 4047. Irlandiya davlatining Dublin shahrida joylashgan Chester Bitti kutubxonasida 4047 raqam ostida «*Rabi' al-abror*» asaring bir qo'lyozmasi saqlanadi. Bu qo'lyozmaning nomi «*Rabi' al-abror fimo yasir al-xavotir va al-afkor*» deb ataladi. Qo'lyozma 3 ta jilddan iborat bo'lib, ular tegishli 142, 156 va 180 varaqlarga ajratilgan. Bu

nusxaning o'lchami 22,6x14,8 sm. Yozuv turi nasx. U 1021/1612 yil Ramazon oyining 29 (juma) kuni ko'chirilgan.

Leypsig universiteti kutubxonasi nusxasi, № 601. Germaniyaning Leypsig shahridagi Leypsig universiteti islom qo'lyozmalari fondida ham «Rabi' al-abror» asarining bir nusxasi saqlanadi. Bu qo'lyozmaning boshqalaridan farqi shundaki, uning nomi qolganlaridan tamomila farq qiladi. Unda asar nomi كتاب ربيع الأبرار فيما يسر الخواطر و الأفكار «Rabi' al-abror fima yasir al-xavotir va al-afkor» Mazkur nusxa kutubxonada 601 inventar raqamda saqlanmoqda. Qo'lyozmaning muqovasi jigarrangli teridan yasalgan va har ikki tarafi ustida gulli naqsh bo'rtib turibdi. Qo'lyozmani ko'chirgan kotibning ismi Muhammad ibn Ahmad al-Badrashinidir. Kotib bu nusxani 1093/1682 yilda ko'chirgan. Qo'lyozmaning o'lchami 27,7x17,3 bo'lsa, matnlar o'lchami 19,2x9,2 ga tengdir. Qo'lyozma 335 varaq (670 bet) dan iborat. Matn 31 satr bo'lib, nasx xatida yozilgan. Asosiy matn qora rangda bo'lib, bob nomlari, atoqli ismlar va ba'zi so'zlar siyoh, qizil va yashil ranglarda alohida berilgan. Qo'lyozmada poygir mavjud.

Qo'lyozmaning 1b varag'i tepa qismida basmaladan oldin tilla suvi yuritilgan, bezakli, mehrob ko'rinishidagi shams bor.

Qo'lyozma boshlanishi:

قال عبد الله الفقير اليه محمود بن عمر الزمخشري

Mazkur qo'lyozmani boshlanishi boshqa qo'lyozmalardan farqi aynan yuqoridagi jumla bilan boshlanadi, shundan so'ng الحمد لله الذي استحمد الى عبادته Bandalariga hamd ayttingan Alloh taologa hamd bo'lsin jumalari boshlanib ketadi.

Qo'lyozma yakunlanishi:

فلا تبقى فيه عقرب إلا تبعته و الله علم بالبصواب

Kolofon yakuni:

و كان الفراغ من كتابة و التلثاء المبارك من شهر جمادى الثانية ن شهور سنة ١٠٩٣ على يد احقر العباد محمد بن أحمد البدرشيني و العذمر للاصل

Kitob 1093 yil Jumodus soniy oyining muborak seshanbasi Muhammad bin Ahmad al-Badrashniy tomonidan tugallandi.

Berlin Qirollik kutubxonasi nusxasi, № 1187. Germaniya mamlakatining Berlin Qirollik kutubxonasida 1187 inventar raqamda «Rabi' al-abror» asarining 98 bobdan iborat mukammal nusxasi saqlanadi. Mazkur nusxa 351 varaqdan (702 bet) iborat. Qo'lyozma o'lchami 24x15 sm. Qo'lyozmada 25 satrdan matn joylashtirilgan. Matn silliq, yupqa, nozik qog'ozga ko'chirilgan. Qo'lyozmada qurt yeganligi uchun teshilgan va suv tekkanligi uchun uniqqan joylari hamda ba'zi o'rinlari ta'mirlangan joylari ham mavjud. Qo'lyozma matni ko'k siyoh va tilla suvi yuritilgan jadval ichida yozilgan. Ko'chirilgan vaqti 1100/1688 yil.

Qo'lyozmaning boshlanishi 1b varaqda:

الحمد لله الذي استحمد الى عبادته

Bandalariga hamd ayttingan Alloh taologa hamd bo'lsin.

Qo'lyozma yakuni 351b varaqda:

و تدخل فيه خوط كراث فلا تبقى فيه عقرب إلا تبعته

Yurtimiz tarixini ilmiy o'rganish va o'tmishning haqiqiy guvohlari bo'lgan qo'lyozmalar ustida ilmiy izlanishlar olib borish bugungi kunning muhim vazifalaridir. Bu vazifalarni amalga oshirishda, o'ylaymizki, yuqorida berilgan ma'lumotlar manbashunoslik sohasida izlanish qilayotgan zamaxshariyshunos izlanuvchilar uchun foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arthur J. Arberry. The Chester Beatty Library. A Handlist of the Arabic Manuscripts. – Dublin, 1962.
2. Brockelmann C. Geschichte der arabischen literatur. Bd, I. – Leiden, 1937.
3. Charles Rieu. Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur. – London, 1894.
4. Catalogue des manuscrits Arabes des nouvelles acquisitions (1884-1924). Edgar Blochet. – Paris, 1925.
5. Mingana D.D. Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library, Manchester. – Manchester: Manchester University Press, 1934.
6. Philip K. Hitti, Nabih Amin Faris, Butrus 'Abd-Al-Malik Garrett collection of arabic manuscripts in the Princeton university library. – Princeton: Princeton University Press, 1938.
7. Turaev L. Mahmûd Ez-Zemahşerî'nin «Rebî'u'l-Ebrâr» Adlı Eserinin Özbekçe Nüshalarının Tanıtımı // İmgelem. – №. Özbekistan Özel Sayısı.
8. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Том I. Под редакцией и при участии докт. ист. наук, проф. А.Семенова. – Ташкент: Издательство академии наук УзССР, 1952.
9. Тураев Л. А. Рукописные копии «Раби аль-абрар» в мировых фондах // Межкультурная коммуникация и миграция в истории народов Центральной Азии. – 2021. – С. 91-99.

**O'ZBEKISTON MILLIY ARXIVINING R-904 FONDI ADVOKATURA
TIZIMIDA O'TKAZILGAN «TOZALASH» SIYOSATINI YORITISH
MANBASI SIFATIDA**

**THE R-904 FUND OF THE NATIONAL ARCHIVE OF UZBEKISTAN AS A
SOURCE FOR STUDYING THE «PURGE» POLICY IMPLEMENTED IN
THE ADVOCACY SYSTEM**

Abstract. *This article analyzes the documents from the R-904 fund of the National Archives of Uzbekistan, which reflect the «purges» carried out in the legal profession system of the Uzbek SSR, as well as the mechanisms of their implementation, the processes involved, and their consequences.*

Keywords: *National Archives of Uzbekistan, Uzbek SSR, advocacy, Bar Association, «purge», «socially alien element», archival collections, archival documents, personnel, system.*

So'nggi yillarda O'zbekistonda aholiga yuridik yordam ko'rsatish tizimi xususan, advokatura sohasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu jihatdan sohaning shakllanish bosqichlari, advokatlar faoliyati, undagi o'zgarishlarni tadqiq qilish muxim hisoblanadi.

Advokatura tarixini yoritishda hech shubhasiz arxiv hujjatlarining alohida o'рни mavjud. O'zbekiston Milliy arxivining qator fondlarida soha tarixi bilan bog'liq ko'plab hujjatlar saqlanmoqda. Ular orasida XX asrning 20–30-yillarida advokatura tizimida o'tkazilgan «tozalash» kampaniyasini o'zida aks ettirgan hujjatlar ham talaygina. Ana shunday hujjatlar jamlanmasi arxivning R-904-fondidan o'rin olgan.

O'zbekiston Milliy arxivi R-904-fondida O'zSSR inqilobiy qo'mitasining 1924-yil 26-noyabrdagi qarori asosida tashkil qilingan Adliya xalq komissarligining hujjatlari jamlangan. Fond «R» (революционный) indeksi bilan belgilangan bo'lib, hujjatlari 2 ta davrga ajratilgan. 1-davr hujjatlari 1925–1937-yilni o'z ichiga olib, unda 485 ta yig'majild saqlanmoqda [1: 73]. 2-davr hujjatlari arxivning 1975-yilda tuzilgan «Каталог фондов советского периода» nomli yo'l ko'rsatkichida o'rin olgan. Undagi hujjatlarning davriy chegarasi 1938–1958-yillarga oid. Bu davr oralig'idagi yig'ma jildlar soni 10533 tani tashkil qiladi. Umuman olganda, O'zbekiston Milliy arxividagi ushbu fondida Adliya xalq komissarligi va sud-huquq organlari faoliyatiga oid jami 11018 ta yig'ma jildlar mavjud.

XX asr 20-yillarida O'zSSR advokatura tizimida o'tkazilgan «tozalash» siyosati bo'yicha ham ushbu fondning qator yig'majildlarida ma'lumot olish

¹ Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti.
E-mail: abidjanjaynarov@gmail.com. ORCID: 0009-0001-5317-304X.

mumkin. Xususan, 215, 221,232, 353 yig'majildlarda shu kompaniya bilan bog'liq hujjatlar o'rin olgan.

R-904-fondning 215 yig'majildida saqlanayotgan hujjatlarni tahlil qiladigan bo'lsak, unda Sirdaryo himoyachilar kollegiyasida 1924-yil 2-fevralda o'tkazilgan navbatdagi «tozalash» haqidagi ma'lumotlar ayniqsa diqqatga sazovor. Undagi ma'lumotlarga ko'ra 1925-yil may oyida o'tkazilgan tozalash davomida Komissiya advokatlar faoliyatiga emas balki, ularning mafkuraviy jihatlariga katta e'tibor qaratganligini ko'rsatadi. Xususan, advokat Kan kollegiya tarkibiga endigina qabul qilinganligiga qaramay «o'z faoliyati bilan tanishtirish maqsadida gazetaga e'lon berganligi [2]» oqibatida kollegiya safidan chetlashtirilgan. Qirg'iz millatiga mansub Dostmuxamedov esa o'z faoliyati davomida bir necha marta xatolarga (mijozining ishini ma'muriy tartibda noto'g'ri yuritgani va konsultatsiya bo'yicha navbatchilikka chiqmagan) yo'l qo'ygan bo'lsa-da, «mahalliy proletariat» vakili bo'lganligi uchun kollegiya safida qoldirilgan.

Ushbu hujjat tahlilidan shunday xulosa qilish mumkinki, «tozalash» sovet hokimiyati uchun kutilgan samarani bermadi. Bunga bir tomondan tizimda sovet kadrlarining yetishmasligi sabab bo'lsa, ikkinchidan, bir qator davlat organlari Komissiya tomonidan chiqarilgan qarorlarga o'z ta'sirini o'tkazdi. Oqibatda kollegiya intizomiy tartiblarini buzgan, o'z faoliyatida qo'pol xatolarga yo'l qo'ygan, belgilangan vazifalarga sovuqqonlik bilan qaragan advokatlar ham kollegiya tarkibidan chiqarilmagan.

«Tozalash» siyosatiga oid hujjatlar fondning 221-yig'majildida ko'proqni tashkil qiladi. Unda saqlanayotgan Surxondaryo viloyati himoyachilar kollegiyasida o'tkazilgan «tozalash» va uning natijalari haqidagi hujjatga nazar tashlansa, tizimdagi malakali kadrlar o'rnini siyosiy jihatdan hukmron mafkura talablariga javob beradigan, biroq tizimdan umuman bexabar bo'lgan, ustiga-ustak xulq-atvori yaxshi bo'lmagan sovet kadrlari egallaganligi namoyon bo'ladi. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Surxondaryo viloyati Himoyachilar kollegiyasiga muttasil ichkilikka berilganligi sababli sud tizimidan ishdan bo'shatilgan Barinov qabul qilingan bo'lsa, yana bir kollegiya a'zosi Smetkin esa muttasil kokain iste'mol qilgan va ichkilikka berilgan. Bir tomondan himoyachilar kollegiyalari talabga javob bermaydigan «sovet kadrlarining» makoniga ham aylanib borgan. Masalan, Buxoro okrugi Himoyachilar kollegiyasi a'zosi A.F.Stekolshikov Poltorask Himoyachilar kollegiyasining sobiq a'zosi bo'lib, u bezorilik aybi bilan 5 oy qamoqda o'tirgan, shuningdek, advokatga pora berish aybi ham qo'yilgan [3].

Yana bir hujjatda esa ma'lum sabablar bilan kollegiyalar tarkibidan chiqarib yuborilganlar o'z huquqlarini tiklash bo'yicha arizalar bilan yuqori davlat organlariga murojaat qilganliklari to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan. Ta'kidlash joizki, murojaatlar o'rganilib, ba'zi shikoyatlar qanoatlantirilib, advokatlarni kollegiyaga qayta qabul qilish bo'yicha qarorlar chiqarilgan. Ana shunday qarorlardan biri 1926-yil 7-iyulda bo'lib o'tgan O'zSSR MIQ

Prezidiumi 37-sonli majlisida chiqarilgan. Majlisda O'zSSR Adliya xalq komissarligining Toshkent va Samarqand himoyachilar kollegiyasida o'tkazilgan tozalash ishlari bo'yicha ma'ruzasi tinglanadi. Majlis qarori bilan Samarqand kollegiyasi tarkibidan chiqarilgan Livshis, Leyn, Lebedev, Toshkent viloyati kollegiyasidan Avrov, Barskag, Belyaev, Vavilov, Chernyaev, Dostmuxamedov, Raxalskiy, Repkin va Raxmatullinlar kollegiya tarkibiga qayta qabul qilish to'g'risida qaror qabul qilinadi [4]. Biroq qarorning ijrosi o'z vaqtida ta'minlanmagan. Xususan, Xayrulla Raxmatullin bir qancha shikoyat va arizalar bilan murojaat qilsa-da, kollegiyaga qayta qabul qilinmaydi [5].

Yuqorida tahlil qilingan materiallardan ko'rinib turibdiki, «tozalash»dan maqsad tizimdagi «sinfiy yot unsurlar»ni lavozimidan chetlashtirish maqsadi ko'zlangan edi. Bunga yana qator misollar keltirish mumkin: Farg'ona himoyachilar kollegiyasi a'zosi Boris Ivanovich Spasskiy adliya sohasida sobiq imperiya davridan beri faoliyat olib borgan. Uning Ish staji 24 yilni tashkil qilib, 1928 yilda belgilangan tartibda emas, balki Prezidium qarori bilan uning ishtirokisiz, bir fuqarodan ko'rsatilgan xizmat haqqini o'z hisobiga olganligi uchun kollegiya tarkibidan chetlashtirilgan [6]. Ko'p hollarda bunday qoida-buzarliklarga ogohlantirish yoki qattiq hayfsan intizomiy chorasi qo'llanilgan.

Belgilangan sovet qonunchiligi bo'yicha intizomiy chora qo'llanilishidan oldin faktlar sinchiklab tekshirilishi, advokatdan tushuntirish xati olinishi, shundan keyingina intizomiy ish qo'zg'atilishi lozim edi. Biroq ayrim holatlarda to'la isbotlanmagan ayblar qo'yilgan bo'lsa-da, advokatlar kollegiya tarkibidan chiqarib yuborilgan. Xususan, Samarqand himoyachilar kollegiyasi a'zosi K. Xmelniskiy tizimda 1922-yildan beri faoliyat yuritib kelayotgan bo'lsa-da, yashash xonadonida buxorolik yahudiy hamda bolsheviklarga xayrixoh bo'lgan bir ingliz bilan suhbat qurganligi uchun GPU tomonidan so'roq qilingan. Shu orada u kollegiya tarkibidan chiqarib yuborilgan [7]. Biroq advokatga qo'yilgan ayblov o'z isbotini topmagan.

«Tozalash» oqibatida ko'plab tajribali va yuridik ma'lumotga ega bo'lgan advokatlar kollegiya tarkibidan chiqarib yuborildi. Bu esa tizimda qator noxush holatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Birinchi navbatda oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lgan advokatlar yetishmay qoldi. Bunday jarayonni 1928-yilda Qashqadaryo okrug Himoyachilar kollegiyasi misolida ham ko'rish mumkin. 1927-yil oxirida tashkil qilinganiga qaramay o'tkazilgan «tozalash» oqibatida okrugda tajribali hamda yuridik ma'lumotga ega bo'lgan advokatlar qolmagan[8].

Ushbu yig'ma jildda BXSReda o'tkazilgan «tozalash» haqida ham qator ma'lumotlar o'rin olgan. Buxoroda dastlab 1924-yil mayda himoyachilar kollegiyasi faoliyati yo'lga qo'yilgan. Adliya nozirligi tarkibidagi himoyachilar kollegiyasi Prezidiumining birinchi raisi etib Aleksandr Yefimovich Preobrajenskiy tayinlangan. Tashkil qilinganiga ko'p bo'lmasa-da, 1928-yilgacha Buxoro himoyachilar kollegiyasida ikki marta «tozalash» ishlari

o'tkaziladi. Xususan, 1927-yilda «Ozod Buxoro», «Pravda Vostoka (149-son)» gazetalarida bildirilgan fikrlarga asoslanib, «tozalash» ishlarini o'tkazish belgilandi. Buning uchun maxsus komissiya tuzilib, uning tarkibiga GPU, okrug ijroiya qo'mitasi, Buxoro okrug prokuraturasidan vakillar kiritildi. Komissiya qarori bilan himoyachilar Preobrajenskiy, Tayirov, Davlikamov, Loktev, Mirbadalov, Ayubovlar kollegiya tarkibidan chetlatilgan[9]. Ular turli «ayblar» bilan o'z vazifasidan ozod qilingan. Jumladan, Ayubovga ruhoniy tabaqadan chiqqanligi, Loktev Astraxan vitse-gubernatorligidagi sobiq yuqori lavozimli amaldor bo'lganligi, Tayirov, Davlikamovlarga ishchi-dexkonlar orasida nosog'lom muhit yaratganligi, Parshinga esa yashirin advokatlik faoliyati bilan shug'ullanganligi «ayblari» qo'yildi [10].

Bundan tashqari fondda Toshkent viloyati himoyachilar kollegiyasi tarkibidagi «tozalash» haqida ham ma'lumotlar mavjud. Xususan, 221 yig'ma jildning 351-varaq va uning orqa tomonida keltirilgan ma'lumotga nazar tashlansa, unda 1922-yil 3-dekabrda Sirdaryo (keyinchalik Toshkent) himoyachilar kollegiyasi tashkil qilinganligi, 1923-yilda himoyachilar kollegiyasida bo'lib o'tgan «tozalash», kollegiya a'zosi Modest Zaiki «sobiq imperiya davri prokurori» bo'lganligi uchun chetlashtirish to'g'risida qaror chiqarilganligi kabi ma'lumotlar o'rin olgan [11]. Ma'lumot uchun Modest Zaiki Derptskom (Yurev) universitetining yuridik fakultetini tamomlagan. 1911-yildan Toshkent sud palatasi tizimida o'z faoliyatini boshlagan.

Fondning 232 yig'ma jildida O'zbekiston advokaturasida XX asrning 30-yillarida o'tkazilgan navbatdagi «tozalash» to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Yig'ma jildning 10–14 varaqlarida Toshkent shahri va Qo'qon himoyachilar kollegiyasi rayonlararo byurosida olib borilgan «tozalash» ishlariga oid ma'lumotlar o'rin olgan. Unda advokatlarga berilgan jazolar, sabablari, ularning milliy va ijtimoiy tarkibi kabilar keltirib o'tilgan. Xususan, Toshkent shahar himoyachilar kollegiyasida 1933-yil noyabrda o'tkazilgan «tozalash» kompaniyasiga 35 nafar advokatlar tortilib, unga ko'ra 21 nafar a'zo sovet davlati talablariga mos deb hisoblandi. Uch nafar advokatga hayfsan, 4 nafariga qattiq ogohlantirish, 3 nafariga kollegiya tarkibidan chiqarish, 1 nafariga himoyachi sifatida faoliyatini taqiqlash choralari ko'rish to'g'risida qaror qabul qilindi. 2 nafar a'zoning ishi esa ko'rib chiqish uchun partiya bo'limiga taqdim qilindi.

«Tozalash» kompaniyasiga tortilgan a'zolar milliy tarkibiga ko'ra 12 nafar o'zbek, 2 nafar qozoq, 2 nafar arman, 17 nafar rus, 2 nafari yahudiy millatiga mansub bo'lgan. Ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra 9 ishchi, 1 batrak, 13 dehqon, 10 xizmatchi, 1 diniy soha vakili, 1 nafari savdogarlar (kupetslar) toifasiga kirgan[12].

1933-yil 12-dekabrda Qo'qon himoyachilar kollegiyasi rayonlararo byurosining 13 nafar a'zolari orasida ham «tozalash» o'tkaziladi. Unga ko'ra kollegiya a'zosi Semyonov Vladimir Ivanovichga xizmat majburiyatlariga nisbatan loqayd bo'lganligi, shuningdek, kollegiyadagi faoliyati va ijtimoiy-

huquqiy ishlarga yetarlicha e'tibor bermagani uchun tanbeh, Nizomiddinov Isomiddin va Imanov Sarsenbay Ashgalievichga qattiq ogohlantirish e'lon qilingan. Xo'jaev Usmon Ubaydulla «tizimni sog'lomlashtirish» uchun kollegiya safidan chiqarilgan bo'lsa, Feodorov Valerian Nikolaevich esa himoyachi sifatida faoliyat yuritish huquqidan 3 yilga cheklandi [13].

232 yig'ma jilddagi hujjatlarda ayrim holatlarda kollegiyalar tarkibidan chiqarib yuborilgan himoyachilar mustaqil ravishda o'z faoliyatini davom ettirganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham saqlanib qolgan. Xususan, Farg'ona himoyachilar kollegiyasining rayonlararo byurosi a'zosi Oxunov Ibroximjon 1918-1928-yillarda Kommunistik Partiya a'zosi bo'lib, unda o'tkazilgan «tozalash» davomida «sobiq savdogar, ijtimoiy yot unsur» sifatida partiyadan o'chirilib, o'z vazifasidan ozod qilingandan so'ng 1928-1930-yillarda yashirin ravishda advokatlik bilan shug'ullanib, boy dehqonlar, savdogarlar, siyosiy va fuqarolik huquqlaridan mahrum qilingan shaxslar va boshqa «yot unsurlar»ga yuridik xizmat ko'rsatgan. Shu ikki yil ichida Axunov o'zi bergan ma'lumotga ko'ra 30000 rubl daromad topgan [14]. Qiyoslash uchun bu davrda kollegiya tarkibidagi himoyachilarning oylik maoshi ish ko'lam va tajribasiga qarab 500-800 rublni tashkil qilgan.

Yig'ma jildning 69-varag'idan olingan ma'lumotga ko'ra bu davrda ham sovet partiya va davlat organlarining advokatura tizimiga aralashuvi davom etganligini bilish mumkin. Xususan, fuqaro Oxunov 1930-yil avgustda Farg'ona himoyachilar kollegiyasi rayonlararo byurosi a'zoliciga qabul qilinib, OGPU tomonidan 1931-yil dekabrda RSFSR Jinoyat kodeksining 59-12 moddasi bilan (valyuta bilan bog'liq) aybdor deb topilib, 5 yilga ozodlikdan mahrum qilingandan so'ng, kollegiya safidan chetlashtiriladi. Biroq Oxunov kekxa va nogiron bo'lganligi sababli ozod qilinadi hamda «yuqori» davlat organlarining aralashuvi natijasida 1938-yil noyabrda yana kollegiya tarkibiga qayta qabul qilingan [15].

Xulosa. Umuman olganda fondagi mavzuga oid hujjatlari tahlili O'zbekiston SSR advokatura tizimida 1920-yillarda amalga oshirilgan «tozalash» jarayonlari sovet hokimiyatining huquqiy va ma'muriy siyosati doirasida o'tkazilgan keng qamrovli chora-tadbirlardan biri sifatida namoyon bo'lganligi, jarayon Adliya xalq komissarligi tomonidan boshqarilib, asosan himoyachilar kollegiyasidan «ijtimoiy yot unsur» sifatida baholangan shaxslarni chetlashtirishga qaratilib, advokatura tizimini sovet mafkurasiga muvofiqlashtirish va uning ijtimoiy tarkibini qayta shakllantirish maqsadi ko'zlanganligini ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Путеводитель по отделу фондов Октябрьской революции социалистического строительства. Центральный Государственный архив Узбекской ССР // Отв ред. Ланда Л.М. – Ташкент, 1963. – С. 73.
2. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 215-ish, 154-varaq.

3. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 127, 130-varaqlar.
4. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 208-varaq.
5. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 203-varaq.
6. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 222-varaq va uning orqa tomoni.
7. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 234-varaq va uning orqa tomoni.
8. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 276-varaq.
9. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 32-varaq.
10. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 33-varaq.
11. O'zMA R-904, 1-ro'yxat, 221-ish, 351-varaq va uning orqa tomoni.
12. O'zMA R-904, 9-ro'yxat, 232-ish, 10-varaq.
13. O'zMA R-904, 9-ro'yxat, 232-ish, 11-14-varaqlar.
14. O'zMA R-904, 9-ro'yxat, 232-ish, 68-varaq.
15. O'zMA R-904, 9-ro'yxat, 232-ish, 69-varaq.

Musametov Bahodir Erkinbaevich¹

IBN SINONING «YURAK DORILARI» NOMLI RISOLASINING 12-FASLI HAQIDA

ON THE 12TH CHAPTER OF IBN SINA'S TREATISE «ON CARDIAC DRUGS»

***Abstract.** In this article, based on the 12th chapter of Ibn Sina's treatise «On Cardiac Drugs», it will be argued that this treatise serves as a unique source not only on the issue of heart diseases and medicines, but also for studying the concept of «special properties», which is an important part of Ibn Sina's natural philosophy.*

Abu Ali ibn Sinoning (980–1037) «Yurak dorilari» nomli risolasi Sharq tibbiyoti tarixida allomaning shu vaqtgacha eng e'tiborli o'rinni egallab kelgan «Tib qonunlari» bilan bir qatorda muhim asarlaridan biri hisoblanadi. Asarni o'zbek tiliga tarjima qilib, atroflicha o'rgangan Haydar Hikmatullaev bu risolaga «Tib qonunlari»ni to'ldiruvchi, tibbiyot fani tarixida Ibn Sino rolini to'laroq baholashga imkoniyat tug'diruvchi muhim asar sifatida qarash kerakligini ta'kidlagan edi [3: 68]. Biroq asarni sinchiklab o'rganish natijasida ushbu risolaning 12-fasli nafaqat tibbiyot tarixi, balki Ibn Sinoning tabiat falsafasiga doir qarashlari uchun ham nodir manba bo'lib xizmat qilishi mumkinligini aniqladik.

Ibn Sino 12-faslda xususiyatlar haqida so'z yuritadi, lekin ajablanarlisi shundaki, bu xususiyatlar yurak dorilarining xususiyatlari emas. Aksincha, bu

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti katta ilmiy xodimi, Alfraganus universiteti dotsenti v.b.
E-mail: bahodir.musametov@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8412-1218.

xususiyatlar moddalardagi ma'lum bir ta'sir ko'rsatishi kuzatiladigan xususiyatlardir. Lekin asosan Aristotelning modda, surat va sifatlar haqidagi tushunchalariga tayangan o'sha davr fani ularning nima uchun bunday xususiyatga ekanligini tushuntirib bera olmagan. Bular shu tariqa maxsus yoki okkult xususiyatlar deb izohlana boshlangan.

Ibn Sinoning «Yurak dorilari» risolasining 12-fasli quyidagi so'zlar bilan boshlanadi:

«Xususiyat haqiqatda tabiatdan boshqa narsa emas. Tabiatning ta'rifi shunday: «tabiat har qaysi narsaning o'z [bizzot] harakati va tinchligining boshlanishidir. Biroq tabiatning zotiy bo'lgan boshqa ishlari xususiyatga oiddir. Bunga qaramay, haqiqatda xususiyat tabiatdan farq qiladi: [xususiyat] maxsusroq, [tabiat] umumiyroqdir. Faqat oddiy kishilar nazdida tabiat bilan xususiyat boshqa-boshqa narsalardir» [3: 89].

Ibn Sinoning ta'kidlashicha, tabiat va xususiyat o'rtasida hech qanday farq yo'q, aksincha ular o'rtasida «umumiylik – xususiylik» munosabatlari mavjud. Tabiat «harakat etadigan va harakat etmaydigan barcha narsalarning tamoyili» ekanligini hisobga olsak, xususiyatni ham — harakat tamoyili bo'lgani uchun — tabiat deb hisoblashimiz mumkin. Biroq, «tabiat» uning ostiga kiradigan turli tabiatlarga nisbatan umumiylikni bildiradi va xususiyat ham «tabiat» bo'lib, tabiatning umumiy ta'rifiga kiruvchi tabiat turi hisoblanadi. Ibn Sinoning maqsadi aniq: biz koinotda kuzatadigan biron bir hodisani g'ayritabiiy deb ta'riflab bo'lmaydi; magnitni temirni tortish kuchidan tortib, zumradning ilonlarni ko'r qilish qobiliyatigacha, chirmoviqning ich ketkazish xususiyatidan tortib, karam va pechakning bir joyda o'smasligigacha hammasi tabiiy holat hisoblanadi. Ularni, go'yo ular boshqa xususiyatga egadek, oddiy tabiat hodisalaridan ajratib, maxsus xususiyatlar deb atash noto'g'ri, chunki xususiyat bilan tabiat o'rtasida aslida hech qanday farq yo'q [1: 119–120]. Ibn Sino fasl oxirida ushbu munozara ishtirokchilari va ular nima uchun istisno yondashuvni qo'llab-quvvatlayotganliklarini tasvirlaydi, shuningdek, o'z nuqtai nazari bo'yicha fikrlarini quyidagicha ifodalaydi:

«Qisqacha qilib aytganda, xususiyat unsurlardan tarkib topgan jismlarda ilohiy fayz bilan mavjud bo'lgan bir tabiatdir; u jismlarda maxsus qobiliyatlarga foydali bo'lgan maxsus mizojlardan vujudga keladi. Xususiyat haqida tadqiqotga muvofiq gapiriladigan gap shu. Lekin [ba'zilar] odat bo'yicha xususiyat tabiatdan boshqa deb o'ylamaydilar. Ularcha [xususiyat] aralashish bilan paydo bo'luvchi ba'zi jismlarda mavjud bir quvvatdirki, u quvvat sababi bilan boshqa bir jismda odatdagi ma'lum tabiatning tashqarisida bir ish [ta'sir] sodir bo'ladi. Tabiat esa bir quvvatdirki, oddiy jismlar u quvvat [sababi] bilan ishlarini bevosita o'zlari qiladilar. Omma va nazariyachilarning zaiflari bu fikrdadirlar» [3: 92].

Yuqoridagi parchadan ko'rinib turibdiki, Ibn Sino insonlar chuqur jiddiy izlanishlar olib borib, undan keyingina xulosa berish o'rniga, xususiyatlar va tabiatni bir-biridan farq qiladi, deb o'ylashlarini, bunday fikr esa o'z navbatida tibbiyot va tabiiy fanlar sohasida ilmiy jamoatchilikni tashkil

etuvchi obro'li olimlar va ba'zi zaif fikrli mantiqchilar tomonidan shakllantirilganini ta'kidlaydi. Ibn Sinoning fikricha, odamlarning tabiat va xususiyatlarga turli kategoriyalar sifatida qarashlarining asosiy sababi shundaki, ular ba'zi jismlarning ta'sirini g'ayrioddiy deb ta'riflaydilar va oddiy tabiat bunday ta'sirlarni keltirib chiqara olmaydi, deb hisoblashadi. Boshqa tomondan, Ibn Sino tabiiylik tushunchasini yangicha ta'riflagan holda, bu ta'rifda hech qanday g'ayritabiiy narsa yo'qligini ko'rsatishni istaydi. Uning izohiga ko'ra, sifatlar qorishmasi (*mizoj*) jismlarda muayyan aktiv (*fe'liy*) yoki passiv (*infe'oliy*) kuchni qabul qilish uchun maxsus tayyorgarlik (*iste'dod*)ni vujudga keltiradi va ilohiy fayz bu tayyorgarlikni aktiv holatga keltirganida biz kuzatayotgan barcha turdagi sifatlar ortidagi tabiat va shakllar namoyon bo'ladi. Shunday qilib, xususiyat bu tabiatlardan biridir, xolos. Xususiyat — ta'sir qilish va ta'sirlanish jihatidan jismlarning barcha xatti-harakatlari ortida yotgan prinsip va tabiatdir [4: 39–40].

Ma'lumki, «nodirlik» so'zi ko'p hollarda g'ayritabiiy, ajabtovur va no-ma'lum bo'lgan narsalarni, «tabiiylik» so'zi esa keng tarqalgan va bilinadigan narsalarni sifatlash uchun qo'llanadi. Biroq bunday sifatlash shaklini to'g'ri deb hisoblay olmaymiz. Binobarin, Ibn Sino tanqid qilgan «tabiatshunos»larning olovdan emas, balki magnitdan hayratga tushishlarining sababi shunchaki biri oddiy, ikkinchisi kam uchraydigan hodisa ekanligida emas. Ibn Sino tabiatshunoslar «keng tarqalganlik» bilan «bilinadigan» tushunchalarni bir xil tushunishlarini aytganida, e'tiborni qaratmoqchi bo'lgan asosiy jihat shuki, tabiatshunoslar xususiyatlarni haqiqiy ma'noda tushuntirib bera olmaydilar va xususiyatlarni tushuntirib berdik deb o'ylagan joylarida aslida keng tarqalgan xususiyatlarga nom berishdan va bu nomni takrorlashdan boshqa hech narsa qilmaydilar. Ibn Sino aytganidek, «soxta faylasuflar guruhi» hamma narsani hissiy sifatlar asosida izohlashga harakat qilgani sababli, hissiy sifatlar asosida izohlab bo'lmaydigan xususiyatlarni «izohlanishi imkonsiz» deb hisoblaydilar va (magnitning temirni tortishi singari) xususiyatlarni ko'rib hayratga tushadilar [4: 33–34]. Zero:

«Bir narsaga berilgan nom uni ma'lum qilmaydi, shuningdek, bir ma'noning oti bo'lmasa, bundan u ma'no bilinmaydigan bo'lib qolmaydi. So'ngra ma'lum va mashhurlik noma'lumlikni yo'qota olmagan kabi, noaniqlik ham bilmaslikning sababi bo'lmaydi. Bu javob oddiy kishilarni qanoatlantirmaydi, chunki unday kishining fikricha, jismdan vujudga keladigan barcha fe'l va ta'sir yo issiqlikdan, yoki sovuqlikdan, yo ho'llikdan yoki quruqlikdan, yo og'irlikdan yoki yengillikdan, yo harakatdan yoki oddiy jismlarda mavjud bo'lgan boshqa biron sababdan sodir bo'ladi. Biron ish shu sabablarning birontasiga nisbat berilmasa va uning qanday yo'l bilan vujudga kelgani aniq bilinmasa, oddiy kishilar u ishning kelib chiqish sababini noma'lum deb hisoblaydilar. Holbuki, bunday emas. Aksincha, aql har narsani qanday yo'l bilan vujudga kelishini – tabiiy quvvatdanmi, nafsoniy quvvatdanmi, aqliy quvvatdanmi yoki araziy quvvatdanmi vujudga kelganini – biladi» [3: 90–91].

Agar magnitning temirni tortishi xususiyatini hissiy sifatlar asosida izohlash imkonsiz bo'lganida edi, oziqlanish, o'sish, his-tuyg'ularga ega bo'lish, jonlilik, ong va ongdan kelib chiqadigan vaziyatlarni ham xuddi shunday darajada hissiy sifatlar asosida izohlash mumkin bo'lmas edi. Ibn Sino kvalitatif tabiatlar asosida osonlikcha izohlash mumkin bo'lgan masalalar ham aslida unday emasligini ta'kidlaydi:

«Agar olov nodir narsa bo'lib uzoq mamlakatlardan keltiriladigan bo'lganda edi, uning xususiyatini boshqa xususiyatlardan yuqori qo'yar va olov xususiyatining sababi haqida boshqa xususiyatlar sabablaridan ko'ra kuchliroq bahs etar edilar. Chunki olovdan kelib chiqadigan ta'sirlar juda ajoyibdir. Nega shunday bo'lmasinki?! Ko'rish olov huzurida quvvatdan fe'lga chiqadi, to'g'ri ko'tariladi va kuchi yetgan narsalarning hammasini yuqoriga ko'taradi. Bir soat vaqt ichida ozgina olovdan juda katta narsalar paydo bo'ladi. U uchragan narsani yo'q qiladi va uni moddasiga [javohariga] aylantiradi. Undan bir miqdorni olish kamaytirmaydi. Umrimga qasam ichamanki, [olovning ta'siri] magnitning temirni tortishidan va boshqa xossalardan o'ta ajablanarlidir. Biroq olovning mashhurligi va ko'p ko'rinishi undan taajjubni va uning sababi haqidagi bahsni ko'taradi. Magnitning ishini ko'rganlarda esa taajjub paydo bo'ladi va bu hol uning sababi haqida bahs qilishga chaqiradi» [3: 92].

Yuqoridagi matndan ko'rinib turganidek, Ibn Sino olovni ma'lum va keng tarqalgan tabiat hodisasi sifatida misol qilib keltiradi va u haqidagi qarashlarni magnitning tortish xususiyati bilan solishtiradi. Uning fikricha, odamlarning olovning kuydirish xususiyatidan ko'ra, magnitning temirni tortish kuchiga hayron bo'lishlarining sababi shundaki, biri doimo uchraydigan hodisa bo'lsa, ikkinchisi kamdan-kam uchraydi. Agar olov dunyoning olis chekkasidan keladigan noyob va noma'lum narsa bo'lganida edi, uning bir soat ichida butun bir shahar yoki viloyatni yondirib yuborishi odamlarni hayratga solar va buning sababini o'rganishga undagan bo'lardi. Biroq, odamlar nima uchun olovning yondirishi yoki sovuqning narsalarni muzlatishi haqidagi savollarni g'alati deb bilishadi, chunki ular bunday hodisalarni tez-tez kuzatadilar [4: 32].

«Har qanday bo'lsa ham ba'zi suratlar va quvvatlar borki, ular jismlar sodda holda ekanida bo'lmaydilar, balki ularga bo'lgan qobiliyat soddalik holatidan so'ng tugal vujudga keladi. Masalan, magnitdagi temirni tortish quvvati kabi. Shu ikki quvvatdan birontasi ham unsur elementning o'zidan hosil bo'lmaydi; balki tashqaridan keladi, ya'ni ular har narsaga tarqaluvchi va hamma mahrajdagi quvvatni fe'lga chiqaruvchi ilohiy fayz orqali ikki vajh bilan hosil bo'ladi: birinchi xil quvvatlar birinchi qobiliyat bilan bo'ladi, ikkinchi xil quvvatlar esa mizoji bilan bo'ladi, biroq mizoj uni faqat quvvatni qabul etishgagina tayyorlaydi. Mizojning o'zi qobiliyat ham emas va uning foili ham emasdir. Xususiyat haqidagi so'roqqa berilgan javobning natijasi ma'lum bo'lgan tabiat haqidagi savolga berilgan javob natijasi kabidir. Biron kishi «olov nima uchun kuydiradi?» deb so'rasa, uning javobi «issiq bo'lgani uchun» deyishdan boshqa narsa bo'lmaydi. Bu javobning ma'nosi esa «olov o'z tabiatida kuydiruvchi quvvatga ega bo'lgani uchun» deyishdan boshqa narsa emas.

Shuningdek, bironta kishi «magnit temirni nima uchun tortadi?» deb so‘rasa, javobi «magnit tabiati bilan temirni tortish quvvatiga ega bo‘lgani uchun» deyishdan boshqa narsa bo‘lmaydi» [3: 90].

Ibn Sino yuqoridagi parchada nimani nazarda tutganini, bizningcha, quyidagicha tushunishimiz kerak: bir moddada magnitsimon tortish kuchi, bir moddada temir moddasi, bir moddada o‘t ajralishini osonlashtirish kuchi va bir moddada ongning o‘ziga xos xususiyatining paydo bo‘lishi borliq oqimi (*fayzi ilohiy*)ning o‘sha moddaga kelganda o‘sha moddada, boshqa moddaga kelganda esa boshqa moddada quvvat holatdagi xususiyatlarni fe‘liy, ya’ni aktiv holatga keltirishi bilan bog‘liqdir. Borliq oqimi magnit moddasiga kelganda, moddiy aralashmalar uning moddasida hosil bo‘lgan quvvat holatidagi barcha xususiyatlarni, shu jumladan tortishish kuchini aktiv holatga keltiradi. Bizni hayratga soladigan magnitning tortish kuchi xususiyati va biz doimo kuzatib turganimiz uchun hayratlanmaydigan olovning yondirish xususiyati aslida shu yo‘l bilan paydo bo‘ladi. Shu bois, biz qaysi xususiyat haqida to‘xtalmaylik, Ibn Sinoning so‘zlari bilan aytganda, *«barchasini bir ifoda bilan»* ifodalaymiz, ya’ni *«bu jism ilohiy borliq oqimiga o‘zida ushbu xususiyatni yaratishga imkon beruvchi moddiy asosga ega bo‘lgani uchun shunday xususiyatga ega»* [2: 256].

Ibn Sino risolasining mazkur faslidagi qarashlariga ko‘ra, biz jismlarda kuzatadigan tabiiy xususiyatlarning manbai kuzatilmaydigan zarrachalar emas, balki hissiy sifatlardir. Tabiat bu sifatlarning qorishmasi natijasida bevosita harakatlanuvchi tamoyillar orqali yuzaga chiqadi va ularni birlashtiruvchi tamoyil sifatida namoyon bo‘ladi. Har qanday tabiatni tushuntirmoqchi bo‘lsak, avvalo bu tabiatning qanday aralashmalar natijasida paydo bo‘lishini ko‘rib chiqamiz va uni o‘z manbasida mavjud sifatlar asosida shakllantirishga harakat qilamiz. Ushbu shakllantirishdan kelib chiqadigan xususiyatlar tabiiy sifatida tavsiflanadi va normal ilmiy faoliyatning predmeti hisoblanadi. Biroq, bu shakllantirish harakatlariga qarshilik ko‘rsatadigan va kuzatish orqali qabul qilishga majbur bo‘lgan hodisalar ham mavjud bo‘lib, ular qarshilik darajasida ajabtovurligi bilan ajralib turadi:

«Magnit temirni nima sababdan tortadi masalasidagi qiyinchilikka shuni aytish kerakki, u temirni o‘z issiqligi yoki sovuqligi bilan yoki o‘zidagi nafs bilan yoki o‘zidan chiquvchi ilmoq shaklidagi jismlar vositasi bilan yoki o‘zidagi bo‘shliq sababi bilan tortadi deyish noto‘g‘ridir; biroz diqqat qilinsa, bu so‘zlarning noto‘g‘riligi ochiladi. So‘zning to‘g‘risi shuki, xuddi o‘simlik mizoj bilan oziqlanish quvvatiga ega bo‘lganidek, magnit ham mizoj bilan tortish kuchiga ega bo‘ladi» [3: 91].

Ushbu ajabtovur xususiyatlar, shu jumladan magnitdagi tortish xususiyati, kvalitatifistik tushuntirish modeli doirasida qanday ratsionalizatsiya qilinishi, ushbu modelning yetarlilik va keng qamrovlilik da’vosi uchun hayotiy ahamiyatga ega. Barchamizga ma’lumki, kvalitatifizmning chinakam asoschisi hisoblanishi mumkin bo‘lgan Aristotel barcha tabiat hodisalarini issiq-sovuqlik va quruqlik-namlilik sifatlarning birlamchi va

keyingi ikkilamchi aralashmalari asosida izohlashga harakat qilgan. Sovuq va quruq tosh bo'lgan magnit, tuproq xususiyatlari, o'z-o'zidan pastga qarab harakat qilish qobiliyati va rang va ta'm kabi ikkilamchi sifatleri tufayli tortishish sifatiga ega. Agar magnitning tosh sifatida ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha xossalari shu sifatlar asosida tushuntira olamiz deb o'ylasak, uning xuddi tirik mavjudot kabi boshqa biror narsani harakatga keltirishini va buni biz jonli mavjudotlarda kuzata olmaydigan darajada uzoqdan, kontaktsiz harakat qilishini ko'rganimizda hayratga tushamiz. Darhaqiqat, Aristotel fizikada magnitning harakatsiz harakat qilish qobiliyatini ilohiy harakat ettiruvchi bilan taqqoslaydi. Bu taqqoslash nazarda tutganidek, magnit tortishish tabiat hodisalarini tushuntirish uchun ishlab chiqilgan doirada o'z o'rnini topa olmaydi va Aristotel bu hodisani boshqa bironta asarida izohlamaydi.

Xususiyatlar faqat farmakologiya va umuman olganda tibbiyot an'analari doirasida muhokama qilinmagan. Xususiyatlar bir javharni boshqasiga aylantirish yo'llarini o'rganadigan al-kimyo va u bilan yaqindan bog'liq mineralogiya sohalari uchun ajralmas ahamiyatga ega bo'lgan [4: 26].

Xulosa. Ibn Sino «Yurak dorilari» risolasining 12-faslidagi tabiiy olamda magnitning temirni tortishi kabi biz kuzatadigan ajabtovur narsalar aslida olovning kuydirish xususiyati kabi oddiy ekanligini ko'rsatishga intilgan. Mazkur fasl olimning tabiat falsafasiga doir qarashlarini o'rganish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абу Али ибн Сино. Юрак дорилари. // Тиббий рисолалар. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 101-158.
2. Абу Али ибн Сино. ал-Афъол ва-л-инфиъолот // Китоъ аш-Шифо: Табиийёт / Нашрга тайёрловчи: Маҳмуд Қосим. – Қум, 2012.
3. Ҳикматуллаев Ҳ. Абу Али ибн Синонинг «Юрак дорилари» номли рисоласи. – Тошкент: Фан, 1966.
4. Üçer İ.H. Mıknatıs Neden Çeker? // Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi. Cilt: 24. Sayı: 46. 2019. – S. 1-63.

«FUTŪḤĀT-I SHĀHĪ» ASARI XVI ASR MARKAZIY OSIYODAGI
SIYOSIY JARAYONLARNI O'RGANISHDA MUHIM MANBA SIFATIDA

«FUTŪḤĀT-I SHĀHĪ» AS AN IMPORTANT SOURCE FOR THE STUDY
OF POLITICAL PROCESSES IN THE 16th CENTURY IN CENTRAL ASIA

Abstract. This article aims to demonstrate the importance of Sultan Sadriddin Ibrahim al-Amini Heravi's " Futūḥāt-i shāhī " as an important source for studying political processes in 16th century Central Asia. It provides brief information about the author's biography, and argues that he was a representative of the Khorasan school of historiography, and that he served to ensure the harmony of the Timurid and Safavid schools of historiography during his stay in Iran. It is demonstrate that by studying the work from a historical perspective, a wealth of historical information can be obtained.

1519–1520-yillarda yozilgan Sulton Sadriddin Ibrohim al-Aminiy Heraviyning (tug'. 1477) «Futūḥāt-i shāhī» (فتوحات شاهي – «Shohning g'alabalari») asari Eron shohi Ismoil I Safaviyning (hukm. 1501–1524) g'alabalariga bag'ishlangan tarixiy manba hisoblanadi. Muallifning ismida sulton nisbatining berilganligidan uning bevosita hukmdor oilasiga, ya'ni Temuriylar sulolasiga aloqadorligi anglashiladi. Xususan, u ona tomonidan Sulton Husayn Bayqaroga (hukm.1469–1506) qarindoshligini «Futūḥāt-i shāhī»da muallifning o'zi eslatib o'tgan². Otasining nasl-nasabi esa Xurosonlik mashhur shayx Abu Said al-Xayrga (967-1049) borib taqaladi. Bu haqidagi ma'lumotlar Xondamirning (1473-1534) «Habib as-siyar fi axbor afrod al-bashar» («Bashar ahli siyratidan xabar beruvchi do'st») asarida kengroq tavsiflangan. Asar muallifining taxallusiga e'tibor berilsa Heraviy asl Hirotlik ekanligi ma'lum bo'ladi. «Futūḥāt-i shāhī» asari esa Eronda Safaviylar (1501–1722) saroyida yozilgan bo'lib, bu haqda muallifning o'zi asar muqaddimasida «927-yilda (1519–1520) bu muborak yozuvni bitdim» deb ta'kidlab o'tgan. Heraviyning Hirotidan Eronga kelib qolish sababi Muhammad Shayboniyxon (hukm. 1500–1510) bilan bog'liq to'qnashuvlardir. Dashti Qipchoqdan kelib Samarqand, Buxoro va Xorazmni qo'lga kiritgan Muhammad Shayboniyxon 1507-yilda Hirotni ham egallaydi. Shundan so'ng Heraviy Temuriylar sulolasining vakillari va saroy amaldorlari qatorida hibsga olingan. Lekin, 1510-yildagi Marv yaqinidagi jangda Muhammad Shayboniyxon Safaviylar qo'shinidan yengilib, halok bo'lgandan so'ng, Hirot shahri Safaviylarga o'tgach Heraviy ozod bo'lgan. Yuqori martabadan bo'lganligini hisobga olib Shoh Ismoil I unga hurmat ko'rsatgan, sovg'a-salomlar berib mol-

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.

E-mail: abdurazzakovayulduz8@gmail.com. ORCID: 0009-0007-4776-9377.

² «Futūḥāt-i shāhī» - 20-21 b.

mulklarini ham qaytarib bergan [8: 9-10]. Heraviy Hirotida 1518-yilgacha yashab, keyinchalik Shayboniylarning hujumlari, shia-sunniy adovatining kuchayishi sababli Xurosonda tinchlik buzilib, ko'plab fan va madaniyat arboblari singari Hirotni tark etishga Safaviylar davlati poytaxti Tabrizga ko'chishga majbur bo'lgan. Shoh Ismoil I tomonidan Heraviy saroy tarixchisi etib tayinlangan.

U tarixnavislik sohasida ma'lum bir maqomga ega bo'lgan bo'lsa kerakki, saroyga taklif etilib, shohning g'alabalari haqida tarixiy asar yozish vazifasi yuklatilgan. Albatta, bu juda ham katta ma'suliyat edi. Garchi asar Eronda yozilgan bo'lsa-da, yo'nalish (janr) jihatdan Temuriylar tarixnavislik an'analari asoslanganligini ko'rish mumkin. Bunga sabab muallifning Temuriylar saroyida xizmatda bo'lganligidir.

Eron saroyiga borganda Heraviy 45 yoshda bo'lib, allaqachon u tarixnavis sifatida shakllangan edi. Unga Hirot adabiy muhiti ham ta'sir etgan bo'lib bu, albatta, «*Futūḥāt-i shāhī*»ning yozilishida aks etishi tabiiydir. Bu borada Safaviylar davri tarixnavisligi masalasini o'rgangan olim, Kaliforniya universiteti professori Sholeh Quinn «*Futūḥāt-i shāhī*» asarini Temuriylar tarixnavislik maktabining vaklili hisoblangan Mirxondning (1433–1498) 7 jildlik «*Ravzat as-safo*» («Soflik bog'i») va Eronlik tarixchi Ibn Bazzozning (vaf. 1358) «*Safovat as-safo*» («So'fiylik bog'i») asarlariga o'xshash janrda yozilganligini alohida urg'u berib o'tgan [1: 363–367]. Demak, Temuriylar va Eron tarixnavislik an'analari bir-birga ijobiy ta'sir ko'rsatgan deb xulosa qilish mumkin. Ushbu asarni keng ommaga, ilmiy jamoatchilikka tanishtirishda qo'lyozma asarlar kataloglarining o'rni kattadir. Asarni katalogga kiritish XIX asr o'rtalaridan boshlangan. 1852-yilda fransuz tilida nashr etilgan katalogda rus sharqshunosi Boris Andrevich Dorn (1805–1881) «*Futūḥāt-i shāhī*» asarini «*Shahanshohnoma*» nomi ostida tavsiflagan [6: 290]. U asar muallifini Heraviy deb emas, asl Hirotlik bo'lgan va Temuriylar saroyida xizmat qilgan tarixchi Kamoliddin Binoiy (1453–1512) tomonidan yozilgan, deb ma'lumot bergan. Olim ikki asar muallifining bir deb xulosa qilishiga Binoiyniing fors tilida ijod qilganligi va uning «*Shayboniynoma*» asari «*Futūḥāt-i shāhī*»ga o'xshab she'riy doston ko'rinishida yozilganligi sabab bo'lgan deb tasavvur qilish mumkin.

Eron va Hindiston tarixini o'rganuvchi Kaliforniya universiteti professori Ali Anooshahrning ta'kidlashicha «*Futūḥāt-i shāhī*» o'rganilishida 1873-yilda Londonda nashr etilgan, italyan sayyohlarining Eronga qilgan sayohatlari asosidagi «*Safarnoma*»lardagi eslatmaning ham o'z o'rni bor [4: 249].

Rus sharqshunosi Vasiliy Vladimirovich Bartold (1869–1930) 1904-yilda nashr etilgan «*Turkistonga safar hisoboti*»da Bobur va Shayboniynon o'rtasidagi to'qnashuvlarni tavsiflar ekan, ushbu asar muallifi noma'lum ekanligi borasida bahs yuritgan Xususan, u Boris Dornning fikriga e'tiroz bildirib, Binoiyniing Movaunahrda yashaganligi va asar yozilgan vaqtda u vafot etganligini, «*Futūḥāt-i shāhī*» muallifi esa Xurosonda istiqomat qilganligini asos qilib ko'rsatgan.

«*Futūḥāt-i shāhī*» 1960-yilda Dushanbeda nashr etilgan «Tojikiston SSR Fanlar Akademiyasi katalogi»ga Heraviyning asari sifatida kiritilgan. [10: 141-144].

Safaviylar tarixini yoritgan Ozarbayjonlik Oqtoy Efendiyev manbalar haqida soʻz yuritar ekan, «*Futūḥāt-i shāhī*» haqida ham toʻxtalib oʻtgan. U «*Shahanshohnoma*» va «*Futūḥāt-i shāhī*» asarlarining aslida bitta ekanligini aniqlashda tojikistonlik tarixchi Abdulgʻani Muhammadovich Mirzoyevning oʻrni katta ekanligini taʼkidlagan [8: 7-8]. U A.Mirzoyevni «*Futūḥāt-i shāhī*»ni kashf etgan olim deb taʼriflaydi. Olim ikki asar matnlarini solishtirib «*Shahanshohnoma*» asari «*Futūḥāt-i shāhī*»ning ikkinchi jildi ekanligini isbotlagan. U bunga dalil sifatida XVI asrda «*Futūḥāt-i shāhī*» dan keyin yozilgan asarlarga tayangan. Jumladan, Hasanbek Rumlu «*Ahsan at-tavorix*» («Eng goʻzal tarix»), Iskandarbek Munshiyning «*Tarixi olamaroyi Abbosiy*» («Abbosning dunyoni bezovchi tarixi») asarlari tuzilish jihatdan «*Futūḥāt-i shāhī*»ga oʻxashashdir va bu asarlarda asarga murojaat qilganligi haqida aytib oʻtiladi. Qozi Ahmad Qumiy oʻzining «*Xulosat at-tavorix*» («Qisqacha solnoma») asarida davrning asosiy manbalarini koʻrsatar ekan, asosan Heraviy ijodini tilga olgan.

XIX asrning oʻrtalaridan boshlab turli masalalarni yoritishga bagʻishlangan ilmiy adabiyotlarda «*Futūḥāt-i shāhī*»dan muhim tarixiy manba sifatida foydalanish boshlangan. Jumladan, bangladeshlik Gʻulom Sarvarning Ismoil Safaviyning hayotiga bagʻishlangan kitobida «*Futūḥāt-i shāhī*» asari va uning muallifi haqida maʼlumot berilgan [3: 14-16].

Ozarbayjonlik yana bir tarixchi Samid Bagʻirov Ismoil Safaviy hayoti haqidagi maʼlumotlarni «*Futūḥāt-i shāhī*» va «*Habib as-siyar fi axbor afrod al-bashar*» asarlarini tahlil qilish orqali berib oʻtgan [7: 12-19].

Fors tilidagi ushbu asar manba sifatida muhim ahamiyatga ega boʻlsa-da hali toʻliq holda boshqa tillarga tarjima qilinmagan. Nashrlari ham fors tilida boʻlib, ilk marta «*Futūḥāt-i shāhī*»ni 1962-yilda fors tilida Muhammad Rizo Nosiriy tomonidan nashrga tayyorlangan va shu yili Tehronda nashr qilingan. Bugungi kungacha asar fors tilida bir necha marta nashr qilingan.

Asarning nusxalari. «*Futūḥāt-i shāhī*»ning nusxalari haqidagi maʼlumot Abdulgʻani Mirzoyev tadqiqotlarida atroflicha berilgan [7: 16-19]. Asarning Eron (Tehron Milliy muzeyi), Rossiya (Sankt Peterburg) va Tojikiston (Dushanbe)da saqlanayotgan nusxalari boʻlib, Eron Milliy muzeyida № M94 raqami ostidagi nusxasi asarning eng toʻligʻi hisoblanadi. Bundan tashqari Tojikistonda ham 40 ga yaqin qoʻlyozma nusxalari aniqlangan. Rossiya nusxasi nastaliq xatida koʻchirilgan va 8 ta jang taʼsvirlari bor.

Asarning tuzilishi. «*Futūḥāt-i shāhī*»asari ikki jilddan iborat boʻlib, umumiy hajmi 265 varaqni tashkil etadi [7: 16-19].

Asar qismlari jild yoki daftar deb atalgan boʻlib, Heraviy birinchi jildni «*Muqaddima*», ikkinchi jildni esa «*Fath*» («Gʻalaba») deb nomlagan [7: 16-19].

«*Muqaddima*» qismida muallifning tarjimai holi, Safaviylar haqida qisqa maʼlumot va beshta bob berilgan. Boblarning bir nechtasi Hazrati Shayx Xoja Ali,

Hazrati Sulton Junayd, Sadriddin Muso Ardabiliy singari shayxlarning ismlari bilan nomlangan. Ikkinchi «*Fath*» qismi yigirma olti bobdan iborat.»*Fotuhati shohiy*»ni nashr qilgan Muhammad Rizo Nosiriy kitobning oxirida izoh sifatida «*She'rlar ro'yxati*», «*Hadis, masal va arabcha jumlar ro'yxati*»,»*Forscha she'rlar ro'yxati*»,»*Arab she'rlar ro'yxati*»,»*Joylar nomlari*», «*Shaxslar nomlari*» deya alifbo tartibida bergan.

«*Futūhāt-i shāhī*»ning birinchi jildi Shoh Ismoilning yurishlariga bevosita aloqador emas va boshqa maqsad – Safaviylarning yettinchi shia imomi va u orqali Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning o'zlari bilan qarindoshlik iddaolarini asoslashga xizmat qilgan»*Muqaddima*» boblarining qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat bo'lib:

- Birinchi bobda dunyo va insonning yaratilishi, islom dini va Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning kelib chiqishi haqida so'z boradi.
- Ikkinchi bobda Payg'ambar (s.a.v.) hayoti va faoliyati to'liq bayon etilgan.
- Uchinchi bobda xalifa Ali (656–661) va shia imomlari tarixi yoritilgan.
- To'rtinchi bobda shajarasi yigirma oltinchi avlodda imom Muso al-Kozimga borib taqaladigan «adolat panohi» Shoh Ismoilning bobosi haqida so'z boradi.
- Beshinchi bobda Ismoilning bolaligi (hayotining dastlabki o'n ikki yilida sodir bo'lgan voqealar) haqida so'z boradi.

«*Futūhāt-i shāhī*» asarining tili juda ifodali, uslubi bo'rttirilgan, mazmuni kamligi bilan ajralib turadi. Hikoyalar Qur'ondan ko'plab iqtiboslar, hadislar, shuningdek, she'riy parchalarni o'z ichiga olgan. Kitobida keltirilgan she'rlarning aksariyati muallif qalamiga mansub, bo'lib, bu Heraviyning she'riyat sohasida ham yetuk mutaxassis ekanligini anglatgan.

Kitob an'anaviy *hamd* va *na'tlar* bilan boshlangan bo'lib, keyinchalik yaratilgan Safaviylar tarixiy asarlariga ilk ko'nikmaga aylangan. Biroq muallif voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rmagan, u ko'proq janglarda qatnashgan sarkardalar, askarlardan eshitgan voqealarini bayon qilgan. Asarda xalqning turmush tarzi haqida ijtimoiy va iqtisodiy hayot masalalari yoritilmagan. Asosiy e'tibor Ismoil Safaviyning g'alabali yurishlari va uning natijalari, jang oldi tayyorgarliklari, qo'shini haqida ma'lumotlarni olish mumkin. Lekin shunga qaramay, asar XVI asrning birinchi choragidagi mintaqada yuz bergan siyosiy jarayonlarni o'rganish tahlil qilish uchun muhim manba bo'la olgan. Safaviylar sulolasining vujudga kelishini solnomachilar va tarixchilar turli davrlarda har xil yonadashuvlar asosida berganlar. Ushbu manbada Shoh Ismoil saltanati va bu yosh so'fiyning hokimiyat tepasiga qanday kelganligi batafsil tafsilotlari mavjud. Xususan, Ismoil Safaviyning qay tariqa sulolaga asos solganligi, xalq orasida diniy rahnamoga aylanganligi hamda harbiy-siyosiy yo'l boshchi bo'lib, o'z mavqeyini mustahkamlab olgan ekanligi yoritilgan. Eron tarixining muhim tarixiy yangiliklarini ochishda balki, unga qo'shni bo'lgan Xuroson hududida ro'y bergan tarixiy voqealar, inqirozga yuz tuta boshlagan Temuriylar saltanatining so'nggi hukmdori Husayn Bayqaro va u bilan bo'lgan siyosiy jarayonlar haqida ham ma'lumotlar berilgan.

Xulosa. «*Futūhāt-i shāhī*»ning asari XVI asr mintaqadagi muhim siyosiy jarayonlarni o'rganish uchun muhim manba sifatida vujudga kelgan. Asar Safaviylar davri tarixiy masalalariga yechim bo'la olgan. Xususan, «*Futūhāt-i shāhī*» asarining o'rganilishi nafaqat Safaviylarni, Eron va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlar tarixni yoritishda muhim manba sanalgan. Eron davlatining tashqi siyosatida olib borgan strategik harakatlari, janglarini ko'rsatib berishda yordam beradi. Safaviylar va o'zbek xonliklari o'rtasida olib borilgan janglar va muzokaralar ham yoritilgan. Ko'plab tarixiy joy nomlari berilgan. Yozilish jihatidan Temuriylar tarixnavislik asarlari an'anaviy ko'rinishida yozilgan bo'lsa-da, unda o'ziga xos bo'lgan jihatlar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quinn Sh. Historiography Safavid period // Encyclopedia Iranica 2013. – 363-367 p. <https://www.iranicaonline.org/articles/historiography-vi>.
2. Quinn Sh. Historical Writing During the Reign of Shah Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles. – Salt Lake City: «University of Utah Press» 2000. – 197 p.
3. Sarwar Gh. History of Shah Ismoil Safavi. – Aligarh: Muslim university, 1939. 126 p.
4. Anooshahr A. The Rise of the Safavids According to their Old Veterans: Amini Haravi's Futuhāt-e Shahi//Iranian Studies, 2015. 249-267b. <http://dx.doi.org/10.1080/00210862.2013.870839>.
5. John E. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire. – Salt Lake City: University of Utah Press, 1999.
6. Dorn B. Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque Impériale publique de St-Petersbourg. – St-Petersburg, 1852.
7. Bağirov S.Ə. Şah İsmayılın həyatı («Fütuhati-şahi» və «Həbibüs-siyər» əsərləri əsasında). – Bakı: Elm, 2024. – 308 s.
8. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. – 344 s.
9. Бартольд В.В. Отчёт о командировке в Туркестан. – Москва, 1904. – 280 с.
10. Каталог восточных рукописей Академик наук Таджикской ССР. Т. I–II. Составитель: Мирзоев А. – Душанбе, 1960. – 405 с.
11. Мирзаев А.М. Еще раз об авторе Шаханшах-наме. Проблемы востоковедения. – Москва: Издательство Академии наук СССР 1960. – С. 112-121.
12. ناشر فرهنگي مفاخر و انجمن آثار چاپي ناشر فتوحات شاهي. امينيهروي ابراهيم ميرصدرالدينسلط اصفهان: رايانهايقائميہ تحقيقات مرکز: دييجيتالي.
13. Sadriddin Iborhim al-Aminiyy Heraviy. Futūhāt-i shāhī// Isfahon: kompyuter tadqiqot markazi.1962. – 459b.)

**ESDALIKLAR TARIXIY MANBA SIFATIDA
(MIRZO RAHIMBEKNING «ESDALIKLAR» ASARI MISOLIDA)**

**MEMORIES AS A HISTORICAL SOURCE
(ON THE EXAMPLE OF MIRZO RAHIMBEK'S ESSAY «MEMORIES»)**

Abstract. *The article analyzes Mirzo Muhammad Rahimbek's work «Memoirs» as a historical source. Because it sheds light on some of the uncertainties about Mirzo Rahimbek's life, the events of the period in which he lived, and the last years of Mirzo Salimbek's life. Mirzo Rahimbek's biography was fully covered in the background based on his own and his father's memories. The remaining uncertainties about Mirzo Salimbek's experiences from 1920 until his death were clarified based on «Memoirs». Also, the events related to the history of the former Bukhara Emirate and partly Tashkent in the 1920s-1960s mentioned in the work were covered in connection with the author's life experiences.*

The article also draws on research on the subject as an auxiliary source, revealing the source significance of «Memoirs». This work is described for the first time from the point of view of source studies. As a result of the analysis of the information presented in «Memoirs», it was shown that the works written in the «Memoirs» column also played a significant role in the development of Eastern historiography, in particular, historical knowledge.

Markaziy Osiyoda yozuv madaniyatining shakllanishi bilan, mintaqalar tarixiga doir asarlar paydo bo'la boshladi. Vaqtlar o'tishi bilan tarixnavislik ma'lum me'yoriy qoidalar va yo'nalishlar asosidagi musulmon tarixnavisligi nomi ostida rivojlandi. Shu tariqa har bir davrda o'z zamonasi tarixi yoritilgan nodir tarixnomalar yaratildi. Bu masalani Buxoro tarixnavisligi an'alari misolida yaxshi bilamiz. Zero Narshaxiyning (899-959) «*Tarixi Buxoro*» («Buxoro tarixi») asari Markaziy Osiyo tarixnavisligining ilk namunalardan biri bo'lsa, Buxoroning so'nggi tarixchisi Mirzo Salimbekning (1850-1930) «*Tarixi Salimiy*» («Salimiy tarixi») asari esa, so'nggi tarixnomalardan biri edi.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, Markaziy Osiyo tarixi bilan bog'liq voqealar mahalliy va xorijiy tarixnavislar tomonidan ko'p sonli asarlarda qayd etib borilgan. Mazkur asarlar shakllanib kelgan an'alarga muvofiq, tarixnavislikning bir qancha yo'nalishlari asosida yaratilgan. Nasabnomalar, zafarnomalar, umumiy tarixnomalar, solnomalar, xronikalar, biografiyalari,

¹ O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kichik ilmiy xodimi.

E-mail: f.faromarzshoh@gmail.com.

² Erkin tadqiqotchi.

agiografiyalar, tazkiralar, memuarlar, kundaliklar va esdaliklar shular jumlasidan. Ularda mintaqa tarixining turli jabhalari o'z aksini topgan.

Tarixiy asarlar orasida kundalik va esdalik janrida yozilgan manbalar ham muhim ahamiyatga ega. Zero ular alohida asar sifatida muallifning shaxsiy guvohligi va xotiralar asosida yuzaga kelishidan tashqari, ba'zan yirik tarixnomalarning yaratilishi uchun manba vazifasini ham o'tagan ham. Marko Poloning (1254–1324) «*Sayohatnoma*», G'iyosiddin Alining (XIV asr) «*Ro'znomai g'azovoti Hindiston*» («Hindistonga yurish kundaligi»), Klavixoning (vaf. 1412-yil) «*Samarqandga sayohat kundaligi*», G'iyosiddin Naqqoshning (XIV–XV asrlar) «*Ro'znomai safari Chin*» (Xitoy safari kundaligi), Abdurazzoq Samarqandiyning (1413–1482) «*Hindiston safari kundaligi*», Armini Vamberining (1832–1913) «*Buxoro yoxud Movarounahr tarixi*», Amir Abdulahadxonning (1857/1885–1910) «*Piterburg safari kundaligi*» asarlari va boshqa kundaliklar mazkur janrning nodir namunalari hisoblanadi. Mirzo Muhammad Rahimbek ibn Mirzo Salimbekning (1902–1977) «*Esdaliklar*» kitobi ham, o'zida ma'lum darajadagi tarixiy jarayonlarni aks ettirgan kundalik janridagi manbalardan biridir.

Kundaliklar va esdaliklar garchi ko'pincha umumiy nom bilan «*Kundalik*» deb yuritilsa-da, ular mazmunan o'zaro farq qiladi. Kundaliklar odatda ma'lum bir mavzu asosida yozilib, muallif tomonidan xronologik izchillikka rioya qilinib, asosan voqelik yuz bergan vaqtdayoq qog'ozga tushiriladi. G'iyosiddin Naqqosh, Abdurazzoq Samarqandiy va Amir Abdulahadxonlarning «*Kundalik*»lari shular jumlasidandir. Esdaliklar janridagi asarlarda esa, voqealar muallifning o'tmishdagi xotiralari va shaxsiy kechinmalari asosida keyinchalik yozilgan bo'ladi. Shuning uchun esdaliklar odatda xronologiya va mavzular ketma-ketligi jihatidan tizimlashtirilmagan holda yoziladi va mavzu doirasi chegaralanmagan bo'ladi. Esdaliklar turkumidagi asarlar ham ba'zida tarixning turli bo'sh sahifalarini to'ldirishga xizmat qiladi. Shundan keli chiqqan holda maqolada Mirzo Rahimbekning qisqacha tarjimai holi va «*Esdaliklar*» asarining tarixiy manba sifatidagi ahamiyati yoritiladi.

Insoniyat tarixini xolis yoritish, mavjud manbalarga tayangan ilmiy xulosalarni talab qiladi. Tarix daftarining bizga noma'lum bo'sh varaqlari ko'p bo'lib, bu oq sahifalar vaqtning zayli bilan so'nggi yillarda topilayotgan yangi manbalar va izlanishlar natijasida yuzaga chiqayotgan ilmiy xulosalar bilan to'ldirib boriladi. Ma'lumki, boy tariximiz haqida ma'lumot beruvchi manbalarning aksariyati mustamlakachi hukumatlar tomonidan turli yo'llar bilan yo'q qilingan, yoki xorijga olib chiqib ketilgan. Shuningdek, mahalliy aholimiz qo'lida saqlanib qolgan manbalar ham mavjud bo'lib, ular oxirgi yillardagi izlanishlar jarayonida ilmiy muomalaga kiritib borilmoqda. Xususan, M. Vohidova tomonidan Buxoroga qilgan safari vaqtida (2022-y.

yanvar) Mirzo Salimbekning o'g'li Mirzo Muhammad Rahimbek qalamiga mansub «*Esdaliklar*» kitobi borligi aniqlandi. Asar hozirda uning o'g'li Ismoil Salimov (1946–2024) shaxsiy kutubxonasida saqlanmoqda. I.Salimov mazkur kitobni bizga tadqiqot va nashr uchun taqdim qilgan edilar (2022-yil). Asarda tarixiy voqealar muallifning shaxsiy hayoti va kechinmalari asosida yoritilgan. Shunday bo'lsa-da, unda tarixiy jarayonlarga aniqlik kirituvchi ma'lumotlar ham mavjud.

Mirzo Rahimbekning «*Esdaliklar*» kitobi fors-tojik tilining XX asr Buxoro shevasida, fabrika qog'ozida yozilgan yagona nusxadagi qo'lyozma hisoblanadi. Asarning 195 betda qayd qilinishicha unda keltirilgan voqealar muallifning musavvadası (qoralama qaydlari) asosida 1972-yilning aprel oyida ko'chirib tugatilgan. Biroq, asar 1970-yil 26 oktabr voqealar bilan tugatilgan.

«*Esdaliklar*» asari muallifning hayoti davomidagi shaxsiy xotiralari asosida yozilgan bo'lib, unda Buxoro amirligi va Turkiston general-gubernatorligining so'nggi davrlari bilan bog'liq voqealar va mazkur hududlarda keyinchalik tashkil etilgan siyosiy birliklar, xususan, 1918-yilgi Buxoro inqilobi, Buxoro amirligining tugatilishi, BXSRnig tashkil etilishi, bolsheviklar hukumati va Sobiq Sovet Ittifoqining salkam yarim asrlik tarixi bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy jarayonlar ham o'z aksini topgan. Mirzo Rahimbek garchi otasi kabi yirik tarixchi sifatida katta hajmdagi tarixiy asar yozishni rejalashtirmagan bo'lsa-da, uning «*Esdaliklar*»ida keltirilgan xotiralari, mamlakatimiz o'tmishining 1902–1970-yillar tarixi bilan bog'liq jarayonlarni to'ldirishga xizmat qiladigan mu'lumotlar mavjud. Zero unda, tarix fani uchun hanuzgacha noma'lumligicha qolayotgan Buxoro amirligining oxirgi tarixchisi – devonbegi Mirzo Salimbek hayotining so'nggi yillari batafsil yoritilgan.

Asarda shuningdek, inqilobchilar tomonidan qo'lga olingan Amirlik amaldorlarining keyingi taqdiri, oilalarining sarson-sargardonlikdagi hayoti, Markaziy Osiyo aholisining mustamlaka siyosatidan chekkan zahmatlari haqida ham ma'lumotlar berilgan. Shu qatorda, 1929–1933-yilgi jahon iqtisodiy inqirozining Buxoro bozorlari va aholi turmush sharoitiga ta'siri, oziq-ovqat va hunarmandchilik mahsulotlarining narx-navosi hamda ishlab chiqarish korxonalarining holati haqida ham birmuncha qaydlar mavjud. Buxoro va uning atrofidagi shaharlar aholisining, xususan, hunarmand va savdogarlarning birinchi jahon urushidan keyingi davrdagi ahvoli ham qisman yoritilgan. Zero muallif mazkur yillarda turmush qiyinchiliklari sabab, o'ndan ortiq tikuv sexlarida va bozorlarda faoliyat yuritgan edi. Asarda shuningdek, ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston SSRdagi ijtimoiy ahvol va o'tgan asrimizning 50-yillarida mavjud ayrim hibsxonalar hayoti borasida ham birmuncha ma'lumotlar berib o'tilgan.

Mirzo Rahimbekning «*Esdaliklar*» asarida salkam bir asrlik tarixiy jarayonlarni to'ldiruvchi ma'lumotlarga ega. Biroq, uning maxsus tarixiy asar sifatida yozilmaganligi muallif tomonidan bir necha o'rinda eslatib o'tiladi. Bu masala ayniqsa asarning mazmuni bilan tanishib chiqish asnosida yaqqol ko'zga tashlanadi. Zero muallif uni yozish chog'ida xronologik va mazmuniy ketma-ketlik prinsiplariga amal qilmagan. Shuningdek, uni ma'lum bir mundarija asosida shakllantirmagan. Faqatgina ba'zi o'rinlarda matnlar maxsus sarlavha bilan boshlangan xolos. Ayniqsa o'z tarjimai holiga doir mavzular, xususan, yoshlik davriga doir ma'lumotlar kitobning avvalgi fasllarida qisman keltirilib, so'nggi fasllarni yozish chog'ida yana shu mavzuga qo'shimcha qilinadi. Shunday bo'lsa-da, kitob bilan tanishib chiqish asnosida, unda keltirilgan mavzularni mazmuniga qarab fasllarga ajratish va mazmuniga mos mundarijasini shakllantirish mumkin.

Kitobga yashil rangda hoshiya chizilgan bo'lib, asosiy matn siyoh rangda, sarlavhalar va sahifalar qizilda va ayrim muhim o'rinlar matnlar ham yashil va qizil ranglarda yozilgan. Uning umumiy hajmi 200 sahifa (100 varaq) bo'lib, asosiy matn 10-sahifadan boshlanadi [15: 1]. Muallif asarning ayrim joylarida o'z davridagi Buxoro shevasiga xos so'zlar va rus tilidan kirib kelgan terminlarni ham qo'llagan. *Yavg'on ovqati, zaborni non, ukaz, statya, zaklucheni, turma, banderol, ariston, stansa, vulniy do'xtir, izolyator* kabi so'zlar va rus amaldorlari ism sharifining arab yozuvida yozilgan varianti shular jumlasidandir. Zero fors tilidagi matn orasida bunday so'zlarning duch kelishi ularni to'g'ri o'qish jarayonini biroz qiyinlashtiradi. Shuningdek, asarda Qur'oni Karim oyatlari, hadisi sharif, hikmatli so'z va iboralar arab tilida keltirilgan [15: 20, 39, 132]. Muallif matn mazmuniga muvofiq ravishda Shayx Sa'diy Sheroziy (1210–1292) va Xoja Hofiz Sheroziy (1325–1389) kabi klassik fors-tojik she'riyati namoyandalarining nazmiy parchalaridan ham unumli foydalangan [15: 18]. Shu bilan birga, o'zi tomonidan yozilgan sherlardan namunalar ham keltirib o'tgan [15: 16, 61–69]. Kitob hoshiyasida faqat bir-ikki o'rinda qaydlar mavjud [15: 127, 128, 137]. Umuman olganda «*Esdaliklar*» yaxshi holatda saqlangan.

Mirzo Rahibek «*Esdaliklar*» kitobida voqealarni o'zining shaxsiy kechinmalari asosida yozilganligini inobatga olib, quyida mazkur asarda keltirilgan uning muallifi va otasining tarjimai holi bilan bog'liq ayrim muhim jihatlar tahlil qilindi.

Muhammad Rahimbek ibn Mirzo Salimbekning tarjimai holi o'z «*Esdaliklar*»i, qisman otasi Mirzo Salimbekning «*Tarixi Salimiy*» asari hamda o'g'li I. Salimovning «Mirzo Salimbek» nomli risolasi orqali ma'lum [5: 16]. Uning taxallusi «Qoribek» bo'lib, Salimbekning toshkentlik ayolidan dunyoga kelgan. U 1319 yilning zulqa'da oyida (1902-y. 8 fevral – 9 mart) otasi Mirzo Salimbek Boysun bekligida hokim bo'lib turgan chog'ida (1902–1905) mazkur

shaharda tugʻilgan [15: 22]. Mirzo Salimbekning «*Tarixi Salimiy*» asarida ham oʻgʻlining aynan shu sanada tugʻilganiga ishora qilgan [16: 113b].

Rahimbekning otasi Mirzo Salimbek 1878-yilda mulla Abdurazzoq ismli toshkentlik savdogarning qiziga uylanib undan 5 nafar qiz va 3 nafar oʻgʻil farzand koʻrgan [15: 27]. Ular Said, Muhammadqulibek, Haydarqulibek, Davrona, Rahimqulibek, Muborak va yana ikki nafar qiz boʻlib, ismlari «*Tarixi Salimiy*»da ham «*Esdaliklar*»da ham qayd etilmagan.

Mirzo Salimbekning boshqa ayollaridan Homidqulibek¹, Avliyoqulbek², Azimqulibek, Qilichbek³, Allomaxon, Abdulfattoh kabi oʻndan ortiq farzandlari ham boʻlgan. Mirzo Rahimbekning aytishicha, ularning oilasida yoshligidan oʻzbek tilida soʻzlashilgan, sababi onasi 43 yil mobaynida Buxoroda yashagan boʻlsa-da, fors tilini toʻliq bilmagan. Qolaversa otasi ham oilada oʻzbek tilida gaplashish tarafdori boʻlgan [15: 179].

Mirzo Rahimbek «*Esdaliklar*»da qayd etishicha, 10 oylik paytida oyogʻidan yara chiqib, jarrohlik yoʻli bilan davolangandan soʻng bir oyogʻi choʻloq boʻlib qolgan [15: 23–24]. Uning goʻdaklik davri 3 yoshiga qadar Boysun bekligida oʻtgan. Otasi 1905-yilda Sherobodga hokim etib tayinlangach, 1909-yilga qadar oilasi bilan birga oʻsha yerda yashagan. Ilk taʼlimni 5 yoshida Sherobodda boysunlik Mullo Orif ismli shaxsdan olgan [15: 178–179]. 1910-yilda otasi Shahrisabzga hokim etib tayinlangach esa, oʻsha yerdagi eski maktabda taʼlimni davom ettiradi [15: 25]. Shu yili Shahrisabz taraqqiyparvarlari Samarqanddan Avliyoqul ismli bir muallimni olib kelib, yangi usul maktabini ochganlar. Bu xabarni eshitgan Mirzo Salimbek mazkur maktabni oʻz homiyligiga olib, farzandlari Azimqulibekni Rahimbeklarni ushbu maktabga beradi [15: 27]. 1914-yilda esa, Salimbek yangi mansabga tayinlangach butun oila Buxoroga qaytgan.

Rahimbekning qayd etishicha, otasi uni yoshligidan murattab qori boʻlishini istagan. Shu sababdan unga «Qoribek» deb, murojaat qilgan. Shahrisabzdan Buxoroga qaytib kelgach, oʻqishni davom ettirib, buxorolik ustozlaridan (Mullo Homid, Muftiy Domulla Yusuf sudur, Domulla Xudoydod Qaroteginiy va Qori Mulla Muhammadjon Hoʻqandiy) arab tili grammatikasi, fiqh, husnixat va imloni ilmlaridan taʼlim olgan [15: 28]. U voyaga yetib, maʼlum darajadagi ilm va tajribaga ega boʻlgach, oʻz otasining qoʻl ostida turli vazifalarda ishlay boshlagan. 1919-yilning fevral oyida Amir Olimxon tomonidan unga qorovulbegi⁴ lavozimi berilib, yorliq va sarpolar ham taqdim qilingan [16: 208a].

¹ Mirzo Salimbekning birinchi buxololik ayolidan tugʻilgan katta farzandi.

² Poshqurtlik ayolidan tugʻilgan. Yoshligida vafot etgan.

³ Qilichbek Salimbekning shahrisabzlik ayolidan tugʻilgan.

⁴ Qorovulbegi – harbiy qorovul qism boshligʻi.

1920-yili mart oyida Mirzo Salimbek Chorjo'yga hokim etib tayinlangach, Rahimbek ham o'sha vaqtda otasining xizmatida bo'lgan. Avgust oyi oxirida qizil askarlarning Chorjo'yga hujumi natijasida, ularning qo'lga tushib, Chorjo'y viloyatining Devonbegi guzaridagi Devonabog' zindonida hibsi qilinadi. O'sha vaqtda Chorjo'y shahri hech qanday ziddiyat va qarshiliksiz qizil askarlar tomonidan egallangan edi. Hibsga olinganlar orasi viloyat hokimi bo'lgan otasi Mirzo Salimbek, Chorjo'yning katta qozisi, raisi, zakotchisi va boshqa amaldorlar ham bo'lib, ular keyinchalik Toshkentdagi qamoqxonaga yuborilgan. 1920-yilning 2-sentabrida Sho'ro hukumati tomonidan Buxoro davlati butunlay ishg'ol etildi. Amir hukumati barham topib, uning o'rniga Buxoro xalq sovet jumhuriyati tashkil qilingan [15: 32-33].

Bir ozdan so'ng qo'lga olinganlarning bir qismi ozod etiladi, shu tariqa Mirzo Rahimbek ham kichik jussali va biroz ozg'inroq bo'lganidan juda yosh ko'ringanligi sabab jazodan qutilib qoladi hamda onasining oldiga Buxoroga qaytadi. Buxoro inqilobidan so'ng, Mirzo Salimbek hibsga olinib uning barcha mol-mulklari yangi hukumat tomonidan musodara qilingan. Natijada uning oilasi tang ahvolda qoladi, barcha xizmatkorlariyu yoru birodarlari ulardan yuz o'giradilar. Uning oilasi o'zlariga ijaraga uy olib yashashga majbur bo'ladilar.

Rahimbek otasi kabi ilmi shaxs bo'lganligi bois, Amirlik hukumatining so'nggi yillarida turli hududlarda mirzolik ham qilgan. O'tgan asrning 30 yillarida ham Buxoroning bir necha qishloq sovetlarida (xususan Kogonda) bosh kotiblik lavozimida faoliyat yuritgan. U inqilobdan avval Buxoroning Shayx Jalol guzaridan bo'lgan 14 yoshli Mukarram ismli qizga uylangan [15: 30]. Ikkinchi oilasi Hidoyatxondan Zaynab va Abdulaziz ismli ikki farzand ko'rgan [15: 53-54]. Biroq, uzoq yillar davomida Rahimbekning homiyligida kun kechirgan qaynisi Mahmud Toshkentda ta'lim olib, 1928-yilda Chiroqchi tumaniga prokuror bo'lib qaytadi. Mirzo Rahimbekni Amirlik amaldorlaridan ekanligi sabab o'z mansabidan xavotirlanib, singlisini undan ajratib oladi [15: 14-18].

Rahimbek 1938-yilda Hoji Ba'd ismli kishining qizini nikohiga olib, undan Naimjon ismli bir o'g'il ko'radi, ammo u ikki yoshida betob bo'lib olamdan o'tadi. 1941-yilda mazkur ayolidan Ibrohimjon, 1946 yilda esa Ismoiljon ismli ikki o'g'li dunyoga kelgan. Ularning avlodlari hozirda Buxoro va Toshkent shaharlarida istiqomat qiladilar.

Mirzo Rahimbek Sovet hukumati davrida turli idoraviy ishlarida (ish yurituvchi, hisobchi) ishlagan bo'lsa-da [15: 70], turmush sharoiti asosan qiyinchilik va taqchilikda o'tgan. Shuningdek, tirikchilik yo'lida tikuvchilik, do'ppido'zlik, qulfsozlik, sexlarda tabelchi, bozorda pul teruvchi, maktabda xo'jalik mudiri kabi ishlari bilan ham shug'ullangan.

Rahimbek 1946-yildan Fayzullo Sayfulloev ismli kishining qoʻlida ombor-xona mudiri lavozimida ishlay boshlagan. Sodda va ishonuvchanligidan koʻp kirim-chiqim hujjatlariga rahbarining aldoqlariga ishonib imzo qoʻyadi, buning oqibatida 24 ming kamomad hisobiga shu yili sud qilinib 25 yilga ozodlikdan mahrum etiladi. U «jazo muddatini» Angren (1951-yilga qadar), Bekobod (8 oy), Toshturma va Jizzax (1952–1953) hamda Chirchiq (1954 y.) hibsxonalarida oʻtaydi. Rahimbek nihoyat 8 yildan soʻng, 1954-yilgi amnitsiya hukmiga koʻra, 19-avgust kungi sud qarori bilan Chirchiq qamoqxonasidan ozodlikka chiqadi.

Buxoroga qaytganidan soʻng, farzandlari Ismoiljon va Ibrohimjonlar otasining oldiga kelib yashaydilar. Mirzo Rahimbek doʻppidoʻzlik ishini davom ettirib, uzoq muddat turli joylarda ikki oʻgʻli bilan ijarada yashaydi. U 1964-yilda pasport buyicha 65 yoshida pensiyaga chiqadi [15: 169–170]. Rahimbek koʻp mashaqqatlar chekib boʻlsa-da, ikki farzandining taʼlim-tarbiyasiga jiddiy eʼtibor qaratgan. Mirzo Rahimbekning tarjimai holidan koʻrdikki uning butun umri tahlikali davrlarning mashaqqatli ijtimoiy hayoti bilan hamohang kechgan. Shu boisdan u otasi kabi komil ilm va yuqori lavozim egasi boʻla olmagan boʻlsa-da, ziyoli oilaning farzandi sifatida oʻz davrining sanoqli xat-savod egalaridan biri boʻlgan. U 1977-yilda hujjat boʻycha 78 (aslida 75) yoshida vafot etadi.

Mirzo Rahimbekning otasi Mirzo Salimbek ibn Muhammad Rahim oʻz davrining yirik maʼrifatparvar va ilmiy davlat arboblardan bir boʻlgani maʼlum. U Amir Muzaffar (1860–1885) davrida mirzolik va parvonachilik lavozimlarida, Amir Abdulahad (1885–1910) davrida Buxoro shahri mirshabboshisi (1888–1893), Yakkabogʻ (1893–1898), Nurota (1898–1902), Boysun (1902–1905) va Sherobod (1905–1909) viloyatlarida hokimi va Amir Olimxon davrida (1910–1920) Shahrisabz¹ (1910–1914) va Chorjoʻy (1920) hokimi hamda zakotchi, devonbegi mansablarida ishlagan edi [7: 6–7; 10: 13–14]. Salimbek Buxoro mirshabboshisi vazifasida ishlab yurgan chogʻida shaharning Masjidi baland guzarida oʻz mablagʻlari hisobidan pishiq gʻishtdan bir qavatli madrasa ham qurdiradi. Mazkur 13 hujrali madrasaga koʻp miqdordagi yer suv va doʻkonlardan iborat mulklarni vaqf qilib, darslik kitoblari bilan ham taʼminlaydi [16: 98b–99a]. Shuningdek, Nuratodagi shayx Abdulhasan Nuriy maqbarasini [16: 114a–114b] va Sherobodagi Imom Termiziy maqbarasi yonidagi masjidni taʼmirlatadi va ularga vaqf mulklari tayinlaydi [16: 111b].

Mirzo Salimbekning Amirlik davridagi hayoti va ilmiy faoliyati tadqiqotlar orqali maʼlum [1; 2; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 11; 12; 13; 14; 17; 18]. Lekin uning

¹ Mirzo Salimbekni Shahrisabz hokimligiga 1910-yilda amir Abdulahadxon tayinlagan edi.

1920-yildan keyingi taqdiri noaniqligicha qolmoqda edi. Mirzo Rahimbekning «*Esdaliklar*»i topilgach esa, bu masala birmuncha oydinlashdi. Zero, muallif unda o'z otasi hayotining so'nggi kunlari haqida yetarli darajada ma'lumotlar qoldirgan. Unda keltirilishicha, Mirzo Salimbek 1920-yil 29-avgustda qizil qo'shinlar tomonidan Chorjo'yda qo'lga olingach, amirlik amaldorlari qatorida avval Toshkentdagi qamoqxonaga olib ketilgan. So'ngra u yerdan qahraton qish kelayotganligiga qaramay Rossiyaga yuborilgan. Nihoyat 4 oylik sargardonlikdan so'ng mahbuslarni ortga qaytarish haqida buyruq bo'lib, ular yana Toshkentdagi qamoqxonaga keltirilgan. Shu orada vagonlari sobiq amirlik amaldorlariga to'la poyezd Rossiya hududidagi temiryo'l stansiyalaridan birida qahraton qishning baland qorli mahalida bir necha kun to'xtab qoladi. Mahbuslar esa ta'minotsiz qolib ketishadi. Ular Mirzo Salimbek va Mirzo Abdusalomlar harakati bilan o'sha joyning inqilobiy hukumat idorasidan yordam so'rab, ortga qaytish farmoniga ega bo'ladilar. Biroq, mazkur sovuqda Mirzo Salimbekning bir ko'zi qattiq shamollab xasta bo'lib qolgan edi. Ozodlikka chiqqanidan so'ng Toshkent va Samarqandda uzoq muddat davolanish va hatto jarrohlik amaliyoti ham foyda bermay uning bir ko'zi ko'rmay qolgan [15: 36–28].

Mirzo Rahimbekning yozishicha otasi va boshqa mahbuslarning Toshkentdan Buxoroga olib kelinganligi haqida, u 1921-yil bahor kunlarining birida xabar topgan. Mirzo Salimbek Sitorai Mohi Xossadagi zindondan Abdurauf Fitrat va boshqa jadid ma'rifatparvarlari ko'magi bilan ozodlikka chiqariladi. Zero, Mirzo Salimbek kabi ziyoli, xat-savodli, kishi yangi tuzum uchun ham suv va havodek zarur edi. Ismoil Salimovning qayd etishicha, Kolesov hujumidan keyin tuzilgan sulh shartlaridan birida ocharchilik hukm surayotgan Rossiyaga Buxoro donini yetkazib berishga o'zaro kelishib olingan. Sulhning asosiy bandi aynan Mirzo Salimbek tomonidan ilgari surilganligi bois ham sho'rolar hukumatining boshlig'i shaxsan Vladimir Ulyanov (Lenin) tomonidan uning ilgarigi «gunohlari» kechirilib, ozodlik marhamat qilinadi [5: 10].

Ozodlikka chiqqan Mirzo Salimbek yangi tuzilgan davlat sharoitida endi faqat ilmiy va ijodiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydi. U dastlab Abdurauf Fitrat rahbarligidagi «Anjumani tarix» jamiyatida faoliyat ko'rsatadi. Mazkur jamiyat a'zolari Mir Arab madrasasidan joy olib, Buxoro arki va madrasalarda saqlanayotgan kitoblarga sharh yozish bilan shug'ullanadilar [15: 46–48]. Salimbek yangi hukumat davrida Buxoroning qadimiy san'at va tabiat yodgorliklarini muhofaza qilish qo'mitasi tomonidan amalga oshirilgan Buxoro Ark tarixini tuzishda ishtirok etgan. Shuningdek, soliq boshqarmasi boshlig'ining o'rinbosari, so'ngra vaqf daromadlari bilan shug'ullanuvchi idorada qadimiy qo'lyozmalar kutubxonasiga ham rahbarlik qilgan.

Inqilobga qadar Mirzo Salimbekning Buxoroda 14 ta katta hovlisi bo'lgan, inqilobdan so'ng esa bu uylarning bari bor boyliklar bilan birga ruslar tomonidan tortib olingan edi. Mirzo Salimbek ozodlikka chiqqanidan so'ng yangi hukumat uning Jo'ybor guzaridagi dala hovlisini kerakli jihozlari bilan yashash uchun qaytarib bergan. Shuningdek, 2 ta chorbog' va bir nechta dala hovlilari ham dehqonchilik qilib hukumatga mahsulot yetkazib berish uchun qaytarilgan.

«*Esdaliklar*»da keltirilishicha, 1922-yilda Moliya nazorati huzurida Soliq qo'mitasi tashkil etiladi. Mirzo Salimbek mazkur soliq idorasiga ishga kiradi. Undan so'ng ushbu idoraning Buxoroda tashkil etilgan zakot ishlari bo'limiga mudir bo'lgan Ostonaqulbiyning (1860–1923) muovini etib tayinlanadi. O'sha vaqtda hukumat «Moliya nazorati» idoralariga eski tajribali amaldorlarni ishga tayinlay boshlagan edi. Mirzo Salimbek undan so'ng vaqf kutubxonasiga ishga kiradi va bir muddat shu yerda ishlaydi [15: 38]. Shu o'rinda Mirzo Rahimbekning qayd etishicha, otasi «*Tarixi Salimiy*» asarini mazkur kutubxonadan bo'shagan vaqtlarida yoza boshlagan (taxminan 1923-yilda) [15: 51]. 1924-yilning aprel oyida (Ramazon oyi) sobiq Amirlikning barcha amaldorlarini qamoqqa olish haqida farmon chiqariladi. Natijada bir nechta hukumat odamlari Mirzo Salimbekning uyiga kelib, uning hovlisida taftish o'tkazadilar va o'zini esa hibsga oladilar. Mahbuslar Toshkentga olib borilib, ularning har biriga birin-ketin jazo tayinlanadi. Ular orasida faqat qarib qolgan 4 kishinigina to'rt oydan keyin ozod qilib, javob beradilar. Shulardan biri 74 yoshli Mirzo Salimbek edi [15: 63]. Mirzo Salimbek 1925-yilda 75 yoshida yana bir o'g'il farzand ko'radi va unga Nosiriddin (o'sha Abdulfattoh) deb ism qo'yadi [15: 62].

Mirza Salimbek 1930-yilga kelib qattiq betob bo'lib qoladi. Mirzo Rahimbekning yozishicha, otasi o'sha paytda nafas qisishi (astma) kasaliga duchor bo'lgan va mazkur yilning mart oyida vafot etgan. Mirzo Salimbekning jasi Hazrati Imom mozoridagi 40 yil oldin o'z avlodlari uchun atab qurdirgan maxsus joyda (xilxonada) dafn qilinadi [15: 68–69]. Mirzo Rahimbekning onasi ham 1921-yilda vafot etgan va mazkur oilaviy xilxonada dafn qilingan [15: 27, 39].

Xulosa. O'tmish tarixiga doir biz bilgan manbalar, moziyning turli jabhalarini o'zida aks ettirgan. Biroq tarix daftarining bizga noma'lum bo'sh varaqlari ham ko'p. Bu oq sahifalar vaqtning zayli bilan so'nggi paytlarda aniqlanayotgan yangi manbalar va izlanishlar natijasida yuzaga chiqayotgan ilmiy xulosalar bilan to'ldirib borilmoqda. Shu jumladan Mirzo Muhammad Rahimbekning «*Esdaliklar*»ini topilishi ilmiy tadqiqotlar uchun manbaviy asosning ko'payishiga sabab bo'ldi. Zero uning XX asrning salkam 70 yillik tarixini to'ldiruvchi qo'shimcha ma'lumotlarga ega ekanligi mazkur tadqiqot

orqali qisman tahlil qilindi. Ushbu tadqiqot ishning mavzusi va hajmini inobatga olgan holda «Esdaliklar» va uning muallifi haqidagi ayrim ma'lumotlar tahlil qilindi xolos. Unda keltirilgan boshqa mavzular keyingi ishlar orqali elon qilinadi. Umuman olganda Mirzo Rahimbekning «Esdaliklar» asari XX asr tarixiga doir kelgusidagi tadqiqotlarga manba vazifani bajara oladi.

Foydalanilgan adabiytlar

1. Аҳмедов. Б. Ўзбекистон тарихи манбалари – Тошкент, 2001. – 350 б.
2. Вильданова А.Б. Ценный источник по истории Бухарского ханства // Материалы по Востоку.). – Тошкент: Наука, 1966. – С. 111-114.
3. Воҳидов Ш., Ансорова Ф. Мирзо Салимбек ва асари ў «Таърихи Салимӣ» (Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, эзоҳот). – Панҷакент, 2024. – 368 с.
4. Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединя ее к России (Бухара). – Тошкент, 1965. – С. 44-51.
5. Исмоил Салимов. Мирзо Салимбек. – Бухоро, 2011. – 20 б.
6. Мирзо Салимбек. Кашкӯли Салимий Таворихи мутақаддимин ва мутаахириин (Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз, изоҳ ва кўрсатгичлар - тарих фанлари номзоди, доцент Йўлдошев Нарзуллоники). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2003. – 343 б.
7. Норкулов Н. «Та'рихи Салими» – ценный источник по истории Бухарского эмирата (1860–1920). Автореферат дисс... кан. ист. наук. – Ташкент, 1968. – 22 с.
8. Норкулов Н. «Та'рихи Салими» как исторический источник // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1966, №4. – Б. 57–59.
9. Норкулов Н. Мирза Салимбек о Бухарских событиях 1918 года // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1966, №4. – Б. 59–61.
10. Норкулов Н. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского, вводная статья и примечания: к.и.н. Н.К.Норкулов. – Ташкент, «Akademiyа». 2009. – 330 с.
11. Бухорий А.Р. Рахимов К. Мирзо Салимбек қолдирган мерос / Мозийдан садо, 2006. №. 4.
12. Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Том 1. (Под редакцией и при участии: А.А.Семенова. – Ташкент, Издательство Академии наук УзССР («Фан»). 1952. – С. 93–94.
13. Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан, История. Составители: Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. – Ташкент, 1998. – С. 232–233.
14. Список неопубликованных работ А.А. Семёнова составлен Д.Г. Вороновским. См. Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. – Душанбе, 1953.

15. Mirzo Muhammad Rahimbek. Esdaliklar. Vohidova Malohat Abduvahhob qizining shaxsiy kutubxonasidan. – 100 varaq.
16. Mirzo Salimbek. Tarixi Salimiy. O‘zR FA SHI qo‘lyozmasi, № 2016. – 230 varaq.
17. Turayev H., Urinova Z., Kalandarova F. The Life And The Scientific Heritage Of Mirza Sami // Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. 27, No. 1, 2021. – C. 212–218.
18. Qurbonov M. Mirzo Salimbekning «Tarixi Salimiy» asari tarixiy manba sifatida // Multidisciplinary Scientific Journal September, 2022. – B. 99–105.

Fayzullayev Farrux Eshqobilovich¹

FAZLULLOH IBN RUZBEHONNING «SULUK AL-MULUK» ASARINING TADQIQI VA TASNIFI

STUDY AND CLASSIFICATION OF THE WORK «SULUK AL- MULUK» BY FAZLULLAH BIN RUZBIHAN

Abstract. *Most of the shayban rulers who came to power in Movarounnahr in the 16th century were considered extremely educated and highly educated people of their time. This is acknowledged not only in Movarounnahr, but also in written sources created in Iran and Turkey. The sources of the shaybani period are well studied. Studies have been conducted. However, there are only a few manuscript works created during this period, which have been studied very little until now. This article provides information about the history of the writing of the work «Suluk al-muluk», copies and contents of the work of the shaybanid era historian Fazlullah ibn Ruzbehan.*

Key words. *Work, chapter, source, copy, «Suluk al-muluk», part, study, Shaybani, Shaybani Khan.*

Shayboniylar davri tarixi ko‘plab muarrixlar tomonidan yaxshi yoritilgan. Shulardan biri 1457–1521-yillarda yashagan Fazlulloh ibn Ruzbehon al Isfahoniydir. U Mullo nomi bilan ham mashhur bo‘lgan. Fazlulloh ibn Ruzbehon Fors viloyatining Hunji qishlog‘ida tug‘ilgan [6: 149]. Shayboniylar davrining mashhur adibi, tarixchi, ilohiyot olimi. Fazlulloh ibn Ruzbehon temuriylar va shayboniylar tarixini yetarlicha batafsil yoritgan olim sifatida tanilgan.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.
E-mail: Farrux-19-fayz@mail.ru

Uning otasi ham Isfahon zodagonlaridan bo'lib, tasavvuf namoyondasi va faqih Jamoliddin Ruzbehon bo'lgan. U Isfahonda tahsil olib, shu shaharning nisbasini qabul qilib, keyinchalik Ruzbehon Isfahoniy nomi bilan mashhur bo'lgan. U Hijozda, Makkada, Madinada va Qohira kabi shaharlarda tahsil olgan.

Safaviylarning shialik mazhabiga majburlash siyosatidan norozi bo'lib Erondan Movarounnahrqa qochib kelgan Fazlulloh ibn Ruzbehon Shayboniyxon (1451–1510, hukm. 1500–1510), Ubaydullaxon (1487–1540, hukmronlik yillari 1533–1540), saroyida ijod qilib va shu hududda yashab, bir necha tarixiy va badiiy asarlar yaratdi [4: 10]. Umrining qolgan qismini Buxoro va Karmanada o'tkazgan. U 1521-yilda Buxoroda vafot etgan, shu yerda dafn etilgan.

Fazlulloh ibn Ruzbehon ko'plab she'rlar muallifi, islom ilohiyotiga, shuningdek, tarixga oid kitob va asarlar muallifi. Uning «Halli tajarrid», «Taliqot bar muxolot», «*Tarixi olamoroyi Aminiy*», «*Suluk al-muluk*», «*Mehmonnomayi Buxoro*» nomli asarlarni yaratgan [6: 149]. Fazlulloh ibn Ruzbehonning «*Mehmonnomayi Buxoro*» va «*Suluk al-muluk*» asarlarida shayboniy hukmdorlar jumladan Muhammad Shayboniyxon va Ubaydullaxon davri tarixini yaxshi yoritgan.

1509-yili yaratilgan «*Mehmonnomayi Buxoro*» asari Muhammad Shayboniyxonning qozoq sultonlari Jonish Sulton, Ahmad Sulton ulusi ustiga uyushtirgan harbiy yurishi tarixini bayon etadi. Muallif bu yurishda shaxsan ishtirok etgan, yuz bergan voqealarning ko'pchiligini o'z ko'zi bilan ko'rgan, Ba'zilarini esa xon va uning yaqin kishilaridan eshitgan. Dunyo kutubxonalarida «*Mehmonnomayi Buxoro*» asarining ikkita nusxasi borligi aniqlangan. Ulardan biri muallif dastxati bo'lib, O'zRFA Sharqshunoslik institutida № 1414 raqam ostida va mazkur nusxadan ko'chirilgan nusxasi Turkiyada, «Nuri Usmoniya» kutubxonasida saqlanadi. 1976-yili R. Jalilova tomonidan «*Mehmonnomayi Buxoro*»ning Toshkent nusxasi asosida fors-tojik tilidan ruschaga tarjimasi va foto faksimil nashri amalga oshirilgan [8: 30].

Fazlulloh ibn Ruzbehon qalamiga mansub yana bir asar, «*Suluk al-muluk*» ya'ni «Podshohlarning xulq-atvori haqida» shayboniy Ubaydullaxonga bag'ishlab yozilgan. Asarning avtograf nusxasi Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. O'zRFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida asarning 10 ga yaqin nusxasi saqlanadi. Qo'lyozma nusxalarning barchasi fors tilida yozilgan.

Shulardan biri kitobat san'atining eng nodir namunasi aks etgan inventar raqami 10976 nusxasidir. Asar fors tilida, Buxoroda hijriy 920, milodiy 1514-yilda yozilgan. Asar 245 varaqdan iborat, 17 qator qilib, Sharq qo'g'ozida, Nasta'liq xatida, kotib Muhammad Sharif Nasafiy tomonidan XVIII asrda ko'chirilgan [1: 245]. Asar keng muqaddimadan iborat. Muqaddima 1 b

varaqqadan 20 b varaqqacha davom etib, unda asar yozilish sabablari keltirilgan. Qo'lyozmada Buxoro uslubida hoshiyalari mavjud [7: 145]. Matn va hoshiyalar oltin suvi bilan sayqallangan. Asar 15 bobdan iborat. Asar ayrim tadqiqotlarda qisman foydalanilgan bo'lsa-da hech bir tilga to'liq tarjima qilinmagan.

Ubaydullaxon taxtga yosh da'vogar bo'lib shu sababli unga bir qo'llanma zarur edi. Shuning uchun muallif bir asar yozishga qaror qiladi. Oltinchi bobga qadar Ubaydullaxonning Zahiriddin Muhammad Bobur munosabatlari va Shoh Ismoil Safaviy (1501–1524) qo'shinlarining yengilishi, janglari, shayboniylarning Movarounnahr hududlarini qayta egallashi haqida ma'lumotlar berilgan. Asarning muhim ma'lumotlari 6 bobdan ya'ni 138a–164b varaqqacha shariat asosidagi soliq siyosatiga bag'ishlangan [6: 164].

Kitobning boshlanishi bor, xotimasi bor. Xotimani ilmiy tilda kalofon deymiz. Kalofon qismida asarning ko'chirilgan yili, xattotning ismi qayerda ko'chirilganligi haqidagi statistik ma'lumotlar beriladi. Qo'lyozma asarlar kalofon qismida odatda xattotning ismi va ko'chirilgan yili beriladi. Biroq har doim ham xattot o'z ismini yozmaydi. «O'ng qo'ling berganini chap qo'ling bilmasin» deganlaridek har doim ham xattot o'z ismini keltirmaydi. Bu bilan savobdan bebahra qolaman degan maqsadda o'zini faqir, haqir ya'ni bir bechora inson tomonidan yozildi deb qayd etadi.

Fazlulloh ibn Ruzbehon «*Suluk al-muluk*» asarini yozishiga nima turtki bo'ldi?

Ma'lumki 1510-yil Muhammad Shayboniyxon Shoh Ismoil Safaviy bilan to'qnashuvda halok bo'lgach, Shoh Ismoil Safaviy to'g'ridan to'g'ri Movarounnahr shaharlariga bostirib kirmaydi balki bu maqsadda Zahiriddin Muhammad Boburdan foydalanishga harakat qiladi. Bu yerda legitimlik masalasi ham mavjud bo'lib, Movarounnahr taxtiga Zahiriddin Muhammad Bobur temuriylarning vorisi sifatida haqli edi. Shoh Ismoil Safaviy Zahiriddin Muhammad Boburni Movarounnahrni shayboniylardan tortib olishga undaydi. Shu maqsadda Zahiriddin Muhammad Boburga Ahmadbek so'fi o'g'li va Shohruhbek Afshor boshchiligida qo'shin jo'natadi. Zahiriddin Muhammad Bobur 1511-yil oktyabr oyida Samarqandni uchinchi bor egallaydi. Shayboniylar hukmronligiga chek qo'yiladi. Shayboniylar Movarounnahrni butunlay qo'ldan chiqaradi.

Shayboniylar qiyin ahvolda qoladilar. Shayboniylarning eng nufuzli sultonlari Toshkent hukmdori Muhammad Temur, Suyunchxojaxon, Farg'ona hukmdori Jonibek sulton, Samarqandda hukmronlik qilib turgan Ubaydullaxon Turkiston shahriga qochib o'tadi. Bu vaqtda Turkiston hukmdori bo'lib turgan shayboniy sultonlarning eng yoshi ulug'i Ko'chkunchixon tomonidan

qabul qilinadi. Shu tariqa Movarounnahrda 10 yil davomida mavjud bo'lgan Shayboniyxon qurgan davlat qulaydi.

Din arkonlarini yaxshi bilgan shayboniy sultonlar butun asosini islomning sunniy mazhabini tashkil etgan Movarounnahr aholisi e'tiqodidan foydalangan deyish mumkin. Movarounnahr taxti uchun kurash siyosiy ham diniy kurashga aylanib ketadi. «Suluk al-mulk» asarida keltirilishicha shayboniy sultonlar 1512-yil 7-aprelda Turkistonda Ahmad Yassaviy maqbarasi oldida katta yig'in o'tkazadi. Unda Ubaydullaxon «*Agarda Movarounnahrni qo'lga kiritisa butun umr dindor hukmdor bo'lishga qasam ichadi...*». U umr davomida bunga amal qilgan. Shayboniy sultonlarning Turkistondagi yig'inidan so'ng, Ubaydullaxon Movarounnahr taxtini qayta egallash uchun Zahiriddin Muhammad Boburga qarshi 1512-yil bahorida (taxminan 17-aprel – 16 may oralig'i) urushga chiqadi.

Muhammadiyor ibn Arab Qatag'onning (XVI – XVII asr) «*Musaxxir al-bilod*» («Mamlakatlarni bo'ysundiruvchi») asarining Toshkent qo'lyozma nusxasi hoshiyasida »*Suluk al-muluk*» asarining muqaddimasi kelgan bo'lib, uning qisqacha yozilish tarixi aks etgan [5: 393]. 1512-yilning aprel oyining oxirlarida Jonibek sulton, Muhammad Temur va Ubaydullaxon Yettiquduq va To'rtquduq yo'li orqali G'ijduvonga keladi va uni egallaydi. Tez orada Buxoroga hujum qilib shaharni qamal qiladi. Ubaydullaxon atigi 2500–3000 nafar askari bilan Malikrabort orqali Buxoroning hozirgi Jondor tumani (Xayrobod tumani) Malik ko'li atrofiga yetib boradi va to'satdan xotirjamlik bilan kelayotgan Bobur qo'shiniga hujum qiladi 1512-yil 28-aprelda bo'lgan bu jangda Bobur yengiladi. Samarqand masjidida Ubaydullaxon va g'alabasi sharafiga xutba o'qilgan. Ushbu jang turkiy xalqlar balki jahon tarixi jang sanataida munosib iz qoldirgan.

«*Suluk-al muluk*»da keltirilgan ma'lumotlar temuriylar yo'nalishidagi tarixchilarning asarlarida yo'q. Fazlulloh ibn Ruzbehon Zahiriddin Muhammad Boburga qo'shinining turfa xilligi, ularning soni to'g'risida ma'lumot beradi, Movarounnahrning turli ijtimoiy qatlamlari kayfiyatini tavsiflaydi. Zahiriddin Muhammad Bobur esa qizilboshlilar yordamida Samarqand va Buxoroga yetib keldi. Uning qo'shini Chig'atoy, Mug'ul, Turkman, Badaxshon va hatto hindistonliklardan iborat deb ma'lumot beradi. Ularning soni 60 ming otliq edi deb keltiradi [1: 11]. Keyingi yilnomalar mualliflari Fazlulloh ibn Ruzbehon ijodidan asosiy manba sifatida foydalanganlar. Bunga temuriylar yo'nalishidagi ilk tarixiy bitiklar ta'siridan chetda qolmagan Mahmud bin Valiyning «*Bahr al-asror*», Abdulloh Nasrullohiyning «*Zubdat ul-osor*» kabi asarlarini misol qilish mumkin. Bu mualliflar, ayniqsa, Zahiriddin Muhammad Boburning shayboniylar bilan munosabatlarida nisbatan Fazlulloh ibn Ruzbehonning yondashuvini qabul qiladilar.

Fazlulloh ibn Ruzbehonning «*Suluk al- muluk*» asari XVI asr birinchi choragida Movarounnahrda voqealarni o'rganishga muhim hissa qo'shadi. Asarning keyingi davrlarda kotiblar tomonidan qayta qayta ko'chirilishi Movarounnahr siyosiy-ijtimoiy muhitini o'rganishda naqadar muhim manbalardan biri ekanligini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. فضل الله بن روزبهان الاصفهانی سلوك الملوك O'z FASHI qo'lyozma Inv № 10976. 245 varaq.
2. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 352 б.
3. Бобоев Ҳ., Хидиров З. ва бошқ. Ўзбек давлатчилиги тарихи. II китоб. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2009. – 175 б.
4. Замонов А. К. Тўхтабеков. Бухоро хонлигида ижтимоий, сиёсий-иқтисодий жараёнлар. – Тошкент: ТУРОН-ИҚБОЛ, 2018.
5. Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод. (Мамлакатларнинг эгалланиши) / Форс тилидан тарж., изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Исмоил Бекжонов ва Дилором Сангирова. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 393 б.
6. Манбашунослик./ Тузувчилар: Абдумажид Мадраимов, Гавҳар Фузаилова. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти, 2007. – 149 б.
7. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (СВР), Т. 10. – Ташкент: Фан, 1987. – № 6884.
8. Фазлуллоҳ ибн Рузбехон. Мехмонномаи Бухоро // Ўзбекистон тарихи Хрестоматия XVI-XIX асрлар. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2014. № 5 (30).

BIR JUMLADA IKKI ASR TARIXI BAYONI

A STATEMENT OF TWO CENTURIES OF HISTORY IN ONE SENTENCE

Abstract. *There has been great interest in studying the scientific legacy of universal scholars who have significantly contributed to the development of world civilization throughout history. Among these scholars, the works of Abu Rayhon Beruniy (973–1048) stand out, with many of his works still retaining their scientific and theoretical value to this day. His works are housed in major collections worldwide, and research has made significant progress in examining his contributions to the development of precise and natural sciences. However, Beruniy's works on historical matters remain relatively underexplored. This article focuses on historical events related to Central Asia mentioned in Beruniy's works, which are not found in other sources.*

Keywords: *Abu Rayhan Beruni, Central Asian history, historical events, scientific heritage, ancient civilizations, ethnography, chronology, etymology, Khorazm, Sogdiana, Turkic peoples, islamic history, medieval history, geopolitical influence.*

Aniqlashimizcha, bugungi kunda Beruniyning ilmiy merosi 184 tani tashkil qiladi: shundan 150 ta o'zi yozgan, 9 ta tarjima va sharhlar shundan 25 tasi allomaga bag'ishlangan asarlardan iborat bo'lib, ulardan 33 tasi yetib kelgan. Beruniy merosining 80 foizi hali o'rganilmaganligi hisobga olinsa, bu keltirilgan raqamlar yana o'zgarishi tabiiy. Chunki, alloma «*Fihrist kutub Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy*» («Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy asarlari ro'yxati») [2: 28–44] da berilgan 113 ta asardan 89 tasi [1: 1–96] Beruniy o'zi tomonidan turli kitoblarda, shuningdek boshqa mualliflar va o'rta asrlar bio-bibliografik kitoblarda ko'rsatib o'tilgan.

Beruniyning tarixiy voqealar yoritilgan asarlari. Allomaning tarixga oid asarlari uning o'z asarlariga tuzgan «*Fihristi*»ida berilmagan. Faqat Beruniy asarlarini tasnif qilgan olimlar uning tarixga oid 3 ta, xronologiya va etnografiyaga oid 6 ta asari borligini e'tirof etishgan [11: 250]. Bu kitoblardan bizgacha faqat 2 tasi to'liq, 1 tasining bir qismi boshqa asar tarkibida yetib kelgan. Beruniyning tarixiy masalalarga to'xtalgan asarlari quyidagilar:

1. «*Kitob fi axbor al-Mubayyazah va al-Qaromitah*» («Oq kiyimlilar va qarmatiylar xabarlar haqida») [5: 93b]. Bu asar bizgacha yetib kelmagan. Uning nomi va qisqacha mazmuni faqat «*Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya*» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», keyingi o'rinlarda «*Osor al-boqiya*»)ning VII

¹ Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kichik ilmiy xodimi.
E-mail: kuranbayevaumida778@gmail.com. ORCID: 0000-0002-4915-2166.

bobida berilgan. Demak alloma bu asarni 1001–1004-yillardan oldin yozilgan deyish mumkin. «*Kitob fi axbor*»da 769–783-yillarda Movarounnahrda bo‘lib o‘tgan qo‘zg‘olon yetakchisi Muqanna to‘g‘risida yetarlicha ma’lumot berilgan. «*Osor al-boqiya*»da «*Kitob fi axbor*» qo‘shimcha adabiyot sifatida tavsiya etilgan. Beruniy undagi ma’lumotlarni fors tilidagi kitobdan tarjima qilganini takidlab o‘tgan [6: 244–247].

2. «*Mashohir al-Xavorazm*» («Xorazmning mashhur kishilari») kitobining faqat bir bobi bizgacha Abu-l-Fazl Bayhaqiyning «*Mas’ud tarixi*» orqali yetib kelgan. Bu parchada Xorazmning 1016-yil, 1018–1020-yillardagi ichki va tashqi siyosati aks etgan. Jumladan Arab xalifaligi, G‘aznaviylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar bilan xorazmshohlar munosabati, ularning elchilik munosabatlari to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlar berilgan [4: 25–27].

3. «*Kitob tarix ayyom as-sulton Mahmud va axbor abih*» («Sulton Mahmud kunlari va uning otasining xabarleri haqida kitob») deb nomlangan asar bizgacha yetib kelmagan [4: 25–27].

4. «*Osor al-boqiya*» asari olimlar tomonidan xronologiyaga bag‘ishlangan deb e’tirof etilgan [11: 250]. Aslida bu asar qadimgi dunyo xalqlari xususan yunon, rimliklar, slavyanlar, forslar, hindlar, arablar va misrliklar, sug‘diylar, xorazmliklar, turkiylar hamda boshqa xalqlar tarixi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan. Asar Jurjon hokimi Qobus ibn Vashmgirga (976–981, 998–1012) bag‘ishlab 1001–1004-yillarda yozilgan. Uning tarkibi muqaddima va 21 bo‘limdan iborat.

5. «*Kitob tahrir ma li-l Hind min maqula maqbula fi-l-aql av marzula*» («Hindlarning aql bilan qabul qilinadigan yoki rad etiladigan ta’limotlari sharhlangan kitob», keyingi o‘rinlarda «Hindiston») asari alloma «*Fihrist*»ining «turli e’tiqodlarga tegishli asarlarim» bobiga kiritilgan. Kitob Mahmud G‘aznaviy (998–1030) ko‘rsatmasi va xohishiga ko‘ra, 1030-yilda yozib tugatilgan. Asar muqaddima va 80 bobdan iborat. Unda Hindistonga arablar va turklarning kirib kelishi voqeasi yoritilgan.

6. Beruniyning «*Kitob at-tafhim li avoil sina’t at-tanjim*» («Yulduzshunoslik san’ati asoslarini tushuntirish kitobi», keyingi o‘rinlarda «*Tafhim*») asari 1029-yilda qiz bola o‘quvchisi Rayhonaga atab yozilgan. «*Tafhim*» tuzilishiga ko‘ra 8 ta bob va 530 ta savol va javobdan iborat. Bu kitob ensiklopedik xarakterdagi asar sifatida ilmiy adabiyotlarga kiritilgan. «*Tafhim*»ning oltinchi bobi xronologiyaga bag‘ishlangan bo‘lib, u «*Osor al-boqiya*» asarida berilgan tarixiy ma’lumotlarni to‘ldiradi [9: 79].

Beruniyning tarixni yozish usuli. Beruniy asarlari Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda mislsiz katta ahamiyatga ega bo‘lib, ayniqsa bu mintaqada X–XI asrlarda yashagan sug‘diylar, xorazmiylar, toxarlar, kidarlar, turkiy va boshqa xalqlarning xronologiyasi, etnografiyasi, toponimikasi, lingvistikasi, madaniyati va tarixini yoritishda ishonchli manba hisoblanadi. Masalan, «*Xorazm aholisi [islom dinidan] qaytganidan keyin, Qutayba ibn Muslim Xorazmni ikkinchi marta fath etgach, xorazmliklarga Askajamuk ibn Azkajavar ibn*

Sabri Saxr ibn Arsamuxni podshohlikka ko'tardi. Xisravlar nasli qo'ldan viloyat ketib, ularda faqat shohlik nomi qoldi, chunki shohlik ularga merosdek edi. Tarix, musulmonlar rasmiga muvofiq, hijriy [yilga] ko'chirildi» [3: 71] degan bitta jumla bilan Beruniy VII-VIII asrlarda bo'lib o'tgan Markaziy Osiyo tarixini bayon qilgan. Jumladan, 684-yilda Salm ibn Ziyod Xorazmga birinchi bo'lib kelgan va Afrig'iylar (305–995) bilan sulh tuzgan [8: 51]. Undan keyin xorazmliklar sulh shartlarini buzishgach 712 yilda Qutayba ibn Muslim [8: 115] Xorazmni ikkinchi marta egallangan. Tabariyning «*Tarix-ur-rasul va-l-muluk*» («Payg'ambarlar va podshohlar tarixi») va Balozuriyning «*Futuh al-buldon*» («Shaharlar fathi») asarlarida berilgan isyonkor xorazmshoh Xurrazodning – asl ismi Xurrazod (quyosh o'g'li) emas balki Xusravlar nasli Afrig'iylar sulolasidan bo'lgan xorazmshoh Azkajavar ibn Sabri (vaf. 712) o'ldirilgan. Uning vorisi – valiyning o'g'li Askajamuk ibn Azkajavar taxtga kelgan, xorazmshohlar arablarga vassal bo'lib, valiylilik qo'ldan ketgani va faqat shohlik unvoni nomigina saqlab qolingani. 712-yilda arablar Xorazmni fath etganidan keyin yil hisobi rasman hijriy yilga ko'chirilgani to'g'risida xabar bermoqda.

Xulosa. Abu Rayhon Beruniy asarlari aniq va tabiiy fanlar bilan bir qatorda ijtimoiy va tarixiy fanlarni o'rganish uchun ham bebaho manba hisoblanadi. U o'z asarlarida Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarning tarixiy jarayonlarini batafsil yoritgan. Beruniyning tarixiy ma'lumotlari nafaqat muayyan voqealar tafsilotlarini yetkazish, balki ularni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqliklarini ochib berish bilan ham ajralib turadi. Uning yondashuvi zamonaviy tarixiy tadqiqotlar uchun ham dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Alloma o'z asarlarida qadimgi xalqlarning madaniyati, til va etnik tarkibi, iqtisodiy va siyosiy jarayonlari haqida muhim ma'lumotlar qoldirgan. U yozgan asarlar tarixiy xronologiya, astronomiya va etnografiyani uyg'unlashtirib, Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, jumladan Xorazm, Sug'd, Turon, Hindiston va Eronning o'rta asrlardagi geosiyosiy ahvolini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniyning tarixiy tadqiqotlaridagi muhim jihatlardan biri shundaki, u mavjud manbalarni tanqidiy tahlil qilib, turli xalqlarning yozma va og'zaki manbalarini solishtirgan. Ayniqsa, Xorazmshohlar va G'aznaviylar davri, turkiy xalqlarning siyosiy o'rni, arab bosqinchiligidan keyingi jarayonlar haqidagi ma'lumotlari o'sha davr uchun ishonchli tarixiy dalillardan biri hisoblanadi.

Beruniyning tarixiy asarlari islomgacha va islomdan keyingi davrni qamrab olib, Movarounnahr, Hindiston va Yaqin Sharq xalqlarining o'zaro aloqalari, madaniy o'zaro ta'siri, urf-odatlar va ijtimoiy tuzilmalarini yoritishda muhim manbadir. Uning «*Osor al-boqiya*», «*Kitob al-Hind*», «*Mashohir al-Xavorazm*» kabi asarlari tarix fani uchun nihoyatda muhim bo'lib, ular tarixiy bo'shliqlarni to'ldirish va yangi yondashuvlarni ishlab chiqishda asosiy material sifatida xizmat qiladi.

Shu sababli, Beruniy tarixiy fanlar rivojiga qo'shgan hissasi beqiyos bo'lib, uning merosi bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Uning xolis va ilmiy tahlillarga asoslangan yondashuvi hozirgi tarixshunoslik metodologiyasida ham dolzarbligini yo'qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boilot D.J. L'oeuvre d'al-Beruni. Essai bibliographique / Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales, 2. – Caire, 1955.
2. Kraus P. Épitre de Beruni contenant le répertoire des ouvrages de Muhammad ibn Zakariya al-Razi. – Paris, 1936.
3. Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар. Т. I. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Араб тилидан таржимон А. Расулов. Изоҳларни И. Абдуллаев ва А. Расулов тузган. – Тошкент, 1968.
4. Бейхаки Абу-л-Фазл История Мас'уда. Вступительная статья, перевод и примечания А.К. Арендса. – Ташкент, 1962.
5. Беруний Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар (Ал-Осор ал-боқия 'ан ал-қурун ал-ҳолия) (Эдинбург нусхаси – факсимиле). Нашрга тайёрловчилар: Б. Абдуҳалимов, Ф. Ибрагимов. – Тошкент, 2023.
6. Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар. Ж. I. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Араб тилидан А. Расулов таржимаси. Нашрга тайёрловчи, кириш ва изоҳлар муаллифи: А. Аҳмедов. Кўрсаткичлар муаллифлари: Б. Абдуллаев ва У. Куранбаева. – Тошкент, 2023.
7. Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва, 1963.
8. Табари, История. Избранные отрывки. Пер. с араб. В.И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г. Большакова и А.Б. Халидова. – Ташкент, 1987.
9. Куранбаева У.С. Абу Райхон Беруний «Тафҳим» асарининг тарихий аҳамияти. Магистрлик диссертацияси. – Урганч, 2008.
10. Расулов А. Абу Райхон Берунийнинг ўз асарларига ўзи тузган рўйхати // Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига. Масъул муҳаррирлар: У.И. Каримов, А. Ирисов. – Тошкент, 1973.
11. Розенфельд Б. А., Рожанская М.М., Соколовская З.К. Абу-р-Райхан Бируни. – Москва, 1973.
12. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва–Ленинград, 1948.

«TUHFAT AL-XONIY» MANG'ITLAR DAVRI ETNIK HAYOTIGA OID
MUHIM MANBA

«TUHFAT AL-KHANIY» IS AN IMPORTANT SOURCE ON THE ETHNIC
LIFE OF THE MANGIT PERIOD

Abstract: This article analyzes the ethnographic information contained in Muhammad Wafa Karminagi's work «Tuhfat al-Khani». It describes the population of the Bukhara Khanate, its ethnic composition, daily activities, and the participation of the clans existing in the khanate in the political processes of the 18th century, based on sources and literature.

XVIII asr boshlarida Buxoro xonligida aholining etnik tarkibi xilma-xil bo'lib, «Tuhfat al-xoniy» («Xonga sovg'a qilingan kitob») asarida ular yashayotgan joy ko'p hollarda «Turon», «Turkiston» va «Movarounnahr» deb nomlangan [11: 16b, 59a, 97b]. Aholini esa «turonliklar», «turkiston ahli», «movarounnahrliklar» va ba'zi o'rinlarda «o'zbeklar» deb muallif tomonidan nomlanganini ko'rish mumkin [12: 92]. Ayrim o'rinlarda xonlikdagi viloyatlarda yashovchi aholiga nisbatan esa «buxoroliklar», «samarqandliklar», «hisorliklar» jumalari qo'llangan [12: 115].

O'sha davrda aholining etnik tarkibiga ko'ra «Tuhfat al-xoniy» asarida asosan o'zbeklar va tojiklar, ba'zi o'rinlarda turkmanlar, afg'onlar, forslar tilga olinadi. Asarda o'zbeklarning mang'it, kenagas, saroy, yuz, xitoy, qipchoq, bahrin, burqut va bir qancha urug'lar haqida u yoki bu ko'rinishda ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu urug'lar haqidagi ma'lumotlar elshunoslik yuzasidan deyarli batafsil ma'lumot bermaydi. Faqatgina, ushbu urug'larni xonlikning qaysi hududlarida yashaganliklari, urug' sardorlari, xo'jaligiga oid ayrim ma'lumotlar berilgan. Ko'pgina hollarda ushbu urug'larga oid ma'lumotlar, xonlikning siyosiy hayoti bilan bog'liq jarayonlarni yoritishda tilga olib o'tilgan.

«Tuhfat al-xoniy» asari mang'it hukmdorlariga bag'ishlanganligi uchun ham unda eng ko'p tilga olinuvchi urug' mang'itlar edi. Ushbu urug'ning Nasaf atroflarida Muhammad Hakimbiyning bobosi Jovushbiy davri (XVI asr oxirlari)dan boshlab yashab kelayotganligiga qisqa ishora berilib, uning Buxoro xoni Abdullaxon xizmatida Nasaf bekligini boshqarganligi keltirilgan [12: 25]. «Gulshan ul-muluk» asarida mang'it urug'i Turkistonga Muhammad Shayboniyxon davrida No'monbiy mang'it boshchiligida kelganligi keltiriladi [4: 79]. Mu'in esa mang'it urug'ini Qarshi atroflariga kelib o'rnashishini yanada aniqroq qilib Jovushbiyning bobosi Xo'jamberdibek faoliyati bilan

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti kichik ilmiy xodimi.
E-mail: azammamadjanov2@gmail.com. ORCID: 0009-0007-5257-0733.

izohlaydi. Unga ko'ra Jonibekning o'g'li bo'lgan Xo'jamberdibek Pirimshayx Azizon xizmatiga kirish uchun Qarshi vohasiga kelib o'rnashgan va bu hududlarda muqim yashab qolganlar [3: 143].

Mang'it urug'ining o'sha davrdagi soni, boshqacha qilib aytganda qancha xonadon yoki oiladan iborat ekanligi to'g'risida «*Tuhfat al-xoniy*»da batafsil ma'lumot keltirilmagan. Lekin, urug' yetakchisi Muhammad Hakimbiy va Rahimxonni mamlakat siyosiy hayotidagi o'rning yuqoriligidan ushbu urug'ni soni katta bo'lganligini taxmin qilish mumkin. Ushbu jihatni Muhammad Vafo Karminagiy qayd etmagan bo'lsa-da, Muhammad Yoqub «*Gulshan ul-muluk*» asarida yozib o'tgan. Chunonchi, «*Gulshan ul-muluk*»da qayd etilishicha 18-yuzyillikning o'rtalaridan to XIX asrning 20-yillarigacha bo'lgan davrda mang'it urug'i 12 ming oiladan iborat bo'lib, mazkur oila uch yirik shahobcha – to'q mang'it, qora mang'it va oq mang'itlarga bo'lingan. Manbaga ko'ra Muhammad Rahimxon va uning ajdodlari to'q mang'it shahobchasining Bekjami xonadoniga mansub bo'lgan [4: 78].

Mang'it urug'i kundalik mashg'ulotining katta qismi asosan chorvachilikdan iborat bo'lganligi to'g'risida «*Tuhfat al-xoniy*» asarida ba'zi ishoralar bor. Xususan, muallif tomonidan asarda Muhammad Hakimbiyning bobosi Jovushbiyga tarif berib o'tganda uning va qo'l ostidagilarning dala-biyobonlarda ko'p miqdordagi chorva mollaridan iborat suruvlari bo'lganligi keltirilgan: «... Intihosiz Olloh fazli ila Jovushbiyning yaylov-dalalarida chorva mollari, vodi-y-biyobonlarda otlar galasiyu suruvlari ko'p edi» [12: 25]. Buni O. Jo'raqulov bergan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Xususan, olim o'zining «Qashqadaryo mang'itlari» asarida «Qarshi cho'li va Buxoro vohasida yashovchi mang'itlarning ko'pchiligi qorako'l qo'ylarini, Samarqandning tog' va tog'oldi tumanlarida yashovchi mang'itlar esa jaydari qo'ylarni boqar edilar» – deb, ma'lumot bergan [7: 19].

«*Tuhfat al-xoniy*» asariga ko'ra XVIII asr Buxoro xonligida kechgan siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etgan urug'lardan biri kenagaslar hisoblanib, ashtarxoniy Abulfayzxon va mang'it sulolasi vakili Muhammad Rahimxon hukmronligi yillarida ularning hukmdorga qarshi bir necha bor ko'zg'olon ko'targanligi tilga olingan [12: 27, 98, 106].

«*Tuhfat al-xoniy*»ga ko'ra kenagas urug'i so'z yuritilayotgan davrda Shahrisabz bekligida yashab, Qarshi mang'itlari bilan ko'p ham yaqin munosabatlarda bo'lmaganlar. Mu'inning «Zikri te'dodi podshohoni o'zbak» asarida esa kenagaslar shayboniy Abdullaxon davridayoq Miyonqol atroflariga o'rnashib mang'itlar bilan ittifoqda yashaganligi qayd etilsa [3: 142], Muhammad Yoqub ularni Miyonqol atroflariga shayboniy Ubaydullaxon davrida mang'it, jiyut va qurama urug'lari bilan kelib o'rnashganlarini tilga oladi [4: 79]. Mu'inning qayd etishicha o'sha vaqtlarda ularning sardori Jonibek bo'lgan.

«*Tuhfat al-xoniy*»da kenagaslar muallif tomonidan isyonchi va muxolifat tomonida turib kurashuvchi bo'ysunmas urug' sifatida tarflanadi [12: 163]. Muallifning bu ta'rifini asarda kelgan Ibrohimbiy va Qobilbiy kenagas

harakatlari bilan bog'liq isyonlarda ko'rish mumkin. Bu borada «Ubaydul-lanoma» asarida kenagaslarga berilgan ta'rif yuqoridagi fikrlarni asosli ekanligini yana bir tasdiqlaydi. Xususan, Muhammad Amin Buxoriy asarda kenagaslarni «qonga tashna bo'lgan guruhlar», «jasur to'dalar» sifatida tasvirlar ekan, ularni nazorat qilish deyarli imkonsizligini qayd etib o'tgan [9: 47]. Shu boisdan bo'lsa kerak «Mazhar al-ahvol» asari muallifi Muhammad Amin mang'it va kenagas urug'larini XVIII asr birinchi yarmida kechgan siyosiy jarayonlarning faol ishtirokchilari sifatida tilga olib, ularni o'zbeklarning eng jangovar urug'lari deb keltiradi [8: 16].

Xonlik aholisi tarkibida shuningdek, bahrinlar xam bo'lib, bu urug' Karmana va Miyonkol atroflarida yashaganligi «*Tuhfat al-xoniy*» asarida keltirilgan [12: 27]. «*Tarixi Abulfayzxon*» asarida ham bahrinlar ashtarxoniylar davrida Karmana va Miyonkol hududlarida yashaganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Har ikkala asarda ham urug'ga ta'rif berishda ularning rahbari Abdulkarim bahrin Abulfayzxonga qarshi bosh ko'targanligi aytiladi.

Asosan Zarafshon vodiysi hududida yashagan, uncha katta bo'lmagan urug'lardan biri burqut (barqut) urug'i hisoblangan. «*Tuhfat al-xoniy*» asarida burqut urug'i Nurota, shuningdek Xatirchi, Panjshanbe atroflarida yashab, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganligiga oid ishoralar keltirilgan [12: 133]. Mirza Abdula'zim Somiy ham Nurotani burqut urug'ining qadim zamonlardan beri yashab kelgan maskanlari sifatida qayd etgan [10: 44]. Muhammad Vafo Karminagiyni Nurota haqidagi ta'riflari shuni ko'rsatadiki, shahar kuchli va yaxshi himoyalangan, sharqda unumdor, sun'iy sug'oriladigan ekin maydonlariga ega mevali bog'lar va dehqonchilik qishloqlardan iborat bo'lgan [11: 130]. Urug'ning o'zi esa ayrim hollarda Xatirchi va Panjshanbe qal'alari oralig'ida chorvachilik bilan shug'ullanganligi keltirilib urug'i yetakchisi bo'lgan Tog'aymurodbiy dastlab Abulfayzxonga xizmat qilgani aytiladi. Lekin Nodirshoh bilan bo'lgan sulh shartnomasiga ko'ra Muhammad Hakimga qarshi kuch bo'lganligi uchun siyosiy asir sifatida Eronga olib ketilgan. Buxoroga qaytib kelgach Muhammad Rahimxonga umrining so'ngi kunlarigacha xizmat qiladi.

«*Tuhfat al-xoniy*» asarida tilga olingan yana bir o'zbek urug'laridan biri, saroylar edi. Asarda ushbu urug' G'uzor va unga tutash shimol va shimoli-sharqdagi yerlarda asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanishgani tilga olinadi. Shu boisdan ham bo'lsa kerak Muhammad Vafo Karminagiyni G'uzorni «yashil o'tlarga boy ekin maydonli vodiyni» sifatida tasvirlaydi. Asarda ushbu urug'ni yetakchisi deb Jahongirbiy saroy tilga olingan bo'lib, u G'uzor bekligida hokimlik qilgan [12: 128, 180].

«*Tuhfat al-xoniy*»ga keltirilgan urug'lardan keyingisi yuzlar bo'lib, ularning sardori Muhammad Aminbiy markazga bo'ysunmas isyonkor urug' vakili sifatida tilga olingan. Xususan, asarda kelgan ma'lumotlarga ko'ra yuzlar asrlar davomida asosan Hisor bekligida yashab, ushbu beklilikni markazdan mustaqil deb bilganlar. Bu borada A. Umurzoqov o'z tadqiqotida

o'zbek yuzlarining Holiqbiy, Hoshimbiy otaliq, Sayidbiy, Sodiqbiy kabi vakillari Hisorda yashab, XVIII asr boshlarida mustaqil beklikka asos solganlarini keltirib o'tishi yuqoridagi fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi [15: 9].

Muhammad Vafo Karminagiyning keltirishicha Hisor hududlari besh kunlik masofadagi viloyatdan iborat bo'lib, atrofi tog'lar bilan bilan o'ralgan hamda Surxob, Kofirnihon daryolari bilan sug'oriladigan dehqonchilik markazlaridan biri ham bo'lgan [12: 162]. Shu bilan birga bevosita asarda qurama, murqa va turkman yuzlari haqida elshunoslik ma'lumotlari keladi. Chunonchi, qurama va murqa yuzlari o'sha davrda Urgut bekligi atrofida 5-6 ming oiladan iborat bo'lganligiga ishora qilinadi. «*Tuhfat al-xoniy*»ga ko'ra o'sha vaqtlarda mazkur urug'lar dehqonchilikdan tashqari chorvachilik bilan ham shug'ullanib, ularning chorvalari soni ko'pchilikni tashkil etgan. Muhammad Vafo Karminagiy ishorasiga ko'ra birgina Yoriy va Panjikent atrofida yashovchi aholining chorva mollari soni 10 mingdan ortiq qo'y, mingdan ortiq qoramol va besh yuzdan ortiq otlardan iborat bo'lgan. Dehqonchilikda esa Urgut o'zining buloq suvlari bilan sug'oriluvchi turli-tuman bog'lardan iborat bo'lganidan uning 300 dan ortiq tol bog'lari Muhammad Rahimxon tomonidan o'z noiblariga taqsim qilingani «*Tuhfat al-xoniy*»da keltiriladi [12: 207].

Bundan tashqari asarda Jo'sh, Axchob, Sintob, Axiy va Bojaza kabi Nurota tog'larida joylashgan qal'alarda yashovchi turkman yuzlari haqida ham ma'lumotlar mavjud. Muhammad Vafo Karminagiyning keltirishicha ushbu hududlarda yashovchi turkman yuzlari o'z sardorlari bo'lgan Do'lonbiy va Gulbek boshchiligida bu yerlardagi g'alchalar ustidan hukmronlik qilib kelganlar. O'sha vaqtda ular mintaqada dehqonchilik va chorvachilik bilan kun kechiruvchi 5-6 ming oiladan iborat bo'lgan [12: 235]. Shu boisdan ham A.Tagayev Nurotaning shimoli-g'arbiy hududida joylashgan ushbu hududlar lalmi dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay mintaqaga hisoblanib, u yerdagi yarim o'troq o'zbek urug'larining xo'jaligi vohadagi o'zbeklarning turkman urug'inikiga juda o'xshash bo'lganini tilga oladi [14: 113]. Muhammad Vafo Karminagiy asarda ushbu hududlarda yashovchi turkman yuzlarini ham boshqa yuz urug'lari singari markaziy hukumatga muxolif bo'lgan urug'lar sifatida tilga oladi. Buni hatto asarda muallif tomonidan Muhammad Rahimxonning Jo'sh, Axchob, Sintobdagi turkman yuzlarini bo'ysundirishiga oid alohida bob ajratilgan o'rinlar bilan ham izohlash mumkin [16: 363]. Umuman olganda «*Tuhfat al-xoniy*»da kelgan yuz urug'lari mang'itlarning ashaddiy raqiblari qatorida ta'riflanib, o'z sardorlari bo'lgan Muhammad Aminbiy boshchiligida Muhammad Rahimxonning butun hukmronligi davrida unga qattiq qarshilik ko'rsatib kelganlar. «*Tuhfat al-xoniy*»da qayd etilishicha Muhammad Aminbiyni o'ziga bo'ysundirgan Muhammad Rahimxon Hisor va O'ratepa yuzlarini vohaning turli hududlariga ko'chirtirish yo'li bilan ularning qarshiligini sindirishga muvaffaq bo'lgan. Bu masalaga e'tibor qaratgan Poyon Ravshanovga ko'ra hozirgi vaqtda ham Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashayotgan yuzlar aslida Muham-

mad Rahimxon farmoniga muvofiq bu joylarga ko'chirib kelingan Hisor yuzlari bo'lgan [13: 731].

Qo'ng'iroq urug'i «*Tuhfat al-xoniy*»da «Boysun qo'ng'iroqlari» nomi bilan tilga olinadi [12: 155]. Bu bilan qo'ng'iroq urug'i o'sha davrda Boysun tog'lari va Surxon vohasida yashagan deyish mumkin. Bu borada O. Bo'riyev qo'ng'iroqlar 18-yuzyillikgacha Surxondaryo vohasining Termiz tumanida naymanlar bilan birgalikda yashab kelganlarini ta'kidlab o'tgan [6: 172]. Bundan tashqari asarda jangovar urug'lar sifatida tilga olib o'tilgan qo'ng'iroqlarning bir qismi O'ratepa, Zomin va Samarqandning sharqiy chekkalarida yashab kelganligi to'g'risida ham ma'lumotlar keltiriladi. A. Umurzoqov qo'ng'iroq urug'ining bu yerlarga kelib qolishlarini Hisor bekligi tomonidan amalga oshirilgan rejalaridan biri sifatida ko'rsatadi. Unga ko'ra qo'ng'iroqlar Hisor bekligi tomonidan strategik jihatdan muhim bo'lgan chegara hududlar – O'ratepa, Jizzax, Samarqand atroflariga Buxoro va Qo'qon xonligi tajovuzidan himoya qilish maqsadida ko'chirilgan [15: 23].

Asarda xitoy-qipchoq va yettiurug' deb nomlangan urug'lar birgalikda beriladi. Sababi ushbu urug'lar bir joy, Miyonqolda yashaganlar va ushbu beklilik tarkibida birgalikda xonlikka bo'ysunganlar. Bu ma'lumotlarni «Mazhar al-ahvol» muallifi Muhammad Amin ham o'z asarida qayd etib o'tadi [8: 39]. Tadqiqotchi Andreas Vildaga ko'ra Miyonqolning g'arbiy va markaziy qismlarida yashovchi yettiurug' jamoasi bahrin, burqut, nayman, jaloyir, yobu kabi yetti yoki undan ortiq kichik guruhlardan iborat bo'lgani qayd etilsa, Xitoy-qipchoq urug'i esa «Tarixi qipchoqxoniy»da Miyonqol aholisining eng kuchli va nufuzli urug'laridan biri sifatida butun Zarafshon vohasida istiqomat qilganligi, o'sha vaqtda ularning soni bir necha 100 mingdan iborat bo'lgani aytiladi [2: 127, 131]. Ushbu urug'lar nafaqat Miyonqol, balki butun Samarqand hududida ko'p sonli ekanligi sababli Abulfayzxonning o'zi ham ularga qarshi chiqishga ko'p ham jur'at etmagan. Shu boisdan ham Abdurahmon Tole o'z asarida xitoy-qipchoqlar makoni sifatida Samarqandni tilga olib, shahar mazkur urug'lar nazoratida bo'lganligini keltiradi [1: 68]. Miyonqolni nazorat qilishda esa «*Tuhfat al-xoniy*»ga ko'ra yettiurug' jamoasi orasida bahrinlar ko'zga ko'ringan urug'lardan biri sifatida tilga olinib, ko'pincha o'z maqsadlarini amalga oshirishda burqutlar bilan birga harakat qilganlari keltiriladi. Shuningdek, asarda bahrin, burqutlar bilan bir safda harakat qilgan urug'lar qatorida yobu jamoasi ham tilga olinib, ular Muhammad Rahimxonga qarshi muxolif bo'lgan jamoalar sifatida keltiriladi. Muhammad Vafo Karminagiyning qayd etishicha Muhammad Rahimxonning iltifoti natijasida Shahrak va Turkiston qal'alarini o'z manzillariga aylantirgan yobu jamoasi o'sha vaqtlarda Dabusiya qal'asi bilan Karmana oralig'ida chorvachilik va dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lganlar [12: 146].

Asarning bir necha joylarida «g'alcha» nomi bilan tilga olingan, asosan tog'li hududlarda yashagan eroniyzabon xalq ham tilga olinadi. Ular asarda

miltiq bilan yaxshi muomala qiluvchi tog'lik jangchilar deb ta'riflangan [12: 149]. Muhammad Vafo Karminagiyning qayd etishicha 1757-yilda Muhammad Aminbiyga qarshi yurishida g'alchalarning mohir miltiqchilari bo'lgan 300 toifasi Muhammad Rahimxon qo'shiniga olinishi natijasida ularning oilasi poytaxt Buxoroga ko'chiriladi [12: 284]. Ularning yashash joyi sifatida esa Pomir, Hisor, Nurota tog'lari hamda Shahrisabzning Takoba, Samarqandning Kishtut soyi ekanligini asardan ko'rish mumkin [12: 209, 211].

Xulosa. XVIII asrda o'zbek xalqining etnik tarixi shakllanib bo'lgan edi. «*Tuhfat al-xoniy*» asarida tilga olingan elshunoslik ma'lumotlaridan, biz o'zbek xalqini elat bo'lib, ma'lum tarixiy davrda, ma'lum hududda, mahalliy etnoslar asosida, turli davrlarda kelib qo'shilgan etnik tarkiblarning aralashib borishi natijasida shakllangan xalq bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmon Tole. «Tarixi Abulfayzxon» O'zbekiston tarixi. Xrestomatiya. V jild XVI – XIX asrlar. (O'zbekiston tarixi va manbalari). – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. Andreas Wilde. What is beyond the river? Power, Authority, and Social Order in Transoxania 18th–19th Centuries. Verlag der Österreichischen akademie der Wissenschaften, 2016.
3. Mu'in. «Zikri te'dodi podshohoni o'zbek» / O'zbekiston tarixi. Xrestomatiya. V jild XVI – XIX asrlar. (O'zbekiston tarixi va manbalari). – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
4. Muhammad Ya'qub. Gulshan ul-muluk / O'zbekiston tarixi. Xrestomatiya. V jild XVI – XIX asrlar. (O'zbekiston tarixi va manbalari). – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
5. Абдуррахман Тали. История Абдулфайз-хана./ Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. проф. А.А.Семёнова. – Ташкент, 1959.
6. Бўриев О., Усмонов М. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008.
7. Жўрақулов О. Қашқадарё манғитлари. – Тошкент: Фан, 1993.
8. Каримова М. «Мазхар ал-ахвал» Мухаммад Амина как источник по истории Бухары первой половины века. Дисс. ... к.и.н. – Тошкент, 1979.
9. Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. / Пер. с таджикского с примечаниями проф. А.А.Семёнова. – Ташкент, 1957.
10. Мирза Абдал Азим Сами. Таърих-и салатин-и мангитийа (История мангитского государства) /Изд. текста, предисл., пер. и примеч. Л.М.Епифановой. – Москва, 1962.
11. Muhammad Vafo Karminagi. Tuhfat al-xoniy. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi. № 16.

12. Муҳаммад Вафои Карминагий. Тўҳфат ул-хонӣ. Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, таълиқот ва фехристҳои Жамшед Чўразода ва Н. Ғиёсов. – Хўчанд, 2017.
13. Равшанов П. Қашқадарё тарихи (Энг қадимги даврлардан XIX аср 2-ярмига қадар). – Тошкент: Фан, 1995.
14. Тагаев А.Р. Нурота воҳасида этномаданий жараёнлар. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2011.
15. Умурзоқов А. Бухоро ва Қўқон хонликлари тутуаш ҳудудларда сиёсий-этниқ жараёнлар. – Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2022.
16. محمد قاضى وفا كرمينگى. تحفة الجانى يا تاريخ رحيمخانى. دكتور منصور صفت گل استاد دانشگاه تهران. – با همكارى دكتور نوبواكى كندو. موسسه مطالعات زبانهاو فرهنگهاى آسيا و آفريقا. فوجو، توكيو. ۲۰۱۳.

*Murodova Risolat Davron qizi*¹

O‘ZBEKISTON MUZEYLARIDA RESTAVRATSIYA LABORATORIYALARINING TASHKIL TOPISHI

RESTORATION LABORATORIES ACTIVITY IN MUSEUMS OF UZBEKISTAN

Abstract: *The article studies and analyzes the organization and activities of restoration laboratories in the field of museology of Uzbekistan using the following museums of Uzbekistan: the Karakalpakstan State Art Museum named after I.V. Savitsky, the State Museum of the History of Folk Applied Arts and Crafts of Uzbekistan, the Bukhara State Museum-Reserve, the Ichan Qala State Museum-Reserve, the Andijan Regional Museum of History and Culture, the Termez Archaeological Museum, the Navoi Regional Historical Museum, the Navoi Regional Historical Museum, and the Jizzakh Regional Museum of History and Culture.*

Sivilizatsiya taraqqiyoti rivojlanishi natijasida jamiyatda insonlar o‘z diniy va ma’naviy qadriyatlarini saqlash, asrab avaylash va ularni kelajak avlod vakillariga yetkazishga intiladilar. Huddi shunday muzey ma’muriyati va muzey xodimlari muzey fondida mavjud tarixiy va badiiy qiymatga ega bo‘lgan ashyolarni saqlash, asl holiga keltirish va kelajak avlod vakillariga yetkazish ustida maqsad qiladilar va ish olib boradilar. Ashyolarni insonlarga qiyoslash mumkin. Sababi insonlar o‘z sog‘lig‘ida qandaydir muammo paydo

¹ O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi.
ORCID: 0009-0009-5062-9601.

bo'lsa bartaraf etish va tiklash uchun shifokorlarga muhtojlik sezadi va amaliyotlardan o'tadi. Huddi shunday asrlar silsilasidan yetib kelinayotgan ashyolar ham jarohatlansa yoki asl ko'rinishini yo'qotish arafasida bo'lsa malakali restavratorlar ko'rigidan o'tkazilishiga muhtojlik sezadi. Umuman olganda muzeylar paydo bo'libdiki, ashyolarni saqlash va tiklash chora-tadbirlari, qonun-qoidalar ustida amaliy tajribalar o'tkazib kelinmoda. Buning natijasida esa muzey amaliyotida restavratsiya faoliyati yo'lga qo'yilib, maxsus xona, tiklash ishlari uchun asbob-uskunalar va malakali restavratorlar joriy etib, maxsus muzey laboratoriyalari faoliyati yo'lga qo'yildi.

Muzeylarda ashyolarning shikastlanishi yoki asl holini yo'qotishiga quyidagi sabablar bosh omil hisoblanadi:

Birinchidan, muzey uchun maxsus binoning mavjud emasligi; ikkinchidan, muzeyda harorat-namlilik darajalariga to'liq e'tibor qaratmasligi; uchinchidan, muzeyda ashyolar qonun-qoidalariga ko'ra maxsus stellajlarda saqlanmaganligi; to'rtinchidan restavratsiyada to'g'ri tashxisning qo'yilmaganligidir.

Hozirgi vaqtda muzeylarda restavratsiya laboratoriyalari va malakali restavratorlar faoliyatini yo'lga qo'yish va ko'paytirish davlatimiz oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Bu muammoning yechimi mutaxassislarni oliy o'quv yurtlarida tayyorlash, shuningdek bo'lajak restavratorlarni muzey amaliyotiga tajriba orttirishini yo'lga qo'yishdir.

O'zbekistonda hozirgi kunda 140 dan ortiq davlat muzeylari faoliyat yuritib kelmoqda. Ularning asosiy va bosh maqsadi muzeylarda mavjud ashyolarni o'z holicha saqlab qolish va kelajak avlodga butunligicha yetkazishdir. Respublikamizda faoliyat olib borilayotgan muzeylarimizda mavjud tarixiy va badiiy qiymatga ega bo'lgan ashyolarni asrash va ularni qayta tiklash bosh vazifa sifatida belgilandi va shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli «Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq 14 ta davlat muzeylarida ixtisoslashtirilgan restavratsiya laboratoriyalarini tashkil etish belgilangan [7]. Qaror ijrosi natijasida tashkil etilgan 9 ta muzeyda jumladan I.V. Savitiskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi, O'zbekiston amaliy san'ati va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyi, «Buxoro» davlat muzey-qo'riqxonasi, «Samarqand» davlat muzey-qo'riqxonasi, «Ichan qal'a» davlat muzey-qo'riqxonasi, Andijon viloyati tarixi va madaniyati muzeyi, Termiz arxeologiya muzeyi, Farg'ona viloyati tarixi va madaniyati muzeyi, Navoiy viloyati tarixi va madaniyati muzeyi va Jizzah viloyati tarixi va madaniyati muzeylarida tashkil etilgan muzey laboratoriyalar faoliyatiga to'xtalib o'tamiz.

Madaniy meros agentligi tomonidan 2022-yildan 2024-yilgacha tashkil etilgan muzey restavratsiya laboratoriyalariga 20 xilga yaqin asbob-uskunalar yetkazib berildi [6].

O'zining noyob ashyolari bilan «Sahroda Luvr» nomi bilan atala boshlagan I.V. Savitiskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzey respublikadagi boy kolleksiya ega bo'lgan muzeylardan biri hisoblanadi. Muzey I.V. Savitiskiy tashabbusi va kolleksiyasi natijasida 1966-yil tashkil topgan madaniy maskandir. Muzey fondida hozirgi kunga qadar to'rt ming yillikni o'zida jamlovchi 100 000 dan oshiq badiiy to'plamlarni o'zida saqlab va keng jamoatchilikka namoyish etib kelmoqda [10: 36]. To'rt ming yillik tarixga ega bo'lgan ashyolarni saqlash va asl holiga keltirish muzey oldida turgan ulkan vazifalardan biri hisoblanib, vazifani amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga binoan Madaniy meros agentligi tashabbusi asosida muzeyning tasviriy san'atga oid restavratsiya laboratoriyasi 2022-yil o'z faoliyatini boshladi. Muzey laboratoriyasi Madaniy meros agentligi tashabbusi asosida 20 xil asbob uskunalar bilan ta'minlandi va tiklash ishlari yo'lga qo'yildi. Hozirgi vaqtda laboratoriyada yetuk mutaxassis xodimlar va haykaltaroshlarning 5 nafari Kabulbekova G, Jaksibaev A, Urazimbetov R, Davletnazarova A va Erimbetovalar tiklash ishlari olib bormoqda. Mutaxassislar 2022–2025-yillar davomida 36 ta ashyoni, grafikaga oid 4 ta va tasviriy san'at asarlariga oid 32 tasini amaliyotdan o'tkazib muzey ekspozitsiya namoyishiga taqdim etdi [6].

O'zbek xalq amaliy san'atining noyob to'plamlarini o'zida namoyon etib kelayotgan «Davlat Amaliy san'at» muzey O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 20-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston amaliy san'ati va hunarmandchiligi tarixi davlat muzeyi tashkil etish to'g'risida» 1003-sonli qaroriga binoan qayta tashkil etildi va shu nom bilan o'z faoliyatini boshladi [8: 70–71]. Muzey III–IV asrlardan tortib hozirgi kunga qadar yetti mingdan ortib eksponatlarni o'zida saqlab, namoyish etib kelmoqda. Muzey ashyolari tarkibini amaliy san'at buyumlari zardo'zlik, zargarlik, matolar, liboslar, gul bosilgan matolar va badiiy kashtachilik namunalari tashkil etib, ularni saqlash va tiklash ishlari ustida muzey ma'muriyati samarali faoliyat yuritib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli «Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq 2024-yil laboratoriya va kengash tashkil etildi. Hozirgi kunda muzey restavratori Botirov Baxtiyor va 5 nafar xodim tiklash ishlari bilan shug'ullanib, samarali tiklangan ashyolar muzey ekspozitsiyasida namoyish etilmoqda.

Vatanimiz tarixiga oid qadimgi va o'rta asr xazinalarini saqlab kelayotgan «Samarqand» davlat muzey qo'riqxonasi 1982-yildan e'tiboran o'z faoliyatini davom ettira boshladi. Muzey fondi 50 mingdan ortiq etnografiya, arxeologik, numizmatika, yozma va hujjatli ashyolarni o'z ichiga qamrab oladi [9: 14]. Muzey ma'muriyati O'zbekiston tarixi va madaniyati oid ashyolarni saqlash va tiklash ishlarini amalga oshirishni yuqori saviyada amalga oshirish uchun 2020-yilda restavratsiya laboratoriya faoliyatini yo'lga qo'ydi. Laboratoriyaning asosiy tiklash ishlarini asosini metall, qog'oz va

sopol ashyolar tashkil etadi. Laboratoriya xodimlari tomonidan muzeyning 2022-2024-yillar oralig'ida jami 1152 ta (2022-yilda 450 dona; 2023 yilda 233 dona; 2024 yilda esa 469 dona) turli xildagi ashyolar restavratsiya ishlari amalga oshirildi.

Xorazmning qadimiy davrlaridan to hozirgi kungacha bo'lgan boy tarixini aks ettiruvchi «Ichan-qal'a» davlat muzey qo'riqxonasi O'zbekiston Respublikasi Ministrlar Sovetining 1967-yil 30-noyabr № 616-sonli Qarori bilan Xiva shahrining qadimgi qismi qo'riqxona sifatida, 1969-yil 21-iyul №343-sonli qaroriga ko'ra muzey-qo'riqxona bilan birlashtirilib «Ichan-Qal'a» tarixiy-me'moriy muzey-qo'riqxonasi sifatida o'z faoliyatini boshladi. Muassasa hozirgi kunda 60 000 dan ortiq nodir va noyob buyumlarni saqlab kelmoqda [11: 39]. Xivaning tarixi va madaniyatiga asoslangan ashyolarni yillar davomida kelajak avlod vakillariga yetkazish va ommaga namoyish etilishi maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli «Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq 2024-yilning dekabr oyida muzey qo'riqxonasi hududining «Hasanmurod Qushbegi» masjidi binosida restavratsiya laboratoriyasi tashkil etildi. Ikki nafar restavratorlarning amaliy ishlari natijasida hozirgi kunga qadar bir qancha ashyolar ustida tiklash ishlari amalga oshirildi va 5 ta metall buyum va 4 dona yog'och buyumlarni restavratsiya qilish rejalashtirilgan.

Andijonning tarixi, madaniyati va san'atidan hikoya qiluvchi Andijon viloyati tarixi va madaniyati muzeyi 1934-yilda tashkil etilgan. Muzey fondi turli davrlarga tegishli nodir va noyob amaliy san'at, arxeologik, numizmatik, metall va sopol buyumlarini saqlab namoyish etib kelmoqda. Tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan bu ashyolar saqlash va tiklash ishlarini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli «Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori e'lon qilindi. Muzeyda qarorning ijrosini ta'minlash maqsadida 2024-yil «Tasviriy san'at» ga ixtisoslashtirilgan restavratsiya laboratoriyasi faoliyatini boshladi. Hozirgi kunda laboratoriyada ikki nafar xodim faoliyat yuritib kelmoqda, ta'mirga muhtoj muzey ashyolar va kolleksiyalari ro'yxatini aniqlash va rejalashtirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Termiz shahrining 2500 yilligi munosabati bilan 2002-yil 2-aprel kuni Termiz arxeologiya muzeyi tashkil etildi. Muzey fondi O'zbekiston madaniyati va san'atiga oid bo'lgan 85 000 dan ortiq arxeologik, etnografik va numizmatik ashyolarni o'zida jamlab va tashrifchilar uchun namoyish etib kelinmoqda. Muzeyning noyob 32 ta eksponati jahon muzeylari e'tirofiga sazovor bo'lgan va xorij muzeylari ekspozitsiyasida namoyish etilgan [2: 78]. Fondga I asrdan to XXI asrga tegishli eksponatlari mavjud bo'lib, ularni saqlash va tiklash ishlarini amalga oshirish uchun 2024-yilda restavratsiya laboratoriyasi tashkil etildi va o'z faoliyatini boshladi. Muzeyda restavratsiya laboratoriyasi tashkil etilgunga qadar ham ashyolar ustida restavratsiya

amalga oshiradigan va 84 ta sopol ashyolar tiklangan. 2024-yildan to hozirgi kunga qadar jami 293 ta eksponat shundan 93 ta sopol buyumlar va 200 tasi numizmatik ashyolar ustida tiklash ishlari amalga oshirildi [6].

Oltin vodiylar tarixini o'zida namoyon etuvchi Farg'ona viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi 1894-yil 16-oktabrdan 17-noyabrgacha Yangi Marg'ilon shahrida o'tkazilgan birinchi qishloq xo'jaligi va sanoat ko'rgazmasi asosida tashkil etilgan. Muzey fondida XVIII-XX asrga oid Rishton, G'urumsaroy kulolchilik maktabi, sopol buyumlarining nodir namunalarining 90 mingdan ortig'i saqlanib kelinmoqda [3: 42]. Vodiylarning tarixi va madaniyatini saqlash va asrash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli «Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq 2023-yil 7-may kunda restavratsiya laboratoriyasi tashkil etildi. Laboratoriya tashkil etilgandan buyon 3 nafar xodim ishtirokida muzeyning 165 ta sopol, mato, metall, numizmatika arxeologiya va gazeta fondi ashyolari qayta tiklandi va muzey ekspozitsiyasidan o'rin oldi.

Navoiy viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi dastlab 1992-yil «Tarix-o'lkashunoslik muzeyi» sifatida tashkil etilgan va 2017-yil Navoiy viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi sifatida qayta tashkil etildi. Muzey Navoiy viloyati tarixi va madaniyatidan so'zlovchi qoyatosh sur'atlari, arxeologik, etnografik, numizmatik va amaliy san'at singari 25 911 dan ortiq ashyolarni o'zida saqlab, namoyish etib kelmoqda [4]. Qadim tarixga ega bo'lgan bu kabi ashyolarni saqlash va tiklash uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli «Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga binoan muzeyga Madaniy meros agentligi tomonidan restavratsiya asbob-uskunolari topshirildi. Ammo hozirgi kunga qadar restavratsiya laboratoriyasi o'z faoliyatini boshlamagan. Hattoki ashyolarning holatini nazorat qilish va ularni tiklash ishlarini amalga oshirish uchun restavratorlik sharti ham mavjud emas. Bundan ko'rinib turibdiki, restavratsiya bu murakkab jarayon, shu sababli ham muassasalarimizda yetuk va malakali restavratorlar yetishmasligi muzeyshunoslikdagi og'ir masaladir.

1986-yil Jizzah madaniyati va tarixini targ'ib qiluvchi Jizzah o'lkashunoslik muzeyi tashkil etildi [5]. 2017-yil 11-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 975-sonli qaroriga binoan muzeyning faoliyati Jizzax viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi sifatida davom ettirildi. Muzeyda Jizzaxning tarixi va madaniyati aks ettiruvchi turli xil arxeologik, etnografik, moddiy va madaniy meroslari saqlanib kelinmoqda. Uzoq o'tmish tarixning noyob ashyolarini saqlash va ularni tiklab namoyishga qo'yish uchun muzey restavratsiya laboratoriyasining ikki nafar xodimi arxeologiya, etnografika, tasviriy san'at va amaliy san'atga oid eksponatlar ustida tiklash ishlarini amalga oshirib kelmoqda. Muzey restavratsiya laboratoriyasi tashkil etilganidan buyon muzeyning 13 dan ortiq ashyolarida

tiklash ishlari olib borildi hamda tiklash uchun zarur bo'lgan ashyolar ro'yxati rejalashtirildi [6].

Xulosa. Muzei ashyolarini saqlash va ta'mirlashda muzei laboratoriyalarining o'rni kattadir. Aynan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi PQ 261-sonli «Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarorining ta'minlanganligi davlat muzeilarida noyob va tarixiy buyumlarni asrab, kelajak avlod vakillariga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахмедов Ж. Жураев М. Фарғона вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи фаолиятига доир // Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar: Nazariy va amaliy izlanishlar. Том 1 № 20 (2022). Б. 24–37.
2. Алимардонова З. Из истории термезского археологического музея// Информационно-библиотечный вестник «INFOLIB» 2017. 1-сон. Б. 78–79.
3. Axmedov J. Farg'ona vodiysidagi tarixiy-madaniy yodgorliklarni muzeylashtirish (XIX–XXI asrlar). – Toshkent. Fan ziyosi, 2022. – 42 b.
4. Государственный музей истории и культуры Навоийской области. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. Жиззах вилояти тарихи ва маданияти музейи https://uz.wikipedia.org/wiki/Munozara:Jizzax_viloyat_tarixi_va_madaniyati_d_avlat_muzeyi.
6. Маданий Мерос Агентлиги архив ҳужжатлари тўплами. Ҳисобот 2025 йил.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Музейларда хизматлар соҳасини риводлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2022 йил 27 майдаги ПҚ-261 сонли қарори.
8. Ўзбекистон амалий санъати ва ҳунармандчилиги тарихи давлат музейи. «Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида» туркуми. XXXIX жилд. – Тошкент: «SILK ROAD MEDIA», 2022. – 432 б.
9. Самарқанд давлат тарихий-меъморий ва бадиий музей қўриқхона тўплами. «Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида» туркуми. XVIII жилд. – Тошкент: «SILK ROAD MEDIA», «EAST STAR MEDIA», 2020. – 488 б.
10. И.В. Савитский номидаги Қорақалпоғистон давлат санъат музейи. Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида» туркуми. IX жилд. – Тошкент: «SILK ROAD MEDIA», «EAST STAR MEDIA», 2020. – 478 б.
11. «Ичан қалъа» давлат музей қўриқхонаси. Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида» туркуми. XLVII жилд. – Тошкент: SILK ROAD MEDIA» 2022. – 416 б.

ABDULLA NOSIROV YOZMA MEROSI VA UNING TASNIFI

ABDULLA NOSIROV'S WRITTEN LEGACY AND ITS CLASSIFICATION

Abstract. *This article elucidates the scholarly activities of Abdulla Nosirov, a prominent bibliographer, orientalist, and calligrapher, highlighting his bibliographic legacy and contribution to the study of Uzbek press history. The article categorizes Nosirov's scholarly heritage, accumulated over more than 40 years of work at the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, and analyzes its academic significance.*

The article thoroughly examines 128 notebooks compiled and systematized by Nosirov, which include information on Central Asian scholars and poets, a bibliography of their works, and separate bibliographic indices created for newspapers and journals.

Key words: «Abdulla Nosirov's notebooks», bibliography, oriental studies, scientific legacy, source studies, Uzbek press.

Bibliografiya – bu matbuot va yozma asarlar haqida ma'lumot berish, ularni targ'ib qilish hamda turli maqsadlarda foydalanish bilan shug'ullanuvchi ilmiy-amaliy soha. Kutubxonalar esa ilm-fan, ta'lim va madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muassasalardir. Ularning asosiy maqsadi jamiyatning intellektual va iqtisodiy salohiyatini oshirishga hissa qo'shishdir.

Kutubxona ishining samaradorligi ko'p jihatdan tajribali va malakali kutubxonachi-bibliograflarga bog'liq. Ular fondlarni shakllantirish, adabiyotlarni targ'ib qilish va axborot-kutubxona xizmatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Mamlakatimizda milliy bibliografiyaning shakllanishi Turkiston o'lkasiga oid adabiyotlarning ko'payishi va kitob nashrining tez sur'atlarda rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli, bibliografik ma'lumotlarni tayyorlash va ularni tizimlashtirish zarurati vujudga keldi. O'zbekiston bibliografiyasining rivojlanishi va taraqqiyotiga V.I. Mejov (1830–1894), N.V. Dmitrovskiy (1841–1910), A.A. Semyonov (1873–1958), Y.F. Kal (1878–1948), Y.K. Betger (1887–1956) kabi taniqli sharqshunos-bibliograflar ulkan hissa qo'shganlar.

Biroq, yuqorida nomlari zikr etilgan mutaxassislar qatorida yana ko'plab mahalliy kutubxonashunos va manbashunos olimlarning ham salmoqli hissasi

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.

E-mail: nasirillayevanodira@umail.uz. ORCID: 0009-0003-5654-3055.

bor. Ular zamonaviy kutubxonachilik ilmlaridan boxabar bo'lmasalarda, sharq qo'lyozmalari, kitobat san'ati, xattotlik hamda arab, fors va turkiy tillarda yetuk mutaxassis sanalganlar. Shu sababli ham Turkiston ommaviy kutubxonasi¹ tashkil etilishi bilan (1870) uning qoshida Sharq bo'limi tuzilib [9: 57], unga Sharq kutubxonalari, ularning an'analari bo'yicha yetarli bilimga ega mutaxassislar jalb etildi.

Ushbu mutaxassislarning aksariyati diniy ta'limni yaxshi egallagan, hamda ularning ko'pchiligi kitobsevar bo'lib, musulmon qo'lyozma an'anasini, turli janrdagi asarlarni, hujjatlar va boshqa Sharq manbalarini yaxshi bilar edilar. Bu esa, Davlat ommaviy kutubxonasi, keyinchalik esa Sharqshunoslik qo'lyozmalar instituti uchun juda foydali bo'ldi [6: 306]. Ana shunday sharqshunoslar qatorida Ibodulla Odilov (1872-1944), Abduqodir Murodov (1893-1974), Abdulla Nosirov (1899-1987) kabi madrasa ta'lim tizimini tugatgan, arab, fors va turkiy tillarni mukammal o'zlashtirgan bir qator mahalliy olimlarni sanab o'tishimiz mumkin.

Abdulla Nosirov umrining asosiy qismini kutubxona va ilmiy fondlar bilan bog'liq faoliyatga bag'ishladi. Uning ilmiy faoliyati erta boshlanib, dastlab xattotlik, keyin esa, 1922-yildan «Turon» kutubxonasida kutubxonachi sifatida ish boshladi. Nosirovning ilk izlanishlari Sharq qo'lyozmalarini o'rganish, bibliografik kartotekalar tuzish va kutubxonalar fondini boyitishga qaratilgan edi. Bu davrda u «Turon» kutubxonasida mudirlik (1928-1930) lavozimida ishlab, kitoblarni tizimlashtirish va kutubxona faoliyatini rivojlantirishda muhim islohotlar o'tkazdi.

1940-yillarga kelib Abdulla Nosirov O'zbekiston Davlat ommaviy kutubxonasining (hozirgi Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi) Sharq qo'lyozmalari bo'limida katta ilmiy xodim sifatida ishlay boshladi. U yerda ilmiy bibliografiya bilan shug'ullanib, Sharq qo'lyozmalarini kataloglashtirish, ularning tasnifini yaratish va tadqiq qilishga katta hissa qo'shdi. 1943-yildan Abdulla Nosirov O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutiga qo'lyozmalarni to'plash va o'rganish uchun jalb qilindi va to umrining oxirigacha (1987) shu sohada faoliyat yuritdi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti (Bundan keyin O'zR FA SHI) asosiy fondida Abdulla Nosirovga tegishli 128 ta daftar, «*Bilka*t» asari va taqvim kolleksiyasi saqlanmoqda. Sharqshunoslar orasida «*Abdulla Nosirov daftarlari*» deb ataluvchi bu daftarlar Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti va Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi fondlarida saqlanayotgan

¹ Ushbu kutubxona o'zining 150 yildan ortiq faoliyati davrida Toshkent ommaviy kutubxonasi (1870), Turkiston xalq kutubxonasi (1919), O'rta Osiyo davlat kutubxonasi (1925) nomlari bilan nomlangan va 1948-yildan esa Alisher Navoiy nomi bilan atala boshlangan. Mustaqillikdan so'ng esa Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nomi bilan ataladi.

fors, arab, turk, o'zbek, tatar, uyg'ur, ozarbayjon, turkman, urdu tillaridagi qo'lyozma va toshbosma asarlar asosida jamlangan ilmiy materiallarni o'z ichiga oladi. Ushbu jildlar nafaqat ilmiy materiallar balki, bibliografik ko'rsatkichlar bilan ham boyitilgan. Abdulla Nosirovning hamkasblari tomonidan «Qo'lyozmalar kaliti» [8: 181–187] deb nomlanuvchi ushbu daftarlarning umumiy hajmi 13 000 varaqdan oshadi. Bibliograf olim ilmiy faoliyati davomida jamlagan ushbu daftarlariga «*Nosirov jam qilgan materiallar haqida*» deb nomlanuvchi alohida ko'rsatkich tuzib, unda muallif o'zining barcha yozma materiallarini 66 ta ism (mavzu)ga ajratgan [4]. Ushbu ko'rsatkich quyidagicha tasnillashimiz mumkin:

No	Yo'nalish	Tavsif	Ismlar
1	Olimlarga oid	X–XIX asrlarda yashab o'tgan olimlarning hayoti, ijodi va asarlari haqidagi ma'lumotlar.	14
2	Tarixiy va jug'rofiy manbalar	Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Xorazm, Toshkent, Qozog'iston va Hindiston tarixiga oid manbalar.	15
3	Kitoblarga oid	Sharqshunoslik instituti, O'zbekiston Milliy kutubxonasi, O'zbekiston Milliy kutubxonasi va fondlaridagi saqlanuvchi nodir kitoblarning ro'yxati va ularning mualliflari haqidagi ma'lumotlar.	15
4	Ilmiy-adabiy, fanniy manbalar	Astronomiya, tibbiyot, falsafa, musiqa va boshqa fanlarga oid ma'lumotlar, Inqilobgacha va undan keyin chop etilgan gazeta-jurnallarga ko'rsatkich daftarlar.	14
5	Har xil mavzular	Paxta, sug'orish, kurortlarga oid manbalar va A. Nosirovning zamondoshlari hayoti hamda ijodiga bag'ishlangan jildlar va turli mavzulardagi bibliografik ko'rsatkichlar.	8

Bu tasnif Abdulla Nosirovning ilmiy faoliyat yo'nalishlarini yoritish bilan birga, uning bibliografik merosining ahamiyatini ham ochib beradi. Masalan, «Olimlarga oid» deb nomlangan yo'nalishda 14 ta ismga birlashtirilgan 34 ta daftar mavjud. Ularning har biri X–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan Beruniy (973–1048), Ibn Sino (980–1037), Ulug'bek (1394–1449), Ali Qushchi (vaf. 1474), Navoiy (1441–1501), Fuzuliy (1494–1556), Muqimiy (1850–1903), Furqat (1859–1909) va Abdulla Qodiriy (1894–1938) kabi olim-u adiblarning hayoti, ijodiy faoliyati, asarlari haqidagi ma'lumotlarni hamda, ularga oid manbalar ko'rsatkichini o'z ichiga oladi.

Mazkur daftarlar orasida Alisher Navoiyga oid jildlar alohida ahamiyatga ega. Abdulla Nosirov 1946–1967-yillar mobaynida Alisher Navoiyning ijodi, faoliyati va asarlariga doir manbalar bibliografiyasini o'z ichiga olgan 8 jildlik ulkan to'plam yaratadi. Bu to'plam «Navoiy asarlari katalogining asl nusxasi» (5 jild) va «Navoiyga oid manbalar» (3 jild) deb nomlanib, umumiy hajmi 1300 varaqdan ortiqdir. Ushbu bibliografik to'plam Navoiyning butun ijodini qamrab olgan bo'lib, unda nafaqat Navoiyga oid manbalarga ko'rsatkichlar, balki o'sha ma'lumotlarning qisqacha mazmuni ham keltirilgan.

Har bir tadqiqotchi qo'lyozmalarni zamonaviy kitoblardak oson o'qish malakasiga ega emasligi ma'lum. Abdulla Nosirov esa islom ilmlarini chuqur o'zlashtirgani bois, qo'lyozma madaniyati unga yot emas edi. Ammo ko'plab sharqshunos tadqiqotchilar uchun qo'lyozma mavhum tushuncha bo'lib, ular bu haqida to'liq tasavvurga ega emas edilar. Shu bilan birga, qo'lyozmalarda zarur ma'lumotlarni izlab topish ancha mushkul bo'lib, bu har kimning ham qo'lidan kelaveradigan ish emas. Ana shunday sharoitda Abdulla Nosirov qo'lyozmalarda kerakli ma'lumotlarni topish yo'llarini yaxshi bilgan va bu borada aniq ko'rsatmalar bera oladigan mutaxassis edi. Buni uning yozib qoldirgan daftarlaridan ham yaqqol ko'rish mumkin. Xususan, Nosirov o'zi ko'rgan qo'lyozmalar va bosma asarlar orasidan turli ilmiy mavzularga oid muhim ma'lumotlarni alohida ajratib, tartibga keltirar va ilm ahli uchun taqdim etar edi. Nosirovning bu xizmati tadqiqotchilar ishini yengillashtirib, ularning ilmiy izlanishlariga bevosita hissa qo'shgan. Abdulla Nosirov bilan yaqindan tanish bo'lgan va u bilan birga faoliyat yuritgan olimlarning ta'kidlashicha, u har doim tadqiqotchilarga imkon qadar ko'mak berishga intilgan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Abdulla Nosirov ilmiy faoliyati davomida qo'lga tushgan har bir kitobni shunchaki varaqlab chiqmagan, balki undagi muhim ma'lumotlarni maxsus kartochkalarga¹ yozib qayd etgan. Bu ishlar nafaqat Abdulla Nosirov balkim, bir muncha kishilar yordami bilan maydonga kelgan. Mazkur jarayonda uning shogirdlari – xattot Usmon Karimov, Nuriya Yo'ldosheva va Flora Rahmonboyevalar A. Nosirovga yaqindan yordam berib, ushbu kartochkalarni tartibga keltirish va maxsus daftarlar shaklida qayta ko'chirish bilan shug'ullanganlar. Natijada, muqovalangan va tizimli tartibga solingan ushbu daftarlarning soni yuzdan oshgan. Afsuski, bu arab imlosida yozilgan daftarlarning aksariyati haligacha nashr etilmagan bo'lib, ba'zilar esa qayta ko'chirilmagan va hali ham qoralama nusxa shaklida saqlanmoqda. Shu bois, zamonaviy tadqiqotchilar

¹ Ushbu kichik qog'oz bo'laklaridan iborat kartochkalarga Nosirov qoralama ma'lumotlarni yozib qo'ygan. Keyinchalik bu kartochkalar to'planib, xattotlar tomonidan ko'chirilib daftar holiga keltirilgan.

uchun ulardan foydalanish ma'lum bir qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Mazkur jildlarning har biri mavzuga aloqalik gazeta va jurnallar sahifalaridan kesib olingan ma'lumotlar, turli sur'at va xattotlik namunalari bilan boyitilgan. E'tiborli jihati shundaki, Abdulla Nosirov to umrining so'ngi yillarigacha har bir yozgan daftarlariga qayta-qayta murojaat qilgan va kerakli o'rinlarida ularni yangi-yangi ma'lumotlar bilan to'ldirib borgan.

Nosirovning yana bir tahsinga sazovor xizmatlaridan biri – uning XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yurtimizda mavjud gazeta va jurnallarda chop etilgan 1300 dan ortiq [10: 148] tarix, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid muhim ma'lumotlarni to'plab, muqovalatib, ularga ko'rsatkichlar tuzganligidir. Davriy matbuot bibliografiyasidan iborat bu to'plam to'rt jildga jamlangan bo'lib, ularda asosan O'zbekiston Milliy kutubxonasi va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan gazeta va jurnallar (1884 – 1961) ko'rsatkichi berilgan. Ushbu to'plamlarni biz quyidagi jadvalda tavsiflab berishga harakat qildik:

Nomi	Jamlangan yillari	Inv. raqam	Tavsif
Gazetadagi materiallari ko'rsatkichi (1-jild)	1957–1966	13457	Mazkur ish ikki jilddan iborat bo'lib, bu uning 1-jilddir. Unda Alisher Navoiy nomidagi kutubxonada saqlanuvchi «Turkiston viloyati» (1872–1916) va «Vaqt» ¹ (1906–1918) gazetalarida chop etilgan adabiy, tarixiy ilmiy materiallar ko'rsatkichi jamlangan.
Gazetadagi materiallari ko'rsatkichi (2-jild)	1957–1966	13458	Alisher Navoiy nomidagi kutubxona fondida saqlanuvchi 29 xil nomdagi gazetalarning bibliografik ko'rsatkichlari berilgan. Masalan, «Sadoi Farg'ona» (1914–1915), «Sadoi Turkiston» (1914–1915), «El bayrog'I» (1917), «Hurriyat» (1917–1918) kabi 1914-yildan 1937-yilgacha chop etilgan gazetalar.
Gazeta va jurnallar ro'yxati	1960	13459	Mazkur jildda O'zR FA Sharqshunoslik Instituti fondida saqlanuvchi har xil gazeta va jurnallar (1884–1961) ning umumiy ro'yxat daftari. Unda 132 ta gazeta va jurnallarning nomlari alifbo tartibida hamda tillar kesimida tavsiflangan.

¹ Mazkur gazeta O'zR FA SHI fondida № 10781–10790 raqamlar ostida saqlanadi.

Gazeta va jurnallar ro'yxati	1951–1964	13460	Alisher Navoiy nomidagi kutubxona fondida saqlanuvchi 1870–1917-yillar davomida nashr etilgan gazeta va jurnallarning umumiy ro'yxati. Ushbu ro'yxatda 27 nomdagi gazeta va 48 nomdagi jurnallar nomi bo'yicha, hamda nashr etilgan joyi bo'yicha taqsimlangan.

Nosirov tomonidan tuzilgan gazeta va jurnallar bibliografik daftarlari yurtimiz davriy matbuotining arab imlosidagi davrini ilmiy jihatdan tadqiq qilish, tizimlashtirish uchun muhim qo'llanma bo'lib xizmat qila oladi.

Abdulla Nosirov 1920-yilda X-XX asrlarda yashab ijod etgan ko'plab sharq olim va shoirlari haqida ma'lumot beruvchi o'zining ilk adabiy asari «*Bilka*t»ni yozadi [2]. «*Bilka*t» so'zi qadimgi turkiy lug'atlarda «xabarlar,» «voqealar» ma'nolarini anglatib, mazkur asarda ham aynan shu ma'noda qo'llanilgan. Abdulla Nosirov «*Bilka*t» asarida 241 nafar olim va shoirning hayoti, tarjimaiyoli hamda ijodini yoritib bergan. Asar «Nosihiy» taxallusi bilan bitilgan bo'lib, muallif o'zining 1920–1940-yillardagi ilmiy faoliyatida aynan shu taxallusdan foydalanadi.

Asar arab imlosidagi eski o'zbek tilida yozilgan bo'lib, Abdulla Nosirov uni aynan shu tilda yaratishining asosiy sababi etib, avvalgi olimlarning asarlari asosan arab va fors tillarida yozilgani, natijada ularni o'zbek xalqi uchun tushunish qiyin bo'lgani bilan izohlaydi. «*Bilka*t» Abdulla Nosirov tomonidan avval «*Turon*» kutubxonasiga hadya qilingan, keyinchalik, 1943-yilda «*Turon*» kutubxonasining 13000 dan oshiq kitoblari Sharqshunoslik institutiga o'tkazilishi barobarida [7: 128-129] bu kitob ham ushbu maskanda № 7460 raqam bilan saqlanmoqda [1: 26–28].

Shuni aytish kerakki, Abdulla Nosirov o'zining ilmiy faoliyati davomida faqatgina shu adabiy asarni yozish bilan cheklanmadi. Tadqiqotimiz davomida shunga guvoh bo'ldikki, Abdulla Nosirovning asosiy ilmiy faoliyatini uning bibliografik ko'rsatkich daftarlari tutsa, qolgan qismini adabiy merosi egallaydi. Abdulla Nosirov o'z zamonasining eng yirik shoirlari Sidqi Xodayliqiy (uning ustози), Kamiy, Habibiy, Charxiy kabi shoirlar bilan tanish bo'lgan holda ularning ijodiga befarq emas edi. Shu sababli, uning ijodida «Alangali hikmatlar» va «Adabiy aqidalar» deb nomlanuvchi adabiy asarlar yaratilib, ularda Sharq va G'arbning mashhur shoir va faylasuflari bilan birga, o'zining she'r hamda hikmatli so'zlarini jamlaydi. Afsuski, ushbu adabiy to'plamlar chop etilmagan va hozirgi kungacha o'rganilmagan. Tadqiqotimiz davomida ularni ham batafsil o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilganmiz.

Abdulla Nosirov ijodining yana bir betakror namunasi bu – *taqvim kolleksiyalari* hisoblanadi. «Kalendar varaqlari kolleksiyasi» [3] nomi bilan saqlanuvchi to'plamda Qozon va Bakuda bosilgan tatar va ozarbayjoncha

yirtma choʻntak taqvimlarning tarix, adabiyot va muhim voqealarga bagʻishlangan varaqlari katta bichimdagi qalin qogʻoz varaqlariga yopishtirilgan. Mazkur ish Abdulla Nosirovning «Turon» kutubxonasida ishlab yurgan vaqtlarida yigʻilib, 1925-yilda muqovalanib, hozirgi kunda OʻzR FA SHI qoʻlyozmalar fondida ulkan kitoblarda saqlanadi. Bu taqvimlar orasida 1916-yilda chop etilganlari ham mavjud boʻlib, ularni oʻrganish orqali inqilobgacha va undan keyingi davrlarda kishilarning ijtimoiy-madaniy hayoti, qiziqishlari, intellektual salohiyatlari hamda, matbuot taraqqiyotini tahlil qilish imkonini beradi.

Shunisi eʼtiborga loyiqki, Abdulla Nosirov nafaqat taqvimlar toʻplash, balki turli xattotlar tomonidan yozilgan qitʼa va sarxatlar, XX asrga oid hujjat qogʻozlari, farmonlar, hayitlik tabriknomalar (*iydnoma*), qiziqarli rasmlar hamda eʼlon varaqalarini yigʻish bilan ham shugʻullangan. Bir qarashda oddiy koʻringan ushbu materiallar tarixchilar uchun muhim manba boʻlib, ular orqali mashhur xattotlarning yozish uslubi, nodir qoʻlyozmalar, fatvo va buyruqlar kabi muhim hujjatlarni oʻrganish imkoniyati mavjud. Hozirgi kunda bu toʻplamlar ham Sharqshunoslik institutida bir necha jildlarda saqlanadi.

Xulosa. A. Nosirovning ilmiy faoliyati faqatgina manbalarni toʻplash bilan cheklanib qolmay, balki ularni tizimlashtirish, sharhlash va kelgusi avlod tadqiqotchilariga yetkazishdan ham iborat edi. Abdulla Nosirov har qanday ilmiy-materiallarni eʼtiborsiz qoldirmasdan, ularni yigʻib, tizimli ravishda tartibga solgan. U Sharqshunoslik institutida muhim ilmiy va bibliografik maʼlumotlarni jamlash orqali nafaqat tarixiy bilimlarni saqlab qolish, balki ularni oʻrganish va tahlil qilish uchun qulay sharoit yaratdi. Uning xizmatlari tufayli koʻplab tarixiy shaxslar, ulamolar va olimlarning ilmiy faoliyati haqida qimmatli maʼlumotlar jamlandi va kelajak avlodlarga yetkazildi.

A. Nosirov tomonidan toʻplangan daftarlar, taqvim kolleksiyalari hamda, uning adabiy asarlari hali hanuzgacha toʻliq oʻrganilmagan. Bu ilmiy merosni oʻrganish Markaziy Osiyo tarixi hamda, yurtimiz bibliografiya sohasini oʻrganishda katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu materiallarning ilmiy muomalaga kiritilishi, ularning ilmiy tadqiqotlarda keng qoʻllanilishi, raqamlashtirilishi va jamoatchilikka taqdim etilishi muhim vazifalardan biridir. Shu sababli, Nosirov daftarlarini ilmiy jihatdan oʻrganish, ularning tasnifi va tahlilini yanada kengroq olib borish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nasirillayeva N. Bibliograf Abdulla Nosirov va uning «Bilkat» asari haqida. // «Sharqshunoslik sohalarini tadqiq etishning dolzarb masalalari» mavzusida Yosh sharqshunoslarning akademik Ubaydulla Karimov

- nomidagi XIXX respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi to'plami. – Toshkent: Fan, 2024.
2. Nosirov A. Bilkat. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi qo'lyozmasi. № 7460.
 3. Nosirov A. Kalendar varaqlari kolleksiyasi. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi qo'lyozmasi. № 10793.
 4. Nosirov A. Nosirov jam qilgan materiallar haqida. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi qo'lyozmasi. № 13469.
 5. Xo'djayeva. U. «A.Nosirov daftarlari» o'zbek matbuoti tarixini o'rganishda muhim manba. // «Sharqshunoslik» jurnali, № 11. – Toshkent: Fan, 2002.
 6. Бабаджанов Б. «Улама» в советском Институте востоковедения. // История и историки Узбекистана в XX веке. – Ташкент, 2014.
 7. Кормилицын А. И. Библиотековеды и библиографы Узбекистана. Очерки и воспоминания. – Ташкент: Национальная библиотека Узбекистана им. А. Навои, 2005.
 8. Муниров Қ., Жалилов О. Маънавият хазинасининг ноёб билимдони. // «Шарқшунослик» журналі, № 9. – Тошкент: Фан, 1999.
 9. Тешабоева У. Национальная библиотека Узбекистана: из истории становления и современный этап развития. // Журнал «Infolib», № 4, 2020.
 10. Хўжаева У. «А.Носиров дафтарлари» ўзбек матбуоти тарихини ўрганишда муҳим манба. // «Шарқшунослик» журналі. № 11. – Тошкент: Фан, 2002.

MARKAZIY OSIYONING ISLOMLASHUVIGA BAG'ISHLANGAN
FRANSUZ TILIDAGI BA'ZI TADQIQOTLAR

SOME FRENCH-LANGUAGE STUDIES ON THE ISLAMIZATION OF
CENTRAL ASIA

Abstract. *This article examines the Islamization of Central Asia through the lens of two key French-language studies: Samarcande et Samarra: Élités d'Asie centrale dans l'Empire abbasside by Étienne de la Vaissière and Samarcande et le Sogd à l'époque abbasside by Yuri Karev. Both works explore the transformation of the region's political and social structures under Abbasid rule, shedding light on the role of local elites in the process of religious and cultural integration. By analyzing these contributions, the paper highlights the complexities of Islamization in Central Asia.*

Oxirgi 30 yilda arxeologik tadqiqotlar natijalarining jalb qilinishi Markaziy Osiyoning arablar istilosi va islomlashuv davri tarixshunosligida katta qadamlarni tashladi, deyish mumkin. Bunday imkoniyatga ikki omil sabab bo'ldi. Birinchidan, Xitoyning tashqi dunyoga ochilishi bo'lsa, ikkinchidan, Sovet ittifoqining parchalanib ketishi. Aynan shu ikki omil mintaqa tarixshunosligida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Ungacha olib borilgan tadqiqotlar asosan islomgacha bo'lgan davr tarixshunosligini boyitishga xizmat qildi. Buning sababi esa ayrim siyosiy qarashlarga ko'ra Xitoy yoki Sovet fani asosan ushbu davrga urg'u berganida edi. Natijada, yangi tadqiqotlar ham shu bilimlarga tayangan holda shakllandi. Ammo, asta-sekin Samarqand, Poykent va Oq Beshimdagi qazishmalarning natijalari islom davri tadqiqotlari tarkibiga kirib bormoqda. Shu bilan birga, Tohiriylar, Somoniylar va Qoraxoniylar haqidagi izlanishlar ham davom etmoqda. Ayniqsa, bu jarayon Markaziy Osiyoning dastlabki islomiy davrini o'rganish uchun qulay muhit yaratmoqda, chunki mahalliy, arab va xitoy manbalari, shuningdek, arxeologik va yozma dalillar bu davr haqida ancha keng va boy ma'lumotlarni taqdim etmoqda [5: 7].

Markaziy Osiyo tarixidagi mazkur ikki-uch asr, ya'ni VII-IX asrlar mintaqa tarixida juda katta o'zgarishlarni boshidan kechirdiki, uni faqatgina miloddan avvalgi ikkinchi ming yillik o'rtasida Oks sivilizatsiyasining yo'qolib ketishi va 70 yillik Sovet davri bilan taqqoslash mumkin. Hatto demografik va iqtisodiy jihatdan jiddiy talafot keltirib chiqargan mo'g'ul

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kichik ilmiy xodimi.
E-mail: ostonovj@gmail.com. ORCID: 0009-0001-9995-4909.

bosqini ham mintaqadagi madaniy jarayonlarning bunday qayta ko'rib chiqilishiga olib kelmadi [10: 443–471].

So'nggi yigirma yillikda fransuz markaziyosiyoshunosligida mintaqaning islomlashuviga bag'ishlangan bir nechta tadqiqotlar amalga oshirildi. Ular orasida Etyen Delavesyerning «Samarcande et Samarra. Élités d'Asie centrale dans l'empire abbasside» kitobini alohida ta'kidlash lozim [5]. Muallif kitobning kirish qismida tadqiqotning maqsadi Markaziy Osiyo elitalarining Abbosiy imperiyasiga intergatsiyasini o'rganish va shu bilan birga mamluk¹ instituti kelib chiqishiga oid bahslarga yangi ma'lumotlar kiritishini maqsad qilganini ta'kidlaydi [5: 5]. Buning uchun u arxeologik va tarixiy manbalarni (xitoy, arab, fors va so'g'diy manbalarini) juda nozik tarzda keltiradi va qayta ko'rib chiqadi. Albatta, bu manbalar allaqachon ma'lum va tarjima qilingan, ammo ular kamdan-kam hollarda bir-biri bilan solishtirilgan va taqqoslangan. Kitob davomida ko'plab parchalar asl tilda, ya'ni arab tilida transkripsiya va tarjimalarda keltirilgan [17: 68–71]. Islomgacha bo'lgan davrdagi birlamchi manbalar, aksariyati so'nggi 30 yilda qo'lga kiritilgan va kam tarqalgan bo'lsa-da, juda aniqlik bilan ishlatilgan. Bunday holatni ilk islom davri tarixshunosligida uchratish qiyin. Xususan, yozma manbalar, ayniqsa, Mug' tog'idan topilgan so'g'd hujjatlari va xitoy tilidagi manbalar batafsil keltirilgan. Arxeologik va ikonografik ma'lumotlar esa Eronga nisbatan ancha boy [9].

Kitob ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida «Markaziy Osiyo harbiy institutlari» haqida so'z borsa, ikkinchi qismida «Samarradagi² turklar va so'g'dlar» haqida so'z yuritiladi. Asosiy qismlardan oldin mavzuning tarixshunoslik qismi, ulardan keyin esa asosiy xulosalar berilgan. Muallif mamluk instituti tarixshunosligi bo'yicha bir qator asarlarni tahlil qiladi. Jumladan, Patrisia Kroun, Muhammad Shaban, Kristofer Bekvis, Fukuzo Amabe, Peter Golden, Metyu Gordon [4, 16, 3, 1, 6, 7, 8] kabilarning mavzu borasidagi qarashlarini keltirib, mavzuning dolzarbligini asoslashga harakat qiladi [5: 7–14].

Kitobning yangiliklaridan biri shundaki, u yaxlit hudud sifatida talqin qilib kelingan Xuroson paradigmasini so'roq ostiga oladi. Katta Xuroson fenomeni faqatgina Somoniylar paytidagina reallikka aylandi. Undan oldingi davrlarda esa madaniy va ijtimoiy chegaralar Sosoniylar imperiyasi tarkibidagi Nishopur va Marvdan iborat Xurosonning o'zini (bu hudud Xusrav 1 o'tkazgan islohot natijasida demilitarizatsiyalangan hududga aylanib qolgan)

¹ *Mamluk* – (arabcha: مملوك, "egalik qilingan" yoki "qul") O'rta asr islom olamida, ayniqsa, Misr va Shom mintaqalarida, harbiy xizmatga olinib, keyinchalik yirik siyosiy va harbiy lavozimlarga erishgan qullar sinfini anglatadi. Mamluklar dastlab Abbosiylar xalifaligi (749–1258) va boshqa musulmon davlatlarda sultonlar va amirlarning shaxsiy gvardiyasi sifatida xizmat qilgan. Ular asosan turkiy, kavkazlik (cherkes va gruzin), qipchoq va boshqa etnik guruhlardan tanlab olinardi.

² Samarra – Iroqning markaziy qismida joylashgan tarixiy shahar bo'lib, Bag'doddan taxminan 125 km shimolda, Dajla daryosi bo'yida joylashgan. 836–892-yillar oralig'ida Abbosiy xalifalari Bag'doddan Samarraga ko'chib, bu yerni o'z poytaxti sifatida ishlatgan.

Toxariston va So'g'ddan ajratib turgan. Arablar hududni egallab olishi bilan oq hududning haqiqiy egalari va harbiy qudrati bo'lgan mahalliy elita bilan ittifoq tuzishga majbur bo'lgan [9].

Ma'munning (hukm. 813–833) g'alabasidan va ayniqsa Mu'tasimning (hukm. 833–842) taxtga chiqishidan keyin, Markaziy Osiyo harbiy jamiyatining katta qismi Iroqqa ko'chirildi. So'g'd shahzodalari o'z qo'shinlari bilan xalifalarga xizmatga o'tdi, ammo ularning qo'shinlari qisqa vaqt ichida asir olingan yoki katta yoshida sotib olingan turk jangchilari bilan solishtirganda ozchilik holatiga tushib qoldi. Muallif qo'llagan prozopografik metod juda samarali bo'lib, yuqori lavozimdagi shaxslarning obrazini yanada aniqroq va jonliroq qilib tasvirlashga, ularning hayoti va faoliyatini izchilroq tushuntirishga yordam beradi. Paleodemografiyaning eng nozik vositalari yordamida o'tkazilgan tahlil (VIII bob) aniq ko'rsatadiki, Samarrada turklar sonining o'sishi, 840-yilda taxminan 8000 dan 870-yilda taxminan 12 000 gacha ko'payishi, yangi jangchilarni Markaziy Osiyodan sotib olish hisobiga emas, balki lagerlarda turk qo'shinlarining tabiiy o'sishi tufayli sodir bo'lgan. Markaziy Osiyodan yangi jangchilarni sotib olish esa Tohiriylar davlatining oraliqda joylashgani sababli deyarli imkonsiz bo'lib qolgan edi. Sharqshunoslikka oid umumiy qarashlarga ko'ra, al-Mu'tasim tez orada mamluklardan iborat qo'riqchilarni tashkil qiladi. Ma'mun davrida ham faol bo'lgan bu amaliyotni al-Mu'tasim yanada tizimli tarzda rivojlantirib, qullardan iborat askarlar korpusini yaratgan. Bu askarlar *g'ilmon* (birligi: *g'ulom*) yoki *mamolik* (birligi: *mamluk*) deb atalgan. Xalifa ularni Samarraga joylashtirib, diqqat bilan tarbiyalab va tayyorlab, o'ziga nisbatan sodiqligini ta'minlagan edi. Mamluk paradigmasi bir necha o'n yillikdan buyon muhokamalar markazida bo'lib keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, manbalar juda kam (ushbu yondashuv asosi sifatida al-Ya'qubiyning «*Kitāb al-buldān*» («Mamlakatlar haqida kitob») asaridan ikki parchagina mavjud) va ular g'oyaviy maqsadlar bilan qo'llanilgan. M. A. Shaban va F. Amabedan farqli ravishda, Etienne de La Vaissiere turk qullarini sotib olinganini inkor qilmaydi, lekin u arab manbalarida sotib olingan asirlarning yoshi haqida hech qanday aniq ma'lumot yo'qligini alohida ta'kidlaydi. Mamluk paradigma tarafdorlari tez-tez keltiradigan arab matnlarida, «Mu'tasim yoki uning vorislari davrida turk qullarini sotib olish jarayonida bolalar yoki o'smirlar sotib olingani» haqida hech qanday dalil yo'q» (213-bet). Bundan tashqari, yangi xalifa shahri Samarrada Markaziy Osiyodan sotib olingan va kuch bilan olib kelingan ko'plab yosh qullar, ularni bu yerda qattiq harbiy tayyorgarlikdan o'tkazishgan, degan taxminni tasdiqlovchi kazarma yoki maxsus joylar topilmagan (217-bet). Shahar arxeologiyasi barcha aloqalaridan uzilgan yosh bolalar va harbiy tayyorgarlikdan o'tgan va uylangan jangchi turklar mavjudligi haqidagi ma'lumotlarni taqdim etolmagan. Ayniqsa, jamoaviy binolar izlari topilmagan [17: 68–71].

Umuman olganda mamluk instituti Samarra tizimi (xalifa atrofida to'plangan Markaziy Osiyo elitlaridan iborat kuchli brigadalar) parchalangandan keyingina vujudga kelgan. Muallif bu jarayonni xalifalar Al-Muvaffaq va Al-Mu'tamid davrida vujudga kelganini ta'kidlaydi. Chunki, Samarra tizimi ko'plab xalifalarning qatl etilishiga olib keldi va keyingi xalifalar bunda o'z xavfsizligining xavf ostida ekanini ko'rdi. Shu tariqa musulmon olamida qul savdosi va qul askarlar tizimi o'rnashdi. Markaziy osiyolik turk va so'g'd askarlari o'rnini Kavkaz va Xazarlardan sotib olingan qullar egallay boshladi [9].

Umuman olganda, mazkur tadqiqot islomning ilk davrlari va Markaziy Osiyoning mazkur davri tarixshunosligida yangicha yo'nalish va qarashlarni ilgari surishi bilan ahamiyatli. Muallif arab, fors, so'g'd, xitoy manbalarining puxta qayta ko'rib chiqilishi Markaziy Osiyoning islom olamidagi ahamiyati haqida qanday foydali ma'lumotlar berishi mumkinligini ko'rsatib beradi. Shuningdek, mamluk paradigmasini tarixiy jihatdan qayta ko'rib chiqishning zarurligini ta'kidlaydi. Bu ularning har bir musulmon jamiyatidagi o'rnini qayta baholashga imkon beradi.

Mazkur davrni to'liqroq tushunishga imkon beradigan yana bir muhim tadqiqot Yuriy Karevga tegishli. «Samarqand et le Sughd à l'époque 'abbāsside. Histoire politique et sociale» kitobi uning doktorlik dissertatsiyasi (Le palais du VIIIe siècle à Samarkand dans le contexte de l'architecture palatiale préislamique et des premiers temps de l'Islam. Essai d'interprétation historique, Moskva va Parij, 1999-yil, nashr etilmagan)ning mantiqiy davomi sifatida mintaqaning o'rganilayotgan davrining siyosiy va ijtimoiy tarixini ochib berishda fundamental tadqiqotlardan bo'lib kelmoqda [12]. Mazkur kitobda muallif mintaqaning Abbosiylar inqilobi boshlanishidan, Somoniylarning hokimiyat tepasiga kelgunga qadar bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tarixini batafsil tadqiq qiladi. Uning yutuqlaridan biri shundaki, u kitobda arxeologik, numizmatik va tarixiy manbalarni, jumladan Xitoy manbalari, shuningdek, 1950-yilgacha chop etilgan rus tilida chop etilgan tadqiqotlardan unumli foydalanadi. U voqealar xronologiyasining aniq tiklashga harakat qiladi. Bundan tashqari, muallif elitlarning evolyutsiyasi va arab-musulmon istilosining mustamlakachilik ta'sirini tahlil qiladi. Ko'p darajali yondashuv doirasida u Abbosiylarning mahalliy va markaziy hokimiyatlari, bo'ysundirilgan yoki mustaqil qirolliklar hamda tashqi raqiblar (Tang sulolasi yoki turklar) siyosiy tarixini o'zaro bog'liq holda tahlil qiladi [15].

Kitob kirish, 6 bob, xulosaga bo'lingan bo'lib, ularga 3 ta xarita va 2 ta ko'rsatgich ilova qilingan. Boblar xronologik tartibda joylashtirilgan. Birinchi bob «Abbosiylar inqilobi va Abu Muslimning Movarounnahrda siyosati»ga bag'ishlangan bo'lib, 86 sahifadan iborat va Abu Muslimning Movarounnahrda olib borgan qurilish dasturi haqidagi tasvirlarni o'z ichiga oladi. Ikkinchi bob (33 sahifa) «Abbosiylar hokimiyatining mustahkamlanishi» mavzusini ko'rib chiqadi, bunda Abu Muslimdan Muqannagacha bo'lgan

davr, hokimlar siyosati va diplomatik aloqalar siyosati, xususan, VIII asr oxirigacha Xitoy bilan davom etgan aloqalar tahlil qilinadi.

Uchinchi bobda Muqanna (vaf. 780) harakati tahlil qilinadi. Bu harakatning muvaffaqiyati arab-musulmonlar tomonidan amalga oshirilgan istilolar va islomlashuvning oqibati sifatida ko'riladi. To'rtinchi bob, nisbatan qisqa bo'lib (38 sahifa), VIII asrning oxirgi o'n yilliklarida hokimlarning siyosati va abbosiy xalifalari bilan sharqiy mahalliy hukmdorlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi.

Keyingi bob Rofi ibn Lays isyoniga (806-809) bag'ishlangan bo'lib, bu isyon Muqanna harakatiga o'xshash tarzda tahlil qilinadi, bunda isyon tarixi va kuchlarini tahlil qilish bilan birga markaziy hokimiyatdan uzoqlashish tendensiyalari va imperiyaning chekka hududlarida yangi elita guruhlarining shakllanishi kontekstida yondashiladi. Oxirgi, 6-bob (28 sahifa), Somoniylarning hokimiyatga kelishini va IX asr boshlarida abbosiy xalifaligi bilan mahalliy elitalar o'rtasidagi yaqinlashuvni, shuningdek, zodagonlarning islomlashuvini ko'rib chiqadi.

Y. Karevning tadqiqotining asosiy yutuqlaridan biri, shubhasiz, mintaqa tarixining kam o'rganilgan davrini yoritganidir. Bu asar hududda mustaqil davlatlarning tashkil topish jarayonini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Muallif Abbosiylar davriga oid klassik manbalarni qayta ko'rib chiqadi. Garchi bu manbalar islom olamining boshqa hududlariga bag'ishlangan bo'lsa-da, ular So'g'd va Samarqand haqida uncha ma'lum bo'lmagan ko'plab hikoyalarni o'z ichiga oladi. Bu manbalar qatoriga xitoy manbalari, arab va fors qo'lyozmalari ham qo'shilgan, shu bilan birga al-Nasafiyning to'liq Samarqandga bag'ishlangan «*Kitāb al-Qand fi tarixi Samarqand*» («Samarqand tarixi bo'yicha qand kitobi») asari ham kiritilgan. Muallif shuningdek, Samarqand va So'g'd mintaqasida 1990–2000-yillarda o'tkazgan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan tangalar va boshqa moddiy manbalardan ham keng foydalangan [13].

Muallifning mazkur tadqiqoti fundamental bo'lishi va mazkur davr tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi bilan birga, bir qator kamchiliklardan ham xoli emas. Masalan, «Kitab al Qand» asaridan keltirilgan iqtibos uning qaysi shaklidagi nusxadan olingani izohlanmagan. Ya'ni arab tilidagi asl manbadanmi yoki fors tilidagi tarjimasidan ishlatilganiga oid izoh bermagan. Shuningdek, transliteratsiyada ham juz'iy kamchiliklar ko'zga tashlanadi [2]. Tarix fanlari doktori Shamsiddin Kamoliddinov fikricha, kitobning nomi unda o'rganilgan davr bilan unchalik ham mos emas. Uning fikricha, Markaziy Osiyodagi Abbosiylar davrining Somoniylar hokimiyatga kelishi bilan cheklanishi huquqiy jihatdan to'g'ri emas. Chunki mintaqadagi Abbosiylar sulolasi hukmronligi XIII asr boshigacha davom etgan, ularning hokimiyati Chingizxon tomonidan tugatilgan. Yevropa tarixshunosligida qabul qilingan qarash shunday. Sovet tarixshunosligida esa Markaziy Osiyodagi arab xalifaligining hukmronligi mustaqil sulolalar yoki davlatlar

hokimiyatga kelishi bilan yakunlangan. Bunday sulolalar (davlatlar) dan biri, shubhasiz, Somoniylar. Huquqiy tamoyillar asosidagi «davlatchilik» davlat hokimiyatining shakllanishi va boshqaruv tizimlarini belgilashda huquqiy tamoyillar va tartib-qoidalar bilan mos kelishi lozim. Qonunchilik nuqtai nazaridan, Somoniylarning boshqaruv tizimi, shuningdek, ularning hukmronligi mustaqil davlat sifatida qaralishi mumkin emas. Samoniylar xalifalik hukmronligi ostida bo‘lib, ular rasmiy jihatdan xalifa tomonidan tan olingan va ma’lum darajada unga bo‘ysunishgan. Shuning uchun ularning davlatchiligi huquqiy mustaqillik mezonlariga to‘liq javob bermagan. Garchi Abbosiy xalifaligidagi markaziy hokimiyat sezilarli darajada zaiflashgan va mintaqalarda mahalliy ma’muriyatlarning roli kuchaygan bo‘lsa-da, barcha mahalliy sulolalar, jumladan, Samoniylar ham rasman Bag‘dod xalifalariga bo‘ysungan va ularning oliy hokimiyatini tan olgan. Huquqiy jihatdan, o‘sha davrda qonunlar shariat bilan belgilanardi, va bu sulolalar xalifalarning mintaqaviy noiblari sifatida qaralgan. Ular faqat ma’muriy boshqaruv va xo‘jalik ishlarida keng huquq va vakolatlarga ega bo‘lishgan, bu huquqlar ularga xalifalar tomonidan berilgan [11: 117–127].

Ko‘p hollarda matnda keltirilgan ma’lumotlar kontekst, voqealar taqvimini yoki turli aktorlar o‘rtasidagi munosabatlarning tabiati haqidagi taxminlarga asoslangan bo‘lib, bu taxminlarning ayrimi ishonarli bo‘lsa, ayrimi ishonarsiz (82, 86, 93, 101-betlar). Ayniqsa, «Hamma asoslarimiz bor deb taxmin qilishimiz mumkin», «taxmin qilish mumkinki», «o‘ylash mumkinki», «ehtimoli katta», «balki», «istisno qilish mumkin emas» kabi iboralarning tez-tez ishlatilishi bu holatni yanada ko‘rsatib beradi. Ayrim betlarda to‘rttagacha taxmin yoki farazlarni uchratish mumkin (105, 109, 137, 148-betlar). Shuningdek, Abu Muslim tomonidan jihadning qayta faollashuviga bag‘ishlangan bo‘lim (89-bet va keyingi sahifalar) hech qanday manba iqtibosi asosida yozilmaganligini va bu keng mavzu bo‘yicha A. Morabia (*Le Gihâd dans l’Islam médiéval*, A. Michel, 1993) yoki M. Bonner (*Le jihad : origines, interprétations, combats, Téraèdre*, 2004) kabi muhim asarlarga murojaat qilinmaganligini afsus bilan ta’kidlash kerak [14: 50–52].

Xulosa. Yuri Karevning mazkur tadqiqoti o‘rganilayotgan davr tarixini aniqroq tasavvur qilish uchun juda boy va keng ma’lumotlarni taqdip etishi bilan qadrlanadi. Umuman olganda yuqoridagi ikki tadqiqot ham Markaziy Osiyo, xususan, Movarounnahrni Katta Xurosonning bir qismi emas, balki alohida geosiyosiy birlik sifatida o‘rganilishini ilgari surgan taqdqiqot sifatida ham ahamiyatli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amabe F. *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy. The 'Abbasid Army, Khurasan and Adharbayjan.* – Kyoto: Kyoto University Press, 1995

2. Azad A. Samarqand et le Sughd à l'époque 'abbāsside: Histoire politique et sociale. By Yury Karev. // JAOS, 139(2), 523-525 p. <https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.139.2.0523>
3. Beckwith C. Aspects of the early History of the Central Asian Guard Corps in Islam // Archivum Eurasiae Medii Aevi, 4, 1984. – P. 29-43.
4. Crone P. Slaves on Horses. The evolution of the Islamic polity – Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
5. De La Vaissière E. Samarcande et Samarra. Élités d'Asie centrale dans l'empire abbasside. – Paris, 2007.
6. Golden P. Khazar Turkic Ghûlams in Caliphal Service // Journal Asiatique, 292, 2004. – P. 279-309.
7. Golden P. The Terminology of Slavery and Servitude in Medieval Turkic // in D. DeWeese (éd.), Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel, Bloomington : Indiana University, 2001. – P. 27-56.
8. Gordon M. The breaking of a thousand swords: A history of the Turkish community of Samarra (218-264 A.H./833-877 C.E.) – Columbia University, 1993.
9. Grenet F. É. de La Vaissière. Samarcande et Samarra. Élités d'Asie centrale dans l'empire abbasside. – Paris, 2007. – 310 p. 11 figs. dans le texte, index. (Studia Iranica, Cahier 35) // Abstracta Iranica [Online], Volume 30 | 2010, document 135 // <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.37775>
10. Grenet F. Histoire et cultures de l'Asie centrale préislamique // Annuaire du Collège de France 2018-2019. Résumé des cours et travaux, 119e année. – Paris: Collège de France, 2022. – P. 443-471. <https://doi.org/10.4000/annuaire-cdf.17234>
11. Kamoliddin Sh. Yuri Karev. Samarqand et le Sughd à l'Époque 'Abbaside: Histoire Politique et Sociale / Studia Iranica. Cahier 55. Paris: Association pour l'Avancement des Etudes Iraniens, 2015. // Sharqshunoslik / Востоковедение / Oriental Studies. № 1. – Tashkent, 2016. – P. 117-127.
12. Karev Y. Samarqand et le Sughd à l'époque 'abbāsside. Histoire politique et sociale, Paris, Association pour l'avancement des études iraniennes, 2015.
13. Rébillard E. KAREV Yury. Samarqand et le Sughd à l'époque abbāsside. Histoire politique et sociale. – Paris, Association pour l'avancement des études iranienne, 2015. – 372 p. // Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée [En ligne], 147 | 2020 // <https://doi.org/10.4000/remmm.12946>
14. Rhoné-Quer C. Karev Yury, Samarqand et le Sughd à l'époque abbāsside. Histoire politique et sociale. – Paris, Association pour l'avancement des études iraniennes, 2015. // Bulletin critique des annales islamologiques, n°31, 2017. – P. 50-52.

15. Rhoné-Quer C. Yury Karev. Samarqand et le Sughd à l'époque 'abbāsside. Histoire politique et sociale // Abstracta Iranica [Online], Volume 37-38-39 | 2018 // <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.47421>
16. Shaban M. Islamic History: a new interpretation – Cambridge, 1976
17. Zouache A. De La Vaissière Étienne, Samarcande et Samarra. Élités d'Asie centrale dans l'Empire abbasside. Paris, Association pour l'avancement des Études iraniennes (Cahiers de Studia Iranica, 35). In: Bulletin critique des annales islamologiques, n°27, 2012. – P. 68–71.

*Xidirova Go'zal Rustam qizi*¹

«TARIXI RASHIDIY» ASARIDA GIDRONIMLAR TAVSIFI

DESCRIPTION OF HYDRONYM IN THE WORK «HISTORY OF RASHIDI»

Abstract. *The names of natural objects are considered to be the oldest names in toponymy and information about them is also found in written sources. In this article, the names of water objects related to Central Asia are classified based on the work «History of Rashidi» which was written by the historian and statesman Mirza Muhammad Haydar, who lived and worked in the XVIth century. According to study on the work, 58 types of big and small hydronyms (water names) are mentioned in the description of various historical facts. Their etymology goes back to Sogdian, Arabic, Sanskrit, Mongolian, Turkish, Persian and various other languages and has been interpreted differently by scholars. In the naming of some hydronyms, it is possible to see their connection with ethnonyms. In the article, we tried to give the analysis of the water names, which etymology has a Turkic basis, related to this period.*

Key words: «History of Rashidy», 16th century, toponym, hydronym, ethnonym.

Mirzo Muhammad Haydar (1499–1551) qalamiga mansub «*Tarixi Rashidiy*» asari Temuriylar va Shayboniylar davri Markaziy Osiyo toponimiyasini o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Asarda Markaziy Osiyoning XV–XVI asrlardagi tabiati – relyefi (tog'lar, dasht va cho'llar) bilan bog'liq nomlar, suv obyektlari (dengizlar, daryolar, ko'llar va b.) bilan bog'liq nomlar qayd qilingan.

Katta suv havzalarining nomlari odatda qadim zamonlardan beri mavjud. Ko'p hollarda ular daryo va ko'llar bo'yida keyinroq paydo bo'lgan aholi punktlarining nomlariga qaraganda qadimiyroqdir [1: 8]. Yozma

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.
E-mail: gozalxidirova4@gmail.com.

manbalarda qayd qilingan O'rta Osiyo geografik obyektlar nomlarining katta qismi asli turkiydir. Bu nomlarda turkiy xalqlarning bu hududlarda qadim zamonlardan yashaganligi hujjatlashtirilgan va turkiy lug'atning barcha xilma-xilligi va boyligini o'zida aks ettirgan [6: 153]. Hozirgi maqolada biz «*Tarixi Rashidiy*» asaridagi turkiy etimologik asosga ega bo'lgan suv obyektlari nomlari tahliliga to'xtaldik.

Volga – Rossiyaning Yevropa qismida va qisman Qozog'iston hududlarida joylashgan eng uzun daryo. «*Tarixi Rashidiy*» asarida Volga daryosi – Atil nomi bilan qayd qilingan. «Tarixiy asarlarda Atil yozilgan, lekin o'zbeklar orasida Idil nomi bilan mashhur» [9: 425]. Volga daryosi uning atrofida yashovchi xalqlarning tilidan qat'iy nazar ko'p nomlarga ega bo'lgan: turkiy xtila Itil deb nomlangan [1: 67]. O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklarida – Edil, Idil shaklida, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida Etil, Itil nomlari bilan eslatilgan.

Ili – Mo'g'ulistonning sharqiy qismidan janubdan shimolga oqib o'tuvchi daryo, Balxash ko'liga quyiladi. Daryo temuriylar davri yozma manbalarida shu shaklda yozilgan [2: 257]. «*Tarixi Rashidiy*» asarida ham Ili, Ila shaklida qayd qilingan. «*Devonu lug'otit turk*» asarida «u turk shaharlarining Jayhunidir. Uning ikki qirg'og'ida ikki turk qavmi: yag'mo, tuxsi va ba'zi chigillar yashaydilar» deya tavsiflangan [8: 118]. Geograf olim A.P. Gorbunovning fikriga ko'ra, uning nomlanishi qadimgi turkiycha Yil so'zidan kelib chiqqan bo'lib, daryo, suv ma'nolarini anglatadi. VIII-IX asrlarda bu nomda turkiy qabilalar ittifoqi ham bo'lgan. XIII-XV asrlarda uni Oq-Quyosh deb ham nomlashgan [3: 39]. *Oq-Quyosh* – daryo va joy nomi. V.V. Bartold ushbu daryoni Ili daryosiga tegishli va bu nom Mahmud Koshg'ariy davridan ma'lum ekanligiga ishora qiladi [10: 141].

Irtish – hozirgi Xitoy, Qozog'iston va Rossiya hududlaridan o'tgan daryo. Temuriylar davri manbalarida Irtish suvi, «*Tarixi Rashidiy*» asarida Irtish nomi bilan qayd qilingan. Daryo Mahmud Koshg'ariy asarida «Ertish suvi» deb nomlangan va uni ertishmoq so'zidan olingan bo'lib, «kim tez o'tar» ma'nosida qo'llanilishi aytilgan [8: 122].

Chu daryosi – Qirg'iz va Terskay Olatov tog' tizmasidan suv oladi. Hozirda ham shu nomda, Chu – qirg'izcha, Shu – qozoqcha atalishi. Asarda «Chu – Mo'g'ulistonning mashhur hududlaridan biri» sifatida ta'riflangan. Gidronim qadimgi turkiy sub/su va tibetcha chu so'zlaridan kelib chiqqan. Qadimda turli xalqlar uni Suy, Suyab, Shu, Shuy, Chyui, Chuy, Dju nomlar bilan ataganlar. Ularning barchasi bir-biriga o'xshash bo'lib, daryo ma'nosini anglatadi [3: 94].

Issiqko'l – asarda Issiqko'l shaklida ko'p uchraydi va u haqida muhim geografik ma'lumotlar berilgan. Xitoy manbalariga ko'ra, VII asrdan mahalliy aholi uni Isyikul deb nomlashgan. Ko'lining hozirgi nomlanishi ikki xil tushuntiriladi. Birinchisi, birmuncha ma'lum, Issiqko'l turkiy tillardagi ыстык, ыссы, ысык, ысык so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, «issiq, iliq» ma'nolarini

anglatadi. Ma'lumki ko'l qishda muzlamaydi va bu uning nomlanishida ham aks etgan. Ikkinchi talqin qadimgi turkiy «iduk, ытык» so'zlariga borib taqaladi va «muqaddas» degan ma'noni anglatadi. Darhaqiqat, yaqin o'tmishda ko'l mahalliy aholi tomonidan hurmat qilingan: unda kiyim yuvish, baliq ovlash va hatto suzish ta'qiqlangan [3: 40]. Bu ma'lumotlar Mirzo Muhammad Haydarning «*Tarixi Rashidiy*» asarida ham o'z aksini topgan. «Mo'g'ulistonning keyingi ajoyibotlaridan biri – Issiqko'ldir. Issiqko'l atrofidagi yo'l yigirma kunni tashkil qiladi va undan hech qaerga suv oqmaydi. U tog'lar bilan o'ralgan. Unga oqib tushadigan barcha suvlar shirin, biroq ular ko'lga oqib tushishi bilanoq achchiq va sho'r bo'lib qoladi, hatto yuvinish uchun ishlatish ham imkonsiz. Agar u ko'zga yoki og'izga tushsa, kuchli kuydirishni boshlaydi va og'izda yoqimsiz ta'm paydo bo'ladi» [9: 425]. Kól so'zi turkcha – «ko'l» ma'nosida, shu jumladan Isiy-kül ham turkiycha so'z bo'lib, «Issiq ko'l» demakdir. «*Hudud ul-olam*» va Gardiziy asarlarida va xitoy manbalarida ham shu shaklda berilgan [7: 193].

Amudaryo – «*Tarixi Rashidiy*» asarida *Jayhun* daryosi, *Vaxsh* daryosi (*Amudaryoning irmog'i*), *Amu* daryosi (suvi) shakllarda berilgan. Turklar uni Okuz – ya'ni «daryo» deb ataganlar. Chunki qadimgi turklarda istalgan katta daryo okuz deb nomlangan [8: 91]. XVI-XVII asrlar kartalarida Amudaryo Ugus deb nomlanganligi haqida ma'lumotlar mavjud [4: 21].

Sirdaryo – asarda aksar hollarda Xo'jand daryosi, Sayhun shakllarida qayd etilgan. Sirdaryo Avestoda – Ranxa, qadimgi yunon manbalarida – Yaksart, ilk o'rta asrlar manbalarida – Ashard yoki Xashart shakllarida eslatilgan. Qadimgi turk runik yodgorliklarida Yenchu-oguz shaklida qayd qilingan. Yodgorlikda Kultegin sharafiga turklar Yenchu daryosini kesib o'tib, qo'shin bilan Temir-kapug'gacha yetganligi aytiladi. Yenchu yoki Yenchu-oguz Sirdaryo daryosining qadimgi nomlari hisoblanadi va «marvarid» yohud «haqiqiy marvaridlar daryosi» degan ma'noni anglatadi [5: 25]. Olimlar gidronim tarkibidagi «Sir» komponentini turk etnonimi sir bilan ham bog'lashadi. U To'nyuquq bitiktoshida va Xorazmning islomdan oldingi tangalarida qayd qilingan [4: 23]. XVI asr manbalarida qayd qilingan Jayhun va Sayhun – Amudaryo va Sirdaryoning arabcha nomlanish shakllaridir. Markaziy Osiyo gidronimiyasida ko'p qo'llaniladigan «daryo» so'zi etimologiyasi oltay tillar oilasiga borib taqaladi va «katta daryo tubi» ma'nosini anglatadi [4: 24].

Chir daryosi – Sirdaryoning irmoqlaridan biri. «*Tarixi Rashidiy*» asarida uning Chir nomi bilan birga Ob-i Parak shakli ham uchraydi. «Chir daryosini Toshkent aholisi Ob-i Parak deb ataydilar» [9: 144]. Ilk o'rta asrlar mualliflari asarlarida bu daryo Nahr at-Turk ya'ni turklar daryosi nomi bilan eslatilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning «*Zafarnoma*»sida Ob-i Turk, Boburning «*Boburnoma*»sida Chir nomlari bilan qayd qilingan. S.Qoraev ma'lumotlariga ko'ra, Chirchiq gidronimi etimologiyasi asli turkiy bo'lib, Sirchiq ya'ni «Kichik Sir» demakdir [11: 32]. Sharqshunos olim V.V.Bartold Chagirchik

(Chirchiq) daryosi nomi turk etnonimi chagirak yoki chagirat bilan bog‘liq deb hisoblaydi [4: 37].

Oqsuv – Sharqiy Turkistondagi shahar va daryo nomi, Yorkend daryoning irmog‘i. Odatda muzlikdan hosil bo‘ladigan daryolar shunday nomlanadi. Yuqorida aytib o‘tilgan «muzlik suti» suvga oqish rang beradi [3: 15]. Gidronim tarkibidagi suv turkiycha so‘z bo‘lib, forscha ob shakli ham bir xil «suv» ma’nosini beradi.

Otboshi – tog‘ tizmasi, vodiy va daryo (Norin daryosining chap irmog‘i) nomi. Markaziy Osiyoda otga sig‘inish uch-to‘rt ming yildan beri mavjud. Ot boshlari va bosh suyaklarini ko‘mish marosimlari ma’lum. Otboshi nomi – otga sig‘inish sharafiga berilgan [3: 22]. Bu fikrni P.B. Lure ham tasdiqlaydi. Hozirgi Otboshi ehtimol «ot boshi» va turkiy etnonim Otboshga oid ekanligini yozadi [7: 192].

Barskon, Bars Kaun – dara va daryo nomi. Qirg‘izistonning Issiqko‘l viloyati, Yetti-o‘g‘uz tumani hududidan oqib o‘tadi. Asarda Barsxan shaklida berilgan. XI asrda bu yerda Barsgan yoki Barsxan shahri mavjud bo‘lgan. Bu nom Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, shaharga asos solgan Afrosiyob (Qoraxoniylar sulolasi)ning o‘g‘lining ismi bog‘liq [3: 25; 8: 498].

Norin – hozirda ham shu nomdagi Markaziy Osiyodagi transchegaraviy daryo nomi. Qirg‘izistonning Issiqko‘l, Norin, Jalolobod viloyatlari hamda O‘zbekistonning Namangan viloyati hududidan oqib o‘tadi. Birlamchi toponim – mo‘g‘ulchada Nariyn «tor» ma’nosini anglatuvchi daryo nomi. Ayrim hollarda toponim turkiy qabila nomiga borib taqaladi [3: 64].

Tarim – Koshg‘ar vodiysidan oqib o‘tgan, hozirda Xitoy Xalq Respublikasiga qarashli daryo. Gidronim qadimgi turkiy tilga mansub bo‘lib, «yoyilgan daryo» degan ma’noni anglatadi [3: 78].

Qadimgi turkiy joy nomlari turkiy leksikada alohida so‘zlar bo‘lgan, geografik ob’ektlar yoki aholi punktlarini belgilashda qo‘llaniladigan topoformantlar yordamida tuzilgan. Geografik suv havzalarini belgilash uchun okuz, suv, tengiz, ko‘l, soy kabi so‘zlardan foydalanilgan [4: 45]. Asarda keltirilgan ba’zi gidronimlar – gibril toponimlar ya’ni kelib chiqishi turlicha bo‘lgan ikki yoki undan ortiq so‘zlardan tarkib topgan toponimlar turkumiga kiradi.

Aris – Qozog‘iston janubidagi daryo nomi, Sirdaryoning o‘ng irmog‘i. Gidronim ikkita elementdan tashkil topgan. Birinchisi «ar» sanskrit tilida «oqayotgan suv» ma’nosini bildiradi, ikkinchisi ыс/ыш – qadimgi turkiycha «suv, daryo» ma’nolarini anglatadi.

Barko‘l – asarda Barsko‘l shaklida qayd qilingan. Xamidan (Qumul) shimoli-sharqda joylashgan ko‘l nomi, hozirda Xitoy hududida. Asarda ko‘l nomi bilan bog‘liq muhim geografik ma’lumotlar berilgan [9: 425]. Forsiy va turkiy so‘z elementlaridan tashkil topgan bo‘lib, «Yuqori ko‘l» degan ma’noni anglatadi. Shuni ta’kidlash joizki, u taxminan 1600 m balandlikda joylashgan.

Sanko'l – «*Tarixi Rashidiy*» asarida Sangko'l shaklida kelgan. Ichki Tyan-Shandagi katta tog' ko'li. A.P.Gorbunovga ko'ra, gidronimning ishonchliroq etimologiyasi mo'g'ulcha «Sonxiol» – shaffof, chuqur demakdir [3: 73]. Gidronimning ikkinchi tarkibi «ko'l» – turkiychadir.

Chodirko'l – hozirgi nomlanishi Chotыр-Kul, Otboshi va Torugartov tizmalari orasida joylashgan, kattaligi jihatidan Qirg'izistondagi uchinchi ko'l hisoblanadi. Ko'l dengiz sathidan 3530 m balandlikda joylashgan. Darhaqiqat, Chodirko'l qirg'iz tilidan «samoviy ko'l» deb tarjima qilinadi. Suvda aks etgan osmon unga o'ziga xos rang beradi. Gidronim tarkibidagi ko'l – turkiy topoformantdir.

Tuyunboshi – viloyat, dovon va daryo nomi. Tuyunboshi daryosi Suyak dovonining sharqiy yonbag'ridan boshlanib, Tuyun-Tube tepaligi nomidan olingan [9: ch.2, gl. 43, prim.2]. Gidronim tarkibidagi boshi – «bosh, boshlash» ma'nosidagi turkiy topoformantdir.

Xulosa. Mirzo Haydarning «*Tarixi Rashidiy*» asarida Markaziy Osiyoning sharqiy qismi – Mo'g'uliston va Manglay Sube (Sharqiy Turkiston) hududlariga oid gidronimlar eng ko'p qayd qilingan va ular bilan bog'liq muhim geografik ma'lumotlar bayon qilingan. Asarda tilga olingan aksar suv nomlari turkiy asosga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. XVI asrda iste'molda bo'lgan gidronimlar bizgacha o'zgarishsiz, qisman o'zgargan va o'zgargan shakllarda yetib kelgan. Masalan, Ili, Irtish, Chu daryosi, Issiqko'l, Aris kabi gidronimlar hozirda ham shu nomda saqlanib qolgan. Ba'zi gidronimlar nomlari o'zgargan va ular ko'p hollarda hozirgisidan farq qiladi: Volga daryosi – Itil, Sirdaryo – Sayhun va Xo'jand suvi, Amudaryo – Ob-i Omuya va Jayhun. Ba'zi gidronimlar vaqt o'tishi bilan qisman o'zgargan: Chirchiq – Chir, Barskon – Barsxan, Barko'l – Barsko'l.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. – Москва, 1985.
2. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 352 б.
3. Горбунов А.П. Географические имена в горах Центральной Азии. – Алматы, 2005. – 112 с.
4. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. / Отв. ред. М. Исхоков. – Ташкент: Шарк, 2006 – 192 с.
5. Караев С.К. Древнетюркские топонимы Средней Азии./ Советская тюркология. №6. – Баку, 1985.
6. Логашова Б.-Р. Тюркские топонимы на северо-востоке Ирана // Этническая ономастика. – Москва, 1984. – С. 151–153.
7. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Дисс. на соис. уч. степ. к.ф.н. – Санкт-Петербург, 2004. – 305 с.
8. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т. I. – Тошкент, 1963.

9. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского языка А. Уринбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
10. Қозоғистон Миллий энциклопедияси. Т. I. – Олмаота: Қозоқ энциклопедияси, 2004. – 561 б.
11. Қораев С.К. Топонимика-жой номлари ҳақидаги фан. – Тошкент, 1980.

Хуснутдинов Филипп Романович¹

УТЕРЯННЫЙ АВТОГРАФ ЗАЧЁТНОГО СОЧИНЕНИЯ А. Э. ШМИДТА О ЧЕТВЕРОСТИШИЯХ ХАФИЗА

LOST AUTOGRAPH OF ALEXANDER SHMIDT'S GRADUATE THESIS ON THE QUATRAINS BY HAFIZ

***Abstract.** Alexander Eduardovich Shmidt (1871–1939) was a prominent representative of the St Petersburg school of Oriental studies and is considered one of the founders of Oriental and Islamic studies in Soviet Central Asia. He left behind a significant written legacy. Shmidt spent the final third of his life primarily in Tashkent, where his works are still preserved by the scientific and academic institutions of the city. These materials include both published and unpublished papers, as well as autographs of the scholar that have not previously been introduced into scientific circulation and are devoted to meticulous studies of Persian, Arabic and Turkic texts. The present article aims to familiarise the scientific community with the manuscript of one of Shmidt's earliest known works, dating from the years of his studies at St. Petersburg's Imperial University and representing his graduate thesis entitled «Quatrains by Hafiz. Russian translation and Persian text compared on the basis of several editions and manuscripts». The text under consideration will facilitate a more comprehensive presentation of not only the intellectual legacy of the scholar, but also the academic school that formed him, as well as introducing into the scientific circulation one more Russian translation of the quatrains by Hafiz Shirazi (c. 1315–1390).*

Будучи видным представителем петербургской школы академического востоковедения и одним из деятельнейших основоположников востоковедной науки и исламоведения в советской Средней Азии, Александр Эдуардович Шмидт (1871–1939) оставил после себя значительное письменное наследие. Последнюю треть жизни он по

¹ Младший научный сотрудник Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан.
E-mail: filipp_husnutdinov@mail.ru. ORCID: 0000-0003-1354-8676.

большей мере провёл в Ташкенте, научно-академические институты которого и по сей день хранят в своих фондах труды учёного. Среди них встречаются как опубликованные, так и неопубликованные работы, в том числе автографы, ранее не введённые в научный оборот и посвящённые тщательным исследованиям персидских, арабских и тюркских текстов.

Казалось, что после публикации в 2018 году столь хорошо фундированной монографии российского востоковеда Рената Ириковича Беккина «А. Э. Шмидт: биография, научная переписка, избранные труды, библиография» [1], являющей собой на сегодняшний день наиболее полное изложение интеллектуальной биографии учёного, по этой тематике будет сложно представить что-либо интригующее и достойное внимания широкой научной общественности. Между тем, как показали наши поиски, архивы ташкентских академических институтов таят ещё много неопубликованных материалов титанов академического востоковедения в целом и исламоведения в частности. Особенно это касается тех учреждений, с которыми непосредственно или опосредованно была связана деятельность Шмидта в Ташкенте.

Настоящий тезис имеет целью предварительное введение в научный оборот автографа одной из наиболее ранних известных нам работ Шмидта, относящейся к годам его учёбы в Императорском Санкт-Петербургском Университете. Речь идёт о его дипломной работе, посвящённой составлению критического текста и переводу на русский язык четверостиший знаменитого персидского поэта Хафиза Ширази (ок. 1315–1390) [3]. Насколько известно, отдельных исследований по этой работе Шмидта до сих пор не представлено. Упомянутый автор монографии об Александре Эдуардовиче, Беккин, например, только указывает, что «дипломная работа Шмидта была посвящена персидской словесности [и носила название] «О странствующих четверостишиях Хафиза и Омара Хайяма» [1: 27]. Между тем представляемое здесь исследование за авторством Шмидта позволит более полно представить не только интеллектуальное наследие учёного, но и научную школу его сформировавшую, а также ввести в научный оборот ещё один перевод на русский язык четверостиший Хафиза Ширази (ок. 1315–1390).

Рассматриваемый автограф Шмидта ныне хранится в Национальной библиотеке Узбекистана имени Алишера Навои под инвентарным номером *Пу 3553*. На обложке рукописи написано, что это «Зачётное сочинение студента VI сем[естра] фак[ультета] восточн[ых] языковъ Арабско-персидско-турецкого разряда Александра Э. ф-Шмидта. Часть первая. Четверостишия Хафиза. Русскій перевод и персидскій текстъ, сравнённый по несколькимъ изданиямъ и рукописямъ». Вводная часть работы Шмидта датируется 2 декабря 1893 года. Текст поместился на разлинованной в линейку тетради размером 24x21 см объёмом в триста пятьдесят две страницы и представляет собой комментированный

перевод на русский язык и критический текст ста семидесяти двух (!) четверостиший Хафиза. Как оказалось, это зачётное сочинение, по всей видимости, оценивал известный иранист Валентин Алексеевич Жуковский (1858–1918) – профессор кафедры персидской словесности на Восточном факультете Санкт-Петербургского университета, о чём имеется соответствующая пометка в верхней правой части титульного листа, гласящая: «Весьма удовлетворительно. В. Жуковский».

Во введении Шмидт говорит о научных принципах, которыми он руководствовался при написании своей работы в целом и, в частности, при составлении критического текста и осуществлении перевода на русский язык, а также о сопутствующих в ходе этого процесса сложностях. Здесь же, во введении, автор даёт последовательную и тщательную характеристику каждого из используемых им источников, в числе которых значились «шесть изданий Хафиза и шесть рукописей». Причём все привлечённые к работе рукописи были из Императорской публичной библиотеки в Санкт-Петербурге, наиболее ранняя из которых относится к 1464 году и писана, по выражению Шмидта, «знаменитым каллиграфом Али-Султаном¹».

Комментарии, которыми Шмидт снабдил основную часть текста, носят в основном текстологический, лексический и исторический характер: подчёркивают разночтения, встречающиеся в привлечённых рукописях и изданиях, объясняют правильное прочтение некоторых словосочетаний (с изафетом либо без), поясняют значение используемых в четверостишиях метафор («маленькая фисташка» – маленький рот, как один из атрибутов женской красоты, согласно восточным представлениям) или рассказывают об отдельных фактах из жизни Хафиза. Отдельное внимание обращает на себя искусный, профессиональный почерк Шмидта в арабской графике.

Как писал Беккин, «много лет спустя, уже в Ташкенте в 1921 году, Шмидт вновь обратился к изучению персидской поэзии и просил [в письме своего ученика и близкого товарища] И. Ю. Крачковского прислать ему его выпускную работу» [1: 27]. Я предполагаю, что представленный перед нами экземпляр и есть та самая работа, о которой Шмидт писал академику Крачковскому (1883–1951). Это стало тем более очевидным, когда я увидел, что одна из страниц рукописи Шмидта, помимо его собственного перевода одного из четверостиший, содержит ещё чей-то вариант перевода, выполненный карандашом и даже подписанный. Роспись по просматриваемым инициалам, по всей видимости, принадлежит самому академику Крачковскому, в распоряжении которого и находилась рукопись до того, как оказаться в Ташкенте.

¹ Имеется в виду Султан-’Али Машхади (1453–1520) – пожалуй, наиболее известный каллиграф своего времени, рукою которого также был переписан целый ряд произведений Алишера Навои (1441–1501).

Разумеется, представленный эпизод с зачётным сочинением «студента VI семестра факультета восточных языков Арабско-персидско-турецкого разряда Александра Э. ф-Шмидта» не только говорит нам о его высоком уровне студенческой подготовки и методике работы с источниками, открывая ещё одну страницу интеллектуального наследия Александра Эдуардовича, но вместе с тем предлагает обратить внимание на осуществлённый Шмидтом комментированный перевод четверостиший Хафиза, который ещё не был отрефлексирован специалистами (оценку, данную Жуковским, я в данном случае в расчёт не принимаю) и может представлять особый интерес в контексте его сравнения с переводами нашего времени [см., напр.: 2].

Таким образом, принимая во внимание, что представленный здесь текст является только предварительным шагом на пути к введению в научный оборот рассматриваемой работы Шмидта, следующим этапом должно стать её всестороннее исследование и полноценная публикация, чем мы и намерены заняться в ближайшей перспективе. Это тем более важно, если иметь в виду, что в настоящее время работы Шмидта, помимо Национальной библиотеки Узбекистана, можно встретить в Фундаментальной библиотеке Академии наук Республики Узбекистан и Институте востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. Исследование этих трудов также представляется релевантным, поскольку порой среди них встречаются не только те, что были подписаны автором собственноручно, но главное – уникальные автографы его неопубликованных исследований, которые всё ещё ждут своего тщательного и всестороннего исследования. Причём рассмотренное зачётное сочинение в этом отношении не одиноко, потому как фонды указанных институций могут содержать и содержат другие автографы учёного.

Использованная литература

1. Беккин Р. И. А. Э. Шмидт: биография, научная переписка, избранные труды, библиография. – Москва: ООО «Садра», 2018. – 504 с.
2. Пригарина Н. И., Чалисова Н. Ю., Русанов М. А. Газели Хафиза: тексты, переводы, комментарии. В 2-х ч. – Москва: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2024. – 480+568 с.
3. Шмидт А. Э. Четверостишия Хафиза. Русскій переводъ и персидскій текстъ, сравненный по несколькимъ изданіямъ и рукописямъ / собралъ и перевелъ на русскій языкъ студ[ент] VI сем[естра] факультета восточн[ых] языковъ Александръ-ф. Шмидтъ. – Ркп. – Санкт-Петербург, 1893. – 352 (VII+345) с. (Национальная библиотека имени Алишера Навои, инв. № Пу 3553).

ИСТОЧНИКО-АРХИВОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БАНКОВСКОГО ДЕЛА ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА

SOURCE AND ARCHIVAL ANALYSIS OF BANKING IN THE TURKESTAN GOVERNOR-GENERALSHIP

Abstract: *The article is devoted to the source and archival analysis of banking in Turkestan, with a particular focus on the activities of the State Bank of the Russian Empire and commercial banks in the region. The author examines Fund No. 587 of the Russian State Historical Archive, which contains extensive materials on financial operations, credit policy, and banking administration in the Turkestan General-Governorate. The article analyzes the process of archival fund formation, their relocation and losses, as well as the impact of political events on the preservation of banking documentation. The study presents key archival documents that reveal issues of lending, banking control, audits, and reporting. Special attention is paid to access issues to archival sources and the significance of data for studying the financial history of the region. The author concludes that despite some losses, the existing archival materials allow for the reconstruction of a comprehensive picture of banking operations in pre-revolutionary Turkestan.*

Введение. Изучение банковской системы Туркестанского генерал-губернаторства представляет важный аспект экономической истории региона. Деятельность банков, их кредитная политика и роль в финансировании торговли и промышленности оказывают значительное влияние на развитие региона. Источниковая база данного направления исследований является обширной, но при этом разрозненной, что создает определенные трудности в комплексном изучении финансовой истории Туркестана. Настоящая статья посвящена анализу доступных архивных материалов, их классификации, а также рассмотрению методологических подходов к изучению банковского дела в Туркестане. Рассматриваются основные проблемы, связанные с доступом к данным, их сохранностью и интерпретацией в исторических исследованиях.

Анализ литературы по теме. Исследование банковской системы Туркестана базируется на трудах отечественных и зарубежных историков, архивистов и экономистов. Существенный вклад в изучение данной темы внесли работы Шепелева Л. Е. [15], посвященные истории акционерных банков в России, а также исследования Гиндина И. Ф. [7; 8; 9; 10], рассматривающие деятельность Государственного банка и его влияние на эко-

¹ Старший научный сотрудник Национального центра археологии Академии наук Республики Узбекистан.
e-mail: gundogan92@mail.ru. ORCID: 0000-0001-6431-9836

ному Русской империи. Значительное внимание проблеме функционирования банковских учреждений в Туркестане уделено в работах Алимджанова Б. А. [1; 2; 3; 4; 5; 6], Петрова Ю. А. [13; 14] и Потаповой Н. Ю. [12], анализирующих роль банков в финансировании сельского хозяйства и торговли в регионе. Архивоведческий аспект темы затрагивается в исследованиях, посвященных фондам РГИА, включая работы по истории формирования архивных комплексов и их реставрации после утрат, вызванных военными действиями и стихийными бедствиями. Существенные трудности в изучении банковской документации связаны с ее утратой в первые годы советской власти и последующими реформами архивного дела.

Результаты и обсуждение. В России архивы акционерных банков были открыты после Октябрьской революции ленинским декретом о национализации частных банков от 14 декабря 1917 г. [1: 59].

В большинстве действующих в Российской империи коммерческих банков основными операционными отделами являлись:

Вексельный – для операций с внутренними векселями; Фондовый – для операций с ценными (процентными и дивидендными) бумагами; Курсовой – для операций с иностранной валютой, золотом и серебром и переводов сумм внутри страны и за границу; Товарный – для товарно-ссудных и товарно-комиссионных операций; Вкладов и текущих счетов (для кассовых и расчетных операций) [11: 2–5].

Для данного исследования особо важной базой источников являются фонды РГИА. В частности, в первой главе работы использованы документы из РГИА фонда 587 – Государственный банк Министерства Финансов Российской империи. Фонд № 587 относится к архивным материалам Государственного банка Российской империи. Этот фонд представляет собой обширный источник данных для изучения финансовой и экономической истории Российской империи, деятельности центрального банка, его структурных подразделений, а также взаимодействия с коммерческими банками и промышленными предприятиями. Документы фонда охватывают период с момента основания Государственного банка Российской империи в 1860 г. до национализации банковской системы в 1917 г. Фонд № 587 является ценным источником для исследования государственной экономической политики, структуры банковской системы, кредитования промышленности и торговли, а также роли банков в модернизации экономики Российской империи. Фонд № 587, представляющий материалы Государственного банка Российской империи, был сформирован в несколько этапов в процессе передачи документов от самого банка и его региональных подразделений в государственные архивы. Фонд № 587 был сформирован из документов центрального

аппарата Государственного банка Российской империи, а также его отделений и контор. Он охватывает ключевые аспекты деятельности банка, включая управление, финансовую политику, банковские операции и работу с персоналом. Эти материалы стали важным источником для изучения финансово-экономической истории Российской империи.

В дореволюционный период, вплоть до 1918 г., материалы фонда находились на хранении в архиве Государственного банка. В 1918 г., в связи с переездом правительства в Москву, часть документов была перевезена в новую столицу. Основной объем материалов передали в Финансовый отдел Петроградского губернского исполкома. После ликвидации хранилища этого отдела во второй половине 1925 г. начался процесс передачи материалов фонда в архив. В 1935 г., с прекращением работы Петроградского отдела международных расчетов, в архив поступили изъятые ранее документы Государственного банка. В 1947 г. из Москвы были возвращены материалы, вывезенные в 1918 г. Периодические поступления отдельных документов продолжались до 1952 г.

За время многочисленных перемещений состояние материалов значительно ухудшилось, а дореволюционные справочные системы были полностью утрачены. Особенно сильный ущерб фонду нанес пожар 1941 г. Описания материалов были составлены в основном в 1940–1950-х гг., а опись № 60 была завершена в 1962 г.

Об истории банках Туркестанского генерал-губернаторства рассказывают следующие документы из вышеупомянутого фонда: Оп. 33. Д. 239 – О выдаче ссуд из учреждений Госбанка землевладельческому населению Туркестанского края через посредство ссудных касс, находящихся при уездных управлениях 1894 г. Крайние даты документа – 4 марта – 29 апреля 1894 г.; Оп. 33, Д. 331 – Дело о причастности к революционному движению служащих Кокандского и других отделений Государственного банка. Крайние даты документа – 16 августа 1906 г. – 28 июня 1911 г.; Оп. 33. Д. 756 – Государственный банк Министерства финансов. Ташкентское отделение. Дело об открытии промышленного кредита Н. И. Иванову. Крайние даты документа – август – 17 ноября 1885 г.; Оп. 33, Д. 1051 – О ревизии Кокандского отделения. Крайние даты документа – 1905 г. – 5 июня 1915 г.; Оп. 33. Д. 1106 – О ревизии Самаркандского отделения Госбанка, Крайние даты документа – 1905 г. – 17 августа 1911 г.; Оп. 33. Д. 1129 – О ревизии Ташкентского отделения. Крайние даты документа – 1911 г.; Оп. 33, Д. 1398 – Отчетные записки управляющего Кокандским отделением о ходе операций, торговли и промышленности. Крайние даты документа – 20 февраля 1910 г. – 18 января 1916 г.; Оп. 33. Д. 1441 – Отчетные записки управляющего Самаркандским отделением о ходе операций, торговли и

промышленности. Крайние даты документа -12 февраля 1910 г. - 5 мая 1915 г.; Оп. 33. Д. 1450 - Отчетные записки управляющего Ташкентским отделением Госбанка о ходе операций, торговли и промышленности. Крайние даты документа - 3 апреля 1882 г. - 8 марта 1914 г.; Оп. 45. Д. 41 - Государственный банк. Бухгалтерия. Годовой отчет за 1896 год. Кавказский и Средне-Азиатский районы; Оп. 47, Д. 21 - Государственный банк Министерства финансов. Бухгалтерия. Ежемесячные записки управляющих отделениями Государственного банка: Ашхабадским, Бухарским и Кокандским. Крайние даты документа -1 апреля 1898 г. - 1 января 1910 г.; Оп. 47. Д. 221 - Государственный банк Министерства финансов. Бухгалтерия. Отчеты Среднеазиатского коммерческого банка. Крайние даты документа -1901 - 1909 гг.; Оп. 52. Д. 975 - Государственный банк Министерства финансов. Инспекция контор. Списки лиц, которым предположено открытие или увеличение кредита для учета торговых векселей по Ташкентскому отделению. Крайние даты документа -1880 г.; Оп. 56, Д. 1007 - Государственный банк. Отдел местных учреждений. Отчет инспектора Бояновского о ревизии Кокандского отделения. Крайние даты документа -1905 г.; Оп. 56, Д. 1015 - Государственный банк. Отдел местных учреждений. Отчеты и выписки из отчетов по ревизии Кокандского отделения. Крайние даты документа - 1909-1915 гг.

Следующим важным архивным фондом из РГИА для нашего изыскания является фонд Волжско-Камского Коммерческого Банка под номером 595.

Волжско-Камский Коммерческий Банк начал свою деятельность 5 июля 1870 г. в соответствии с уставом, утвержденным 24 февраля того же года. Его основной целью стало проведение всех видов банковских операций. Первоначальный складочный капитал составлял 6 млн. рублей, а в 1895 г. он был увеличен до 10 млн рублей. Правление Банка находилось в Санкт-Петербурге. В соответствии с декретом ВЦИК от 14 декабря 1917 г. о национализации банков, он был объявлен государственной собственностью.

Материалы фонда поступили в Петроградское отделение Единого государственного архивного фонда в 1924 - 1925 гг. Фонд содержит разнообразные документы, которые позволяют исследовать как внутреннюю структуру Банка, так и его операционную деятельность, в том числе взаимодействие с клиентами, управление отделениями и международные операции.

Об истории банках Туркестанского генерал-губернаторства рассказывают следующие документы из вышеупомянутого фонда: Оп. 2, Д. 433 - Волжско-Камский коммерческий банк. Переписка Кинешемского и Кокандского отделений с Правлением банка о назначении служащим

пособий и вознаграждений, о переводе по службе, о разрешении отпусков и по другим вопросам личного состава. Личные карточки; Оп. 2, Д. 452 – Волжско-Камский коммерческий банк. Переписка Самаркандского и Самарского отделений с Правлением банка о выдаче служащим жалования, вознаграждений и пособий, о разрешении отпусков об отсрочке призыва на военную службу и по другим вопросам личного состава. Личные карточки. Крайние даты документа – 1901 – 1917 гг.; Оп. 3, Д. 924 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения за 1910 г.; Оп. 3, Д. 926 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения за 1911 г.; Оп. 3, Д. 928 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения за 1912 г.; Оп. 3, Д. 930 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения за 1913 г.; Оп. 3, Д. 931 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения за 1914 г.; Оп. 3, Д. 933 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения за 1915 г.; Оп. 3, Д. 935 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения за 1916 г.; Оп. 3, Д. 1154 – Волжско-Камский коммерческий банк. Отчет Ташкентского отделения за 1913 г.; Оп. 3, Д. 1159 – Волжско-Камский коммерческий банк. Отчет Ташкентского отделения за 1916 г.; Оп. 3, Д. 1520 – Волжско-Камский коммерческий банк. Акты ревизий Кокандского отделения. Крайние даты: 11 апреля 1914 – 22 августа 1917 гг.; Оп. 3, Д. 1544 – Акты и протоколы ревизий Самаркандского отделения. Крайние даты документа – 18 октября 1912 – 31 декабря 1916 г.

Фонд Азовско-Донского Коммерческого Банка (№ 616) в РГИА представляет значительный интерес для изучения истории банковского дела. Материалы фонда поступили в Государственный архивный фонд в начале 1920-х гг. Наиболее полно сохранились документы, охватывающие период с 1907 по 1916 гг. В 1957 г. фонд подвергся переработке, и систематизация материалов была проведена по предметно-тематическому признаку, что соответствует особенностям делопроизводства Банка. Исключение составляют бухгалтерские документы, часть которых упорядочена по отделам Банка.

Состав фонда: Документы включают переписку с клиентами и корреспондентами, справки о финансовом состоянии клиентов, материалы собраний акционеров, отчеты правления Банка и его отделений, отчеты и справки о деятельности других банков, предприятий и учреждений, присланные для ознакомления, а также материалы о личном составе сотрудников Банка и его отделений. Значительная часть материалов, связанных с операциями Банка, была сформирована в Центральном Государственном Историческом Архиве Ленинграда. Эти документы включают переписку, касающуюся одной операции, с одним клиентом и разными корреспондентами.

Документы внутри каждого подраздела систематизированы в хронологическом порядке. При этом общие для всех отделений дела помещены в начале соответствующего подраздела и также расположены в хронологической последовательности. Такая структура организации материалов позволяет исследователю легко ориентироваться в документации, отслеживать события в отдельных отделениях Банка и анализировать общую деятельность учреждения. Такая структура организации документов облегчает процесс поиска и изучения как общей информации о персонале, так и данных, относящихся к конкретным отделениям.

Об истории банках Туркестанского генерал-губернаторства рассказывают следующие документы из вышеупомянутого фонда: Оп. 2. Д. 172 – Переписка Правления с Ташкентским отделением банка о ведении операций с местной клиентурой. Справочные цены на сырье в районе Ташкента (конина, выметка, выростка, козлиная, овчина) в 1913 и 1914 годах. Крайние даты документа – 13 ноября 1910 – 29 декабря 1917 гг.; Оп. 2. Д. 173 – Доклад инспектора Дмитренко П.К. об обследовании состояния Ташкентского отделения Банка в сентябре 1915 года; Оп. 2. Д. 541 – Отчёт Ташкентского отделения за 1910 г.; Оп. 2. Д. 542 – Отчёт Ташкентского отделения за 1914 г.; Оп. 2. Д. 543 – Отчёт Ташкентского отделения за 1915 г.; Оп. 2. Д. 544 – Ежемесячная финансовая отчётность Ташкентского отделения Банка за январь-декабрь 1916 г. Списки служащих с указанием выплаченного содержания по месяцам.

Делопроизводство и хранение документов в архивах банков было обставлено коммерческой тайной. Право коммерческой тайны предусматривалось буржуазным законодательством. Служащие Петроградского международного банка обязывались «строго хранить тайну во всем, касающемся вверяемых банку частных коммерческих дел и счетов, а равно во всех без исключения операциях банка (§ 55 Устава банка). За несоблюдение этого требования служащие отвечают по закону». Как правило, выдача дел служащим производилось по специальным требованиям, помеченным контролером или бухгалтером. Выдача материалов другим лицам даже и не предполагалась. Что касается конфиденциальных материалов, то они вообще не подлежали сдаче в архив, а хранились в сейфах у директоров банков» [15: 79]. Данное утверждение, не оставляет сомнений в достоверности архивных источников банковской истории.

Также следует обратить внимание на тот факт, что не все документы банков Российской империи дошли до нас. Об этом констатирует ученый-архивист Л. Е. Шепелев: «Саботаж банковскими служащими мероприятий по передаче Народному банку архивов бывших частных банков, хищение и прямое уничтожение ими документальных материалов в первые месяцы Советской власти, а также поздняя сравнительно с материалами дорево-

люционных государственных учреждений концентрация архивных фондов коммерческих банков в государственных архивах привели к почти полной утрате их материалов до 1907 – 1910 гг. и частично более позднего периода» [15: 97–98]. В части утраты документов можно причислить бомбежку Ленинграда фашистами нацистской Германии в годы блокады.

Выводы и предложения. В статье рассмотрены ключевые аспекты банковской деятельности, такие как кредитная политика, управление, ревизии и отчетность, а также влияние политических событий на сохранность архивных материалов. Исследование показало, что, несмотря на значительные утраты архивных документов, вызванные политическими потрясениями, войнами и стихийными бедствиями, сохранившиеся материалы позволяют восстановить целостную картину функционирования банковской системы в Туркестане. Особое внимание уделено проблемам доступа к архивным материалам и их интерпретации. Многие документы были утрачены или повреждены, что создает трудности для исследователей. Тем не менее, сохранившиеся материалы, такие как отчеты, ревизии и переписка, предоставляют ценные данные для анализа банковской деятельности и ее роли в экономическом развитии Туркестана.

В целом, статья подчеркивает важность архивных источников для изучения финансовой истории и предлагает направления для дальнейших исследований, которые могут способствовать более глубокому пониманию роли банков в экономическом развитии Туркестана.

Использованная литература

1. Алимджанов Б. А. Активные операции Ашхабадского отделения Русско-Азиатского коммерческого банка (1905–1917). // Общество. Наука. Инновации. № 3. – 2021. – С. 15–21.
2. Алимджанов Б. А. Деятельность Андижанского отделения Русско-Азиатского коммерческого банка. // Вестник СПбГУ. Востоковедение. Африканистика. № 3. – 2019. – С. 266–278.
3. Алимджанов Б. А. Из истории Кокандского отделения Волжско-Камского коммерческого банка. // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. № 3. – 2018. – С. 76–86.
4. Алимджанов Б. А. История деятельности Мервского отделения Русско-Азиатского коммерческого банка. // Экономическая история. № 2 (41). – 2018. – С. 155–169.
5. Алимджанов Б. А. История Наманганского агентства Волжско-Камского коммерческого банка. // Историко-экономические исследования. № 3. – 2018. – С. 389–405.
6. Алимджанов Б. А. История Ташкентского отделения Волжско-Камского коммерческого банка. // Петербургский исторический журнал. № 3 (23). – 2019. – С. 31–44.

7. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства. – Москва: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
8. Гиндин И. Ф. Московские банки в период империализма (1900 – 1917). // Исторические записки. Т. 52. – Москва: Наука, 1956. – С. 38–106.
9. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. – Москва: Госфиниздат, 1948. – 453 с.
10. Гиндин И. Ф., Шепелев Л. Е. Банковские монополии в России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. // Исторические записки. Т. 66. – Москва: Наука, 1960. – С. 20–95.
11. Дмитриев-Мамонов В. А., Евзлин З. П. Организация и техника коммерческого банка. – Петроград, 1916. – С. 2–5.
12. Потапова Н. Ю. История предпринимательства в Туркестане: вторая половина XIX – начало XX вв. – Ташкент: Университет мировой экономики и дипломатии, 2011. – 152 с.
13. Петров Ю. А. Картельное соглашение российских банков. // Вопросы истории. № 2. – 1986. – С. 173–177.
14. Петров Ю. А. Московские банки и промышленность к началу XX в. // Самодержавие и крупный капитал в России в конце XIX – начале XX в. – Сб. статей. – Москва: Наука, 1982. – С. 113–133.
15. Шепелев Л. Е. Архивные фонды акционерных коммерческих банков. // Проблемы источниковедения. Т. VII. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – 59 с.

O'ZBEKISTONLIK OLIMLARNING KIDARIYLAR BO'YICHA TADQIQOTLARI

RESEARCH OF UZBEK SCHOLARS ON THE KIDARITES

Abstract: This article examines the Kidarites, who played a significant historical role in Central Asia, focusing on their origins, political history, and cultural influence. The study analyzes the ethnic origins of the Kidarites, the territories they ruled, and their representation in numismatic and written sources. Additionally, the article reviews the perspectives of Uzbek scholars on the Kidarites. The research explores the connection between the Kidarites and the Kushan Empire, their interactions with the Sassanids, their activities in the Indian subcontinent, and their relations with the Hephthalites, applying a chronological approach. This study contributes to understanding the impact of the Kidarites on the historical processes of Central Asia and neighboring regions, as reflected in the research of Uzbek scholars.

Keywords: Kidarites, Kushans, Xionites, Hephthalites, Central Asian history, ancient Turkic peoples, Sassanids, numismatics, archaeology, ethnic origin.

Ushbu maqola qadimgi Markaziy Osiyoning kam o'rganilgan siyosiy kuchlaridan biri bo'lgan kidariylarning tarixi, kelib chiqishi va ular hukmronlik qilgan hududlar bo'yicha o'zbekistonlik olimlarning ilmiy qarashlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda kidariylarning etnik kelib chiqishi, ular bosib olgan hududlar, asosiy manbalar va ularning Kushon hamda Sosoniylar bilan o'zaro munosabatlari yoritiladi. Mazkur mavzuni o'rganish muhimligi shundaki, kidariylar qadimgi Markaziy Osiyoning siyosiy dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan, biroq ular haqida manbalarda ziddiyatli qarashlar mavjud.

Kidariylarning kelib chiqishi masalasi hali ham ilmiy jamoatchilik tomonidan yakdil hal qilinmagan. Bu mavzu o'zbek olimlari tomonidan yetarlicha o'rganilmagan bo'lsa-da, ayrim tadqiqotlarda ba'zi ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, A. Xo'jayev, K. Shoniyozov, Sh. Kamoliddin, A. Asqarov [2: 680], G'. Boboyorov va F. Djumaniyozova kabi olimlarning ilmiy ishlarida Kidariylar haqida ma'lumotlar berilgan.

Kidariylar, shuningdek, kidariy xunlari nomi bilan ham tanilgan, Markaziy Osiyoda muhim tarixiy iz qoldirgan ko'chmanchi xalq hisoblanadi. Milodiy IV asrda paydo bo'lgan [8: 132] Kidariylar mintaqadagi siyosiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Kidariylarning ildizlari O'rta Osiyo dashtlariga boradi va ular xun qabilalari ittifoqining bir qismi bo'lgan. G'arb

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.
e-mail manzil: saparovsarboz437@gmail.com. ORCID: 0009-0006-9219-8705

tomon siljib, oxir-oqibat bugungi O'zbekiston, Afg'oniston, Pokiston va Shimoliy Hindiston hududlarida hukmronlik qilishgan.

IV asrda kidariylar kuchayib, Hindistondagi qudrati pasayib borayotgan Gupta imperiyasi hamda Forsdagi zaiflashayotgan Sosoniylar imperiyasining hududiy bo'shliqlarini egallashga muvaffaq bo'lishdi. Biroq ularning hukmronligi uzoq davom etmadi. Shunga qaramay, kidariy podshohlarining nomlari va unvonlari zarb qilingan tangalarda aks etgani haqida K. Shoniyozov ma'lumot bergan [8:68]. Kidariylar o'zbek xalqining shakllanishida katta rol o'ynamagan bo'lsa-da, ular ilk o'rta asrlarda mintaqaning siyosiy va harbiy jarayonlariga ta'sir o'tkazgan.

Kidariylarning kelib chiqishi haqida turli ilmiy qarashlar mavjud bo'lib, ular odatda uch guruhga ajratiladi. Birinchi yondashuv ularni kichik yuechjilar bilan bog'laydi, bu fikr xitoy yozma manbaalariga asoslangan. Ikkinchi yondashuv esa ularni xioniylar bilan bir deb hisoblaydi, bu nuqtai nazar asosan fors hamda yunon manbalariga asoslanadi. Uchinchi yondashuv esa kidariylarni eftaliylarga yaqin bo'lgan qabila deb ko'rsatadi. Ushbu yondashuvlarning farqlari quyidagicha: kichik yuechjilar nazariyasi xitoy manbalariga asoslangan bo'lsa, xioniylar, kidariylar va eftaliylar umumiy xun deb hisoblanishi asosan fors hamda yunon manbaalari bilan mustahkamlangan. Shunga qaramay, barcha qarashlar umumiy nuqtayi nazarga kelmagan (buni tarixchilar tomonidan Sosoniylar shahanshoi Pero'z bilan jang qilib uni mag'lub qilganlarni Kidariylar bilan Eftaliylar o'rtasidagi chalkashlikda ham ko'rishimiz mumkin). Ilk o'rta asrlarda, xususan, V asrning birinchi choragida Markaziy Osiyoning shimoli-sharqiy hududlaridan, Sirdaryo va Orolbo'yi orqali ko'chmanchi kidariylar kirib kelgan. Ayrim tadqiqotchilar ularning dastlab Sharqiy Turkistondan Pomir-Badaxshon orqali siljib kelganini ta'kidlaydi. Hukmdori Kidar nomi bilan bog'lanib, bu xalq kidariylar deb atalgan. Ular Sosoniylar bilan bir necha bor qurolli to'qnashuvlarga kirishib, 456-yilda og'ir mag'lubiyatga uchraganlar. Shu bilan birga, eftaliylarning bosimi ostida Shimoliy Hindistonga chekinishga majbur bo'lishgan va u yerda 75 yil davomida hukmronlik qilganlar [5: 11].

Kidariylar haqida aniq ma'lumotlar kam bo'lsa-da, xitoy manbalariga asoslanib, ularning etnik ildizlari kichik yuechjilar bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini taxmin qilish mumkin. Xitoy voqeanavistlarining yozishicha, miloddan avvalgi II asr o'rtalarida xunlarning hujumlaridan jabr ko'rgan yuechjilarning katta guruhi - Da yuechjilar, Tangritog' (Tyanshan)ning shimoli-sharqiy hududlarini tark etib, janubga, Toxariston tomon ko'chib borishgan. Aynan shu yuechjilardan milodiy I asrda Kushonlar sulolasi vujudga kelgan [8: 132].

Tarbag'atay va Sharqiy Turkiston hududlarida qolgan yuechjilar kichik yuechjilar deb atalgan. Ular jujanlarning bosimiga uchraganidan so'ng, 417-418-yillarda o'z yurtlarini tark etib, 420-yilda mintaqaga kelib joylashishgan va ularning markazi Bolo qo'rg'onida joylashgan edi [8: 68].

Xitoyshunos olim A. Xo‘jayevning tadqiqotlariga ko‘ra, So‘nggi Vey sulolasi (Shimoliy Vey, 386–535) davrida Da yuechjilar jujanlar bilan chegaradosh hududlarda yashagan. Jujanlarning bosqinlaridan so‘ng, Kidara o‘z xalqi bilan Baklo (Bolo , 薄罗) shahriga ko‘chgan. Ushbu shahar, ehtimol, Bahra deb ham nomlangan va Fudisha (弗敬沙) shahridan g‘arbda joylashgan bo‘lib, bu ikki maskan orasidagi masofa taxminan 114 km edi. Keyinchalik Kidara o‘z qo‘shini bilan tog‘larni kesib o‘tib, janubga yo‘l oldi va Shimoliy Hindistonni zabt etdi. Natijada u besh qirollikni o‘ziga qaram davlatlarga aylantirdi. Tayuy (424–451) hukmronligi davrida uning yurti hunarmandlari Shimoliy Vey poytaxtiga borib, metall eritish, to‘qimachilik va rangli shisha ishlab chiqarish sirlarini bilishlarini bildirishgan. Keyinchalik ular Vey hududida konchilik bilan shug‘ullangan [8: 205–206].

A. Xo‘jayev o‘z tadqiqotlarida kidariylarning kelib chiqishi, ularning hukmronlik qilgan hududlari hamda So‘nggi Vey sulolasi bilan aloqalari haqida ba’zi ma’lumotlar keltiradi. Biroq ularning Markaziy Osiyoga kelib chiqishi va etnik ildizlariga oid chalkashliklar hanuz aniq hal qilinmagan. Bundan tashqari, bu hududlardagi siyosiy ziddiyatlarga ham to‘liq oydinlik kiritilmagan.

Kidariylar yangi hududlarda ham beqaror siyosiy muhitga tushib qolgan. Ular eftaliylar bilan ittifoq tuzib, Sosoniylarga qarshi kurashgan. V asrning 20-yillarida 6kichik yuechjilar Kushon davlatida hokimiyatni qo‘lga kiritgan bo‘lishi mumkin, ammo ular uzoq vaqt hukmronlik qila olmagan. Sosoniylarning zarbasidan keyin, Sidolo boshchiligidagi yuechjilar Toxaristondan janubga yo‘l olib, Afg‘onistonning janubi-sharqiy hududlariga joylashganlar. Bu yerda Sidolo o‘z hukmronligini o‘rnatib, «Kidara Kushon Sha» (Kidaro kushonlar shohi) nomi bilan tanga zarb qilgan. Bu esa ularning o‘zlarini Kushon davlatining vorislari deb hisoblaganlarini ko‘rsatadi.

477-yilda Gandharadagi kidariylar Xitoyga elchilik yuborganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan bo‘lsa, oradan qariyb ellik yil o‘tib, 520-yilda Gandharaga tashrif buyurgan xitoylik ziyoratchi Song Yun eftaliylar tomonidan bu hudud bosib olinib, o‘z hukmdorini o‘rnatganligini yozib qoldirgan [3: 31–43]. Hind manbalarida Gupta sulolasi hukmdorlari «Huna»lar deb atagan dushman bilan kurash olib borgani ta’kidlanadi. Tadqiqotchi F. Djumaniyozovanning fikriga ko‘ra, hind manbalaridagi ushbu «Huna» atamasi nafaqat eftaliylarga, balki ulardan avval Hindistonga kirib kelgan kidariylarni ham o‘z ichiga olishi mumkin. Shuningdek, 522-yilda juanjuanlar hukmdori P’o-lo-men bilan yaqin aloqalar o‘rnatilgan bo‘lib, manbalarda ularning quda-andachilik munosabatlari haqida ham so‘z boradi. Aynan shu davrda, V asr oxiri va VI asr boshlarida Gandhara hamda butun Shimoliy Hindistonga eftaliylar hujum boshlagan.

424-yilda Sidolo Hindiston shimoliga yurish qilib, bir qancha viloyatlarni egallashga muvaffaq bo‘lgan. «Shimoliy xonadonlar tarixi» («Beyshi»)da Sidolo boshliq yuechjilar Hindistonga yurish qilib, besh davlatni bo‘ysundirgani haqida yozilgan. Biroq, bu hududlar tez orada hindlar tomonidan qayta egallangan.

Shunga qaramay, Hindiston shimolidagi ayrim viloyatlar bir muncha vaqt kidariylar tasarrufida qolgan [8: 133–134].

Keltirilgan ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, kidariylar Kushon davlatining inqirozi jarayonida 420-yilda hokimiyatni egallab, 468-yilgacha Movoraunnahr va Toxaristonda hukmronlik qilgan. Keyinchalik ularning yetakchisi Sidalo nomiga bog'lab, bu guruh «kidariylar» deb atalgan. Kidariylarning kelib chiqishi kichik yuechjilar bilan bog'liq ekani ehtimoldan xoli emas. K. Shoniyozovning ta'kidlashicha, kidariylar aslida Kushonlarning avlodi bo'lib, katta yuechjilar yurgan yo'ldan yurmasdan, Markaziy Osiyoga kelgan. Keyinchalik esa migratsiya jarayonlari natijasida ular Hindistonga ko'chgan.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, Kidariylar nomi Markaziy Osiyoning ayrim tarixiy joy nomlarida ham aks etgan. Xususan, arab va fors geograflari X asrda qayd etgan Kadar (uning nomi *Kadir* shaklida ham keltirilgan) shahri Kidariylar sulolasi asoschisi Kidar nomi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ushbu shahar Isfijob va Usbinikat orasida joylashgan bo'lib, uning xarobalari hozirgi Quyruqtepa hududida aniqlangan. Shahar keyinchalik musulmon geograflari tomonidan Borob (Forob) deb qayd etilgan bo'lsa-da, bu hududning ilk davrlardagi tarixi Kidariylar bilan bog'liq bo'lishi ehtimoli mavjud [4: 269–270].

Aynan Markaziy Osiyoga kidariylarning kirib kelishi haqida yana bir o'zbekistonlik Sh. Kamoliddinning tadqiqotlariga ko'ra, turkiy xalqlarning Toxariston va Xuroson hududlariga kirib kelishi Turk xoqonligi tashkil topishidan ancha avval sodir bo'lgan degan fikrni qayd etib o'tgan. Bu jarayon xioniylar, kidariylar va eftaliylardan iborat harbiy-qabila konfederatsiyalarining shakllanish davriga to'g'ri keladi [7: 82].

Turkiy qabilalar IV–V asrlarda ilk bor Xurosonga kirib kelib, Sosoniylarga qarshi kurash olib borgan xioniy, kidariy va eftaliy qabilalar ittifoqining tarkibida harbiy harakatlarda qatnashganlar. Hozirgi Eron hududida turkiy xalqlarning izlari hanuz saqlanib qolgan bo'lib, bu yerda qadimgi turkiy lahjalarning izlari va turkiy kelib chiqishga ega joy nomlari uchraydi. Numizmatik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xioniy va kidariy qabilalari IV asrning 80-yillariga kelib, Sosoniylar imperiyasining sharqiy hududlarida yashay boshlaganlar [1: 67]. Biroq, muallif ularning keyingi siyosiy jarayonlarga ta'siri haqida batafsil ma'lumot bermagan.

Ushbu maqolada o'zbekistonlik olimlarning kidariylar tarixi bo'yicha olib borgan tadqiqotlari tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kidariylar IV–V asrlarda Markaziy Osiyoda muhim siyosiy rol o'ynagan, biroq ularning kelib chiqishi, etnik tarkibi va siyosiy faoliyati haqida ilmiy jamoatchilik orasida turli qarashlar mavjud. O'zbek tarixchilari – A. Xo'jayev, K. Shoniyozov, Sh. Kamoliddin, A. Asqarov, G'. Boboyorov va F. Djumaniyozova kabi olimlar kidariylarning etnik ildizlari, Kushonlar va Sosoniylar bilan bo'lgan munosabatlari, Shimoli-G'arbiy Hindiston hududidagi harakati va ularning numizmatik merosi bo'yicha qimmatli ilmiy yondashuvlarni ilgari surganlar.

Shuningdek, maqolada o'zbek olimlarining tadqiqotlarida uchraydigan asosiy yondashuvlar va ularning turli manbalarga asoslanishi tahlil qilindi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar kidariylarning kelib chiqishini kichik yuechjilar bilan bog'laydilar. O'zbek tarixchilari tomonidan olib borilgan numizmatik, arxeologik va yozma manbalarga asoslangan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kidariylar o'zlarini Kushon davlatining merosxo'rlari sifatida ko'rsatgan va o'z davrida mintaqaning harbiy-siyosiy jarayonlariga katta ta'sir ko'rsatgan.

Biroq, ushbu tadqiqotlar davomida hanuz to'liq aniqlanmagan masalalar ham mavjud. Chunki deyarli barcha yuqoridagi nomlari qayd etib o'tilgan olimlarning tadqiqotlarda Kidariylar davlati bosh mavzu bo'lmay, mana shu davrdagi arxeologik va boshqa yo'nalishdagi tadqiqotlardir. Masalan A. Asqarov «O'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi» kitobida faqatgina kidariylar nomini sanab o'tgan [2:680]. Kidariylarning madaniy va siyosiy merosi, ularning Markaziy Osiyo hamda Toxaristondagi roli, shuningdek, Hindistondagi faoliyati bo'yicha yangi ilmiy tadqiqotlarga ehtiyoj bor. O'zbek olimlari tomonidan olib borilayotgan izlanishlar ushbu mavzuni yanada chuqurroq o'rganish imkonini beradi va kelajakda yangi arxeologik hamda numizmatik dalillar orqali kidariylarning tarixdagi o'rnini aniqroq belgilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абу-л-'Аббос Аҳмад ибн Йаҳйо ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С. Камолиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 439 б.
2. Асқаров А.. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 680 б.
3. F. Djumaniyazova. V– VI asrlardagi Markaziy Osiyo va Shimoliy Hindistonda yangi siyosiy kuch — eftaliylar/oq xunlar tarixiga doir // Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi va o'rta asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklari manbashunosligi ilmiy anjumani to'plami. – Toshkent, 2023.
4. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард: араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С. Камолиддин. – Тошкент, 2011. –399 б.
5. J. M. Kamolov. Markaziy Osiyoning ilk o'rta asrlar davri davlatchiligida Eftaliylar davlatining tutgan o'rni. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya. – Toshkent, 2023. – 141 б.
6. А. Ходжаев. Из истории древних тюрков. – Алматы, 2011. – 275 б.
7. Sh. Kamoliddin. Ancient Turkic Toponyms of the Middle Asia. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH, 2010. – 185 P.
8. К. Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 462 б.

THE ARTICLES OF ZARIF BASHIRI IN THE TURKISTAN COMMUNIST PARTY NEWSPAPER «TURKISTON»

Abstract. *This paper aims to clarify the details and role of the public relations activities carried out by Zarif Bashiri (1888-1962), a Jadid intellectual who was active as a Tatar literary figure and journalist, in the Turkistan Communist Party's official newspaper, «Turkiston». Zarif Bashiri was engaged in literary and journalistic activities throughout Central Asia even before the establishment of Soviet regime in the region. In the 1920s, he was based in Tashkent and contributed numerous articles to «Turkiston». Although later research has treated Zarif Bashiri as a Tatar literary figure, there are few studies that focus on him and analyze the details of his activities. Galimov conducted comprehensive research on Bashiri's literary and journalistic activities and aimed to reassess him as one of the figures who built the golden age of Tatar literature [Галимов 16]. However, Galimov's research barely touched on Bashiri's journalistic activities in the 1920s, and there is insufficient analysis of what kind of public relations activities Bashiri conducted in the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic.*

Based on the above, this paper investigates Bashiri's articles in «Turkiston». Furthermore, this paper focuses on Zarif Bashiri as an example to elucidate what kind of ideologies and principles reporters based their public relations activities on in the «Turkiston» newspaper, and what roles they had when writing articles. Therefore, this paper examines the purpose and role under which Zarif Bashiri, a Tatar Jadid intellectual, conducted public relations activities in «Turkiston», an Uzbek newspaper in Arabic script.

Introduction. This paper aims to elucidate the intentions and roles of Zarif Bashiri (1888–1962), a Jadid intellectual who was active as a Tatar literary figure and journalist, in his public relations efforts for the Turkistan Communist Party's newspaper «Turkiston».

From the late 19th century to the early 20th century, Central Asia saw political and educational movements arise, triggered by the educational issues of Muslim society under the Russian Empire. These movements were called the Jadid movement because they revolved around the establishment of «New Method (Usuli Jadid) school» as a reform movement. Alongside the educational reforms promoted by the Jadid movement, a characteristic activity was the enlightenment efforts using literature and discourse, such as the publication of periodicals and books, and the creation of literary and performing arts works. The intellectuals who carried out this Jadid movement

¹ University of Tsukuba (Doctoral program), Japan.
E-mail: Ishimi110303@gmail.com. ORCID: 0009-0007-9183-4973.

are referred to as Jadid intellectuals. Naganawa categorized Tatar Jadid intellectuals according to their characteristics. Originally, those who aimed at reforming society as a whole were considered Jadid intellectuals, while conservative religious figures opposing them were termed Qadim. However, this classification makes it difficult to perceive the diverse positions and thoughts within the Jadid intellectuals. Therefore, Naganawa used terms that were actually used in the early 20th century, such as «religious figures (Руханилар),» «youth (Яшъләр),» and «intellectuals (Зыялылар),» to categorize their characteristics and positions. Particularly, the «youth» were mainly those born in the 1870s-1880s and were educated in New Method Schools and government schools. They not only criticized Islamic society but also criticized reformist «religious figures,» and many of them emerged as socialists. Naganawa defines these «youth» as «new intellectuals» [長縄30]. This paper focuses on Zarif Bashiri, a Tatar Jadid intellectual, who corresponds to the «youth» as described by Naganawa. Zarif Bashiri criticizes Islam as the factor that hinders the development of the nation in his literary and journalistic works [Галимов 16: 47]. On the other hand, many of his works incorporate socialist ideas.

Zarif Bashiri was born on May 5, 1888, in Kazan and was active as a writer, translator, and journalist. His works were written in Tatar, Uzbek, and Uyghur. In 1908, he worked at the printing company «Karimov Khusainov Co.» in Orenburg, where he was responsible for proofreading the magazine «*Chukech*.» In 1909, he served as a teacher in the villages of Penza and Tambov provinces. In 1913, he moved to Qapal and worked in the editorial department of newspapers and magazines in Almaty from 1917. After working in the Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic from 1918 to 1919, he continued his writing activities in Uzbek and Uyghur in Tashkent. From 1930 to 1932, he worked in Donbas, Ukrainian Soviet Socialist Republic, and relocated to Ufa in 1933. He was arrested as an «enemy of the people» on April 29, 1938, but was released in 1956. He rejoined the Bashkir Writers' Union but passed away in 1962 [Хасанов 23: 321–322].

In the 1920s, when Zarif Bashiri moved to Tashkent and was active, he was also involved in editing and writing for periodicals in Central Asia. Zarif Bashiri contributed numerous articles to «*Turkiston*», the official newspaper of the Turkistan Communist Party, which is the focus of this paper. «*Turkiston*» was a Communist Party newspaper written in Arabic-script Uzbek in the Turkistan Autonomous Soviet Socialist Republic (hereafter, the Turkistan Autonomous Republic), with its primary propaganda target being the Uzbek people. This paper aims to explore the role that Zarif Bashiri, a Tatar Jadid intellectual, played in «*Turkiston*», which had such characteristics, and what kind of propaganda he conducted.

Newspaper «*Turkiston*». The newspaper «*Turkiston*» was a daily political and social newspaper published by the Turkistan Communist Party in the

capital of the Turkistan Autonomous Republic, Tashkent, starting from September 13, 1922. The «*Turkiston*» newspaper was established as a continuation of the «*Ishtirokiyun*» newspaper, which had been published since June 12, 1918, and the «*Qizil Bayroq*» newspaper, which had been published since December 12, 1921. The «*Turkiston*» newspaper consisted of a total of 411 issues and ceased publication two days before December 5, 1924, when the proclamation of the establishment of the Uzbek Soviet Socialist Republic was officially made. Subsequently, «*Qizil O'zbekiston*» was published as a continuation of «*Turkiston*».

When the publication of the «*Turkiston*» newspaper began, it had an initial circulation of 2,500 copies, which later increased to 7,500 copies [Нуриддинова 19: 14–15]. As of 1924, the «*Turkiston*» newspaper was one of only three Arabic-script Uzbek language Communist parties' newspapers published in the Turkistan Autonomous Republic, alongside the «*Zarafshon*» and «*Farg'ona*» newspapers. Notably, «*Turkiston*» played a central role as an Arabic-script Uzbek language Communist parties' newspaper [1].

During 1922–1924, when the «*Turkiston*» newspaper was being published, Zarif Bashiri was based in Tashkent and worked in the editorial offices of magazines and newspapers. His contributions to the «*Turkiston*» newspaper were part of his broader activities, which included promoting the ideology of the Russian Communist Party in various regions, such as the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic and the Kirghiz Autonomous Soviet Socialist Republic.

Previous research. This section reviews previous research that evaluates Zarif Bashiri. The study by Zalesskaya et al. provided a comprehensive investigation into the history of Tatar literature during the Soviet era. Zarif Bashiri is briefly mentioned in the section concerning «poetry.» However, it only touched on how Yarli Karim (1901–1937) criticized the poetry of some poets, including Zarif Bashiri, as revering the «ghosts of feudalism» in contrast to socialist labor ideology [Залеская 20]. This study by Zalesskaya did not address the works, activities, or career of Zarif Bashiri, nor did it provide a detailed analysis of Bashiri. As Galimov, who is written later in this paper, also mentioned in his research, Zarif Bashiri was not highlighted as a Tatar literary figure.

Brophy pointed out that Zarif Bashiri had interactions with the Taranchi intellectual Nazarkhoja Abdusamadov (?–1951) as early as 1913. Bashiri showed an interest in the ethnography of Turkic peoples within the Russian Empire and, rather than emphasizing a unified Turkic identity, aimed to investigate the particularities of various Turkic peoples and sought solidarity with them within the Russian Empire as early as 1913 [Brophy 3]. Brophy's study revealed the broad scope of Zarif Bashiri's activities. It is noteworthy that in 1913, Zarif Bashiri aimed to highlight the uniqueness of Turkic peoples and sought solidarity. However, Brophy's research primarily focused on the

Islamic reform among the Taranchi in early 20th century Xinjiang and did not trace the detailed activities of Zarif Bashiri.

Additionally, Galimov pointed out that Zarif Bashiri had not been a focal point in contemporary Tatar literary circles, and that no comprehensive investigation or analysis had been conducted on his activities due to his itinerant lifestyle. Galimov evaluated Zarif Bashiri as a figure who contributed to the golden age of Tatar literature and aimed to assess Bashiri from multiple perspectives. He noted that Bashiri's works tend to express ideals directly, expose the current state of the Tatars, awaken people's self-awareness, and aim to nurture patriotism and civic consciousness. Moreover, Bashiri's works are rich in regional characteristics, reflecting Tatar nationality and thought, and are based on the idea that education is necessary for people's spiritual and material development, which is one of the central and universal themes of his literary works [Галимов 16].

In Galimov's research, it is mentioned that Zarif Bashiri believed that periodicals has the power to influence the consciousness of the masses and enlighten them. However, Galimov's study focused on «Zarif Bashiri as a Tatar intellectual and literary figure», aiming to reevaluate Bashiri within Tatar literature, and thus did not delve into the details of his extensive activities in Central Eurasia and his journalism endeavors. While the research centered on the article Zarif Bashiri contributed to «*Shura*» in 1909, highlighting his deep interest and knowledge regarding not only the Tatar people but also the Turkic peoples, it did not extensively cover his journalistic activities in Central Asia during the 1920s, nor did it sufficiently examine his writings in the newspaper «*Turkiston*».

This study explores the details, intentions, and roles of Zarif Bashiri's public relations activities in the Turkistan Communist Party newspaper «*Turkiston*», based on the aforementioned evaluations of Zarif Bashiri. Given that the newspaper «*Turkiston*» served as the organ of the Turkistan Communist Party, it is expected that Bashiri's articles in this newspaper reveal his stance and interest in relation to Communist Party ideology. This paper focuses on these aspects.

Articles on literary works and writers. An overview of Zarif Bashiri's articles in «*Turkiston*» reveals critiques of literary works and writers. Among them, the article titled «Tatar-Bashkir Poet Gafuri (In Connection with His 20th Anniversary)» [25: 3] published in issue 139 on June 2, 1923, and the article titled «Uzbek Poet Elbek» [26: 1] published in issue 151 on July 1, 1923, critique the poetic qualities of Majit Gafuri (1880–1934), considered a Tatar-Bashkir poet, and Elbek (1898–1938), who was the Uzbek Education Commissioner of the Turkistan Autonomous Republic at the time. In these two articles, not only are the individuals being discussed different, but they are also treated as poets belonging to different nationalities, Tatar-Bashkir and Uzbek. However, the evaluation criterion used by Zarif Bashiri for them is

identical, conforming to the uniform ideology of the Russian Communist Party.

The article «Tatar-Bashkir Poet Gafuri (In Connection with His 20th Anniversary)» celebrates the 20th anniversary of Gafuri's activities in the literary world as of June 3, 1923. While Tatar-Bashkir literature began in the late 19th century and came to light in the early 20th century, it initially could not convey the ideals of the socialist revolution through literature. It states that Gafuri became a pioneer of Tatar-Bashkir poetry that conveyed new revolutionary thoughts and ideals. Gafuri's works are favorably evaluated for spreading the ideology of the socialist revolution among the people by Zarif Bashiri.

On the other hand, the article on «Uzbek Poet Elbek» was written because, despite the publication of the poetry collection «*O'zbek yosh shoirlari*» (*Young Uzbek Poets*) by comrades Fitrat, Cho'lpon, Elbek, and Batu, and Elbek's «*Armug'on*» by the Turkistan Autonomous Republic National Publishing House, there had been no prior critiques or discussions in periodicals. In the article, Bashiri appraises Elbek as one of the most versatile Uzbek poets and commends that Elbek's poetry is not fanciful but rather aligned with the common people. The article concludes with a hope that Elbek would become a pioneer in establishing the path to proletarian literature in the Uzbek literary scene.

In these two literary critiques by Bashiri, both Gafuri and Elbek are positively evaluated as figures who focus on the people and who spread Communist Party ideology through poetry. However, these critiques hardly focused on the literary position or uniqueness of the Tatar-Bashkir and Uzbek nationalities.

Brophy pointed out that Bashiri was investigating the particularities of various Turkic groups [Brophy 3: 140–141]. Galimov also mentioned that Bashiri serialized articles in the newspaper «*Shura*,» in which he accurately depicted the customs and habits of the Tatars, Chuvash, and Uzbeks, and described their commonalities and particularities influenced by religion, social status, culture, and history [Галимов 16: 128]. Bashiri had been directing his interest towards Turkic national groups and engaging in writing activities even before the ideology of the Russian Communist Party had fully penetrated and Central Asia came entirely under Soviet rule. However, in Bashiri's literary critiques in the newspaper «*Turkiston*,» there is little indication of concern for national characteristics, and the critiques are conducted based on evaluations rooted in Communist Party ideology.

«Turkiston» newspaper and Zarif Bashiri's target audience. The newspaper «*Turkiston*» was an Arabic-script Uzbek language publication issued in the Turkistan Autonomous Republic, with a focus on the «Uzbek» peoples. Zarif Bashiri contributed numerous articles to the «*Turkiston*» newspaper, and several of his articles also focused Uzbek [8: 21]. By examining

Bashiri's articles more closely, it is possible to discern whom he targeted as his audience and from what perspective he wrote his articles.

In the article «Publishing and Literature» [27: 3] published in issue 215 on January 3, 1924, and the article «The Technology of Publishing» [28: 26] published in issue 337 on August 26, 1924, Bashiri focused on the state and challenges of publishing within the Turkistan Autonomous Republic. The «*Turkiston*» newspaper was published and circulated within the Turkistan Autonomous Republic. Consequently, the focus of Bashiri's articles remained primarily on matters concerning the Turkistan Autonomous Republic. In the article «House of Education» [29: 19] published in issue 211 on December 19, 1923, Bashiri referred to the Turkistan Autonomous Republic as «our country,» indicating a strong awareness of the newspaper's circulation within the republic. In these articles, Bashiri assumed the role of a journalist conducting public outreach, taking into account the readership and circulation of the «*Turkiston*» newspaper, rather than adopting the stance of a Tatar literary figure.

Zarif Bashiri's perspective on Islam in his articles. Galimov analyzed the works of Zarif Bashiri and pointed out that Bashiri believed that Islamic clergy hindered the development of the nation [Галимов 16: 47]. Although Bashiri's articles do not exhibit Islamic characteristics or normative consciousness, there are articles that mention the Caliphate.

In the article titled «The Opinion of Kazan's Ulema on the End of the Caliphate», [30: 12] published in issue 326 on August 12, 1924, Bashiri cited a critique of the Caliphate submitted by Kazan's Ulema in issue 136 of the «*Tatarston*» newspaper. This article reveals Bashiri's own perspective on the Caliphate, offering a glimpse into his stance on Islam. The article details the opinion of Kazan's Ulema that the Caliphate is no longer necessary and even has a negative impact on Muslims. Bashiri agreed with this viewpoint. Additionally, he criticized the Caliph's choice to continue opening traditional maktabas despite the existence of more civilized and improved maktabas. Thus, Bashiri's view on Islam, as demonstrated by quoting the opinion of Kazan's Ulema, was critical.

The «*Turkiston*» newspaper was the organ of the Turkistan Communist Party, a local branch of the Russian Communist Party, and frequently featured critical views on religion based on Communist Party ideology. Therefore, the content of this article aligns with the newspaper's policy. At the same time, it corresponds with the critical attitude towards Islam that Galimov noted as a characteristic of Bashiri's works. Furthermore, Bashiri aligns with the characteristics of Tatar Jadid intellectuals, as described by Naganawa [長縄 30], who stated that many Tatar intellectuals born in the 1870s and 1880s were more versed in Western scholarship than in Islamic studies, criticized religious figures and rose as socialists. Bashiri can be seen as one of Naganawa's «new intellectuals,» and from this standpoint, he engaged in journalistic activities.

Conclusion. When reviewing Zarif Bashiri's articles in the «*Turkiston*» newspaper, it becomes evident that while he wrote articles based on literary knowledge, such as critiques of literary figures, he largely engaged in public relations without adopting the stance of a Tatar literary figure. Many of Bashiri's articles, ranging from literary criticism discussed in this paper to current affairs, strongly emphasized the promotion of Communist Party ideology and activities. Galimov highly regarded Zarif Bashiri as a key figure in the golden age of Tatar literature. However, in the «*Turkiston*» newspaper, Bashiri acted as a journalist conveying the intentions of the Russian Communist Party, taking on the role of enlightening the people of the Turkistan Autonomous Republic or the Uzbeks with Russian Communist ideologies.

Previous studies by researchers like Galimov and Brophy highlighted Bashiri's interest in Turkic peoples as a characteristic of his activities. An overview of Bashiri's articles published in the «*Turkiston*» newspaper shows that he wrote about various Turkic peoples, such as the Tatar-Bashkirs, Uzbeks, and Uyghurs [31: 3]. However, he prioritized evaluating and promoting these peoples from the perspective of Communist Party ideology over national positions or uniqueness.

While previous research also touched on Zarif Bashiri's agreement with and activities in line with Communist Party ideology, in the «*Turkiston*» newspaper, there is little evidence of his role as a Tatar literary figure. Instead, he predominantly served as a propagator of Russian Communist Party ideology.

Reference

1. Anqoboy «Markazlashtirish kerak». – *Turkiston*. №. 282, 1924. 6.2.
2. Abdirashidov Z. Türkistan Ceditçilerinin Eserlerinde Türkistan Algısı. «*Türkistan*». – Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. – 2023
3. Alexandre A. Bennigsen, S. Wimbush, E. *Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World*. – Chicago: Center for Middle Eastern Studies, 1980
4. Brophy D. *Uyghur Nation -Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*. – England: Harvard University Press, 2016.
5. Chokaev M. Turkestan and the Soviet regime. *Journal of The Royal Central Asian Society*, 18(3), Volume 18, Issue 3, 1931. – P. 403–420.
6. Gill G. *The Collapse of a Single-Party System: The Disintegration of the Communist Party of the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994
7. Gregor R. *Resolutions and Decisions of the Communist Party of the Soviet Union Volume 2: The Early Soviet Period 1917-1929*. – Toronto: University of Toronto Press, 1974.

8. In addition to the aforementioned article concerning Elbek, there is also Z. Bashiri's «Qizil O'zbek matbuoti va uning ishchilar orasida tutgan o'rini» – *Turkistan*. №. 294. 1924. 6.21.
9. Kain K. M. Early Soviet Visual Antireligious Propaganda. *Slavic & East European Information Resources*, Volume 19, Issue 3-4, 2018. – 216–241 p.
10. Khalid A. *Making Uzbekistan–National, Empire, and Revolution in the Early USSR*. – New York: Cornell University Press, 2016.
11. Martin T. *The Affirmative Action Empire*. – New York: Cornell University Press, 2001.
12. Papp D.S. Toward an Estimate of the Soviet Worldview. *Naval War College Review*, Vol. 32, No. 6, 1979. – P. 60–77.
13. Pipes R. *Russia Under the Bolshevik Regime*. – New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 1993.
14. *A Concise History of the Russian Revolution*. – New York: Random House, 1995
15. Sabol S. The creation of Soviet Central Asia: the 1924 national delimitation. *Central Asian Survey*, 14(2), 1995. – P. 225–241.
16. Samoilenko S.A. and Karnysheva M. Character Assassination as Modus Operandi of Soviet Propaganda. *The SAGE Handbook of Propaganda*. – United Kingdom: SAGE Publications, 2020.
17. Абдуллаев Р.М. и др. *Туркестан в начале XX века: к истории*. – Ташкент: Шарқ, 2000.
18. Галимов С. Ф. *Литературно-Художественное и Публицистическое Наследие Зариф Башири*. – Казань: Академия Наук Республики Татарстан Институт Языка, Литературы и Искусства им. Г. Ибрагимова, 2017.
19. Эшпұлатов Б. и др. *Ўзбекистон Совет мустамлакачилими даврика*. – Тошкент: Шарқ, 2000.
20. Муҳаррир А. и др. 2019 *Туркестан Ижтимоий-Сиёсий Маданий Ҳаётида Татарлар*. – Ташкент: Илмий нашр.
21. Нуриддинова Ф. *Миллий Матбуот Фихристи – «Иштирокиюн», «Қизил Байрок», «Туркистон» ва «Қизил Ўзбекистон» Газеталарида Эълон Қилинган Мақолалар Изоҳли Библиографияси (1918-1930)*. – Ташкент: Мумтоз Сўз, 2020
22. Залесская Л.И. и др. *История татарской советской литературы*. – Москва: Наука, 1965.
23. Зиё А. *Ўзбек давлатчилиги тарихи*. – Тошкент: Шарқ, 2001.
24. Зиёев Ҳ. *Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари)*. – Тошкент: Шарқ, 2006.
25. Bashiri Z. «Tatar-Boshqird shoir Gafuri. (Uning 20yillik yubiley munosabati bilan)» *Turkiston* No.139. 1923.6.3.
26. Bashiri Z. «O'zbek shoir Elbek» *Turkiston* No.151. 1923.7.1.

27. Bashiri Z. «Matbuot va adabiyot» *Turkiston* No.215. 1924.1.3.
28. Bashiri Z. «Matbuotchilik hunar» *Turkiston* No.337. 1924.8.26.
29. Bashiri Z. «Maorif uyi» *Turkiston* No.211. 1923.12.19.
30. Bashiri Z. «Xalifalikning bitirilish to'g'risida Qazan dini Ulamosining fikri» *Turkiston* No.326. 1924.8.12.
31. Bashiri Z. «Uyg'ur inqilobchilarining besh yillik bayrami» *Turkiston* No.228. 1924.2.3.
32. Хасанов М. Х. et al. (2002) *Татарская энциклопедия*. Казань: Ин-т Татарской энциклопедии.
33. 浅村卓生 2007 「1924-1934年における「ウズベク語」理念の模索」『ロシア・東欧研究』第36号 48-60頁。
34. 2011 「ウズベキスタンにおける言語政策と国家史」『歴史の再定義—旧ソ連圏アジア諸国における歴史認識と学術。教育—』東北大学東北アジア研究センター、83-117頁。
35. – 2015 『国家建設と文字の選択』東京:風響社。
36. 木村英亮 1993 『スターリン民族政策の研究』東京:有信堂高文社。
37. 熊倉潤 2014 「民族自決と連邦制 —ソ連中央アジア国家建設(1923-1924)」『ロシア史研究会』94号3-21頁。
38. 小松久男 1996 『中東イスラム世界7 革命の中央アジア—あるJadidの肖像』東京:東京大学出版会。
39. 長縄宣博 2003 「ヴォルガ・ウラル地域の新しいタタール知識人--第一次ロシア革命後の民族に関する言説を中心に」スラヴ研究第50号33-59頁。
40. – 2016 A Civil Society in a Confessional State? Muslim Philanthropy in the Volga-Urals Regions. Russia's Home Front, 1914-1922: *The Experience of War and Revolution*. P. 59-78.
41. – 2019 Elusive Piety: Haji Logistics and Local Politics in Tatarstan, Dagestan and the Crimea. *Religion State & Society*, vol47-3. – P. 307-324.

КИТОБАТ УЛ-АТФОЛ: ВКЛАД МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ В РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация. Махмудходжа Бехбуди (1875-1919) занимает видное место в истории Центральной Азии как просветитель, писатель, журналист и реформатор, чья деятельность пришлась на период глубоких социальных и политических изменений в Туркестане. Будучи одним из лидеров движения джадидов, он стремился к модернизации образования и пробуждению национального самосознания среди народов Туркестана. Среди его многочисленных трудов особое значение имеет учебное пособие «Китобат ул-атфол», изданное в 1908 году, название которого переводится как «Детское письмо» или «Книга для детей». Настоящий отчет посвящен всестороннему анализу этого произведения, рассматривая его исторический контекст, педагогический подход, содержание, влияние на джадидское образование и развитие узбекской письменной культуры, а также его современную значимость.

Махмудходжа Бехбуди родился в 1875 году в Самарканде в семье религиозных ученых. Получив традиционное исламское образование в медресе Самарканда и Бухары, он испытал влияние модернистских идей, распространявшихся в мусульманском мире, особенно из Османской империи, Египта и России, что побудило его к поиску знаний за пределами устоявшихся институтов. Его поездки в Россию и на Ближний Восток[3:202] позволили ему ознакомиться с новыми методами обучения и прогрессивными социальными движениями. Бехбуди стал одним из ведущих деятелей и основателей джадидского движения в Туркестане, целью которого была модернизация образования и культуры среди мусульманских общин Российской империи. О его творчестве и деятельности его современники, такие как Файзулла Ходжаев, Ходжа Муин ибн Шукрило, Садриддин Айни, Лазиз Азизаде и другие, высказывали положительные мнения и создавали исследования[4:5-6]. Он выступал за внедрение школ «усули джадид» (новый метод), которые наряду с религиозным образованием уделяли большое внимание светским предметам. В 1903 году он основал одну из первых джадидских школ в Самарканде. В 1913 году Бехбуди основал газету «Ойна» («Зеркало»)[6:3-12], ставшую важной площадкой для обсуждения политических, социальных и культурных вопросов. Его перу принадлежит пьеса «Падаркуш» («Отцеубийца»), первое современное узбекское драматическое произведение, в котором поднимались

¹ Младший научный сотрудник Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан

проблемы невежества и необходимости образования. Помимо реформирования образования, Бехбуди стремился к повышению уровня грамотности населения, развитию современной системы образования и национальному пробуждению. Он был обеспокоен социально-политическим положением Туркестана под властью Российской империи, поддерживал идеи конституционализма, национальной идентичности и расширения прав и возможностей мусульман через образование и экономическое развитие. Бехбуди активно участвовал в политических движениях, выступая за большую автономию и самоуправление Туркестана. Он также поддерживал равные возможности в образовании для всех граждан и боролся за права женщин. Для распространения знаний он создавал библиотеки и читальные залы. Многогранная деятельность Бехбуди, охватывавшая различные сферы, свидетельствует о его целостном подходе к реформированию общества, где образование, представленное трудом «Китобат ул-атфол», рассматривалось как важнейший элемент в более широкой стратегии национального прогресса. Его активное участие в прессе, театре и политических движениях указывает на то, что его образовательные работы были частью масштабного проекта, направленного на культурные и политические преобразования. «Китобат ул-атфол», таким образом, являлся инструментом для развития грамотности и коммуникативных навыков, необходимых для информированного и вовлеченного населения.

«Китобат ул-атфол»[7] был опубликован в 1908 году. Некоторые источники переводят название как «Болалар мактуби» или «Болалар учун китоб» или «Китобатул атфол». Также встречаются переводы «Детская книга» и «Книга для детей»[5]. В одном из источников упоминается, что книга была разработана на основе правил узбекского языка. Учебник был предназначен в первую очередь для молодежи, возможно, и для взрослого населения Туркестана. Основными образовательными целями издания были обучение молодых людей ведению дел в различных государственных учреждениях Туркестана, развитие навыков письменной речи учащихся, предоставление пособия по письменной коммуникации в условиях отсутствия подобных ресурсов, обучение правилам написания различных документов и предоставление соответствующих примеров, а также ознакомление детей и юношества Центральной Азии с географией их родины. «Китобат ул-атфол» был опубликован наряду с другими образовательными работами Бехбуди, такими как «Рисолайи асбоби савод» («Руководство по обучению грамоте», 1904), «Рисолайи жугрофиёи умроний» («Введение в географию населения», 1905), «Мунтахаби жугрофиёи умумий» («Краткая общая география», 1906), «Амалиёти ислом» («Исламская практика», 1908) и «Тарихи ислом» («История ислама», 1909). Многие из

них храниться в Институте востоковедения АН РУз. Цель создания «Китобат ул-атфол» выходила за рамки простого обучения грамоте. Книга была призвана дать молодым людям практические навыки письма, необходимые для взаимодействия с административными и, возможно, коммерческими аспектами жизни в Туркестане под властью России. Это указывает на акцент на функциональной грамотности и подготовке людей к участию в общественной жизни. Упор на обучение «ведению дел в различных государственных учреждениях Туркестана» и «укрепление навыков письменной речи» свидетельствует о том, что Бехбуди задумывал эту книгу как нечто большее, чем просто букварь. Она была направлена на расширение возможностей людей с помощью коммуникативных инструментов, необходимых для социального и экономического взаимодействия в рамках существующей системы, одновременно неявно способствуя развитию гражданской активности и способности формулировать свои потребности и права в письменной форме[1:98].

Педагогический подход, реализованный в «Китобат ул-атфол», был сосредоточен на практическом применении и сценариях из реальной жизни, что отражается в акценте на написании писем и оформлении официальных документов. Бехбуди использовал метод написания писем, который считался удобным для учащихся и вызывал интерес к развитию письменной речи, делая обучение более увлекательным для детей. Учебник был направлен на восполнение отсутствия пособия по развитию письменной речи в школах Туркестана. В 18 статьях он показывал учащимся, на что следует обращать внимание при написании письма или статьи. Хотя это прямо не указано для «Китобат ул-атфол», Бехбуди был сторонником метода «усули савтия» (фонетический метод) обучения грамоте. Его более ранняя работа, «Рисолайи асбоби савод», была основана на этом методе. Вероятно, «Китобат ул-атфол» опирался на базовые навыки грамотности, полученные с помощью фонетического метода. Бехбуди критиковал механическое заучивание, преобладавшее в традиционных медресе, выступая за методы, способствующие критическому мышлению и пониманию. В конце книги автор приводил образцы красивого письма (хуснихат) для обучения каллиграфии. Педагогический подход в «Китобат ул-атфол» отражает более широкий сдвиг в джадидских школах в сторону более практичного и функционального образования. Сосредоточившись на написании писем и, возможно, на официальных документах, Бехбуди стремился дать учащимся навыки, непосредственно применимые в их жизни, отходя от чисто религиозной и часто абстрактной программы традиционных медресе. Акцент на письме как на основном методе обучения предполагает, что Бехбуди осознавал важность коммуникативных навыков в меняющемся обществе. Эта практическая направленность

согласуется с общей целью джадидов - подготовить людей к активному участию в современном мире. Включение каллиграфии также указывает на признание искусства письма и его важности в формальной коммуникации.

Основное внимание в «Китобат ул-атфол» уделялось обучению написанию писем, книга содержала образцы детских писем различного содержания и назначения. В ней демонстрировалось, на что следует обращать внимание при написании письма. Поскольку основной целью было обучение молодых людей ведению дел в различных государственных учреждениях, предполагается, что в книге содержались образцы официальных писем, прошений или других административных документов. Один источник прямо указывает на наличие около сорока образцов официальных документов на тюркском и персидском языках. Книга была разработана на основе правил узбекского языка и, вероятно, использовала упрощенный и более доступный узбекский язык по сравнению с классическими формами, что соответствовало стремлению джадидов сделать образование широкодоступным. Включение образцов официальных документов как на тюркском (узбекском), так и на персидском языках указывает на многоязычный контекст Туркестана того времени и важность владения обоими языками для официальных целей. Бехбуди подчеркивал важность знания тюркского (узбекского), персидского, арабского и русского языков. Представленные фрагменты не содержат конкретных деталей о содержании писем или примерах официальных документов, включенных в «Китобат ул-атфол»[2:25]. Двужызычный характер примеров официальных документов в «Китобат ул-атфол» подчеркивает сложный лингвистический ландшафт Туркестана под властью России. Персидский язык играл значительную культурную и административную роль наряду с местными тюркскими языками. Включение Бехбуди обоих языков отражает прагматичный подход к образованию, подготавливая учащихся к функционированию в этой многоязычной среде. Тот факт, что официальные документы были представлены как на тюркском, так и на персидском языках, предполагает, что оба языка использовались в государственных учреждениях Туркестана того времени. Это означает, что для молодых людей, стремящихся работать в этих учреждениях, владение обоими языками, особенно в письменной форме, было бы essential. Бехбуди, осознавая эту реальность, включил оба языка в свой учебник, чтобы предоставить своим ученикам практические навыки.

«Китобат ул-атфол» использовался в качестве учебника в джадидских школах и переиздавался несколько раз до 1917 года. Будучи учебным пособием, ориентированным на развитие навыков письма, он непосредственно способствовал повышению уровня грамотности среди учащихся школ нового метода. Сосредоточившись на правилах

узбекского языка и развитии практических навыков письма, «Китобат ул-атфол» сыграл определенную роль в развитии и стандартизации современной узбекской письменности. «Китобат ул-атфол» был одним из нескольких учебников, написанных Бехбуди для школ нового метода, что отражает его всесторонний подход к реформе образования. Учебники Бехбуди, включая «Китобат ул-атфол», служили образцами и оказали влияние на разработку последующих учебных материалов в Узбекистане. Многократное переиздание «Китобат ул-атфол» до 1917 года свидетельствует о его популярности и эффективности в системе джадидского образования. Это предполагает, что книга отвечала значительной потребности в практическом обучении письму в контексте более широких образовательных реформ. Тот факт, что книга переиздавалась несколько раз на протяжении почти десятилетия, говорит о том, что она была хорошо принята как учителями, так и учениками джадидских школ. Это можно объяснить ее практической направленностью, соответствием новому фонетическому методу обучения грамоте или просто отсутствием альтернативных ресурсов для развития навыков письменной коммуникации на узбекском языке в то время.

«Китобат ул-атфол» сохраняет свою ценность как исторический артефакт, отражающий образовательные идеалы и педагогические подходы джадидского движения в Туркестане начала XX века. Книга дает представление о состоянии узбекского языка и письменных норм на момент ее публикации, демонстрируя взаимодействие тюркского и персидского влияний. Принципы практического образования и функциональной грамотности, продвигаемые в «Китобат ул-атфол», могут быть актуальны для современных образовательных реформ в Узбекистане, подчеркивая важность обеспечения учащихся навыками, необходимыми для современного рынка труда. Бехбуди и его работы, включая «Китобат ул-атфол», почитаются как часть национального наследия Узбекистана, особенно в свете предстоящего 150-летия со дня его рождения в 2025 году. Современная значимость «Китобат ул-атфол» заключается не только в его исторической ценности, но и в тех непреходящих принципах, которые он воплощает: важность практических коммуникативных навыков и необходимость адаптации образования к потребностям общества. По мере дальнейшего развития Узбекистана эти принципы остаются актуальными. В современном взаимосвязанном мире способность писать ясно и эффективно в различных контекстах имеет решающее значение для личного и профессионального успеха. «Китобат ул-атфол» служит напоминанием об историческом акценте на этих навыках в узбекской педагогической мысли.

В заключение следует подчеркнуть, что Махмудходжа Бехбуди был ключевой фигурой движения джадидов, внесшей неоценимый вклад в

развитие узбекского образования и культуры. «Китобат ул-атфол», один из его значимых трудов, представляет собой ценный исторический документ, отражающий педагогические идеалы и методические подходы начала XX века. Книга сыграла важную роль в повышении уровня грамотности и развитии узбекской письменной культуры в джадидских школах. Сосредоточение внимания на практических навыках письма и двуязычный подход к официальной документации свидетельствуют о стремлении Бехбуди подготовить молодое поколение к жизни в меняющемся обществе. Изучение «Китобат ул-атфол» и других работ Бехбуди позволяет глубже понять эволюцию образования в Узбекистане и непреходящую важность развития функциональной грамотности. Его наследие продолжает вдохновлять современные дискуссии о реформировании системы образования и сохранении богатого интеллектуального наследия страны.

Список литературы

1. *Жадид драмалари поэтикаси ва саҳналаштириш масалалари* : республика илмий-амалий анжумани материаллари / Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ; масъул муҳаррир М. М. Мухторов. – Тошкент : [б. и.], 2023. – 211 б. – URL: <https://dsmi.uz/wp-content/uploads/2023/08/2023-18-04-jadid.pdf>
2. *Маҳмудхўжа Бехбудий* / Тошкент давлат транспорт университети ; тузувчи С. Ғ. Хамидовна. – Тошкент : [б. и.], 2022. – 25 б. – URL: <https://elib.tstu.uz/wp-content/uploads/2022/08/Mahmudxoja-Behbudiy.pdf>
3. Murodov, H. Turizm va sayohatchilikning jadidlar harakati taraqqiyotida tutgan oʻrni (Mahmudxoja Behbudiy hayoti misolida). Buxoro Hamd print, 2025 – 202-bet.
4. Бехбудий М. Танланган асарлар // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б. Қосимов. 2-нашри, тузатилган ва тўлдирилган. -Т.: «Маънавият», 1999.-Б. 5-6.
5. Ахророва З. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг маънавий-ахлоқий тарбияга оид қарашлари // Academic research in educational sciences. 2023. №NUU Conference 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ma-mudh-zha-be-budiyning-manaviyahlo-iy-tarbiyaga-oid-arashlari>
6. Раджабов, З. Ш. По страницам журнала «Ойна» / З. Ш. Раджабов // Известия Академии наук Таджикской ССР. Отделение общественных наук. – 1984. – № 4. – С. 3-12.
7. Бехбудий М. Китобат ул-атфол. Самарканд, 1908. Основной фонд Института востоковедения АН РУз, инв. № 3029, 7269, 14325. 36-я страница (литографированное издание, узбекско-персидский язык)

TURKISTON XONLIKLARI SAROY DEVONXONASI SHAKLLANISHI
MASALASIGA DOIR²

ON THE FORMATION OF THE COURT CHANCELLERY OF THE
TURKESTAN KHANATES

Abstract. *The Golden Horde, the Ilkhanids, and the Chagatay ulus undoubtedly left a significant imprint in the state-building traditions of the states formed in the region. This influence is particularly evident in the administrative systems and chancellery practices of the khanates. Scholarly research on the history of court bureaucracy has demonstrated the impact of Ilkhanid traditions on the chancelleries of the Muzaffarids, Chobanids, Jalayirids, Qara Qoyunlu, and Aq Qoyunlu dynasties, as well as the influence of the Golden Horde on the court administration of the Crimean, Kazan, Astrakhan, Nogay, and Siberian khanates. However, the role of the Golden Horde and the Chagatay Ulus in shaping the statecraft and bureaucratic culture of the Turkestan khanates – emerging in the territory of present-day Central Asia – has not yet received focused scholarly attention. In accordance with established custom, the chancelleries of these khanates conducted internal administrative and economic affairs, as well as diplomatic correspondence. The legislative documents issued by the chancelleries carried official legal authority. A notable feature of the chancelleries of the Turkestan khanates is their shared characteristics in bureaucratic procedures, document formularies, and the use of an official language. Nonetheless, key questions remain insufficiently addressed: On what historical foundations were these closely related chancelleries established? To what extent were their functions shaped by inherited customs and precedents? This article aims to present a set of preliminary observations derived from ongoing research into the documentary culture and chancellery of the Turkestan khanates.*

Keywords. *Turkestan khanates, Chagatay ulus, Golden Horde, royal chancery, royal deeds, formulary, Turkic language.*

¹ Tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti bo'lim mudiri.

E-mail: usultonov@mail.ru. ORCID: 0000-0002-7746-7990

² Ushbu tadqiqot M.Qo'ziboev nomidagi Shimoliy Qozog'iston davlat universitetining Qozog'iston Respublikasi Fan va oliy ta'lim qo'mitasi moliyalashtirgan «Текстологическое изучение и источниковедческий анализ нарративных документов правителей Казахского ханства периода XV–XVIII веков» (№ AP19676930) mavzusidagi ilmiy loyihasi doirasida amalga oshirilgan. Loyiha rahbari Z.K. Kartova.

Turkiston xonliklari bu Amir Temur saltanatining markaziy va shimoliy-sharqiy sarhadlarida, turli yillarda shakllangan turkiy sulolalar asos solgan davlatlardir. Ularni nasabdan tashqari davlatchilik va ma'muriy boshqaruv an'analari hamda til kabi bir qator mushtarak jihatlar bog'lab turadi. Maqolada ko'tarilgan masalada Buxoro xonligida Abulxayriylar (1500-1601), Xiva xonligida Arabshohiylar (1511-1770), Qozoq xonligining birlik davri (1465-1718) hamda Yorkend xonligi (1514-1696) saroy devonxonasi (kanselyariya) va uning ish yuritish tizimi nazarda tutilgan.

Ta'kidlash joizki, saroy devonxonasi va uning rasmiy hujjatlari amaldagi hukmdorning, hatto taxt da'vogarining hokimiyatini qonuniylashtirishda uning nomi qayd etiladigan xutba yoki tanga kabi muhim omillardan sanaladi. Avvaldan shakllangan an'anaga ko'ra, Turkiston xonliklari saroy devonxonasi ham davlatchilikning muhim instituti sifatida eng muhim uchta vazifani – mamlakatning iqtisodiy tushumlari, moliyaviy kirim-chiqimlarini (*devoni istifoi mamolik*), xalqaro va ichki yozishmalarni, hamda qonunchilik hujjatlarini (*devon al-insho*) yuritgan. Bu davrda devonxonaning moliyaviy bo'limida devonbegi, devon, mushrif, ulug' bitikchi, muhosib, sarkor kabi mansab egalari, yozishmalar bo'limida esa munshiy, bitikchi, tug'ronavis, kotib, muharrir, mirzo, baxshi kabi xizmatchilar faoliyat yuritgan.

Tilga olingan xonliklarning saroy devonxonasidan berilgan rasmiy hujjatlar matnda yorliq, nishon, hukm, inoyatnoma, parvoncha kabi nomlar bilan tilga olingan. Ushbu hujjatlar Oltin O'rda, Elxoniylar va Temuriylar saltanatida qo'llanilgan turkiy «uyg'ur» tilli hujjatlardan farqli. Masalan Mironshoh mirzoning 1398 yilgi yoki Umarshayx mirzoning 1469-yilgi uyg'ur xati va tilida bitilgan hujjatlarga nisbatan arabcha-forscha so'zlar, ayniqsa forsiy izofa ancha kuchli seziladi [5: 81; 20: 53; 9: 79]. Va bu xususiyat Turkiston xonliklari devonxonalari hujjatlarining umumiy yaqinliklaridan biri. Bu turkiy hujjatlar forsiy analoglari tuzilishiga yaqin va go'yo tarjima qilib berilgandek tasavvur uyg'otadi. Yozma adabiyot va rasmiy hujjatchilikda qo'llanilgan turkiy tilni davrlashtirish va nomlash haqida turli fikr-mulohazalar o'rta tashlangan [4: 21-26]. Bu tilni turkiy, chig'atoy yoki eski o'zbek tili deb nomlash bo'yicha ham qarashlar mavjud. Shu sabab biz Turkiston xonliklari rasmiy hujjatlari tuzilgan tilni «turkiy» degan nomni qo'lladik. Mazkur hujjatlar tilidan boshqa jihatlar bilan ham mushtarak. Bu hujjatlar formulari va uni rasmiylashtirish an'analari, qo'llanilgan atamalar bo'yicha ham bir biriga ancha yaqin. Hatto ba'zan ularni beruvchi hukmdor ismi saqlanmagan bo'lsa hujjat qaysi xonlikka tegishli ekanini farqlash mushkul.

Tadqiqotchilarning fikricha, Oltin O'rda devonxonasi uning o'rnida yuzaga kelgan Qrim, No'g'ay, Sibir, Astraxan, Qosimov xonliklarining ayni tizimi va rasmiy hujjatchiligida chuqur iz qoldirgan [1: 11]. Xo'sh bu jihat Oltin O'rda xonlari avlodidan bo'lgan chingiziylar asos solgan Abulxayriylar, Arabshohiylar, Qozoq xonligi yoki ularga qardosh Yorkend xonligi davlatchiligida

ham o'z ta'siriga ega bo'ldimi? E'tiboringizga taqdim etilayotgan tadqiqotimizda Turkiston xonliklarida saroy devonxonasi shakllanishi borasidagi dastlabki xulosalarimizni ochiqlashga harakat qilamiz.

Abulxayriylar (Shayboniylar). Tilga olingan xonliklar orasida boy va mustahkam ildizli saroy devonxonasiga ega bo'lgani avval Samarqand, so'ng Buxoroni poytaxt qilgan Abulxayriylar edi. Bu shaharlar bir necha asrlik poytaxt sifatida tashkiliy jihatdan professional saroy devonxonasini shakllantirish uchun qulay bo'lgan. Bu yerdagi mashhur madrasalar yetishtirgan sara ziyolilar qatlami devonxonalarning professional tarzda faoliyat yuritishini ta'minlagan. E'tiborli jihati oliy hukmdor va oila mansubi sultonlar saroyida ilm-fan va san'atdagi musobaqa devonxonalarning ham o'zaro raqobatda rivojlanishiga olib keldi. Natijada Suyunchxo'jaxonning avlodlari amalda mustaqil hukmronlik qilgan Toshkentda Samarqand va Buxoro bilan raqobatlasha oladigan saroy devoni yuzaga keldi. Toshkent saroyi bosh devon sifatida bu nomdagi vohadan tashqari Sirdaryobo'yi shaharlari (Turkiston, Sayram), Farg'ona vodiysidagi noiblarning mahalliy devonlarini ham boshqargan. Qizig'i Toshkent udeli o'z rasmiy hujjatlarini boshqa Abulxayriylarga nisbatan turkiy tilda ko'proq chiqargan ko'rinadi. Bu ayniqsa Toshkentning markaziy hamda Sirdaryobo'yi va Farg'ona vodiysidagi noiblari devonidan berilgan hujjatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi [6; 15].

Kuchkunchixon (h.y. 1512–1530) avlodlari boshqargan Samarqand devonidan berilgan turkiy yorliqlar ham e'tiborga molik. Ulardan biri Abu Sa'idxon b. Kuchkunchixon (h.y. 1530–1533) tarafidan 937 yil jumod ul-avvalda (1530-y., dekabr – 1531-y., yanvar) Ahmad Yassaviy mozoriga berilgan. Bu yorliq poytaxt Samarqand shahrida, oliy hukmdor devonxonasida bitilgan [8: 90–93]. Samarqandda yozilgan yana bir yorliq Abdulatifxon b. Kuchkunchixonga (h.y. 1540–1552) tegishli. Hijriy 950-yil 3-shavvolda (1543-y., 30-dekabr) berilgan bu yorliq Xoja Ahrorning avval tortib olingan avlodiy mulklarini merosxo'rlariga qaytarish va soliqlardan ozod qilish haqida [14: 511]. Samarqand qog'oziga, kalligrafik nasta'liq xatida, ayrim jumlar zarhal bilan bitilgan bu yorliq o'sha chog'da Samarqand devonining oldingi saltanatlar (Oltin O'rda va Temuriylar) an'analariga ergashgani hamda devonxona xizmatchilarining yuksak mahoratini ham namoyish qiladi. Ayniqsa yorliqning Abdulatifxonga tegishli dumaloq muhri hamda juda sifatli to'rtburchak zarhal tamg'a bilan tasdiqlanishi Turkiston xonliklari devonxona amaliyotida kam uchraydigan hodisadir. Abulxayriylarning Turkistondagi noibi devonxonasidan berilgan turkiy hujjatlar ham uchraydi. Masalan, Kuchkunchixonning 1534–1540-yillarda Turkistonda hokimlik qilgan o'g'li Abdullaxonning (Abdullaxon I, 1540-y.da Buxoro xoni) ana shunday yorliqlaridan biri 940-yil 20-shavvolda (1534-y., 4-may) Ahmad Yassaviy mozoriga berilgan [8: 83].

Umuman olganda, Samarqand (Kuchkunchixon xonadoni) va Toshkent (Suyunchxo'jaxon xonadoni) saroyida forsiy asarlarni turkiyga tarjima qilish,

rasmiy tarixlarni to'g'ridan to'g'ri turkiyda yozish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Saroy devonxonasida turkiy tilning maqomini ko'tarish ham ular olib borgan til siyosatining ajralmas qismi bo'lgan.

Arabshohiylar (Yodgoriylar). Xonlik asoschisi Elbarsxon b. Burkaxon asli Shaybon b. Jo'chixonning avlodi Arabshoh tarmog'idan. U 1511-yilda Ismoil Safaviyning Xorazmdagi noibiga qarshi kuchlar yordamida avval Vazir, so'ng Urganchda o'z hokimiyatini o'rnatgan edi. Ungacha Elbarsxon va yaqinlari shayboniy Abulxayrxon (h.y. 1428–1468) davlati tarkibida yashagan. Tabiiyki xonning qarindoshi sifatida mamlakat ma'muriy boshqaruvida va siyosiy hayotida faol ishtirok etgan. Hatto uning bobosi Yodgorxon 1469-yilda qisqa vaqt bu davlatni boshqargan. Qolaversa, Xorazmni egallagan Elbarsxon bu yerda o'z hokimiyatini mustahkamlash va boshqaruvni tashkil etish uchun Abulxayrxon ulusida qolgan «yodgoriy» qarindoshlarini chaqirgan. Shu jihatlarni e'tiborga olsak, Elbarsxon qurgan yangi xonlikning shakllanishida Abulxayrxon davlati an'alarining ham ta'siri bo'lgan, deya olamiz.

Hozirda O'zbekistondagi davlat muassasalari fondlarida Arabshohiylarga tegishli 30 dan ortiq yorliqlar ma'lum. Ularning aksariyati poytaxt Xivada (*dor us-saltana Xivaq*) bitilgan. Shundan O'zbekiston milliy arxivida saqlanayotgan Nadr Muhammadshayx xonadoniga berilgan yorliqlar J. Vud tarafidan tadqiq etilgan [22]. Bu hujjatlar 1700–1768-yillarda bitilgan (6 tasi turkiy, 2 tasi forsiy). J. Vudning fikricha, mazkur yorliqlardagi «qoraju-biy» mansabi Oltin O'rda boshqaruv an'analari bilan bog'liq [22: 35–36; 21: 283]. «Qoraju-bek» mansabi egasiga murojaat Abulxayriylardan Toshkent hokimi Darvishxonning 960/1553-yilgi Karaskan sayyidlariga berilgan yorlig'ida ham uchraydi [6: 85].

O'zbekiston milliy arxivida yana Sherg'ozixon (1713) va Sayyid Muhammad Yodgorxon (1717) nomidan berilgan yorliqlar ham mavjud [12: 545, 547]. Bundan tashqari, Arang Muhammad (1687), Sayyid Yodgorxon (?) va Sherg'ozixonga (1715) nomidan xorazmlik shayxlarga turkiyda berilgan tarxon yorliqlar Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondidan o'rin olgan [13: 12, 6, 11; 7: 19–20, 15, 18–19]. Shuningdek, bu davrga oid yorliqlar «Ichan qal'a» tarixiy-me'moriy muzey qo'riqxonasida ham mavjud. Umuman olganda, Arabshohiylarning asosan XVII asrning 2-yarmidan keyingi davriga oid rasmiy hujjatlari saqlangan. Xiva xonligi devonxonasi va uning hujjatlari M. Sirojiddinova tomonidan dissertatsiya ishi sifatida maxsus o'rganilmoqda.

Qozoq xonligi. Xonlik 1465–1470-yillarda, Mo'g'ulistonning shimoliy sarhadi bo'lgan Chu daryosi havzasida shakllangan [2: 40]. Xonlik asoschilari Jonibekxon (h.y. 1474–1480) va Kereyxon esa asli Oltin O'rda xoni Baroqxon (h.y. 1423–1426, 1427–1428) avlodi edi. Bu qozoq xonlarining Oltin O'rdaning ham hududiy ham ma'naviy merosiga da'vo qilishi uchun yetarlik asos. Haqiqatdan ham Qozoq xonlarining imkon bo'lishi bilan Oltin O'rda markazida yuzaga kelgan No'g'ay o'rdasi yerlari va uning poytaxti

Saroychiqqa da'volari bo'lgan. Masalan qozoq xoni Qosimning Saroychiqni egallab, qarorgoh sifatida tanlashi ham shu da'vo bilan bog'liq (yana bir qarorgoh Qoratol va Chu daryo havzalaridagi Ulug'tog'da edi). U 1521-yilda Saroychiqda vafot etgan va o'sha yerga dafn etilgan. Saroychiq Oltin O'rdaning Amir Temur harbiy yurishlaridan so'ng ahamiyatini yo'qotgan Saroy shahridan so'ng poytaxt qilib tanlangan edi. Haqnazarxon davrida esa Qozoq xonligi birlashgan qo'shini 1568 va 1577-yillarda ikki marta No'g'ay o'rdasiga yurish qilib, g'arbiy hududlarini kengaytirgan. Afsuski ilk xonlar Jonibekxon (h.y. 1474–1480), Burunduqxon (h.y. 1480–1511), Qosimxon (h.y. 1511–1521), Haqnazarxon (h.y. 1538–1580) devonidan berilgan rasmiy hujjatlar hozircha uchratilmagan. Shuning uchun ham bu davrda Qozoq xonligi devonxona ishida va rasmiy hujjatlarni yuritishda Oltin O'rdaga taqlid qilgani haqida aniq fikr aytish mushkul.

Qozoq xonligining Sirdaryobo'yi shaharlarini poytaxt qilgan yoki Movarounnahr madaniy muhitiga yaqinlashgan davridagi yorliqlari xonlikning o'sha paytdagi devonxonasi haqida kengroq fikrlashga imkon beradi. Sig'noq va Turkiston ana shunday shaharlar edi. Xususan Sig'noq 1320–1428 yillarda Oq O'rdaning poytaxti bo'lgan. 1446 yilda esa shayboniy Abulxayrxon o'z qarorgohini Chingu Turadan Sig'noqqa ko'chirgan. Ana shu davrda shaharda tabiiyki ma'muriy-iqtisodiy boshqaruvni amalga oshiruvchi markaziy devon va uning hujjatlarini yuritish an'anasi shakllangan. Bu ko'nikmadan albatta shaharni poytaxt qilgan qozoq xonlari ham foydalangan. Masalan Sig'noq shahrida berilgan ba'zi yorliqlarning qozoq sultonlariga tegishli ekani haqida o'z davrida V.V. Bartold va V.P. Yudin ham eslab o'tgan [3: 200; 11: 313].

Turkistonning poytaxt qilinishi esa xonlikning Toshkent, Samarqand, Buxoro kabi shaharlar bilan madaniy-ma'rifiy aloqalari yanada yaqinlashgan. Bu vaqtlarda Tavakkalxon (h.y. 1582–1598) va Tursunxonning (h.y. 1613–1627) Toshkent hamda Yassi (Turkiston) shaharlarida berilgan yorliqlari alohida qiymatga ega [10: 90].

Yorkend xonligi. Bu xonlik 1347 yilda, To'g'luq Temur (h.y. 1347–1363) asos solgan Mo'g'uliston davlatining ham nasabiy ham ma'naviy davomchisi. Shu sabab Yorkend devonxonasi haqida gapirishdan avval Mo'g'uliston saroyi haqida to'xtalish lozim. Mirzo Haydarning «*Tarixi Rashidiy*» va Shoh Mahmud Churosning «*Solnoma*» asarlari Mo'g'uliston chingiziy an'analarga sodiq bir davlatchilikka ega bo'lganidan darak beradi. Lekin bu asarlardagi qaydlar uning saroy devonxonasi va hujjatlari haqida ma'lumot bermaydi. Biz hatto To'g'luq Temurning islomni qabul qilishi (1353-y.) saroy devonxonasi an'analari yoki rasmiy til siyosatiga qanchalik ta'sir ko'rsatganini bilmaymiz. Chunki uning nomidan berilgan hujjatlar noma'lumligicha qolmoqda. Lekin uning merosxo'ri Ilyosxo'ja (h.y. 1363–1370) hamda noibining oldingi chig'atoyzodalar – Po'lod (h.y. 1308) va Yisin Temur (h.y. 1338–1339) singari mo'g'ulcha yorliqlar chiqargani ma'lum [20: 160–161]. Ammo Hirot va

Sherozda tutqunlikda tarbiyalangan Yunusxon (h.y. 1468–1487) Temuriylar madaniy muhitida ulgʻaygan. U 1468-yilda Oqsu shahrida, Moʻgʻuliston taxtini egallagan boʻlsa-da, 1485-yilda Toshkentni egallab poytaxtni shu yerga koʻchirgan. Ayni shu paytda katta ehtimol bilan mamlakatning markaziy devonxonasida ish yuritishda katta oʻzgarishlar yuz bergan. Yunusxonning biror yorligʻi qoʻlimizda yoʻq. Ammo oʻsha kezda Xuroson va Movarounnahrdagi Temuriylar saroy devoni hujjatlari forsiy va uygʻur alifbosidagi uygʻur tillarida chiqarilgan. Masalan, Husayn Bayqaroning 1491 va 1494-yillarda Hirot devonidan berilgan nishoni forsiyda, Umarshayx mirzoning 1469-yilda Andijon devonidan berilgan nishoni esa uygʻur tilida [19: 161; 9: 179]. Zahiriddin Muhammad Boburning (sanasi koʻrinmaydi) Sayyid Hisomidin shayx ul-islomning Margʻilon va Andijondagi mulklarini soliqlardan ozod qilish haqidagi nishoni esa forsiyda bitilgan [15: 39].

Demak bu ikki mulk oʻrtasida joylashgan Toshkentda ham shunga oʻxshash vaziyat boʻlgan. Yana bir jihat bu payt Moʻgʻuliston madaniy jihatdan farqlanuvchi ikki qismdan iborat edi. Bu esa poytaxtdagi bosh devonxona markazi Toshkent boʻlgan gʻarbiy sarhadda forsiy-uygʻur tillarida, markazi Oqsuv boʻlgan sharqiy hududda moʻgʻuliy anʼanalar boʻyicha hujjat chiqarilgani haqidagi mulohazani ham oʻrtaga tashlaydi. Yana bir masala Toshkent devonida turkiy tilning qoʻllanilishi bilan bogʻliq. Harholda Yunusxonning merosxoʻri Sulton Mahmudxonning (h.y. 1487–1503) Karaskan sayyidlariga berilgan turkiy yorligʻi Toshkent devonida ushbu tilda hujjatlar berilganiga ishora qiladi [6: 76].

Yorkend xonligiga kelsak, bu davlatga Sulton Saʼidxon (b. Sulton Ahmadxon b. Yunusxon, h.y. 1514–1533) 1514-yilda asos solgan. Xonlik Mirzo Abu Bakr dugʻlotning Manglay Subedagi davlati (1465–1514) oʻrniga qurilgan. Keyinroq, Moʻgʻulistonning sharqiy sarhadi qoʻshib olingan. Hozirda ushbu xonlikning 1600–1677-yillarga oid 7 ta yorligʻi asli Shvetsiyaning Lund universiteti kutubxonasi tarkibidagi Gunnar Yarring (G. Jarring, 1907–2002) kolleksiyasidan oʻrin olgan [18: 220, 221, 223, 224, 225, 227]. Hujjatlarning 5 tasi poytaxt Yorkend devonidan, 2 tasi noib-shahzodalar nomidan Koshgʻar devonidan berilgan. Bu hujjatlarning koʻchirma nusxalari esa Harvard universitetining Xouton kutubxonasida, turkiy qoʻlyozma majmuasida ham saqlanadi [16]. Koreys olimi H. Kim ushbu hujjatlarni maxsus oʻrganib, inglizcha tarjimasi bilan chop etilgan [17]. Mazkur hujjatlarning tuzilishi va undagi atamalar hamda joriy etish anʼanalari Abulxayriylarning turkiy va forsiy yorliqlariga ancha yaqinligi bilan eʼtiborni tortadi.

Yuqorida bildirilgan mulohazalar yakuniy xulosa emas albatta. Xususan, Qozoq xonligi va Yorkend xonligi devonxonasi faoliyatining ayrim qirralarini yoritishda manbalar yetishmovchiligi sabab qator savollar ochiq qolmoqda. Lekin qoʻlimizdagi hujjatlardan Turkiston xonliklari devonxona xizmatining shakllanishida Movarounnahrdagi mahalliy (Chigʻatoy ulusi, Temuriylar saltanati) anʼanalar bilan birga Oltin Oʻrdaning taʼsiri borligini koʻrinmoqda.

Shu bilan birga ba'zi klassik an'analar shu davrda o'z ahamiyatini yo'qotgan. Bunga avval saroy devonxonasida urf bo'lgan uyg'ur yozuvli hujjatlarning uchramasligi yoki hukmdorlarning rangli tamg'alarining (ol tamg'a, ko'k tamg'a) juda kamyobligini misol keltirsa bo'ladi. Yana avval devonxonalarda keng qo'llanilgan devoniy xati XVI asr oxiridan o'z o'rnini nasta'liqqa bo'shatib berdi. Bu davrdagi devonxonalar faoliyatida eng ta'sirli jihat bu barcha xonliklar saroyida chiqarilgan turkiy tilda qonunchilik hujjatlari formulyari va tilining mushtaraklik edi. Davlatchilik va devonxona ishidagi merosiylik, xonliklar o'rtasidagi yaqin madaniy aloqalarning mavjudligi, saroy ish yuritish tizimida o'sha davrda ommalashgan adabiy turkiy tilning qo'llanilishi kabi omillarni bu yaqinlikning asosiy sababi sifatida ko'rsatish mumkin. Kelgusida hujjatlarning til xususiyatlari borasidagi izlanishlarimiz bu masalada ham qo'shimcha mulohazalar aytishga asos bo'ladi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абзалов Л.Ф. Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды. – Казань, 2011. – 252 с.
2. Абусейтова М. Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 104 с.
3. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан // Собр. соч. Т. 8. – Москва, 1973. – С. 200–203.
4. Баскаков Н.А. Об унификации названий древних и средневековых письменных тюркских языков // Тюркологический сборник – 1977. – Москва, 1981. – С. 21–26.
5. Григорьев А.П. Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. // Тюркологический сборник – 1977. – Москва, 1981. – С. 81–89.
6. Жувонмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965.
7. Каталог среднеазиатских жалованных грамот. Из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии Наук Республики Узбекистан. Составители: А. Урунбаев, Г. Джураева, С. Гуломов. Orientwissenschaftliche Hefte. – Halle, 2007. – 114 с (+ Факсимиле).
8. РФА Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург). Шарқшунослар архиви. А.Л. Кун коллекцияси. 33-фонд, 1-рўйхат, 175-иш.
9. Содиқов Қ.П. Султон Умаршайхнинг уйғур ёзувли ёрлиғи // Илмий хабарнома, АДУ, 2009, № 4. – Б. 79–82.
10. Султонов У.А. К вопросу жалованные грамоты казахских ханов переданный мазара Ахмад Йасави (конец XVI–XVII вв.) / Материалы международной научной конференции, посвященной празднованию 20-летия Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. – Астана, 2016. – С. 90–97.

11. Юдин В.П. Грамоты из Сыгнака (вступ. статья) // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: Наука, 1969. – С. 313–319.
12. Ўзбекистон миллий архиви. И-323-фонд, 1-рўйхат, – 545, 547-ҳужжатлар.
13. ЎзРФАШИ. Тарихий ҳужжатлар. 46-йиғма жилд. – 12, 6 ва 11-ҳужжатлар.
14. ЎзРФАШИ. Тарихий ҳужжатлар фонди. 71-йиғма жилд, – 511-ҳужжат.
15. Қозон Федерал Университет кутубхонаси. Қўлёзма № 4626. – 99 в.
16. Houghton Library, Harvard University. MS Turk 70. – 20 p.
17. Kim Hodong. Eastern Turki Royal Decrees of the 17th Century in the Jarring Collection // Studies on Xinjiang Historical Sources in 17-20th centuries. – Tokyo: The Toyo Bunko, 2010. – P. 59–119.
18. Lund University Library. Jarring Collection. Jarring Prov. 220, 221, 223, 224, 225, 227.
19. Mahendrarajah Shivan. Two original decrees by Sulṭān-Ḥusayn Bayqarā in the National Archives in Kabul // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 2018. Volume 71 (2). – P. 161–178.
20. Matsui D. A Mongolian Decree from the Chaghataid Khanate Discovered at Dunhuang / Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memoriam Kōgi Kudara. – Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2008. – P. 159–178.
21. Schamiloglu U. The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire // Archivum Eurasiae Medii Aevi. No 4. Wiesbaden, 1984. – P. 283–297.
22. Wood W. A Collection of Tarkhan Yarliqs from the Khanate of Khiva / Papers on Inner Asia. No 38. – Bloomington, Indiana. 2005.

O'RTA ASR BUXORO KUTUBXONALARI TARIXIDAN

FROM THE HISTORY OF THE MEDIEVAL BUKHARA LIBRARIES

O'rta asrlar islom sharqining ko'pgina o'lkalarida bo'lgani kabi ibodat maskani sifatidagi masjidlar hamda aynan ta'limga ixtisoslashgan maktablar va madrasalardan tashqari ko'plab madaniy va ijtimoiy muassasalar ham u yoki bu darajada ta'lim markazlari vazifasini bajarganlar. O'zlarining birlamchi vazifalaridan tashqari o'zaro bilim almashish hamda tadqiqot va ta'lim markazlari vazifasini ham bajargan muassasalarning birinchi qatorida, albatta, kutubxonalar va kitob do'konlari turgan.

Shu o'rinda eslatib o'tish lozimki, tadqiqotimiz mavzusi bo'lgan davr O'rta Osiyoda, jumladan Buxoro shahrida ta'lim, fan va madaniyatning boshqa barcha sohalari qatorida kutubxonachilik sohasida ham ulkan o'zgarishlar va taraqqiyot davri bo'ldi. Zero, Buxoro islom sivilizatsiyasining ilk kutubxonalari vujudga kelgan shaharlardan biridir [15: 59]. Aynan Somoniylar sulolasi hukmronlik qilgan davrda o'lkamizda nafaqat ilk tizimli kutubxonalar vujudga keldi, balki bir necha tur kitob maskanlarini o'z ichiga oluvchi butun boshli kutubxonalar tizimi shakllandi. Jumladan, bu davrda Buxoroda kutubxonalarning quyidagi besh turi mavjud bo'lgan.

1. Shaxsiy kutubxonalar. Yurtimizda, jumladan Buxoroda vujudga kelgan ilk kutubxonalar shaxsiy kutubxonalardan iborat bo'lgan. Kitob qimmat bo'lganligi sababli faqatgina boy kishilar kitob sotib olib, kutubxona saqlash imkoniyatiga ega bo'lishgan [21: 117]. O'z navbatida shaxsiy kutubxonalarning quyidagi turlari mavjud bo'lgan:

1.1. Podshohlarning kutubxonalari. Bunday kutubxonalardan podshohning oila a'zolari, vazirlar, saroy mulozimlari va olimlar foydalanganlar. Podshohlarning kutubxonalari rahbari olimlar va yozuvchilar orasidan saylangan [6]. Manbalarda eslatilgan yagona podshoh kutubxonasi Somoniylar davlatining 365/976 – 387/997 yillari hukmronlik qilgan amiri Abu-l-Qosim Nuh ibn Mansur as-Somoniyy (353/964 – 387/997) kutubxonasi bo'lib, Ibn Sino undan foydalangan [23]. Nuh ibn Mansur as-Somoniyy kutubxonasi o'z davrining eng yirik [16: 59] va eng boy kitob xazinalaridan biri hisoblangan [2: 271; 7: 439; 29: 571].

1.2. Vazirlar va boshqa amaldorlarning kutubxonalari. Fan va madaniyat taraqqiyotiga homiylik qilgan vazirlar va boshqa davlat amaldorlari ham o'z shaxsiy kutubxonalarini ochishgan. Somoniylar davlati vazirlari ota-o'g'il Abu-l-Fazl Muhammad ibn Abdulloh Bal'amiy (vaf. 329/940) va Abu Ali

¹ Tarix fanlari doktori (DSc), O'zbekisto Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi.
E-mail: kom_rah@mail.ru. ORCID: 0000-0003-0656-0546.

Muhammad ibn Muhammad Bal'amiyning (vaf. 363/975) shaxsiy kutubxonolari shunday kutubxonalar jumlasidan bo'lgan [24: 18–20; 26: 426].

1.3. Olimlarning kutubxonolari. III/IX asr boshlaridan olimlar va yozuvchilar ham o'z shaxsiy kutubxonalarini tashkil eta boshlashdi. Bular jumlasiga Buxoro shahrida yashab, faoliyat ko'rsatgan Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Forobiy (259/872 – 339/950) [25] va Abu Nazr Muhammad ibn Mas'ud Ayyoshiy Samarqandiy (vaf. 320/932) [5] kabi olimlar kutubxonolari kiradi. Ayyoshiyning kutubxonasi faqatgina kitoblar saqlash va kitobxonlarning ushbu kitoblardan foydalanishlari uchun sharoit yaratish vazifasini bajarish bilan cheklanib qolmagan. Bu kutubxonada kitob ko'chirish va ko'chirilgan asarlarga izohlar yozish ham amalga oshirilgan [21: 116].

2. Masjidlar kutubxonolari. Ilk davrlarda masjidlarda Qur'on va boshqa diniy kitoblar saqlangan. Islom ilmlarining rivojlanishi va ko'plab asarlarning yozilishi bilan masjidlar huzurida kutubxonalar tashkil etila boshladi. Bu kutubxonalardan foydalanish tekin edi [1]. Har bir masjid kutubxonasidagi kitoblar undagi dars halqasida beriladigan darslarga oid bo'lardi [21: 116].

3. Madrasalar kutubxonolari. III/IX asrda islom o'lkalarida madrasalar vujudga kelishi bilan madrasalar kutubxonolari ham tashkil topa boshladi. U paytlarda kutubxonasi bo'lmagan madrasani topish qiyin edi [27: 158]. Bu davrda Buxoro, Samarqand, Nishopur, Buzjon, Bast, Marvro'd va G'azna shaharlarida ko'plab madrasa kutubxonolari tashkil topdi [12: 482–488]. Bunday kutubxonalar uchun ko'plab xonalarga ega maxsus binolar qurilar, kutubxona xodimlari tayinlanardi [13: 220]. Bu davrdagi eng mashhur madrasa kutubxonolari jumlasiga III/IX asr boshlarida tashkil topgan Hazrati imom – Abu Hafs Kabir Buxoriy madrasasi kutubxonasi [14] va III/IX asr oxirlarida tashkil etilgan Ismoil Somoniy madrasasi kutubxonasi [26: 60] kirgan.

4. Ixtisoslashtirilgan kutubxonalar. Somoniylar davrida rasadxonalar, shifoxonalar, xonaqohlar, ziyoratgohlar va maqbaralar huzurida ixtisoslashtirilgan kutubxonalar ham faoliyat ko'rsatgan. Somoniylar imperiyasiga tobe bo'lgan Xuroson o'lkasidagi Abu Hotim Muhammad ibn Hibbon at-Tamimiy ad-Dorimiy al-Bustiy (261/883 – 354/965) xonaqohi kutubxonasi [11: 69–82] va Abu Said Fazlulloh ibn Abu-l-Xayr Ahmad Mayxoni (357/967 – 440/1049) xonaqohi kutubxonasi [24: 36–49] shular jumlasidandir.

5. Umumiy kutubxonalar. Dastlab masjidlar kutubxonolari umumiy kutubxona vazifasini o'tagan. Kutubxona asosida bunyod etilgan, ammo bayt ul-hikmalar kabi tadqiqotlar o'tkaziladigan dor ul-ilmlarni ham umumiy kutubxonalar qatoriga qo'shish mumkin [4].

Ushbu kutubxonalar o'zlarining birlamchi vazifalaridan – turli fanlarga oid kitoblarni saqlash, kitob ko'chirish va kitoblarni kitobxonlar foydalanuvi uchun taqdim etishdan tashqari bilim almashish va ilmiy bahs-munozara makonlari hamda ta'lim markazlari vazifalarini ham bajarishgan.

Bu davrda Buxoroda kitob sotish bilan asosan mualliflar tomonidan alohida varaqlarga yozilgan asarlarni biriktirib, kitob shakliga kirgizuvchi kishilar – varroqlar yoki kitoblarni ko‘paytirish maqsadida ulardan nusxa ko‘chiruvchi kishilar – *nosixlar* shug‘ullangan bo‘lib, shu jihatdan kitobfurushlik do‘konlari «varroqlik do‘konlari» deb atalgan [21: 444]. Buxoroda alohida kitob do‘konlaridan tashqari yirik kitob bozorlari [17: 234–235], jumladan varroqlar do‘konlarini o‘z ichiga olgan maxsus bozor bo‘lgan [1: 590].

U davrning kitobdorlari – kutubxonalar egalari yoki kutubxonalar boshqaruvchilari, shuningdek varroqlari – kitob do‘konlariga ega kitobfurushlari bilimli odamlar bo‘lib, ularning kutubxonalari va kitob do‘konlari shoirlar, faylasuflar, tabiblar, munajjimlar va boshqa sohalar bilimdonlari to‘plagan joy bo‘lib, suhbatlashish, bahslashish va kitob sotib olish uchun u yerga kelishardi. Jumladan Buxoro varroqlari (kitobfurushlari) orasida tarixchi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad al-G‘unvor (337/948 – 412/1028) [10: 78], shuningdek boshqa ilm sohalarining olimlari hisoblanmish Muhammad ad-Dallol [19: 55], Abu-l-A‘lo Komil ibn Makkiy ibn Muhammad ibn Vardon at-Tamimiy al-Buxoriy (vaf. 311/923) [29: 223; 20: 471], Ahmad ibn Shuayb ibn Solih, Muhammad ibn Zakariyo ibn Yahyo ibn Abdulloh ibn Dinor [8: 329; 19: 98] va Muhammad ibn Yahyo ibn an-Nazr ibn Muoviyalar [8: 354] bo‘lganlar. Umuman kitob do‘konlari ilmiy va madaniy markazlardan biri hisoblangan bo‘lib, ular, avvalo, turli manbalardan kitoblar sotib olishgan, so‘ngra ularning ilmiy ahamiyati va foydasini o‘rganib, xaridorga tavsiya etishgan. Varroqlar yangi kelgan kitoblar borasida fikr almashish uchun yig‘ilganlar. Ular davrasida tolibi ilmlar bu qimmatli bahslarga quloq solish uchun o‘tirganlar [2: 270; 7: 438; 29: 590]. Bundan tashqari kutubxonalar va kitob do‘konlari turli ilm sohalarini talabalari yig‘iladigan markazlar ham hisoblanardi. Bu do‘konlar, kitob sotishdan tashqari, yuqorida aytib o‘tilganidek, kitob ko‘chirish, shuningdek, hadis tinglash va yozib olish markazlari ham hisoblangan [10: 523;]. Shayx ur-ra'is Abu Ali ibn Sino ham Buxoroning kitob bozori o‘xshashi yo‘q bo‘lganligi, undagi kitobfurushlarning aksariyati bilimli kishilar bo‘lganligi, ularning kitob do‘konlari esa bilim almashish va ilmiy bahsmunozaralar joyi bo‘lganligini eslatgan [17: 234–235].

Kutubxonalar va kitob do‘konlaridan tashqari karvonsaroylar va rabotlar [12: 482–488], haziralari [22: 21], xonaqohlar [12: 482–488], suffalar (shiftli ayvonlar) [9: 122], guzarlar [30: 196], shifoxonalar va tibbiyot madrasalari [18: 175–176] kabi boshqa madaniy va ijtimoiy muassasalar ham u yoki bu darajada tadqiqot va ta‘lim markazlari vazifasini bajarganlar.

Bularning barchasi insoniyat tarixida, jumladan islom sivilizatsiyasida Buxoro fenomeni deb atalmish sivilizatsion hodisaning yuz berganligi to‘g‘risida gapirish uchun asos bo‘la oladi. Bu esa o‘z navbatida mazkur sivilizatsion hodisaning vujudga kelish va rivojlanish shart-sharoitlarini o‘rganish va ochib berishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Kuraviy, Ibrohim Sulaymon. Arab islom sivilizatsiyasi manbalari (arab tilida). – al-Kuvayt: Zot as-salosi, 1987.
2. Al-Qiftiy, Abu-l-Hasan Ali ibn Yusuf (vaf. 646/1248). Axbor al-ulamo bi-axbor al-hukamo. Muhammad Amin al-Xonjiy tahriri ostida (arab tilida). – Qohira: Saodat, 1326/1908. – 270 b.
3. Ash-Shahrazuriy, Shamsiddin Muhammad ibn Mahmud (VII/XIII a.). Nuzhat al-arvoh va ravzat al-afroh / Ruhlar sayri va xursandchilik bog‘i. Muhammad Ali Abu Rayyon tahriri ostida. Birinchi nashr (arab tilida). – Iskandariya: Dor al-ma‘rifat al-jomi‘iyya, 1993. – 591 b.
4. Ash, Yusuf. O‘rta asrlarda umumiy va yarim umumiy arab kutubxonalari: Ikki daryo oralig‘i, Suriya va Misr. Arab tilidan Asadulloh Alaviy tarjimasi (fors tilida). – Mashhad: Islom tadqiqotlari fondi nashriyoti, 1372/1993.
5. Davoniy, Ali. Islomning buyuk shaxslari (fors tilida). – Tehron: Amiri kabir, 1366/1987.
6. Dal, Svend. Kitob tarixi: eng qadimgi zamonlardan hozirgi davrgacha. Dan tilidan Muhammadali Xoksoriy tarjimasi (fors tilida). – Mashhad: Ostoni Qudsi Razaviy, 1372/1993.
7. Ibn Abu Usaybi‘a, Ahmad ibn al-Qosim ibn Xalifa al-Xazrajiy. Uyun al-anbo fi tabaqot al-atibo / Tabiblar tabaqalari to‘g‘risida «Ma‘lumotlar bulog‘i» asari. Nazzor Rizo tahriri ostida (arab tilida). – Bayrut: Dor maktabat al-hayot, 1965. – 590 b.
8. Ibn Mokulo, Abu Nasr Ali ibn Habbatulloh ibn Ja‘far (vaf. 475/1082). al-Ikmol fi rafi‘ il-irtiyob an-al-mu‘talaf val-muxtalaf fi-l-asmo val-kuno va-l-ansob / Ismlar, kunyalar va nasablar to‘g‘risida bir xil yoki turli xil fikrga kelinganda gumonni olib tashlashga bag‘ishlangan «To‘liqlashtirish» asari. 7 jildlik, 7-jild. Noyif al-Abbos tahriri ostida (arab tilida). – Bayrut, 1967. – 329 b.
9. Ibn Nuqta, Muhammad ibn Abdulg‘ani. Takmilat al-ikmol / «To‘liqlashtirish» asariga qo‘shimcha. 3-jild. Abdulqayum Abd Rabb an-Nabiy tomonidan nashrga tayyorlangan. (arab tilida) – Makka: Markaz ihyo turos al-islomiy, 1408/1987. – 122 b.
10. Imom Abu Sa‘d Abdulkarim ibn Muhammad ibn Mansur at-Tamimiy. al-Ansob. 5 jildlik. 5-jild. So‘zboshi va ilovalar muallifi Abdulloh Umar al-Borudiy (arab tilida). – Madaniy tadqiqotlar markazi. – 444 b.
11. Kasoiy, Nurulloh. Ibn Hibbon Bastiy: tahsili, safarlari, ilmiy asarlari va ta‘lim tizimiga ko‘rsatgan xizmatlari (fors tilida) // «Islom tadqiqotlari» jurnali. №10 – Tehron, 1374/1995 yil. – B. 69–82.
12. Maqdisiy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad. Ahsan at-taqosim fi ma‘rifat al-aqolim 2 jildlik. 2-jild. Arab tilidan Ali Naqiy Munzaviy tarjimasi. – Tehron: Mualliflar va tarjimonlar kompaniyasi, 1361/1982. – B. 482–488.

13. Ma'ruf, Nojiy. Nizomiya madrasasidan oldingi ilmiy madrasalar. Arab tilidan Jamoliddin Sheroziyon tarjimasi (fors tilida). – Tehron: Anjumani osor va mafoxiri farhangiy, 1379/2000. – 220 b.
14. Nishot, Nargis; Hurriy, Abbos. Kutubxonalarning kutubxonaga asoslangan madrasalardagi ta'lim maskani sifatidagi roli (fors tilida). – Tehron: Shabakayi kitob, 1383/2004.
15. Rasuliy, Hujjat. Xuroson va Movarounnahr mintaqasi Eron va Markaziy Osiyodagi kitob va kutubxona harakati peshqadamlari (fors tilida) // «Gumanitar fanlar tadqiqotlari» jurnali. №58. – Tehron, 1387/2008. – B. 59.
16. Rasuliy. Xuroson va Movarounnahr mintaqasi Eron va Markaziy Osiyodagi kitob va kutubxona harakati peshqadamlari. –60 b.
17. Rovandiy, Murtazo. Eronning ijtimoiy tarixi (fors tilida). 2-jild. – Tehron: Nigoh, 1382/2003. – B. 234-235.
18. Savoqib, Jahonbaxsh. Musulmonlar o'rtasida ta'limning rivojlanishi. – B. 175-176.
19. Tarixu hukamo al-islom / Islom hakimlari tarixi. Muhammad Kurd Ali tahriri ostida. (arab tilida).– Damashq: Taraqqiy, 1946. – 55 b.
20. Tarix al-islom va vafayot al-mashohir va-l-a'lom (arab tilida) (351 – 380 h.y. hodisalari). Birinchi nashr. Umar Abdussalom Tadmiriyy tahriri ostida. – Bayrut: Dor al-kutub al-arabiya, 1992. – 119 b.
21. Farahnoz Kuhan. Somoniylar davrida kutubxona va kutubxonachilik // «Kutubxonachilik va axborotni tashkillashtirish milliy tadqiqotlari» uch oylik jurnali №4 (fors tilida). – Tehron, 1394/2015. – 117 b.
22. Qushayriy, Abdulkarim ibn Havoza. Risolayi Qushayriya [Arab tilidan Abu Ali Hasan ibn Ahmad Usmoniy tarjimasi (XI a.); Badiuzzamon Furo'zonfar tahriri ostida]. – Tehron: Ilmiy-madaniy nashriyot, 1361/1982. – 21 b.
23. Humoyunfarrux, Rukniddin. Eron shahanshohligida kitob va kutubxonalar (fors tilida). – Tehron: Madaniyat va san'at vazirligi nashriyoti, 1347/1968.
24. Humoyunfarrux, Rukniddin. Eronda kitob va kutubxona tarixi (fors tilida) // «San'at va xalq» jurnali. №50. – Tehron, 1345/1966. – B. 18-20;
25. Humoyunfarrux, Rukniddin. Eron kutubxonalari tarixi va umumiy kutubxonalar (fors tilida). – Tehron: Umumiy kutubxonalar tashkiloti nashriyoti, 1344/1965.
26. Husayniy, Muhsin. Mo'g'ullar istilosiga qadar bo'lgan davrda Xuroson va Movarounnahr kutubxonalari (fors tilida) // «Islom sivilizatsiyasida kitob va kutubxona» xalqaro kongressi maqolalari to'plami. – Mashhad: Islom tadqiqotlari fondi nashriyoti, 1379/2000. – 425 b.
27. Shibliy, Ahmad. Islomda ta'lim tarixi. Arab tilidan Muhammadhusayn Sokit tarjimasi (fors tilida). – Tehron: Farhangi islomiy, 1370/1991. – 158 b.

28. Shihobiddin Yoqut ibn Abdulloh al-Hamaviy ar-Rumiyy al-Bagʻdodiy. Muʼjam al-buldon / Mamlakatlar toʻplami (arab tilida). 5 jildlik. 3-jild. – Bayrut: Doru Sodir, 1397/1977. – 223 b.
29. Nuzhat al-arvoh va ravzat al-afroh / Ruhlar sayri va xursandchilik bogʻi. Birinchi nashr. Muhammad Ali Abu Rayyon tahriri ostida (arab tilida). – Iskandariya: Dor al-maʼrifat al-jomiʼiyya, 1993. – 591 b.
30. Kitob al-Qand.

*Jamolova Dilnoza Muyidinovna*¹

HOJI MUIN PUBLITSISTIKASIDA TURKISTON TARIXI MASALALARI

THE ISSUES OF TURKESTAN HISTORY IN HOJI MUIN'S JOURNALISTIC WORKS

Abstract. *Hoji Muin Shukrullo, one of the prominent figures of the Jadid movement, was an indefatigable and fearless fighter who dedicated himself to liberating Turkestan from the Russian Empire and restoring national statehood. He was a great person who promoted ideas of scientific and educational advancement. As a teacher, publisher, journalist, and playwright proficient in Arabic, Persian, Turkish, Azerbaijani, and Russian languages.*

Starting in 1913, Hoji Muin began assisting Mahmudkhoja Behbudi in the publication of the «Samarqand» newspaper and the «Oyina» journal. Alongside his publishing endeavors, he simultaneously authored articles, news reports, and poetry. Between 1907 and 1937, Haji Muin's works were published across 23 different newspapers and journals, including 200 articles, 400 news pieces, and nearly 1,500 lines of poetry composed in Uzbek and Tajik languages.

The majority of Haji Muin's articles focused on issues such as opening a branch of the Turkestan People's University in Samarkand, language and orthography reforms, the formation of a national army, military conscription, women's rights, extravagance in family ceremonies, and other socio-political challenges. These articles can serve as sources for studying the economic, social, military, and political history of Turkestan. In his article, Hoji Muin's writings on military, social, and political themes are analysed.

Turkiston jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan Hoji Muin (1883–1942) maktabdorlik, dramaturglik, tarjimonlik, shoirlikdan tashqari noshirchilik va jurnalchilik bilan ham shugʻullangan. Bugungi kun tili bilan

¹ Tarix fanlari doktori (DSc), Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktorining ilmiy ishlar boʻyicha oʻrinbosari.
E-mail: muyidinovna.83@gmail.com. ORCID: 0000-0003-3703-3781.

aytganda, u qalami o'tkir, qo'rqmas va jasur jurnalist, o'z fikrini dadil aytuvchi muharrir bo'lgan. 1911 – 1937 yillar ichida 23 turdagi gazeta va jurnallarda Hoji Muinning 200 ta maqolasi, 400 ta xabari hamda o'zbek va tojik tillaridagi 1500 misraga yaqin she'rlari chop etilgan. Hoji Muin ta'lim-tarbiya, din, tarix, til-imlo, milliy nuqsonlarimiz, umumiy qilib aytganda, harbiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy mavzularda maqolalar yozib, muntazam chop qilib borgan.

1918-yil 31-mayda Turkiston musulmon xalq dorilfununi tashkil qilingach, uning Samarqand bo'limini ochish ishlari boshlangan. Bu haqda Hoji Muin «Mehnatkashlar tovushi» gazetasining 1918-yil 23-iyul sonidagi «Xalq dorilfunini» maqolasida «Iydi fitr munosabati bilan Toshkanddan Muxtor Bakir afandi Samarqandg'a kelib, yoshlar majlisida Toshkandda ochilg'an «Musulmon xalq dorilfunun»i to'g'risida mufassal ma'lumot berdi va munda ham «dorilfunun» bo'limi ocharg'a hozirini taklif etdi. Majlis aning taklifini bir og'izdan qabul etib, o'z orasidan tashkilot komissiyasi sayladi. Hozirda bu komissiya dorilfunun bo'limi ochmoq xususida tirishmaktadir. Inshoolloh, tezda munda ham dorilfunun bo'limining ibtidoiy qismi nomi ila erkak bolalar va kattalar ham xotun-qizlarga maxsus bir necha maktab bilan bir sanoyi' maktabi va qisqa muddatlik muallimlar kursi ochsa kerak» [12], deb ta'kidlaydi. Sanoyi' maktabida hunarmandchilikning turli yo'nalishlari bo'yicha qizlarni o'qitish maqsad qilingan bo'lsa, muallimlar kursida qizlar tahsil oladigan maktablarga o'qituvchilar tayyorlab berish rejalashtirilgan.

Qisqa vaqt ichida Turkiston musulmon xalq dorilfununining Samarqand bo'limi ochilib, Mahmudxo'ja Behbudiy rais, Hoji Muin, Saidahmad Siddiqiy-Ajziy, Shokir Muxtor a'zo bo'lganlar.

Hoji Muinning yozishicha, Turkiston musulmon xalq dorilfununining Samarqand bo'limida o'qish istagida bo'lganlarga foydali va qulay takliflar taqdim qilingan:

- ❖ bu maktablarda 15 yoshdan kichik bo'lmag'an har kimsa qabul qilinib, o'quvlar tekin bo'ladi;
- ❖ o'quv vaqtlari ham peshindan keyin har kuni uch soatgina bo'ladi;
- ❖ bu maktablarning ibtidoiy qismida talabalarga ona tilidan oson va ravshan o'quv, yozuv, hisob, jug'rofiya, tarix, axloq va ham dehqonchilik, bog'chachilik kabi xalq uchun foydali ilmlar o'rgatilur;
- ❖ xotin-qizlarga maxsus ochilaturg'on maktablarda esa muslima muallimlar qo'yilib, alarga o'quv-yozuvdan boshqa turli qo'l hunarlari ham o'rgatilur;
- ❖ panjshanba kunlarida talaba va tolibotlarga leksiya tariqi bilan madaniy va siyosiy ma'lumot berilur;
- ❖ sanoyi' maktabida ham me'morliq, najjorliq, muqovasozlik kabi turli san'at va hunarlar o'rgatilur [12].

Biroq sovet hukumati Turkiston musulmon xalq dorilfununi faoliyatiga yo'l bermaydi. Besh yillik o'quv dasturiga mo'ljallangan dorilfunun oldiniga to'rt oylik o'quvga aylantiriladi, 1918 yilning sentabr o'rtalariga kelib esa,

butunlay tugatiladi [3: 35]. Oqibatda, dorilfununning Samarqand bo'limi faoliyati ham to'xtab qolgan.

Hoji Muin milliy tilni asrash, unga davlat tili maqomini berish, idora ishlarini o'zbek tilida yuritishni yoqlab chiqqan va bu haqda bir nechta maqolalar yozgan. «Til masalasi» maqolasida: *«Eski hukumat zamoninda biz turkistonlilar hukumatning rasmiy idora va maktablari nari tursin, o'z maktablarimizda ham ona tilimizda ilm va fan o'qumoqqa komili ixtiyorli emas edik. Chunki ul mustabid hukumatning chin muddaosi bizlarni va ham g'ayri ruslarni ruslashturmoq bo'lg'onlig'i sababli bizlarni har jihatdan qisarg'a, ezarga tirishib tura edi»* [8], deb yozadi. Ammo Hoji Muin va uning safdoshlari imperiya davrida ochgan jadid maktablarida darslar rus tilida emas, milliy tilda olib borilganini ko'rish mumkin [1: 98–108]. Bolsheviklar hokimiyat tepasiga kelgach, ziyolilar oldiga Rossiya imperiyasi davri siyosatini to'liq qoralash vazifasini qo'ygan. Ushbu vazifadan kelib chiqib, Hoji Muin imperiyaning ta'lim siyosatini qoralashga harakat qilgan va yolg'on ma'lumot berishga majbur bo'lgan.

Shu bilan birga, muallif maqolaning keyingi qismlarida bolsheviklarning til borasidagi kirdikorlarini ham tanqid ostiga olgan. Jumladan, davlat idoralarida o'zbek tilida ish yuritish belgilangan bo'lsa-da, amalda rus tilida davom etayotganini ochiqalaydi: «Hozirda Samarqand musulmon shahar dumaxonasi bilan musulmon sho'rosi o'z taraflaridan musulmon idoralarig'a yuborilaturg'on rasmiy kog'ozlarini faqat ruscha yozib yubormakdadir, larki, bu ish o'z tilimiz haqida bir jinoyatdir. Shuning uchun muhtaram sho'ro va baladiya idorasidan o'tinamizkim, bu masalag'a ahamiyat berib, bu to'g'rida tezroq tadbir ko'rarg'a kirishgaylar [8].

Hoji Muin til masalasidagi ikkinchi muammo milliy mutaxassislarning o'z tiliga e'tiborsizligi, unga rus tilidagi so'zlarni qo'shib yozishlarida deb biladi [9]. U ona tilimizni mukammal o'rgatuvchi ixtisoslashgan ta'lim muassasalari ochilmaganini uchinchi muammo sifatida qayd etadi. Muammolarning yechimi sifatida til kurslarini ochish, unda birinchi navbatda davlat idoralari xodimlari o'qishlari lozimligi, ikkinchi navbatda aholiga o'zbek va rus tillari, ularni tarjima qilish usullari o'rgatilishi kerakligini ta'kidlaydi [9].

Hoji Muin publitsistikasidagi asosiy mavzulardan yana biri – xotin-qizlar masalasi bo'lib, ularning ta'limi, oiladagi o'rni, haq-huquqlari haqida fikr-mulohazalarini bildirgan. Uning «Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi» maqolasi ayollarning haq-huquqlari himoyasiga bag'ishlangan. Hoji Muin boshqa dinlardan ko'ra, islom xotin-qizlarga ko'proq huquq berganini e'tirof etib, Turkiston erkaklari islom hukmi va ta'limotidan ko'z yumib, xotinlarning huquqini poymol qilib, ularga qul sifatida qararayotganini tanqid qilgan. Ko'pxotinlilik, taloq berishdagi g'arazliklarni qoralagan. Qizlarning ta'lim olishini yoqlab, ularning maktabda o'qishini istamaydigan ota-onalarni jaholatga yuz tutganlikda ayblagan. Hatto Turkiston ziyolilari ham ayollarning haq-huquqi masalasida eskicha fikrda qolganidan afsuslangan.

1917 yili Qo'qonda Turkiston muxtoriyati e'lon qilingan qurultoyda Samarqanddan borgan vakilaga xotinlar huquqidan so'zlamochi bo'lganida, majlis to'ridagi «o'z ziyolilarimiz tomonidan ruxsat berilmagan»ini afsus bilan eslab o'tadi [6].

Hoji Muin «Oila tarbiyasi» maqolasida asosiy e'tiborini qizlarning ta'lim olishiga qaratgan. U Birinchi va Ikkinchi uyg'onish davrida erkaklar bilan bir qatorda olima, shoira, muharrira, xatiba, adiba, fakiha ayollarning yetishib chiqishi, ularga ta'lim olishi uchun yaratilgan imkoniyatlar va rag'batlardan deb hisoblaydi [7]. Hoji Muin 1903 yildan boshlab tashkil etila boshlagan jadid maktablarida ham faqat o'g'il bolalar o'qitilayotganini ta'kidlab, qizlarning ta'lim-tarbiyasiga e'tibor qaratilmaganligini tanqid qilgan: «*Biz turkistonlilar ham 15 yil bo'ladirki, bu dunyoda o'zgalardek taraqqiy va taoliy etmak orzusi bilan yangi maktablar ocha boshladik. Yolg'iz erkak bolalarimizni tarbiya etarg'a kirishdik, ammo qizlarimizning tarbiyasiga hozirgacha hech bir ahamiyat bermadik*» [7].

1918-yil aprelda Turkiston ASSR tuzilgach, bolsheviklar «sopini o'zidan chiqarish» usulini qo'llab, turkistonliklarni askarlikka olish, «milliy qo'shin» tuzish va ularni vatan ozodligi uchun kurashayotgan qo'rboshilarga qarshi kurashga yuborish masalasini kun tartibiga qo'ydilar. Sovet hukumatining asl niyatini anglagan Hoji Muin hukumatga birinchilardan bo'lib askarlik masalasida o'z fikr-mulohazalarini taqdim etdi. U «Mehnatkashlar tovushi» gazetasining 1918-yil 13-avgust sonida chop qilingan «Bizga nima kerak?» maqolasida: «*Hozirgi vazifamizg'a qarag'anda bizga eng avval, askar kerakdir. Chunki hozirgi doxiliy urush va inqilob, xorijiy dushmanlarning tajovuzidan ortiq bizga qarshi xatarli bir holg'a aylanmaqdadurki, bu urushdan vatan va hurriyatni qutqarib olmoq uchun askariy zo'r bir quvvatg'a molik bo'lmog'imiz mutlaqo lozimdir*» [5], deb yozadi. Shu o'rinda qayd etib o'tish kerakki, Hoji Muin askarlik masalasi negizida xalqqa ozodlikka chiqishni targ'ib qilgan, birlashishga chorlagan. Hurriyat uchun kurashga chaqirgan: «*Dunyoda zolim ostinda nomussiz yashamakdan huquq va hurriyat yo'linda nomus bilan o'lmak ming marta yaxshiroqdir. Ey Turkiston xalqi! Oyoqg'a tur! Dushmanlaringni bos! Yurtingni saqla! Ey turkistonli turk o'g'li! Yarog'ingni ol! Yovingni ot! Hurriyatingni saqla!*» [5].

Yana bir maqolasida: «*Askarsiz millat jonsiz gavda hukmidadir. O'zining yerlik xalqidan askari bo'lmagan bir yurt qo'riqchisiz bir istehkom kabidir. Askarlik bir millatning hayot-mamot masalasini hal qilish uchun zo'r ro'llar o'ynaydurg'on bir kuchdir. Har bir yengish va yengilishning boisi askardir*» [4], deb uqtirgan. Hoji Muin askarlikning qudrat belgisi ekanligini tarixiy dalillar bilan asoslaydi: «*Nikolayni taxtdan tushirgan – askar, sho'rolar hukumatini bu kungacha muhofaza qilib kelgan ham askar bo'ladi. Turkiston turklari ham bir vaqt urushqoqliqda mumtoz va mashhur edilar. Faqat bu so'ngg'i asrlarda o'zlarining askariy kuchlarini Ovrupa jahongirlariga qarshi tashlamay, o'zaro urushg'a sarf etdilar. Oxiri, ularning yurtimizni istilo qilishlarig'a sabab bo'ldilar. Shuning uchun bundagi xalqda bora-bora askarlik ruhi so'nib ketdi*» [4].

Hoji Muin 1918 yili boshlangan harbiy xizmatga olish ishlari to'g'ri tashkil qilinmay, yoshlarning majburiy ravishda askarlikka olinishi xalqning noroziligiga sabab bo'lganini, askarlarning armiyadan ommaviy qochib ketishi holatlari yuzaga kelganini ochiqalaydi: «Xalqning ahvoli ruhiyasi bilan hisoblashmaganimiz uchun bu to'g'rida zo'r xato qildik. O'shal vaqtda faqat ixtiyoriy suratda askar olg'onimizda, hozirgacha o'n minglarcha muntazam askarga ega bulur edik» [4].

Hoji Muin 1923-yili hukumatda yana askarlikka olish masalasi kun tartibiga qo'yilganini aytib, ilgarigi xatolarni takrorlamaslikka chaqiradi. Turkiston xalqi manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yib, askarlikka olish bo'yicha quyidagi takliflarni bergan:

- ❖ harbiy xizmatga olish tartibli va kuchlik tashviqotdan so'ng majburiy emas, ixtiyoriy suratda bo'lishi lozim;
- ❖ askarlik xizmatining muddatini qisqartirish kerak;
- ❖ harbiy xizmat bilan bog'liq qonun va qoidalar yengillashtirilishi shart;
- ❖ yerlik xalqdan zobitlar yetishtirish uchun Turkistonning har bir shahrida askariy kurs va maktablar ochish kerak;
- ❖ askarlarning maishatlarini yaxshi ta'min etish va ba'zi urf-odatlariga mudoxala qilmaslik va o'zlarini Turkistondan boshqa davlatga yubormaslik kabi qoida va yon berishlar e'lon qilish [4].

Hoji Muin hukumat shu tavsiyalarni inobatga olsa, «askarlikka olish muvaffaqiyatli chiqishi, shuning bilan barobar har bir ko'ngilli askarga o'z yaqinlaridan ikki kishining kafil bo'lishi yoki shunga o'xshash boshqa bir tadbir shart qilinsa, kelgusida ul askarning qochishlig'i va yo hukumatga qarshi xiyonat qilmaslig'i uchun bir amniyat hosil bo'lur edi» [4], deb uqtirgan.

Hoji Muin Turkiston jamiyatini iqtisodiy tanazzulga yetaklayotgan to'y va aza marosimlaridagi isrofgarchiliklar haqida ham turkum maqolalar yozgan. «To'y va aza marosimi haqida» maqolasida hashamat, isrofgarchiliklarni tanqid qilib, ularning salbiy oqibatlarini misollar yordamida izohlagan. Turkiston xalqi ilmsizlik tufayli turli marosim va odatlar ostida ezilib, axloqiy va moddiy zarar ko'rayotgan millatga aylanib qolganini ta'kidlaydi.

Musulmon xalqlar orasida faqat turkistonlilar 5-6 kunlab sunnat to'yi qilishi, «bazzm», «ko'bkari»lar berishini tanqid qilib, aslida bunga zarurat yo'qligini isbotlashga harakat qilgan: «Arabiston, Misr, Istanbul, Kafkaz, Tatariston va Eron musulmonlari bolalarining xatnasi uchun to'y bermaylar, loaqal bir necha kishini chaqirib ziyofat ham qilmaylar. Faqat payg'ambar sunnatini bajo keturmak ila iktifo etalar» [10]. Nikoh to'yi bilan bog'liq «non sindirish», «fotiha», «nikoh», «yuz ochdi», «kuyov chaqirdi» marosimlarini sanar ekan, bu marosimlarning ayrimlarini butunlay tugatish bo'yicha tavsiyalar bergan. To'ylardagi to'n kiydirish, non va shirinlik berish odatlariga barham berish kerakligini uqtirgan. Aza marosimlari bilan bog'liq odatlarni sanar ekan, ularning katta qismi o'ylab topilgan bid'atlar degan xulosaga kelgan: «Qabr

ustida xalqg'a «yirtish» (mato) bermak, qo'lg'a tayoq olib baland tovush ila yig'lamoq, o'lukning aqrabosi bo'lg'on xotunlarga aza tutmoq uchun ko'k va qora kiyimliklar bermak, xotun-qizlarning «go'yanda» va «sadr» ila baland yig'lamoqlari, «uch», «yetti», «yigirma», «qirq», «yil» kunlarida xalqg'a osh bermak. Mana ushbu behuda odatlarning barchasini barham bermak kerakdir» [10]. Mazkur kunlarda vafot etganning ruhiga xatmi Kur'on, duo va fотиha qilishning zarari yo'qligini aytib, 3-4 kishidan ziyod odamlarni chakirmaslik bo'yicha maslahat bergan.

Hoji Muin «To'y-ta'ziya isroflari» maqolasida 6-7 yildan beri o'zbek matbuotida isrofli marosimlar tanqid qilinsa-da, hech bir o'zgarishsiz davom etayotganidan afsuslangan. Turkiston xalqi taqlid, obro', nomus, nafs degan tushunchalarni ro'kach qilib, dabdabali to'ylar va aza marosimlarini o'tkazayotgani ularni iqtisodiy tanazzulga boshlayotganini qayta-qayta ta'kidlagan. Xalqni o'z holiga qo'yasa, ular ko'ngliga kelgan ishni qilishini aytib, isrofli marosimlarni tugatish bo'yicha targ'ibotni kuchaytirish zaruratini ko'rsatib bergan [11]. Afsuski, Turkiston xalqi isrofli marosimlardan voz kechmay, ularga yangi urf va odatlarni qo'shib borgan. Umrining oxirigacha qarz to'lasa ham, musobaqalashishdan voz kechmagan.

1924-yili «Mashrab» hajviy jurnaliga asos solgan Hoji Muin Boturbek, Mashrab, Ezma, A'rofiy, Chaqimchi, Mug'ombir kabi taxalluslar bilan xalqning qoloqligi va nochorligini ko'rsatuvchi, hukumat idoralaridagi boshboshdoqlik va talonchilik kabi illatlarni fosh qiluvchi hajviy maqolalarini e'lon qilib borgan. 1926-yili senzura tufayli «Mashrab» hajviy jurnali faoliyati to'xtatilgach, «Mushfiqiy» jurnali tahririyatida, 1929-yildan «Ovozi tojik» gazetasida musahhih bo'lib ishlagan va gazetaning 1929-yil 24-aprel sonida «1-may - «Mehnatkashlar kuni»ni targ'ib qiluvchi rus tilidagi «... *da zdavstvuet kommunisticheskiy internatsional!*» shiorining tarjimasini tojik tilida «... *nest bod kommunisti baynalmilal!*» («Yo'qolsin kommunistik internatsional») deb chop ettirgan. Ushbu «xato»si tufayli 1929-yilning 29-sentabridan Sibirga surgun qilingan. 1932-yili Kansk okrugining Puchagan tumanidagi surgundan qaytgach, O'zbekiston davlat nashriyotining tojik bo'limida adabiy xodim (1932-1934), «Qizil Yulduz» gazetasi muxbiri (1934-1937) sifatida faoliyat yuritgan [2: 95-96].

Xulosa. Turkiston jadidchiligining yirik vakili Hoji Muin XX asr boshlarida Turkistonda sodir bo'lgan voqea-hodisalarni matbuotda muntazam yoritib borgan. Maqolalarining aksariyati Samarqandda Turkiston xalq dorilfununi sho'basini ochish uchun, til-imlo masalasi, armiya tuzish, askarlikka olish, xotin-qizlar masalasi, oilaviy marosimlardagi isrofchiliklar va boshqa muammolarga bag'ishlangan. Ushbu maqolalardan Turkistonning iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy va siyosiy tarixini o'rganishda manba sifatida foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жамолова Д. Самарқанд жаҳид мактаблари // «O'zbekiston tarixi» журналі. – 2021 йил 1-соні. – Б. 98–108.
2. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. Тошкент. 2008. – Б. 95–96.
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент, 2002. – 35 б.
4. Hoji Muin. Askarlik to'g'risida // «Zarafshon» gazetasi. – 1923-yil 21-iyun.
5. Hoji Muin. Bizga nima kerak? // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. – 1918-yil 13-avgust.
6. Hoji Muin. Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. – 1918-yil 28-iyun.
7. Hoji Muin. Oila tarbiyasi // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. – 1918-yil 9-iyul.
8. Hoji Muin. Til masalasi // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. – 1918-yil 16-iyul.
9. Hoji Muin. Til masalasi // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. – 1918-yil 20-avgust.
10. Hoji Muin. To'y va aza marosimi haqinda // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. – 1919-yil 22-mart.
11. Hoji Muin. To'y-ta'ziya isroflari // «Zarafshon» gazetasi. – 1924-yil 24-mart.
12. Hoji Muin. Xalq dorilfunini // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. 1918-yil 23-iyul.

PERSIAN-CENTRAL ASIAN ARTISTIC ENCOUNTERS ON THE SILK ROAD: BANDIAN & PANJIKENT IN VISUAL DIALOGUE

Abstract. *This study examines artistic interactions between Sasanian Iran and Sogdiana, focusing on the Bandian Dargaz reliefs and Panjikent murals as case studies of cultural exchange along the Silk Road. Through a comparative analysis of narrative storytelling, equestrian imagery, and iconographic symbolism, this research highlights stylistic parallels and thematic distinctions. While Bandian reliefs emphasize imperial ideology and military dominance, Panjikent murals depict mythological and heroic narratives, particularly Rostam's battles. Both sites share dynamic compositions, overlapping figures, and sequential narration, reflecting mutual artistic influences shaped by socio-political and religious contexts. By situating these artworks within Persian-Central Asian interactions, this study demonstrates how narrative art functioned as a medium of ideological communication, identity formation, and cultural continuity in Late Antiquity.*

Keywords: *Sasanian and Sogdian Art, Silk Road Cultural Exchange, Narrative Visual Storytelling, Bandian Dargaz, Panjikent*

Introduction. During Late Antiquity, the regions encompassing Iran and Central Asia were pivotal centers for artistic and cultural exchange, where diverse traditions converged and evolved. The Silk Road, a vast network of trade and communication, facilitated the movement of people, materials, and artistic traditions, fostering a multicultural artistic synthesis [Rice, 1965]. Scholars categorize this dynamic fusion of influences as Central Asian art, shaped by contributions from Indian, Iranian, Chinese, Turkic, Mongolian, and Tibetan communities, along with diasporic groups from heterogeneous ethnic backgrounds [Sinor, 1996; Litvinsky & Guang-da, 1996: 36].

Among the key archaeological sites contributing to our understanding of this artistic synthesis is Bandian Dargaz², a prominent Sasanian-era site identified through inscriptions as Dastkard-e Yazd Shahpouran [Bashshash Kanzag, 1997: 33; Gignoux, 1998: 253]. The site consists of three mounds (*Tepe*), each containing remnants from the Sasanian period, showcasing architectural advancements and artistic achievements of the time.

A parallel site of significant importance is Panjikent, a Sogdian cultural and artistic hub that flourished between the 5th and 8th centuries CE. The mural paintings of the Blue Hall in the Panjikent palace complex, especially those depicting episodes from the story of Rostam, demonstrate striking

¹ PhD, Erciyes University, Türkiye.

E-mail: azizpourshadabeh@gmail.com. ORCID: 0000-0002-7616-2095

² The archaeological site of Bandian and Yarim-Tepe is located two kilometers northwest of Dargaz County, alongside the Darungar River, in Khorasan Province. Following several seasons of archaeological excavations, architectural remains from the Sasanian period were uncovered.

thematic and stylistic similarities with the reliefs of Bandian Dargaz. These sites provide valuable comparative material for analyzing narrative visual storytelling, iconographic symbolism, and transregional artistic influences. This study explores the stylistic parallels and divergences between Bandian and Panjikent, shedding light on how artistic traditions were adapted, exchanged, and reinterpreted across Persia and Central Asia.

Mural Painting in Central Asia and Relief Sculpture on the Iranian Plateau.

Mural painting and relief sculpture represent two distinct artistic traditions in Central Asia and Iran, shaped by cultural, religious, and socio-political contexts [Pakbaz, 2004]. Central Asian murals, widely used in temples, tombs, and residences, served decorative and symbolic purposes, depicting daily life, mythology, and religious rituals in immersive, colorful compositions. These murals reflected a tradition of ornate burial practices honoring deities and nobility.

In contrast, Sasanian Iran favored relief sculpture, using grand rock reliefs and palace carvings to convey royal authority, military conquests, and Zoroastrian iconography. These reliefs reinforced political legitimacy and religious ideology, establishing a sacred visual language [Payne, 2016; Grenet, 1987]. Despite their differences, both forms shared thematic parallels, depicting rulers, elites, and divine symbols. Iranian murals emphasized imperial and religious themes, while Central Asian murals presented a broader social narrative, illustrating hunting, commerce, and local rulers. Ultimately, these artistic traditions provide insight into the interplay between power, culture, and artistic expression across Persia and Central Asia.

Archaeological Site of Bandiān. Excavations at Bandiān Dargaz have uncovered Sasanian-period architectural remains, exhibiting Sasanian and Parthian influences [Rahbar, 2024; Gignoux, 1998]. Identified as «*Dastkard-e Yazd Shahpouran*», the site comprises three mounds containing Sasanian structures. Constructed during Bahram V's reign (420–438 CE) following his victory over the Hephthalites, Bandiān later suffered destruction under Peroz I due to renewed Hephthalite invasions. However, subsequent reconstructions indicate continued occupation and strategic importance. Positioned along the Silk Road, Bandiān functioned as a key military and administrative center, linking Dargaz with Merv. Middle Persian inscriptions suggest its governance under Yazdad and Vīd Shapūr, reflecting Sasanian efforts to fortify border regions against Roman and Hephthalite threats [Rahbar, 2024].

Plasterwork and Iconographic Representations

The sanctuary hall at Bandiān features intricate plaster reliefs, depicting:

A royal hunting scene of a Sasanian king on horseback.

A battle scene illustrating Sasanian victory over the Hephthalites.

A religious depiction of Anahita, pouring sacred water onto lilies.

Coronation and royal banquet portraits of key Sasanian figures.

Ornamental motifs, including grapevine patterns and Sasanian crosses.

These reliefs provide insight into Sasanian political ideology, religious beliefs, and artistic conventions, reinforcing imperial legitimacy through visual culture. The motifs align with those in ossuaries at the site's fire temple, depicting deer, rams, horses, and mythical creatures, further emphasizing Bandiān's religious and administrative significance within the Sasanian Empire (*Figures 1-2*).

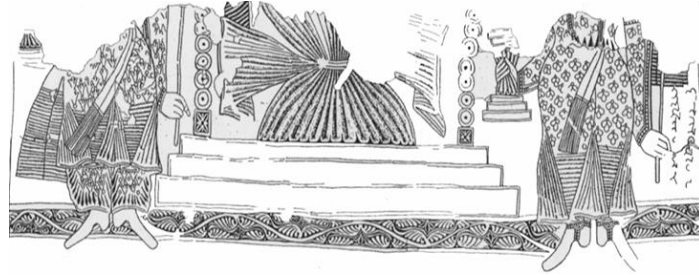
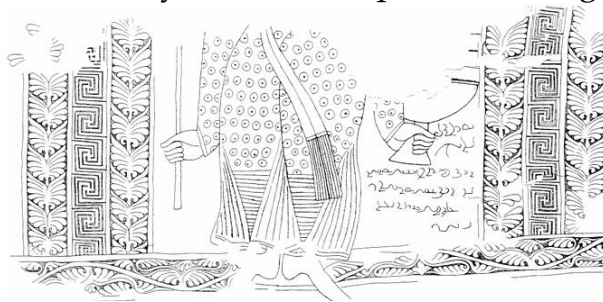

Figure 1. Bahrām's Victory Over the Hephthalite King [Rahbar, 1998:

224].

Figure 2. The northeast wall of the niche, the pattern of Vidmahrshapur [Rahbar, 1998: 246].

Sogdiana: A Cultural and Historical Perspective. Sogdiana, a key region in Central Asia, was located between the Amu Darya and Syr Darya, covering parts of modern Kazakhstan, Uzbekistan, and Tajikistan. Unlike centralized empires, Sogdiana operated as a network of independent city-states, fostering connections with Iran, the Roman Empire, India, Indochina, and China [Gorshenina & Rapin, 2001: 104]. Incorporated into the Achaemenid Empire by Cyrus the Great (540 BCE), it remained culturally linked to Iran through the Parthian and Sasanian periods.

The Sasanian Empire annexed Sogdiana in 260 CE, as recorded in Shapur I's Ka'ba-ye Zartosht inscription. However, the region's autonomy persisted, influenced by Hephthalite and Turkic incursions. By the 7th–8th centuries CE, Sogdian merchants dominated the northern Silk Road, solidifying their role in cross-cultural exchanges [Azarpay & Belenitskii, 1981: 16–17].

Sogdian art, particularly mural paintings, reflects a fusion of influences from Central Asia, Iran, Greece, India, and China, reinforcing the region's cosmopolitan identity. From the 5th to 8th centuries CE, mural painting flourished in Afrasiab, Varakhsha, and Panjikent, incorporating Roman, Indian, and Hephthalite motifs while maintaining a distinctly Sogdian character [Overlaet, 1993: 136; Sims, 2002: 19]. These murals served as visual

narratives, depicting battles, heroic epics, equestrian hunting, and aristocratic court life [Dara, 2023; Belenitskii, 1969: 223–224]. Unlike Sasanian art, which emphasized imperial propaganda, Sogdian murals centered on secular, mercantile, and heroic themes, reflecting the values of an aristocratic trade-based society [Azarpay, 2000: 190–191]. Their Greek-Buddhist and Iranian-Kushan influences contributed to a unique visual style blending sacred and secular imagery [Bivar, 1979].

A defining feature of Sogdian murals is their secular orientation, reflecting religious and cultural pluralism. As a Silk Road hub, Sogdiana housed Buddhists, Zoroastrians, Christians, and other religious communities [Abdullaev, 1996: 27]. The integration of foreign traders and diplomatic figures in mural compositions underscores the commercial and cross-cultural interactions shaping Sogdian identity [Litvinsky & Guang-da, 1996]. Sogdian murals remain invaluable as historical records, offering insights into the artistic interconnectivity of Eurasia, illustrating social hierarchies, belief systems, and transregional artistic exchanges [Grenet & Sims-Williams, 1987].

Comparative Analysis of Narrative Art in Bandian and Panjikent. The artistic traditions of Sogdiana and Sasanian Iran demonstrate both shared characteristics and distinctive cultural expressions, particularly in their use of visual storytelling within architectural spaces. A comparative analysis of the Blue Hall murals in Panjikent and the reliefs in Hall IV of Bandian Dargaz reveals structural and thematic parallels while also highlighting regional socio-political influences. Despite differences in medium, artistic priorities, and cultural contexts, both sites utilize dynamic compositions, overlapping figures, and sequential narration, showcasing the broader interregional artistic exchanges that shaped the visual culture of Persia and Central Asia.

Architectural and Spatial Configuration. Both the Blue Hall and Bandian Hall IV are characterized by elevated platforms that frame the central hall space. These platforms, measuring approximately 20 centimeters in Bandian (*Rahbar, 2024: 181*) (*Figures 3-4*), suggest an arrangement intended for seated or standing spectators. In Sogdian houses, similar platforms encircled the main hall, reinforcing the notion of a performative setting where murals were intended to be viewed in conjunction with oral narratives (*Dresden, 2003*). This configuration indicates that both spaces may have functioned as communal storytelling venues where art, architecture, and performance coalesced to create immersive experiences.

Figure 3. Right: A reconstructed model of a reception hall from a Panjikent residence [Marshak, 2002: 16]; Left: Murals of the Blue Hall depicting various episodes from the story of Rostam and other epic narratives, showcasing the north and east walls of Site VI:41, circa 740 CE (The State Hermitage Museum, St. Petersburg).

Figure 4. Stucco Relief-Decorated Walls from Various Sections of the Bandian Archaeological Site.

Thematic Representation and Narrative Functions. Despite differences in political structure, both Bandian and Panjikent emphasize heroic exploits and ceremonial grandeur through narrative imagery. Bandian reliefs depict royal hunting and imperial iconography, aligning with Sasanian state ideology centered on divine kingship and military dominance (*Figure 5*). In contrast, Panjikent murals illustrate epic and legendary tales, particularly Rustam's battle against the Divs, rooted in oral traditions that later became integral to the *Shahnameh* (*Figure 6*).

While Bandian's reliefs reinforce royal authority, Panjikent's murals reflect Sogdian secular and heroic narratives, indicative of a mercantile aristocracy rather than a centralized imperial rule. Both sites emphasize heroism, divine favor, and ceremonial grandeur. Bandian's battle panels depict the Sasanian king asserting dominance over adversaries, reinforcing imperial sovereignty. Similarly, the heroic exploits of Rustam in Panjikent reflect Sogdian ideals of bravery and strength, illustrating how local elites integrated Iranian artistic motifs into their own mythological and social narratives [Grenet & Sims-Williams, 1987].

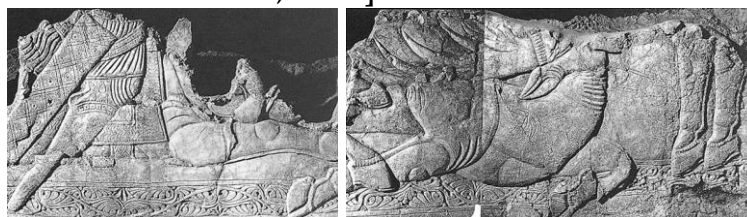

Figure 5. Hunting Scene, Southeast Wall, Bandian (Panel IV)

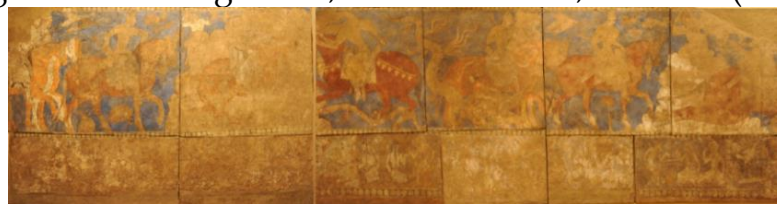

Figure 6. Rostam Cycle Mural, Depicting Rostam Setting Forth to Battle the Devs (Freer Sackler Digital Exhibition Project, accessed July 5, 2023)

A notable shared motif is the seated cross-legged figure. In Bandian, a Pahlavi-inscribed stucco relief identifies a cross-legged warrior as a Hephthalite prince, likely engaged in treaty negotiations with the Sasanian ruler [Cereti, 2019]. In Panjikent, this posture is associated with banquet scenes, where aristocrats are depicted in feasting ceremonies, reinforcing their elite status [Figures 7-8]. These representations suggest a broader tradition of visualizing diplomacy, power, and social hierarchy in Iranian and Central Asian art [Gignoux, 2008].

Figure 7. Hephthalite Dignitary in the Sanctuary Niche, Seated Figure on

the Southwest Wall of the Sanctuary Hall, Bandian

Figure 8. Merchants Feasting, Mural from Panjikent (The State Hermitage Museum, St. Petersburg)

Stylistic and Compositional Parallels. Both Bandian reliefs and Panjikent murals employ overlapping figures and continuous action, distinguishing them from rigid, hierarchical Sasanian compositions. Bandian reliefs feature intertwined figures in battle scenes, mirroring Panjikent's Rustam Cycle, where heroes and mythical creatures are interwoven into a dynamic sequence. Although regional attire in both sites reflects local cultural influences, their pictorial strategies align. The superimposed positioning of characters, with combatants overlapping in complex spatial layers, reflects a narrative technique distinct from traditional frontal Sasanian bas-reliefs [Pugachenkova & Khakimov, 1998; Gignoux, 1988].

Both sites also incorporate equestrian imagery, departing from rigid, static Sasanian imperial compositions. The depiction of fallen enemies beneath galloping horses signifies a shared visual language of conquest and heroism (*Figures 9-10*). In Bandian, Hephthalite warriors are portrayed with distinct Turkic-Mongolian features, emphasizing their foreign adversary status [Rahbar, 2008]. This stylistic distinction parallels Panjikent's depiction of outsiders, reinforcing political and cultural narratives of dominance.

Figure 9. Depiction of Fallen Figures Beneath Galloping Horses, Battle Scene of a Sasanian King Against the Hephthalite Ruler, Bandian

Figure 10. Battle with Amazons (Eastern and Western Panels), Panjikent (The State Hermitage Museum, St. Petersburg).

Iconographic Conventions and Artistic Techniques. The artistic techniques in Bandian and Panjikent exhibit both shared influences and local distinctions. Bandian reliefs adhere to a hierarchical scale, with rulers depicted larger than other figures, while Sogdian murals employ narrative sequencing, presenting multiple episodes within a single composition. Panjikent murals feature vivid polychromy, strong outlines, and bright pigments, whereas Bandian reliefs rely on sculptural depth and high-relief carving, reflecting Iranian rock-relief traditions. Sogdian figures are expressively gesturing, often in mid-action, while Bandian reliefs emphasize solemn, formalized postures by Sasanian artistic conventions.

Cultural and Functional Contexts. Despite stylistic parallels, Bandian and Panjikent served distinct functions. Bandian Hall IV likely belonged to a royal or religious complex, reinforcing imperial ideology and Zoroastrianism [Aryamanesh, 2023]. The Blue Hall of Panjikent, located within a private residence, reflects a social and performative environment where elites engaged in storytelling and entertainment. These differences highlight Sogdian artistic independence, where visual storytelling flourished under decentralized governance, in contrast to state-controlled Sasanian art.

Artistic Medium and Preservation. Bandian's reliefs, primarily stucco-based, align with Sasanian Iran's preference for rock carving, whereas Panjikent murals, influenced by Buddhist Silk Road traditions, favored wall painting. The scarcity of Iranian murals from Late Antiquity is likely due to both climatic factors and artistic preferences, with stone reliefs surviving better over time. However, some remnants at Mount Khwaja suggest a broader, now largely lost, tradition of Iranian mural art [Azarnoush, 1994].

The visual parallels between Panjikent's murals and Bandian's reliefs may indicate a shared artistic heritage that evolved uniquely within each region.

Conclusion. The comparative analysis of Bandian Dargaz and Panjikent underscores the artistic and cultural exchanges between Sasanian Iran and Sogdiana, revealing both shared influences and distinct regional adaptations. While Bandian's reliefs reinforced imperial authority and religious ideology, Panjikent's murals reflected aristocratic patronage and secular narratives. Despite differences in medium and execution, both traditions prioritized narrative-driven compositions, equestrian imagery, and hierarchical spatial arrangements, highlighting a shared visual language shaped by Silk Road interactions.

The adaptation of cross-legged figures, hunting scenes, and battle narratives illustrates mutual artistic influences, where Sogdian artists incorporated Sasanian elements while preserving local storytelling traditions. By positioning these sites within the broader Persian-Central Asian artistic network, this study demonstrates how narrative art functioned as a medium for ideological expression, social identity, and cross-cultural exchange, shaping artistic traditions that endured well beyond Late Antiquity.

References

1. Abdullaev K. «Ellinisticheskaya Traditsiya Sogda i Baktrii [The Hellenistic Tradition of Sogdiana and Bactria].» *IMKU*, vol. 27. – 1996. – 52 – 61 p.
2. Aryamanesh S. «A Review of Zoroastrianism: An Introduction.» *Ancient Iranian Studies*, vol. 2, no. 6. – 2023. – P. 85 – 89.
<https://doi.org/10.22034/ais.2023.404145.1046>.
3. Azarnoush M. *The Sasanian Manor House at Hajiabad, Iran*. – Firenze: Casa Editrice Le Lettere, 1994.
4. Azarpay, G. «Sasanian Art Beyond the Persian World.» In *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods: Rejection and Revival c. 238 BC-AD 642*. – London: British Museum, 2000. – 69 p.
5. Azarpay, G., Belenitskii, A. M., Marshak, B. I., & Dresden, M. J. *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art*. – Berkeley: University of California Press, 1981.
6. Bashshash Kanzag, R. «Translation of Inscriptions Discovered at Bandiyan Darreh Gaz (Dastkard-e Yazd Shahpouran).» *Archaeological Reports of Iran*, vol. 1. – 1997. – P. 33–38. (In Persian).
7. Belenitskii A. M. *The Ancient Civilizations of Central Asia*. – London: Barrie & Rockliff, 1969.
8. Bivar A.D.H. «The Absolute Chronology of the Kushano-Sassanian Governors in Central Asia.» In *Prolegomena to the Sources in the History of Pre-Islamic Central Asia*, edited by J. Harmatta. – Budapest, 1979. – P. 317–332.

9. Cereti, C. G. «Once More on the Bandiān Inscriptions.» In *AfarinNameh: Essays on the Archaeology of Iran in Honour of Mehdi Rahbar*, edited by Yossuf Moradi. – Tehran: RICHT, 2019. – P. 149–156.
10. Dara, M. «Zoroaster as the Epic Hero to Prove His Legitimacy.» *Ancient Iranian Studies*, vol. 2, no. 6, 2023. – P. 51–56.
<https://doi.org/10.22034/ais.2023.404144.1045>.
11. Dresden, M. J. «The Sogdian Language and Literature.» In *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, edited by E. Yarshater, vol. 3. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
12. Gignoux, P. «Le site de Bandiān revisité.» *Studia Iranica*, vol. 37, 2008. – 163–174 p.
13. Gignoux, P. «Les inscriptions en moyen-perse de Bandiān.» *Studia Iranica*, vol. 27, no. 2, 1998. – P. 251–258.
14. Gorshenina, S., and Rapin, C. *De Kaboul à Samarcande: Les archéologues en Asie centrale*. – Berlin: Gallimard, 2001. – 104 p.
15. Grenet, F., Sims-Williams, N. «Transition Periods in Iranian History: The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters.» *Societas Iranologica Europaea, Studia Iranica, Cahier 5*. – Paris–Leuven, 1987. – P. 101–122.
16. Marshak, B. *Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana*. – New York: Biblioteca Persica Press, vol. 16, no. 3, 2002, p. 16. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1356186306306475>.
17. Overlaet, B. *Hofkunst van de Sassanieden: Het Perzische rijk tussen Rome en China*. – Brussels: Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis, 1993.
18. Pakbaz, R. *Iranian Painting: From Ancient Times Until Today*. 3rd ed. – Tehran: Zarin and Simin Publications, 2004.
19. Payne, R. «Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court.» In *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, edited by Myles Lavan, Richard Payne & John Weisweiler. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – P. 209–230.
20. Pugachenkova, G., Khakimov, A. *The Art of Central Asia*. – Leningrad: Aurora Art Publishers, 1988.
21. Rahbar, M. «Découverte d'un Monument d'époque Sassanid à Bandian, Dargaz (Nord Khorassan): Fouilles 1994 et 1995.» *Studia Iranica*, vol. 27, no. 2, 1998. – P. 213–250.
22. Rahbar, M. «Miniature Motifs on the Ossuaries of the Bandian Dargaz Fire Temple.» *CASPIAN: The International Journal of Caspian Sea, Caucasus, and Transoxiana Studies*, vol. 1, no. 1. – Jan. 2024. – P. 7–27.
<https://doi.org/10.22034/cj.2024.194208>.
23. Rahbar, M. «The Discovery of a Sassanian Period Fire Temple at Bandiyan, Dargaz.» In *Current Research in Sasanian Archaeology, Art, and History*, edited by D. Kennet and P. Luft. – Oxford: BAR, 2008. – P. 15–41.

24. Rice, T. T. *Ancient Arts of Central Asia*. – London: Thames and Hudson, 1965.
25. Sims, E., Marshak, B. I., and Grube, E. J. *Peerless Images: Persian Painting and Its Sources*. – New Haven: Yale University Press, 2002.
26. Sinor, D. «The First Turk Empire (553–682).» In *History of Civilizations of Central Asia, The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*, vol. 3. – Paris: UNESCO Publishing, 1996. – P. 23–38.
27. Litvinsky B. A., and Guang-da, Z., eds. *History of Civilizations of Central Asia, Volume III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750*. – Paris: UNESCO Publishing, 1996.

Axmatov Amonkeldi¹

BUXORO JADID ADABIYOTI VAKILLARINING 1917-1920-YILLARDAGI TAQDIRI

THE FATE OF REPRESENTATIVES OF BUKHARA JADID LITERATURE IN 1917-1920

Abstract. *In this article, the socio-political changes that took place in the Bukhara Emirate of the Bukhara literary environment at the beginning of the 20th century and the impact of this process on the literary environment are revealed. In 1917–1918, the cases of repression, persecution and harassment of writers were studied.*

Key words. *Literaturnaya sreda Bukhari, Sadriddin Ainiy, Mirza Sakhbo, Mirbobol Mukhsinzade, Emirat, Absurauf Fitrat, pressa, young Bukharans, literary connections.*

Buxoro amirligida boshlangan mojarolar tufayli taraqqiyparvarlar bo‘lmish yosh buxoroliklar vakillarining aksari yashirinishga majbur bo‘ladi. Ruslar ta’siri ostidagi Kogon shahriga va undan Samarqand, Toshkentga muhojirlikka ketib qoladilar. Amir mirshablari qo‘liga tushgan taniqlilardan Ziyouddin maxsum, Ahmad Naim Nusratullobek, mirza Abu Fayoz, mirza Ahmad, Mirza Nazrulla, Sadriddin Ayniy, Abdurasul, Hoji Mirbobolar zindonga tashlanib kaltaklanadi. Bulardan tashqari saroy vakillaridan rasman amirning amaldorlari bo‘lmish katta mansab egalari mirza Hayit Sahbo, hoji Dodxoh va mirza Ibodullalar qamaladilar. Mirzo Muhsinzoda 75 tayoq bilan jazolanib «Obxona»ga tashlanadi. Sadriddin Ayniyni 75 tayoq, Mirzo Nazrullani 150 tayoq bilan jazolashadi [1: 305].

¹ Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Buxoro davlat universiteti dotsenti.
E-mail: amonaxmatov@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3556-6779.

Mirza Nazrullaning kaltaklanishini va og'riq azoblaridan vafot etganini o'z ko'zlari bilan ko'rgan shoir Qosim Qorizoda Axtar Buxoriy uning vafotiga bag'ishlab shunday qit'a yozadi:

Dar dushmani mukobili mushti insxoh
Basta miyoni kinu xusumat xazor zisht.
Dar vaxshat omada payi xadmi binoi adl
Dar farqi shaxsi rahmu muruvvat zadand xisht.
Chandin nafar zi ahli taraqqidihoni asr
Didand zarbu lat zi xarifoni sagsirisht.
Se chumla yak chanobi saodatmaob bud,
K-o' choni xesh baxri rifohi umum xisht.
Giryon zi motamash qalami sinachoki mo
«Nazrullahi shahid» ba tarixi o' navisht (1335) [2: 376].

She'riy san'atlardan samarali foydalangan muallif she'r so'ngida muallif vafotini mohirona keltiradi.

Ushbu voqealarga shaxsan o'zi guvohi bo'lgan va hibsonada kaltaklanganlardan biri Mirbobo Muhsinzoda edi. Uning hayoti va ijodi haqida bizda hozircha batafsil ma'lumot mavjud emas. Mirboboning «Guli surx» qissasida 1917-yillardagi tarixiy voqealar badiiy talqinda tasvirlangan. Qissada tarixiy haqiqatni badiiy to'qimalar bilan chog'ishtirib umumiy xulosada amirning xunrezliklarini qalamga oladi. Voqealarning jonli guvohi va ishtirokchisi bo'lmish adibning ushbu qissasi qimmatli tarixiy manba bo'la oladi. Bundan tashqari ushbu davr voqealarining badiiy tasvirini Sadridin Ayniyning «Qullar» romanida ham kuzatish mumkin. Yuqoridagi asarlarda bir qator to'qima obrazlar bo'lishiga qaramasdan aksar voqea va shaxslar tarixiy jarayonlarning ishtirokchilaridir. Ushbu asarlarda amirlik qulatilishi arafasidagi amirning adolatsizligi, og'ir hayot bilan demokratiya uchun kurash lavhalari xalqona usulda sodda qilib ochib berilgan.

1918-yil Yosh buxoroliklarning inqilobiy qo'mitasi Fayzulla Xo'jayev boshchiligida yetti kishidan iborat qilib tuziladi [4: 100]. Qo'mita tarkibida adabiy muhit vakillaridan Abdurauf Fitrat va Abdulvohid Burhonov Munzim ham bor edi. Mart oyida ro'y bergan F. Kolesov voqealari Muhammad Ali Baljuvoniyni «Tarixi Nofei», zakotchi Mirzo Salimbekning «Tarixi Salimiy» asarlarida tasvirlangan. Ushbu voqealar tafsiloti sovet rejimining haqiqiy mohiyatini ochib bergan sulh imzolangan amir zamonaviy armiya tuzishga kirishadi. Xiva xonligi bilan sovet Rossiyasiga qarshi birgalikda kurash olib borishga kelishiladi. Kolesov voqealaridan keyingi siyosiy jarayonlar adabiy muhitga keskin salbiy ta'sir ko'rsatadi. Amirning buyrug'i bilan jadidlar hibsga olinadi, mol mulki musodara qilinadi. Jumladan, adabiy muhit vakili Homidxo'ja Mehriy, mudarris hoji Sirojiddinlar siyosiy voqealardan chetda tursada jadid sifatida ayblanib qatl qilinadi. Mulla Nizom Sobitiyning uyi bosilib, oilasi o'ldiriladi. Tirik qolgan adiblar Buxoroni tark qilib asosan Samarqand va Toshkentdan boshpana topadilar [5: 13].

Aprel voqealaridan keyin jadid hisoblangan ham ularga ergashgan ham, ular haqida fikr bildirganlar ham mirshab hibsxonasiga yetaklab ketila boshlanadi. Buxoro yangicha fikrlovchilar uchun ochiq zindonga aylanib qoladi. Shuningsiz ham ijtimoiy holati yaxshi bo'lmagan adabiy muhit vakillari baxt izlab vatanni tark etadilar. Biroq hamon vatanda qoluvchilar topilar edi. 1918-yil mart oyida ro'y bergan Kolesov voqealaridan keyingi siyosiy jarayonlar adabiy muhit rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Qozi Sayidjon Maxdum Nazmiy Buxoriy Qozi Abdussamadxo'ja bilan Buxorodan Boljuvonga surgun qilinadi. Olti oy zindonda bo'lganidan so'ng, 1918-yil noyabr oyining boshida shafqatsizlarcha qatl qilinadi. Amirning buyrug'i bilan jadidlar hibsga olinadi, mol-mulki musodara qilinadi. Adabiy muhit vakili Homidxo'ja Mehriy, mudarris hoji Sirojiddinlar siyosiy voqealardan chetda tursada jadid sifatida ayblanib qatl qilinadi. Mulla Nizom Sobitining uyi bosilib, oilasi o'ldiriladi. To ba kay? She'rida Munzim shunday yozadi.

Zolimon dar daxr meronand davron to ba kay?

Meshanad dar komi onho charh gardon to ba kay?

Hokimoni zolimi xunxor paydo mekunand

Ganchho az ranchhoi benavoyon to ba kay? [2: 384].

Badiiy ijodga she'riyat orqali kirib kelgan dastlab «Mijmar» taxallusi bilan she'rlar yozgan adib Abdurauf Fitrat 1917-yildayoq Samarqandga ko'chib o'tgan va matbuotchilik ishini davom ettirmoqda edi. «Hurriyat» gazetasining 1917-yil 10-avgustida chop etilgan 26-sonidan 87-sonigacha muharrirlik qiladi [3: 35]. Ushbu gazetada chop etilgan «Yurt qayg'usi» turkumidagi sochmasi, «Buxoroning holi», «Buxoroda inqilib» turkum maqolalari e'lon qilib, parokanda yashayotgan vatandoshlarini birlashishga chorladi. Fitrat matbuotda o'zining o'tli she'rlari, jo'shqin maqolalari bilan Buxoro adabiy harakatchiligining rivojiga hissa qo'shdi. 1918 yilning bahorida Abdulvohid Burhonov, Axmadjon Abdusaidov va boshqalar qatori Abdurauf Fitrat ham Toshkentga ko'chib o'tgan. 1919-yil «Chig'atoy gurungi» tashkilotini tuzib, o'z atrofiga milliy birlik va mustaqillik g'oyasiga sodiq qolgan iqtidorli, vatanparvar, millatparvar ziyolilarni to'plab «Tong» jurnalini chop ettirgan. Ular nafaqat ijodiy, adabiy, badiiy faoliyat bilan, ayni paytda ijtimoiy-siyosiy harakatda ham faol ishtirok etdilar.

1920-yil 10-avgustda Turkiston komissiyasi, Buxoro Kompartiyasi Markaziy Komiteti va Yosh buxoroliklar partiyasi Markaziy byurosining qo'shma majlisida Fayzulla Xo'jayev boshchiligida Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi hukumati va Ahmadjon Abusaidov (Hamdiy) raisligida Buxoro inqilobiy qo'mitasi tuzildi. Bundan ko'rinyaptiki ular amirlik ag'darilgach yangi tuziladigan Buxoroni boshqarishlari kerak edi. Ulardan biri Buxoro adabiy muhitidan yetishib chiqqan arbob ekanligi diqqatga sazovordir.

Xulosa. Buxoro adabiy muhiti tarixiga katta hissa qo'shgan Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitratlar singari adabiy muhit vakillari ijodiy faoliyati davomida o'zidan boy ilmiy adabiy meros qoldirdi. Shoir sifatida adabiyotga

kirdi she'rlar, tarixiy va badiiy asarlari, tilshunoslik, adabiyotshunoslikga oid ko'plab tadqiqotlari bilan adabiy muhit shakllanishi va rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan. Buxoroning marifatli insonlari milliy va vatanparvarlik qadriyatlarini inonbatga olgan holda tarix va ta'limning mohiyatiga yaqin edilar tarixning mohiyati va uning voqyeligini jamiyatning yangi avlodlari orasida milliy va etnik ildizlarni hisobga olgan holda qaytarishga harakat qildilar. Jamoat va xalq manfaatini shaxsiy manfaatlaridan ustun qo'ydilar. Davr adabiy muhitining o'ziga xos tomoni shundaki, adiblar, shoirlar ijodiy faoliyatlari bilangina emas, siyosiy harakatlari bilan ham xalqning tarixiy taqdirini o'zgartirishga urindilar. Xalq taqdiri uchun kuyunib, uning bolsheviklar bosqini arafasida birlashib, o'z mustaqilligi uchun kurashish zarurligini sezdilar va shu yo'lda jonbozlik ko'rsatdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар // Асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1963.
2. Айний С. Намунаи адабиёти тожик. – Душанбе: Адиб, 2010.
3. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жади́дчилик. Тошкент.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
4. Ўзбекистон тарихи (1917–1991) К.1.Ўзбекистон 1917–1939 йилларда. Масъул муҳаррирлар Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.
5. Ражабов Қ. Усмон Хўжа. Рисола. / Қ.Қ. Ражабов, Ш. Ҳайитов; лойиҳа муаллифи Қ.Қ. Ражабов. – Тошкент: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2011.
6. Akhmatov A. History of Bukhara literary environment in sources. Texas Journal of Philology, Culture and History. <https://zienjournals.com/index.php/tjpch. P. 35-37>.
7. Akhmatov A. Press and literary environment. Western European Journal of Linguistics and Education. Volume 2, Issue 7, July, 2024. <https://westerneuropenstudies.com/index.php/2/article/view/1287>.
8. Axmatov A. Buxoro adabiy muhiti tarixiga chizgilar (XX asr boshlari Til va adabiyot. Ilmiy-metodik elektron jurnal. – Toshkent. 2024-yil 4-son. – B. 7–9.

XUNAKXOTUN/QABAJ XOTUN, XUNAKXUDOT - BUXORONING ILK OʻRTA ASR TURKIY HUKMDORLARI

HUNAK KHATUN/KABAJ KHATUN, HUNAKHUDAT - THE FIRST MEDIEVAL TURKIC RULERS OF BUKHARA

Abstract. *This article discusses the early medieval Turkic rulers of Bukhara based on written sources and research, including the possible first Turkan Khatun-Hunak Khatun or Kabaj Khatun, and another minor ruler of early medieval Bukhara, Hunakhudat. It is highly likely that the two rulers who operated in the Bukhara oasis in the early medieval period were either Hephthalites (from the White Huns) or Turks.*

Ma'lumki, Buxoro vohasi nafaqat Markaziy Osiyo islom madaniyatining yirik o'choqlaridan biri bo'lishi bilan birga turkiy davlatchilik an'analari gurkirab rivojlangan hududlardan biri hisoblanadi. Turon davlatining hukmdori Alp Er To'nga (Afrosiyob) ham Buxoroda dafn etilgani yoki uning Buxoroda ko'plab shaharlariga asos solgani haqidagi ma'lumotlar ham bu shaharning Turon davlatining markaziy nuqtalaridan ekanini ko'rsatadi². Qadimgi rivoyatlar va ayrim yozma manbalar m'lumotlariga qaraydigan bo'lsak, Turondagi Buxoro qadimdan Markaziy Osiyodagi turkiy davlatchilik beshigi sifatida bot-bot tilga olinadi. Quyidagi maqolada milodning V asr o'rtalari - VI asr oxirida Buxoro vohasida turkiy yoki eftaliy (oq xun) bo'lishi mumkin bo'lgan, turkiy hukmdor va malika faoliyati, turkiy urug'larning vohaga ko'chib kelishi haqida to'xtalib o'tiladi. Afsuski, ayrim sovet davrida yozilgan adabiyotlarga qaraydigan bo'lsak, mazkur davr nafaqat Buxoroda balki, Xorazm, Farg'ona va Naxshob kabi viloyatlarda ziroatchilikning inqirozi, sug'orish inshootlarining vayron qilinishi, yirik qishloq va shaharlarning huvillashi kuzatiladigan davr deb qaralgan va bu afsuski holat hozirgi ba'zi tadqiqotlarda ham ko'zga tashlanadi. Ammo keyingi izlanishlar, yangi manbalarning topilishi (masalan baqtriy tilidagi hujjatlar) bu davrda eftaliylar va turklarning vohada ba'zan boshqaruv tuzilmalarida markaziy o'rinni egallaganini, tushkunlik davri emas, balki ulkan migratsiyalar natijasida malaka va madaniyat almashinuvida o'ziga xos davr bo'lganini ko'rsatadi. Masalan, tarixshunoslikda eftaliylar davlatining poytaxti Patien-Poykent bo'lishi mumkinligi, kelib chiqishi turkiylardan bo'lgan Eltegin ismli hukmdorning Buxoro vohasida davlat boshqargani yoki Somoniylar davlati

¹ Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi.

E-mail: jumaniyazova84@gmail. Com. ORCID: 0000-0002-7992-9087.

² Rajabov Q. Alp Er To'nga (Afrosiyob). - Toshkent: O'zbekiston, 2004; Demir N. Turan hakanı Alp Er Tunga. - Istanbul: Inkilap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ, 2021; Durmuş I. Türk tarihinin öncüleri: Alp-Er Tonga, Tomris, Mo-tun, Atilla, Bilge Kağan. 2 baskı. Ankara: Akçağ yayınları, 2015.

asoschisining ham ushbu vohadagi turkiy urug'lar bilan bog'liq bo'lgani haqida qarashlar milodning boshlaridan e'tiboran xun, yuechji va turkiy etnik guruhlarning ushbu vohada muhim omil bo'lganini ko'rsatadi. F. Grenet fikricha, milodning boshlarida (IV asrda) kidariylar davriga Samarqand va Poykentda yangi mustahkamlanish inshootlarining qurilishi (turli himoya devorlari) hamda Panjikent va Kushoniya kabi yangi shaharlarning asos solinishi mos keladi. Shu paytgacha juda mahalliy xususiyatga ega bo'lgan So'g'd san'ati aynan shu davrda gullab-yashnasha boshladi¹. Buxoro vohasiga xun, yuechji va turkiy qavmlarning oqimi Baqtriya-So'g'd mintaqasining tiklanishi va yaxshiroq integratsiyasini ifoda etadi.

III-IV asrlar Markaziy Osiyoga ko'plab migratsiyalar amalga oshirilgan davr edi. Sizin sulolasi (265-419) yilnomalarida Kangyuy davlati o'z qarorgohini Sirdaryo qirg'oqlaridan janubda So'g'dga ko'chirilgani aytiladi. IV asr o'rtalarida Ammian Marsellin Markaziy Osiyoda xion qabilalari, kushon-kidariylari siyosiy maydonda paydo bo'lganini yozadi. Migratsiyalar katta miqyosda bo'lib, u Buxoro vohasini ham chetlab o'tmagan. IV asr boshlarida Buxoro vohasida o'troq ziroatkorlar manzilgohlariga tutash hududlarda Qovunchi madaniyati vakillarining ta'siri kuzatiladi (Setalak madaniyati). E.V. Rtveladze fikricha, IV asrning birinchi yarmida Buxoro vohasi ikkita alohida mustaqil hukmdorlikka bo'lingan: biri avtoxton, ikkinchisi esa vohaning janubi-g'arbida joylashgan kelib chiqishi yuechji ittifoqi tarkibiga kirgan ko'chmanchilardan bo'lgan. Yuechjilar xitoyshunos olim A. Xodjayev fikricha o'g'uzlar bo'lishi mumkin. Sh.Kamoliddinov Buxoro toponimining uncha qadimiy emasligi va ilk o'rta asrlarga taaluqli bo'lishi mumkinligiga e'tibor qaratadi. Ayrim tarixchilar Buxoro atamasining eftaliycha «buqaraq» so'zidan kelib chiqqani va «mis shahar» degan ma'noni berishi ham aytilgan. Shuningdek, shaharning VI asrda paydo bo'lgani va bu nom Buxoroning Eltegin ismli hukmdori qurdirgan budda monastiri bilan (*pwx'r so'zi so'g'diychaga sanskritcha vihara* orqali o'tgan) bog'laydilar.

Narshaxiy «Tarixi Buxoro» asarida «Samarqand tarafda bir katta daryo borki, uni «Rudi Mosaf» – «Mosaf daryosi» deb ataydilar. Bu daryoga ko'p suv yig'ilgan, u bir talay yerlarni yuvib-o'pirib ko'p loyqalarni surib kelgan va natijada botqoqliklar to'lib qolgan... So'ng suv oqib kelishi to'xtadi... Bu loyqalar bilan to'lgan mavze Buxoro bo'lib qoldi...odamlar Turkiston tomondan kelar edilar. Bu viloyatlarda suv va daraxtlar ov qilinadigan jonivorlar ko'p bo'lganidan kishilarga bu viloyat xush kelib shu yerga joylashdilar. Ular avval chodir va o'tovlarda yashar edilar, so'ng vaqt o'tishi bilan odamlar yig'ilib imoratlar qurdilar. Xalq ko'paygach, bir kishini saylab amir qildilar: uning nomi Abro'y edi. Hali Buxoro shahri vujudga kelmagan: lekin qishloqlardan ba'zilar paydo bo'lgan edi: Nur, Harqonrud, Vardona...

¹ Grenet F. Kidarites. Encyclopædia Iranica, online edition, 2018, available at www.iranicaonline.org/articles/kidarites. (July 20, 2005)

shular jumlasidandir. Podshoh turadigan katta qishloq Boykand – Poykand edi». Uning bu ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, Buxoro vohasiga odamlar Turkistondan (hozirgi Janubiy Qozog'iston emas, «Cho'li Turkiston» deb atalgan Navoiy viloyati Navbahor va Qiziltepa hududi, Zarafshon daryosining shimoli-g'arbiy qirg'og'i bo'ylab Qoratov va Zarafshon daryosi oralig'ida joylashgan) turkiy urug'lar kelishi natijasida aholi zichlashgan va chodirlarda yashagan qatlam asta-sekin o'troqlasha boshlagan, yirik qishloq-shaharlar qad ko'targan.

Buxoroda «xun» nomi ostida ikkita asosiy hukmdorni ko'rish mumkin. Ta'kidlash joizki, bu hammaga ma'lum bo'lgan milodning boshlarida Xitoyning shimoliy chegaralarida ulkan davlat qurgan xunlarni emas, balki ushbu atama ostida oq xunlar/eftaliylar va turklarni tushunish kerak. Xususan, tangalarda uchraydigan xun so'zini G'.Boboyorov va A. Kubatinlar turklarga nisbatan ishlatilganini yozganlar. «Xun» etnonimi So'g'dda V asrdan boshlab uchrashini Samarqandda kidariylar tomonidan yaratilgan baqtriycha «o'g'lar xun» so'zi bitilgan muhr ham tasdiqlaydi. Buxoroxudotlar tanga guruhida *pxw'r xwâ xn/wn/wk* – Buxoroning Khunak yoki Khanuk hukmdori degan so'g'dcha yozuv bor. Yuqorida aytib o'tganimizdek, turkiy kelib chiqishga ega deb taxmin qilinayotgan Buxorodagi hukmdorlar ham ismiga «xun» so'zi qo'shilgan holda manbalarda eslatilgan bo'lib, biri Buxoroning taniqli malikasi Xunak xotun va hukmdor Xunakxudotdir.

Xunak xotun VII asrning oxirlarida Buxoroda hukmdor bo'lgan malikadir. U manbalarda Qabaj xotun, Xo'tak xotun yoki Xotun nomlari bilan keltiriladi. Ushbu malika Buxoro tarixiga oid yozma manbalardagi ma'lumotlar orqali bizgacha ma'lum bo'lgan ilk mahalliy malikalardan biridir. Uning bir tomondan Xotun, ya'ni malikalarga berilgan turkiy unvon bilan uchrashi, ikkinchi tomondan Qabaj nomi turkiy asosga borib taqalishi («qaba» – mustahkam, baquvvat, «og'och» – daraxt degan so'zlardan iborat bo'lib, hayot daraxti, kuchli, baquvvat daraxt ma'nolarini anglatadi) va Xo'tak xotun emas (arab yozuvida nuqtalarning ortiqcha qo'yilishi bilan noto'g'ri o'qilgan), balki Xunak xotun ekani ham turkiy malika ekaniga shubha qoldirmaydi. Qabaj so'zi boshqa turkiy eposlarda ham uchraydi. Xususan, *Atam adın sorar olsañ Qaba Ağaç* shaklida «Dede Qo'rqut» dostonida keltiriladi. Qabaj xotunning erining ismi Bidun edi, bu uning turkiyligiga ishora deb hisoblash mumkin. Voyaga yetmagan o'g'lining ismi Tug'shodadagi ikkinchi qismidi «shad» – turkiy unvoni yotadi. Shad unvoni turkiy unvonlar iyerarxiyasida yuqori unvon bo'lib, xoqon, yabg'u unvonidan so'ng uchinchi o'rinda turgan.

Buxorolik malika xususida ma'lumotlar kam, eng mukammalrog'i Muhammad ibn Ja'far (an-Narshaxiy)ning «Tarixi Buxoro»(Buxoro tarixi) asarida keltirilgan. Asarda u taxminan 673/680-695-yillarda yashagan. U eri vafotidan so'ng taxtga chiqadigan valiahd o'g'li yosh bo'lgani uchun o'zi Buxoroni 15 yil boshqargani manbalardan ma'lum.

«Tarixi Buxoro» (Buxoro tarixi) asarining muallifi Muhammad ibn Ja'far (an-Narshaxiy) bu malika haqida quyidagi ma'lumotlarni keltirgan: Bidun Buxorxudot o'lgan vaqtda undan bir emadigan o'g'il bola qoldi; uning nomi Tag'shoda edi. Bolaning onasi bo'lgan xotun taxtga o'tirdi va o'n besh yil hukmronlik qildi. Uning davrida arablar Buxoroga kela boshladilar; har gal kelganlarida xotun ular bilan sulh tuzar va mol berar edi. Aytishlaricha, uning davrida undan ko'ra donoroq bironta ham kishi bo'lmagan; u donolik bilan hukmronlik qilar va xalq unga itoatda edi. Uning odati shunday ediki, u har kuni otga minib Buxoro histori darvozasidan tashqari chiqar va «Alaffurushlar darvozasi» deb atalgan Registon darvozasiga kelib taxtga o'tirar, uning oldida esa g'ulomlar, xoja sarolar, ya'ni bichilgan qullar va ulug' kishilar turar edilar. U qishloq aholisi uchun shunday qoida o'rnatgan ediki, har kuni dehqonlar va malikzodalardan ikki yuz nafar yigit zarrin kamar bog'lab, qilichlarini osib xizmatga hozir bo'lib, uzoqroqda turishar, xotin tashqariga chiqqach, hammalari uni olqishlashar va ikki safga tizilishar edi; xotin esa podshohlik ishlari bilan mashg'ul bo'lar, yaxshilikka da'vat qilib yomonlikdan qaytarar, istagan kishisiga sarpo kiygizib, istagan kishisiga jazo berar edi. Shu tarzda ertalabdan to tushgacha o'tirib, so'ng hisorga qaytib kirar, dasturxonlar chiqarib hamma xizmatkorlariga taom berar edi. Kechga yaqin ham xotin shu yo'sunda tashqari chiqib taxtga o'tirar, (haligi) dehqonlar va malikzodalar ikki saf bo'lib uning xizmatida turishar edi; quyosh botgach, xotin taxtdan turib otga minar va qasrga qarab, yo'l olar, yigitlar esa o'z vatanlariga – qishloqqa qaytar edilar. Ertasi kuni boshqa jamoa kelib shu sifatda xizmatda bo'lar va nihoyat, navbat yana o'sha (avvalgi) jamoaga kelib yetar edi. Shu tarzda har bir jamoa bir yilda to'rt marotaba (xizmatga) kelishi lozim edi». Ushbu asarda Qabaj xotunning ismi Xotun (qadimgi turkiycha *qatun*) shaklida keltirilgan. Abu Ja'far at-Tabariyning «Tarix ar-rusul va-l-muluk» (IX asr) asarida esa ushbu malikaning ismi Qabaj xotun shaklida keltiriladi. 54/673-74-yillarda UbaydAlloh ibn Ziyod Toxaristondan Amudaryoning o'ngqirg'og'iga o'tib, Movarounnahr o'lkasiga kiradi. Arab qo'shinlari Buxoro tomon yurib, Poykand va Ramitonni egalladi. Ubaydulloh ibn Ziyod Buxoroga yaqinlashganda, Xunak xotun turk xoqoniga arablarga qarshi harbiy yordam berishni so'rab, elchi yuboradi. Turkiy xoqon ko'p o'tmay o'z qo'shinlari bilan Buxoroga yetib kelib, arablar bilan jangga kirishadi, ammo mag'lubiyatga uchrab, qochishga majbur bo'ladi. Shunisi e'tiborga loyiqki, Turk xoqoni Qabaj xotun bilan birga arablar bilan urush qilish uchun Buxoroga kelgan. Xunak xotunga turkiy xoqon ham yordamga kelganini uning qarindoshlari tomonidan qo'llab-quvvatlanganida ko'rish mumkin.

Abu Ja'far at-Tabariyning «Tarix ar-rusul va-l-muluk» (IX asr) asarida yozilishicha, Ubaydulloh ibn Ziyod turklar bilan Buxoroda uchrashgan ularning hukmdori Qabaj-Xotun bo'lgan, u arablar bilan noteng jangda yengilib chekinishga majbur bo'lganida, yo'ldauning boshmog'i (oyoq kiyimi)ning bir donasi tushib qoladi va shu davrda ikki yuz ming dirhamga

baholangani aytilgan. Ba'zi havaskor tarixchilarning ta'kidlashicha, bu rivoyatdagi bejirim oyoq kiyimning tushib qolishi sahnasi keyinchalik Zolushka ertagidagi boshmoq voqeasi uchun asos bo'lgan. Shuningdek, Qabaj xotunni ilk «Turkon xotun» deb atash mumkin, chunki uning boshqa ismi Xunak xunlarga, ya'ni turklarga oid malika degan ma'noni anglatadi.

Ikkinchi shaxs Xunakxudot haqida gapiradigan bo'lsak, u ham ilk o'rta asrlardagi turkiy hukmdorlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tarixchi Narshaxiy Buxoroning qarorgoh qal'alaridan biri bo'lgan Varaxsha haqda yozarkan «uni Buxorxudot bino qilgan bo'lib, qurilganiga ming yildan ortiqroq vaqt o'tgan. Bu qasr ko'p yillardan beri vayron bo'lgan va qarovsiz qolib ketgan edi Xunukxudot (*Khnk Khudah*) uni qaytadan tuzatdi» deydi. Mavjud ma'lumotlar saroyini "ming yildan ko'proq vaqt oldin" qurgan anonim Buxorxudotni aniqlash uchun yetarli emas. Ammo bu hikoyaning ikkinchi timsoli Xunukxudot (*Khnk Khudah*), albatta, tarixiy shaxsdir. Ushbu shaxs «Tarix-i Buxoro» asarida 707 arablarga qarshi kurashgan Buxoro yetakchilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotchilar uning kimligini aniqlashtirishga harakat qilgan, ismida *khudah* komponentining mavjudligi bu shaxs Markaziy Osiyoning boshqa kichik voha hukmdorlari – Buxorxudot, Vardanxudot, Chag'onxudot, Xuttalxudot, Samanxudot va boshqalar birga tilga olingan. Biroq uning ismi Xunuk (*Khnk*) nomi bilan o'sha davr manbalarida na bir udel, na bir qishloq borligi eslatilmagani kishini o'ylantirib qo'yadi. Uning arablarga qarshi koalitsiyada ishtirok etishi va Varaxsha saroyini qayta tiklaganiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu uning o'sha davr uchun yirik qo'mondon va oliy shahzodalardan biri bo'lganini ko'rsatadi.

Tadqiqotchi A.Naymark Xunuk ismini «Xunak/Xanuk» (Khunak/Khanuk) sifatida o'qigan, Lыkoshin esa Xunuk-xudot deb o'qigan. Xunuk/Xunak/Xanuk ismli mahalliy hukmdor (?) Ya'qubiyning «Ta'rix» asarida keltirilgan «...Xunuk (*Khnk*) Abu Shukr Buxorxudot Kurmagxanun (khatun?) an-Nufasiy turklar boshiga keldi». Tadqiqotchi uni Narshaxiydan farqli o'laroq, Xunuk (*Khnk*) ismi unvon emas shaxs nomi ekanini ta'kidlagan. Bizning fikrimizcha, Buxorxudot Xunuk (*Khnk*) ismida «xun» etnosi ya'ni turklar bilan bog'liqlikni ko'rish mumkin. Shuningdek, Varaxshani tiklagan hukmdor Xunukxudot (*Khnk Khudah*) va arablarga qarshi ittifoqda qatnashgan Xunukxudot ikkita alohida shaxs bo'lishi mumkin. Yoki Xunukxudot (*Khnk Khudah*) atamasiga kelib chiqishi chjaovu (tozar/yuechji), xun (oq xun/eftaliy yoki *khn*/sharqiy turklar(?))unvon deb qarash kerak. Xunukxudotni aynan mahalliy hukmdor deb qabul qilish kerak emas, xudot unvoni qabul qilgan tashqi unsur deb tushunish mantiqliroq, masalan, Qutaybaga qarshi chiqqan Vardanxudot ham VIII boshlarida Turkistondan kelgani aytiladi. C. Shtark ham VI-VIII asrlarda Poykent, Vardana, Panj kabi kabi tumanlarda turklardan bo'lgan kichik voha shahzodalari hukm surganini yozadi. Chunki Ya'qubiy keltirgan uning turklar yo'l boshchisi ekani aniq ko'rinadi. Poykent eftaliylardan keyin ham ham unga sharqdan kirib kelgan turklarning markazi

bo'lganini ko'rish mumkin. Unda To'n Yabg'u-xoqonning jiyani shahzoda Nishu Kan shadning hukmdorlik qilgan.

Shuningdek bu ikkala hukmdor Buxoro vohasidagi so'nggi eftaliylardan ko'ra turklarga aloqali bo'lishi mumkin. Firdavsiyning «Shohnoma» asarida keltirilishicha, Turk xoqoni tomonidan Xusrav I Anushervon saroyiga jo'natilgan elchilar Sug'd hududidan o'tayotganida, eftaliylar hukmdori elchilar hay'atini qirib tashlashga buyruq beradi, shunga qaramay joni omon qolgan bitta suvoriy zo'rg'a qutuladi va bo'lib o'tgan qatli'om haqidagi mash'um xabarni o'z hukmdoriga yetkazadi. «Shohnoma»da eftaliylar bilan to'qnashgan turk hukmdorining nomi «Chin xoqoni» deb keltiriladi. L.N.Gumilev fikricha, ushbu davrda turklar hoqoni Istemi edi va «Chin xoqoni» sifatida aslida u nazarda tutilgan. G'azablangan xoqon intiqom olish maqsadida katta qo'shin to'playdi va «xaytallar»ga qarshi kurashga o'tlanadi. Dastlab u Choch va Chirchiqni egallab, Gulzorriyun (Sirdaryo) degan joygacha yetib boradi. Bu oradi eftaliylar yo'l boshlovchisi Gatfar ham qo'shin to'plashga kirishadi. Buxoro hududlarida Balx, Shug'onon, Xuttalon, Vashgird (Janubiy Tojikiston hududidagi viloyat), Termiz, Amul, Zammdan kelgan askarlar to'planib, turklarga qarshi jang harakatlari uchun tayyor turar edilar. Biroq Gatfar turklarning suvoriylari tekislikda jang qilganda mohirlikni ishga solib ustun kelishini o'ylab, jangni Nasaf (Qarshi)da tog'li joyda qabul qilishni lozim topadi. Sosoniylar shohi Xusrav Anushervonning Balx yaqinida 562/563-yilda eftaliylarga zarba berishi bilan urush boshlanib ketgan. Eftaliylar va turk qo'shinlari o'rtasidagi hal qiluvchi jang 565-yilda Naxshab yaqinida bo'lib o'tgan. Sakkiz kunlik qattiq jang turklarning to'la g'alabasi bilan tugaydi. Bu mag'lubiyatdan biroz vaqt o'tgach, 567-568-yillarda eftaliylar davlati qulaydi. Sababi arablar hujumi arafasida Buxoro vohasida eftaliylar hokimiyati turklar va sosoniylarning ittifoqchiligidan berilgan zarbalar orqali tugatilgan edi.

Ko'rib turganimizdek, Buxoroning ilk o'rta asr turkiy tarixi juda qiziqarli va tortishuvli masalalarga boy. Biroq bu xususida tadqiqotlar salmog'i juda kam. Ming yillar mobaynida ushbu voha ham so'g'd, ham yuechji (o'g'uz?), xun-oqxun-turk etnik guruhlarining birgalikda yashagan hududlaridan biri bo'lgan. Ayniqsa, V-VII asrlarda bu yerda turkiy omil ustunlik qilganini (boshqaruvda va shaharsozlik madaniyati) ta'kidlash joiz. Bu davr mintaqada hayotida inqirozga yuz tutish emas balki, voha aholisining ko'chib kelishlar hisobiga ko'payishi, sug'orish inshootlarining qayta tiklanishi, boshqaruvda ayol hukmdorning mavjudligi, savdo va hunarmandchilik markazlarining ko'payishi kabi ilg'or qadamlarga boy bo'lganiga guvoh bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. –Тошкент: Фан, 1966.
2. Адылов Ш.Т. Из политической истории Западного Согда (в свете проблемы «тирании Абруя» и тюрко-сасанидского конфликта) // Ўзбекистоннинг моддий маданияти тарихи. – Самарқанд: 2012. – №37. –103-11.
3. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии.– Москва:Наука, 1992.
4. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга первая. – 2-е изд., – Душанбе: Ирфон, 1989.
5. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.
6. «История» ат-Табари. Избранные отрывки / Перевод с арабского В.И.Беляева. Дополнения к переводу О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. Ташкент: Фан, 1987.
7. Камалиддин Ш.С. О роли женщин в тюркском обществе//Ўзбекистон хотин-қизлари: кеча ва бугун (илмий-амалий конференция маърузалари, 23 декабрь, 2004 й). Т.: 2005. – 19-20 бетлар.
8. Муҳаммаджонов А. Қадимги Бухоро(археологик лавҳалар ва тарих). –Тошкент: Фан, 1991.
9. Наймарк А.И. Когда был разрушен Варахшинский дворец Бухархудатов//Бухарский оазис и его соседы в древности и средневековье. –Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2015. –С.164-168.
- 10.Ражабов Қ. Алп Эр Тўнга (Афросиёб). –Тошкент: Ўзбекистон, 2004.
- 11.Фирдоуси. Шахнаме. Т.6. От начала царствования Йездгерда, сына Бахрама Гура, до конца книги. Том VI. Перевод Ц.Б. Бану-Лахути и В.Г. Берзнева. – Москва: Наука, 1989.
- 12.Шишкин В.А. Варахша. М., 1963.
- 13.Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010.
- 14.Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Изд-во Уз ФАН. – Ташкент, 1941.
- 15.Adilov Š. T., Mirzaahmedov J. K. On the history of the ancient town of Vardāna and the Obavja Feud // Ēran ud Anērān. Studies presented to Boris Il'ič Maršak on the occasion of his 70th birthday. – Milano: Libreria Editrice Cafoscarina, 2006. P. 31-43.
- 16.Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903.
- 17.Demir N. Turan hakanı Alp Er Tunga. – Istanbul:Inkilap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ, 2021.

18. Donuk A. Eski türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988.
19. Djumaniyazova F. İlk oʻrta asrlarda Buxoro vohasida eftaliylar omili // AL-BUXORIY Maʼnaviy-maʼrifiy, ilmiy-ommabop xalqaro jurnal. 2/2023. – Toshkent. – B. 13-24.
20. Durmuş I. Turk tarihinin öncüleri: Alp-Er Tonga, Tomris, Mo-tun, Atilla, Bilge Kağan. 2 baskı. Ankara: Akçağ yayınları, 2015.
21. Grenet F. Kidarites. Encyclopædia Iranica, online edition, 2018, available at www.iranicaonline.org/articles/kidarites. (July 20, 2005)
22. Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden, 1992.
23. Litvinsky A. The Hephtalite Empire // History of civilizations of Central Asia. Vol. III. – Paris: UNESCO Publishing, 1996. – P. 135-163.
24. Tezcan M. Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler. Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri. – Ankara, 2006. – S. 9-57.
25. Sinor D. The establishment and dissolution of the Turk empire // The Cambridge history of Early Inner Asia. Ed. by D. Sinor. – Cambridge, 1990. – P. 285-316.

Ismoilov Shohruxmirzo Zakirjon oʻgʻli¹

X-XI ASRLARDA XORAZM AHOLISINING ETNIK VA DINIY TARKIBI (MANBALAR TAHLILI ASOSIDA)

ETHNIC AND RELIGIOUS COMPOSITION OF THE KHOREZM POPULATION IN THE 10th – 11th CENTURIES (BASED ON SOURCE ANALYSIS)

Abstract: *When Khorezm and adjacent territories, which are part of the history of Uzbekistan, were incorporated into the Arab Caliphate, a clash of different cultures and peoples occurred in these lands. In the early Middle Ages, the northern branch, one of the main branches of the Great Silk Road, passed through the Lower Amu Darya oasis and the Aral Sea regions. There was also another trade route from Khorezm to the south, reaching as far as the central cities of the Arab Caliphate. Based on such economic relations, representatives of different regions and groups sometimes came to the region to live, and sometimes to carry out their work. This article analyzes the religious and ethnic groups that lived and worked in the territory of ancient Khorezm in the early Middle Ages, their mutual relations, and the impact of such groups on the economic opportunities and political life of Khorezm, based on manuscript sources, numismatic and archaeological materials.*

¹Tarix fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD.) Maʼmun universiteti katta oʻqituvchisi.

E-mail: ishohruxmirzo@gmail.com. ORCID number: 0000 0002 4061 8724.

IX–X asrlarda Xorazm vohasi hududida eng ko‘p zardushtiylikga e‘tiqod qiluvchi, qadimiy xorazmiylar avlodi hisoblangan qatlam istiqomat qilar edi. Beruniy o‘z asarida arablarning Xorazmga yurishi haqida ma‘lumot bera turib, «*Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o‘rgangan va bilimlarini boshqalarga o‘rgatadigan kishilarni halok etib, butkul yo‘q qilgan edi*» [1: 72], – deydi. Demak, arablar bu tadbirni qadimdan xorazmliklar e‘tiqod qilib kelgan zardushtiylik va boshqa diniy qarashlar, an‘analarini yo‘q qilish, ularning o‘rniga islom dini qonun-qoidalarini joriy etish maqsadida amalga oshirishadi. Ma‘muniy Xorazmshohlar davrida kelib voha aholisining asosiy qismi islom diniga e‘tiqod qilishardi. Chunki, X asrda Xorazmdagi madaniyat, til, ilm-fan, shaharlarning qurilish an‘anasi to‘liq islom an‘analariga mos edi.

Lekin, Ma‘muniylar davrida Xorazm aholisi faqat islom diniga e‘tiqod qiluvchi mahalliy xorazmliklardan iborat bo‘lgan deb ayta olmaymiz. Chunki, Xorazmshoh saroyida tashkil qilingan «Dor ul-hikma val-maorif» singari ilmiy muassasalarda musulmon olimlar bilan birga, xristian diniga mansub Abu Xayr Hammor, Abu Sahl Masihiy kabi olimlar ham faoliyat yuritganligi haqida ma‘lumotlar bor [2: 398]. Bu olimlarning aksariyat qismi katta ehtimol bilan o‘rta osiyolik ham bo‘lishmagan. Shu sababdan savdo yo‘llari orqali turli xalqlar bilan muloqot va Xorazmshoh saroyidagi olimlar sabab Xorazm hukmdorlarida boshqa dinlar va elatlarga nisbatan tolerantlik, diniy bag‘rikenglik g‘oyalari kuchli bo‘lgan deyish mumkin.

Xorazmshoh Ma‘muniylar davrida Xorazmda yashagan turli diniy jamoalar orasida xristianlar jamoasi ham mavjud bo‘lib, ular haqidagi ilk ma‘lumot sifatida Doros (Qrim) mitropoliyasi yepiskoplari ro‘yxatida «Xvalis» nomini qayd qilinishi deb ko‘rsatish mumkin [4: 90]. Ko‘pchilik rus manbalarida va Muhammad Al-Xorazmiyning «*Kitobi surati al-zrz*» («Yer surati haqida kitob») asarida «Xvalis – Xorazmning aynan o‘zi» deb qayd qayd qilingan [3: 79]. Doros mitropoliyasi – Konstantinopol patriarxatiga qarashli bo‘lib, Xazar xoqonligi va unga yondosh hududlarda (*jumladan Xorazmda: – I.Sh.*) xristian jamoalarini birlashtirish va missionerlik faoliyati bilan shug‘ullanish uchun tashkil qilingan. Mizdahqon hududlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida bu yerda xristian jamoalarining VII asr oxirlaridan boshlab o‘rnasha boshlagan degan xulosaga kelish mumkin [5: 152]. Arab sayyohi va tarixchisi Maqdisiy ham o‘z estaliklarida Xorazmda yahudiylarga qaraganda xristianlar jamoasi ozroq ekanligini qayd qiladi [6: 277]. Demak, xristianlar jamoasi arablar bu hududlarni egallagandan keyin ham yashashda davom etgan.

Umuman, Xorazmda yashagan xristianlar jamoalari ko‘pchilik o‘rta asrlarga oid manbalarda asosan uch guruhga, ya‘ni melikiylar, nestoriylar va yoqubiylarga bo‘lingan holda qayd qilinadi [7: 37–38].

Xorazmlik xristianlar bilan bevosita aloqada bo'lgan Abu Rayhon Beruniy qaydiga ko'ra, xristianlar «melikiy» nomini Rum hukmdori (*Vizantiya imperatori: – I.Sh.*) va uning xalqi shu mazxabda bo'lgani uchun olgan va Rumda bulardan boshqa nasroniylar yashamagan [1: 320]. Melikiy xristianlar kelib chiqishi jihatidan yunonlar bo'lishgan. Abu Rayhon Beruniy yoshligida ba'zi o'simliklarning yunon tilida aytilishini qo'shnisidan o'rgangani va yozib olganligi haqidagi qaydi bu bu davrda Xorazmda yunon elatiga mansub xalq yashaganligi haqidagi ma'lumotni isbotlaydi. Qolaversa, bugungi kunda Xorazmning islomdan oldingi bayramlaridan biri hisoblangan «Qizil gul bayrami» ham aslida xristian jamoalaridan qolgan an'analardandir. Tarixiy manbalarda Yahyo payg'ambarning onasi Ilishebaning Iso payg'ambarning onasi Maryamga qizil gul sovg'a qilishi asnosida nishonlanuvchi «Atir gul bayrami» (*iyd ul-varid – عيد الورد*) Xorazmda ham nishonlanishi qayd qilingan [8: 204]. Bu bayram nomi va nishonlanish tartibi haqida S.P. Tolstov shunday deydi: «Xorazmda nishonlangan bu yangi yil bayrami «Kalendas» yoki «Kalandas» deb nomlanadi. Bu bayramda bolalar «kalandas-kalandas» deb qo'shiq kuylashib, uyma-uy yurishadi. Bu so'z taxminlarga ko'ra lotinchadir» [4: 87].

Umuman, musulmon mualliflarning aksariyat qismi melikiylarni kelib chiqishi vizantiyalik yunonlar ekanligini ta'kidlashadi. Xususan, 820-yilda Abdulloh Xoshimiy shunday yozadi: «... melikiylar – bular rumliklardir. Nasroniylarning nestorian mazhabidagilar esa – musulmonlarga yaqin toifa» [3: 80]. Ya'ni, xristianlikning nestorian mazxabi vakillari asosan Shom, Iroq, Xuroson atroflarida yashashgan va ular kelib chiqishi jihatidan xristianlashgan arablar bo'lgan [1: 320]. Nestorianlik asoschisi Konstantinopol patriarxi Nestoriy (428–431) nomi bilan bog'liq bo'lib, unga ergashuvchilar 431-yilda o'tgan Efes soborida lanatlanishadi va dindan chiqqan yeriteklar sifatida qarala boshlanadi. Chunki, ta'limot mazmuniga ko'ra, Iso oddiy inson farzandi bo'lib, unda ilohiylik ruhi jamlanmagan. Efes soboridan so'ng bu nestorianlik sharqqa tarqalib Eronda 424-yilda mustaqil bo'lgan fors xristian cherkoviga borib qo'shiladi. Bu qo'shilish 486-yilda sodir bo'lib, shundan keyingi manzil O'rta Osiyodagi Marv shahri bo'lib xizmat qiladi [3: 82]. Bundan xulosa qilish mumkinki, melikiy xristianlaridan farqli o'laroq, nestorian xristianlari O'rta Osiyoga Suriya, Eron hududlari orqali kirib kelgan. Bundan tashqari Ibn Havqalning Samarqand shahri yaqinidagi qishloqlarda xristianlik monastrlari faoliyat yuritib, u yerlarda iroqlik arab xristianlari yashagani haqidagi xabarini bergan [9: 46]. Qolaversa, tarixiy manbalarda arab xalifasining Xorazmdagi noibi va uning ko'p sonli qo'shini Hozorasp qal'asida yashaganligi haqida ma'lumotlar ham uchrab turadi. Xattoki, XIII asrga kelib ham Xorazmda yashovchi ko'p millat va din vakillari ham saqlanib qolgan. Buni italyalik sayyoh Plano Karpini asarida ham bilish mumkin. U mo'g'ullarning Urganchga hujumi haqida shunday ma'lumot beradi: «Ular Ornas (Urganch) deb nomlanuvchi shaharga hujum qilishdi. Bu shahar juda ko'p xalqli, chunki u yerda

xazar, rus, alan va boshqalardan iborat ko'plab xristianlar, shuningdek saratsinlar yashaydi (musulmon). Shahar ustidan hukmronlik saratsinlarga tegishli» [4: 90].

Manbalarda X asrlarda Xorazm hududida yashovchi yahudiylar haqida nihoyatda kam ma'lumotlar uchraydi. Keyinroq, mo'g'ullar bosqinidan so'ng Gurganch shahrining o'zida yuzta xristian va yuzta yahudiyning uyi mavjudligi haqida ma'lumotlar mavjud [10: 157].

S.P. Tolstov ma'lumotlariga ko'ra, 712-yilda xorazmliklar tomonida Xorazmshoh Askajuvar arablardan yordam so'ragani uchun o'ldiriladi. Shundan so'ng, Xorazmda arablar asosan yahudiylarga qarshi kurashadi [11: 225–230]. Biz ushbu maqolaning kirish qismida ta'kidlaganimizdek, Abu Rayhon Beruniy ma'lumotlariga ko'ra Qutayba Xorazm yurishi davomida xat-savodi bor barchani qilichdan o'tkazadi [1: 72]. Tabariy esa, ushbu qirg'inga uchragan xorazmliklarni «xabr» deb ataydi. S.P.Tolstov fikriga ko'ra, «xabr» so'zi arab tilida «xabar» ma'nosini anglatish bilan birga yahudiy olimi yoki ruhoniysi ma'nosini ham beradi [11: 226]. Bu ma'lumotga ishonadigan bo'lsak, Qutayba aslida qo'zg'olon ko'targan xorazmliklarga emas balki, Xurzodning tarafdori bo'lgan va uning mafkurachilari yoki ta'limotininig mualliflari bo'lgan yahudiylarga qarshi jang qilgan bo'lib chiqadi. Qutayba qo'zg'olon ko'targan 4000 ming asirni Xurzod boshchiligida qatl qilishga farmon beradi. Bu juda katta raqam bo'lib, arablarning O'rta Osiyoga yurishi davomida birorta hududda bu qadar hunrezliklar qilingani haqida ma'lumotlar yo'q.

Tadqiqotchi B. Abdirimov fikricha, bu voqealardan so'ng, Xurzod tarafdorlaridan iborat bir guruh xorazmliklar mazkur fuqarolar urushi va arablar qirg'ini sabab shimoli-g'arbga, Xazar xonligi hududlariga ko'chib ketishgan [12: 20]. U yerda xorazmliklardan tuzilgan «al-Larsiya» qo'shini hududning siyosiy hayotiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatgan [13: 12]. Bu voqealar Xazar davlatida sulolalar almashinuvi davrida sodir bo'lib, yangi sulola asoschi Bulan Xorazmdan ko'chib kelgan aholi guruhi bilan ittifoq tuzganligi va taxtni egallaganligi ma'lum. Xorazmliklardan tuzilgan qo'shin Xazar armiyasining asosini tashkil qilgan va davlatning ichki siyosatida ham muhim o'rin tutgan. Buni 764-yilda Tbilisi shahrini egallagan qo'shinga xorazmlik sarkarda Rastarxon boshchilik qilganidan ham bilish mumkin [11: 226]. Ya'ni, xorazmiylarning bu hududlarga ko'chishi xazarlarning yahudiylik diniga o'tishiga sababchi bo'lgan omillardan biri bo'lgan bo'lsa ajab emas.

Xorazm va Xazar o'rtasidagi bunday siyosiy aloqalar bu bilan to'xtalib qolmagan. X asrning uchinchi choragida Xazar xoqonligining zaiflashuvi va ruslarning markaziy shaharlarga hujumi sabab aslzodalardan iborat xazar xalqining bir qismi Kaspiy dengiz orqali Xorazmga qochib kelishib Mang'ishloq hududiga joylashishadi [11: 254]. Bu ma'lumot orqali XIII asrda Plano Karpininig Urganch shahri haqidagi yuqoridagi ma'lumoti to'g'ri ekanini ko'rish mumkin.

Xorazmning Orol dengizining shimoliy va g'arbiy sohillarida, Janubiy Sibir hududlarida yashovchi o'g'uzlar bilan savdo aloqalarining yo'lga qo'yishi, ular bilan muntazam qo'shnichilik munosabatlari sabab, vohaga qadimiy turkiy qabilalar e'tiqodi hisoblangan tangrichilik elementlari ham kirib kelgan. Umuman VI-VII asrlarda Xorazmda hukmronlik qilgan Xorazmshohlar sulolasining hamma vakillari ham asl xorazmlik bo'lmasdan ular kelib chiqishi jihatidan Yettisuv hududlaridan ko'chib kelgan eftallar va kidariylar oilasiga mansub degan qarashlar ham yo'q emas [16: 48-51; 17: 148-151]. Bu fikrdan anglash mumkinki, biz o'rganayotgan X-XI asrlarda Xorazm hududida qadimiy e'tiqodlarga sig'inuvchi aholining istiqomat qilishi odatiy holga aylangan edi. Sayyoh va tarixchi Ibn Fadlan Jurjoniyadan Bulg'or davlatiga sayohati davomida bir turk yo'l boshlovchi bo'lganligi faqat u musulmon emas, Ko'k-tangriga sig'inuvchi o'g'uz ekanligi haqida ma'lumot beradi [14: 99]. Umuman bu davrda o'g'uz qabilalarning Xorazm hududiga muntazam ravishda suqulib kirishga harakat qilishganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Chunki xorazmliklar o'g'uz turk qabilalarini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlovchi, ularga gazlama va turli hunarmandchilik mahsulotlari yetkazib beruvchi hudud edi. Shu sababdan, Xorazm o'g'uzlar uchun bozor vazifasini o'tovchi mintqa edi. Bu so'zlar isbotini muallifi noma'lum bo'lgan «*Hudud al-olam*» asarida ko'rishimiz mumkin. Ushbu asarda Xorazm shaharlariga «*O'g'uz Turkistonining eshigidir. Turkning, Turkistonning, Movarounnahr va Xazarning bozori, tijorat yeridir*»,– deb ta'rif beriladi [15: 22]. Buyuk ipak yo'li orqali kechuvchi savdo munosabatlari sabab, Xorazmda o'g'uz turklarining savdo manzilgohlari ham mavjud bo'lganligi shubhasiz. Bu savdo maznilgohlari esa, ko'chamanchi turk qabilalarining Xorazm hududiga kelib o'rnashishi va o'troqlashishining ilk tayanch nuqtalari bo'lganligi tabiiy hol. Xattoki, 1041–1043-yillar davomida siyosiy o'yinlar sabab Xorazmshohlar taxti kelib chiqishi o'g'uz turklaridan bo'lgan Shohmalik qo'lga o'tadi. Qayd qilish joizki, ushbu hukmdor Xorazmshoh sifati tangalar ham zarb qiladi.

Xulosa. Umuman olganda ilk o'rta asrlar haqida so'zlovchi tarixiy manbalar O'zbekistonning ajralmas tarixiy viloyatlaridan biri bo'lgan Xorazm vohasida qadimiy xorazmiylardan tashqari arablar, forslar, yunon, alan, xazar, ruslar, o'g'uzlar va boshqa ko'chmanchi turkiy qabilalar yashaganligini ko'rsatadi. Bu tarixiy ma'lumotlarning aksariyat qismi haqida xozirgacha fanda ishonchli ma'lumotlar yo'q hisobi. Lekin, mavjud numizmatik manbalar va arxeologik topilmalar tahlili, shuningdek qo'lyozma asarlardagi ma'lumotlarni qiyosan o'rganish bu davr haqida ko'plab ilmiy dalillarni yuzaga chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бируни. Избранные произведения. Т. I. – Ташкент: Фан, 1968.

2. Özbayraktar A. Harezmsah Me'mûnun ilmi, edebi, entelektüel çevresi. // Journal of Islamic civilization studies. Vol. 8. Iss. 2. 2023.
3. Хасанов М. М. Хоразмда исломдан олдинги диний қарашлар (христианлик мисолида). // Ўтмишга назар, 2024, №1.
4. Толстов С.П. Новогодний праздник «каландас» у хорезмийских христиан XI века. // СЭ, 1946, №2.
5. Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздакхана. – Ташкент, 1970.
6. محمد بن احمد المقدسي. أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم. – القاهرة: دار السويدي, 1991.
7. Селезнев Н. Мелькиты в арабо-мусульманском традиционном религиоведении. // Точки/Puncta, 3-4/10/2011.
8. Orazshahedov A. Tarıhda Gürgenç şehri (Kuruluşundan Hanlıklar dönemine kadar). Dok. Tezi. Necmettin Erbakan üniversitesi. – Konya, 2018.
9. Камолиддин Ш. Ибн Хаукал и его труд (Мавара ан-нахр). Ч 3. – Саарбрюкен: LAP, 2021.
10. الن فضل الله العمري. مسالك الابصار في ممالك الامصار. ج.3. – بيروت: دار الكتاب العلمي, 2010.
11. Толстов С.П. По следам древне хорезмийской цивилизации. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1948.
12. Abdirimov B. Xorazmiylar izini izlab. – Toshkent: Yoshlar mediya print, 2021.
13. Беляева С., Бубенко О. и др. Огузы на рубежах Южной Руси. – Киев, 2018.
14. Özbayraktar A. Me'mûnîler devrinde Harezm. Dok.tezi. Selçuk Üniversitesi. – Konya, 2021.
15. Аноним. Худуд ал-олам: Мовароуннахр тавсифи. Маъсул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
16. Джуманиязова Ф. Илк ўрта асрларда хоразм худудида кидарий ва эфталийлар омили.// Схід та Європа: наукова конференція присвячена пам'яті Вольфа Бейліса. – Київ, 2023.
17. Djumaniozova F. Beruniyning «Hindiston» asaridagi Kanik xususida.// Sohibqiron yulduzi jurnali. № 3(53), 2023. – B. 148-153.

**OʻRTA ASRLARDAGI MARKAZIY OSIYO TARIXSHUNOSLIGI VA
MANBASHUNOSLIGI BOʻYICHA YANGI TADQIQOTLAR: SAVDO
ALOQALARI VA IQLIMSHUNOSLIK MISOLIDA.**

**NEW RESEARCH IN MEDIEVAL CENTRAL ASIAN HISTORIOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES: TRADE CONNECTIONS AND CLIMATOLOGY**

***Abstract:** The Samanids have played a key role in the historiography of Central Asia since the time of Bartol'd. New research from two different methodologies is demonstrating the continued interest in this period among modern scholarship. First, the Samanids' trade with China and with the Tarim Basin can be reconsidered from the perspective of Chinese sources. Second, the natural sciences are providing new information about a drought period had occurred in Central Asia that must have affected the Samanids.*

Somoniylar (875–999) tarixining tadqiq etilishi Markaziy Osiyo tarixshunosligida V.V. Bartold davridan beri dolzarb ahamiyatga ega boʻlgan. Yangi tadqiqotlar asosan ikki yondashuv doirasida olib borilmoqda. Birinchi toifadagi ishlar xitoy tilidagi manbalar asosida Somoniylarning Xitoy va Tarim havzasi bilan savdo aloqalariga bagʻishlangan va ikkinchi turdagi ishlar tabiiy va aniq fanlar sohasidagi tadqiqotlar sanalib, ular Markaziy Osiyoning X asrda kuzatilgan iqlim oʻzgarishlariga oid sanaladi.

Somoniylar iqtisodiyotini shartli ravishda toʻrt tarmoqqa boʻlish mumkin: togʻ-kon sanoati, dehqonchilik, quldorlik va savdo-sotiq. Ilmiy adabiyotlarda yuqorida nomlari zikr etilgan uch dastlabki soha yaxshi yoritilgan [1: 45, 267; 2: 120, 122; 3: 89; 4: 63; 5: 51, 124–125] ammo savdo aloqalariga oid tadqiqotlar mavjud boʻlsa-da, ularni qaytadan tahlil qilish lozim.

Somoniylarning gʻarbiy Yevropa bilan savdo aloqalari mavjudligi 1930-yillarda aniqlangan [6: 140–141]. Yaqinda Markaziy Osiyo ipagi vikinglarga tegishli qabrlardan topildi [7: 64–65; 8: 67–80]. Ammo Somoniylarning Xitoy va Tarim havzasi bilan savdo aloqalariga doir ilmiy adabiyotlar kam. Dilnoza Duturayevaning tadqiqoti Qoraxoniylarning xitoydagi bir nechta davlatlar bilan iqtisodiy aloqalari borligini koʻrsatdi [9: 6–7, 9, 65–68, 111–114, 178–189]. Somoniylarning Xitoy bilan bu boradagi munosabatlarini aniqlashda eng avvalo arab, fors hamda xitoy tilidagi manbalarga tayanish lozim.

¹ Ohayo davlat universiteti aspirant, AQSH.
E-mail: misa.2@osu.edu

Somoniylar davrida Xitoy bilan savdo aloqalari elchilik missiyalari bilan bogʻliq edi [10: 286–295]. Misol uchun, *Lyao Shi* solnomasida «Fors davlati¹» elchisi 923-yilda Lyao² saroyiga kelib, savdo munosabatlarini oʻrnatish maqsadida «oʻlpon toʻlashni taklif qiladi». Asl matn: 六月辛丑, 波斯國來貢。 Tarjimasi: *Xin chou* kunining oltinchi oyida Fors davlati (elchilari) Lyao saroyiga kelib, oʻlpon berishni taklif qildi [11: 1-jild, 2-juan, 14]. Bu davr mutaxassislarining fikriga koʻra, oʻsha davrda Movarounnahr va Xurosonda hukmronlik qilgan Somoniylar davlati xitoy manbalarida *bosi guo* deb beriladi. Mazkur manbalarda Abbosiylar (750–1258) hamda oʻzga gʻarbiy Osiyodagi davlatlar *Dashi* (大食 «musulmon imperiyasi») deb nomlangani taxmin qilinadi [12: 1–37]. *Lyao Shi* solnomasida ushbu davlat elchilari 924-yilda Lyao saroyiga kelganlari tasvirlanib, unda Abbosiylar deya taxmin qilinuvchi *Dashi guo*dan elchilar kelgan hamda yana «oʻlpon toʻlash» taklifini bildirgan. Garchi bu elchilik missiyasi Somoniylar hududidan oʻtgan boʻlsa-da solnomada bu davlat haqida maʼlumot keltirilmaydi. Asl matn: 癸亥, 大食國來貢。 Tarjimasi: *Gui hai* kunida *Dashi* davlati saroyidan kelib, oʻlpon berishni taklif qildi [11: 1-jild, 2-juan, 15]. «Oʻlpon» tushunchasini siyosiy va savdo aloqalarini yaxshilashga qaratilgan hadya maʼnosida tushunish mumkin.

Arab tilidagi ikki manbada xitoydan kelgan elchilar haqida maʼlumot beriladi: Ibn al-Zubayr «*Kitob az-zaxoir vat-tuhaf*» asarida Nasr II ibn Ahmad IIning (914–943) saroyiga kelgan «Xitoy podshohi» («*malik as-sin*»)ning toʻrt kishidan iborat elchilar delegatsiyasi haqida maʼlumot beradi [13: 12; 14: 139]. Yoqut ar-Rumiy al-Hamaviyning «*Muʼjam ul-buldon*» asarida Abu Dulaf Misʼar ibn Muhallilning sayohatnomasiga tayangan holda berilgan hikoyada ham Xitoy podshohi *malik as-sin* nomi bilan yuritilib, ularda kelgan elchilarning maqsadi nikoh aloqalarini oʻrnatish ekanligi keltiriladi [15: 3-jild, 264, 440–444].

Yuqorida qayd etilgan *malik as-sin* kim degan savolga toʻxtalsak, bu borada ikki xil taxminlar mavjud: birinchisi, oldinroq aytib oʻtganimizdek, Lyao imperiyasining solnomalarida ikki mamlakat oʻrtasida diplomatik aloqalar haqidagi maʼlumotlar ushbu imperiya hukmdori *malik as-sin* boʻlishi mumkinligidan darak beradi. Ikkinchisi, arabcha manbalardagi *as-sin* Xoʻtan ham boʻlishi mumkin chunki Xoʻtan podshosining Dunxuan podshosiga xitoy tilida yozilgan maktubiga bosilgan muhrda oʻzini «Buyuk Xoʻtanning Xan Osmon oʻgʻli (大于闐漢天子)» deb ataydi [10: 255].

X asrda yozilgan muallifi nomaʼlum *Hudud ul-olam* asarida «Chiniston» dan katta miqdorda olib kelingan mahsulotlar roʻyxati keltirilgan, jumladan: «koʻp miqdorda boylik (*zar-i bisyor*), ipak va Damashq ipagi (*harir va parand*), chin matolari (*xavxiri chiniy*), abrishim matosi (*dibo*), sopol kosa (*gʻizora*), xitoy

¹ Bu yerda Fors davlati sifatida Somoniylar nazarda tutilgan.

² Lyao sulolasi (Kidanlar) – 907–1125-yillarda shimoliy xitoy va mogʻulistonda hukmronlik qilgan sulola.

dolchini (*dori siniy*) xutu shoxlari¹ (*xutu*) [16: 84].» Bugungi Gansu provinsiyasining shimoli-gʻarbiy qismidagi Guachjou shahrida «savdogarlar manzilgohi (*jo-yi bozorgananist*)» boʻlgan [16: 85, 233; 17: 27/18a]. Xoʻtanda ipak xomashyosi (*qaz*) va nefrit (*sang-i yashim*) ishlab chiqargan [16: 85-86; 17: 27/14a]. Manbalarda kelgan maʼlumotlarga asoslanib, Somoniylar Xitoy va Tarim havzasi bilan savdo aloqalariga ega boʻlish ehtimoli yuqori ekanligini koʻrsatadi.

Ikkinchi metodologik tadqiqotlar guruhi atrof-muhit borasidagi taʼsirlarga urgʻu qaratadi. Xususan Somoniylarning sugʻorish tizimi haqidagi maʼlumotlar «*Hudud ul-olam*», Abu Abdulloh Xorazmiyning «*Maʼfotih ul-ulum*» va Ibn Havqalning «*Kitob surat al-arz*» asarlarida keng yoritilgan. Zamonaviy tabiiy va aniq fanlarga oid tadqiqotlardagi shu davrga tegishli daraxt xalqalari va koʻl choʻkindilaridan olingan maʼlumotlar X asr davomida Somoniylarga yetib kelgan suv miqdorida sezilarli oʻzgarish sodir boʻlganligini koʻrsatadi.

3000 metrdan yuqori balandlikdagi Pomir togʻ tizmasida joylashgan koʻllar choʻkindi qatlami namunalari X asrda qurgʻoqchilik boʻlganligini koʻrsatadi. Xususan, Sassiqlik koʻli² (dengiz sathidan 3814 metr balandlikda joylashgan) choʻkindi yadrosi $\delta^{13}C^3$ va $\delta^{18}O^4$ nisbatlarining oʻzgarishi, 800-yildan koʻldagi suv sathining pasayish jarayoni boshlanganligini, 950-yildan 1200-yilgacha esa bu jarayon tezlashganligini koʻrsatadi [18: 762–763, 765]. Xuddi shu koʻlda oʻtkazilgan oʻzga gulchangga asoslangan tadqiqotda yogʻingarchilikning maksimal kam miqdori rekordi qayd etilgani X asr oʻrtalaridagi qurgʻoqchilik tendentsiyasini koʻrsatadi, chunki *Amaranthaceae* gulchaglari⁵ *Artemisia* gulchaglari⁶ hisobiga koʻpaygan [19: 5–6]. Bugungi Xitoydagi Qorakoʻl koʻlidagi (balandligi dengiz sathidan 3650 metr balandlikda joylashgan) choʻkindi yadrosiga oid ikki tadqiqotda koʻlning Sassiqlik koʻlida qayd etilgan salbiy yogʻin miqdori rekordi bilan bir vaqtda qurgʻoqchilik sharoitiga oʻtishini koʻrsatadi [20: 619, 626–628; 21: 6265, 6270–6271]. Pomirdagi Qorakoʻl va Sassiqlik oʻxshash balandlikda joylashgan Rangkoʻl koʻli (dengiz sathidan 3784 metr balandlikda joylashgan) dan choʻkindi yadrosi u yerda *Chenopodiaceae* (*Amaranthaceae* oilasining bir guruhi) gulchaglarining koʻpayishini koʻrsatadi, bu X asrning oʻrtalaridan boshlab bu koʻlning ham quruq sharoitda boʻlganligini koʻrsatadi [22: 99, 109]. «*Hudud ul-olam*» va Istaxriy «*Kitob masolik val-mamolik*» asarlarida Somoniylar davlatining eng yirik sugʻorish manbalaridan biri sanalgan Amudaryoning

¹ Dehxudo lugʻatida uni sigir yoki karkidon suyagi sifatida berilgan. Beruniy taʼrifiga koʻra u peshona suyagi sanalgan. Yuqoridagi taʼrif asosida uni Yava karkidoni deb taxmin qilish mumkin.

² Bugungi Tojikistonda joylashgan koʻl.

³ Bu belgi uglerod izotoplarini anglatadi.

⁴ Bu belgi kislorod izotoplarini anglatadi.

⁵ Gultojxoʻrozdoshlar, machindoshlar (*Amaranthaceae*) – ikki pallalilarga oid oʻt yoki butalardan iborat oila.

⁶ Shuvoq – murakkabguldoshlar oilasiga mansub oʻsimliklar turkumi.

Pomir ko'llari kabi ushbu tog' tizmasidagi muzliklar suvlari orqali shakllanishi qayd etilgan [16: 76; 17: 16/8b; 23: 296–297].

Taxminan 2000 metrgacha bo'lgan balandlikda joylashgan Zarafshon vodiysida o'tkazilgan dendroxronologiya natijalari ushbu hududning 900-yildan keyin quruqroq sharoitga o'tishni boshlaganligini ko'rsatadi [24: 89]. Qurg'oqchilikning cho'qqisi taxminan 970–980-yillarda g'ulom (qullar) va mahaliy oilalarning hokimiyatni Somoniy amirlaridan tortib olishlari bilan bir vaqtda avj oldi.

Katta Orol dengizidagi Chernishov qo'ltig'idagi cho'kindi yadrolari *Amaranthaceae-Chenopodiaceae* va *Artemisia* gulchanglarining 900-yildan boshlab ko'payishini ko'rsatib, bu shu davrda iqlimning quruqroq bo'lganligini aks ettiradi. 920-yillarda sho'rga chidamli *dinoflagellate kistalari* o'simligi va gips konlarining¹ ko'payishi ko'l sathining yanada sho'rlashishi va pasayganligini ko'rsatadi [25: 364, 366, 368; 26: 304, 310, 319–320; 27: 50–51].

Xulosa. Ushbu iqlim va sug'orish tizimidagi o'zgarishlarning Somoniylar suv tizimiga ta'siri o'rta asrlar tarixidagi yangi masala sanaladi. Yuqoridagi ikki yondashuv (savdo aloqalari va iqlim bilan bog'liq) doirasidagi Somoniylar haqidagi yangi tadqiqotlar so'nggi yillarda tez sur'atda rivojlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. W. L. Treadwell, The Political History of the Sāmānid State. PhD diss. – Oxford University, 1991.
2. Bosworth C. E. The Early Islamic History of Ghūr. // *Central Asiatic Journal* 6, no. 2, 1961. – P. 116–133.
3. Negmatov N.N. The Samanid State. // *History of Civilizations of Central Asia Volume IV The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century: Part One: The Historical, Social and economic setting*, ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth. – Paris: UNESCO Publishing, 1998, – P. 83–102.
4. Merkel S., Sverchkov L., Hauptmann A., Hilber V., Bode M., Lehmann R. Analysis of Slag, Ore, and Silver from the Tashkent and Samarkand Areas: Medieval Silver Production and the Coinage of Samanid Central Asia. // *Archäometrie und Denkmalpflege*, 2013. – P. 62–66.
5. Buryakov Yu.F. *Gornoye Delo i Metallurgiya Srednevekovogo Ilaka V – Nachalo XIII v.* – Moscow: Nauka, 1974.
6. Thomas S. Noonan, «Volga Bugharia's Tenth-Century Trade with Sāmānid Central Asia,» *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11, 2000–2001. – 140–218 p.
7. Marianne V. Silk from Central Asia in a Viking Grave. // *Arts of Asia* 49, no. 3, 2019. – P. 62–68.

¹ *Dinoflagellate kistalari* va gips konlari ko'lining tarixiy nomi.

8. Marianne V. *Silk for the Vikings*. – Oxford – Philadelphia: Oxbow Books, 2014.
9. Duturaeva D. *The Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations*. – Leiden – Boston: Brill, 2022.
10. Xin Wen, *The King's Road: Diplomacy and the Remaking of the Silk Road*. – Princeton: Princeton University Press, 2023.
11. Tuotuo 脱脱 et al., *Liao Shi* 遼史, eds. Xu Jialu 許嘉璐, An Pingqiu 安平秋, and Zeng Zaozhuang 曾棗莊: Shanghai: Hanyu Dacidian Chubanshe, 2004.
12. Johannes L. Kurz, Dashi 大食reconsidered. *Journal of Art Historiography* 28, 2023. – P. 1–37.
13. Bosworth C.E. «An Alleged Embassy from the Emperor of China to the Amir Nar b. Ahmad: a contribution to Sāmānid military history,» in Bosworth, *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*. – London: Variorum Reprints, 1977 [original 1969]), Article XXII. – P. 1–13.
14. al-Qāḍī al-Rashīd b. al-Zubayr (Ibn al-Zubayr). *Kitāb al-dhakhā'ir wa al-tuhaf*. Kuwait: Maṭbu'a ḥukūma al-Kuwayt, 1959.
15. Abū 'Abdallāh Yāqūt b. 'Abdallāh al-Ḥamawī al-Rūmī al-Baghdādī (Yāqūt), *Mu'jam al-buldān*. Beirut: Dār ṣādir, 1397 [1977].
16. Anonymous, *Ḥudūd al-ʿĀlam 'The Regions of the World' A Persian Geography* 372 A.H. – 982 A.D., trans. V. Minorsky. – Cambridge: Cambridge University Press, 2nd edition 1970 [reprint 1982].
17. Anonymous, *Ḥudūd al-ʿālem rukopis' Tumanskogo*, ed. V. V. Bartol'd . – Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1930.
18. Yanbin Lei et al. «A 2540-Year Record of Moisture Variations Derived from Lacustrine Sediment (Sasikul Lake) on the Pamir Plateau,» *Holocene* 24, no. 7, 2014. – P. 761–770.
19. Guoqiang Ding et al., «Precipitation variations in Arid Central Asia over the past 2500 years: Possible effects of Climate Change on the Development of Silk Road Civilizations,» *Global and Planetary Change* 226, 2023, 104142. – P. 1–12.
20. Aichner B. et al., «High-Resolution Leaf Wax Carbon and Hydrogen Isotopic Record of Late Holocene Paleoclimate in Arid Central Asia», *Climate of the Past* 11, no. 5, 2015. – P. 619–633.
21. Xingqi Liu et al. Glacier Fluctuations of Muztagh Ata and Temperature Changes during the Late Holocene in Westernmost Tibetan Plateau, Based on Glaciolacustrine Sediment Records. // *Geophysical Research Letters* 41, no. 17, – 2014 – P. 6265–6273.
22. Mətrak M. et al. Late Holocene Development of Lake Rangkul (Eastern Pamir, Tajikistan) and its Response to Regional Climate Changes. // *Paleogeography, palaeoclimatology, Palaeoecology* 521, 2019. – P. 99–113.

23. Abū Ishāq Ibrāhīm b. Muḥammad al-Fārisī al-Iṣṭākhri. *Kitāb masālik al-mamālik*, ed. M. J. De Goeje – Leiden: Brill, 1927.
24. Magdalena Opała-Owczarek and Tadeusz Niedźwiedź. Last 1100 yr Precipitation Variability in Western Central Asia Revealed by Tree-ring Data from the Pamir-Alay. // *Quaternary Research* 91, 2019. – P. 81–95.
25. Sorrel Ph. et al. Climate Variability in the Aral Sea Basin (Central Asia) during the Late Holocene based on Vegetation Changes. // *Quaternary Research* 67, no. 3, 2007. – P. 357–370.
26. Sorrel Ph. et al. Hydrographic Development of the Aral Sea during the Last 2000 Years Based on a Quantitative Analysis of Dinoflagellate Cysts. // *Paleography, Paleoclimatology, Paleoecology* 243, no. 2–4, 2006. – P. 304–327.
27. Misa H. A Medieval Climate Anomaly: The Qarakhanid Adaptation. // *Journal of Interdisciplinary History* 54, no. 1, 2023. – P. 43–65.

Karimov Sherzod Shavkat o'g'li¹

QO'SHVAZIRLIK – TEMURIYLAR DAVLAT BOSHQARUVIDAGI O'ZIGA XOS TIZIM

THE DUAL MINISTRY SYSTEM – A UNIQUE GOVERNANCE STRUCTURE IN THE TIMURID STATE

Abstract. *Just as each state has its own method and system of governance, the Timurid Empire also had a specific system of dual viziership in the activities of the divan. This arrangement also influenced the work of ministers. This article analyzes this dual viziership, its definition, and its implementation in historical practice based on primary sources.*

Key words: *divanbigi, darugha, naib, «the closest person to His Majesty the Sultan», dual ministry, single ministry, sahib-i divan, wazir.*

Temuriylar davridagi (771/1370–912/1507) boshqaruvning o'ziga xos usullaridan biri bu ayni bir – lavozimga bir vaqtning o'zida ikki kishining tayinlanishi edi. Bu holat Temuriylar davri manbalarida, xususan, Xondamirning (879/1474–941/1535) «*Dastur al-vuzaro*» («Vazirlar uchun qo'llanma») asarida bir necha marta kuzatiladi. Vazirlikni ikki kishi boshqarishi odatiy hol bo'lib, aksincha bir kishi tomonidan boshqarilishi

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.

E-mail: shkarimov7789@gmail.com. ORCID: 0009-0002-8212-7744.

favqulodda holat sifatida qaralgan. Chunki, vazirlikni yoki devonning bir kishi tomonidan boshqarilishi uning mavqeyi va ta'sir kuchining ortganidan dalolat beradi. Masalan, G'iyosuddin Xondamirning xabar berishicha, 811/1408-1409-yillardan Shohrux Mirzoning (779/1377-850/1447) vaziri Sayyid Faxruddin Muhammad (vaf. 820/1417) qariyb o'n yil bu lavozimni mustaqil boshqargan [2: 94a; 4: 318-324]. Xuddi shunday holatlardan biri Sulton Husayn Mirzo (842/1438-911/1506) zamonida ham bo'lib, u hukmronligining dastlabki vaqtlarida Xoja Sayfuddin Muzaffar Shabonkoraning yolg'iz o'zini devonni boshqarishga tayinlagan [10: 399]. Sulton Husayn Mirzoning eng obro'li va mustaqil faoliyat yurituvchi vazirlaridan biri Xoja Majduddin Muhammad (vaf. 899/1494) edi. Uning devonni yolg'iz boshqarishiga Alisher Navoiy (844/1441-906/1501) ham qarshilik qilgan. 892/1486-1487-yillari Alisher Navoiy Astrobod viloyati hokimi etib tayinlangach, Hirotda Xoja Majduddinga to'sqinlik qiladigan boshqa hech kim yo'q edi. Shu jumladan, Sulton Husayn Mirzo ham davlatning barcha mol-mulk ishlari va devon boshqaruvini to'liq Xoja Majduddinga topshirdi [10: 405]. Shundan ko'rish mumkinki, Sulton Husayn Mirzoning davrida Xoja Majduddin katta ta'sirga ega bo'lgan. Shunday bo'lsa ham Xoja Majduddinga qarshi fitnalar natijasida oradan uch yil o'tib u lavozimidan ozod qilindi. 895/1489-1490-yillari Xoja Majduddinning o'rnini egallagan Xoja Qavomuddin Nizomulmulk (vaf. 903/1498) devonni mustaqil boshqarar edi [2: 99b]. Xondamir uning vafotiga qadar, ya'ni 903/1498-yilgacha shu tarzda faoliyat olib borganini ta'kidlaydi [2: 99b]. Xoja Qavomuddin Nizomulmulkning vafotidan so'ng eng yirik lavozimni Xoja Afzaluddin Muhammad Kermoniy (vaf. 904/1504) egalladi. U ham devon rahbarligini yolg'iz boshqargan bo'lib, barcha davlat amirlari va amaldorlari unga itoat etishar edi [2: 102b]. 904/1499-yilda Badiuzzamon Mirzo (862/1458-921/1515) Balxni egallab, mustaqil hokimiyat tuzganida uning vaziri Xoja Nizomuddin Ahmad *amoroti devon* lavozimiga tayinlanib, bu vazifani mustaqil boshqardi [10: 399].

«*Dastur al-vuzaro*»da keltirilishicha, nafaqat *devonbegi* lavozimi, balki quyi pog'onadagi lavozimlarga ham ikki yoki undan ortiq kishi tayinlangan. Temuriy hukmdorlarning ayni bir lavozimga ikki kishini tayinlashdan maqsadlari, albatta, ularning vakolatlarini tiyib turish, ta'sir doirasining kengayishiga yo'l qo'ymaslik bo'lgan. Bunday holatni biz «*qo'shvazirlik*» deb atashni taklif qilamiz. *Qo'shvazirlik* – bu hukmdor tomonidan bir lavozimga ikki yoki undan ortiq kishining bir vaqtning o'zida tayinlanishi va faoliyat olib borishlaridir. Biror lavozimda bir shaxsning mustaqil, yolg'iz o'zi faoliyat yuritishi esa *yakkavazirlik* deb ataladi. Shuni ta'kidlash kerakki, *qo'shvazirlar* ikki yoki undan ortiq bo'lib, ularning vakolat va ta'sir doiralari bir xil bo'lsa-da, ko'pincha bunday vazirlarning xizmat vazifalari turlicha bo'lgan.

Qo'shvazirlarni tayinlash Amir Temur (736/1336-808/1405) zamonida ham mavjud bo'lgan. Jumladan, 803/1401-yil Amir Temur Bag'dod

yurishidan so'ng Tabrizga o'tlanganida Hirotdan Xoja Ali Simnoniy va Sabzavordan Xoja Sayfuddinlar¹ Amir Temurning xizmatiga kirishgan va ularning ikkovlari ham *sohibi devon* lavozimiga tayinlanganlar [10: 341]. Bu haqida Sharafuddin Ali Yazdiy (vaf. 858/1454) ham «*Ul mahalda Xoja Ali Simnoniy Hirotdan va Xoja Sayfuddin Luriy Sabzavordan kelib peshkashlar torttilar... Sohibqironning inoyat ko'zi bularg'a tushub, ikkalasini devon qildi*» [8: 370], deb yozgan².

Amir Temur hali davlat rahbari bo'lmagan vaqtlari ham, vazirlik doirasidagi lavozim bo'lmasa-da, *dorug'a* lavozimiga ham ikki kishini tayinlagani haqida manbalarda ma'lumot uchraydi. Jumladan, 768/1367-yil O'ljoy Turkon og'o³ kasallikka chalinganida Samarqandda Amir Hindukani ukasi bilan *dorug'a* qilib qoldirib, o'zi Shahrisabzga jo'naydi [7: 74]. Yuqorida nomi zikr etilgan Sayyid Faxruddin Muhammad Shohrux Mirzoning o'g'li Mirzo Boysung'ur (799/1397–837/1433) devoni a'lo rahbari bo'lgach martabasi tushirildi hamda unga sherik qilib Xoja Nizomuddin Ahmad ibn Dovud tayinlandi [2: 94b]. Aynan uning sa'y-harakatlari tufayli Sayyid Faxruddin lavozimidan chetlashtirildi. Sayyid Faxruddin bo'shatilgach Xoja Nizomuddin Ahmad ibn Dovud bilan Xoja G'iyosuddin Pir Ahmad Xavofiy 820/1418-yildan sheriklikda vazirlikni boshqardi [2: 94b]. Xoja G'iyosuddin Pir Ahmad Xavofiy (vaf. 857/1453) qarib o'ttiz yil yuqori lavozimda faoliyat yuritgan bo'lib [2: 94b], uning bu lavozimda Xoja Nizomuddin Ahmad ibn Dovuddan boshqa sheriklar ham tayinlangan. Jumladan, 838/1434-yil Xoja G'iyosuddin Pir Ahmadga Xoja G'iyosuddin Seydi Ahmad ibn Xoja Nizomuddin Ahmad Andxudiy sherik qilib tayinlandi [6: 289; 10: 357]⁴. Bundan tashqari Amir Alouddin Ali Shaqoniy⁵, Xoja Shamsuddin Ali Bolichalar⁶ ham Xoja G'iyosuddin Pir Ahmad bilan sheriklikda devonni boshqargan [2: 95b]. *Qo'shvazirlar* bir-birlarining faoliyatlarini taftish qilish holatlari ham kuzatiladi. Binobarin, Shohrux Mirzo Xoja G'iyosuddin Pir Ahmad va Amir Alouddin Ali Shaqoniy bir-birlarining ishlarini tekshirish borasida ham buyruq bergan [10: 359].

Qisqa muddatda bo'lsa ham *qo'shvazirlik* holatida bo'lgan amaldorlar ham bo'lgan. Chunonchi, Mirzo Shoh Mahmudning davrida Xoja Kalon Turkish va Xoja Ali ibn Amir Xojalar sheriklikda vazirlikni boshqargan [10:

¹ Xoja Sayfuddinning ismi «*Dastur al-vuzaro*»ning Toshkent nusxasida Xoja Yusufuddin deb xato keltirilgan [2: 93a].

² Ushbu voqea «*Osor al-vuzaro*»da ham kelgan bo'lib, mazkur voqea 804/1402-yilda bo'lib o'tgani qayd etilgan [1: 169a].

³ O'ljoy Turkon og'o – Amir Temurning ayoli, Chig'atoy hukmdori Qozog'onning o'g'li Amir Muslinning qizi, tug'ilgan sanasi noma'lum, 768/1367-yil vafot etgan.

⁴ Abdurazzoq Samarqandiy (816/1413–887/1482) bu voqea 838-yil 10-safar/1434-yil 15-sentabrda bo'lganini qayd etgan [5: 655].

⁵ U vazir lavozimiga 819-yil rajab/1416-yil sentabr oyida tayinlangan [6: 238].

⁶ Xoja Shamsuddin Ali Bolicha (yoki Bolij) Simnoniyning harakatlari bilan 845-yil 22-rabi' al-avval/1441-yil 10-avgust kuni Xoja Amir Alouddin Ali Shaqoniy (yoki Shig'oniy) vazirlikdan chetlatildi va ertasi kuni uning o'zi vazir lavozimiga tayinlandi [6: 304].

365]. 861-yil rajab/1457-yil iyun oyida Mirzo Ibrohim ibn Alouddavla (843/1440–863/1459) Hirotni egallaganida ham oz fursat davomida Xoja Shamsuddin Muhammad Buxoriy va Xoja Muhammad Sa'duddinlar bir vaqtning o'zida *sohibi devon* lavozimlariga tayinlanganlar.

Qo'shvazirlik tizimidan eng yaxshi foydalangan hukmdorlardan biri bu Sulton Abu Said Mirzodir (827/1424–873/1469). Bir vaqtlar Shohrux Mirzo va Mirzo Ulug'bekning (796/1394–853/1449) vaziri bo'lgan Xoja Na'imuddin Ne'matulloh Qo'hisoniyni¹ 865-yil rabi' al-avval/1461-yil yanvar oyida vazir lavozimiga Xoja Muzaffar Muxtor Sabzavoriy bilan sherik qilib tayinladi [2: 96a]. Abdurazzoq Samarqandiy ularga Xoja Kamoluddin Mavlono Amir Samarqandiy ham sherik bo'lganini yozgan [5: 509]. Sulton Abu Said Mirzoning eng mashhur vazirlaridan bo'lmish Xoja Qutbuddin Tovusning (828/1425–900/1495) vazirligiga sherik etib Xoja Ismoil Xo'joni tayinlangan [10: 377]. Xoja Ismoilning laqabi «bo'ri» edi. Shuning uchun ham bu ikki vazirni odamlar kelisha olishmaydigan vahshiy hayvon va qushga o'xshatishgan [10: 377].

Nafaqat oliy mansablar, balki kichik lavozimlarga ham amaldorlar sherikchilik asosida tayinlangan. Masalan, Sulton Abu Said Mirzo davrida Xoja Majduddin Muhammad bir necha vaqt *insho* lavozimida Nizomuddin Abdulhay munshiy bilan sherikchilikda ishlagan [9: 752]. Kichik lavozimlarga amaldorlarni sherikchilik asosida tayinlashdan maqsad ularning vakolatlarini cheklash emas, balki xodimning zimmasidagi yuklamalarni kamaytirish, shu bilan birgalikda, zaxira kadrlarni tayyorlash bo'lgan. Chunki, e'tibor qiladigan bo'lsak aksar yuqori lavozimli amaldorlar «qalam ahli», ya'ni *munshiy* yoki *mustavfiylardan* yetishib chiqqan.

Sulton Husayn Mirzo zamonida esa qo'shvazirlik uncha ko'p bo'lmagan. Asosan hukmronligining dastlabki davrlarida qo'shvazirlarni tayinlagan. Keyinchalik, ayniqsa, Xoja Majduddin Muhammadning mustaqil vazirligidan so'ng deyarli qo'shvazirlar tayinlanmagan. Buni, nafaqat, Sulton Husayn Mirzo balki, butun Temuriylar davlatining zaiflashgani bilan izohlashimiz mumkin. Chunki, kuchli siyosat yurita oladigan hukmdorlarga vazirlarning oliy hokimiyatga yoki ulkan boshqaruv salohiyatiga ega chiqmasliklari uchun qo'shvazirlikdan foydalanishgan. Hukmronligining dastlabki vaqtlarida Sulton Husayn Mirzo ham ana shunday davlat rahbarlaridan bo'lib, bunday siyosat yuritishda Alisher Navoiyning ham hissasi katta edi. Jumladan, Alisher Navoiy mavqeyi ortib borayotgan *sohibi devon* lavozimidagi Xoja Alouddin ibn Ali as-Soneiyning ta'sirini kamaytirish uchun Xoja Qavomuddin Nizomulmulk Xavofiyni majlislarda va muhr bosishda Xoja Soneiydan yuqori turishini buyuradi [2: 98b]. Ma'lumki, vazirlar orasida eng oliy mansab *sohibi*

¹ Uning ismi Toshkent nusxasida [2: 95b] Xoja Na'imuddin Qo'hisoniy Rahmatulloh va Berlin nusxasida [3: 217v] Xoja Na'imuddin Ne'matulloh Qo'hisoniy deb berilgan. Asli Toshkent nusxasining keyingi sahifasida uning ismi Rahmatulloh emas, balki Ne'matulloh deb keltirilgan [2: 96a]. Rahmatulloh kotibning xatosi tufayli yozilgan bo'lishi mumkin.

devon, ya'ni bosh vazir lavozimi bo'lishiga qaramasdan, Alisher Navoiy barcha vazirlar va amirlardan yuqori turuvchi Sulton Husayn Mirzoning *noibi* edi. Shuning uchun ham hattoki *devonbegilarni* tayinlash va ozod etishda uning fikri muhim hisoblangan. Bejizga uni Amir Alisher yoki «*hazrati sultoniyni eng yaqin kishisi*», deb atashmas edi.

Alisher Navoiy va Xoja Majduddinnig orasidagi sovuq munosabat ana shu «eng yaqin kishi» bo'lish sababidan bo'lsa ajabmas. Chunki, Xoja Majduddin faoliyatining boshida Sulton Husayn Mirzo taxtining yonida o'tirib, barcha hujjatlarni yozib borar, shu tufayli u Sultonning eng yaqin kishilaridan edi [10: 401; 9: 752]. Shunday bo'lsa ham u Alisher Navoiychalik Sulton Husayn Mirzoning yaqini bo'la olmadi.

Xoja Qavomuddin Nizomulmulk va Xoja Afzaluddinlar sheriklikda *sohibi devon* bo'lsalarda [2: 98a], ammo mol-mulk ishlarini Xoja Majduddinning o'zi bajarar edi [10: 402]. Sulton Husayn ikki nafar *devonbegisi* bo'la turib mamlakatning asosiy siyosati hisoblangan moliya tizimini uchinchi shaxsga topshirishi, albatta, uning vazirlarni yaxshigina siyosiy o'yin girdobiga g'arq qila olganini ko'rsatadi. Bu ikki *devonbegining* sa'y-harakatlari bilan Xoja Majduddin lavozimidan bo'shatilsa-da, *devondagi* muhim lavozimlardan biri bo'lgan *parvonachi* lavozimiga tayinlandi. Ammo, bu lavozimga Amir Muhammad bushakchi¹ bilan to'qqiz yil sherik bo'lib ishladi [9: 787; 10: 404]. Uning qayta *devonbegi* bo'lishiga, avval ta'kidlaganimizdek, Alisher Navoiy to'sqinlik qilar edi [9: 787; 10: 404]. E'tibor qiladigan bo'lsak, 892/1486-1487-yillardan so'ng, ya'ni Alisher Navoiyning Astrobodga jo'natilishi hamda Xoja Majduddinning mustaqil *devonbegi* bo'lishidan so'ng deyarli *qo'shvazirlar* tayinlanmadi. Xoja Majduddindan keyingi *devonbegilar* – Xoja Qavomuddin, Xoja Afzaluddin, Sayyid Zaynulobidin Mahmud, Xoja Darvesh Ahmad Qobizlar (vaf. 912/1507) mustaqil ravishda *devonbegilik* qilishgan. Sulton Husayn Mirzo hukmronligining siyosiy inqirozlar davri ham ayni shu choqqa to'g'ri keladi. Bundan aytish mumkinki, Sulton Husayn Mirzoning boshqaruvni vazirlariga berib qo'yishi va ularni kerakli vaqtda tiyib tura olmagan uchun ham boshqaruvni qo'ldan chiqarib qo'ygan. Demak, Temuriylar saltanatida *qo'shvazirlik* tizimi yaxshi ishlagan vaqtda hukmdorlar kuchli siyosiy jarayonlarni boshqara olgan, vazirlarning mustaqilligi esa davlat rahbarining siyosiy zaifligidan darak beradi.

Xulosa. Temuriylar saltanatida *qo'shvazirlik* asosida vazirlarni boshqarish aksar hukmdorlar davrida bo'lib o'tgan. Jumladan, Amir Temur, Shohrux Mirzo, Abu Sa'id Mirzo, Sulton Husayn Mirzo kabi eng yirik va kuchli siyosat yuritgan hukmdorlar vazirlarni tez-tez lavozimga tayinlab hamda ularni tez-tez almashtirib ham turishar edi. Ana shu voqealar jarayonida esa bir lavozimga ikki, ba'zida esa uch-to'rt kishi ham tayinlanar edi. Bu vazirlarning

¹ Bu shaxsning ismiga «bushakchi» nomi qo'shib yozilishiga qaramay [10: 404], asli «to'shakchi» deb o'qilishi kerak. Chunki, «Habib as-siyar»da Amir Muhammad «to'shakchi» deb yozilgan [9: 787].

siyosiy ta'sirini kamaytirish, ularning vakolatlarini tiyib turish hamda xizmat vaqtida o'zaro taftish-nazorat olib borishlari uchun kerak bo'lgan. Quyi pog'onadagi mansablarga ikki yoki undan ortiq shaxslarning tayinlanishi xodimlarning xizmat yuklamasini kamaytirish, zaxira kadrlarni saqlash va ularni tayyorlash uchun kerak bo'lgan. Hukmdorlarning siyosiy mavqeyi yuqori bo'lgan vaqtda *qo'shvazirlar* ko'p tayinlanib, aksincha, hukmdorlarning tajribasiz davri yoki zaiflashib qolgan vaqtda esa *qo'shvazirlar* emas, balki *yakkavazirlar* tayinlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfuddin hoji ibn Nizom al-Uqayliy. Osor al-vuzaro. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institute Asosiy fondi qo'lyozmasi. № 2009.
2. G'iyosuddin Xondamir. Dastur al-vuzaro. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi qo'lyozmasi. № 55/I.
3. G'iyosuddin Xondamir. Dastur al-vuzaro. – Germaniya davlat kutubxonasi qo'lyozmasi. № Ms. Orient. Fol. 288.
4. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд, биринчи қисм. 1405–1429 йиллар воқеалари. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
5. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд, иккинчи ва учинчи қисмлар. 1429–1470 йиллар воқеалари. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
6. Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад ал-Хавофий. Мужмали Фасиҳий (Фасиҳ тўплами). Таржима, кириш, изоҳлар ва кўрсаткичлар Д.Ю. Юсупованики. – Тошкент: Фан, 2018.
7. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориhi Муиний («Муиний тарихлари танланмаси»). Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ғ. Каримий. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев– Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
8. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А. Аҳмад ва Ҳ. Бобобеков. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2023.
9. Гиёсуддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар. Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифи Ж. Ҳазратқулов, И. Бекжонов. Изоҳлар муаллифи А. Аҳмедов, И. Бекжонов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013.
10. غياث الدين بن همام الدين معروفه به خوندميز. دستور الوزراء. با تصحيح و مقدمه سعيد نفيسي. تهران: انتشارات اقبال، 1938/1357.

ГЕРБ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА: ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И ЕГО СЕМАНТИКА

THE COAT OF ARMS OF THE TURKESTAN GENERAL- GOVERNORATE: THE HISTORY OF CREATION AND ITS SEMANTICS

***Annotation.** The article devoted to the study the history of creation and semantics of the coat of arms of the Turkestan General-Governorate. The author considers the coat of arms as an important element of state symbols, reflecting the political, historical and cultural peculiarities of the region. A special attention is paid to the analysis of the heraldic elements of the coat of arms, such as the unicorn, oak branches and St. Andrew's ribbon, and their symbolic meaning. The article traces the process of formation of the heraldry of Turkestan, starting with the first attempts to create the city coat of arms of Tashkent ending with the approval of the coat of arms of the General-Governorate in 1882. The author emphasizes that, despite the influence of the Russian heraldic tradition, the coats of arms of Turkestan have retained elements reflecting the local flavor and specificities. The research based on the analysis of archival documents of the National Archive of Uzbekistan, heraldic sources and the works on the history of heraldry.*

Составной частью государственности являются символы этого государства. К ним обычно относят флаг, герб и гимн, которые отражают историческую, культурную, национальную идентичность и составляют ценность государства.

Среди государственных символов гербы, исторически, считаются более древними. Герб – это особый символический знак, представляющий комплекс идей политического и исторического характера любой страны или определенной территории, отражающий специфические природные и экономические характеристики, стратификацию общества, генеалогию отдельного человека, рода и т.д.

Наука о гербах – геральдика изучает символические обозначения гербов и сведения о них, которые составляются по определенным правилам [10: 40; 1: 1].

Применение геральдических методов в исторических исследованиях служит, прежде всего, для определения датировки источников, содержит указания на принадлежность к тому или иному периоду, где и кем он

¹ Старший научный сотрудник Национального центра археологии Академии наук Республики Узбекистан.
E-mail: jamshid8880@bk.ru. ORCID: 0009-0008-3067-0415.

был создан, кроме того, определяет значимость (статус) документа. Гербы, как исторические источники, позволяют изучать политическую, социальную, экономическую жизнь той или иной эпохи, распознавать и датировать правителей, династии, отдельных лиц и события.

До завоевания Центральной Азии Российской империей понятие классического герба, который является главным объектом изучения геральдики, было чуждым для политических элит. Функцию гербов выполняли различные знаки – тамги и тугры – монограммы, существовавшие в регионе с древнейших времен и имевшие свои особенности развития [См.: 4]. Стоит отметить, что особенностью территорий Центральной Азии с эпохи бронзы до новейшего времени (до первой трети XX века), на протяжении трех-четырёх тысячелетий, являлась практика использования особых знаков идентичности типа *нишан/тамга* [См.: 3: 60–69; 5: 18].

Гербы, появившиеся в Центральной Азии с приходом российской власти, на первый взгляд воплощали традиции государственности самой Российской империи. Но более детальное знакомство с содержанием гербов, созданных в бытность имперской власти в Туркестане, показывает, что в них были сохранены символы и изображения, отражающие специфику и особенности прежней местной государственности.

Анализируя форму и внешний вид созданных гербов административных единиц Туркестанского генерал-губернаторства, возможно получить информацию об отношении метрополии к региону, репрезентации Туркестана в представлениях «центра» в лице высших чиновников империи, так и «периферии», представленной военно-политической элитой Туркестана.

Но, несмотря на довольно важную роль гербов и геральдики в системе государственности, в советской историографии отношение к геральдике было крайне негативное, как отражение средневековых и буржуазных пережитков, противоречащих идейным устремлениям пролетариату. С идеологической точки зрения гербы были атрибутами бывшей имперской власти и в глазах советской власти были напоминанием о бывшей имперской власти. Изображения старых гербов уничтожались или же их скрывали под новой советской символикой. Таким образом, «старые» гербы и сама геральдика как наука на 70 лет были вычеркнуты из исторического пространства советской науки.

Поэтому история Туркестанской геральдики, как научная проблема, до сегодняшнего дня не изучена систематически. В целом, отсутствие исследований гербов, являющихся важной частью дискурса по истории государственности Центральной Азии повышает актуальность изучения этого вопроса.

В российской историографии обращение к проблемам геральдики начинается с 90-х годов XX в., особенно с ее теоретизирования и

разработки методологических подходов [13: 118–127; 14: 50–52; 15: 126–127; 21]. Современная отечественная историография истории геральдики Туркестанского генерал-губернаторства [7; 9; 17: 15; 19; 20] представлена работами, зачастую научно-популярного и описательного характера. Пожалуй, единственными, являются исследования В.А. Бочина и Д.А. Алимовой, посвящённые гербу ХНСР, основанные на геральдических методах [6: 269–270; 8: 92].

Российская империя в процессе завоевания территорий Центральной Азии начинает устанавливать здесь свою административную систему, вводя также государственные символы Российской Империи – флаг, герб, деньги и т.д. Ввиду этого, в 1866 году был разработан проект городского герба города Ташкента по требованиям российской геральдики того периода. Хотя этот проект по определенным причинам не был принят, но он стал первым шагом на пути формирования первой уникальной геральдики в регионе.

Завоевательные походы оканчивались присоединением новых территорий, а следовательно, менялось административно-территориальное устройство региона, их статус и границы: 1867 г. создание Туркестанского генерал-губернаторства с 2-мя областями – Семиреченская и Сырдарьинская; в 1868 г. – Зарафшанский округ; в 1876 году – Ферганская область; в 1877 г. – Самаркандская область вместо Зарафшанского округа; в 1897 году – Закаспийская область и возвращение Семиреченской области. Изменение границ сопровождалось закреплением их за империей, в том числе, путем создания гербов, что означало их принадлежность к Российской империи. В таких условиях начинается зарождение геральдики Туркестанского генерал-губернаторства, которая состоящая из различных гербов городов, областей и самого генерал-губернаторства. Таким образом сформировалась «туркестанская геральдика», ставшая частью государственности Российской империи с ярко выраженным местным колоритом.

Отсутствие четких границ областей, неясность до определенного периода статуса административных единиц и административно-бюрократической аппарат Российской империи, задерживали процесс формирования официально утвержденных гербов Туркестанского генерал-губернаторства.

Согласно документам хранящимся в Национальном архиве Узбекистана, герб Туркестанского генерал-губернаторства был принят только 20 мая 1882 г. [12: 1] (рис. I). В «Описании Большого государственного герба Российской империи» [12: 3–4], принятого в новой редакции 3 ноября 1882 года, упоминается и герб Туркестанского генерал-губернатора:

«§3. Над сению главного (с Государственным гербом) щита шесть щитов:

... VI. Герб Туркестанский: *в золотом щите черный идущий единорог с червлёными глазами, языком и рогом*» [12: 4 об] (рис. II).

Если анализировать этот герб по правилам геральдики, щит герба изображен как традиционный французский боевой щит. Причина этого в том, что геральдика сформировалась в Российской империи во времена Петра I за счет привлечения французских герольдов. Поэтому гербы Российской империи в основном составлялись в традициях французской геральдики. Цвет щита выполнен в виде золотого металла, что в геральдике считается символом власти и богатства. Изображенный на щите единорог – это негеральдическая гербовая фигура и является символом рассудительности, чистоты, осторожности, строгости и требовательности. Этот символ Византийскими императорами как государственный символ бывшей Римской империи вместе с двуглавым орлом использовались в гербах четырех основных префектур: Италия – орел, Галлия – грифон, Иллирия – лев, Азия – единорог [2: 4]. Возможно, Российская империя, позиционирующая себя как наследница государственности Византийской империи, применила к Туркестану (части Азии) символ древней Азии, как свое время Византия. По правилам геральдики изображение единорога в черном цвете является символом мудрости и серьезности, а красный цвет глаз, языка и рога олицетворяло власть и молодость.

Еще один довольно любопытный момент, в том, что единорог уже украшал государственные печати русских царей XVI–XVII вв [16: 68]. По утверждению Е.В. Пчелова, тогда этот символ имел глубоко религиозный (христианский) смысл. Но к моменту создания герба он уже давно его утратил и воспринимался как элемент фантастической экзотики и мог ассоциироваться с Востоком [16: 134].

В полном виде на гербе Туркестанского генерал-губернаторства вместо щитодержателя изображена арматура¹, а золотые дубовые ветви обмотаны Андреевской лентой. В геральдике дуб – символ силы, стабильности, постоянства, мудрости и выносливости. Дубовые стволы, ветви, листья и желуди использовались и до сих пор используются в геральдике и эмблемах многих народов. Если он изображен с дубовыми желудями – это символ зрелой силы и могущества, а без желудей – считается символом юной силы, энергии и власти. В геральдике дубовые листья могут изображаться в разных цветах – зеленом, серебряном и золотом. С XIX века сложилась традиция изображать гербы всех краёв (губерний) Российской империи в арматуре, украшенной дубовыми ветвями.

¹ Арматура – украшение из военных и других эмблем и предметов, располагающихся вокруг щита или за щитом [11: 258].

Андреевская лента, опоясывающая дубовые ветви, представляет собой голубую шелковую ткань, названную в честь ленты одного из высших орденов Российской империи – ордена Андрея Первозванного (рис. III). В российской геральдике его использовали для украшения гербов городов, которые являлись центрами губерний, столицы, а также городов, где временно проживали члены императорского дома. Поверх гербового щита помещена императорская корона.

Согласно архивным источникам, этот герб был нарисован художником Отдела гербов Департамента Герольдии при Сенате Российской империи Зотовым. За проделанную работу ему полагалось выплатить 12 рублей из счетов Туркестанского генерал-губернаторства [12: 6].

Позднее гербы были утверждены так же и для областей и городов Туркестанского края, с учетом особенностей климатических, экономических, а также исторического прошлого этих территориально-административных единиц.

В заключение следует отметить, что исследование геральдики Туркестанского генерал-губернаторства может стать важным источником для изучения истории региона, отдельных областей и городов в этот период. Также эти эмблемы помогают определить дату и место создания тех или иных архивных документов и источников. Кроме того, анализ семантики этих гербов может стать источником для освещения истории вопросов государственности в колониальный период.

Здесь следует отметить, что имперская власть рассматривала гербы как средство легитимации и в то же время как символ государственности. Ведь в этих гербах, ссылаясь на религиозные, исторические и местные ценности страны, они пытались легитимизировать себя перед местным населением и показать единство или преемственность государственности. К тому же изучение архивных документов, касающихся истории создания этих гербов позволяет реконструировать образ Туркестана в представлениях имперских чиновников местных и центральных органов Российской империи.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

Рис. I

Герб Туркестанского генерал-губернаторства. (1882)

Рис. II

Полный герб Российской империи. (На верху герб Туркестана).

Рис. III

Андреевская лента

Использованная литература

1. Fox-Davies A. A complete guide to heraldry. – London-Edinburgh: T.C. & E.C. Jack, 1909.
2. Köhne V.B. Das Kaiserlich Russische Reichs-Wappen. Reiter und Doppel-Adler (Hierzuzwei Tafeln). – Berlin, 1882.
3. Manassero N. Tamgas, a code of the Steppes, Identity Marks and Writing among the Ancient Iranians // The Silk Road. Vol. 11. – Seattle, 2013. – P. 60–69.
4. Neubecker O. Heraldik. Wappen – ihr Ursprung, Sinn und Wert. – Frankfurt am Main: Krüger, 1977.
5. Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. Dunkling Books. – London & Dover, 2010 – 518 p.
6. Алимова Д.А. Состояние народного хозяйства, налоговая и денежная политика, воинское дело и геральдика Хорезмской Народной Советской Республики // Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти, 2013. – С. 269–270.

7. Арапов А. Первый герб Ташкента (1909 год)// URL: <https://mytashkent.uz/2012/09/14/pervyj-gerb-tashkenta-1909-god>.
8. Бочин В.А. Разновидности герба Хорезмской народной республики на бумажных и шелковых денежных знаках // Вестник ККОАН РУз. – Нукус, 2002. № 5. – 92 с.
9. Гербы Средней Азии// URL: <https://mytashkent.uz/2013/02/24/gerby-srednej-azii>.
10. Гусарова Т.П., Дмитриева О.В., Филиппов И.С. и др. Введение в специальные исторические дисциплины. – Москва: Изд-во МГУ, 1990.
11. Корников А.А. Геральдическое многообразие России. Современные гербы и флаги субъектов Российской Федерации. – Иваново: Изд-во Ивановского гос. университета, 2021.
12. Национальный архив Узбекистана. Ф. И-1. Оп. 1. Д. 2407.
13. Пчелов Е.В. Геральдика в ряду вспомогательных исторических дисциплин// Гербовед. №30. – Москва, 1998. – С. 118-127.
14. Пчелов Е.В. Геральдика и её место в системе вспомогательных исторических дисциплин// Геральдика в прошлом, настоящем и будущем. Материалы конференции к 20-летию Геральдического семинара при Государственном Эрмитаже. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 50-52.
15. Пчелов Е.В. Геральдика как источник для изучения менталитета// Вспомогательные исторические дисциплины: высшая школа, исследовательская деятельность, общественные организации. Тезисы конференции кафедры ИВИД ИАИ РГГУ. – Москва, 1994. – С. 126-127.
16. Пчелов Е.В. Российский государственный герб: композиция, стилистика и семантика в историческом контексте. – Москва: РГГУ, 2005. – 159 с.
17. Рево О. Гербы городов Сырдарьинской области Российской империи// Наука и жизнь. 1998. № 4. – 15 с.
18. Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд: МИЦАИ, 2019. – 452 с.
19. Туркестан и Средняя Азия в составе Российской империи// URL:<http://www.heraldicum.ru/uzbekstn/gubernii.htm>.
20. Тутов А. Герб Туркестанского генерал-губернаторства// URL: <https://mytashkent.uz/2012/09/18/gerb-turkestanskogo-general-gubernatorstva>.
21. Шевцов В.В., Полухин А.Н. Вспомогательные исторические дисциплины: нумизматика, геральдика: учеб.-метод. пособие/ под. общ. ред. В.В. Шевцова. – Томск: Издательский Дом ТГУ, 2018.

BUXORO ADIBLARINING PEDAGOGIK FAOLIYATI

PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF BUKHARA WRITERS

Abstract. *This article explores the role of literary figures in establishing new methodology schools in Bukhara. In studying the history of the 20th century, the participation of literary community representatives in pedagogical processes is analyzed. The article provides information on writers' views on the education system, their engagement in teaching, and their authorship of textbooks.*

Keywords. *New school, education reform, pedagogy, Bukhara literary environment, jadid, Sadriddin Aini, Abdulvahid Munzim, Abdurauf Fitrat.*

Ma'lumki, mamlakat rivojida yoshlarning ta'lim olish holati ham asosiy rol o'ynaydi. Shu bois bugungi kunda ta'lim tizimi tubdan isloh qilinib zamona talabiga moslanmoqda. Maktab va Oliy ta'lim muassasalari jahon reytinglariga kirishga intilib harakat qilayotgani ham rost. Biroq XX asr boshlarida yurtimizdagi jarayonlar tamomila o'zgacha ko'rinishda edi. Qrimda Ismoil G'aspiralibey boshlab bergan yangicha ta'lim tizimi hamon Markaziy Osiyoning ko'plab ilm ahli uchun begona edi. Qirq kunda bolalarning savodini chiqarib imtihondan o'tkazgan ma'rifatparvar jadidchilik asoschisi sifatida tarixda qoldi.

Uning g'oyalaridan foydalanib, qarashlarini davom ettirgan buxorolik jadidlar ham avval ishni ta'limdan boshlaganlar. Xonliklardagi birinchi yangi usul maktabi 1893-yilda Buxoroda «Muzaffariya» nomi bilan tashkil qilinadi. Ushbu maktabning tashkilotchisi amir Abdulahadxon 1893-yil Toshkent, Samarqand, Buxoroga safar qilgan Ismoil G'aspirali bilan uchrashgandan so'ng ruxsat bergan [4: 91].

Amir Abdulahadxon ham ko'plab hukmdorlar singari sifatlarga ega edi. Uning o'ziga xos tomoni adabiyotga yaqinligi bo'lib, «Ojiz» taxallusi bilan ijod qilgan. Uning davrida adabiy muhit shakllangan bo'lib, Hoji Nematulla Muhtaram, Afzal Maxdum Pirmastiy, Gulshaniy, Homidiy, Sharifjon maxdum Sadr Ziyolar saroy shoirlari sifatida taniqli edilar. Biroq bularning aksari ijodlari hukmdorni maqtash, hamd va na't bilan chegaralangan edi. Faqatgina Sadr Ziyo qarashlarida ma'rifatparvarlik unsurlari ustunlik qilgan.

Mumtoz adabiyotining so'nggi vakillaridan Ahmad Donish, Shamsiddin Shohinlarning demokratik qarashlarini davom ettirgan Sadriddin Ayniy, Abdulvohid Burxonov, Abdurauf Fitrat singari Buxoro adabiy muhiti vakillari ham maydoniga chiqdilar. Saroyga bog'lanmagan ko'plab shoirlar ham bor edi-ki, ularning ijodida ijtimoiy muammolar aks ettirilgan edi. Ayniqsa,

¹ Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti.
E-mail: aminaaslonova@mail.ru.

ularning she'riyatida hayotiy reallik ortidan ijtimoiy hayotning muhim masalalari akslantiriladi. Zamondan shikoyat, xalq dardini ifodalash ijtimoiy norozilik, davrni oshkora tanqid qilish ruhi ustunlik qiladi. Adiblar ijodida nohaqliklarning tasviri tanqidiy, hajviy, munozara shaklida berilgan.

Shu o'rinda aytish kerakki, Buxoro ilmiy adabiy muhiti ravnaqidagi o'rni benihoya katta bo'lgan madrasalar, XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib zamon talabiga javob bermay qoldi [4: 74]. Madrasada ilmiy muhitning zaifligi saviyasi tor doirada ekanligidan afsuslangan adib Sadriddin Ayniy yozishicha suhbatlar odatda vaqf, ilmiy mansablar, lavozim egalari haqida bo'lar, manoliblar, shayxlar, payg'ambarlar mo'jizasi haqida kitoblar o'qilar edi [3: 37]. Bir guruh ulamolar mavjud tuzumni saqlab qolishga intilardi. O'rta asr sxolastikasi ta'sirida qolgan madrasalarda ta'limning eskirganligini yaqqol anglagan ziyokorlar vaziyatni o'zgartirishga harakat qiladilar. Diniy va madaniy fikrlarini tushuntirganda Qur'on va shariat kitoblarini noto'g'ri o'qigan mudarrislarining xatolarini ko'rsatadilar. Ta'lim tizimidan tortib saroylardagi mansablarga korrupsiya botqog'iga botganligini isbotlashga harakat qiladilar. Vaqf mulklarining behuda sarflanishi talabalarga va madrasalarga ajratilgan mablag'larning o'zlashtirilishi bunga misol qilib ko'rsatilgan [5: 53]. Abdurauf Fitratning yozishicha, mudarrislar zamonaviy fan-texnikani rad etadilar, u holda Buxoro va islomni kelayotgan dushmanlardan saqlab qolishning imkoni bo'lmay qoladi [5: 114].

«Uch yuzdan ortiq talabasi va xatm qilgan mullalari bo'lgan Buxoroning Miri Arab madrasasida men she'r va adabiyot to'g'risida suhbatlashadigan biron kishini ham ko'rolmadim» [3: 30], deb xotirlaydi Ayniy. Ushbu o'rinda adib Sadriddin Ayniy sovet mafkurasidan kelib chiqib yozgan deb hisoblaymiz (afsuski, bir qator tadqiqotlarda ushbu jumlar haqiqat sifatida qabul qilingan). Chunki, madrasalarda adabiyot, she'riyatga bo'lgan e'tibor hech qachon susaygan emas. Faqatgina XX asrga kelib madrasa ta'limi zamon rivojlanishidan ortda qolganligini ko'rish mumkin. Madrasalarda talabalarning adabiyot, ayniqsa, she'riyat bilan shug'ullanishi uchun birmuncha imkoniyatlar mavjud edi. Buxoro shahrida 11 ta kutubxona bo'lganligi [5: 114] azaldan kitobga, mumtoz adabiyotga yuqori darajada munosabat bildirilganligidan dalolatdir. Buxoro madrasalarida ta'lim olgan, bu erda bir qancha vaqt yashab, ijod etgan ziyolilar XX asr boshlarida ko'zga ko'ringan taraqqiyparvar shoirlar bo'lib, jadid adabiyotiga o'zlarining ulkan hissalarini qo'shganlar [4: 69–73].

Madrasa ta'limidan avvalgi bosqichda yoshlar tahsil oladigan mahalliy eski usul maktablari ham afsuski, zamon talablariga javob bermas edi. «Uch yuzga yaqin quyi maktabimiz bor, ammo bularning bari savodsiz muallimlarning razolatxonasiga aylanmish» [5: 115]. «To maktab shu ahvolda bo'lar ekan, to dars shunaqa davom etarkan, bolalarimiz darddan xalos bo'lolmaydilar» [5: 199], deya yozadi Fitrat. Buxoro adabiy muhiti vakillarining mafkuraviy maqsadlari shaxs erkinligi, ma'naviy farovonligi, sifatli ta'lim, ijtimoiy sharoitni yaxshilashdan iborat bo'lgan. Ahmad Donish g'oyalari davomchisi Sadriddin

Ayniy va adabiy muhit vakillari jaholatdan chiqishning yo'li sifatida birinchilardan bo'lib maktablar ochdi va ularga darsliklar yozdilar. Yoshlarga bilim berish, ularning savodini chiqarishga intildilar. Xalq orasidan yetishib chiqqan marifatparvarlar maktab va maorif sohasi uchun jonkuyarlik ko'rsatdilar turli yangi usul maktablaridan tajriba o'rgandilar [2: 201]. Ta'lim tizimini rivojlantirish maqsadida yangi usul maktablari tashkil qiladilar. Ushbu maktablarda yetishib chiqqan zamonasining ziyolilari xalq manfaati farovonligi yo'lida kurashga yetakchilik qila boshladi.

XX asrda Amirlikdagi dastlabki yangi usul maktabi Buxoroning Pirmast tumani Po'stindo'zon qishlog'idan bo'lgan Mulla Jo'raboy tomonida ochilgan [7: 98]. So'ngra bir qator tatar maktablari faoliyat yuritadi ammo bu maktablarda ta'lim tatar muallimlari tomonidan tatar tilida olib borilganligi mahalliy xalq farzandlariga qiyinchilik tug'diradi. Oqibatda, mahalliy ziyolilar o'zlari yangi usul maktabi tashkil qilishga kirishadilar va 1903-yilga kelib Buxoroda 6 ta yangi usul maktabi tashkil etadilar [8: 29].

XX asr dastlabki o'n yilligida shakllangan Yosh buxoroliklar harakati faoliyati davrida dastlab maorif va marifatparvarlik ishlari bilan shug'ullandi. Asosan adabiy muhit vakillaridan tarkib topgan harakatning maqsadi yangi usul maktablarini ochish, bolalarning savodxonligini tezroq chiqarish, maktab, madrasa, o'quv tizimini isloh qilish edi.

1908-yilda 28-oktabrda Buxoro adabiy muhitining yana bir zabardast vakili Abdulvohid Munzimning uyida ochilgan maktabga mahalliy millat vakillarini jalb qiladilar. Qrim, Istanbulga o'z vakillarini yuborib tajriba o'rganib qaytib mahalliy maktablarda qo'llaydilar [6: 264]. Buxoro adabiy muhiti vakillari tashkil qilgan maktablar orasida ayniqsa, 1911-yil boshlaridagi Mukammil Burhonov ochgan yangi usul maktabi alohida ajralib turadi.

1912-yil 9-oktabrda Chorjo'yda Otaxo'ja maktabi, shu yili Usmonxo'ja maktabi, Bozori Nav guzarida Hamidxo'ja Mehriy maktabi, Abdurauf Fitratning Shahrisabz va Karkidagi maktablari faoliyat yuritgan 1911-1912-yillarda amirlik hududida 57 ta yangi usul maktabi bo'lgan [4: 95]. O'rta asrchilik illatlarini qoralab, xalq orasida maorifni targ'ib qilish bilan omma ahvolini yaxshilash mumkinligiga umid bog'lagan Sadriddin Ayniy yoshlarni maktabga chorlaydi.

Buxoro adabiy muhiti vakillari yangi usul maktablari uchun Abdulvohid Burxonov «*Rahbari xat*» alifbosini, Sadriddin Ayniy va Munzim hamkorlikda «*Alifbo*» kitobini yozganlar. Tashkil qilingan maktabda Ayniy diniy saboqning zarurligini ham unutmadi, shu maqsadda «*Zaruriyati diniya*» («Dinning zarurligi», 1908) va «*Tarti ul-Qur'on*» («Qur'onni to'g'ri o'qish qoidalari», 1908) [2: 202], «*Tahzib us-sabiyon*» («Bolalar tarbiyasi», 1910) darsliklarini, Abdurauf Fitrat esa o'zbek tilidagi «*O'quv*», fors tilidagi «*Tarixi muxtasari islom*» («Islomning qisqacha tarixi») nomli risolasini darslik sifatida yaratganlar.

Maktabdagi asosiy muammolardan darslik, qo'llanma, adabiyotlar, muallimlar yetishmasligini oldini olish uchun 1909-yil mart oyida «Shirkati Buxoroyi sharif» nomli shirkat tashkil qiladilar. Zero, to'qqiz kishidan iborat shirkat a'zolarining nomlari, hissolari Ayniy asarlarida keltirilgan. Shirkat mablag'idan Ayniyning «*Tarti ul-Qur'on*» darsligi ikki ming nusxada nashr qilinadi [2: 202].

Xulosa. Buxoroda tashkil qilingan yangi usul maktablarining ommalashuvi, eski maktablarning inqirozi ayrim noroziliklarini ham yuzaga keltirdi. Bu vaqtda nafaqat amirlikdagi mutaassiblar, balki Rus hukumati amaldorlari ham jadidlarning pedagogik faoliyatlariga ishonchsizlik bilan qarar, turklar ta'siri ostida Rossiya musulmonlari orasida turkcha g'oyalarning tashviqotchilari deb hisoblar edi. Biroq, taqib va tazyiqlarga qaramasdan, Buxoro adabiy muhiti vakillari maktabning foydalari haqida so'zladilar.

Buxoro adabiy muhiti vakillarining ijod namunalarini tadqiq etish tarix, ayniqsa, xalq tarixining ijtimoiy holatini yorqinroq namoyon qilib, ularning pedagogik qarashlarini va faoliyatlarini o'rganish, tegishli xulosalarni chiqarishga xizmat qilmoqda. Bugungi kundagi Yangi O'zbekistonni qurishda ta'limga qilinayotgan e'tibor nuqtai nazaridan jadidlarning faoliyatlarini o'rganishda ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алиев С. Бухорода битилган байтлар (Адабий мақолалар ва хотиралар). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.
2. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. // Асарлар. 1 жилд. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1963.
3. Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим / Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963.
4. Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири – XX асрнинг бошлари) – Тошкент: Адиб, 2014.
5. Фитрат А. Мунозара // Ҳинд сайёҳи баёноти. Танланган асарлар. Т. 1. – Тошкент: Маънавият, 2000.
6. Фитрат. Нажот йўли. Танланган асарлар. Т. 5. – Тошкент: Маънавият, 2010.
7. Ражабов Қ. Бухоро тарихи. – Тошкент: Тафаккур, 2016.
8. Akhmatov A. History of Bukhara literary environment in sources. // Texas Journal of Philology, Culture and History. <https://zienjournals.com/index.php/tjpch>. 35–37 p.
9. Akhmatov A. Press and literary environment. // Western European Journal of Linguistics and Education. Volume 2, Issue 7, July, 2024. <https://westerneuropenstudies.com/index.php/2/article/view/1287>.

10. Axmatov A. Buxoro adabiy muhiti tarixiga chizgilar. // XX asr boshlari Til va adabiyot. Ilmiy-metodik elektron jurnal. – Toshkent. 2024-yil 4-son. – B. 7–9.

*Ermatova Mushtariy Abdulla qizi*¹

AMUDARYO BO‘LIMINING MAHALLIY SUD TIZIMIDA AYOLLARNING O‘RNI

THE ROLE OF WOMEN IN THE LOCAL JUDICIAL SYSTEM OF THE AMUDARYO DISTRICT

Abstract *The article analyzes changes in the local judicial system in the Amu Darya region and women’s participation in court proceedings, particularly through the examination of qadi’s registers. Under the political and legal influence of the Russian Empire, the judicial system was reformed based on Sharia rules and imperial legislation. The registers document women’s property rights, economic activities such as leasing, mortgaging, and selling land, as well as their direct involvement in court proceedings. Women independently entered into agreements, defended their rights, and actively participated in court cases. This demonstrates their economic independence and legal engagement. The article also extensively explores the legal and economic status of women in society, as well as the legal basis for their participation in court proceedings, either directly or through representatives.*

Turkiston general-gubernatorligi tarkibida tashkil etilgan Amudaryo bo‘limi ham imperiya qonunlari ta’siridan chetda qolmadi. Qabul qilinayotgan me’yoriy hujjatlar birinchi navbatda, hududni boshqarish tizimini takomillashtirish va Rossiya imperiyasining siyosiy manfaatlariga moslashtirishga qaratilgan edi.

Islohotlar faqatgina siyosiy boshqaruv bilan cheklanib qolmay, mahalliy aholi hayotining turli jabhalariga ham kirib bordi. Bu jarayon asta-sekin amalga oshirildi, chunki tub o‘zgarishlar aholining noroziligiga sabab bo‘lishi mumkin edi.

Mazkur islohotlar sud tizimiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatib, uning tuzilishi va ish yuritish tartibida muhim o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Mahalliy sudlar tashkiliy jihatdan saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ularning funksiyalarida sezilarli darajada o‘zgarishlar ro‘y berdi. Natijada, mahalliy sud tizimi bosqichma-bosqich imperiya qonunchiligiga moslashtirilib, avvalgi mustaqillik darajasi ancha cheklab qo‘yildi [3: 35].

¹ O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti
E-mail: Ermatovamushtariy16@gmail.com

Bu vaqtda Amudaryo bo'limida mahalliy sud tizimi shariat qoidalarini, qozilik amaliyoti va Rossiya imperiyasi mustamlakachilik qonunlari ta'sirida shakllangan edi.

Mahalliy sud tizimidagi o'zgarishlardan biri shundan iborat ediki, endilikda ishlarning sudga tegishliligi tomonlarning etnik kelib chiqishiga emas, balki aniq hududiy mezonlarga asoslangan holda belgilanadigan bo'ldi. Ya'ni, jinoiy ishlari jinoyat sodir etilgan joyda, fuqarolik ishlari esa javobgar yashaydigan hududda ko'rilishi belgilandi [3: 35].

Shuningdek, xalq sudyalari tomonidan ishlarni tartibga solish va hisobini yuritish maqsadida yuritiladigan maxsus daftarlar joriy qilindi. Ularning nazorati qozilar va qozilar syezdi raisi zimmasiga yuklatilgan [4: 37]. Mazkur daftarlar ikki turga bo'linib, birinchisi – *akt daftarlar* bo'lib, unda mulk oldi-sotdisi, ijara shartnomalari, iqrorlar, meros taqsimoti, vakillik, vasiy tayinlash kabi masalalar, shuningdek, oila-nikoh va ajrim bilan bog'liq qarorlar qayd etilgan. Ikkinchisi esa – *hukmnoma daftarlar* hisoblanib, bunda sodir etilgan voqealar tafsilotlari va ularning qisqacha huquqiy bayoni yozilgan. Ushbu yozuvlar sud jarayonining shaffofligini ta'minlash va qarorlarni qayta ko'rib chiqishda huquqiy asos yaratish maqsadida yuritilgan.

O'zbekiston Milliy arxivining tarixiy fondida saqlanayotgan Amudaryo bo'limiga oid 13 ta fond tarkibidagi 21 ta qozilik daftari ilmiy jamoatchilik uchun noyob va ilgari chuqur o'rganilmagan hujjatlar sirasiga kiradi. Ushbu daftarlar 1899–1915-yillar oralig'ida mahalliy qozilik sudlariga kelib tushgan shikoyatlar, huquqiy nizolar va ularning qanday hal etilgani haqida muhim dalillarni o'z ichiga oladi..

Qozilik daftarlari orasida faqat uchtasi aktнома shaklida bo'lib, ular To'rtko'l va Shabaz volostlariga tegishlidir. To'rtko'l volostiga oid 1903 va 1915-yillarga mansub ikkita aktнома mavjud bo'lib, 1903-yilgi aktнома qisman saqlangan va 400 dan ortiq sud ishlarini o'z ichiga oladi. 1915-yilda tuzilgan ikkinchi aktнома esa ancha keng qamrovli bo'lib, jami 979 ta ish qayd etilgan. Ushbu hujjatlar mahalliy sud tizimining ishlash tamoyillarini, nizolarni hal etish mexanizmlarini hamda turli ijtimoiy qatlamlarning sud jarayonlarida ishtirokini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Bu daftarlar nafaqat sud tizimining ishlash tamoyillarini va nizolarni hal etish mexanizmlarini yoritib beradi, balki jamiyatning turli qatlamlari, xususan, ayollarning sud jarayonidagi ishtiroki va ularning huquqiy da'volari haqida aniq tasavvurga ega bo'lishda mazkur daftarlar muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ayollarning sudlarga qilgan murojaatlarini, ularning qozilik sudlarida qanday himoya topganini hamda real huquqiy amaliyotda qanday imkoniyatlarga ega bo'lganini imkon qadar ochiqlab beradi..

Ijara shartnomasi. O'tgan asrning 70-yillarida O. D. Chexovich tomonidan keltirilgan O'rta Osiyo diplomatikasida qo'llanilgan hujjatlarning nomlari keltirilgan ro'yxatida وثيقة اجاره (vasiqayi ijora) hujjati ham qayd etilgan [6: 80].

Ijara — arabcha «ajr» soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, lugʻaviy maʼnoda mukofot, savob yoki muayyan evaz degan tushunchalarni anglatadi. Huquqiy va iqtisodiy nuqtayi nazardan esa ijara mol-mulk yoki xizmatdan muayyan shartlar asosida, belgilangan muddat davomida va kelishilgan haq evaziga foydalanish shakli sifatida qaraladi [3: 1017].

Mazkur aktnomalarda ayollarning oʻz mulkini ijaraga berish bilan bogʻliq huquqiy murojaatlari ham qayd etilgan. Xususan, Toʻrtkoʻl volostiga qarashli... Toʻrtkoʻl oqsaqoligining Matok boy qavmida istiqomat qiluvchi 66 yoshli Qurbon moma oʻziga tegishli boʻlgan yarim tanob yerini oʻgʻli Said Niyozga ijarayi shariya tarzida bermoqchiligini hujjat asosida rasmiylashtirgan. Hujjatga koʻra, yerning hududdagi joylashuvi hamda toʻrt taraflama chegarasi batafsil berilgan. Yarim tanob yerni oʻgʻli besh tillo evaziga olti oylik muddat asosida ijaraga olgan. Xalq sudiyasi tomonidan rasmiylashtirgan hujjat rostligʻining tasdigʻi sifatida Qurbon moma qoʻl qoʻygan. *«..ushbu iqroring rostligʻigʻa man Qurbon moma tamgʻom soldim...»* Albatta, bu jarayon guvohlarning ishtiroki ostida boʻlib, Muhammad Rahimboy va Avazjonlar guvohlik bergan [1: 8].

Odatda ayollar sud jarayonida toʻgʻridan toʻgʻri qatnashishdan vos kechib, oʻrniga tayinlangan vakil orqali murojatini tadqim etish holatlari ham kuzatilgan. Mazkur holat ularning huquqiy faolligi yoʻqligini anglatmaydi. Ayollar shariat, ijtimoiy anʼanalar va oʻz shaxsiy obroʻsini saqlash zarurati tufayli bunday yoʻl tutgan boʻlishlari mumkin.

Mazkur hujjatda esa, Qurbon momoning xalq sudyasi huzurida oʻz mulkini vakilning ishtirokisiz oʻzi tomonidan ijaraga berishi, hujjatni mustaqil rasmiylashtirishi hamda oʻz tamgʻasini qoʻyishi, XX asr boshlarida ham ayollarning huquqiy faoliyati amaliyotda mavjud boʻlganini koʻrsatadi. Bu holat ayollarning mulkiy munosabatlardagi mustaqilligini hamda sud jarayonlarida erkaklar bilan teng darajada qatnashish imkoniyatiga ega boʻlganini anglatadi. Shuningdek, Qurbon momoning yer ijarasi boʻyicha qarori xalq sudyasi tomonidan guvohlar ishtirokida tasdiqlangani, bu jarayonning rasmiy va huquqiy jihatdan jiddiy qabul qilinganini koʻrsatadi. Ushbu holat mahalliy sud tizimida ayollarning oʻrni va huquqiy mavqeini yanada aniqroq tushunish uchun muhim dalil boʻlib xizmat qiladi.

Ayol kishining mulkiy munosabatlardagi mustaqilligi nafaqat mulkni ijaraga berish balki, maʼlum kelishuv asosida mulkni ijaraga olish imkoniyatini ham ifodalaydi. Misol uchun, Toʻrtkoʻl volostining Sori biy oqsaqoli qoʻl ostidagi Musa Eshon masjid qavmida yashovchi 41 yoshli Said boy valad

Nur Allohning murojatiga binoan ish ko‘rilgan. «...*bu jumlag‘akim rahn shar‘iy*¹ aytdim musammot Saodat beka bint Ahmat Alloh bobog‘a amala sukuniya bargashida ikki tanob yerimniki...». Unga ko‘ra, Said boy o‘ziga tegishli bo‘lgan ikki tanob yerini *rahn shar‘iy* ya‘ni garov evaziga *amala sukuniya*² usulida musammot Saodat beka bint Ahmat Alloh boboga bermoqda. Ikki tomonning kelushuviga binoan, ikki tanob yerning bir yillik to‘lovi besh tillo qilib belgilangan [1: 19].

Mulkdorlar o‘z yerlarini sotish, ijaraga berish yoki garov evaziga topshirish kabi turli maqsadlarda boshqarish huquqiga ega bo‘lishgan: ushbu hujjatda biz aynan garov (*rahn*) amaliyotining bir ko‘rinishini kuzatamiz.

Ushbu kelishuvning eng muhim jihatlaridan biri, mulkni garovga oluvchi sifatida ayol –Saodat beka bint Ahmat Alloh bobo ishtirok etmoqda. Bu esa bizga ayollarning nafaqat meros orqali mulkka egalik qilishi, balki yerni garovga olish kabi moliyaviy bitimlarda ham ishtirok etganini taqdim etadi.

Garov kelishuvining tarkibiy qismlarini tahlil qilar ekanmiz, o‘sha davr iqtisodiy sharoitlariga ham nazar tashlashimiz lozim. Hujjatdan ma‘lum bo‘lishicha, ikki tanob yerning yillik qiymati besh tillo sifatida belgilangan. Bu esa mazkur davrda yerning qiymatini ochiqlab bergan.

Bundan tashqari, Saodat bekaga garov sifatida yerning topshirilishi uning moliyaviy imkoniyati bir yil davomida yerning kelishilgan qiymatini qoplashda, yetarli darajada iqtisodiy resurslarga egaligidan dalolat beradi.

Oldi-sotdi shartnomasi. Islom huquqida insonlar o‘rtasida amalga oshilgan huquqiy kelishuvlar maxsus terminlar bilan ifodalangan. Masalan, yer-mulkning oldi-sotdi bitimi «*bay*» deb, mulkning uzil kesil ya‘ni butunlay sotilishi «*bayi bot*» deb yuritilgan. [5: 132]. Ayollarning bayi bot kelishuvida bevosita ishtiroki quyidagicha berilgan:

1903-yil 15-may.

Iqror qildi Qoraqolpoq ayoli musammot Juma gul beka 19 yashor bint Juma Niyoz Hasan oqsaqol chubuqli oqsaqolida Davlatjon aylulikni qavmidin iqrori

bu jumlag‘akim sotdim uzil kesil Juma Niyoz valad Muhammadg‘a amala va sukuniya

bir tanob yer haq mulkimniki koyinadur mazkur oqsaqolda

Yusufboy aylulikning qavmida sharqan avlodi Hasan oqsaqol mazkur shimolan

Ota Niyoz juvg‘on va g‘arban va januban Boy Muhammad borcha huquq va marofiq bila

Mablag‘i ellik tillog‘a taqobasi badalayn bo‘ldi va zamoni dark shariy mushtariy uchun mengo bo‘lsun be g‘abn va be g‘urur va be sharti fosid ma qabulahu iyyahu

¹ *Rahn shar‘iy* – bu shariat asosida shakllangan garov tushunchasi bo‘lib, unda mulkdor o‘z mulkini boshqa shaxsga vaqtinchalik garov sifatida topshiradi va ma‘lum muddat ichida belgilangan shartlar asosida uni qaytarib olishi mumkin.

² *Amala-sukuniya* – yerni ijaraga berish yoki sotishi kelishilganligidan oldin yoki keyin uning ustida orttilgan mol-mulk, kim tomonidan amalga oshirilgan bo‘lsa, kelishuvdan keyin ham shu odamning mo-mulki ekanligi saqlanib qolishidir.

Guvohlari Davlat Murod oqsaqol va Mulla Juma Ahmad va Davlat qazoq.

Ushbu iqrormning rostlig'ig'a man muqriha Jumagul beka tamg'om soldim [1: 132].

Hujjatda Jumagul bekaning (19 yosh) o'ziga tegishli bo'lgan bir tanob yerni erkak kishi – Juma Niyoz valad Muhammadga sotgani qayd etilgan. Bunda ayolning mulkka egalik huquqi yuzasidan quyidagi fikrlar kelib chiqadi. Birinchidan, Jumagul beka o'ziga tegishli mol-mulkni erkaklar vositachiligisiz boshqarganini ko'rsatadi. Ikkinchidan, «*Uzil-kesil sotdim*» iborasi sotuv sharti butunlay bajarilgan va qaytarish yoki rad etish imkoniyati qolmaganligini anglatadi. Uchinchidan, «*Borcha huquq va marofiq bila*» – bu, faqat yer emas, balki unga tegishli barcha huquq va imtiyozlar ham (suv olish, ekish, ijaraga berish, foydalanish huquqi) xaridorga o'tganini ma'lum qiladi.

«*Be g'abn, be g'urur, be sharti fosid*» – bu savdo shaffof, firibsiz va shariat talablariga muvofiq o'tkazilganini bildiradi. Agar ayol bu bitimni majburan yoki aldanib bajargan bo'lsa, bu iboralar hujjatda qo'llanilmagan bo'lardi.

Bitimda Davlat Murod oqsaqol, Mulla Juma Ahmad va Davlat Qazoq guvoh sifatida qatnashgan. Bu amaliyot savdo shaffofligini ta'minlash va keyinchalik nizolarni oldini olish uchun muhim bo'lgan

Ayol o'z iqrorini tasdiqlash uchun imzo qo'ygan. Bu holat Jumagul bekaning o'z xohishi bilan bitimni bajarganini tasdiqlash uchun qo'yilgan muhim huquqiy amaliyot hisoblanadi.

Mazkur hujjat ayollarning nafaqat mulk egasi bo'lishi, balki u bilan mustaqil muomala qilishi ham amaliyotda qo'llanilganini, Jumagul bekaning tamg'a qo'yishi va iqror bayonoti uning huquqiy jihatdan yetuk shaxs sifatida tan olinganini bildiradi.

Xulosa. Tarixiy hujjatlar shuni ko'rsatadiki, To'rtko'l volostida ayollar nafaqat oilaviy va ijtimoiy hayotda, balki huquqiy hamda iqtisodiy jarayonlarda ham sezilarli darajada ishtirok etgan. Ular yer-mulkni sotish, ijaraga berish yoki garovga qo'yish kabi moliyaviy bitimlarni mustaqil amalga oshirgan. Shuningdek, ayollar sud jarayonlarida qatnashib, qarz berish va qarz olish kabi kelishuvlarda ham ishtirok etganligini isbotlovchi ma'lumotlar mavjud. Bu esa, ularning huquqiy ongining yetukligini va iqtisodiy mustaqilligini aks ettirib, ayollarning jamiyatdagi mavqei ancha mustahkam bo'lganini tasdiqlaydi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Amudaryo bo'limining mahalliy sud tizimida ayollarning huquqlari shariat qoidalariga asoslangan holda tartibga solingan. Akt daftarlarida aks etgan sud qarorlarida ayollarning ismi bevosita tilga olingani ularning yuridik shaxs sifatida tan olinganligini tasdiqlaydi. Biroq, biz hujjatlarga tayanib xulosa chiqarayotgan bo'lsak-da, jarayonlarning ichki tafsilotlarini to'liq bilish imkoniyatiga ega emasmiz. Ya'ni, rasmiy hujjatlarda ayollar mustaqil ravishda bitim tuzgan deb qayd etilgan bo'lsa ham, amalda ularning qaror qabul qilish jarayoni oiladagi erkaklarning yoki jamiyatdagi ijtimoiy bosimning ta'sirida bo'lgani ehtimoldan holi emas.

Shu sababli, biz hujjatlarga asoslanib ayollarning huquqiy faoliyati va mulkiy mustaqilligini ta'kidlasak ham, tarixiy kontekstni kengroq o'rganish orqali ularning real ijtimoiy holatini yanada chuqurroq tushunish zarur. Hujjatlarda aks etmagan tafsilotlar mavjud bo'lishi mumkin va ular ayollarning huquqiy jarayonlardagi ishtirokiga boshqa nuqtai nazardan yondashish zarurligini anglatadi

Foydalangan adabiyotlar

1. Tyan E. Idjar, Idjara // The Encyclopaedia of Islam. Vol. III. – Leiden – London: Brill, 1986. – 1017 p.
2. O'zMA. I-1018-fond, 1-yig'majild.
3. Крафтъ И.И. Судебная часть в Туркестанскомъ край и степнѣхъ областяхъ. – Оренбург: Н.Н. Жаринова, 1898. – 214 с.
4. Положение об управлении Туркестанского края. – Издание 1892 года. Народный суд. – С. 227-228.
5. Султонов Ў. Тошкент вақф мулклари тарихи: тарихий ҳужжатлар тадқиқи ва талқини (1507-1917). – Тошкент: Фан, 2021. – 367 б.
6. Чехович О. Д. Задачи среднеазиатской дипломатии // Народы Азии и Африки. № 6, 1969. – С. 75-82.

Hamrayev Sunnatullo¹

ERNAZAR ELCHI MADRASASINI YEKATERINA II QURDIRGANMI?

WAS ERNAZAR ELCHI'S MADRASA BUILT BY EKATERINA 2nd?

Abstract. *This article analyzes information and views related to the construction of the Ernazar Elchi Madrasah in Bukhara at the end of the 18th century. Because it is emphasized that its construction was carried out at the expense of charitable funds of Empress Catherine II of Russia. Therefore, this madrasah was interpreted as a symbol of friendly relations between the Bukhara Emirate and the Russian Empire. However, historians or officials who provide information about such a situation in the construction of madrasas, that is, about the expenditure of funds from the ruler of another state, do not substantiate their opinion with any written document. This situation requires a deeper study of the issue. This article rejects long-standing misconceptions and supports some recent approaches. Based on new sources and documents, an attempt is made to substantiate that the construction of this madrasah was carried out at the expense of the ambassador Ernazar.*

¹ Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi.
E-mail: hamroyev.s@mail.ru. ORCID: 0009-0003-7251-4609.

Mamlakatimizda har bir tarixiy me'moriy yodgorlik bilan bog'liq ko'plab afsona, rivoyat va mish-mishlar mavjud. Bular sirasiga Shoxi Zinda majmuasining vujudga kelish tarixi, Buxorodagi Minorai Kalonning qurilish jarayoni, Amir Temur (1336-1405) tomonidan Zangi otaga maqbara barpo qilinishi voqeasi bilan bog'liq fikrlarni kiritish mumkin. Me'moriy yodgorliklarning qurilish tarixi bilan bog'liq afsona, rivoyat va mish-mishlar turli davrlarda turlicha ko'rinishda (diniy, siyosiy, ijtimoiy omillar ta'sirida) vujudga kelgan va hozirga qadar mavjud.

Shunday o'z afsonasiga ega tarixiy me'moriy yodgorliklardan biri XVIII asr oxiridan - XX asrning 50-yillarining so'ngiga qadar Buxoro shahrida mavjud bo'lgan Ernazar elchi madrasasidir (1-2-rasmlar). Ushbu madrasa hozirda yo'q bo'lsa-da, u bilan bog'liq afsonalar hozirgacha mavjud. Xususan, mazkur madrasaning qurilishi bevosita Rossiya imperiyasi hukmdori Yekaterina II ning Ernazar Maqsud o'g'liga madrasa qurish uchun berilgan mablag'lari hisobidan amalga oshirilganligi bilan bog'liq. Ushbu holatni ko'plab tarixchilar, sayohatchilar va boshqa tarixga qiziquvchi mualliflar o'z asarlarida Buxoro amirligi bilan Rossiya imperiyasi o'rtasidagi do'stlik munosabatlarining timsoli sifatida talqin qilib kelganlar.

Hozirda afsonaga aylangan ushbu ma'lumot haqiqatdan ham tariximizda bo'lib o'tgan voqelikmi yoki yo'qmi? Biz bu savolga javob berish uchun hozirda mavjud manbalar va mavzu yuzasidan yaratilgan adabiyotlarni tahlilga tortdik. Avvalo, madrasaga nom bergan Ernazar elchi kim? degan savolga javob bersak.

Mulla Muhammad Ernazarbiy Maqsud o'g'li (ba'zi manba va adabiyotlarda Ernazarbiy, Domullo Ernazar elchi, Ernazar Maksutov ismi bilan ham qayd etilgan - *S.H.*) XVIII asrda Buxoroda tug'ilgan - 1780-yil Ko'nyada vafot etgan[10: 519-538]. O'zbeklarning Qatag'on urug'idan bo'lgan. Mulla Ernazarbiy yoshligida madrasada o'qigan va qachondir o'zi ham madrasa qurish orzusida bo'lgan[7: 344-345]. Yirik savdogar bo'lgan Ernazarbiy keyinchalik Buxoro amirligining Rossiyaga yuborgan elchilariga rahbarlik qiladi.

U Rossiyaga savdo ishlari bilan 1745-yildan boshlab, bir necha marta borgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, savdo ishlari barobarida Ernazar Maqsud o'g'li Rossiya imperatori va saroy ayonlarining e'tiborini qozonadi hamda ularning O'rta Osiyoga nisbatan ishonchini mustahkamlaydi.

Dastlab imperator Yelizaveta Petrovna qabulida bo'ladi va uning iltimosiga binoan bir nechta noyob buyumlarni olib kelish uchun Xuroson va Hindistonga ham borgan[2: 166-167]. Shu vazifani bajarib, so'ralgan buyumlarni imperator saroyiga olib kelgan paytda (1762-yil) u Rossiya imperatori Petr III (Yelizaveta vafot etgan edi - *S.H.*)dan, Eron orqali Makkaga o'tuvchi yo'l xavfli bo'lganligi sababli buxoroliklarning Astraxan orqali Haj ziyoratiga borishini so'ragan. Shuningdek, ziyoratchilarning ibodat qilishlari uchun Astraxanda davlat hisobidan masjid qurishni tavsiya qilgan[2: 166-

167]. Ushbu omillar uning keyingi elchilik faoliyati davrida o'ziga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishida muhim ahamiyat kasb etdi. Keyinchalik, Buxoro hukmdori Doniyolbiy otaliq tomonidan Rossiya imperatori Yekaterina II saroyiga yuborilgan, 2 ta elchilik missiyasiga boshchilik qilgan[2: 166–167]. Birinchi elchilik 1774–1776 yillarda, ikkinchi elchilik 1779-yilda amalga oshirilgan [2: 67, 173, 178; 3: 88–89; 11:7–10]. U ikkinchi elchilik missiyasini yakunlagach Rossiyadan Usmonlilar davlati orqali Makkaga o'tishni so'raydi va safardan qaytib kelayotganida Ko'nya shahrida yuqumli kasallikdan vafot etgan[10: 519–538].

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, Mulla Ernazar shaxsi Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning o'rnatilish va keyingi rivojida o'ziga xos ahamiyatga ega. Bu ko'plab tarixiy taqiqotlarda ta'kidlab o'tilgan. Jumladan, XIX asr boshlaridagi ilmiy xabarlarda Ernazar elchi haqida ma'lumot bergan Yakovlev: «*Ernazar barcha buxoroliklar kabi aqlli va ayyor odam, mohirlik bilan bizning hukumatimizning ishonchini qozondi*» [11: 7], – deb ta'riflagan.

Ernazar Maqsud o'g'li Buxoroda Devonbegi hovuzi (Labi hovuz) yonida madrasa qurishga qaror qilgani aytiladi [4: 374]. Madrasa hijriy 1209 (milodiy 1794–1795) yili qurib bitkazilgan. Madrasaning bosh tarxi janubga qaragan ikki qavatli, quyi qavatda darsxona va masjid bo'lgan. Dastlab peshtoqining ikki yoniga guldasta ishlangan (buni dastlabki chizma va XIX asrga oid chizma suratlarda ko'rish mumkin (1-rasm), ammo, keyinchalik, XX asr suratlarda bu ko'rinmaydi (2-rasm), aftidan XX asr boshlarida qulab tushgan). Ikkinchi qavatda hujralar joylashgan. Peshtoq orqali kiraverishda miyonsaroy, uning bir tarafida masjid va ikkinchi tarafida darsxonalar joylashgan. Miyonsaroy tepasidagi kichik hujralar talabalar va mudarrislar uchun yotoqxona bo'lgan. Inshoot oq marmardan qurilgan va sharqona bezaklar bilan jilolangan[4: 374].

Ushbu madrasada diniy ilmlardan tashqari tibbiyot, qishloq xo'jaligi asoslari, qurilish ishlari dorixona ishi, trigonometriya kabi fanlar ham o'qitilgan. Vaqf mablag'lari hisobidan shogirdlar bepul ta'lim olish barobarida nafaqa ham olib turganlar[4: 374]. Madrasa dastab bir qavat bo'lganligi keyinchalik esa, ikkinchi qavat qurilganligi to'g'risida fikrlar mavjud. Shuningdek, Ernazar elchi madrasasi XX asrning 50 yillari so'ngida buzib tashlangan.

Mazkur madrasa qurilishining moliyalashtirilishiga oid ma'lumotlar e'tiborni jalb qiladi. Xususan, ko'pchilik tadqiqotlarda madrasaning bunyod qilinishi uchun Rossiya imperatori Yekaterina II xayriya mablag'i ajratganligi ta'kidlanadi. Jumladan, sharqshunos va sayyohlar A. Vambiri, N.V. Xanikov, P. Savelev mazkur madrasa Yekaterina II tomonidan barpo etilganini ta'kidlaganlar[1: 180; 8: 10; 9: 86]. V.V. Krestovskiy «В гостях у эмира Бухарского» asarida Ernazar elchi madrasasi faoliyati, unda o'tiladigan fanlar, talabalar va hujralar soni, joylashgan o'rni va mudarrislar hamda

talabalarining maoshlari haqida ma'lumotlar keltiradi. Shuningdek, ushbu madrasa mudarrisidan uning asos solinishi tarixiga oid ikki versiyadagi hikoyani keltiradi [7: 343–345]. Ammo, V.V. Krestovskiyning o'zi bu hikoyalar aniq manbaga asoslanmagani tufayli unga ishonish qiyinligini e'tirof etgan. U o'z fikrini davom etib, sharqshunos Xanikov N.V. ma'lumotlarida ham madrasa Imperator Yekaterina II mablag'iga qurilganligi ta'kidlanishiga e'tibor qaratadi va mazkur masaladagi o'z xulosasini «*Bu haqda biz aniq biladigan hamma narsa shu*» deb, yakunlaydi [7: 344–345]. Keyinchalik, V.V. Krestovskiyning bu ma'lumotlaridan kelib chiqqan P.P. Shubinskiy uning Ernazar Elchi madrasasini qurilishida Yekaterina II ning ishtirokiga shubha qilmaganligini ta'kidlagan [10: 519–538]. Shuningdek, mazkur olim o'z maqolasida G. Poslavskiy o'z qaydlarida madrasa Yekaterina tomonidan ajratilgan 40000 rublga Ernazar Elchi tomonidan qurilgani haqidagi ma'lumotni ham keltiradi [10: 519–538].

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, P.P. Shubinskiy Ernazar elchining elchilik faoliyati bo'yicha hujjatlarni o'rganish natijasida, mazkur elchilikning maqsadi boshqa masalalar ekanligini ta'kidlaydi. Qolaversa, madrasa Yekaterina II ning xayriya pullariga qurilganligini shubha ostiga oladi hamda keyingi tarixiy tadqiqotlarda ushbu xato fikrdan chetlashish kerakligini tavsiya qiladi [10: 519–538]. Ko'rish mumkinki, P.P. Shubinskiy mazkur masala yuzasidan qarama-qarshi fikrlar bildirgan. Yuqoridagi ma'lumot va qarashlarning hech biri arxiv hujjati yoki voqeaning bevosita guvohi tomonidan yozilgan manbalarga asoslanmagan. Shu nuqtayi nazardan mazkur ma'lumotlarni ishonchli deya olmaymiz. Ammo, sovet va mustaqillik davri tadqiqotlarida ham mazkur masalada yuqoridagi sharqshunos va sayyohlarning asarlaridagi fikrlarga tayangan holda Ernazar elchi madrasasining qurilishini Yekaterina II mablag'iga qurilganligi asossiz ravishda davom ettirilgan.

Tadqiqotlarda mazkur madrasaning qurilishiga oid yana bir qarash uchraydi. Jumladan, H.Z. Ziyoev «O'rta Osiyo va Volga bo'ylari (XVI asrning ikkinchi yarmi – XIX asrlar)» asarida Ya.G'. G'ulomovning «*Mulla ernazar Maqsud o'g'li rus davlatining mablag'i bilan Buxoroda machit qurgan. Bu machitning rus davlati yordami bilan qurilganligi Buxoro xalqiga hozirgi kunda ham ma'lum*» [6: 80], – degan ma'lumotini keltirib o'tadi. Shuningdek, boshqa bir tadqiqotida elchi Ernazar Maqsudovga shu darajada qoyil qolganlarki, Yekaterina II unga Buxoroda machit kurish uchun 3000 rubl berganligi haqida ma'lumot bor. Uning faoliyati juda samarali ravishda nihoyasiga yetgan edi [5: 49], – deb ta'kidlaydi.

G. Tanieva Rossiya arxivlarida madrasa qurilishiga oid hech qanday hujjat topmaganini va Yekaterina II ning Ernazar Maqsud o'g'liga katta miqdorda mablag' berilishi sababi malikaning elchidan qarzdor ekanligi to'g'risidagi farazni ilgari suradi [12: 36–39]. Ya'ni, Yekaterina II dan olingan mablag' aslida Ernazar Maqsud o'g'lining o'z sarmoyalari orqali topilgan

daromadlari bo'lganligi ta'kidlangan. Shuningdek, muallif Ernazar elchining Yekaterina II da qolgan mablag'larni qachon va kim orqali olganligi to'g'risida ham o'rinli taxminlarni ilgari surgan [12: 36–39].

Ushbu masalaga oydinlik kiritish maqsadida madrasa tarixiga oid manbaga murojaat qildik. Hozirda O'zbekiston Milliy arxivining I-323 jamg'armasida (Vaqf hujjatlari to'plami) saqlanadigan vaqf hujjatlari o'rganildi. Ushbu jamg'armaning 55-10 yig'majildida Ernazar elchi madrasasi vaqf hujjatining Amir Ma'sum muhri bilan tasdiqlangan ko'chirma nusxasi mavjud (3-rasm). Unda mazkur madrasa qurilishi uchun ajratilgan yer maydoni ko'rsatilgan hamda qurilishni amalga oshirishdagi xarajatlar Ernazar Maqsud o'g'lining o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirilishi qayd etilgan [13: 2]. Bundan tashqari, ushbu hujjatda madrasa faoliyatini amalga oshirish, mudarrislariga maosh, talabalarga nafaqa va boshqa xarajatlarni qoplashga qaratilgan mablag'lar uchun vaqflar ajratilgan hamda ushbu vaqf mulklarining nomlari keltirib o'tilgan [13: 3–6].

Ushbu hujjatga asosanib madrasa qurilishining moliyalashtirilishi masalasida hozirga qadar mavjud bo'lgan turli qarashlar va asossiz fikrlarga chek qo'yish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Zero, madrasa qurilishiga boshqa davlat hukmdorining daxldorligi to'g'risidagi gap-so'zlar va masalaning davlatlar o'rtasidagi elchilik munosabatlari kontekstida qo'llanilishi buning dolzarb masala ekanligini bildiradi.

Xulosa. Ernazar Maqsud o'g'li zamonasining ilg'or fikrli kishilaridan edi. U elchilik faoliyatida ma'lum yutuqlarga erishgan diplomat bo'lgan. Shuningdek, ilm-fanni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shish maqsadida Buxoro shahrida madrasa qurdirgan. Buxoro-Rossiya elchilik munosabatlarida do'stlik va madaniy aloqalarga misol sifatida talqin qilinuvchi ushbu madrasa Rossiya imperatori Yekaterina II mablag'lari hisobidan qurilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar esa, asossiz ekanligini e'tirof etish kerak. Qolaversa, mazkur masalada vaqf hujjatida ko'rsatilganidek madrasa elchining shaxsiy mablag'laridan qurilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ishonchli ekanligini qayd etib o'tish kerak. Shu sababdan mazkur masaladagi bahs-munozaralarda ushbu faktga tayanish maqsadga muvofiqdir.

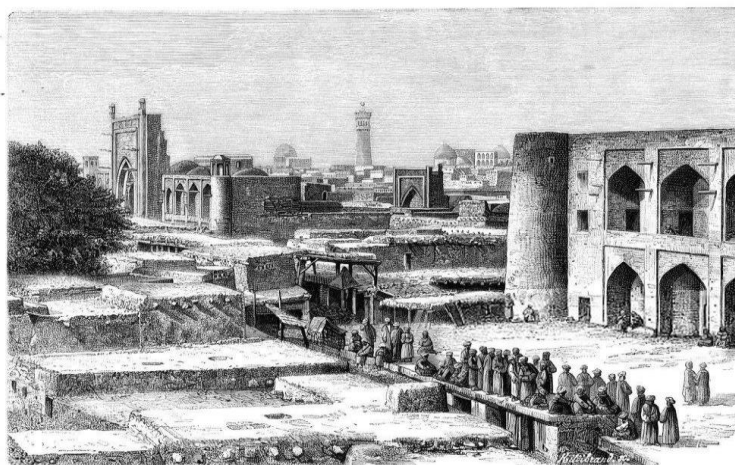
Foydalanilgan adabiyotlar

1. Вамбири А. Путешествие по Средней Азии. – Санкт-Петербург, 1865. – 180 с.
2. Гуломов Х. Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. – Ташкент: Фан, 2005.
3. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. – Петербург, 1915.
4. Жуманазар. А. Бухоро таълим тизими тарихи. – Тошкент: Академнашр, 2017.

5. Зиёев Ҳ. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср). I жилд. – Тошкент, 2014.
6. Зиёев Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). – Тошкент, 1965.
7. Крестовский В.В. Въ гостяхъ у эмира Бухарскаго. – Санкт-Петербург, 1887.
8. Савельев П. Бухара въ 1835 году. – Санкт-Петербург, 1836.
9. Ханыков Н.В. Описание Бухарскаго ханства. – Санкт-Петербург, 1843.
10. Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник, № 2. – 1897. – С. 519-538.
11. Яковлев. Мулла Ирназар Максюттов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. – 1824.
12. Таниева Г. Император кема совға қилган элчи. – Тошкент, 2022.
13. О‘zMA, 323-jamg‘arma, 1-ro‘uxat, 55-10 yig‘ma jild.

Ilovalar

1-rasm

Buxoroning chizma sur'atlaridan biri. Suratning old qismida Ko'kaldosh madrasasi undan ozgina uzoqroqda Ernazar elchi madrasasi. 1880 yil.

2-rasm

Ernazar elchi madrasasi (suratning oʻrtasidagi oq bino). 1931 yil.

*Jumaeva Nilufar Akhmatovna*¹

FROM THE HISTORY OF THE FARMING CULTURE IN LOWER ZARAFSHAN OASIS (DURING LATE XIXS AND EARLY 20S)

Abstract: *The present article analyzes the activities of farmers in soil cultivation, yield, specific methods of agricultural culture in the lower areas of Zerafshan oasis based on several historical sources and ethnographical data .*

Key words: *Paykal, mill, mundi, mola, dam, shovel, hoe, yakhob, sole, sphere, chopper, white dats*

Introduction: At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, unique traditions of agricultural culture emerged in the Lower Zarafshan oasis, which included the Bukhara, Karmana and Karakul oases. These traditions were primarily associated with agricultural techniques and tools. The inhabitants of the Bukhara oasis used land and water as a team. At the same time, they cleaned all irrigation ditches together every year in the fall and early spring. The digging of large ditches and the construction of dams and embankments was carried out in large groups, using the *hashar* method. Of course, hundreds or thousands of community members used their hands to carry out these works. Human life and economic activity largely depended on agricultural production, and tools of labor were in the form of a distant past. Plowing and plowing the land or cultivating crops was carried out with the help of oxen, so the importance of working animals in the life of the Bukhara people was extremely high. Feeding and caring for working animals well

¹ Senior teacher of Bukhara State University.

became a vital necessity. During the autumn plowing, the main labor force was oxen, and the land was plowed and plowed on plows with them. In early spring, oxen, and sometimes horses, were used as the main working animals to prepare the land for sowing and to harrow the fields. In the hot months of March and April, when spring work was in full swing, the days lengthened and the air temperature rose, and in such conditions, it was especially necessary to use the services of animals that had emerged from the winter «eti yupun bo‘lib, yoki yo‘g‘on cho‘zildi – ingichka uzildi» [1].

Land farming methods. The ancient Bukhara people, in addition to feeding their working animals well, used them in cool weather, mostly at night and early in the morning. In comparison with the oxen used in the hot spring, the expression «*gava pushtash oftoba nabinad*» – *Let the body of the ox not see the sun* – came from this, meaning that the oxen, and working animals in general, should not be used in the sun, but should be protected and worked in cool weather [2].

Preparing the land for sowing in early spring and planting on time also required special preparation and experience. The Bukhara *babadehkans* tried to use every moment of spring to carry out planting and sowing work on time. They sought to take advantage of every moment of spring and plant earlier. The folk saying «*do not let the sown seed touch the body of the ox*» [2] means that during spring sowing, time is lost until the seed sown in the ground touches the bodies of working animals and falls to the ground.

Extensive experience has also been accumulated in the field of tillage and crop care based on traditional methods. Our ancestors invented a number of agrotechnical methods. One of these is the method of bundling white sorghum.

It is known that the dish *goja* has existed in the cuisine of our people since ancient times, and it was mainly prepared from white millet and consumed with yogurt. The cultivation of white millet required special agricultural techniques compared to other types of crops. For this, a well-fertilized, water-friendly place was selected and planted. The distance between rows and bushes should not be less than 40-50 cm. After the crop sprouted, it was thinned out and cleaned of weeds [3].

During the hot and dry weather conditions of Bukhara and the period of water shortage, each root of white millet, which was about one meter high, was treated separately, the bottom was softened, and the soft soil was pulled under the sun and made into a ball. As a result, moisture was retained for a long time and the bush's strength, resistance to wind and natural disasters increased. White sorghum grows to a height of 2-2.5 meters, with 3-4 heads on each stem, or at least one kilogram of harvest from each stem. Long rows of white sorghum heads could be seen hanging on the porches of Bukhara residents living in rural areas until late autumn. In the heat of summer, the white sorghum heads, which had dried up well, were crushed, the grains were

scooped out, thoroughly cleaned, and stored in a separate dry place. In the autumn and winter seasons, a dish called guja was made from its grains.

Another method of traditional Bukhara farming is the «*Varqoni*» method used to grow melons and watermelons from melon products. We did not find information about this method in historical written sources. We relied on the memories of informants.

In the specific climate and soil conditions of the Bukhara oasis, growing melon products required special diligence and experience. The fertile soil of the Zarafshan River and the areas around the dams of large canals were rich in water, moist and soft, saturated with the silt flowing from rivers and canals, and their fertility increased. In such places, melons and watermelons were planted from melon crops, which gave high yields. When the planted melons sprouted, sprouted and began to flower, they were watered by dipping them in water or, if there was a flood, they were left under water. In this case, when the land reached the bottom, they were turned upside down and a lump of soil was made under each bush. This method was called «*Varqoni*» after the name of the head of the water structure, or in the ancient Sogdian language «*varq*» – «dam». *Varqoni* – the head of the dam was a farming area, and the melon products grown were rich and extremely tasty [1].

Plant growing methods. In traditional Bukhara farming, special attention was paid to the unification of melon crops. The popular expression «two melons from one palak, one melon from two palak» indicates the urgent need to unify melons, watermelons, squash and other crops in a timely manner [1].

According to tradition, every year in early spring, before the start of field work, the villagers of the oasis gathered on their communal lands and elected an elderly, authoritative and experienced person from among them as an elder. At this meeting, a *mirab*, a *dorugha*, and even a barber were also elected. Only married people were taken into account and divided into *paykals*. Each *paykal* consisted of 8 people («tan») [9]. So, these 8 people performed all the light and hard work related to the *paykal*. *Hasharchis* were taken from the *paykals* depending on the length or shortness of the *arık* and *anhor*. Members of the *paykal* took turns cleaning the waterways under strict discipline.

The waste lands, that is, the empty lands that did not enter the lake and where it was difficult to drain water, were called «*posira*», and the workers on them were called «*posirakors*». Growing crops on *posira* lands was very difficult. Initially, these lands were planted with slushy crops and irrigated with snow and rainwater. In rare cases, farmers irrigated their lands with running water once or twice, that is, the crops planted on such lands were irrigated with great difficulty. For this reason, *posirakors* rarely participated in the arrangement of water structures.

The importance of land types in farming. In addition to the communal lands and *posira* lands, the villagers belonging to all *bekliks* in the oasis also had their own plots. In the villages, these lands were surrounded by a 5-

pakhsa wall or turf wall. In the steppe regions of Karakul, Alat and other districts, since there was no need for fencing, certain markings were made, and such lands were usually called «*hayat*» [2]. As in other regions of Central Asia, the Bukhara oasis was also experiencing water shortages. Therefore, the local people were well aware of the rules and methods of using irrigation channels [2]. Peasants strictly adhered to the use of water in areas with a water shortage. The amount of water was measured in a certain order. For example, such water measurements as «the water that flowed from one water-ditch during one day or night: «*bir teymirmon*» or «*tosh*» – *the water that is needed to grind one pound of grain in a mill*; «*bir qosh*» – *the water that is enough to irrigate the land plowed by one pair of oxen*» were widely used. In the water-scarce districts of Bukhara, the amount of water supplied to a single plot of land in the community's paikals was measured with a «mundi». A mundi is a simple earthen jar with a hole in the bottom, holding about ten liters of water, and the amount of water was measured depending on how much water was flowing out of it. It should be noted that one or another method of irrigating paikal and hayat lands was chosen depending on the abundance or scarcity of water. In the central part of the oasis, farmers used the «one-ear» method of irrigation more often. In this case, the time calculation was determined by the movement of the sun. The *mirabs* knew very well how much land the paikal members had and allocated time accordingly. By the beginning of the 20th century, wealthy people, taking advantage of their position, sometimes violated the established procedures [2].

In the village of Kurgan in the Romitan district, there were 50 paikals, and three paikals had to be irrigated every day and night. Two paykals were irrigated during the day and one at night. Each paykal had its turn once every 16-17 days. In the neighboring village of Romish, there were about 37 paykals. Under the leadership of the village elder, the *chokbash* (*paykalbashi in this village*) gathered and determined the turn of water. They pierced the bottom of a medium-sized earthen jug that held a bucket of water and let the water flow. This was exactly the case in other villages.

The crops in the paykals were irrigated depending on the amount of water. If there was little water, they were watered by making straw and pressing it. If the water flowed for a long time, the crops were watered through ditches or furrows. Particular attention was paid to the fact that the crops drank water. The method of watering paykals through furrows was often carried out at night. In the conditions of the Bukhara oasis, farming was based on artificial irrigation. The fertility of the land and the yield of crops increased from year to year due to artificial irrigation, the extension and expansion of ditches. By the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, attention to irrigation networks decreased. Due to the lack of river water, the ditches and branches (smaller than the ditches, waterways that irrigate some paykals and lands in the village) were covered with sand, silt

and algae. As a result, the amount of irrigated land decreased from year to year. This was due to a number of reasons and factors. When a large part of the land passed into the hands of large landowners, irrigation work was neglected. After wheat or barley was sown on the land in one season, the fields were turned into meadows. Over time, a number of ditches and ditches were buried and lost their significance [3].

Farming tools. Human life and economic activity largely depended on agricultural production, and labor tools were in the form of a distant past. Plowing the land or cultivating crops was carried out with the help of double oxen, therefore the importance of working animals in the life of Bukhara was extremely high. Feeding working animals well and taking care of them became a vital necessity. During the autumn plowing, the main labor force was oxen, which plowed the land with plows. In early spring, oxen, and sometimes horses, were used as the main working animals for preparing the land for sowing and for harrowing. In the hot months of March and April, when spring work was underway, the days lengthened and the air temperature rose. In such conditions, it was especially necessary to use the services of animals that had emerged from the winter «with their flesh stretched out, or their thick skin stretched out – their thin skin was cut off» [3], as well as to protect and care for them.

The ancient Bukhara people, in addition to feeding their working animals well, used them in cool weather, mostly at night and early in the morning. The expression «*gava pushtash oftoba nabinad*» (*Let the ox's body not see the sun*) was derived from this, referring to the fact that oxen, and working animals in general, should not be used in the sun, but should be protected and work should be done in cool weather [4].

Preparing the land for sowing in early spring and planting on time also required special preparation and experience. The Bukhara Babadekhons tried to use every moment of spring to carry out planting and sowing work on time. They sought to seize every moment of spring and plant earlier. The popular expression «*let the sown seed not touch the ox's body*» [5] meant that during spring planting, time was lost until the seed sown in the ground touched the bodies of the working animals and fell to the ground.

Extensive experience has been accumulated in traditional methods of tillage and crop care. Our ancestors invented a number of agrotechnical methods. One of them is the method of baling white sorghum.

It is known that the dish goja has existed in the cuisine of our people since ancient times, it was mainly prepared from white millet and consumed with yogurt. The cultivation of white millet required special agricultural techniques compared to other types of crops. For this, a well-fertilized, water-friendly place was selected and planted. The distance between rows and bushes should not be less than 40–50 cm. After the crop sprouted, it was thinned out and cleaned of weeds.

In the hot and dry weather conditions of Bukhara, during the period of water shortage, each root of white millet, which was about a meter high, was processed separately, the bottom was softened, and the soft soil was pulled under the sun and made into a ball. As a result, moisture was retained for a long time and the bush's strength, resistance to wind and natural disasters increased. White sorghum grows to a height of 2-2.5 meters, with 3-4 heads per stem, or at least one kilogram of harvest per stem. Long rows of white sorghum heads could be seen hanging on the porches of Bukhara residents living in rural areas until late autumn. In the heat of summer, the white sorghum heads, which had dried up, were crushed, the grains were scooped out, thoroughly cleaned, and stored in a separate dry place. In the autumn and winter seasons, a dish called guja was made from its grains.

Another method of traditional Bukhara farming is the «Varqoni» method used to grow melons and watermelons from melons. We did not find information about this method in historical written sources. We relied on the memoirs of informants [7].

The cultivation of melons in the unique climate and soil conditions of the Bukhara oasis required special diligence and experience. The fertile soil of the Zarafshan River and the areas around the dams of large canals were rich in water, moist and soft, saturated with the silt flowing from the rivers and canals, and their fertility increased. In such places, melons and watermelons were planted from melon crops, which gave high yields. When the planted melons sprouted, sprouted and began to flower, they were watered by dipping them in water or, if there was a flood, they were left under water. In this case, when the land reached the bottom, they were turned upside down and a lump of soil was made under each bush. This method was called «Varqoni» by the name of the head of the water structure, or in the ancient Sogdian language «varq» – «dam». Varqoni – the head of the dam was a farming area, and the melon products grown were rich and extremely tasty.

In traditional Bukhara farming, special attention is paid to the unification of melon crops. The popular expression «one palm makes two melons, two palms make one melon» [4] indicates the urgent need to unify melons, watermelons, squash and other crops in a timely manner.

The mola was used to crush the clods of plowed land, level the land, and rake the soil after sowing. There were *two types of mola: a large one, 3-3.5 m long. made of perennial mulberry or apricot wood (thick-bodied mulberry or its body was smoothed with a poytesha)*. The mola was 40-60 cm wide. The mola was pulled by oxen. The oxen were led by one person, and one person also sat on the mola. The mola was used mostly on loamy, stony and grassy lands. In the lands where spring crops were sown, a small tree trunk with branches was used instead of a mola. Poor farmers who could not afford to make a mola used the plowshare as a mola. The smallest mola was about 2-2.5 cm. It was pulled by a pair of oxen, horses, or camels [6].

The shovel, which has been used since ancient times in the Bukhara oasis, is a tool for loosening the soil. This tool is made of iron and has a special ear, depending on the user's preference. The ear was on the right or left side of the shovel. Some households had a shovel with two ears. The shovel was used for digging the ground, loading manure or soil into a cart, digging ditches, and building a wall. The length of the shovel was 25–27 cm, and the width was about 20–23 cm. The length of the handle was 1.3–1.5 meters. In clay work, a hoe, which was different from the shovel and was easier to cut clay and lighter, was used [12].

In ancient times, a hoe was a widely used tool in agriculture. This tool was also of great service to the farmers of the Bukhara oasis. Hoes were used in gardening, melon growing, vegetable growing, and grain growing, and in general, in land work. Hoes also differed in shape and size. Hoes with a width of 30–32 cm and a length of 25–27 cm were used more often in soil loading, especially in furrowing, raising ridges, plowing, and leveling the land. Smaller hoes were used to soften and chop the base of plants. The hoe handle was mainly made of willow. Oasis farmers cultivated the land to get more yield from it. Entrepreneurial rich people plowed the land once or twice in the fall. Mulching, watering the fields, and applying local fertilizers were also carried out with the advice of experienced farmers. Crop rotation was also a major part of farming. Based on the seasonal characteristics of plants, they planted one plant in place of another. Of course, in this process, the weather and the specific characteristics of the soil were also taken into account.

Like all the peoples of Central Asia, the farmers of the Bukhara oasis sowed more grain crops at the beginning of the 20th century. Wheat and barley were sown on the lands plowed in the fall. The seeds were sown by hand and a harrow was pulled over them. The forest lands where grains were sown were mainly irrigated 2–3 times after the grass sprouted, before earing and after the grain turned into dough [6].

According to our informants, white wheat was sown on the arable lands, «red wheat» and «black kiltik wheat» on the arable lands. After the harvest, mung beans, sesame, three-month-old white sorghum and millet were sown on the lands that remained vacant after the harvest. A good harvest was obtained. Some farmers preferred to plant vegetables and melons, especially carrots, turnips, and watermelons, for replanting.[9] At the beginning of the 20th century, along with wheat and barley, grain and grain crops such as peas, flax, sesame, corn, and sunflower were also planted in the main areas. Not all of the fields that were cleared of the harvest were replanted completely. This is because farmers did not always have the opportunity to replant. Most of the fields were irrigated after harvest and plowed 2–3 times with a double plow. In late November and December, the land was given «yakho» water [10]. Of course, the irrigated fields were resting until the spring planting season began.

Cotton farming and its importance in Bukhara. At the end of the 19th century, cotton was planted on 70 percent of all irrigated land in Turkestan. Cotton fields accounted for 62 percent in the Bukhara emirate, and 2 000 hectares in the Kashkadarya oasis alone [8]. At the beginning of the 20th century, the Bukhara emirate sold various agricultural products to England and other foreign countries. Cotton was the most abundant among the products. This, in turn, led to the extensive cultivation of cotton in the Karakul, Olot, and Romitan districts of the Bukhara oasis. The varieties «*Mavri cotton*» and «*Malla cotton*» were planted in the oasis. The cotton harvest grown by the cotton farmers was sold by large landowners. The rich built enterprises (small cotton processing enterprises), separated the cotton from the seeds, and spun yarn from the obtained fiber. They wove silk fabrics from the yarn. Colonel Strukov, who was sent to study the development of trade with the Central Asian khanates, wrote, «The various woven fabrics brought by the Asians are very popular with the common people, because they are soft and durable, and can replace the hemp fabric that is so necessary for the army in the state» [10]. These thoughts of the Russian officer are also confirmed by the information received from our informants.

No matter how difficult the living conditions were, the oasis farmers always helped each other. While digging ditches and cleaning were carried out by the Hashar method in late autumn and winter and early spring, the farmers also worked together to separate the grain from the threshing floor, chop the cotton, wash the husks, bury and dig up vines, pomegranates, and figs, and to cultivate and shape the trees.

On the eve of the First World War, the colonial policy of Russia in Turkestan aggravated the situation of farmers, as well as representatives of other sectors. Excessive taxes led to a decrease in arable land. Our informants have preserved in their memories the information that people, in order to earn a living, even joined themselves to the plow instead of working oxen, and they plowed the land with a hoe in the morning and evening.

As a result of non-observance of the tradition of crop rotation, poor care of cotton led to the depletion of the fields, a decrease in cotton yields and the deterioration of existing varieties, as well as a deterioration in other quality indicators. The weather conditions of 1916 (late and cold arrival of the poppy, drought in the summer, locust invasion) further aggravated the situation of the economy and agrotechnics of cotton growing.

It would not be wrong to say that this description given for the entire Turkestan region also reflected the situation in the Bukhara oasis.

Conclusion: In the late 19th and early 20th centuries, planting and caring for grain, cotton, or other melon crops in the Bukhara oasis was a very difficult manual labor task for farmers. The lack of irrigation facilities, the division of fertile lands by wealthy people, the excessive taxes levied by the Bukhara

emir, and the simplicity of agricultural machinery and tools did not allow for an increase in the productivity of cultivated crops.

Our wise people, our enterprising grandfather farmers, have created unique methods and measures for cultivating the land and obtaining abundant harvests for thousands of years, making a unique and worthy contribution to the world agricultural culture even in the difficult natural conditions of Lower Zarafshan. Despite the difficult conditions, they managed to grow abundant crops using traditional farming methods based on their centuries-old experience.

References

1. Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Шоди Рӯзиев, 1990 й (Аҳмад Жумаевнинг шахсий архивидан).
2. Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Аҳмад Жумаев, 2012 йил.
3. Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Раҳмон Жўраев, 2003 йил.
4. Дала этнографик маълумотлари, 1997 йил. – Коракул тумани.
5. Дала этнографик маълумотлари, 1998 йил Ромитан тумани Ромиш қишлоғи.
6. Жабборов И. Ўзбек халқ этнографияси. – Тошкент, 1994. – 102 б.
7. Шаниязов К.Ш. Узбеки – карлуки. – Тошкент. – 169 б.
8. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. – Момква–Ленинград, 1949. – 41 с.
9. Ahmadovna, J. N., Axmatovna, J. N. Buxoro vohasi dehqonchilik madaniyati tarixidan (XIX asr oxiri XX asr boshlari). *Journal of Innovation in Education and Social Research*, 2(4). – (2024). – P. 5–10.
10. Жумаева, Н. А. (2022). Buxoro vohasida ziroatchilik homiysi – Bobodehqon bilan bogʻliq urf – odat va marosimlar (XIX asr oxiri XX asr boshlari): <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.10.10.037>
11. Жумаева Нилуфар Ахматовна, БухДУ Археология ва Бухоро тарихи кафедраси катта ўқитувчиси. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (10). – P. 30–39.
12. Ahmadovna, J. N. Quyí Zarafshon vohasi aholosining yer – suvdan foydalanish bilan bogʻliq anʼanalari (XIX asr ox. XX asr boshlari). *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(3), 2022. – P. 23–31.
13. Джумаева, Н. А. Об Обычаях, Связанных Со Сбором Колосовых Культур В Бухарском Оазисе (Конец XIX Века, Начало XX Века). *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 4(3), 2023. – P. 10–13.

14. Akhmatovna, D. N., & Bahriddinovna, T. G. Traditions related to harvesting grain crops in Bukhara region (The end of XIX century and the beginning of XX century). *Academy*, (6 (57)), 2020. – P. 39–40.
15. Ahmadovna, J. N., Xolmamatovna, U. F., & Bahriddinovna, T. G. From the history of the culture of farming in the Oasis Of Lower Zarafshan. *Central asian journal of social sciences and history*, 2(2), 2021. – P. 74–80.
16. Ahmadovna, J. N., Xolmamatovna, U. F., & Bahriddinovna, T. G. From the history of the culture of farming in the Oasis Of Lower Zarafshan. *Central asian journal of social sciences and history*, 2(2), 2021. – P. 74–80.

Nosirov Sherzod O'ktam o'g'li¹

BUXORO AMIRLIGIDAGI APREL VOQEALARIDA MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING ISHTIROKI

MAHMUDKHOJA BEHBUDI'S PARTICIPATION IN THE APRIL EVENTS IN THE BUKHARA EMIRATE

Abstract: *This article describes the reasons for the formation of the movement for fundamental reform of the country in the Bukhara Emirate in April 1917, the forces opposing it, the reaction of the Bukhara government to the implementation of these changes, the views of the Russian government on the reforms in Bukhara, the manifesto published by the emir and the events that followed, as well as how this historical event was received in the Turkestan region, based on the materials of the progressive Mahmudkhodja Behbudi published in the newspaper «Hurriyat». The article also shows the participation of the progressive Mahmudkhodja Behbudi in the events that took place in the Bukhara Emirate in April 1917, his sympathy for the reforms, but his support for the process being carried out only peacefully, through his practical actions.*

Birinchi jahon urushi natijasida Rossiya imperiyasida kuzatilgan 1917-yildagi fevral inqilobi Buxoro amirligida (1756–1920) ham barcha sohalarda tub islohotlarni amalga oshirish uchun harakatning boshlanishiga sabab bo'ldi. Ushbu harakatning boshida tarqqiyparvarlar turar edi. Buxoro amiri Sayyid Olimxon (1910–1920), Buxoro qo'shbegisi Mirzo Nasrullo va Rossianing Buxorodagi rezidensiyasi ma'murlari Miller, Shulga va Vedinskiylar o'z hokimiyatlarini saqlab qolish uchun taraqqiyparvarlar tomonidan ilgari surilgan va Rossiyadagi yangi hukumat ma'qullagan Buxoroda ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy va siyosiy islohotlar to'g'risida manifest e'lon qilishga majbur bo'ladilar. Mamlakatda bunday o'zgarishlarga qarshi kishilar guruhi

¹ Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti.

E-mail: sherzodnosirov094@gmail.com. ORCID: 0009-0005-8166-5286.

ham mavjud bo'lib, ularga qozikalon Burhoniddin va rais Nizomiddinxo'ja Urganjiy rahbarlik qilar edilar. Sadriddin Ayniyni keltirishicha qozikalon Burhoniddin va rais Nizomiddinxo'ja Urganjiy amir Olimxon buyrug'i bilan lavozimlaridan olingan va mamlakatda o'zgarishlarni amalga oshirish ishi boshlangan. [1: 271].

Buxoro amirligida 1917-yil 7-aprelda e'lon qilingan manifest va uning ortidan sodir bo'lgan voqealar xususida bir qator manbalardan ma'lumotlar olish mumkin. Samarqandda 1917-yil 16-apreldan haftada ikki marta chiqib turgan «Hurriyat» gazetasida Buxoro amirligi tarixiga oid bir qator muhim tarixiy ma'lumotlar qatorida Buxoroda amalga oshirilishi kutilgan islohotlar to'g'risida maqola va xabarlar berib borilgan [4]. Shunday maqolalar orasida jadid ma'rifatparvarlarining yetakchi hisoblangan Mahmudxo'ja Behbudiy e'lon qilgan maqolalar ham o'rin olgan. Behbudiy «Hurriyat» gazetasining 1917-yil 1-maydagi 5-sonida va 1917-yil 4-maydagi 6-sonida yuqoridagi voqealar to'g'risida maqolalari e'lon qilinadi.

1917-yil 25-martda general Kuropatkinning Samarqandga Buxoroda islohot e'lon qilinishi to'g'risida yuborgan maktubi ortidan Samarqand ijroiya qo'mitasi 1917-yil 5-aprelda yig'ilish o'tkazadi. *«Buxoro amiri va yo rus konsulining maktubi sababidan (Kuropotkin) ushbu maktub ila Samarqandg'a murojaat aytgan edi. Go'yo Buxoro amiri Buxoroda kichik bir islohoti shariya joriy etar ekan kim Buxoro hamsoyaligindagi xalqning Buxorog'a fasod nashr qilmoqlaridin qo'rqush borligi bir suratda bayon qilinur edi»* [2]. Yuqoridagi Behbudiy maqolasida aks etgan fikrlardan anglashiladiki, Buxorodagi islohotlar xususida rus vakillarining xabari bo'lgan. Faqatgina voqealar nazoratini qo'lga olish maqsadida Buxorodagi jarayonni o'rganish uchun majlis a'zolarining yevropalik vakillaridan Chartov va Kartosfild, musulmon vakillaridan Mahmudxo'ja Behbudiy va mulla Haydarbek Abu Said o'g'li, yahudiylardan Isoxorov Buxoroga yuboriladi [2].

Buxoroga yuborilgan vakillar orasida bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiy Buxoroda 1917-yil aprelda islohotlar to'g'risida manifestning e'lon qilinishi va uning ortidan sodir bo'lgan voqealarni «Hurriyat» gazetasida yoritib borgan. Behbudiyning ma'lum qilishicha, 1917-yil 6-aprelda Kogon vokzalida vakillar Rossiyaning Buxorodagi rezidenti (vakil) Miller bilan uchrashishadi va Miller ularni amir Arkiga taklif etadi. *«Sefir ila bir vag'unga o'lturdik. Mazkur mening ila forsha va ruscha bir xili so'yladi. «Sizni g'oyibona taniyman. Ushbu manifestni hanuz hechkim o'qugan yoq, bir necha dafa sizg'a ko'rsaturman» deb, matba bir qog'oz uzatdi. Tashakkur aytib, olib o'qudim. Ikki-uch yerinda irod etdim. Bazisig'a javob berdi. Vag'un ichinda yana ikki forsiydan noyibi ham bor edi kim oramizda bir xiyli suhbat va bahslar bo'lib o'tdi»* [2]. Bu yerda rezidensiya tomonidan tayyorlangan islohot o'tkazish to'g'risidagi manifest birinchilardan bo'lib Mahmudxo'ja Behbudiyga taqdim qilinganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, Miller tomonidan qo'shbegi Nasrulloqa tadqim qilingan manifestning asl nusxasida imloviy xatoliklar mavjud ekanligini ta'kidlab,

«Tahririning bir necha joyinda saktalari (buzulish) bo‘lub, xati ba‘zi ma‘noni buzardi. Galiba buni musulmon biladurgan rus yozgan edi», [2] – deb, fikr bildiradi Behbudiy. Soat 10 da Arkning Rahimxoniy mehmonxonasida (Behbudiy mehmonxonaning uzunligini 20-30 gaz, eni 12-15 gaz bo‘lib, to‘rtidan uch qismi ulamo va akobirlar bilan to‘lgan edi deya ta‘riflaydi) yangi tayinlangan qozikalon Sharifjon maxdum o‘qib eshittiradi. Behbudiy shuni ham qayd etib o‘tadiki, amir Olimxon Mahmudxo‘ja va u bilan birga Samarqanddan kelgan qozi Haydarxo‘ja bilan so‘rashmasdan chiqib ketadi. Shundan so‘g Behbudiy Millerdan ijozat olib quyidagi nutqni so‘zlaydi. «*Hazrat ulamo va a‘yoni Buxoro! Janobi oliyning ushbu kungi marhamati oliylari ila butun Buxoro qarindoshlarimizni tabrik etmoqg‘a jasorat etarman. Umidvormizki bul qiymatbaho farmonning joriy bo‘lishig‘a hazrati ulamo inot etsalar. Amir hazratlarining bu baxshish shohonalari xaqloyiqning taraqqiy va osoyishig‘a albatta sabab bo‘lur. Butun Samarqand aholisi nomidan bandalari bul majlisda arz tabrik va ehtirom eturman!*». Behbudiyning Buxoroga kelib buxoroliklarni bu ulug‘ ne‘mat bilan tabriklaganligini Sadridin Ayniy ham ta‘kidlab o‘tgan [1: 283].

Muftiylar manifestning shar‘iyligi uchun qabul qilishlarini ta‘kidlaydilar. Miller esa manifestning 500 nusxasida xalqqa arqatishni buyuradi. Ammo Millerning o‘zi 300 nusxasi tarqatilgach, xalq betartiblik qildi bahonasi bilan tarqatishni to‘xtatadi. Bu masalada Behbudiy Buxoro hukumatining bee‘tiborligini ta‘kidlab xalqqa 50 ming nusxa tarqatmoq lozim ekanligini qayd etib o‘tadi [3]. Shundan so‘ng Behbudiy, Haydarxo‘ja va Isoxorovlar 50-60 qadar yoshlar bilan uchrashadi va ularning namoyish qilishlariga qarshi chiqishadi. 1917-yil 7-aprelda Mahmudxo‘ja Behbudiy va Haydarxo‘ja tavsiyasi bilan Islomiya klubi tashkil etilib hattoki klub uchun Fayzulla Xo‘jayev va Ubaydullaxo‘jayevlar 500 so‘m, Sattorxo‘ja 100 so‘m beradi. Jami 2000 so‘m yig‘iladi [3].

Yoshlar amir hazratlariga arz tashakkur etmoq uchun namoyish qilmoqchi bo‘ladilar. Hatto ular Miller bilan uchrashib undan rozilik olmoqchi bo‘lib Kogonga borishadi. Miller yoshlarni namoyishga Mahmudxo‘ja Behbudiy tashviq qilgan deb o‘ylaydi ammo Behbudiy bunga o‘zining ham qarshi ekanligini aytgach Miller: «*yoshlar sizga quloq saladi, ularni bu yo‘ldan qaytaring*», – deb buyuradi.

Behbudiyning keltirishicha, namoyish masalasi quyidagicha hal qilinadi: Birinchidan, Miller yoshlarning tashkil qilgan klubi uchun amir imoratlaridan birini olib berishi, ikkinchidan, yoshlarni himoyasiga olishi, yoshlar esa namoyishni bir-necha kunga qoldirib amir bog‘ga chiqqandan keyin amalga oshirishiga kelishib oladilar. Namoyishni to‘g‘risida Sadridin Ayniy o‘zining «Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar» asarining «Namoyish» deb nomlangan qismida ham Behbudiyning yuqorida aytgan fikrlariga o‘xshash ma‘lumotlarni berib o‘tadi [1: 286].

8-aprelda Mahmudxo‘ja Behbudiy va mulla Haydarxo‘ja Kattaqo‘rg‘onga ikki firqaga ayrilgan musulmonlarni yarashtirish uchun ketishadi. Buxoroda

esa kutilmagan holat sodir bo'ladi, «Eshitganimizg'a ko'ra, shanba kuni aqlli yahudiylar va ko'cha xalqi namoyish uchun bir yerg'a jamoalanurlar. Yoshlardan bir qismi ham noiloj bularg'a qo'shilurlar. Oxiri aks harakat boshlanib, yoshlarg'a hujum qilinur, yoshlardan bir nechasi urulur. Biri zarb sababi ila shahid bo'lur. Bu sababdin Samarqanddin rus askarlari borub, ishni yaxshilik ila bosturur. Samarqand musulmonlaridin ham askar ila bir necha deputat borur. Buxoro tinchlashur. Ammo bir ikki begunoh madrasada eskilik tarafdorlaridin tayoq yer» [3]. Buxoroda namoyish sodir etilganda Behbudiyning Kattaqo'rg'onda ekanligi, Buxorodagi namoyishdan xabari bo'lmaganligi maqolada aks etadi.

Bu voqea sababchilari sifatida esa Toshkent o'lka syezdida Samarqanddan yuborilgan deputatlar sabab bo'ldi degan gaplar aytiladi. Behbudiy esa bo'lgan voqeani, Buxoro ulamo va umarosidan ba'zilarining bu farmon oliydan noroziliklari sababini biroz bayon etgan nutq so'zlaydi, «*Kamina Mahmudxo'ja turib minbar yuqoridagi so'zlarni mufassal so'yladim. Ondaki ovrupalik yuvadoshlarimiz va Samarqand ijroiya qo'mitasining raisi Oranskiy janoblarini shahd ko'rsatib xasmimni mulzam va sukut etib o'zimdanda va rafiqlarimdan tuhmatni daf etdim*» [3]. Bu orqali Mahmudxo'ja Behbudiy tarixda Buxorodagi mudhish oqibatlar bilan yakunlangan aprel voqealariga aybdor shaxs sifatida qaralishdek tuhmatlarni o'zidan forig' qiladi.

Xulosa. Mahmudxo'ja Behbudiyning ushbu maqolalari Buxoro amirligi tarixida sodir bo'lgan 1917-yil aprel voqealari va uning Turkiston o'lkasida qanday kuzatilganligi to'g'risida ma'lumot olishga yordam beradi. «Hurriyat» gazetasida Mahmudxo'ja Behbudiy maqolalaridan tashqari ushbu voqea haqida turli xabar va maqolalarni uchratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар // Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1963.
2. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадиidler ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Тошкент, 2021.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy. Buxoro voqealari // «Hurriyat» gazetasi. 5-son. 1917-yil 1-may.
4. Mahmudxo'ja Behbudiy. Buxoro voqealari // «Hurriyat» gazetasi. 6-son. 1917-yil 4-may.
5. Nosirov Sh. Buxoro amirligidagi harbiy ahvol («Hurriyat» gazetasidagi materiallar asosida). // INTERNATIONAL JOURNAL OF PHILOSOPHICAL STUDIES AND SOCIAL SCIENCES, Vol 4, Issue 04 (2024).

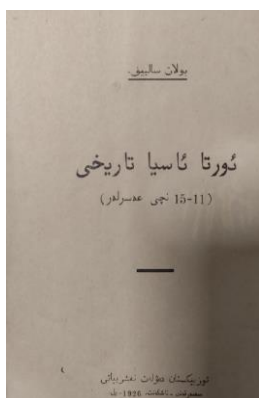
BO‘LAT SOLIYEVNING «O‘RTA OSIYO TARIXI» ASARI HAQIDA

ABOUT «HISTORY OF CENTRAL ASIA» BY BO‘LAT SOLIYEV

Abstract. *Bulat Soliyev made a significant contribution to the development of modern historical science in Central Asia. His work «The History of Central Asia», published in Tashkent in 1926, was an important work for understanding the history of the region and the scientific foundations of Uzbek national identity at the beginning of the 20th century. This article focuses on the three-part structure of Bulat Soliyev’s work «The History of Central Asia» and its contribution to the historiography of the region.*

Keywords: *Bulat Soliyev, History of Central Asia, Khorezm, Uyghuristan, Mongols, Genghis Khan, Timur, Timurids.*

XX asrning dastlabki choragida O‘zbekistonda zamonaviy tarixnavislik

maktabining shakllanishiga ulkan hissa qo‘shgan birinchi o‘zbek tarix professori Bo‘lat Soliyevning faoliyati bevosita O‘zbekistondagi jadidlik rivoji bilan bog‘liqdir. Bu davrdagi tarixchi olimlar orasida uning nomi alohida o‘rin tutadi. Bo‘lat Majidovich Soliyev 1882-yil 22-martda Astraxan shahri yaqinidagi qishloqda, savdogar Majid Soli o‘g‘li xonadonida tavallud topgan [6: 7]. Uning otasi mang‘it urug‘iga mansub bo‘lib, asli

buxorolik bu inson Buxoro, Astraxan va Kavkaz o‘rtasida savdo-sotiq ishlarini olib borgan.

Bo‘lat Soliyev o‘z hayotini O‘rta Osiyoning tarixini chuqur tadqiq etishga bag‘ishlagan jonkuyar olimlardan biri bo‘lgan [3: 6]. Bo‘lajak tarixchi yoshligida Qozon va Ufadagi yetakchi maktablar va oliy madrasalarda ta‘lim oladi.

¹ Termiz davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi direktori.
ORCID: 0009-0007-8267-965X

*Bo‘lat Soliyevning «O‘rta Osiyo»
tarixi kitobidan.*

Bo‘lat Soliyev 15 yoshida qishloq
maktabini tamomlab, Abdurahmon
Umerov madrasasida tahsil olishga

muvaffaq bo‘ldi. Olimning ijtimoiy-siyosiy jihatdan uyg‘oq va keng dunyoqarashli inson bo‘lib shakllanishida mashhur tatar ma‘rifatparvari Abdurahmon Umerovning¹ (1867-1933) roli nihoyatda katta. Bu paytda Abdurahmon Umerov qo‘l ostida Bo‘lat Soliyevdan tashqari butun umrini sharq xalqlari madaniyatini rivojlantirishga bag‘ishlagan bir qator iqtidorli shogirdlari, Abdurahmon Niyozov (Niyoziy), pedagog, jurnalist, folklorshunos, dramaturg yozuvchi Abdulhamid Janbekov, Gabbas Dushenov, Badriddin Mustafoyev, Baki Xolidov va boshqa o‘quvchilar bor edi.

Astraxan viloyatidagi dunyoviy ziyolilarning yetishib chiqishiga hissa qo‘shgan Nizomiya madrasasida kelajada yetuk olim bo‘ladigan boshqa o‘quvchilari ham bor edi. Ular orasida bo‘lajak yozuvchi Basir Abdullin, shoir Badriddin Mustafin-Kilyachi, tarixchi Bo‘lat Soliyev va boshqalar ham bor edi. 1902-yilda Abdurahmon Umerov «Iqbol» nomli maktabga asos solganda bo‘lajak tarixchi Bo‘lat Soliyev ushbu maktabda ta‘lim olish bilan birga, o‘zining pedagogik tajribasini ham shakllantirib, uni rivojlantira bordi [9: 114]. 1905-yilda Bo‘lat Soliyev Qozon shahridagi yangi usuldagi mashhur Muhammadiya madrasasida tahsilni davom ettirib, uni muvaffaqiyatli tamomlaydi.

Muhammadiya madrasasini tamomlagach bo‘lajak olim, o‘sha paytda oliy ma‘lumot beruvchi Ufa shahrida joylashgan yangi usuldagi G‘oliya oliya (keyinchalik Tatar oliy pedagogika bilim yurtiga aylantirilgan) madrasasiga o‘qishga kirdi [7: 3]. Ushbu madrasada Bo‘lat Soliyev mashhur islom olimi, ko‘plab ajoyib asarlar muallifi Ziya Kamoliy qo‘l ostida bilimlarini oshiradi.

Agar e‘tibor berilsa, Bo‘lat Soliyev tahsil olgan barcha madrasalar va undagi yetakchi mudarrislar o‘z davrida musulmon sharqida eng nufuzli madrasalar va olimlaridan bo‘lganligi anglashiladi. Bu madrasalarda o‘zbek, qozoq, no‘g‘ay, tatar, qirg‘iz va boshqa millat vakillari ta‘lim olar edilar.

¹ Abdurahmon Ismoilovich Umerov – yetuk tatar pedagogi, ilohiyotchisi, noshiri, jurnalist va olimi. «Idel» tatar gazetasining asoschisi. Ismoil Gaspiraliyevning shogirdi va izdoshi. 1881-yilda u Qozondagi mashhur Marjoniya madrasasiga o‘qishga kirib, u yerda mashhur dinshunos va etnograf Shig‘abutdin Marjoniyaning tahsil oladi. U yerda arab filologiyasi, musulmon falsafasi, mantiq, fiqh va tarix fanlarini o‘rgangan. Qobiliyati, mehnati va sa‘y-harakatlari uchun Sh. Marjoniya unga ishonib, turli safarlarda tez-tez o‘zi bilan olib yurardi. 1907-yilda «Idel» tatar ijtimoiy-siyosiy va adabiy gazetasiga asos solgan. 1914-yil boshida gazeta hukumatga qarshi, deb tan olindi va yopildi. 1907–1913-yillarda mahalliy «Jamiyati islomiya» madaniy-ma‘rifiy jamiyati kotibi bo‘lib ishlagan. U, shuningdek, 1896-yilda paydo bo‘lgan Astraxan kambag‘al tatarlari vasiylik kengashining a‘zosi edi. 1913-yilda panturkistik va panislomiy faoliyatda ayblanib, 1914-yilda Astraxandan Qozonga surgunga chiqarib yuborilgan. 1917-yil may oyida Moskvadagi Butunrossiya musulmonlari qurultoyida, iyun oyida Ufadagi islom ilohiyoshunoslarining yig‘ilishida, iyul oyida Qozondagi navbatdagi musulmonlar qurultoyida faol ishladi. 1923-yilda Ufa shahridagi Markaziy ma‘naviyat boshqarmasi ilmiy kengashiga saylangan. 1926-yilda Makka shahrida bo‘lib o‘tgan Jahon islom kongressida sovet delegatsiyasi kotibi sifatida qatnashdi. 1930-yilda u antisovet tashviqotida ayblanib, Arxangelsk viloyatining Male Karely qishlog‘iga surgun qilinadi va 1933-yilning mart oyida uzoq davom yetgan kasallikdan so‘ng vafot yetadi. 1989 yil may oyida vafotidan keyin oqlangan.

Aynan shu madrasalardagi tahsil davomida Bo‘lat Soliyev arab, fors, turkiy, rus, tillarini puxta o‘zlashtiradi. Yetuk tarixchi va manbashunos bo‘lib yetishadi. Biz bo‘lajak olimning aynan G‘oliya madrasasida bilim olgan davrini uning ilmiy qarashlari, dunyoqarashi, intilishlari shakllanadigan davr, deyishimiz mumkin bo‘ladi. Avvaliga Bo‘lat Soliyevga G‘oliya madrasasida mudarrislik qilish taklif etiladi. Ammo yosh olim ota yurti Turkistonga ketishga qaror qiladi.

1909-yilda Turkistonga kelgan Bo‘lat Soliyev bir muddat Oqqo‘rg‘on volostida yangi usul maktabi ochadi va shu yerda bolalarga arifmetika, adabiyot va tarixdan dars o‘ta boshlaydi [10: 6]. Olim avvaliga O‘rta Osiyo tarixidagi ilk demokratik hukumat bo‘lmish, Turkiston muxtoriyatining bosh davriy nashri «El bayrog‘i» gazetasining bosh muhariri bo‘ladi [7: 75–76]. Muxtoriyat yo‘q qilingandan so‘ng o‘z e‘tiborini O‘rta Osiyo tarixi maslalariga qaratadi. 1926-yilda o‘zbeklar orasida birinchi marta tarix professori unvonini olgach, 1927 yildan boshlab O‘zbekiston Davlat universitetida tarix fanidan ma‘ruzalar o‘qiy boshladi. [2: 213] Professor Bo‘lat Soliyev 1937-yilgacha ya‘ni, sovet rejimi tomonidan qatag‘on qilingunga qadar ushbu oliy o‘quv yurtida talabalarga O‘rta Osiyo tarixi fanidan ma‘ruzalar o‘qigan.

Bo‘lat Soliyevning «O‘rta Osiyo tarixi» asari Markaziy Osiyoning murakkab o‘tmishini, zamonaviy tarixshunoslik metodlari bilan tadqiq qilingan va mahalliy olimlar tomonidan nashr etilgan edi. O‘zbek tilidagi mazkur asar 1926-yilda O‘zbekiston Davlat nashriyotida arab grafikasida chop etilgan. Asar nashr etilgach, o‘sha davrdagi ko‘zga ko‘ringan tarixchilarning diqqat e‘tiboriga sazovor bo‘lgan edi. Masalan tarixchi Aziz Ubaydulin ¹ asar haqida «Ta‘bi, bu ish bizning tarix asarlarimiz ichida yangi bir davr ochadi. Shuning uchun quvonish kerak. To‘g‘risini aytganda bizning uchun xalqning milliy madaniyati ishlanishi maqsad emas, balki butun insoniyat madaniyatiga bir hadya bermak uchun tirishmak kiradir. Bir kitobdan olib, yarim kitob yozish, yoki ko‘p kitoblardan ma‘lumot to‘plab uchinchi bir kitob tarqatishning va ma‘lumini e‘lon qilishning bir tiyinlik ahamiyati yo‘qdir. Bo‘lat Soliyevning tarixi aslo bunday bir narsa emas, unda ijodiy bir kuch sarf etilgandir», deya ushbu asarga o‘z davrida juda yuqori baho bergan edi. [4: 44-47]

Bo‘lat Soliyevning «O‘rta Osiyo tarixi» asari uchta asosiy bo‘limga bo‘lingan bo‘lib, ularning har biri O‘rta Osiyo tarixidagi alohida davr yoki mavzuga bag‘ishlangan. Asarning birinchi bo‘limi «O‘rta Osiyoning savdo yo‘llari, Xorazmning o‘rni va Xorazm savdo kapitalining o‘sishi» deb nomlangan qismida O‘rta Osiyoni butun dunyo bilan tarixan bog‘lagan savdo yo‘llari, xususan, Ipak yo‘li haqida so‘z boradi. Umuman olganda, Buyuk ipak

¹ Aziz Gubaydulin (1887–1937) – taniqli tatar ziyolisi, jadidchilik harakati faoli, tarixchi va arxivshunos. Yoshligida islom islohotiga qiziqqan, «Al-Isloh» gazetasini moliyalashtirgan. Qozon universitetida tahsil olgan. 1937-yilda qatag‘on qurboni bo‘lgan, 1957-yilda rehabilitatsiya qilingan.

yo'li va O'rta Osiyoning xalqaro savdo munosabatlaridagi o'rni hamisha Bo'lat Soliyevning diqqat markazida bo'lib kelgan. Bo'lat Soliyev o'rta asrlarda har qanday davlatning yuksalishida savdo kapitalining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. U aynan shu omilga tayanib, Xorazmshohlar imperiyasining qudratga erishishida mahalliy savdo sarmoyadorlarining rolini asosiy deb hisoblaydi. Xorazmning Uzoq Sharq va O'rta yer dengizi, shuningdek, Hindiston va shimoliy dashtlarni bog'lovchi geografik chorrahada joylashgani unga katta moliyaviy imkoniyatlar yaratgan. Soliyev fikricha, bu holatni anglagan xorazmlik badavlat savdogarlar kuchli, markazlashgan davlat tuzish orqali savdo oqimini ta'minlash va yanada rivojlantirish mumkinligini tushunganlar. Shu sababli, zaiflashayotgan Saljuqiylar o'rniga, Xorazmda yuksalayotgan Anushteginiylar sulolasini qo'llab-quvvatlashgan [1: 21].

Ma'lumki, Xorazm o'z tarixida doimo jahon savdosining markaziy o'rinlardan biri bo'lib kelgan [5: 54]. Bo'lat Soliyev ham Xorazmning savdo va siyosiy markaz sifatida rivojlanishini muhokama qilib, Marv va Urganch kabi shaharlarda savdo kapitalining o'sishi mintaqaning gullab-yashnashiga qanday yordam berganini ta'kidlaydi.

Asarning «Uyg'uriston, Mo'g'ullar, Chingizxon va Sharq va G'arbiy o'lkalarni bosib olish» deb nomlangan ikkinchi bo'limida Uyg'uriston (hozirgi Shinjon) tarixi va mo'g'ul bosqinlari, ayniqsa Chingizxonning (1155–1227) hokimiyat tepasiga kelishi va uning O'rta Osiyo va undan tashqaridagi istilolariga bag'ishlangan. Bo'lat Soliyev, mo'g'ullarning G'arbiy Osiyoga bosqinlari mintaqada mavjud bo'lgan siyosiy tuzilmalarni vayron qilib, savdo-sotiqning izdan chiqishiga olib kelganini ta'kidlaydi [1: 56]. Bu fikr mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy vaziyatga mo'g'ullar istilosining chuqur ta'sirini ko'rsatadi. Mo'g'ullar bosqinidan oldin G'arbiy Osiyoda Xorazmshohlar davlati (1097–1231), Abbosiylar xalifaligi (749–1258) va bir qator kichikroq sultonliklar hamda amirliklar mavjud edi. Mo'g'ullar bu davlatlarni vayron qilib yoki bo'ysundirib, siyosiy tarqoqlikni keltirib chiqardilar. Shaharlarning vayron qilinishi va aholining qirg'in qilinishi ham savdo yo'llarining buzilishiga va iqtisodiy tanazzulga olib keldi. Soliyevning bu tahlili mo'g'ullar istilosining G'arbiy Osiyo tarixiga ta'sirini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Asarning ushbu bo'limi mo'g'ullar istilosining Uyg'uriston va umuman O'rta Osiyo tarixiga qanchalik ta'sir etganini ko'rsatib beradi. Bo'lat Soliyevning fikriga ko'ra, mo'g'ullar istilosi nafaqat siyosiy tuzumlarni vayron qilgan, balki iqtisodiy hayotga ham jiddiy zarar yetkazgan. Mo'g'ullar ko'pincha o'zlarining shafqatsiz bosqinlari bilan esga olinadigan bo'lsa-da, Bo'lat Soliyev asarlarida ular hukmronligidan keyingi siyosiy va madaniy o'zgarishlar yoritilgan. Mo'g'ullar istilosidan so'ng Temuriylar saltanatining barpo etilishiga katta e'tibor qaratilib, asarning uchinchi bo'limiga zamin yaratiladi.

Asarning «Darveshlarning Temur va temuriylarga qarshi kurashi» deb nomlangan uchinchi va yakuniy boʻlimida Temur va uning avlodlariga muxolif boʻlgan ijtimoiy-diniy oqimlar yoritilgan. Asarning ushbu qismida Temurning markazlashtirish siyosati va harbiy yurishlaridan norozi boʻlgan soʻfiylik tariqatlari vakillari darveshlarning qarshilik harakatlari masalasi turadi. Muallif Temurning siyosiy ambitsiyalariga va diniy eʼtiqodlar oʻrtasidagi ziddiyatlarni ilmiy asosda tahlil etishga intiladi. Boʻlat Soliyev darveshlarni Oʻrta Osiyo diniy-ijtimoiy manzarasining asosiy shaxslari sifatida koʻrsatadi [1: 88]. Bu boʻlim Temurga ergashgan koʻchmanchi turkiy elita bilan uning siyosatiga qarshilik koʻrsatgan boshqa siyosiy kuchlar oʻrtasidagi ziddiyatlarga oydinlik kiritadi.

Boʻlat Soliyevning «Oʻrta Osiyo tarixi» asari shunchaki tarixiy faktlar yigʻindisi emas edi. U, oʻzbek xalqi hayotida keskin siyosiy va ijtimoiy burilishlar davrida, ayniqsa, yangi tashkil etilgan Oʻzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (OʻzSSR) sharoitida yaratilgan oʻziga xos bir qarash, milliy oʻzlikni anglashga yoʻnaltirilgan, yaʼni oʻquvchida Turonzamin tarixidagi qudratli saltanatlar va shaxslar haqida xolis va toʻgʻri maʼlumot berishga intilishning mahsuli edi. Chunki, bu davrda Sovet hukumati oʻzining marksistik-lenincha mafkurasini tarixnavislikka singdirib, sinfiy kurash va proletariat rolini birinchi oʻringa qoʻygan, oʻtmishni oʻz manfaatlari yoʻlida talqin qilayotgan bir paytda, Boʻlat Soliyev oʻz asari orqali xolis va milliy manfaatlarga asoslangan tarixiy haqiqatni ochib berishga harakat qiladi. Sovet Ittifoqi oʻz hukmronligini oʻrnatgach, tarixni oʻz ehtiyojlariga moslashtirib, oʻtmishni faqat sinfiy kurashlar prizmasi orqali koʻrsatishga urinardi. Ular Oʻrta Osiyo tarixini «feodal zulmi» va «qoloqlik» davri sifatida tasvirlab, oʻz hokimiyatini oqlashga harakat qilishardi. Bu esa mahalliy xalqning oʻz tarixi va madaniyatiga boʻlgan hurmatini yoʻqotishga qaratilgan edi.

Xulosa. Boʻlat Soliyevning «Oʻrta Osiyo tarixi» asari oʻzbek tarixnavisligi va Oʻrta Osiyo intellektual tarixi rivojida muhim davrni boshlab berdi. Olim oʻz ijodi orqali oʻzbek xalqining tarixiy merosini aniqlash va himoya qilishga intildi, shu bilan birga sovet hokimiyatining kuchayishi natijasida yuzaga kelgan siyosiy va madaniy oʻzgarishlar bilan toʻqnashdi. Uning ilmiy izlanishlari, garchi oʻz davrining mafkuraviy tazyiqlari bilan chegaralangan boʻlsa-da, dunyoning tarixiy jihatdan eng boy va geosiyosiy ahamiyatga ega mintaqalaridan birining tarixini tushunish uchun muhim manba boʻlib qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boʻlat Soliyev. Oʻrta Osiyo tarixi. – Toshkent–Samarqand: Oʻzbekiston Davlat nashriyoti, 1926. – 120 b.
2. Gʻafforov Sh. Qatagʻonga uchragan tarixchi olim. (Poʻlat Soliev tavalludining 140 yilligi). // «Jadidlarning maʼrifiy faoliyati: gʻoyalari, maqsadlari, vazifalari va Turkiston taraqqiyotiga qoʻshgan hissasi»

- mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023. – 516 b.
3. Quvvataliyev U. Jonkuyar jadid tarixchisi. // «Jadid» gazetasi. № 32 – 02.08.2024.
 4. Ubaydulin A. O'rta Osiyo tarixi. // «Ma'orif va o'qituvchi» jurnali. № 5. – 1927.
 5. Бартольд В. В. Сочинения. Т. VI. Работы по истории ислама и арабского халифата. – Москва: Наука, 1966. – 784 с.
 6. Германов В. А. Профессор Пулат Салиев и его время: жизнь и трагедия Основателя Узб. ист. шк. – Ташкент: Фан, 2002. – 64 с.
 7. Ражабов Қ. Туркистон Мухторияти тарихи. – Тошкент: ФаН, 2023. – 255 б.
 8. Самарқанд вилояти давлат архиви. – 637 фонд, 2-руйхат. 612 иш.
 9. Тарабановская Е.А. Джадидизм и кадимизм на приграничной территории. Российской империи: новые факты истории. // Гуманитарные исследования. – 2013. № 1 (45). – 144 с.
 10. Темиров Ф. Пулат Солиев (рисола). – Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2011. – 24 б.

Suvonkulov Muzaffar¹

JIZZAX VOHASI «TURK» GURUHINING MODDIY MADANIYATI (KIYIM-KECHAK VA UNI TAYYORLASH ASBOBLARI MISOLIDA)

THE MATERIAL CULTURE OF THE «TURK» GROUP IN THE JIZZAKH OASIS (IN THE EXAMPLE OF CLOTHING AND TOOLS FOR ITS PRODUCTION)

Insoniyat moddiy madaniyati tarixi o'rganilar ekan, uning ajralmas qismi hisoblangan kiyinish, oziqlanish, ro'zg'or yuritish va mehnat qilish jarayonida yaratilgan buyumlar ham alohida qiymatga egadir. Zotan, bu xil ashyolar ham inson ijodining mahsuli, san'at darajasidagi durdonalardir. Aynan ana shu jihati bilan bunday durdonalar har bir millat, har bir xalq, har bir ijtimoiy birlikda o'ziga xoslik kasb etadi va o'sha jamoaning takrorlanmas madaniyati, ijodi va san'atini namoyon etadi. Bunday ijod namunalari bo'lgan madaniyat asrlar osha syqallanib, takomillashib boraveradi hamda inson hayotini yengillashishiga, ko'rkamlashishiga yordam beradi. Ularda xalq tafakkuri, zakosi, yaratuvchiligi, ijodkorligi, iste'dodi aks etadi.

¹ Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti.

E-mail: mirzoulugbeksoniy@mail.ru ORCID: 0000-0002-4833-1621

Mamlakatimizning barcha hududlari moddiy madaniyatida umumiylik bo'lsa-da, ayrim etnik guruhlar yoki ijtimoiy birliklarda ba'zi o'ziga xosliklar ham borligi yuqoridagi fikrlarimizni tasdig'i desak mubolag'a bo'lmaydi.

Jizzax mamlakatimizning ana shunday vohalaridan biri hisoblanadi. Voha aholisining etnik tarkibi jihatidan boy va xilma-xilligi bilan ham ajralib turadi. Vohada uch lahjada so'zlashuvchi turkiy xalqlar bilan birgalikda fors-tojik, arab tilida so'zlashuvchi xalqlar qadimdan yonma-yon yashab kelganligi xalqning moddiy madaniyatida ham aks etgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasida voha aholisi tarkibi Ovro'pa xalqlari vakillari hisobiga yanada boyidi. Bu jarayonlar moddiy madaniyatga ham ta'sir qilmay qolmadi.

Tadqiqotchi S. Davlatova o'zbek xalqi milliy kiyimlarining XX asr boshlariga xos va ayrim hollarda hozirgacha saqlanib qolgan umumiy xususiyatlarni 3 guruhga bo'lib tavsiflagan:

1. Madaniyatlar va texnologiyalarga oid qonuniyatlar, hudud tarixi va u yerda yashovchi xalqlar o'rtasidagi ko'p asrlik muloqotlar bilan bog'liq umumhududiy belgilar;

2. Kiyimlarni ajdodlardan – avlodlarga uzatuvchi etnik xususiyatlar bilan bog'liq belgilar;

3. Har bir xalqning kiyinish madaniyatida umumiylik bo'lishi bilan birga o'ziga xos farqlanishlar mavjudligini ko'rsatuvchi mahalliy xususiyatlar [4: 52].

Masalani kiyim-kechaklar borasida yoritadigan bo'lsak, kiyimlar va ularni tayyorlash uchun zarur asbob-uskuna va mehnat qurollari ham uyg'unlikda o'rganiladi. Tadqiq etayotganimiz XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mamlakatimizning barcha hududlarida, jumladan Jizzax vohasida ham kiyim-kechaklar asosan paxta va jundan tayyorlanganligini kuzatamiz. Zarafshon vohasi ayollari kiyimlarini tadqiq etgan G. Yuldasheva nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Olima ko'plab qiziqarli ma'lumotlar to'plagan. Xususan, paxtadan mato to'qishda paxta avval «chig'iriy» yordamida chigitdan ajratib olinganligini, chig'iriy qni buxorolik duradgorlar tayyorlab, bozorda sotganligini va chig'iriy Zarafshon vohasida «xaloji» deb ham atalganligini qayd etgan [11: 35]. Dala etnografik tadqiqotlarida Jizzax vohasida ham ushbu so'z qo'llanilganini aniqladik. Tozalangan paxta «charx» yordamida yigirilgan. Charx nafaqat bizni hududimizda, balki Yaponiya, Hindiston va boshqa Sharq mamlakatlarida ham deyarli bir xil shaklda bo'lgan [11: 36].

Qo'y va echki junidan chakmon, sholvar (shalvar), gilam, xurjun, xalta (qop) va o'tovlar uchun kigiz, turli-tuman bog'ichlar tayyorlangan. Teridan esa qishki ust kiyimlar, har xil kamarlar, shuningdek, bosh va oyoq kiyimlar tayyorlangan. Masalan echki tivitidan, tuya va qo'y junlaridan turli xil qishki kiyimlar, mol ot va tuya terisidan esa oyoq kiyim uchun charm tayyorlangan. Jun urchuq yoki «chillak», «iptav» va boshqa qo'l asboblari yordamida yigirilgan. Mamlakatimizda sanoat ishlab chiqarishi hali paydo bo'lmaganligi sababli barcha ishlar qo'l mehnatiga asoslangan. Turk guruhining xo'jaligi

chorvachilikga asoslanganligi sababli jun mahsulotlarini tayyorlashga ixtisoslashgan hamda hunarmadlari juda mohir bo'lgan. Bu haqda D. Grebenkin alohida to'xtalib o'tgan [5: 34].

Junni tozalash, yuvish, savash (tarash) kabi ishlab chiqarish jarayonlari juda murakkab bo'lishiga qaramay taxtadan yasalgan taroq yordamida ayollar tomonidan bajarilgan. Mato to'qishda qadimiy to'quv dastgohi hisoblangan «o'rmak»dan foydalanilgan. Jundan tayyorlangan matolarga rang berishdan oldin chorva bilan shug'ullanuvchi tajribali ayollar jundan tayyorlangan iplarni sut yoki boshqa suyuqliklarga botirib olgan, bunda iplar pishiq va mustahkam bo'lgan [11: 38].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi aholisi kiyimlari qadimiy matolardan – bo'z, olacha, qalami, xonatlas, shoyi, so'si, duxoba xosa, karbos, zarbof, adras, beqasam, banoras kabi matolardan tikilgan. Olacha asosan erkaklar va ayollar kiyimiga ishlatilgan. Olacha matosi ola, ya'ni yo'l-yo'l, yo'llari tor va mayda bo'lib, uning havorang, qizil, yashil yo'l-yo'l turlari keng tarqalgan. Olachaning bir turi bo'lgan so'si chiziqlarining kengligi va enini kattaroqligi bilan farq qilgan. «So'si xundgom» matosidan ayollar uchun yengil choponlar va ko'ylaklar tikilgan [11: 40–41].

Qalami matosidan asosan erkaklar kiyimi tikilgan. Qalamini qora va qizil hamda yashil va oq yo'lli qilib to'qilgan turlari bo'lgan. Beqasam (bekasab) ham yo'l-yo'l mato bo'lib, uning yashil rangi juda ko'p bo'lgan. Banoras beqasamdan chiziqlari bilan farq qilgan (banorasning sidiq'a rangli bilinar-bilinmas chiziqlari bo'lgan). Banorasdan erkaklar choponi, ayollar paranjisi va boshqa kiyim-kechaklar tikilgan. Adras matosidan ayollarning ko'cha kiyimlari – to'y, hayit, bayram, maraka kiyimlari, lozim tikilgan. Karbos – dag'al paxta ipidan to'qilgan bo'lib, undan qishloq aholisi kundalik kiyim-kechaklari tikilgan [11: 42]. Karbos juda qadimiy mato bo'lib, xatto XV asr adabiyotlarida ham tilga olingan [1: 606]. Kambag'allar kiyimi (yaktak, ishton) paxtali ipdan to'qilgan bo'zdan tikilgan bo'lib, unlarni barcha yoshdagi erkaklar kundalik kiyim sifatida kiygan. Bo'zning oq, kulrang, sarg'ish turlari keng tarqalgan. Yupqa oq mato – dokani esa qari ayollar ro'mol o'rnida ishlatganlar, erkaklar sallasi uchun esa dokaga o'xshash, ammo sal qalinroq xos (xossa) matosi ishlatilgan. Chit yupqa bo'lib, o'zidan yaxshi havo o'tkazgani uchun undan asosan erkalar, ayollar va bolalar uchun kundalik kiyimlar tikilgan [11: 43].

Umuman, o'lkamiz xalqlarining kiyim-kechaklarini ikkiga bo'lishimiz mumkin: ichki va ustki kiyimlar. Bu borada ayniqsa, ayollar kiyimi juda rang-barang va xilma-xil bo'lgan. Bu holat yosh va holatga qarab shakllangan. Xususan, inson yoshi ulg'ayib borishi va turmushidagi o'zgarishlarga qarab maxsus kiyimlar kiyimlar kiygan. Bolalik, o'smirlik, o'rta yosh va qarilik davrini, bo'ydoqlik, turmush qurish, farzandli bo'lish davrini o'z kiyimlari bo'lgan va uni ko'rgan odamlar farqlashi oson bo'lgan.

Ayollar ichki kiyimi – ko'krakni bekitib turuvchi «sinapushak», «sinabandak» va yupqa oq matodan tikilgan ichki ko'ylakdan iborat bo'lgan.

Sinapushakni asosan farzand ko'rgan ayollar taqqan. Qizlar va kampirlar sinaband taqishi gunoh hisoblanib, farzandli ayollar esa uni suti oqib, ustki ko'ylagiga o'tib ketmasligi uchun taqqan. Ayollar ko'ylagi qizlar ko'ylagidan juda ko'p jihatlari bilan farq qilgan. Bu farq asosan ayollar ko'ylagining yoqasida yanada kuchliroq seziladi. Yuqa ayollar ichki ko'ylagi yeng va etaklarining kengligi bilan hozirgi «tungi ko'ylak»dan farq qilgan. Ayollarni ichki ko'ylagi o'yma yoqa tarzida, qizlarniki yelka yoqa – «kiftaki» tarzida bo'lgan [11: 43].

Markaziy Osiyoda yashovchi musulmon ayollarining kundalik kiyimining ajralmas qismi – «lozim» (ishton) hisoblangan. «Lozim» – arabcha so'z bo'lib, juda zarur, kerakli ma'nosini anglatadi [8: 58]. Ishton dastlab ayollarning ham, erkaklar va bolalarning ham doimiy kundalik kiyimi bo'lgan, hatto ilgari ishtonlar (jinsidan qat'iy nazar) bir xil bichimda tikilgan. Bunday bichim XIX asrning oxirigacha saqlangan, keyinchalik bu o'xshashlik yo'qolib borgan, ammo bichimdagi umumiy asos hozirgi kungacha saqlanib qolgan [11: 51].

XIX asr oxirida Zarafshon vodiysida «qozoqi ko'ylak», ya'ni burmali ko'ylaklar paydo bo'ldi. Vohaning o'zbek va turkmanlar yashaydigan qishloqlarida mazkur ko'ylak «qozoqi to'g'ri» toki «yoqanak» deb atalgan [11: 48]. Qozoqi ko'ylak mamlakatimizning barcha hududlariga, jumladan Jizzax vohasiga ham kirib kelgan.

Ayollar ustki kiyimini bir necha turdagi choponlar va mursak, ko'cha kiyimi – paranji tashkil etgan. Choponlar bichilishi jihatidan bir-biriga o'xshash bo'lib, nomlari har xil bo'lgan: yengil yozgi chopon, paxtali qishki chopon va hakazo [11: 55]. Suxarevaning yozishicha chopon avval erkaklar kiyimi bo'lib, vaqt o'tishi bilan ayollar kiyimiga ham aylangan [10: 89].

Mursak – «kaltacha» eng keng tarqalgan ayollar ustki kiyimi bo'lib, ham yozgi, ham qishki ust kiyim hisoblangan. Mursak – arabcha ziynatlangan, bezatilgan, avra-astarli, kalta yengli (choponga nisbatan) qadimiy ustki kiyim ma'nosini anglatadi [11: 56]. Mursak mamlakatimizning barcha hududlarida keng tarqalgan kiyim bo'lgan, faqat turlicha nomlangan.

Yana bir ayollar ustki kiyimi kamzul (kamzol) bo'lib, Markaziy Osiyoga turli davrlarda tatarlar tomonidan Rossiyadan olib kelingan kiyim, degan farazlar bor [7: 142–143]. Kamzul chopondan tubdan farq qilgan holda, yenglari kalta va tor bo'lib, belga sal yopishib turgan. Nimcha – kamzuldin tubdan farq qiladigan yengil, uzunligi faqat belni berkitib turadigan kiyim. Huddi chopon singari nimcha va kamzulning ichiga ham astar solingan [11: 62]. Qishki nimcha va kamzullarga yupqa paxtadan, chorvador hisoblangan turk urug'i tomonidan esa qo'yning junli terisidan astar solish keng odat tusiga kirgan.

Paranji – Markaziy Osiyo xotin-qizlarining ko'chada kiyib yuradigan asosiy, an'anaviy kiyimi hisoblangan. Oilada nechta ayol, qiz farzand bo'lsa har birining alohida o'z paranjisi bo'lgan. Paranji ham huddi chopon singari uzun bo'lib, to'piqqacha tushib turgani uchun faqat oyoqning tovonigina ko'rinib turgan. Vaqt o'tishi bilan boshqa kiyimlar singari uning ham uzunligi qisqarib, tizzadan sal pastroq kiyiladigan bo'lgan. Paranjining ajralmas qismi – chachvon bo'lib,

«chashmiband» (tojikcha chashm – ko‘z, band – berkituvchi) deb atalgan. Chachvon tutish bilan bog‘liq bir-qator urf-odatlar ishonch-e‘tiqodlar kelib chiqqan. Qora rangi sababli u xatarli, balo-qazo yo‘llashga qodir, deb tushunilgan. Shuning uchun ham qizlar odatda chachvon tutmay, yuzlarini doka bilan to‘sib yurishgan. Qizlar oila qurganlaridan keyingina kuyov kelinga chachvon olib bergan. Ayni paytda, chachvon sohibasini yomon nazarlardan asraydi, otning qora qili (yoli)dan ins-jinslar qochadi, deb hisoblangan [2: 63].

Paranji musulmon ayollar begona erkaklardan yuzini yashirib yurishi uchun kiyilgan. Chunki, islom dini ayollarning uydan tashqarida ochiq yuz bilan yurishini taqiqlagan [12: 39].

O.A. Suxareva paranji dastlab faqat sochni berkituvchi kiyim sifatida taxminan XVI asrlarda paydo bo‘lgan, degan fikrni bildirgan. Sochni berkitish an‘anasi qadimiy udumlar bilan bog‘liq bo‘lib, ayollar hayotining ma‘lum davrida – odatda homilador bo‘lgan va farzand tug‘gan paytda sochi orqali zararlanishi mumkin, degan tasavvur bo‘lib, paranji himoya vazifasini o‘tagan [8: 118].

Paranjining chopondan farqi ikkita uzun «yolg‘on» yenglari bo‘lgan. Bu ikkala yeng orqaga tashlab qo‘yilgan bo‘lib, paranjining «dum»lari hisoblangan. Qizlar birinchi bor paranjini 9-10 yoshlarida kiygan, keyinchalik ikkita paranjini qizning onasi uning sepiga solgan. O‘ziga to‘q oilalar (xoh qishloq, xoh shaharda) qizning sarposiga qimmatbaho matolar – banoras, parcha, baxmallardan to‘rttagacha paranji slogan[11: 64–65].

Mamlakatimiz xalqlari kiyimlarining ajralmas qismi bosh kiyimlar hisoblangan. Bosh kiyimlari qishda sovuqdan, yozda issiqdan saqlagan. Shuningdek, bosh kiyimlarni e‘tiqod bilan bog‘liq jihatlari ham bo‘lgan. Erkaklarda sallaning oq matosi kafanlik hisoblangan va toza-pok saqlanishi uchun e‘zozlanib boshga kiyilgan.

Ayollar ham xech qachon bosh kiyimsiz yurmagan. Agar ayol kishi ovqat ustida bosh kiyimsiz o‘tirsas, u farishtasiz ayol hisoblangan [3: 145–146]. Eng keng tarqalgan an‘anaviy bosh kiyim – bu har xil usullarda o‘raladigan to‘g‘ri to‘tburchakli ro‘mol hisoblangan. Ayollarning oiladagi mavqei va yoshiga qarab, ularning rangi, sifati, o‘ralish usullari ham turlicha bo‘lgan. Ro‘mol so‘zi tojikcha «ro‘ – yuz» «mol – artmoq» yuzni artmoq degan ma‘noni anglatadi [9: 304].

Ayollarning milliy kiyimi ichida an‘anaviy bosh kiyimlari ajralib turgan va u kiyim egasining oiladagi mavqeini aniq ifodalagan. Chunonchi, bosh kiyimi va soch turmagiga qarab qizbolani turmushga chiqqan kelindan, yosh onani farzandsiz ayoldan, o‘rta yoshli ayollarni keksa momolardan ajtatish mumkin bo‘lgan. Bosh kiyimlari 2 xil bo‘lgan: 1) boshga kiyiladigan kiyimlar – qalpoq, do‘ppi (taqya, kallapo‘sh), quloqchin, bo‘yrak, telpak; 2) boshga o‘raladigan yoki yopinadigan – ro‘mol, peshonaband – lochak, durra, durracha, lokki, yog‘liq, yovlik va hokazo. Ayollar yoshlariga qarab, mavsumiy tarzda – dudoq ro‘mol, ip ro‘mol, shol ro‘mol, jun ro‘mol, ipak ro‘mol, doka ro‘mol, misqali doka ro‘mol,

g'ijim ro'mol, qalayaki ro'mol, quroqli ro'mol, besh gulli ro'mol, balxi ro'mol, gardi ro'mol kabi nomlanadiga ro'mollar o'rashgan [4: 32].

Mamlakatimiz ust kiyimlarining yana bir ajralmas qismi oyoq kiyimlar hisoblangan. Bu davrda erkaklarning ham, ayollarning ham asosiy oyoq kiyimi shaharda ham qishloqda ham maxsi-kovush hisoblangan. Maxsilar qoramol, ot, qo'y va echkining oshlangan terisidan tayyorlangan. Mahsido'zlar oyoq kiyim uchun xomashyo – terini charmgarlardan olgan. Echki terisidan tayyorlangan maxsi «qayroqi» deb atalgan. Qayroqi maxsilar mustahkam bo'lgani uchun butun mintaqada keng tarqalgan. Bunday maxsilarning tagligi qalin teridan bo'lib qo'ng'ir (jigar) rangga bo'yalgan. Oyoq kiyimlari erkaklarda ham ayollarda ham poytava (paytaba) bilan kiyilgan. Poytavalari o'rtacha 40–45 sm enlikda va 2.5–3 m uzunlikda bo'lgan. Poytavalari yozda yupqa paxtali matodan, qishda junli qalin mato («paytobayi pashmin»)dan tayyorlangan. Erkaklar ham ayollar ham ishton (lozim)ni maxsining ichiga kirgazib kiygan. XX asr boshlariga kelib ayollarning kundalik oyoq kiyimi tarkibiga qalinroq va tizzadan pastroq, qalin teridan tikilgan yaltiroq «amirkon» maxsilar paydo bo'la boshlagan. To'y-maraka, bayram, diniy marosimlarga albatta maxsi-kovush kiyilgan, ayollarning uydan tashqarida maxsisiz yurishi odobsizlik hisoblangan. Uyga kirganda kovish yechilib, ichkariga maxsi bilan kirilgan. XIX asrning 2-yarmida ayollar oyoq kiyimi safiga etiklar kirib keldi. Ayollar etigi erkaklar etigiga nisbatan kichikroq va nafisroq qilib tikilgan. Etiklar maxsisidan farqli ravishda ayollar maxsisini tagligi qattiq va baland poshnali bo'lgan. Etikning ikki turi mavjud edi: 1) tagligi pishiq, tizzadan uzun, naqshli; 2) mukki – yumshoq oshlangan teridan tikilgan va asosan erkalar, shuningdek, ayollar ham barobar kiygan. Birinchi turdagi etiklarning uch tomoni uchqur, to'voni oldiga nisbatan torroq bo'lgan hamda qo'ng'ir tepaga qarab torayib brogan. Bu etikning qo'ng'ir tashqariga 3-5 sm qaytarilib, ichidagi astari ko'rinib turgan. Kelinlar to'y kuni kiyadigan etiklari astariga ham naqsh tikilgan. Qora etiklarning astari qizil yoki oq rangda bo'lgan [11: 86–88]. Mukki ko'pincha oq qo'y terisidan tikilgani uchun «oq etik» deb ham atalgan [6: 57].

Bolalar kiyimiga to'xtaladigan bo'lsak, kattalar kiyimidan farq qilmagan, faqat o'lchami kichik bo'lgan. Bir yoshga to'lgan bolaga to'g'ri bichimli tuynuksimon kiyim kiygizilgan. Qizbolalar va o'g'ilbolalar kiyimi 2–3 yoshgacha deyarli bir xil bichimda bo'lgan. Bir yoshdan oshgan bolaga u o'tiradigan bo'lgach qishki issiq kiyim – issiq tuppicha yoki to'ncha kiygizilgan. Tuppicha – oyoqqacha uzunlikdagi, gorizantal yoqali ko'ylakcha bo'lib, paxta yoki junli matodan astar qo'yib tikilgan [11: 95].

Bolalar ham xech qachon bosh yalang yurmagan. Qishin-yozin o'g'ilbolalar do'ppi kiyib, qizbolalar do'ppi kiyib yoki ro'mol o'rab yurgan. Qo'lda tikilgan qalpoqcha, do'ppi – kallapo'sh hamma bolalarga kiydirilgan. Bolalar do'ppisi kattalarnikiga qaraganda yumshoq bo'lib, ichiga ingichka yumshoq paxtali astar qo'yib tikilgan. Do'ppilar bolalar 1,5–2 yoshga kirganda kiygizilgan. Turk etnik guruhini bolalar do'ppisi boshqa o'zbek urug'lariniki (qipchoqlar)dan tepa

qismining pastligi bilan ajralib turgan. Bolalar bosh kiyimiga turli qushlarni patlarini qo'shib tikish odat bo'lgan. O'g'il bolalarni do'ppisi qizlarnikidan kichikroq va pastroq bo'lib, qush patlaridan tashqari rang-barang matolar bilan bezatilgan [11: 96].

Bolalar ishtoni dastlab o'g'ilbolalarda ham qiz bolalarda ham unga ehtiyoj bo'lmagani sababli og'siz tikilgan, keyinchalik u yura boshlagach bemalol yurishi yoki yugurishi uchun uchburchak yoki romb shaklida og'lar tikilgan. Bolalar 6–7 yoshga kirganida ularning kiyimlari kattalarnikiga o'xshab bichilgan. Bola 7 yoshga kirganda uning yaqin qarindoshlari tabriklab kattalarga xos kiyimlar sovg'a qilgan. Ayrim qishloqlarda o'g'ilbolalar 9 yoshga kirganida salla o'ray boshlagan. O'g'ilbolalar kiyim-boshidagi jiddiy o'zgarish balog'at yoshiga yetgach, ya'ni 16-20 yoshdan so'ng yuz bergan. Qizlarni kiyimi esa turmushga chiqqandan so'ng o'zgargan [11: 96].

Xulosa. Jizzax vohasidagi turk etnik guruhining kiyim-kechaklari faqat amaliy ehtiyojni qondirishdan tashqari, xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi muhim madaniy element hisoblanadi. Bu kiyimlar nafaqat o'sha davrda yashagan odamlarning kundalik hayotini, balki ularning san'atini, ijodiy tafakkurini va estetik qarashlarini ham o'zida mujassam etgan. Shuning uchun Jizzax vohasining kiyim-kechaklarini o'rganish, bu mintaqaning tarixini va madaniyatini yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi. Qolaversa, XVI asrda Dashti Qipchioqdan kirib kelib, mahalliy turkiy xalqlarga o'z nomini bergan ko'chmanchi o'zbek urug'laridan ancha avval shakllangan turkiy xalqlardan hisoblangan «turk etnik guruhi» moddiy madaniyati jihatidan ko'chmanchi o'zbeklarni o'z ichiga singdirib yubordi. Oqibatda ko'chmanchi o'zbek urug'lari madaniy jihatdan singib ketib, faqat nominigina siyosiy jihatdan saqlab qoldi. Shu tariqa, bugungi kunimizgacha yetib kelgan omuxta madaniyat to'liq shakllanib yetdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд, биринчи қисм. 1405–1429 йиллар воқеалари. Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
2. Бартольд В.В. Туркестанский край в XIII в. Соч. Т.3. – Москва: Изд-во Вост. лит-ры, 1963
3. Бикжанова М.А. Одежда узбечек Ташкента 19 – начало 20 в. // Костюм народов Средней Азии. – Москва, 1979.
4. Davlatova S. Qashqadaryo vohasi o'zbeklari an'anaviy kiyimlarining transformatsiyasi (XIX asr oxiri – XX asr). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2019.
5. Гребенкин Д.А. Русский Туркеста // Сборник статей под редакции В.Н.Трацкаго. – Москва, 1872.

6. Марозова А.С. Традиционная народная одежда туркмен//Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстанаю – Москва, 1989
7. Пешерева Е.М. Домашняя и семейная жизнь. Культура и быт таджикского колхозного крестьянства. Труды Института этнографии АН СССР, нов.сер., XXIV. – Москва–Ленинград, 1954
8. Сухарева О.А. История Среднеазиатского костюма. – Москва, 1982.
9. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии, СЭС. – Москва, 1954.
10. Сухарева О.А. Опыт анализа покроева традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии. – Москва, 1979.
11. Yuldasheva G.K. Nurota vohasi ayollarining an'anaviy kiyim va taqinchoqlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) 07.00.07 – Etnologiya mutaxassisligi bo'yicha t.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 1995.
12. Вогабов М.В. Ислам и семья. – Москва, 1990.

*Toshtemirova Shohsanam Sheraliyevna*¹

AVESTODA AYOLLAR: MUQADDAS OBRAZ, IJTIMOIIY MAVQE VA UNUTILGAN TENGLIK

WOMEN IN THE AVESTO: SACRED IMAGE, SOCIAL STATUS AND FORGOTTEN EQUALITY

Abstract. *This study explores the role and status of women in Zoroastrianism based on the sacred texts of the Avesta. The analysis reveals that women held significant positions in early Zoroastrian society, with some divine figures, such as the goddess Anahita, symbolizing fertility, protection, and wisdom. The Avesto encourages women to seek knowledge and actively participate in religious and social life. Unlike many contemporary societies, Zoroastrian women had the right to choose their spouses and were involved in religious rituals. However, later texts, particularly the Vendidad, show a decline in women's status, introducing restrictions such as isolation during menstruation. This shift indicates the influence of external cultures on Zoroastrian doctrine over time. By examining these changes, the paper sheds light on the historical evolution of gender roles within religious traditions and their broader societal impact.*

Zardushtiylik – dunyoning eng qadimgi diniy-ta'limotlaridan biri bo'lib, uning muqaddas kitobi *Avesto* sanaladi. Ushbu din uzoq tarixga ega bo'lib, uning

¹ Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti.

Email: shohsanamtoshtemirova606@gmail.com. ORCID: 0009-0006-3298-8297.

shakllanishi mashhur payg'ambar Zardusht nomi bilan bog'lanadi. Tarixiy manbalarga ko'ra, u miloddan avvalgi II-I ming yilliklar oralig'ida yashagan va o'z ta'limotini vahiy orqali olgan. Zardushtiylikning asosiy e'tiqodiga ko'ra, bu dunyo ezgulik va yovuzlikning doimiy kurash maydoni bo'lib, odamlar ezgulikni tanlash orqali yovuzlikka qarshi kurashishi lozim.

Avesto dastlab 21 ta kitobdan (nesk) iborat bo'lgan. Biroq bu 21 kitob to'liq holda bizgacha yetib kelmagan. Bugungi kunda fan olamiga «*Avesto*»ning quyidagi asosiy bo'limlari ma'lum:

- «*Yasna*» – namoz uchun zarur duolar to'plami
- «*Videvdot*» – Ahura-Mazdaning dushmanlari bo'lgan devlarni yo'q qilishga mo'ljallangan duolar majmuasi
- «*Visprat*» – namoz, zikr va sanolar matni
- «*Yasht*»lar – Ahura-Mazdadan boshlab, u yaratgan turli xil ma'budlar sha'niga bag'ishlangan va o'qilishi ko'p savobli sanalgan madhiyalar (gimnlar) to'plami [2: 7].

Avesto oyatlariga (stenzalariga) qarasak, ayollarning jamiyatda muhim o'ringa ega bo'lganini aytishimiz mumkin. Ahura-Mazda va Zardusht zardushtiylikka murojaat qilganda har doim «Ey yaxshi erkaklar va ayollar» deb murojaat qilgan. Hatto ba'zi stenzalarda avval ayollarga murojaat qilingan. *Avesto* tadqiqotchilarining ta'kidlashicha, Zardushtiylikdan oldin hech bir muqaddas kitobda ayol va erkak o'rtasida Avestodagi kabi ijobiy munosabat kuzatilmagan.

Shunisi xarakterliki, *Avesto*da ayollar nomi ham ramziy mohiyatga ega ekanligi izohlangan. Masalan, yodgorlik matnida xotinlar «Rita Siyabonu» yoki «Oshabonu» deb atalgan. Buning ma'nosi «Poklik va rostlik nuri»dir. «Bonu» so'zi ham «Charog'on, yoruqlik» ma'nosini anglatadi. «Matri», ya'ni «Ona» so'zi «tarbiyalovchi» ma'nosida izohlangan; «*Avesto*»da singil so'zi «Sovasri» shaklida qo'llanilgan bo'lib, «muqaddam va xayrixoh» ma'nosini anglatadi [4: 61].

Zardushtiylikda ba'zi muqaddas ruhlar yoki farishtalar erkak, ba'zilari esa ayol sifatida tasvirlangan. Bu, ayollarning ham erkaklar qatori muhim ekanligini anglatadi. Masalan, Anahita ma'budasi Zardushtiylikda katta ahamiyatga ega bo'lib, mamlakatlar va jonlar himoyachisi, suvlarning qo'riqchisi sifatida qabul qilingan. Agar suv zardushtiylikdagi eng muqaddas unsur ekanligini inobatga olsak, bu ma'budaning mavqei yanada aniqroq tushuniladi. Chunki olov, suv va tuproq bu dinda eng muhim uchta muqaddas unsur hisoblanadi [9]. Yana bir muhim ma'buda Dean bo'lib, u vijdonni ifodalaydi. Agar bu e'tiqodda eng asosiy ta'limot «yaxshilik va to'g'rilik» ekanligini hisobga olsak, Dean ham qanchalik muhim mavqega ega ekanligini tushunish qiyin emas [7: 279–280].

Xotin – qizlar jamiyatda erkaklar bilan teng hurmat e'tiborda bo'lish bilan bir qatorda ular bilan bir safda ta'lim tarbiya olishadi. Biz buni hatto Zardushtiylikda Oliy Tangri Axura -Mazdaga qilingan iltijo va murojaatlarda ham ko'ramiz: «Axura-Mazda yaratgan yaxshilik g'oyasiga, sog'lom, aql-xushi

tetik farzandlarga, uzoqni ko'ra biladigan, jasur, dono, turli tillarni biladigan o'g'il-qizlarga olqishlar bo'lsin!» [5: 104].

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra har bir ota – ona o'z qizini balog'at yoshiga yetguncha o'z zamonasining barcha hunarlarini bilishini taminlashi, mol boqish-u ro'zg'or tutishni mukammal o'rgatish, e'tiqodda bosiq, pokiza qilib tarbiyalashi zarur qilib belgilangan. Bu jihatlar birinchidan qiz bolani saramjomlik, pokizalik va isrofgarchiliksiz hayot kechirishini ta'minlasa, boshqa jihatdan yangi hayotda qiynalmasligini va o'sha joy odamlarini mehrini qozonishiga ko'maklashadi. Buning uchun qiz bola ham ma'naviy, ham jismoniy jihatdan barkamol bo'lmog'i zarur. Bunda shubhasizki onaning roli va mavqeyi ancha yuksakdir [6: 109–110].

Yasna 46.10 oyati Zardushtning homiylikka bo'lgan ehtiyojini ifodalaydi. Bu bandda u Ahura-Mazdadan «insoniyat uchun eng yaxshilarini» ato etishni so'raydi va potentsial homiy sifatida erkak yoki ayol bo'lishi mumkinligini ochiq ta'kidlaydi. Ushbu fikr muhim, chunki u Zardushtiylikning dastlabki bosqichlarida ayollarning ham ijtimoiy va diniy homiy sifatida rol o'ynash imkoniyatiga ega bo'lganini ko'rsatadi. Yasna 46.10 oyati Zardushtning homiylikka bo'lgan ehtiyojini ifodalaydi. Bu bandda u Ahura-Mazdadan «insoniyat uchun eng yaxshilarini» ato etishni so'raydi va potentsial homiy sifatida erkak yoki ayol bo'lishi mumkinligini ochiq ta'kidlaydi. Ushbu fikr muhim, chunki u Zardushtiylikning dastlabki bosqichlarida ayollarning ham ijtimoiy va diniy homiy sifatida rol o'ynash imkoniyatiga ega bo'lganini ko'rsatadi [1: 23].

Avestoda ayol faqatgina uy ishlari bilan shug'ullanmaydi. U jamiyatning turli sohalarida muhim mas'uliyatlarga ega. Yasnaning ayrim qismlarida payg'ambar va Ahura-Mazda ayollarga murojaat qilib, ularga o'zlarini tarbiyalash, donishmand bo'lish va zardushtiylik e'tiqodini targ'ib qilishni tavsiya qilgan.

«To'g'ri yo'lni bilganlar – ayollar va erkaklar, bu to'g'ri yo'lni boshqalarga ham o'rgating». (Y.35/6).

Jamiyatda missioner bo'lish uchun kamida uch yillik ta'lim olish kerak bo'lgan. Ayollar ham bu ta'lim jarayoniga qo'shilib, zardushtiylikning targ'ibotchisi bo'lishgan.

Yasna 53.3 – 7 Zardushtiylik matnlarida ayollar, nikoh va axloqiy qadriyatlar haqida muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Ushbu parchalar Zardushtning qizi Pouruchistaning to'yi munosabati bilan bitilgan madhiyadan olingan bo'lib, unda kelinning oila va jamiyat oldidagi vazifalari, nikoh axloqi va umuman insonlarning axloqiy yo'nalishi haqida fikr yuritiladi [2].

«Sen turmush o'rtog'ingni tanlaganingda, o'z donoligingga tayan. O'z aqling va e'tiqodingga qarab qaror qabul qil.» (Y.53/3).

Y53.4 da Pouruchista kelin sifatida o'z oilasiga qanday fidoyilik bilan xizmat qilishi kerakligi bayon etiladi. U quyidagilarni o'z zimmasiga olishi lozim:

- Otasiga, eriga va oila a'zolariga g'amxo'rlik qilish, adolatli insonlar uchun adolatli ayol bo'lish, yaxshi fikrlash orqali Ahura-Mazda tomonidan baraka topish.

Bu fikrlar shuni ko'rsatadiki, Zardushtiylikda nikoh shunchaki shaxsiy munosabat emas, balki ijtimoiy va diniy majburiyatdir. Ayollar nikoh orqali faqatgina xonadon egasi emas, balki jamiyat barqarorligiga hissa qo'shuvchi shaxs sifatida ko'rilgan.

Y53.5 esa kelin bo'lish arafasidagi qizlarga murojaat qiladi. Bu yerda Zardusht ularga:

- Aql-idrok bilan harakat qilish,
- Axloqiy qadriyatlarni anglash va qabul qilish,
- Nikoh orqali adolat va yaxshilik yo'lida yurish tavsiyalarini beradi [2].

Bu parcha ayollarni passiv qabul qiluvchi emas, balki axloqiy yetuklikka intiluvchi va nikohda faollik ko'rsatishi lozim bo'lgan shaxs sifatida tasvirlaydi.

Zardushtiylik odatiga ko'ra, qiz balog'atga yetgach, uni turmushga berish ota-ona iznida bo'lsa ham, qizning roziligi albatta so'ralgan va u bilan hisoblashilgan. Kadhudo (er) yoki Kadbanu (xotin) qizning roziligisiz uni erga berish huquqiga ega bo'lmagan.

O'z vaqtida jufti halol tanlay olmagan yoki boshqa jismoniy sabablarga ko'ra turmush qurmay, yoshi o'tib qolgan ayollar qozining (dodgustr) fatvosi bilan Otaşkadalar va uning qaramog'idagi:

- Kitobxonalar,
- Darmonxonalar (poliklinikalar),
- Sihatgohlar (kasalxonalar),
- Hujralar (zohidlar xonasi) da xizmat qilishgan.

Zardushtiylikda ko'p xotinlilik qat'iy man etilgan [4: 58].

Zardushtiylikda qiz bola tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Zardusht ta'limoticha, har bir ota-ona o'z qizini balog'at yoshiga (15 yoshga) yetguncha zamonasining barcha hunarlarini bilishni, mol boqishu ro'zg'or tutishni mukammal o'rgatishi, e'tiqodda bosiq, axloqda pokiza qilib tarbiyalashi zarur. Bu bir tomondan, ota-ona ishini yengillashtirib, xonadon yumushlarining hamisha saranjom, pok, isrofgarchiliksiz bo'lishini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, qiz tushgan xonadonning obodligini ta'minlashga zamin yaratadi, qaynota va qaynonaning, kuyov hurmatini qozonadi, yangi oila mustahkamligini ta'minlaydi. Buning uchun qiz bola ham ma'naviy, ham jismoniy jihatdan barkamol bo'lmog'i zarur. Bunda onaning roli va mavqei ancha yuksakdir [4: 58].

Avestoning juda ko'p o'rinlarida bevosita ayollar madhini uchratamiz.

Jumladan, 3-hotda: «Biz barcha ayol va erkaklarning pok raftarlarini va ravonlarini madh etamiz» deyilsa, Yashtlarda: «Biz pok va shijoatli ayol-u erkaklarning ruhi ravonlarini madh etamiz» degan fikrlarni uchratamiz.

Zardusht esa: «Ayol huquqini tahqir etmoq yomon amaldir, u nodonlik belgisi» deydi.

Ajdodlarimiz jamiyatda, oilada ayolning erlar bilan barobar huquqli bo'lishlariga intilishgan.

Avestoning 53-Yashtida Ahura-Mazdaning bu hususdagi farzlari hamda Zardusht pandlari keltirilgan. Yashtlardagi mulohazalarga qaraganda, jamiyat hayotining biror sohasida xotin-qizlar huquqi cheklangan emas. Masalan, ular ro'za tutgan, besh vaqt namoz o'qishni tark qilmagan, ibodatni o'z xohishlariga ko'ra yakka yoki erkaklar jamoasiga hamroh bo'lib ado etishgan. Otaşkadalar (ibodatxonalar)dagi qiroat marosimlarida, musiqa jo'rligida Yazdoni madh etuvchi madhiyalarni ijro etishda qatnashgan. Oila butligi va farovonligini ta'minlashda ayolning o'rni alohida e'tibor bilan ta'kidlangan.

Avestoda oila qurish va jufti halol tanlashda shoshqaloqlik qilishdan tiyilish, ota-ona va keksalarning maslahatlariga quloq tutish muhimligi ta'kidlangan.

Ahura-Mazdo deydi:

«Ey odamlar, o'zgalar maslahatlariga quloq tuting va ularga aniq tafakkur bilan qarang. Yaxshi bilan yomonni farqlashga e'tibor qarating. Har bir erkak va ayol fursatni boy bermay, o'zi to'g'ri yo'lni tanlasin, toki hayoti pok va dono yor bilan o'tadigan bo'lsin.»

Avestoda nikoh va taloq masalalarining aniq mezonlari keltirilgan. Jumladan, turmushga chiqish va uy bekasi bo'lishning besh turi ko'rsatilgan:

1. Podshoh xotin. Bu turmush shaklida yigit va qiz ota-onalarning roziligi bilan turmush quradi. Bunday nikohda onalar mavqei yuqori bo'ladi.
2. Ayuq xotin (yakkabonu). Agar yigit o'ziga juft tanlagan qiz oilaning yagona farzandi bo'lsa, u oldindan bu xonadonni merossiz qoldirmaslikka va'da beradi. Yangi oilada tug'ilgan birinchi o'g'il bobosi va buvisining nomiga o'tkaziladi va ularning merosxo'ri bo'ladi.
3. Chokar xotin. Avvalgi jufti halolidan ajralgan erkak yoki ayol o'ziga yangi turmush o'rtoqlari tanlaydi. Zardushtiylik e'tiqodiga ko'ra, er yoki xotin vafotidan keyin ham avvalgi turmush o'rtoq'ining nikoh sohibi hisoblanadi. Ikkinchi er yoki xotin oldingisining «chokari» (o'rinbosari) bo'ladi. Shuningdek, er farzand ko'rish niyatida bo'lib, birinchi xotinining roziligi bilan ikkinchi marta uylansa, ikkinchi ayol birinchisiga nisbatan «chokar xotin» hisoblangan.
4. O'zboshimcha xotin. Zardushtiylik dini qoidalariga ko'ra, o'g'il va qizlar 21 yoshga yetguncha erkin jufti halol tanlash huquqiga ega emas.
5. Sittar xotin. Agar er-xotin uzoq vaqt birga yashasa-yu, farzand ko'rmasa, yoki tashlab ketilgan chaqaloqni farzand qilib olishsa, bu oilaning ayoli «sittar xotin» deb atalgan [4: 60–61].

«*Videvdot*» ayollarning shaxsiy gigienasiga, ijtimoiy munosabatlar doirasida ehtiyotlanish va ehtiyotlash masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Umuman ayollarga pokizalik, sarishtalik, orastalik buyurilgani holda ularning davriy fiziologik hollarida qilinadigan chora-tadbirlar jamoat tomonidan majburiyat sifatida qabul qilingan. Ya'ni oylik davrida ayol kishi oiladan, jamiyatdan ajratib, alohida parvarishlangan [3: 227–228].

Xulosa. Avestoda ayollar ijtimoiy va diniy hayotda muhim o‘rin tutgan. Zerdushtiylikning ilk davrlarida ayollar erkaklar bilan teng huquqli bo‘lib, bilim olish, diniy marosimlarda ishtirok etish va hatto diniy lavozimlarni egallash imkoniyatiga ega bo‘lgan. Anahita kabi ayol tangrilarning mavjudligi ayollarning muqaddaslik va kuch timsoli sifatida e’tirof etilganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Avesto matnlarida ayollarning o‘z juftini tanlashi, jamiyatda faol bo‘lishi rag‘batlantirilgan. Biroq vaqt o‘tishi bilan boshqa madaniy va diniy ta’sirlar tufayli ayollarning mavqei pasayib, ularning huquqlari cheklangan. Shunga qaramay, Avesto matnlari Zerdushtiylikning dastlabki bosqichlarida gender tengligi tamoyillariga asoslanganligini, ayollarning faolligi qadrlanganini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001.
2. Исхақов М. Авесто: Яшт китоби. – Тошкент: Шарқ, 2001.
3. Ртвеладзе Э.В. , Саидова А.Х. , Абдуллаева Е.В. Авеста. Закон против дэвов (Видевдат). – Санкт-Петербург: Изд.-во Политехнического университета, 2008.
4. Хамидов Х. «Авесто» файзлари. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашрийоти, 2001.
5. Boboyev X. Xasanov S. «Avesto – ma’navyatimiz sarchashmasi. – Toshkent, 2001.
6. Xomidiy X. Avestodan shohnomagacha. – Toshkent, 2007.
7. Shaki M. «Den», Encyclopaedia of Iranica, vol. VIII. – P. 279–281.
8. Martin Schwartz, Women in the Old Avesto: Social Position and Textual Composition// Bulletin of the Asia Institute– Michigan, 2007. № 17. <https://search.app/D2VjnzNXHGhby52eA> (Foydalanilgan sana: 25.02.2025).
9. Dr. Öğr. Üyesi Pouneh, Abdollahifard Zerdüştlük İnancında Kadının Konumu// Doğu Esintileri. – Erzurum, 2020. № 13. – Б. 264-285. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1155284> (Foydalanilgan sana: 26.02.2025).

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY: URF-ODAT VA AN'ANALAR HAQIDA

MAHMUDKHWAJA BEHBUDI: ABOUT CUSTOMS AND TRADITIONS

Abstract. *This article analyzes Behbudi's ideas aimed at reforming folk rituals, customs and traditions, and highlights his many customs of wedding and marriage ceremonies, funeral ceremonies, weddings and feasts. Behbudi's thoughts about the events that occur as a result of extravagance and excessive expenses in these ceremonies are revealed. His articles published in «Oyina» magazine, «Samarkand» newspaper, «Newspaper of Turkestan region» are analyzed in this article.*

Mahmudxo'ja Behbudi Turkiston xalqlarining qadimdan mavjud bo'lgan marosimlari, urf-odat va an'analari ko'p hollarda insonlarni moddiy va ma'naviy inqiroziga, ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga sabab bo'layotganligidan xavotirga tushgan. Ularni milliy nuqsonlarimiz, deb atab, isloh qilish haqida o'zining o'rinli qarashlarini ilgari surgan.

Behbudi uzoq yillar qozixonada faoliyat olib borgani bois xalqning dinda yo'q bo'lgan bid'atlar changalida siqilib qolganini, ommaning tashvish va noroziliklarini ishlarni taftish qilish chog'ida ko'p bor ko'rgan, ularga bu zulmatdan qutulish yo'llarini ko'rsatgan.

Behbudi matbuotni yo'lga qo'yishidan ko'zlangan maqsadlari qatorida fasod urf va botil rasmlarni, yomon odatlarni shar'an isloh etmoq ekanligini ham aytib o'tadi [1].

Sadriddin Ayniy: «Behbudi hazratlari ko'rinishda g'oyat mahobatlik va salobatlik edi. Ahvolig'a voqif bo'lmag'on kimsa mutakabbir deb gumon qilur edi. Lekin haqiqatda muloyim suhbatlik, takallufsiz bir odam edi. O'z moli haqida bo'lsin, xalq moli bo'lsin, iqtisodg'a ko'p rioya qilar va ijtimoiy ahvolimizning tuzalishi uchun iqtisodg'a rioya qilishni birinchi shartlardan bilar edi. Shuning uchun to'y va azalarg'a bo'laturg'on isroflarni o'zi butun tark qilg'on va so'zig'a quloq solaturg'onlarni ham tark qildirg'on edi» [6], – deydi.

Bu davrda sunnat va nikoh to'ylarida qand va chopon tarqatish, olti-yetti xil ovqat qilish, besh-olti kun to'y berish, to'y kunlari uloq va ko'pkari o'yinlari tashkil qilish; aza va marosimlarda uch, yetti, yigirma, qirq, ellik ikki, yil degan nom bilan turli isrofli marosimlarni o'tkazish, azaga kelganlarga non, ro'mol, sovun kabi tortiqlar berish urfga kirgan [8: 6].

XX asr boshlarida milliy, diniy, siyosiy ishlarga ahamiyat berish susaygan. E'tiqod masalalariga faqatgina omma orasida emas, hatto din arboblari orasida ham loqaydlik mavjud bo'lgan. Millat xodimi «Samarqand» gazetasining 1913-yil 37-sonida nashr etilgan «Iydi said» maqolasida: «Munday

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti tayanch doktoranti
E-mail: mahmudakarimova9@gmail.com. ORCID: 0009-0004-6100-4061.

bir muassir soatg'a, munday vaqti ibodatg'a mahfillardan, minbarlardan, mehroblardan aholig'a ulamo tarafidan pand va nasihat, tablig'i ahkom, amri ma'ruf, nahiyi munkar lozim edi» – deydi [9]. Ulamolarning va'z qilmasliklariga sabab milliy ziyolilarni, xususan madrasa mudarrisleri va imom-xatiblarning uyini, ish joyini arzimagan shubha bilan yoki shubhasiz tamagirlik nuqtai nazaridan tintuv qilish, haj bahonasida ziyolilarni xorijiy Sharq mamlakatlari, xususan, Turkiyaning ayg'oqchisi sifatida ayblab surgun, badarg'a qilish bo'lgan. «Kuchli mutaxassislarni turli bahonalar bilan surgun va badarg'a qilgan, ulamoning bo'yniga itning arqonini bog'lab iti bilan birga yugurtirgan, peshonabog' bog'lagan paranjilik ayollarni nishon (tir) qilgan, bosmaxonada bosilayotgan kitoblarni arzimagan bahona bilan musodara qilgan chor hukumati, uning Turkistondagi harbiy va fuqarolik ma'murlari emasmi? Missionerlari emasmi?.. Bunday qaltis ahvolda ulamoning e'tiqodi susayib, loqayd holga tushmay na qila olardi?!» [10:35].

Mahmudxo'ja Behbudiy 1905-yil 17-oktyabr Birinchi va Ikkinchi Duma Musulmon fraktsiyasida va Turkiston taftishi uchun imperator buyrug'i bilan kelgan graf Palenga «Turkiston idorai ruhoniysi» va Turkistonning oyanda maishati to'g'risida bir loyiha taqdim qiladi. Bu loyiha 100 moddadan iborat bo'lgan. Ushbu loyihaning «Idorai ruhoniya va doxiliya tasarrufidagi ishlar» deb nomlangan qismiga «Urf va rasm nomi ila joriy odati qabihalarni tadrijiy yo'q bo'lishig'a sa'i etmoq va tadbir qilmoq» bandini kiritadi [3: 137]. Shu bilan Behbudiy qonun doirasida ham nojoiz bo'lgan odatlarni taqiqlashga harakat qiladi.

Behbudiy xalq marosimlari, urf-odat va an'analaridagi sarf va isrofgarchilikni «bizni kemirguvchi illatlar» deya baholaydi. O'lim, mayyitni yuvish, dafn qilish, qabr, unga oid hukmlar hamma bilishi lozim bo'lgan o'ta muhim masaladir. Ammo ko'pchilik bu masalalardan xabardor emas. «Janoza»ning lug'atdagi ma'nosi satr – to'sishdir. Tobutga solingan o'lik «janoza» deyiladi.

Afsuski, XX asr boshlariga kelib bu masalaning hayotiy qadriyati nihoyatda pasayib, oddiy maishiy voqeaga aylanib qolgan[10: 33]. Bu haqida Behbudiy: «Ikki kun mundin muqaddam ko'rdum, ellik qadar musulmon va bir janozani kulushib, o'ynashub, qahqaha va masxaralik ila katta rasta o'rtasidan ko'tarib o'tardilar. Orqalarida bir necha ulamo mo'ysafidlarda sukut ila ketib turubdur. Boshlarida janoza, oldilarida qabriston va mozor, orqalarida ulamo va mo'ysafidlar, og'izlarida qahqaha kulgi va masxaralik nari tursun, fahsh», – deydi [11].

Behbudiy kishilarning janoza marosimi haqida gapirar ekan, shariat kitoblaridan o'rnak keltirib, o'likni molidan avvalan o'likka lozimicha sunnat va kafan qilib dafn etishlik kerakligi, so'ngra qarzini darhol berilishi lozimligini aytadi. Undan ham ortgan mollarini shariat bo'yicha taqsimlanishini ta'kidlab: «Biz, bil'aks, kafandan so'ngra qarzg'a bermay va, hatto, sag'ir va benavo xotunlarni merosini yirtish, azoyi, sadaqa, hayrot, bilmayman, nimalar ujrasi deb, qarzdan, varasadan ilgari taqsim qilib olarmiz. Besh-olti ma'raka va xudoyi, 8-10 juma' oqshomi deb butun mahalla va qishloq xalqig'a palov berarmiz.

Ba'zi bir bechora sag'ir va mushtipar ayollar merosdan va haqlaridan noqis olurlar. Bechora o'lukni zimmasi qarzdan qutulolmay qolur. Besh-olti kun so'ngra bu xudoyi va xayrotlar uchun varasani haqqi bo'lgan mol va yerlar sotilur» [5], – deydi.

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf ta'ziya uch kun bo'lishi, shariatda «uch», «qirq», «yil» va boshqa nomlar bilan ataladigan marosimlar yo'q ekanini, katta kitoblarda ham, kichiklarida ham, arabchasida ham, ajamchasida ham bu nomlarning birortasini topib bo'lmasligini aytadi. O'likka yaxshilik qilaman degan odam duo qilishi, Qur'oni Karim tilovat qilib savobini bag'ishlashi hamda boshqa shariatda ko'rsatilgan ishlarni qilishi kerakligini ta'kidlaydi. *«Musibatadalarga ularning yaqinlari va qo'shnilari taom taqdim qilishlari mustahabdir. Ahli mayyit dafndan keyingi birinchi uch kunda boshqalarga taom qilib berishi makruhdur» [7: 566], – deydi.*

Behbudiy mayyitni ko'mish jarayonidagi nuqson va kamchiliklarni shariat doirasida ko'rsatadi. Janoza namozining vaqti shuki, mayyitga kun chiqish, kun botish va kun qiyomda bo'lgan paytda namoz o'qib bo'lmaydi. Shuningdek, bomdod namozidan keyin, to quyosh chiqib bo'lguncha va asr namozidan keyin, to quyosh botib bo'lguncha ham mumkin emas [7: 556]. Janozadagi sunnat amallardan biri janozani tezlatishdir [7: 557]. Shunday bo'lishiga qaramasdan, Behbudiy odamlar o'lik va to'y uchun haftalar, hatto oylar ila ishdan qolishlarini aytadi. O'lganni tez ko'mib va ko'ngandan so'ngra tez tarqalib, ishga ketmoqqa va o'likxona xalqini uch kundan ziyoda ta'ziya tutmasga, qaro kiymasga chaqiradi.

Insonlarni yo'q bo'lishiga sabab bo'lgan odatlardan yana biri sifatida Behbudiy to'ylarni ta'kidlab, u uchun odamlar bor-u yo'g'ini sarf va isrof etishligini aytadi. Sil, moxovlikdanda yomonroq, undan ham battar xonavayron va g'arib etguvchi bir dard, butun tirik-chilikni sovurgan va odamlarni inqirozga, tahlikaga, jahannamga yumalatadigan to'y va aza ismidagi ikki marosimga «qattol dushman» deb baho beradi.

Behbudiy: *«Bir do'konchi, bir faqirhol, bir kosib uchun bu to'y va ta'ziyalar o'lumdan qatig'durki, muning uchun bechora har kun o'lur. Har kun o'lgan ila-da qutulmas, o'zidan so'ngra ahlu ayolig'a bu yo'qsullik va bu musibatni meros qo'yar. Xo'b, yaxshi, o'z molini to'y va ta'ziyag'a isrof etsun, barbod etsun, ko'zi chiqsun. Hay, bonka aqchasini, biro'v pulini na uchun barbod etar? Bu devonalikni u tarafi emasmi? Bu hol ila 20-30 sana o'tsa, yer va hovlilar ajnabiylarg'a o'tub, aksar xalqimiz gadoylik darajasg'a inur» [5], – deydi.*

1327-yil 2-rabbiul avval/1909-yil 21-martda Samarqand shahrida bir qancha mo'tabar odamlar hamda ellikboshilar hukumat ruxsati bilan «Ittifoqnoma» ishlab chiqadilar. Ushbu qarornomada dafn marosimi, to'ylar bobi, nikoh ahdi, mastlik, o'g'irlik, odam o'ldirish hodisalari haqida bir qator tartiblar o'rin olgan. To'ylar bobida mansabida amalda bo'lgan qozi, muftiy, mudarris, imom xatib, duogo'y eshon, oqsaqol va boshqa tur odamlarga shirinliklar, ya'ni qand va nabot berishlik taqiqlanadi. Nikoh ahdida qatnashgan barchaga pul berilmay, faqat imom va muazzin, mahalla

xodimigagina berilsa kifoya ekani ko'rsatiladi. Ularga beriladigan qiymat uch so'mdan oshmasligi sharti qo'yiladi. Shahar to'ylarida bazm va ko'pkari berilmasligi, to'yga to'yona bermoq ikki tanga atrofida bo'lishi aytiladi. Ushbu qarornomaga amal qilmaydiganlarni to'y va ta'ziasiga borilmasligi yoziladi.

Mazkur «Ittifoqnoma»ni hukumatga topshirib va o'rniga keltirmoq, to'y va ta'ziyaga xaloyiqqa nasihat berib, yaxshilik ila ushbu qarornomani joriy qilmoq uchun mas'ul vakillar ushbu «Ittifoqnoma»ni buzganlarni dorulqazo, politsiya mahkamalariga javobga qoldirilsun, deb asl nusxaga bir necha yuz kishi muhr bosib, qo'l qo'yadi [2]. Vakillardan biri Mahmudxo'ja bin Behbudxo'ja bo'lgan.

O'rta qism to'y va ta'ziasiga ikki ming so'mdan besh ming so'mgacha va a'lo to'ylarda o'n ming so'mgacha sarf etmoq ushbu davrda odat hukmiga kirgan. Boylardan tashqari faqat kambag'allar va boynamolarga ushbu to'y va ta'ziya ko'p og'ir yuk bo'lgan. A'yon va tujjorlardan janobon Mullo Muhammad Aminboy va Hoji Mavlonboy sa'i aylab, hukumatdan ruxsat olib, to'y va ta'ziya va jamiyat ishlari to'g'risida Samarqandda islohi rusum majlisi barpo etib, taqriban to'rt-besh yuz qadar kishi tarafidan yuqoridagi «Ittifoqnoma» yozilib, muhrlanib, to'y, ta'ziya va jamiyat ishlariga maxsus tartibnoma tayyorlanadi hamda ushbu tartibnomani bostirib tarqatmoq, unda yozilgan moddalarni bajo keltirmoq uchun saylanmish vakillar hukumati mahalliyaga murojaat qilganlar.

«Sho'royi Islomiya» tashabbusi bilan 1917-yil 16 - 23-aprelda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlarining birinchi qurultoyida to'y va ma'rakalarni tartibga solish to'g'risida Qarornoma tasdiqlanadi. Qarornomada nikoh to'ylari kichik to'y, qozon qaytarish, katta to'y-bazmlar, yuz ko'rar, hayitlarda mol so'yib kelin ko'rish, qiz oshi berish, ayollarning har biriga alohida non va osh tortish, sandiqda yillar davomida saqlanadigan gulko'rpa va boshqa foydasiz molar, aravalarga g'alla va boshqa narsalar ortib to'y yuborish, qalin olish kabi sirofli harajatlarga barham berish ta'kidlangan. Shuningdek ushbu hujjatda to'y marosimida kuyov bilan boradigan odamlar 20-40 tadan, kelin bilan boradiganlar soni 10-20 tadan oshmasligi belgilangan. To'ydan keyingi chorlari bir marta qilinib, unda ikki tomondan 10 tadan ortiq kishi qatnashmasligi tayinlangan. Beshik to'yi va chillagurezonlarni butunlay yo'qotishga qaror qilingan. Qarornomada o'g'il to'ylarini cheklash ham nazarda tutilgan bo'lib, 3-4 kishini chaqirib, bolani sunnat qildirish belgilangan [8: 6].

To'ylarda o'tkaziladigan ko'pkari va uloq chopmoqlik ham Behbudiy nazarida xalqning tinchligini buzadigan odatlar qatorida turgan. *«Ko'pkari va uloq chopmoqlik odati mal'unonasig'a har viloyatdan har sana yuzlar ila kishi oxiratg'a ko'char, na qadar kishi majruh va mayub bo'lar. Ko'p kishilar sayr va ko'pkari shumligi ila ishdan va ziroat vaqtidan qolur. Uyig'a ozuqasi yo'q, ho'kuzi va sog'ar sigiri yo'q ekan, bir necha yuz so'mg'a ot olub va har kuni anga hindidek*

parastish etib, har kun bir so'm sarf etar, na uchun? To'y va sayrg'a ko'pkari chopmoq uchun. O'n-yigirma chaqiring'a to'y bo'ldimi, har kim ishini, dehqonchiligini qo'yub, o'tlanib ko'pkariga ketar. Dehqon uchun oltindan aziz vaqt favt bo'ldi-ketdi. Ekin birgina kun keyin sepilgan uchun pishmay qolar. Birgina kun so'ngra yig'ilgan uchun yog'inga qolib, ba'zi xirmonlar chirib ketar» [5], – deydi.

Behbudiy yuqorida sanab o'tilgan urf-odat va an'analardan tashvishlanar ekan, din uchun, masjid va maktab uchun aqcha, sarvat, davlat, somon kerakligini, to'y va ta'ziyaga sarf qilinadigan aqchalarimizni biz, turoniylar, ilm va din yo'lga sarf etsak, anqarib ovro'poyilardak taraqqiy etarmiz va o'zimiz-da, dinimiz-da obro'y va rivoj topishligini aytadi. So'zini: «*Ey basirat egalari, atrofingizga e'tibor bering*», – deya yakunlaydi¹.

Mahmudxo'ja Behbudiy «Samarqand» gazetasining 1913-yil 26-sonida nashr etilgan «Ehtiyoji millat» nomli maqolasida kishilarni boshqa millat vakillarining boylarini ibrat sifatida ko'rsatib, ularning faqir va yetimlar uchun maktab va dorulfununlar soladirligini, faqir va yetimlarni o'qumog'i uchun vaqflar tayin qilganlarini ayatdi. Fikrini davom ettirib: «*Boshqa millat milliyonlari maktabi ila istependiyasi-la, idora qilaturgan gazet va majallasi-la, bino qilgan dorulhojiz, barpo qilgan jamiyati hayriyasi-la faxr qiladur. Biznikilar juft ori-la, arobasi-la, to'y ila va ...la faxr etar. Hatto o'z o'g'illarini o'qutmaydurgan boylar bordur*», – deydi.

Xulosa. Behbudiy xalqning azaldan mavjud bo'lgan odatlaridagi nuqsonlarni bilgan holda, ularni isloh qilishga harakat qilgan. Marosimlardagi ortiqcha sarf-xarajatlarni qoralagan. Insonlarning hayotini qiyinlashtiruvchi udumlarga chek qo'yish yo'lida peshqadamlardan bo'lgan. Millat ziyolisining ushbu masaladagi fikrlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ayni vaqtda ham xalq marosimlarini isloh qilish davrning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudxo'ja Behbudiy. Na uchun iltifot etmaydurlar // Samarqand. – Samarqand, 1913. № 36.
2. Mahmudxo'ja Behbudiy. Samarqandda islohi rusum majlisi // TVG. – Toshkent, 1909. № 35.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2018. 512b.
4. Mahmudxo'ja Behbudiy. Ehtiyoji millat // Samarqand. – Samarqand, 1913. № 26.
5. Mahmudxo'ja. Bizni kemirguvchi illatlar // Oyina. – Samarqand, 1915. № 13. – B. 338 – 342.
6. Sadriddin Ayniy. Behbudiy hazratlari to'g'risida xotiralarim // Zarafshon. – Samarqand, 1923. № 32.

¹ «Fa'tabiru yaa ulil absor» – Hashr surasi 2-oyat.

7. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Kifoya. 1-jild. – Toshkent: Hilol-nashr, 2024.
8. Jamolova D. Behbudiy qanday to'y qilgan? // XXI. – Toshkent, 2025. №4.
9. Mahmudxo'ja Behbudiy. Iydi said // Samarqand. – Samarqand, 1913. № 37.
10. Sirojiddin Ahmad. Mahmudxo'ja Behbudiy. – Toshkent, 2024. – 456 b.
11. Mahmudxo'ja Behbudxo'ja o'g'li. Oh va hasrat // TVG. – Toshkent, 1912. № 12.

*To'rayeva Guli Bahriddinovna*¹

O.A. SUXAREVA TADQIQOTLARIDA BUXORO SHAHRIDA SUV TA'MINOTI, HOVUZLAR VA BOG'LAR JOYLASHUVI HAQIDAGI ILMIY-TARIXIY MULOHAZALAR.

SCIENTIFIC AND HISTORICAL REFLECTIONS ON THE LOCATION OF WATER SUPPLY SOURCES, PONDS AND GARDENS IN BUKHARA IN O.A.SUKHAREVA'S RESEARCH.

Abstract. *The article examines the irrigation system, water supply, city ponds and the history of their construction in the city of Bukhara and its environs during the late Middle Ages. In the studies of O.A. Sukhareva and L.I. Rempel, special networks of canals called Shahr-rud were examined. Clear and systematic facts brought from the Zarafshan River are presented. The lands of Bukhara villages were irrigated by several networks of canals taken from the Shahr-Rud canal. There were many such canals in the northern regions of Bukhara. The Jizmandu, Naomitan, Talipoch, Khanabad and other canals flowed through these areas. These canals flowed from east to west, forming several parallel ones. It irrigated gardens and fields in the direction of the streams, and also irrigated the western and southwestern areas of the city, bypassing the western side. The Bukharans developed a system of storing drinking water in special ponds. There were ponds in all quarters of the city, even in the mountainous areas of the city. Gardens were also laid out along the water's edge. The main gardens – chorbags – belonged to the emir and palace officials and were located outside the city. These included the gardens of Shirbudun, Chorbaghosa and Kumi Rabot.*

Keywords: *Bukhara ponds, Shahr-rud, water supply, facilities, irrigation system, Bukhara city gardens, summer palaces and squares, Shirbudun Palace.*

Kirish. Buxoro – asrlar mobaynida Sharqning ma'rifat va diniy markazi sifatida dunyoga mashhur bo'lgan qadimiy shahardir. O'tmishda savdo va madaniyat jixatidan u Turon – Turkistonning Balx, Hirot, Marv, Samarqand,

¹ Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi.
E-mail: turayevaguli8@gmail.com

Termiz, Nasaf (Karshi), Choch-Shosh (Toshkent) va Xorazm (Xiva) singari mashhur shaharlari orasida munosib o'rin egallagan. O'rta asrlarda Buxoro Movarounnahrning yirik savdo, hunarmandchilik va ma'muriy markazi bo'lgan. O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarini Hindiston va Xitoy bilan bog'lovchi qadimiy xalqaro savdo yo'li aynan shu shahar orqali o'tgan[1: 18]. Shu bois, Buxoro tarixini o'rganish tarixchi – mutaxassislarning asosiy maqsadlaridan hisoblangan.

Tarixchi-sharqshunos, etnograf olimi Olga Aleksandrovna Suxareva ilmiy tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlaridan biri bu shaharlar tarixi, topografiyasi va xaritasini o'rganish hisoblanadi. 1947-yildan boshlab Buxoroga ilmiy safarlar uyushtirgan O.A.Suxareva Samarqand, Buxoro, Qarshi va Shahrisabz shaharlari tarixi haqida ilmiy tadqiqot olib bordi. 1960-yilgacha deyarli har yili ilmiy safar bilan Buxoroda bo'lgan O.A. Suxarevaning bu davrdagi tadqiqotlari O'rta Osiyoning so'nggi o'rta asrlar shaharlari tarixi, tabiiy-geografik joylashuvi, irrigatsiya tizimi, tarixiy topografiyasi va etnik tarixi, shuningdek, hunarmandchilik turlari bilan bog'liq edi [4: 94–114].

Olimaning 1966-yilda Moskvada nashr qilingan «Бухара XIX – начала XX вв: позднефеодальный город и его население» nomli ilmiy monografiyasining birinchi bobida Buxoro shahrining tarixiy topografiyasi haqida fikr yuritiladi. Ilmiy monografiyada Buxoro shahri hududi va tarixiy topografiyasi, geografik joylashuvi hamda tabiati, irrigatsiya tizimi va hovuzlar, bozorlar, karvonsaroylar, tarixiy joylar, qabristonlar, aholi guzarlari, shaharning qurilish rejasi haqida ma'lumot berilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buxoro shahrining tabiiy – geografik joylashuvi, suv ta'minoti va irrigatsiya tizimi, hovuzlari, shahar atrofidagi xushmanzara bog'lar haqidagi tarixiy ma'lumotlar rus elchi-sayyohlarining esdaliklarida va tarixiy topografik xaritalarda, shuningdek, tarixchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida uchraydi. 1841–1842 yillarda Buxoroda bo'lgan Butenev missiyasi a'zolaridan N.Xanikovning esdaliklarida shahar tabiiy-iqlim sharoiti, geografik joylashuvi, suv ta'minoti va hovuzlari haqida ham malumot berilgan. Shahar Shoxrud arig'idan suv ichadi, uning uzunligi 4 km atrofida. Aholining doimiy suv bilan ta'minlanishi uchun 83 ta hovuz qazilgan. Asosiy yirik hovuzlar soni 32 deb ma'lumot beriladi N.Xanikovning «Описание Бухарского ханства» asarida [11: 80–81].

N.F. Sitnyakovskiyning «Заметки о Бухарской части дороги Зеравшана», I.T.Poslavskiyning «Бухара. Описание города и ханства – Сборник географических, топографических и исторических материалов на Азии» kabi ilmiy asarlarda ham Buxoro shahrining irrigatsiya tizimi haqida yetarli darajada ilmiy ma'lumotlar berilgan [5]. O.A. Suxarevaning «Бухара XIX – начала XX вв: позднефеодальный город и его население» nomli ilmiy monografiyasining birinchi bobida Buxoro shahri hovuzlari va Zarafshon daryosidan qazib keltirilgan «*Shahr-rud*» deb ataluvchi maxsus kanal haqida batafsil ma'lumot berilgan[8: 23–25].

1940-yilda O'rta Osiyo Davlat universitetida M.S. Andreev boshchiligidagi tashkil qilingan Buxoro ilmiy-etnografik ekspeditsiyasi tarkibida tarixchi olim L.I. Rempel ham bor edi. Shuningdek, ekspeditsiya tarkibiga M.S. Yusupova, N.V. Rusinov, O.D. Chexovich va O.A. Suxareva kabi olimlar ham faoliyat olib borgan. L.I. Rempelning «Далёкое и близкое, Бухарские записи» (1981) nomli kitobida Shahr-rud kanali Shirbudun saroyidan boshlanib, Mozori Sharif darvozasi bo'ylab shahar ichkarisiga kirib boradi. Suv taqsimoti bilan shahar ichki tomonida rais o'rinbosari xalfa shug'ullangan. Shahar hududida Shahr-rud hovuzlarga quyiladi, deb ma'lumot beriladi. L.I. Rempel 1928–1930-yillarda Buxoroda faoliyat olib borgan Tropik kasalliklar institutining statistik ma'lumotlari asosida Buxoro shahri hovuzlarining joylashuv xaritasini ham tayyorlaydi [6 143–150]. L.I. Rempel Buxoro shahri atrofida yozgi saroylar va chorbog'lar xaritasini ham tuzgan. Bu xaritada nufuzli amaldorlarga tegishli bog'lar va sug'orilish tizimi, ariqlar haqida berilgan ma'lumotlarning ilmiy ahamiyati yuqori hisoblanadi.

A.R. Muxammadjonovning 1972-yilda nashr qilingan «Quyida Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi» kitobi ham quyi Zarafshon vodiysining qadimgi davrdan XX asrgacha bo'lgan sug'orilish va sug'orilish texnikasi, Buxoro va Samarqand hududlaridagi sug'oriladigan yerlar o'rnini aniqlashtirish imkonini beradi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada ilmiylik, tarixiylik, davriylik va xolislik mezonlari asosida tahlil qilish metodlaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari. O.A. Suxareva 1963-yilda Moskvada hozirgi Rossiya Fanlar akademiyasining N.N. Mikluho-Maklay nomidagi etnologiya va antropologiya institutida «Бухара XIX – начала XX вв. : позднефеодальный город и его население» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan [10]. O.A. Suxarevaning «К истории городов Бухарского ханства. Историко-этнографические очерки» (1958) va «Бухара XIX – начала XX в. (позднефеодальный город и его население)» (1966) monografiyalarida Buxoro shahrining tarixiy topografiyasi, tabiiy joylashuvi, sug'orilish tizimi va shaharning suv ta'minoti, hovuzlar, yerosti suvlari va shahar atrofida bog'lar haqida ham berilgan ma'lumotlar ahamiyatlidir.

I.T. Xamrayevning «Buxoro hovuzlari» maqolasi ham [13: 464] O.A. Suxarevaning «Бухара XIX – начала XX вв. : позднефеодальный город и его население» nomli ilmiy monografiyasining birinchi bobida keltirilgan Buxoro shahri hovuzlari va Shahr-rud kanali haqidagi ilmiy ma'lumotlar asosida yozilgan.

O.A. Suxarevaning ma'lumotlariga ko'ra, har tomondan cho'l bilan qurshab olingan Buxoro shahriga va uning qishloq joylariga Zarafshon daryosidan Shahr-rud deb ataluvchi maxsus kanal keltirilgan. Buxoroning qishloqlaridagi yerlari Shahr-rud kanalidan olingan bir necha ariq tarmoqlari orqali sug'orilgan. Bunday ariqlar Buxoroning shimoliy hududlarida juda ham ko'p bo'lgan. Bu hududlardan Jizmandu, Navmiton, Talipoch, Xonobod va

boshqa ariqlar oqib o'tgan. Bu ariqlar sharqdan g'arbga qarab oqib, bir necha parallel oqimlar yo'nalishida bog'lar va yerlarni sug'organ, va shaharning g'arb tomonidan aylanib, g'arbiy hamda janubiy g'arbiy hududlarini ham sug'organ [9: 25]. I.T. Xamraevning tahlilicha, janubiy-sharqiy tomondan parallel Safedmuy (o'rta asrlarda Safedmun), Laylak, Foshun, Zarmanoq, Bog'dosh kanallari ham mavjud bo'lgan [13]. Shaharning suv ta'minoti asosan Shoh-rud yoki Rudi-shoh kanali orqali amalga oshirilgan – «Shahar daryosi» (Qadimda «Rudi-zar» – «Oltin daryo») deb yuritilgan. Bu kanal Buxorodan bir necha kilometr masofa uzoqlikdagi Zarafshon daryosidan olib kelingan, shaharga tutashgan joylarning yuqorisidan sun'iy o'yib hosil qilingan o'zandan oqib o'tgan. Juda kam miqdordagi suv shahardan tashqarida joylashgan ariqlardan (Zaxkash, Navmitan) ham shaharga oqib kirgan, bu suv shahar devorining ichiga o'rnatilgan quvurlardan oqib kirgan [9: 27].

Shohrud kanalining shaharga kirish joyi Mozor darvozasining janubrog'ida bo'lgan. U o'zida shaharga odam kirmasligi uchun panjara bilan mahkamlangan katta tuynukni kasb etgan. Kanal shaharni teng ikkiga bo'lib, Talipoch darvozasi yonidan shahar tashqarisiga chiqqan. Kanalning qariyb barcha suvi shaharda sarflanar edi va shahardan chiqishida kichkinagina ariqcha bo'lib qolar edi. Kanalning o'zani yetarlicha chuqur bo'lgan. Shaharning savdo markazi (Toqi sarrofon va uning sharqiy hamda g'arbiy tomoni) dan oqib o'tishida uning usti berkitilgan bo'lib yerning ostidan (tazar) oqib o'tgan. Bu yerda joylashgan karvon saroy, madrasa va uylardan kanaldan suv olish uchun yer osti yo'llari (tunnellar) bo'lgan.

Shohruddan shahar hududlariga suv yetkazib berish uchun juda ko'p ariqlar (juy) o'tkazilgan. Tropik kasalliklar institutining 1925–1926-yillarda Buxoroda o'tkazgan tadqiqotlari bo'yicha Shohrud kanalidan 220 ta shahobcha o'tkazilgan [9: 27]. Zarafshon daryosidan suv oladigan barcha ariqlardan shaharga suv davriy (vaqti-vaqti bilan) yuborilar edi. Aslida suv oyida ikki marta yuborilar edi. Zarafshon daryosidagi suvning mavjudligiga qarab, suvning yuborilishi va ariqlarda oqish davomiyligi oydan oyga o'zgarib turgan. Masalan, Buxoroning eng yirik hovuzlaridan biri bo'lgan Hovuzinavga suv (suv yuborish jadvali bo'yicha, 1925–26-yillar, hali eski suvni taqsimlash tartibi mavjud bo'lgan) oyiga ikki marta – oyning birinchi yarmining oxirida (10–13 sanalarda) va oyning ikkinchi yarmining oxirida (27–30 sanalarda) hamda suvning hovuzga oqib kelishi davomiyligi har doim 3 kun davom etgan. Har yili ikki oyda (yanvarda va mayda) suv umuman oqmagan.

Suvni katta uzilishlar bilan ola turib, buxoroliklar suvni maxsus hovuzlarda saqlash tizimini ishlab chiqqanlar. Shaharning barcha mahallalarida hovuzlar bo'lgan, hattoki balandlikda joylashgan shahriston hududida ham. Bu yerda hovuzlar chuqur yer ichiga botgan joylarda joylashgan bo'lib, ularga suv huddi shunday chuqur ariqlardan (transheya) oqib kelgan (masalan, Xo'jayi kalon hovuzi). Bunday hovuzlarni qurish va ularga ariqlardan suv olib kelish irrigatsion texnikaning mukammallashganligidan dalolat beradi.

Har bir hovuzdan uning yaqinida joylashgan barcha mahalla aholisi foydalangan. Buxoroda 100 ga yaqin hovuz bo'lgan. Hovuzlarning joylashgan joyi rejasi mavjud va Tropik kasalliklar institutining hisobotida 100 ga yaqin hovuzlar mavjudligi qayd etilgan.

O.A. Suxarevaning ma'lumotlariga ko'ra, Parfyonov-Fenin xaritasida 80 ta hovuz qayd etilgan. Feninning rejasi asosida tuzilgan eksplikatsiya bo'yicha quyidagi hovuzlar ro'yxati keltiriladi: 1) Rangrez, 2) Qozi Nuriddin, 3) Xalifa Xuseyn, 4) Pochchaxo'ja, 5) Bulg'or, 6) Rashid, 7) Shayxshox, 8) Qutluq, 9) G'aribiya, 10) Mirakon, 11) Shomalik, 12) Tolib-Xo'ja, 13) Hovuzi-nav, 14) Shahri nav, 15) Qozi, 16) Jilov-xona, 17) Mirdustim, 18) Qofilon, 19) Tursunxo'ja, 20) Xo'ja Tuyg'un, 21) Mirzo Botir, 22) Shoarab, 23) Mirakon, 24) Mirjon-keldi, 25) Boqixon naqib, 26) Axtachi, 27) Farmonqul-bek, 28) Morqush, 29) Kosagaron, 30) Garmak, 31) Sufiyon, 32) Saraxsiyon, 33) G'oziyon, 34) Gavkushon, 35) Muxammadyor otaliq, 36) Arbob, 37) Xo'ja Aspgardon, 38) Jilovxona, 39) Murdashuyon, 40) Tabibon, 41) Shishaxona, 42) Bodom, 43) Nodir qurchi, 44) Sarvono, 45) Qulmahmadhoji, 46) Zindafil Ahmadi Jomiy, 47) Ahmad dorg'o, 48) Oq machit, 49) Hazrat Ayub, 50) Qozi Fayziy, 51) Shermuhammad juvozkan, 52) Nazarcha, 53) Buyrobof, 54) Olimxo'ja, 55) Shukurbiy kussoch, 57) Mirzo G'ofur, 58) Qozikalon, 59) Xo'ja Zayniddin, 60) Lesak, 61) Devonbegi, 62) Cho'pboz, 63) Chorbakkoli, 64) Koshuki, 65) Xo'ja Nurobod, 66) Halol, 67) Murdor, 68) Oybinok, 69) Dilkushoyi darun, 70) Xo'ja Hasan, 71) Xo'ja Tabband, 72) Ko'chabog', 73) Kalobod, 74) Ja'farxo'ja, 75) Mullo Ashur, 76) Sharifboybindi, 77) Karokamol, 78) Jo'yi chappa, 79) Mir Tahuriy devon, 80) Chordora. Hovuzlarning o'lchami xuddi shunday obodonchiligi turlicha bo'lgan. Buxoroning barcha hovuzlarining suv sig'imi 82 580 kub metr ga yetgan, ya'ni 6 06 376 chelak [9: 28].

Shaharliklar uchun hovuzlarni barpo qilish ahamiyatli voqelik bo'lgan. O'rta osiyolik quruvchilar hovuzning tagidan uning qirg'ogigacha chiqish uchun zinapoya shaklida tarashlab yasalgan toshlar bilan qoplash texnikasini ishlab chiqqanlar. Agar hovuzlar toshlar bilan qoplanmaganda ulardagi suv tez yerga singardi va hovuz qurib qolar edi. Bu ishlarni tashkil qilish va katta harajatlar sarf qilishni o'z zimmasiga g'azna, ko'pincha o'z nomini abadiy qoldirishga intiluvchi mahallaning taniqli boy odamlari olganlar. Ba'zida mahalla aholisi yoki qo'shni mahalla yashovchilari bilan xashar yo'li orqali qurilgan. Qo'sh madrasa mahallasi tub joyli odamlarining ma'lumotiga qaraganda Mir Do'stim hovuzining tosh bilan qoplamasi taniqli va obro'li mahalla yashovchisi Qozi Badriddinning urinishi tufayli g'azna hisobidan bajarilgan. Rashid hovuzi Buxoroda yashovchi va savdo qiluvchi afg'on savdogari hisobidan marmar bilan qoplangan; Shayx shoh hovuzini tosh bilan G'iyos oqsoqol degan boy o'z hisobidan qoplagan; Qutluq hovuzini qorakul terilari bilan savdo qiluvchi Buxoroda, hattoki Rossiyada ham taniqli Jo'rabek Arabov degan boy obodonlashtirgan. Shisha-xona mahallasida joylashgan Bodom hovuzi mahalla aholisi yoki qo'shni mahalla aholisi bilan birgalikda qurilgan [9: 29].

Hovuzlarni qurish texnikasi bilan bir qatorda Buxoroda shaharliklarga maxsus idishlarda suv olib kelib berish tizimi ham yo'lga qo'yilgan: buni maxsus suv tashuvchilar bajargan. Buxoro amirligining devonxonasi, madrasa, karvonsaroy, bozorlar, choyxona, boy xonadonlarini meshkoblar hovuz suvi bilan ta'minlab turganlar. Masalan birgina Devonbegi hovuzidan 80 ta meshkobchi suv tashigan [2: 13–17].

Buxoroda hovuzlardan tashqari suv manbayi hisoblangan quduqlar ham mavjud bo'lgan. Ular bir xil emas, ularning ko'pchiligi iste'mol qilishga yaroqsiz achchiq-sho'r suvni bergan. Boshqalarida suvning ta'mi ancha yaxshi bo'lgan. Ammo quduq suvlari hovuz suvlariga nisbatan buxoroliklar uchun ancha ta'msiz hisoblangan. Shu munosabat bilan uyida chuchuk suvli qudug'i bo'lgan oilalar quduq suvi bilan bir qatorda hovuz suvlaridan ham foydalanganlar. Tropik kasalliklar institutining ma'lumotlari bo'yicha Buxoroda 309 ta quduq bo'lgan, ulardan suvi iste'mol qilishga yaroqlisi 146 ta. Ayniqsa, ko'p quduq yaxudiylar yashaydigan mahallada bo'lgan, Yangi mahallasida 123 ta quduq bo'lgan [9: 30].

Qadimgi Buxoroning suv ta'minoti tizimi irrigatsion tarmoqlarga (ariqlarga) asoslangan bo'lib, faqatgina eski shahriston (Ark va uning orqa tomoni) ariqlardan sug'orilmagan. Shahristonning shaharga nisbatan balandroq bo'lganligi sababli Shohrud (qadimda Zarirud) arig'ining suvi shahristonga chiqmagan. Shu sababli shahristonda o'simliklar va daraxtlar mavjud bo'lmagan. Shahriston aholisi esa quduqlardan foydalanishgan. Faqatgina shahristonning shimoliy qismida joylashgan Qozikalon hovuzi va shahristonning sharqiy qismidagi Xojakalon hovuzlari bundan mustasno bo'lgan. Ammo, bu hovuzlarning qurilishi uchun yer ostidan ariq o'tkazib, hovuzni ko'cha sadhidan 8–10 metr chuqurroq qazishga to'g'ri kelgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buxoroda 100 tacha, uning atrofida 250 ga yaqin hovuz bo'lgan. Hovuzi Devonbegi, Hovuzi Rashid, Hovuzi Xo'ja Zayniddin, Labi hovuz va Bolo hovuzlari Buxoroda mashhur bo'lgan. Shahar hovuzlarining atrofi marmar yoki yo'nilgan toshlar bilan ishlangan. Eshoni Imlo va Xalifa Xudaydod hovuzlari ustiga sardoba qurilgan [2: 13–17].

Qadimgi Buxoroda XX asrning 20-yillarigacha 114 hovuz bo'lib, hovuzlarga suv asosan Shohrud (shoh arig'i) orqali kelib tushgan. Shahar atrofini sug'orishni mirob nazorat qilgan. Shahar atrofini sug'orishda Laylak, Foshin, Bog'idasht, Zarminoq, Gulobiyon, Qalandarxona, Amirobod, Jonmurod va shu kabi o'ndan ziyod ariqlardan foydalanilgan. Ariqdagi suvlar shahar ostonasiga yetib kelgandan keyin ularni endi *mirob* emas *xalifa*, *rais* o'rinbosari boshqargan. U rais kabi shahar obodonchiligini, bozorlarni, ustaxonalarni kuzatgan va suv ta'minotini nazorat qilgan [6: 143–150]. Buxoro shahrini ariqlar sug'orish tizimi ikki tomonlama shimoli-sharqiy va janubi-g'arbiy tomondan qamrab olgan. Bog'lar ham aynan suv yo'nalishi bo'ylab barpo qilingan. O'ndan ortiq ariqlar shaharning shimolidan janubiy va g'arbiy tomonlariga qarab yo'naltirilgan. Bular Amirobod, Navxas, Navxasi bolo, Rugcha, Xonobod, Chorbog'i Talipoch,

Yurchi, Jo'yi Qozi Muytob, O'tror va boshqalar. Sug'orilish tizimining boshlanishi Toshko'prikdan boshlangan Shohrud arig'iga borib taqalgan. Buxoroning janubi-g'arbiy qismida Qalandarxona bo'ylab – Gulebiyon, Zarmanoq, Bog'i dasht, Safedi Muy, Porakan ariqlari oqib o'tgan. Shirbudun hududini suv bilan ta'minlovchi beshta ariqlar tizimi mavjud bo'lgan [6: 143–150].

Amir va saroy amaldorlariga tegishli asosiy bog'lar shahardan tashqarida bo'lgan. Shirbudun, Chorbog'xosa va Qumi Rabot bog'lari shular jumlasidan.

Chorbog'xosa saroyidagi bog' amir Nasrulloxon (1827–1860) davrida O'g'lon darvozasi yaqinida shaharning shimoli-g'arbiy tomonida barpo qilingan. Muzaffarxon davrida (1860–1885) Buxorodan to'rt kilometr sharqda Shirbudun saroyi va bog'i bunyod etilgan. Shirbudun saroyi va bog'i hashamdor bo'lgan. Sitorayi Mohi Xossa saroyi va bog'i amir Abdulahadxon davrida qurilgan. Sitorayi Mohi Xossa inshooti Buxoro shahridan to'rt kilometr shimolda joylashgan. Saroylar va bog'lar hukmdorlarning yozgi dam rezidensiya hisoblangan. Buxoro shahrida daraxtlar kamligi uchun yoz faslida shahar issiq bo'lgan. Yana bir bog' va saroy – Chorbog'i Gul Amir Olimxonning sartaroshi Xoja Nismatulloga tegishli bo'lgan. Shahar atrofidagi asosiy katta va xushmanzara bog'lar amirning amaldorlariga berilgan. Ubaydulloxo'ja Jo'rabek Arabon, Komilboy Nosirboy, Qori Ahmad, Xoja Olimboy, Qushbegi Ostonaqulbiy, Qozikalon Sharifjon singari yirik amaldorlarning ham bog'lari bo'lgan [6: 143–150].

Bir qancha kichik bog'lar Shergiron, Talipoch, Jo'ybor darvozalari bo'ylab barpo etilgan. Bu bog'lar kichik toifadagi amaldorlarga tegishli edi.

O.A. Suxareva Buxoro shahrining shimoli-sharqiy, g'arbiy va janubi-g'arbiy qismida kichik bog'lar bo'lganligini qayd etadi. Sharqiy kvartallarda Dilkushoyi darun, Ko'chayi bog', Jafarxo'ja guzarlarida kichik bog'lar bo'lib, sabzavotlar, donli ekinlar va chorva uchun beda ekilardi. Buxoro shahrining g'arbiy qismida zodagonlarning bir nechta chorbog'lari – katta bog'lari bor edi. Amir haramiga tegishli Boturxon bog'i, Barotbek bog'i va Chorbog'i Boqixon bog'lari haqida XVIII asrga tegishli hujjatlarda ma'lumotlar uchraydi. Shergiron darvozasiga olib boruvchi yo'lining shimolida boy savdogarlarga tegishli kichikroq bog'lar bo'lgan. Shaharning janubiy qismida joylashgan Kunji qal'a (qal'aning burchagi)ning janubi-g'arbiy tomonida uzumzorlar, mevali daraxtlar va sabzavot ekiladigan unumdor yerlar bo'lgan. O.A. Suxareva Buxoro shahri tashqi devori to'rt asr oldin kengaytirilgan vaqtda qishloqlar ko'rinishini beruvchi bu bog'lar shahar hududiga kiritilganligini ta'kidlaydi [9: 28]. Shahriston tomonga borgan sari aholi yashashi zichlashib, daraxtlar deyarli bo'lmaganligini ko'rish mumkin deydi, tarixchi-etnograf olima.

Xulosa. Buxoro shahri qadimdan savdo-sotiq va ilm-ma'rifat markazi sifatida mashhur. Zarafshon daryosi Buxoro shahrini qadimdan suv bilan ta'minlab kelgan. O'rta asrlarda shaharning ichki va tashqi hududlari Shohrud kanali va undan chiquvchi ariqlar orqali sug'orilgan. Buxoroda shahar suv ta'minotida 100 dan ortiq hovuzlar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. O.A.

Suxareva shahar tarixiy topografiyasini tadqiq qilish jarayonida Shohrud kanalining irrigatsion tizimi va hovuzlar joylashuvi, qurilish texnikasi va ark, shahriston qismlarida suv ta'minoti, miroblik xizmati haqida batafsil ma'lumot bergan. L.I. Rempel va O.A. Suxareva tadqiqotlarida shaharda mo'tadil ob-havoni saqlash maqsadida, shuningdek, hukmdorning yozgi saroyi va bog'lar (chorbog')ning shahar atrofida barpo qilinishi tarixi va xaritasi haqida berilgan tarixiy ma'lumotlarini o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бухоро Шарқ дурдонаси. – Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Bobojonova F.H. Buxoro me'moriy obidalari tarixi. O'quv-metodik qo'llanma. – Buxoro, 2022.
3. Муҳаммаджонов А.Р. Қўйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент, 1972.
4. Наумова О.Б. Ольга Александровна Сухарева (К 100-летию со дня рождения) // Этнограф, обозрение. – 2003. № 6. – С. 94–114.
5. Ситняковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части дороги Зеравшана. Т. I. – «Известия Туркестанского отделения РГО», 1909.
6. Пославский И.Т. Бухара. Описание города и ханства, – сборник географических, топографических и исторических материалов на Азии». Т. XVII. – Ташкент, 1909.
7. Ремпель Л.И. Далёкое и близкое. – Ташкент, 1981.
8. Сухарева, О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки) / О.А. Сухарева. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958.
9. Сухарева, О.А. Бухара XIX – начала XX в. (позднефеодальный город и его население) / О.А. Сухарева. – Москва: Наука, 1966.
10. Сухарева О. А. Бухара. XIX – начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). – Москва, 1966.
11. Тўраева Г.Б. О.А. Сухареванинг Бухоро мавзусидаги илмий монографиялари таҳлили // Бухоро давлат университети Илмий Ахбороти. №11. – Бухоро, 2024.– Б. 163–169.
12. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург, 1843.
13. Хамраев И. Бухоро ҳовузлари // «Бухоронинг жаҳон маданиятидаги ўрни» мавзусида Республика миқёсида онлайн илмий-амалий анжумани тўплами. – Бухоро, 2020. – 464 б.

HANAFIY MAZHABIDA SHAR'Y HIYLALAR

SHARIAH TRICKS IN THE HANAFI MADHHAB

Abstract. *The article discusses the use of sharia tricks within Sunni madhhabs. The Hanafis paid more attention to Shariah trickery and used it as a way out of a difficult situation, which is why they used the term «Makharij» more often. Scholars have divided Shari'i tricks into possible and impossible. Impossible tricks have received a lot of criticism.*

«*Ilm hiyal ash-shar'iy*» – shariatga muvofiq ishlatiladigan hiyla-tadbirlar ilmi bo'lib, fiqh ilmiga tegishli boblardan biridir. Bu sohada yozilgan kitoblardan eng mashhuri – hanafiy mazhabining yirik vakillaridan biri – Imom Abu Bakr Ahmad ibn Umar Xassof Hanafiyning (vaf. 874-y.) yozgan «*Kitob al-hiyal*» asaridir. Unga Shamsulaimma Halvoiy (vaf. 1058-y.), Shamsulaimma Saraxsiy (vaf. 1056-y.), Imom Xoharzoda (vaf. 1091-y.) va boshqalar sharh yozganlar. Ayrim manbalarda Abu Hanifaga (699–767), yoki uning shogirdi Muhammad Shayboniyga (vaf. 805-y.) hiylalar haqida kitob yozgani nisbat beriladi. Misrlik olim Muhammad Abu Zahra (1898–1974) buni inkor etgan. Ammo Imom Muhammadning shogirdi Abu Hafs Kabir (767–832) ushbu kitobni ustozidan rivoyat qilgan, Saraxsiy ham bu fikrga qo'shilgan [10: 140]. Saraxsiyning rivoyati orqali ham Muhammad Shayboniyning «*al-Maxarij fi-l-hiyal*» kitobi «*al-Mabsut*»da yetib kelgan. Chunonchi, Saraxsiy «*al-Mabsut*» asarining «*Kitob al-hiyal*» bobida quyidagicha imlo qilgan: «*Odamlar hiylalar kitobini Imom Muhammadning tasnifi ekanida ixtilof qilganlar, Abu Sulaymon Juzjoniy (vaf. 816 y. dan keyin) buni inkor etib, aytar edi: «Kimki, Muhammad Alloh rahmat qilsin uni, kitob tasnif qilib uni «hiylalar» deb nomlaganini aytsa, unga ishonmang, odamlarning qo'lidagi narsalarni Bag'dod varroqlari (qog'ozsozlar) to'plaganlar. Nodonlargina bularni ayblash uchun ulamolarimizga nisbat beradilar»... Ammo Abu Hafs (Kabir) buni Muhammadning tasnifi degan va undan uni (kitobni) rivoyat ham qilar edi. Mana shunisi eng to'g'risi (al-asahh). Zero, gunohlardan olib chiquvchi hukmlardagi hiylalar jumhur ulamolar nazdida joizdir. Ammo buni ayrim o'zboshimchalar bilimsizligi hamda Qur'on va sunnadan kam o'zlashtirgani sababidan ma'qul ko'rmadilar (kariha)».* Ammo hiylalarning joizligiga Qur'onda Allohning Ayyub alayhissalomga qasami borasidagi

¹ Tarix fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi.
E-mail: i.usmanov@yahoo.com.

hukmi dalil bo'ladi: «(Yana Biz Ayyubga aytdik): «Qo'lingga bir bog' (novdani) olib, u bilan (xotiningni) urgin – qasamingni buzmagin» (Sod, 44). Bunda Ayyub alayhissalomga ayolining nojoiz so'zi uchun «albatta seni yuz qamchi uraman», deb qasam ichganda, vaziyatdan chiqish ta'limi berilgan» [7: 209]. Ya'ni, Ayyub alayhissalom og'ir paytlarda yonida turgan xotinini imkon topganida yuz tayuq urishga qasam ichib qo'ygan edi, bu qasamga amal qilish mushkul ish edi. Shunda Alloh qasamini qanday ado etish yo'lini Payg'ambariga o'rgatdi.

Shundan so'ng Saraxsiy Qur'ondan Yusuf alayhissalomning ukasini olib qolish uchun hiylasi, Muso alayhissalom, Muhammad alayhissalomlarning qo'llagan tadbirlaridan misollar keltiradi [7: 209–210].

Qur'oni karimda noto'g'ri hiylalar ham fosh qilinadi. Jumladan, A'rof surasida shanba kuni Allohga makr-hiyla qilgan qavm hamda ular giriftor bo'lgan jazo haqida so'z boradi.

«Al-Maxorij fi-l-hiyal» kitobining zamonaviy nashrida avval Muhammad Shayboniyning Abu Yusuf orqali Abu Hanifadan rivoyat qilgan 25 bobdan iborat kitob keltirilib, ketidan Saraxsiyning rivoyatidagi 9 bob keltiriladi, ayrim boblar yuqoridagi kitobdagi bilan takror [11].

Shayboniyning «al-Maxorij fi-l-hiyal» kitobi quyidagicha boshlanadi: «Ya'qub ibn Yusuf Abu Hanifadan bizga rivoyat qildi, dedi: «Agar bir kishi turmush o'rtoq'ini uch taloq yoki bir taloq qilsa-yu, ammo shunda taloq tushmasligi va eriga xuddi oldingi holatda qolishi uchun qandaydir hiyla bormi?» dedim. «Ha, bor», dedi. «Uchta yoki bitta taloqsan, inshaalloh, desin» [11: 5]. Shundan so'ng ushbu hiylaga asos bo'lgan dalillar keltiriladi.

Xassofning hiylalar haqidagi kitobi esa Rasululloh alayhissalomdan savol so'ragan bir kishiga «Qur'ondagi oyat xabarini senga bermaguncha masjiddan chiqmayman» deb, ammo o'sha majlisdan turib ketib, bir qadamlari masjiddan chiqqanda ikkinchisi masjid ichida turganda o'sha oyat xabarini berganlari haqidagi hadis bilan boshlanadi, so'ngra xalifa Umar (r.a.)ning tadbirlari qayd etiladi. Kitobning nashri 55 bobdan iborat [8].

Mazhablar ichida hanafiylar fiqhiy hiylalar haqida ko'proq kitoblarida so'z yuritganlar. Fiqhiy kitoblarida hatto maxsus boblar ham ajratganlar. Hanafiylarning hiylalar bilan birga assotsiatsiya qilinishi sababini tarixiy sharoitlar taqozosi bilan tushuntirilishi mumkin [4: 316]. Hanafiylar hiylalarni asosan yo'l topish ma'nosida qo'llaganlar. Ular shariat maqsadlarini buzishni, hukmlarni zoye qilishni ko'zlamaganlar. Bular Qur'on, sunna, qiyos va ma'qul (aqlan va mantiqan to'g'ri qaror)ga tayangan holda amaliy hayotni yengillashtirish vositasi, deb e'tibor qilganlar, jamiyat muammolarini hal etish, kishilarning manfaatlarini ro'yobga chiqarishda ham foydalanganlar [13: 58–60]. Garchi Imom Shofeiyy va ilk shofeiyy ulamolar hiylalar masalasini ma'qul ko'rmasalarda, ammo hanafiylarning al-hiyal yo'nalishidagi adabiyotlari muvaffaqiyati shofeiyy ulamolarni ham IX asrdayoq shu yo'sinda kitob ta'lif etishga undadi: Mahmud ibn Hasan Qazvinii (vaf. 1048 yoki 1068-y.), keyingi davrda Ibn Hajar Asqalonii (vaf. 1449-y.) va boshqalar. Molikiylar

ham hiylalar masalasida keskin qarshi turmaganlar, ayrim o‘rinlarda hanafiy hiylalarini ma’lum vaziyatlar uchun ma’qullaganlar. Hanabaliylar bu yo‘nalishda keskinroq mavqeni tutgan edilar [6: 257–258].

Mazhablarning hiylalarga yondashuvidagi bu xilma-xillik ularning ta’limotida shofeiylar va hanafiylar kabi tashqi faoliyatga ustuvorlik berish, yoki hanbaliylar va molikiylar kabi ichki faoliyat (niyatlar)ga urg‘u berish bilan izohlanadi. Shuningdek, shofeiylarda insonning tashqi faoliyatiga diqqatning jamlanishi (amallarga qarab hukm chiqarish), hanafiylarda odamlar manfaatlarini uchun murakkab vaziyatlardan yo‘l topish, yoki buning aksi sifatida molikiylarda sadd az-zaroi’ qoidasini qo‘llab hiylalar yo‘lini yopish, yoki hanbaliylardagi ichki niyatlarning amallardan ustun turishi (innama-l-a’molu bi-n-niyyat) kabi mazhablar ta’limotidagi jihatlar ham masaladagi yondashuvga ta’sir ko‘rsatadi [6: 272–274].

Umuman olganda fiqhiy hiylalar hanafiylardan boshqa mazhablar kitoblarida ham muhokama qilingan. Ular ham masalalarning yechimi sifatida maqbul hiylalarni taklif etganlar:

Molikiy mazhabi – Imom Shotibiy (vaf. 1388-y.) o‘zining «*al-Muvafaqot*» asarida fiqhiy hiylalarga oid o‘nlab misollarni keltirgan.

Shofeiylar mazhabi – Imom Abu Hotim Mahmud Qazviniiy «*Kitob al-hiyal*» asarida fiqhning turli boblaridagi muammolarga yechim sifatida 70 dan ortiq hiylani keltirib o‘tgan.

Hanbaliy mazhabi – Ibn Qayyim Javziya (vaf. 1350-y.) savdo va boshqa sohalaridagi turli masalalarga yechim sifatida qariyb 116 hiyla namunasini keltirib o‘tgan [3]. Umuman olganda, hanafiy va shofeiylar mazkur masalalarda ilg‘orroq bo‘lganlar.

Qayd etish lozimki, hanafiylar «*hiyal*» so‘zi o‘rniga «*maxorij*» (chiqish yo‘llari) so‘zini afzal ko‘rganlar, shuning uchun ham ularning kitoblari sarlavhalarida shu so‘z ko‘proq uchraydi [4: 318].

Shayboniy va Xassofning «*maxorij*» kitoblari Abu Hanifadan oldingi Kufa faqihlarining rivoyatlari ham o‘rin olgan. Sharqshunos Yozef Shaxt (1902–1969) bu an’ana Abu Yusufning shu mavzudagi yo‘qolgan kitobidan o‘zlashtirilgan degan [4: 318]. Xassof Payg‘ambar alayhissalomning o‘zlari gunoh ishdan to‘g‘ri ishga *chiqish* (*xuruj min al-ism ila-l-haqq*) yo‘lini Xaybardagi zakot yig‘uvchi omilga ko‘rsatib berganlari haqidagi hadis rivoyatini keltiradi. Unga ko‘ra, Rasululloh alayhissalom bir odamni Xaybarga omil qilib tayinladilar. U yaxshi xurmo bilan Ul zotning oldilariga keldi. Rasululloh (s.a.v.): «Xaybarning hamma xurmosi shundaymi?», dedilar. U: «Yo‘q, unday emas, yo Rasululloh, biz buning bir so‘yini ikki so‘ga, ikki so‘yini uch so‘ga olamiz», – deya javob qildi. Shunda Rasululloh (s.a.v.): «Bunday qilma. Yomonlarini dirhamlarga sotda, so‘ng o‘sha dirhamlarga yaxshisini sotib ol», dedilar.

G‘arb sharqshunoslari ichida Yozef Shaxt shar’iy hiylalar mavzusida jiddiy izlanishlar olib borgan. Uning mazkur yo‘nalishdagi qarashlari yaqin

kunlargaacha sharqshunoslar orasida ustuvor bo'lib kelgan edi. Shaxt 1920–1930 yillarda hanafiy mazhabiga oid hiylalarga oid uchta asarni nashr qilgan: Muhammad Shayboniyning «*Kitob al-maxorij fi-l-hiyal*», Saraxsiyning «*al-Mabsut*» asarida «*Kitob al-hiyal*» bobini, Ahmad ibn Umar Xassofning «*Kitob al-hiyal va-l-maxorij*», shuningdek, shofeiylar Mahmud ibn Hasan Qazvinining «*Kitob al-hiyal fi-l-fiqh*» asarini [4: 313]. Y. Shaxt Abu Hotim Mahmud ibn Hasan Qazvinining «*Kitob al-hiyal fi-l-fiqh*» asarini tadqiq qilib, uning nemis tiliga tarjimasini amalga oshiradi. Asarning tadqiqot qismida Shaxt hanafiy va shofeiylar mazhablarining fiqhiy hiylalar manbalarini solishtirib quyidagi xulosalarga keladi: «*Hanafiy manbalarida hiylalarning amaliy masalalarda joizligi va qonuniyligiga asosiy e'tibor qaratilsa, shofeiylarda nojoiz hiylalarning ta'qiqlanishiga urg'u beriladi*» [5: 5–6].

Hanafiy va shofeiylar mazhablari hiylalari o'rtasida farqlardan biri – hanafiy hiylalari amaliy tatbiq etishga qulay, shofeiylarniki unday emas. Hanafiylarning hiylalari shariat qoidalariga oson ergashish, zarurat vaqtida shariat qoidalarini ochiqdan-ochiq buzish imkoniyatlarini cheklash maqsadida ishlab chiqilgan. Shofeiylar mazhabi hiylalari esa kechroq, hanafiy mazhabiga raqobat yuzasidan shakllangan va mustaqil rivojlangan. Mazkur kitobni yuzaki ko'rib chiqqanda ham u yerdagi hiylalar sun'iy ekani hamda amaliy tatbiq nuqtai nazaridan ahamiyati kamligi, fiqhiy hiyla tamoyiliga deyarli mos ham emasligi ko'rinadi [5: 5–6].

Yozef Shaxt fiqhiy hiylalar haqida to'xtab o'tib, real hayot va yuridik ta'limotlar o'rtasidagi tafovut, xususan, savdoga oid mavjud bo'lgan huquqiy meyorlar aynan hiylalar orqali shariat talabalariga muvofiqlashtirilgan, deb fikr bildirgan. Y. Shaxt hiylalar talqinida nazariy va amaliy fiqh o'rtasida katta tafovut mavjudligi, nazariy fiqh hayotdan ancha uzoqlashib ketganini da'vo qilib, «nazariya amaliyotga qarshi» qarashini ilgari surgan bo'lsa, Shaxt qarashlarini tanqid qilgan Tokio universiteti olimasi Sato Xorii Shaxtning «nazariya amaliyotga qarshi» g'oyasiga zid bo'lgan «nazariya amaliyotga» nuqtai nazaridan hiylalarga e'tibor qaratish ularni to'g'ri tushunish imkonini berishini, ta'kidlaydi [6: 254]. Sato Xorii hanafiy olim Soib ibn Ali Samarqandiyning (vaf. XII asr) «*Jannat al-ahkam va junnat al-xussam*» asaridagi hiylalar mavzusida dissertatsiya himoya qilgan.

Shaxtga ko'ra, hanafiylikdagi hiylalarni birinchi bo'lib savdogarlar qo'llaganlar, faqihlar esa uning natijalarini faqatgina qabul va qayd qilish bilan shug'ullanganlar. Bu qabul qilish I/VII va II/VIII asrlarda sodir bo'lgan va keyingi yillarda nihoyasiga yetgan. Faqihlar o'z navbatida fuqarolik huquqidan ko'ra yon bosuvchan savdo huquqini shakllantirdilar, tizimni buzmagani holda qonunni aylanib o'tadigan huquqiy mexanizm yaratdilar, deb hisoblaydi Shaxt. Sato Xorii uning bu fikriga qo'shilmaydi. Shaxtning shariatdagi nazariya va amaliyot o'rtasidagi katta tafovut borligi, oddiy savdogarlarning mukammal fiqhiy qoidalarni o'zgartirgani kabi mulohazalari hamda hanafiy va qisman shofeiylardan boshqa mazhablarning hiylalarga

munosabatini nazardan chetda qoldirgani kabi masalalarda munosabat bildiradi [4: 316].

O'z zamonasida Imom Shotibiy zamondosh huquqshunoslar qonun emas, balki kimningdir shaxsiy manfaatlari yo'lida fatvolar chiqarishi, nafs yo'liga yurib turli mazhablarning ruxsatlarini jamlab olishni kabi holatlarni tanqid qilgan. Shuningdek, o'z asarlarida Shotibiy faqihlarning hiylalarni ishlatishda meyordan chiqishlarini ham keltirib, shariat umume'tirof etilgan va amal qilinadigan umumiy foyda uchun berilganini qayd etadi. Hiylalarni suiste'mol qilish, bir necha mazhab ruxsatlarini bir yerga jamlash mazkur maqsadlarga zid kelishini ta'kidlaydi [15: 280]. Hanafiy faqih Abu Lays Samarqandiy (vaf. 985–1003-y.) ham haromdan qochish uchun shar'iy hiylalarga murojaat qilishni «joiz» deb hisoblagan. Buning dalili sifatida Muhammad alayhissalomning bir so' xurmoni ikki so' xurmo evaziga sotib olgan kishiga sudxo'rlikning oldini olish maqsadida «Xurmoyingni dirhamlarga ayrboshlab, so'ngra o'sha dirhamlarga boshqa xurmo olasan», deb shar'iy yo'lni ko'rsatib berdilar [12: 598]. Sirojiddin O'shiy (vaf. 1179-y.) ham o'zining «*Fatovoyi sirojiya*» asarining «*Kitob al-hiyal va-l-maxorij*» bobida hanafiylik mazhabi qoidalari asosida hiyla ishlatish va vaziyatlardan chiqishga oid misollar keltirilgan. Misol uchun, «Agar kishi ayoliga aytsaki, «Agar yarim qozon halol va yarim qozon harom narsa pishirmasang, taloqsan», desa, u holatda qozonga may solib, unda tuxum qaynatadi» [12: 594]. Yoki «falonchi bilan gaplashmaslikka uch taloq bilan qasam ichsa, yo'li shuki, bir boin taloq qilib iddasi o'tishini kutadi, so'ngra falonchi bilan gaplashaveradi. So'ngra yana uylanib oladi». Yana bir hiyla, agar bir kishining og'zida luqmasi bor bo'lib, aytsaki, «agar yeb yuborsam ayolim taloq», yonidagi boshqasi aytsaki, «agar chiqarib tashlasang, qulim ozod». Buning hiylasi shuki, yarmini yeydi va yarmini begona odam uning buyrug'isiz og'zidan olib tashlaydi» [12: 594]. Asarda yana shunga o'xshash maishiy, ijtimoiy va iqtisodiy masalalardagi hiylalar bayon qilinadi.

Umuman olganda, shar'iy hiylalar yurtimiz tarixida faqat ijtimoiy emas, boshqa og'ir vaziyatlarda ishlatilgan muhim o'rinlar ham bor. Jumladan, Ashtarxoniyar sulolasining uchinchi vakili Imomqulixon (1611–1642) o'z o'g'li Iskandarxonni Toshkentga hokim etib tayinlaydi. Iskandarxonning Toshkent aholisiga o'tkazgan zulmu zo'ravonliklari yalpi norozilikni keltirib chiqarib, natijada u o'ldiriladi. O'g'lining o'limidan g'azab otiga mingan Imomqulixon katta qo'shin tortib Toshkentda qirg'in boshlaydi. Jahl ustida «O'g'limning xuni uchun Toshkent aholisining qoni otimning uzangisiga yetmaguncha qirg'inni to'xtatmayman», deb qasam ichadi. Shu tariqa shaharda misli ko'rilmagan qirg'in boshlanadi. Faqihlar esa, (*hiylai shar'iyani* qo'llab), Imomqulixonni otda suvi uzangiga yetadigan hovuzga kirishi va hovuz suviga qatl etilgan odamlar qoni aralashtirilishi to'g'risida fatvo chiqarishdi [14]. Shu bilan uning qasami amalga oshadi. Ayrim qavllarga ko'ra, qon bilan to'ldirilgan hovuz ancha payt shu holatda turgan va undan

badbo'y hid anqib yotgan. Keyinchalik shaharning Ko'kcha dahasidagi bu joy «Sassiqhovuz» nomini olgan.

Yoki jadidlarning «al-Isloh» jurnalining 1915-yil 1-avgust, 14-sonida ham Mullo Sayyidahrur Maxdum tarfidan so'ralgan savollar chop etilgan. Savollar uchta bo'lib, barchalari yangi kirib kelgan bank muomalasiga oid bo'lgan. Shu savollarning ikkinchisi quyidagicha keltiriladi: «*Riboyi mahz bo'lub harom bo'lg'on taqdirda aning (bank) bilan muomala va murobaha etmakga sijillati shar'iyada aslo yo'l va javoz (ruxsat) bormi?*» [1: 418]. Ushbu savolga jurnalning 1915-yil, 15-dekabrda 23-sonida Merkeli Mulla Xolmuhammad Mulla To'raqulining javobi beriladi: «*Majallai sodiqa al-Islohni no'mr 14 da muhtaram Sayyidahrur Maxdum savollariga javob. Bonka (bank) ila muomala qilmakda mo'tabar fatvolarda ko'rsatilmish hiylai shar'iylar ila amal qilinsa, riboni gunohidan shubhasiz xalos o'lub, shar'i sharif hukmi ila amal qilingan o'lurdi. Va oluvchi va kotib va shohidlar hammalarida vaid shadididan xalos o'lub, dunyo va din manfaatlarini ikkisida qo'ldan ketmas edi..... Tujjorlarimiz hiylai shar' ila muomala etsalar o'z manfaatlari o'lurdi, hiylai shar' dedukimiz fatvolarda necha tasvir ila mazkurdur. Masalan...» [2: 708-709]. Shundan keyin muallif misol tariqasida klassik moliyaviy hiylani keltirib o'tadi. Maqola so'ngida: «*Muqriz (qarz beruvchi) va mustaqriz (qarz oluvchi) va kotib va shohid hamma, riboiy gunohidan bari' (omon) o'lurlar. Vallohu a'lam*» [2: 708-709], deb tugatadi.*

Hiylalardan haqiqatga erishish nazarda tutilgan, ular nazariyot va amaliyot o'rtasini bog'lash uchun qilingan harakat edi [10: 147]. Hanafiylar fiqhiy hiylalarni asosan shar'an joiz-nojoizga, muboh-makruh-haromga bo'ladilar. Imom Shotibiy esa, botilligi bo'yicha xilof bo'lmagan (munofiq va riyokorlarning hiylalari); joizligi bo'yicha xilof bo'lmagan (majburlikda kufr kalimasini aytish); qarashlar farqlanib qolgan mavhum va noaniq-chigal hiylalarga ajratgan [13: 64]. Yuqoridagi taqsimotdan ko'rish mumkinki, barcha ulamolar to'g'ri va noto'g'ri hiylalarni ajratganlar. To'g'ri hiylalarning ham talablari ishlab chiqilgan bo'lib, ular murakkab vaziyatdan halol yo'lga olib chiqadigan chora sifatida talqin qilingan. Shuning uchun ham Imom Muhammadning hiylaga oid kitobi sarlavhasida «maxorij - chiqish yo'llari» so'zi keltirilgan.

Hanbaliy faqih ibn Qayyim Javziya (vaf. 1350-y.) «*A'lom al-muvaqqiin*» kitobida hiylalarni uch turga bo'ladi: 1) harom bo'lib, ta'qiqlangan biror narsaga erishish uchun tutilgan yo'l-yo'riq. Shariat qoidalariga mos kelmaydigan narsani hiyla orqali shar'iy ko'rinishga keltirish; 2) qonuniy bo'lib, u orqali erishilishi ko'zlangan maqsad shariat qoidalariga zid emas, hiyla unga erishish uchun vosita sifatida qo'llanadi. 3) boshqa maqsadlar uchun belgilab qo'yilgan joiz yo'l-yo'riqlardan foydalanib, boshqa bir ko'zlangan sahiih maqsadga erishmoqchi bo'lgan hiylalar [10: 142].

Demak, shariat tamoyillariga zid bo'lgan fiqhiy hiylalar ulamolar tomonidan muhokama va tanqid qilingan. Shular qatorida Hakim Termiziyni (vaf. 932-y.) fiqhga oid asarlarida usuliy masalalar, *ashboh va-n-*

nazoirga oid fikrlar, shar'iy hiylalar kabi mavzular muhokama qilinganini ko'rish mumkin [16: 29]. Hakim Termiziy ko'plab asarlarida fiqhiy mavzularni ko'taradi, o'z kitoblarida din hukmlarini botiniy jihatlar, ichki ma'naviy ta'sirlar nuqtayi nazaridan muolaja qiladi. U faqihlar murojaat qiladigan «fiqhiy hiylalar» masalasiga alohida e'tibor beradi. Fiqhiy hiylalarda adolat mezonini tark etgan faqihlarni Allohni aldashga urinish, din ko'rsatmalarini o'zgartirish, mansabdorlarga tilyog'lamalik qilishda ayblaydi. Zero, ba'zi faqihlar masalalarning illatini to'g'ri aniqlay olmay, yoki ba'zi yashirin illatlarni anglamasdan, noto'g'ri xulosalar chiqaradilar va shu bilan insonlar o'z haqqoniy majburiyatlarini bajarmasliklariga yo'l topib beradilar [9: 128–130], deydi. Termiziy faqihlarga tegishli hukm va fiqhiy hiylalar va boshqa shu kabi bir necha masalalarni «*al-Masoil al-afina*» (badbo'y masalalar) nomi ostida kichik risolada jamlaydi.

Xulosa. Hanafiylar hiylalarni shariatning muhim qismi deb hisoblab, ularni «*maxorij*», ya'ni hayotdagi murakkab vaziyatlardan «chiqib ketish» deb ataganlar. Hanafiylar *maxorij*larni yig'ib, alohida «*maxorij adabiyoti*»ni shakllantirishga muvaffaq bo'lganlar. Ular bu usulni qonuniy deb hisoblaganlar, ammo shu bilan birga odamlarga, jamiyatga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan hiylalardan ehtiyot bo'lganlar. Ularning bu xavotirlariga sherik bo'lgan molikiylar *sadd az-zaroi'* tamoyilini qo'llaganlar. Molikiylarning bu usuli hanafiylar taklif etgan yechimlardan farqli bo'lgan hukmlar ishlab chiqilishiga olib kelmadi [4: 357].

Hanafiylarning hiylalar bilan birga assotsiatsiya qilinishi, ular bu mavzuga ko'p murojaat qilish sababini tarixiy sharoitlar bilan tushuntirilishi mumkin.

Mazhablarning shar'iy hiylalarga munosabati ularning ichki usuliy qoidalaridan kelib chiqqan holda shakllangan.

G'arb islomshunosligida Y. Shaxt islom huquqidagi hiylalar mavzusi bilan fundamental tadqiqotlar olib bordi. Uning xulosalari uzoq muddat bu yo'nalishdagi ilmiy ishlarning yo'nalishini belgilab berdi. Ammo yaponiyalik tadqiqotchi Sato Xorii o'zining ilmiy tadqiqot ishida Y. Shaxtning fiqhiy hiylalar mavzusidagi qarashlarini tanqid qilib, o'zining mustaqil fikrlarini dalilladi. U o'z ishida hiylalar yoki *maxorij*lar fiqhning hayotdan uzilib qolgani ko'rsatkichi emas, balki «real hayotga fiqhiy ta'limotning muvaffaqiyatli tatbiqi», deb baholadi.

Hakim Termiziy o'z davridagi nojoiz fiqhiy hiylalarni tanqid qildi hamda ularning yechimi bo'yicha shariat maqsadlariga muvofiq bo'lgan o'z xulosalarini taklif etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. «Al-Isloh» jurnali. Toshbosma. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi. № 5938. 1915-yil 15-dekabr, 23-soni.

2. «Al-Isloh» jurnali. Toshbosma – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi .№ 5938. 1915-yil 1-avgust, 14-soni.
3. Adam F. Prophetic Finance and Economics. Elektron nashr.
4. Satoe Horii. Reconsideration of Legal Devices (Ḥiyal) in Islamic Jurisprudence: The Ḥanafis and Their «Exits» (Makhārij). Islamic Law and Society. Vol. 9, No. 3. – Leiden: Brill, 2002.
5. Schacht Joseph. Das kitab al-hijal fil-fiqh des Abū Hātim Mahmūd ibn al-Hasan al-Qazuini. Mit Übersetzung und Anmerkungen herausgegeben von Joseph Schacht // Beiträge zur semitischen Philologie und Linguistik, Heft 5, Hannover, 1924.
6. Valentino Cattelan. Between Theory(-ies) and Practice(-s): Legal Devices (Ḥiyal) in Classical Islamic Law. Arab Law Quarterly, Vol. 31, No. 3. – Leiden: Brill, 2017.
7. Abu Bakr Saraxsiy. Al-Mabsut. T. 30. – Bayrut: Dar al-ma’rifa, 1993.
8. Abu Bakr Xassof. Kitob al-Xassof fi-l-hiyal. – Qohira, h. 1314.
9. Juyushiy M. Al-Hakim at-Termiziy: dirosa li osorihi va afkorihi. – Qohira: Dar an-nahda arabiyya.
10. Jo‘zjoniy A. Islom huqushunosligi. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2002.
11. Muhammad Shayboniy. Al-Maxorij fi-l-hiyal. – Qohira: Maktaba as-saqofa ad-diyaniyya, 1999.
12. Sirojiddin O‘shiy. Al-Fatavo as-sirojiyya. Nashrga tayyorlovchi M.U.Bastaviy – Bayrut: Dar al-kutub al-ilmiyya, 2011.
13. Soyih G‘onim Muhammad. Al-Hiyal al-mubaha va adillatuha inda-l-hanafiyya. Tikrit gumanitar fanlar universiteti jurnali. T.22. № 7. – Oktabr, 2015.
14. Тўраев Ҳ. Аштархоний Имомқулихон ва Жўйборийлар. <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/185-ashtarxoniylar.html>.
15. Халляк В. История исламских теорий права: введение в суннитскую теорию права / пер. с англ. И.А.Царегородцевой. – Москва: Изд. дом ВШЭ, 2020.
16. Husayniy A. Al-Ma’rifa inda al-Hakim at-Tirmiziy. – Qohira: Dor al-kutub al-arabiyya, 1963.

**BUXORO AMIRLIGIDA PUL VAQFLARIDAN FOYDALANISH
AMALIYOTI (XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI)**

**THE PRACTICE OF USING CASH WAQFS IN THE BUKHARAN
EMIRATE (THE SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING
OF THE 20TH C.)**

***Abstract.** The article analyses the practice of establishing and using cash waqfs in the Bukharan Emirate in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century. This practice was different in Bukhara from neighbour country. That is, cash waqf was established for the purpose of purchasing real estate, such as land and dūkkān, suitable for endowment. This suggests that there was special opinion and fatwās in Bukhara regarding cash donation. Moreover, the fact that establishing of cash waqfs were not widespread in the Bukharan Emirate and making profit from cash waqf through investment in real estate indicates that it depended on a factor such as fluctuations in the value of money in the emirate.*

Vaqf mulklarini funksional jihatiga ko‘ra ko‘char va ko‘chmas mulklar sifatida ajratib ko‘rsatish mumkin. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligida an‘anaviy tarzda yer, savdo rastalari, do‘konlar, saroylar (omborxona, karvonsaroy), tegirmonlarni ta‘sis etish davom etgan. Shu bilan bir qatorda hovli-joylarni vaqf etish ko‘payib bordi. Bu davrda mintaqada ro‘y bergan siyosiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, kapitalistik munosabatlarning kuchayishi, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi ko‘char xususiyatiga ega mulklardan pul vaqfning ortishiga ta‘sir ko‘rsatdi.

Shu kungacha Buxoro amirligida pul vaqfi va uning ishlatilishi bilan bog‘liq tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmagan. Mazkur maqola doirasida O‘zbekiston Milliy arxivi fondlarida saqlanayotgan vaqf hujjatlari asosida pul vaqflaridan foydalanish amaliyoti tahlil etiladi.

Islom dunyosida pul vaqfning shakllanishi va ahamiyati bo‘yicha tadqiqot olib borgan yirik mutaxassis M.Chizakchanning ta‘kidlashicha, Usmoniylar imperiyasida XV asrdan pulni vaqf qilishga oid maxsus fatvolar berilib, XVI asr oxiriga kelib, ular butun Anatoliya hamda Bolqonda vaqfning asosiy shakliga aylanib ulgurgan edi [15:24]. Natijada pul mablag‘lari vaqfi bo‘yicha berilgan fatvolar boshqa musulmon mamlakatlariga ham yoyilib, ulamolari tomonidan qabul qilinibgina qolmay, balki amalda ham asta-sekinlik bilan qo‘llanila boshlangan. Xususan, Buxoro amirligida ham pul

¹ Tarix fanlari bo‘yicha falsfa doktori (PhD), O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi.
E-mail: nargiza5555@yahoo.com.

vaqfi bilan bog'liq hujjatlarning uchrashi ushbu mintaqada pul vaqf qilishga ijozat berilganidan dalolat beradi.

Ta'kidlash joizki, ko'char xususiyatiga ega mulklarni vaqf qilish shariatga ko'ra ixtilofli masalalardan bo'lgan. Dastlab bu holat aksariyat ulamolar tomonidan ma'qullanmagan va ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Keyinchalik bu borada fatvolar qabul qilingan. Xususan, fakihlarning aksariyati Imom Muhammad Shayboniy (749-804)ga tayanib, ko'char mulklarni vaqf qilishni Muhammad (s.a.v.) payg'ambar davrlaridan qolgan «odat» (تعامل) sirasiga kirgizganlar. Shuningdek, ular Imom Shayboniy bu tushunchani turli davr va mamlakatlar an'anasidan kelib chiqib moslashishini nazarda tutganligini ham ta'kidlaydilar [15:28-38]. Qayd etish joizki, Abu Yusuf (731-798) hamda Muhammad Shayboniy ko'chmas mulk tarkibida kelgan ko'char mulklarni vaqf qilishga ijozat berganliklari manbalarda o'z aksini topgan [14:313]. Shu jihatdan, Buxoroga tegishli vaqfnomalarda asosan pul mablag'i bilan birga boshqa turdagi ko'chmas mulkning vaqf qilinishi ajablanarli emas. Biroq mavjud tarixiy hujjatlar orasida istisnoli holatlar, xususan, pul mablag'ining o'zi ta'sis etilgan vaqfnomalar ham uchraydi. Masalan, Buxorodagi pul vaqfiga oid XVIII asr oxiri, aniqrog'i, 1210/1795-yilga tegishli vaqfnoma saqlangan [6;10]. Hujjat mazmuniga ko'ra, Mulla Olimjon Muhammad Sodiq o'g'li vafotidan avval 6 000 dona oltin ashrafiy tangasini (اشرفى يكمثقالى بخارى الضرب) Madina shahrida joylashgan Muhammad (s.a.v.) payg'ambar ravzalari foydasiga vaqf etishlarini vasiyat qilgan [6]. Vaqfnoma shartiga ko'ra, ta'sis etuvchining vafotidan so'ng mutavalli ushbu mablag'ga Buxorodan yer sotib olishi qayd etilgan.

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab pulni vaqf qilish jarayoni nisbatan ortib bordi. Biroq ta'kidlash kerakki, bu jarayon Xiva xonligida bo'lganidek juda keng tarqalmadi [13:123-136]. Kishilar mablag'larini o'z hududlaridagi masjid, madrasa singari diniy-ijtimoiy muassasalar, shuningdek, amirlikdan tashqaridagi muqaddas ziyoratgohlar, diniy tadbirlar foydasiga vaqf eta boshladilar. E'tiborli jihati, agarda Xivada pulning o'ziga alohida vaqf obyekti sifatida hujjat rasmiylashtirilgan [7;8;9] bo'lsa, Buxoroda yuqorida qayd etilganidek, pul mablag'i bilan birga boshqa turdagi mulk ham vaqf qilinar edi. Masalan, 1281/1864-yilda Buxoro qozixonasida tuzilgan vaqfnomaga binoan Sayyid Aminboy ismli shaxs Buxorodagi do'konlarini hamda 14890 tangani mazkur shahardagi Zomucha guzarida joylashgan madrasa foydasiga ta'sis etgan [1].

Mavjud ma'lumotlar tahlili ayrim holatlarda pul mablag'i qatorida teri, bug'doy, mevalar, ro'zg'or anjomlari singari ko'char xususiyatiga ega mulklar ham vaqf qilinganini ko'rsatadi [5].

Shu o'rinda pul vaqfidan qanday foydalanilgani, nimalarga sarmoya kiritilganligi xususidagi savolga javob berish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, tadqiqotchilari A. Xaliyrovning qayd etishicha, Xivada mutavallilar pul vaqflarini *bay'-i joyiz* kelishuvlari orqali qarzga berganlar hamda

iqtisodiyotga muayyan ma'noda foyda keltirishga harakat qilganlar [12:2; 16]. Biroq Buxoroda pul vaqfiga bu amaliyot qo'llanilgani haqida ma'lumot uchratmadik. Vaqf qilingan puldan foydalanish asosan mazkur mablag'ga yer, do'kon kabi ko'chmas mulk turlarini sotib olish tarzida namoyon bo'lganligini kuzatish mumkin¹. Shu jihatdan, voqif tomonidan pul mablag'i ta'sis qilingan holatda ham u pulga ko'chmas mulk xarid qilinishi sharti kiritilgan. Bu holat Buxoroda ulamolarning pul vaqfiga nisbatan muayyan fiqhiy qarashlari mavjud bo'lganligi bilan izohlanishi mumkin. Bundan tashqari, mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy omillar sabab amirlikda pul qiymatining doimiy o'zgarib turganligi [11:75-77] ham pul vaqfini ko'chmas mulkka almashtirish manfaatliroq bo'lganligini bildiradi.

Amirlikda pul vaqfining ishlatilishi bilan bog'liq masalaga oydinlik kiritish uchun ushbu mulk aks etgan vaqfnomalarni tavsiflash maqsadga muvofiqdir. Xususan, 1330/1912-yilda tuzilgan hujjatga muvofiq voqifa Aqqaoy ismli ayol hovlisini hamda 1000 tanga mablag'ini maqsuraxon foydasi uchun ta'sis etgan. Mazkur hujjatdan ham ma'lum bo'ladiki, pul mablag'i ko'chmas mulk tarkibida vaqf qilingan. Voqifa mutavalliga hovlini o'sha davrdagi maqbul narxga sotib, mablag'iga vaqf qilingan pulni ham qo'shib munosib (محمول بفوقف²) do'kon xarid qilishni shart qilgan. Shu o'rinda vaqf puliga haqiqatdan ham ko'chmas mulk sotib olinganmi, degan savol paydo bo'lishi mumkin. Bu haqda vaqf mulklari bilan bog'liq boshqa turdagi hujjatlarga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Xususan, yuqorida qayd etilgan vaqfnoma tarkibida kelgan oldi-sotdi kelishuvi ushbu savolga oydinlik kiritishga yordam beradi. Hujjatga ko'ra, mutavalli voqifaning sharti yuzasidan hovlini sotib, vaqf puli bo'lgan 1000 tangani qo'shgan. Biroq «*vaqf qilishga loyiq do'kon topa olmay*», yer xarid qilgan hamda uni vaqfga aylantirgan [3].

Tadqiq etilayotgan davrga tegishli vaqfnomalardan birida hovli, yer mulki bilan birga 50 ming tanga Makka shahridagi maqsuraxon va sahihxon³ foydasiga vasiyat etilgani o'z aksini topgan. Voqif marhum Shahobiddin to'qsoba qo'ygan shartga muvofiq ko'chmas mulklar adolatli narxda sotilib, vaqf puli ham jamlanib, «*vaqf qilishga munosib*» do'kon, saroy yoki ziroatga mos yeri xarid etilishi lozim bo'lgan [4].

1321/1903-yilda qayd qilingan vaqfnomada do'kon bilan birga 40 ming tanga pul mablag'i, 87 dasta teri, 250 mann bug'doy, 50 mann quritilgan o'rik hamda ro'zg'or anjomlari Makka hamda Madinaga ta'sis qilinganini ko'rish mumkin. Vaqfnomaga ko'ra, mazkur ashyolar sotilib, pul mablag'ini qo'shgan

¹ Mavjud vaqf hujjatlari asosida bu fikrga kelindi.

² «محمول بفوقف» iborasi vaqfning davomiy foyda keltirish xususiyatidan kelib chiqqan holda qo'llanilganini ta'kidlash lozim.

³ Sahihi sharifi Buxoriy – Imom al-Buxoriyning hadislarini o'quvchi.

holda uning bir qismiga Madinadan *shayx-i daloil* istiqomat qilishi uchun hovli olishga investitsiya qilinishi shart qilingan [5].

Mavjud vaqf hujjatlari orasida pul mablag'ining o'zi ta'sis etilgan vaqfnomalar ham uchrab tursa-da, ularda ham vaqf mablag'iga ko'chmas mulk sotib olish to'g'risida ko'rsatma keladi [2].

Yuqoridagi singari hujjatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, vaqf qilinayotgan mulk xarid etilishi ko'zlangan mulk qiymatidan kam bo'lganda qo'shimcha pul mablag'i ham vaqf obyekti sifatida ta'sis etilgan bo'lishi mumkin. Nega avval o'sha ko'chmas mulkni xarid qilib, keyin vaqf etilmagan, degan savolga esa, pulni vaqf qilganlar katta ehtimol bilan keksa yoshdagi kishilar bo'lganliklari va bunga imkon topa olmaganliklari xususidagi mulohazani bildirish mumkin.

Demak, Buxoro amirligida pul vaqfidan foydalanish amaliyoti o'ziga xos tarzda kechganligini ta'kidlash mumkin. Ya'ni, pul mablag'i vaqf qilishga munosib yer, do'kon singari ko'chmas mulklarni sotib olish maqsadida ta'sis etilgan. Bu esa, Buxoroda pul vaqfiga nisbatan muayyan qarash va fatvolar mavjud bo'lganligi xususidagi mulohazaga asos bo'ladi. Qolaversa, Buxoroda pullarni vaqf qilishning u darajada keng darajada ommalashmagani hamda pul vaqfidan ko'chmas mulkka sarmoya kiritish orqali foyda olingani amirlikda pul qiymatining o'zgarib turishi singari omillarga bog'liq bo'lganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 34-yig'majild.
2. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 194-yig'majild.
3. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 626/1, 626/2-yig'majild.
4. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 825-yig'majild.
5. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 894-yig'majild.
6. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 1295/26, 1429/16-yig'majild.
7. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 1372-yig'majild.
8. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 1374-yig'majild.
9. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 1375-yig'majild.
10. O'zMA, I-323-fond, 1-ro'yxat, 1429/16-yig'majild.
11. Бурнашева Р. Монеты Бухарского ханства при мангытах (середина XVIII – начало XX в.) // Эпиграфик востока. Ленинград: Наука, 1972. – С. 67–80.
12. Халияров А. Хива хонлигида пул вақфининг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларига доир // O'zbekiston tarixi. № 4, 2014. – Б. 12–23.
13. Якубов Қ.К. XIX асрнинг II ярми – XX аср бошида Хива хонлигида вақф институти (Тарихий-манбашунослик таҳлили). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. –Тошкент, 2018.

14. Çizakça M. A. Cash waqfs of Bursa, 1555-1823 // Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 38, № 3, the Waqf (1995). – P. 313–354.
15. Çizakça M. A. History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present. – Istanbul: Bogaziçi University Press, 2000.
16. Khaliyarov A. Capitalism in Khiva: Cash *Waqf* or Cash Loan // Journal of the Economic and Social History of the Orient 65 (2022). – P. 248–278.

Мирджалалова Эъзозахон Рамазон кизи¹
Шарипова Гузал Усамбековна²

ПРОБЛЕМА ПОНИМАНИЯ И ВНЕДРЕНИЯ ТЕРМИНА «АРАБО-МУСУЛЬМАНСКАЯ КУЛЬТУРА» В ИСТОРИЧЕСКИХ И ИСЛАМОВЕДЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИНАХ

THE PROBLEM OF UNDERSTANDING AND IMPLEMENTING THE TERM «ARAB-MUSLIM CULTURE» IN HISTORY AND ISLAMIC STUDIES

Abstract. *The Arab-Muslim world nowadays can be regarded as an extensive civilizational coalition of states interconnected through the Arab League. However, a more comprehensive and multifaceted analysis, particularly historiographical, is required to gain a deeper understanding of Arab-Muslim culture in this context. Arab-Muslim culture represents a complex blend of historical, religious, and social elements. The uniqueness of this culture lies not only in its foundation on the common religious ground of Islam, but also in the influence of pre-Islamic traditions, rich literary heritage, and significant contributions to science and art. Understanding and applying this term can be accomplished through the outcomes of this work. The etymology of the initial occurrences of this term is substantiated, authors who have explored this topic are highlighted, and subsequent recommendations on the usage of this concept are provided. Additionally, a more comprehensive explanation of the term is given, based on the academic schools of Islamic studies abroad. As the growing interest from the global community demands a more detailed and objective investigation of this cultural phenomenon, it could assist in resolving long-standing ethnic and social conflicts.*

¹ Базовый докторант Международной исламской академии Узбекистана.
 E-mail: ezoza1993@mail.ru. ORCID: 0009-0000-1747-0066.

² Доктор философии по истории (PhD), Преподаватель Международной исламской академии Узбекистана.
 E-mail: g.sharipova@iiu.uz. ORCID: 0000-0003-1482-6092.

Keywords: Historiography, Middle East, Muslim culture, Islamic culture, Arab-Muslim culture.

Введение. Вопросы интерпретации араб-мусульманской культуры в нынешний период озадачивает интеллектуалов исторической и исламоведческой специализации. Так как вопросы по данному термину начали возникать лишь в новое время, когда такие академики, как В.В. Бартольд, И.Ю. Крачковский, А.В. Смирнов... далее европейские исследователи Кеннет В.М., Анвар Г.Ч., Ислам И, Гивс Р. И другие начали цитировать и включать данный термин в свои фундаментальные исламоведческие работы. В связи с тем, что данное понятие является новым, его сложно встретить в энциклопедиях, глоссариях и подобных тезаурусах, в котором определяются всего лишь понятия «исламская культура», либо «мусульманская культура». Соответственно для более глубокого понимания исторических реалий ислама и точного определения границ арабского мира и ислама, стоит ли применять термин «араб-мусульманская культура», тем самым выделяя арабский мир и его составляющие?

Для ответа на вопрос нам сперва следует обратиться к методологии исследования, с помощью которого следует вывести обоснованный вердикт. Итак, в данном случае методы системного анализа, хронологии и логической последовательности событий выявят суть и этимологию понятия, которая нас и расположит к принятию верных решений по данной тематике. Тем самым объектом исследования следует считать арабо-мусульманскую культуру, а предметом – поиск её объективной трактовки в трудах интеллектуалов.

Анализ и результаты: Современный арабо-мусульманский мир, включая страны Лиги, созданной 22 марта 1945 года на основании Александрийского протокола и её большой культурный мир может наизнанку представлять арабо-мусульманскую культуру во всех её красках. На данный момент количество стран, которые входит в состав Лиги насчитываются 22 членов-представителей. Есть также полемические воззрения, утверждающие, что эта синкретическая культура берет свое начало с основания Аббасидского халифата который был основан в 750 году н.э. и перестал существовать во второй половине XIII века.

Как исследователь данного направления, автор арабо-мусульманскую культуру рассматривает как любую другую культуру, в котором есть последующие компоненты:

- ❖ арабская культура доисламского и после исламской периодичности;
- ❖ смешанную, но синкретическую культуру, которая, в конечном итоге сформировалась как арабо-мусульманская;
- ❖ исламская культура в целом, либо мусульманская и идентичность.

То есть, для полного понимания арабо-мусульманской культуры нам необходимо ставить чёткие рамки по определению естественных культурных меньшинств и понятий, который в общем смысле этого слова идентифицирует арабо-мусульманскую культуру как таковой.

Для более понятного представления к третьему пункту следует вывести умозаключение профессора университета в Экс-ан-Провансе, Мантрана Роберта». Мы должны видеть в этом ограничивающее значение, стремясь невольно различать арабов и мусульман, хотя на самом деле существует только одна литература с арабским выражением, даже если это иногда была работа неарабов или не арабов. – Мусульмане [13: 11–19]. Здесь, как правило, знаменитый французский историк XX века Роберт Мантрана подразумевал и ссылался на священную книгу Коран как единое, что объединяет как арабов-бедуинов, мусульман так и не мусульман под единым куполом ислама.

Английский и американский востоковед Бернارد Льюис предложил использовать прилагательное «исламский» в культурном значении, а слову «мусульманский» придать религиозный смысл. Но подобное распределение соблюдается далеко не всегда. Действительно, существуют определенные преимущества, если определять термин «исламский» как «относящийся» к исламу, исторической кумулятивной традиции, а термин «мусульманский» рассматривать как «относящийся» к мусульманам, последователям определенной религии. В некоторых случаях это разделение может оказаться полезным и облегчить понимание материала. Тем не менее, исламовед не рассмотрел варианты использования, либо научного применения термина арабо-мусульманская культура. Другой же автор считает: «Что касается мусульманской культуры, то ее мы тоже можем отнести к эпифеномену, поскольку мусульманская культура зародилась и развивалась как результат кросс-культурного взаимодействия различных цивилизаций, стержневой основой которого явился ислам. В данном случае мы рассматриваем ислам как религию, образ жизни, систему ценностей и социально-политические институты. За последние годы были изданы сотни работ по проблемам мусульманской философии, в которых представление о сущности классической философской традиции не всегда достаточно очевидно, а порой неопределенно и разноречиво [6: 80–81]. Здесь также утверждается неопределённость в разъяснении понятия, но точно начертана граница о том, что мусульманская культура не феномен, а является эпифеноменом культуры. Итак, какая же культура здесь играет роль фундаментального локомотива ...

Арабо-мусульманская культура – это комплекс духовных и материальных достижений народов исламского мира, включающий науки, искусства, ремесла, материальные артефакты и т.п. Под арабо-мусульманской культурой понимают также способ организации духовно-

материального производства, включающий представления о социальном и политическом устройстве, человеке и его месте в мире, систему ценностей и другие факторы, определяющие поведение носителя культуры. Наконец, под арабо-мусульманской культурой можно понимать способ осмысления мира, находящий свое выражение в картине мира и определенной эпистеме [10;9]. Упомянутое определение принадлежит российскому учёному Смирнову А.В. Академик РАН Смирнов А.В. рассматривает арабо-мусульманскую культуру исключительно как исламскую, несмотря на то, что данная культура включает в себя достижения и доисламского периода. С научной точки зрения арабская культура существовала задолго до появления ислама, развиваясь на протяжении веков. Внешние проявления арабской культуры включают классический арабский язык, изобразительное искусство, арабскую музыку, арабский фольклор и поэзию. Следовательно, корректировка определения от имени автора является необходимой.

Арабо- мусульманская культура – это национально-духовное достояние арабов и других народностей доисламского и пост исламского периода, представляющее собой все, что создано людьми, не исключая при этом арабов что и отличает её от других цивилизаций. Культура включает в себя ценности, нормы, обычаи, верования, обряды, знания, умения, технику, технологии, искусство, литературу, историю и многое другое арабо-мусульманского сообщества.

Культура постоянно развивается и изменяется под влиянием разных факторов, таких как история, география, экономика, политика, наука, технология, образование, коммуникация и т.д. Культура также взаимодействует с другими культурами, обмениваясь опытом, знаниями, влияниями, заимствованиями и т.д.

Развитие арабо-мусульманской культуры тесно связано с процессом становления ислама в качестве религии, однако не ограничивается им как по хронологии, так и по существу. Арабо-мусульманская культура невозможна без учета доисламского арабского наследия, включающего в себя элементы неисламского происхождения. В настоящее время характеризуется сужением роли религии и вторжением западных цивилизационных образцов. Термин «арабо-мусульманская» следует понимать как указание на важную системообразующую роль арабского языка и арабской культуры, включая доисламский период, а также на значение народов исламского мира и их культурного наследия.

Итак, по исследованиям самого первого автора Смирнова А.В., рассмотревшего арабо-мусульманскую культуру под одной обложкой, в котором раскрыты произведения, представляющие всю традицию арабо-мусульманской философии от ее зарождения до настоящего времени можно констатировать, что в развитии арабо-мусульманской культуры обычно выделяют четыре этапа: 1) доисламский, который для арабов был

периодом джахилии (полтора-два века до возникновения ислама), 2) классический (VII–XIII вв.), который часто называют также исламским; 3) период застоя (XIV–XIX вв.), или период «закрытия дверей иджитхада», традиционалистский этап; 4) современный (после 2-й пол. XIX в.), который был открыт движениями «реформаторства» (ислаḥ) и «возрождения» (нахда) [10: 9–10].

Примечателен тот факт, что развитие арабо-мусульманской культуры связано с развитием религии ислам, но она не ограничивается им ни по существу, ни хронологически. Данная культура немыслима без арабского доисламского наследия (период джахилия [1: 30]), также она включает в себя элементы иных религий, а на современном этапе характеризуется сужением роли религии и вторжением западных цивилизационных образцов. Название «арабо-мусульманская культура» следует понимать как указание, с одной стороны, на системообразующую роль арабского языка и культуры, в том числе доисламской, и с другой, на роль народов обширного исламского мира и их культурного наследия. Территориальной, религиозной и политической основой арабо-мусульманской культуры стала Аравия, которая оказалась дельтой в плане экспансии арабо-мусульманского наследия, посредством распространения которого культура достигла своего апогея в IX–XII веках. Можно сказать, что арабо-мусульманская культура, как следует из самого словосочетания, несет на себе печать ислама и арабизма с его духом свободы и терпимости, который сохранялся в эпоху арабской гегемонии в арабо-мусульманском обществе и его государстве – халифате. Однако в нынешний период, не смотря на сокращение территориальных единств в отличие от средних веков, арабо-мусульманская культура смогла сохранить идейно-эстетические палитры за пределами Лиги арабских государств. А первоначальное использование понятия как такового встречается в более поздних источниках. Так как для целостного представления синкретической арабо-мусульманской культуры понадобилось аж более тысячи лет, чтобы дать полноценное определение по существу и вывести эти хронологические и культурологические рамки для научной общности.

Анализ источников. Итак, впервые термин арабо-мусульманская культура был использован историками в источниках нового времени. В.В. Бартольд в следующем произведении: «Восток в мусульманскую эпоху продолжил культурную работу, прерванную в греко-римском мире, и в течение нескольких веков занимал в культурном отношении первое место. Эта культура и представляет собой так называемую арабо-мусульманскую культуру, началом которого является появление и распространение религии мусульман» [2: 3]. Примечателен тот факт, что в исламских энциклопедических словарях и пособиях невозможно найти аналогичное точное определение к данному понятию, но схожие

понятие, либо приближённые разъяснения к термину не исключены [1; 3; 4: 260, 7: 58; 8: 238, 11: 90–93; 12: 688, 14: 370; 15].

Не удивительно, что полное, но не полноценное определение арабо-мусульманской культуры впервые удалось собрать в виде единого пособия российским исламоведом Смирновым А.В., что позволяет нам создать целую картину философии арабо-мусульманской культуры. Не полноценное объясняется тем, что наука стабильно развивается и модернизированные взгляды, в свою очередь, прибавляясь общественностью постепенно становится достоянием общества. Арабо-мусульманская культурная традиция подчинила, исламизировала и ассимилировала новые для арабов народы под свою сущность и до сегодняшнего дня перевоплощает синкретические арабское и мусульманское культур воедино, тем самым добавляя новшества, взятые из корней новых либо приближенных цивилизаций.

Быстрыми темпами арабо-мусульманская традиция подчиняла себе завоёванные страны и народы, большая часть которых (включая и древние центры мировой цивилизации) была не только исламизирована, но и ассимилирована арабами. Образно говоря, эта волна за короткий срок захлестнула огромное количество и соседних с Аравией, и отдалённых от неё стран и практически растворила в себе многие обитавшие там этносы, подчас имевшие собственные древние традиции.

В средневековой арабо-мусульманской цивилизации, как подчеркивает американский ориенталист Роузентал Френсис в работе «Торжество знания», «знание» приобрело такую значимость, которой нет равных в других цивилизациях. «Знание», о котором идет речь, – и светское, и религиозное, однако его важное место в системе ценностей средневекового мусульманского общества свидетельствует по крайней мере о том, что в этом обществе было достаточно много образованных людей. Они исчислялись сотнями тысяч, что доказывает даже малая часть дошедших до нас рукописей, обогащавшие культурное наследие арабо-мусульманского мира [9: 375].

Целесообразно полагать, что культурные и цивилизационные особенности арабо-мусульманского мира следует рассматривать не в контексте дихотомий, а с учётом их взаимосвязи и взаимовыгодной обоюдности. Следовательно, необходимо разрешить вопрос, каким образом соотнести в философско-ценностном измерении арабо-мусульманскую культуру, открытую к взаимодействию с другими культурами, и современную исламскую культуру, которая, если и не противостоит, то, похоже, не вполне готова к межкультурному диалогу современности.

Выводы и рекомендации. В итоге можно констатировать, что даже в новейшем периоде истории и историографии арабо-мусульманской культурной эпистемы не даны полноценные определения данному

термину. Можно смело заявить, что данный термин в новое время только начал присваиваться и применяться как таковой с середины XIX века. Все больше интеллектуалов в мире хотят знать, как релевантно определить этот вопрос и требуют более ясного и обоснованного решения. Это связано с тем, что веками существовали конфликты между разными народами, которые так и не смогли найти разумный и гуманный выход из ситуации. В статье доказано, что арабо-мусульманский культурный феномен берёт истоки даже в доисламскую эпоху, выявлены более ранние и поздние источники, рассматриваемые исламоведами, а также дана полная характеристика арабо-мусульманской культуры в терминологическом смысле этого слова, результаты которого могут быть применены как в эмпирическом, так и в теоретическом исламоведении и историографии ислама.

Использованная литература

1. Ализаде А. А. Джахилийя // Исламский энциклопедический словарь. – Москва: Ансар, 2007.
2. Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства. –Москва, 1992.
3. Бартольд В. В. Мусульманский мир. – Петербург, 1922.
4. Басилов В. Н., Ложаснова Б. Р. Ислам и народная культура. – Институт этнологии и антропологии РАН, 1998.
5. Жуков Е.М. Всемирная история. В 10 т., Т. 4. – Москва, 1957.
6. Кирабаев Н.С. Понятие и проблемы классической арабо-мусульманской философии. // Вестник РУДН. Серия Философия. № 4, 2011.
7. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 5. – Москва–Ленинград, 1955.
8. Мухаммад Ф. Р. Исламская культура. – Андалус, 2005.
9. Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. – Москва: Наука, 1978.
10. Смирнов А.В. История арабо-мусульманской философии: Учебник и Антология. – Москва, 2020.
11. Фильштинский И.М. Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры (VII-XII века). – Москва, 1971.
12. Gibb H.A., Lewis B. The Encyclopedia of Islam. // Volume-5. – Leiden: Brill, 1986.
13. Mantran R. Great Dates in Islamic History. – New York, 1996.
14. Michael C. Studies in the Origins of Early Islamic Culture and Tradition. – Taylor&Francis, 2004.
15. Werner E., Steinbach U. Islam in the World Today: A Handbook of Politics, Religion, Culture, and Society. – Cornell University Press, 2010.

**«KIFAYATU-N-NAHV FI ILMI-L-E'RĀB» ASARIDA QUR'ONI KARIM
OYATLARI VA HADISLAR TAHLILI**

**ANALYSIS OF THE VERSES OF THE HOLY QUR'AN AND HADITHS IN
THE WORK «KIFAYATU-N-NAHV FI ILMI-L-E'RĀB»**

Abstract. *The Holy Qur'an played a significant role in the development of Arabic grammar, as it served as the primary source of the Arabic literary language. The Holy Qur'an laid the foundation for the Arabic literary language, prompting scholars to begin creating works on Arabic grammar. Notably, grammarians extensively utilized the text and verses of the Holy Qur'an to substantiate and validate grammatical rules.*

Ziya ad-din Makkiy Khorazmiy's «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb», the work we are studying, was written in the spirit of that era. Like other grammarians, he relied heavily on the Holy Qur'an as the primary source for establishing or refuting grammatical rules. The author cites evidence from the Holy Qur'an in 250 instances throughout his work. In substantiating rules with the Holy Qur'an, he divided them into two categories: (1) substantiating rules with the complete text or small verses of the Holy Qur'an; (2) substantiating rules with the recitations of the Holy Qur'an.

In addition to the verses of the Holy Qur'an, the author also utilized Hadith to elucidate the grammatical characteristics of certain important topics. Hadith is used in eleven instances in «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb». The verses of the Holy Qur'an and Hadith appear throughout various topics, covering a wide range of grammatical rules.

This article analyzes the Qur'anic verses used to clarify controversial rules regarding case endings of words, subject-predicate relations, verb-predicate relations, non-matching attributes, apposition, and relative pronouns. Unlike the verses, Hadith appears in specific sections of the book, addressing topics such as objects, vocatives, non-matching attributes, exceptions, and nouns with verbal meanings. The author applies Hadith consistently, without regard to the complexity or simplicity of the Hadith, when substantiating rules.

Key words: *Case changes with actions and letters, Subject and predicate relations, Verb predicate relations, Unmatched qualifier, Explanatory, Relative pronoun complement, Address, vocative.*

Bilamizki, 632-yil Qur'oni karim oyatlari matni to'la mukammal bo'ldi. Abu Bakr Siddiq r.a xalifaligi davrida, ya'ni hijriy 11-13-yillari Qur'oni karim Zayd ibn Sobit tamonidan o'ram-o'ram terilarga ko'chirildi. Keyinchalik hijriy

¹¹ Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti.
E-mail: davlatboymansur@gmail.com.

25-yil sahobalar nazarotida Qur'oni karim qayta ko'chirilib, teri sahifalarining ikki tarafiga ham matn yozilib, barcha sahifalar muqova orasiga olindi va «*Mus'hafi Usmon*» deb atalib, uning ko'chirilgan nusxalari islom yurtlariga jo'natiladi. Keyinchalik arab bo'lmagan xalqlar orasida Qur'oni karimning ba'zi oyatlari xato o'qilgani sababli Hazrati Aliy o'sha davrning olimlaridan Abul Asvad Dualiyga Qur'oni karimni to'g'ri o'qib, to'g'ri tushunishlariga yordam beradigan qoida va yo'riqlar majmuasini tuzishni topshirdi. Olim bu ishni amalga oshirib nahv ilmining asoschisiga aylandi. Keyinchalik Qur'oni Karim zeru zabarlar bilan xattotlar tamonidan katta miqdorda nusxalar ko'chirila boshlandi. Kitob shakliga keltirilgach, islom yurtlarida tarqalgandan keyin, Qur'oni karim arab adabiy tiliga asos bo'lib xizmat qildi. Olimlar tamonidan arab tili grammatikasiga oid asarlar yaratila boshlandi. Muhimi, nahvshunoslar grammatik qoidalarni asoslab ularni dalillashda Qur'oni karim matnidani va oyatlardan keng foydalandi. Chunki Qur'oni karim arab va ajam xalqlari ichida keng tarqalib, o'sha davrning asosiy muqaddas kitobiga aylanib ulgurgan edi. Biz tadqiq qilyotgan Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb*» asari o'sha davr ruhi asosida yozilgan bo'lib, nahv ilmining barcha xususiyatlarini yoritib bergan. Olim o'z asarini yozishda va grammatik qoidalarni tasdiqlashda o'zidan oldingi nahvshunoslarning uslublariga xilof qilmagan. Faqat ba'zi o'rinlarda va dalillarning sonida grammatik qoidalarni ifoda qilishda o'z fikrlariga suyangan. Nahvshunoslar odatidek birinchi o'rinda grammatik qoidalarni asoslashda yoki inkor qilishda bosh manba sifatida Qur'oni karimdan keng foydalangan. Musannif o'z asarida 250 o'rinda Qur'oni karimdan dalillar keltirgan. Qur'oni karim bilan qoidalarni isbotlashda uni ikki qismga bo'lgan: (1) Qur'oni karimning to'liq matni yoki kichik oyatlar bilan qoidalarni isbotlash; (2) Qur'oni karimning qirotlari bilan asoslash.

Quyida Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb*» asarida qaysi o'rinlarda Qur'oni karim oyatlariga murojat qilganligini ko'rib chiqamiz.

Kitobning nomi bilan bog'liq bo'lgan e'rob bobidan boshlaydigan bo'lsak, muallif so'zlarning kelishigi harakatlar va harflar bilan o'zgarishini ta'kidlaydi. Harakatlar bilan o'zgarishini qisqa tushuntirib harflar bilan o'zgarishini quyidagicha sharhlaydi: *الاختلاف بالحروف في ثلاثة مواضع: أحدها: الأسماء الستة هي: أبوه، و أخوه، و حموه، و هنوه، و فوه، و ذومال. إذا كانت مضافة إلى غير ياء المتكلم.* Uchta o'rinda so'zlarning e'robi harflar bilan o'zgaradi. Ulardan biri oltita so'z. Bu so'zlar birinchi shaxs birlik olmashidan boshqasiga izofa bo'lsa quyidagicha bo'ladi: *uning otasi, uning qaynotasi, uning akasi, uning azosi, uning og'zi va mol egasi* [1: 9b]. Bu so'zlarning uchta kelishikda harflar bilan o'zgarishiga Qur'ondan quyidagi dalillarni keltirgan.

كان أبوهما صالحا «U ikkisining otasi solih edi» [Kahf: 72]. Ushbu oyatda bosh kelishik, *وجاءوا أباهم عشاء ييكون* «Ular otalarininng oldiga yig'lab keldi» [Yusuf: 16]; bu yerda tushim kelishigi, *إذ قال يوسف لأبيه* «Yusuf otasiga

Olim taqdim qilgan grammatik qoidalarni avval oddiy gaplar bilan, keyin oyatlar bilan tasdiqlagan. «*Mufasssal*», «*Unmuzaj*» va «*Kofiya*» asarlarida bu harakatlar bilan kelishikda oʻzgaradigan oltita ismga Qurʼondan misollar keltirilmagan. «*Shavahidi Qurʼon*» kitobida bu ismlar beshta ekanligini taʼkidlab, quydagi oyatlarni keltiradi: إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِمَّا نَحْنُ عَصْبَةٌ * إن أبانا ففى ضلال مبين * «Oʻshanda ular aytishdi: Yusuf va uning ukasi otamizga bizdan koʻra mahbubroq, holbuki, biz koʻpchilikmiz. Otamiz ochiq-oydin adashuvda» [Yusuf: 8].

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy e'rob mavzusini davom ettirib, ismlarni uch kelishikda turlanishiga monelik qiluvchi sabablarni to'qqiz turga bo'ladi. Ulardan birini الجمع «siniq ko'plikdagi ismlar» deb, quydagi qoidani keltiradi: إن كان آخر الحرفين ياءً حذفها في الرفع و الجر و نوبت الاسم.. «siniq ko'plikdagi ismlarning oxiri ياء bo'lsa, uni bosh va qaratqich kelishigida tanvinga o'zgartirasani» [1: 18a]. Bu o'zgarishni isbotlash uchun Qur'ondan oyatlar keltiradi: *من فوقهم غواش «ustlariga choyshablar bor» [A'rof: 41]. Bu oyatda غواش «choyshablar» so'zi bosh va qaratqich kelishigida tanvin kasraga tugagan. Tushim kelishigida qanday o'zgarishiga dalil sifatida quyidagi oyatni keltiradi: *جعلنا رواسي «Biz unda yuksak tog'larni qildik» [Mursalat: 27]. Bu oyatda رواسي «tog'larni» so'zi tanvin fatha o'rniga fatha bilan tushim kelishigida kelgan. «Qatru-n-Nada» kitobida illatli harflarsiz bo'lgan siniq ko'plikdagi ismlarga oyatlardan dalillar keltiradi [3: 63]. *يعملون له ما يشاء من محاريب و تماثيل. «Ular unga mehroblar va haykallardan xohlaganini qilib berishar edi» [Saba':13]. Ibn Hishom bu oyat bilan ko'rinishi tushim kelishigida ma'nosi qaratqich kelishigida kelgan ismlarni ikki kelishikli ismlar ekanligini dalillaydi. Misollardan ko'rinish turibdiki Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy ko'p tafsilotga kirishmay, oxiri ياء -ga tugagan ko'plikdagi ismlarga oyatlardan misollar keltirib, boshqasini tark qilgan. Chunki o'quvchi bu qiyinroq qoidani tushunsa, boshqasini misollarsiz o'zlashtira oladi.

293

yashiringanligini ta'kidlaydi. Shunda jumlaning davomi «Kishilar uni poklab yod etadi» ko'rinishida bo'ladi. Shu oyatni «Mufasssal» kitobida ham xuddi shu uslubda taqdim qilingan. Lekin Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy boshqa uzun oyat bilan ham bu qoidani dalillaydi.

Foil mavzusiga uzviy bog'liq bo'lgan muftado va xabar mavzusi doim foil bobidan keyin keladi. Chunki ikkala mavzu bosh kelishikdagi ismlar qismida o'rganiladi. Alloma muftado bobida birinchi faslni qoida va uning dalili oyat bilan boshlaydi: من حق المبتدأ أن يكون معرفة و قد يجيء نكرة إذا كان في الكلام نوع فائدة *لعبد مؤمن خير من *عبد «Muftadoning sharti aniq holatda bo'lishidir. Ba'zida gapda fikrni ifodalashning biror turi bo'lsa, noaniq holatda keladi» [1: 23a]. *مشارك «Mo'min qul mushrikdan yaxshidir» [Baqara:221]. Olim bu oyatda «qul» noaniq holatdagi so'zini muftado, مؤمن «mo'min» so'zi uning moslashgan aniqlovchisi, خير «yaxshi» so'zi muftadoning xabari deb grammatik tahlil qiladi.

«Sharhi Tas'hil» kitobida ham bu oyat keltirilib, quyidagicha tushuntirilgan: قد ينكران بشرط الفائدة «ba'zi holatlarda muftado va xabar ikkalasi ham biror ifodaning sharti bilan noaniq holatda keladi» [4: 289] deb, oyatni muftado va xabarning noaniq holatda kelishiga isbot sifatida keltirgan. Farqli jihati Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy muftadoning har bir turini alohida sharhlaydi. Bu mavzuni to'liq bayon qilgandan keyin, xabarni tushuntirishga o'tadi. Biror qoidaga dalil keltirilsa, uni grammatik tahlil qiladi.

Muftado mavzusining sharhidan keyin xabar mavzusi keladi. Olim unda xabarning gapdagi xususiyatlarini bayon qilar ekan, quyidagi qoidani keltiradi: يجوز تقديم الخبر على المبتدأ «Xabar muftadodan oldin kelishi ham mumkin» [1: 28a]. Alloma bu qoidaga misol sifatida mazkur oyatni keltiradi: *سواء محياهم و مماتهم «Ularning hayotlari ham, mamotlari ham barobar». Bu oyatda سواء «barobar» so'zi xabar bo'lib, muftadodan oldin kelgan [Josiya: 21]. Muallif bu mavzuni davom ettirib, keyingi qoidalarni zikr qilib, muftado yoki xabarning gapda tushib qolishini bayon qiladi: *يجوز حذف أحدهما عند الدلالة «Muftado yoki xabar gapda unga dalolat qiladigan so'z bo'lsa, tushib qolishi mumkin» deb oyatni keltiradi [1: 29a]: *متاع قليل «ozgina mato» [Oli Imron: 197]. Alloma bu oyatda ذلك «anavu» ko'rsatish olmoshi tushib qolgan bo'lib, u muftado ekanligini ta'kidlaydi. Keyingi oyat ham shunga o'xshash: *أفأنبيكم بشر من ذلكم النار «Buningizdan ham yomonroq narsaning xabarini beraymi? Do'zahdir» [Haj: 72]. Musannif bu oyatda muftado tushib qolganligini bayon qiladi. Muftado هي «u» kishilik olmoshi xisoblanadi. Jumla muftado bilan tarjima qilinganda; u do'zahdir, degan ma'noni ifoda qiladi. Oxirgi oyat quyidagicha: *صبر جميل «chiroyli sabr» [Yusuf:18]. Alloma oyatdagi tushirib qoldirilgan so'zni quyidagicha sharhlaydi: يحتمل أمرين إما أن يكون المبتدأ محذوفاً بالتقدير: صبر جميل أجمل Bu oyatda ikki hil qarash bor. Birinchi: muftado tushib qolgan bo'lishi mumkin. Shunda jumla: «ishim chiroyli sabrdir» ko'rinishida bo'ladi. Ikkinchi: xabar tushib qolgan bo'lishi mumkin. Jumla quyidagicha bo'ladi: «Chiroyli sabr eng yaxshisidir».

Mahmud Zamaxshariyning «*Mufasssal*» [11: 51] va «*Unmuzaj*» [12: 23] asarida ham ega va kesimning tushib qolishi qoidasiga mazkur oyatni misol qilib keltirilgan. Biroq «*Unmuzaj*»da tushirib qoldirilgan soʻz zikr qilinmagan. Ibn Yaish oyatdagi tushirib qoldirilgan xabarni أجمل من غيره أو عندي «Undan boshqasidan yaxshiroq, menda bor» [1: 115] soʻzlari ekanligini taʼkidlaydi. Shunda jumlaning toʻliq maʼnosi: «Chiroyli sabr undan boshqasidan yaxshiroq yoki menda chiroyli sabr bor» koʻrinishida boʻladi.

«*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-eʼrāb*» asaridagi muftado va xabarning tushib qolish qoidasi oyatlar bilan dalillashda oʻzgacha uslubdan foydalangan. Avval ikkita soʻzdan iborat oyat bilan koʻrsatish olmoshi muftadoning tushib qolishini bayon qiladi. Keyingi oyatda kishilik olmoshi muftadoning tushib qolishi qoidasini yoritadi. Bu oyat birinchisidan uzun boʻlib, oldingi oʻxshashlikni takrorlamaydi, yaʼni olim soʻroq gapli oyatni tanlash bilan va u yerdagi doʻzah zikri bilan oʻrganuvchining diqqatini jalb qilishga harakat qilgan. Oxirgi oyatda umumiy muftado yoki xabarning tushib qolish qonuniyatini asoslaydi. Koʻp nahv kitoblarida oxirgi oyat zikr qilingan. Lekin uni mazkur qoidaga umumiy isbot sifatida keltirilgan. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy esa qoidaga uzviylik asosida alohida-alohida oyatlardan dalillar keltirgan.

Arab tilida qaratqich kelishigidagi ismlar izofa-moslashmagan aniqlovchi mavzusidan boshlanadi. Alloma izofa mavzusini yoritar ekan, izofani ikki turga المعنوية هي التي تفيد تعريفاً فى «*maʼnaviy*»ga boʻladi. لفظي «*lafziy*» va المعنوية هي التي تفيد تعريفاً فى «*maʼnaviy*»ga boʻladi. المضاف او تخصيصاً «*Maʼnaviy izofa aniqlashtirish xoslik, tegishlilik maʼnolarini ifoda qiladi*» [1:73b]. Maʼnaviy izofaga oddiy birikmalarni misol qilib keltirib, quyidagi oyat bilan qoidani mustahkamlaydi: *أرض الله واسعة* «*Allohning yeri keng*» [Zumar:10]. Bu yerda أرض الله soʻzi izofa birikmasi boʻlib kelyapti.

Alloma lafziy izofani quyidagicha tushuntiradi: الإضافة اللفظية: هي التي توجد «*lafziy izofa soʻzni*» صورته لأجل التخفيف و المعنى على الإنفصال و هي إضافة الفاعل إلى مفعوله. tilga yengillatish uchun qoʻllanadi va u foilning oʻz mafʼuliga izofa boʻlishidir. Bunda ot va sifat bir-biriga izofa boʻladi» deb, unga oyatdan dalil keltiradi: *هديا بالغ الكعبة* «*U Kaʼbaga yetib borguvchi hadya boʻlib*» [Maida: 95]. Bu oyatda الكعبة «*Kaʼba*» soʻzi ot boʻlib بالغ «*yetib borguvchi*» sifatga izofa boʻlyapti. Olim izofa mavzusida ham oʻzgacha uslubda ishlaydi. Boshqa nahvshunoslardan farqli ravishda المعنوي «*maʼnaviy*» izofani الحقيقية «*haqiqiy*» إضافة اسم الفاعل إلى المفعول إنما تكون غير حقيقية إذا أريد به الحال أو , إضافة اسم الفاعل إلى المفعول إنما تكون غير حقيقية إذا أريد به الزمان الماضى أو زمان مستمر غير معين فإن الإضافة تكون حقيقية (sintaktik vazifa bajaruvchisi) yoki mafʼul (sintaktik vazifa oʻtalgan) bilan izofa boʻlib, hozirgi yoki kelasi zamonga dalolat qilsa, haqiqiy boʻlmagan izofa boʻladi. Agar oʻtgan zamon yoki muayyan vaqt belgilanmagan davom etuvchi zamon iroda qilinsa, haqiqiy izofa boʻladi» deb, oyatlardan dalillar keltiradi. *الحمد لله فاطر السموات و الأرض* «*Hamdu sano osmonlar va yerni yaratguvchi*

Alloh uchundir» [Fotir: 1]. Alloma bu oyatni quyidagicha tahlil qiladi: فاطر «osmonlar va yerni yaratguvchi» o'tgan zamonga dalolat qilib, haqiqiy izofa xisoblanadi. Bu birikma Alloh so'ziga sifat bo'lib kelyapti. Muallif bu qoidalarini mufassal tushuntirish uchun yana oyatlardan misollar keltirishda davom etadi: *غافر الذنب و قابل التوبة شديد العقاب* «gunohni mag'firat qiluvchi, tavbani qabul qiluvchi, azobi qattiq Zotdir» [G'ofur: 3]. Olim غافر «mag'firat qiluvchi» so'zida muayyan zamon iroda qilinmaganligi sababli, bu izofa haqiqiy izofa xisoblanadi, deydi. Qolganlari Alloh so'ziga sifat bo'lib kelgan. Ularning boshqa ko'rinishlari deb, yana Qur'ondan oyatlar keltirilgan: *مالك يوم الدين* «Din — jazo kunining egasi» [Fatiha: 3]. Bu oyatdagi birikma ham Alloh so'ziga sifat bo'lyapti. *الحمد لله رب العالمين* «Hamdu sano olamlarning Parvardigori bo'lmish Alloh uchundir» [Fatiha:1]. Bu oyatda ham «olamlarning Parvardigori» so'zi Alloh so'ziga sifat bo'lyapdi. Alloma haqiqiy izofa qoidasini tushuntirishda to'rtta oyatdan foydalanadi. Bu boshqa qoidalarini tushuntirishdagi oyatlarning berilishidan nisbatan ko'proq. Chunki o'rganuvchi bu qoidalarini yaxshi bilmasa, misollarda keltirilgan birikmalarga haqiqiy izofa nuqtai nazardan e'roblarini qo'ymasa, Allohning sifatlarini tarjima qilishda yoki fahmlashda xatoga yo'l qo'yishi mumkin. Bundan tashqari, arab tilida sifat sifatlanmish kelishigida bo'ladi. Misollarning Qur'ni karimning barcha musulmon ahlining ongu shuurida bo'lgan fotiha surasidan olinishi qoidani eslab qolishni yanada osonlashtiradi. Olimning bir oyatni ikki o'rinda qo'llaganining ham guvohi bo'ldik.

Biz oldingi qoidada Moida surasining 95- oyati keltirilganligini ko'rgan edik. Haqiqiy izofaning oxirida bu oyatni yana uchratishimiz mumkin: *هديا بالغ* «U Ka'baga yetib borguvchi hadya bo'lib» [Maida: 95]. Bu oyatni keltirar ekan, uni quyidagicha ko'rib chiqadi: لما كان معنى قوله تعالى: أي: يبلغ الكعبة، كانت «Bu oyatdagi الكعبة بالغ Ka'baga yetib borguvchi» so'zi «Ka'baga yetib boradi» ma'nosida bo'lsa, haqiqiy bo'lmagan izofa bo'ladi. Hamda بالغ «yetib borguvchi» so'zi noaniq otga sifat bo'lyapti» [1: 76a].

Doktor Muhammad Ahmad bu oyatdagi dalilning mavzusini quyidagicha tushuntiradi. (بالغ) حيث جاءت الصفة مضافة و الموصوف نكرة. و إنما جاز ذلك لأن الإضافة غير (بالغ) «yetib boruvchi» sifat muzof bo'lib kelgan va sifatlanmish noaniq holatdagi ot. Bu qoida joizdir. Chunki bu gapdagi moslashmagan aniqlovchi haqiqiy bo'lmagan izofadir. Tilga engillatish uchun izofa qilingan. Asli shakli بالغ bo'lib, izofa sababidan 'nun' tushirib qoldirilgan» [13: 116]. Alloma bu oyatni tanlashining sababi bu oyat haqiqiy izofa bo'lmagan izofaning ikki shartiga ham mos keladi. Ikkita qoidaga bitta oyat bilan misol keltirishga erishgan. Buning tasdig'ini «al-Haava» nomli tafsir kitobida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, unda shunday deyiladi. *وذلك إذا كان المضاف اسم فاعل أو اسم مفعول أو صفة مشبهة وكل ما يشبه الفعل المضارع أي أنه يدل على الحال * agar muzof aniq nisbat sifatdosh, majhul nisbat sifatdosh, haqiqiy sifat va hozirgi kelasi zamon fe'lining ma'nosidagi ism bo'lsa bu birikma

xozirgi va kelasi zamonga dalolat qiladi» deb, mazkur oyatni misol qilib keltiradi.[5: 4643].

Biz izofa mavzusida izofa birikmasining ot sifat ko‘rinishida kelishini ko‘rdik. Endi shu mavzuning davomi o‘laroq tobening turlaridan biri xisoblangan sifat mavzusiga etibor beradigan bo‘lsak olim quydagi malumotlarni taqdim qiladi.. يترك الموصوف و تقام الصفة مقامه إذا كان أمره يغنى عن ذكره. « gapda sifat sifatlanmishning vazifasini bajarib uni zikr qilishdan behojat qilsa sifatlanmish ot tushib qoladi. Sifat uning o‘rnini egallaydi» [1: 88a]. Alloma bu qoidani tasdiqlashga oddiy jummalarni keltirmasdan to‘g‘ridan to‘g‘ri oyatdan dalil keltiradi; و عندهم قاصرات* الطرف عين* «ularning oldilarida ko‘zlarini tiyguvchi ko‘zlar bor» [Soffot: 48]. Bu oyatda نساء «ayollar» so‘zi tushib qolgan bo‘lib uning vazifasini ayol jinsidagi قاصرات «ko‘zlarini tiyguvchilar» sifati bajaryapti. Shunda jumlaning to‘liq ko‘rinishi; ularning oldilarida ko‘zlarini tiyguvchi ayollar bor-shaklida bo‘ladi. Qosim bin Huasyn Xorazmiy bu oyatning ma‘nosini boshqa shaklda bayon qiladi. أن قاصرات الطرف عين لا يكن إلا «ko‘zni tiyguvchilar so‘zi hurlar va ularning o‘xshashlaridan boshqa narsa bo‘lmaydi» [6: 107] deb, ta’kid bilan keltiradi. Ibn Yaish ham ko‘zni tiyguvchilardan murod hurlar ekanligini ta’kidlaydi. [1: 382]. Ammo Mahmud Zamaxshariy Rahmon surasining 56-oyatidagi قاصرات الطرف «ko‘zni tiyguvchilar» birikmasining sharhida النساء «ayollar» so‘zini qo‘llaydi [8: 6,17]. Ziyoviddin Makkiy Xorazmiyning ustozlaridan bo‘lgan Imom Nasafiy ham bu oyatni Zamaxshariy kabi sharhlagan [7: 3, 417]. Ikki buyuk olimning shogirdi bo‘lib ularning qarashlariga ergashishi tabiiy holat bo‘lib, alloma qoidalarni oyatlar misolida ko‘rib chiqqanida nahvshunoslarning uslubidan og‘ishmagan holatda mufassir ulamolarning ham fikrlarini o‘z asariga kiritgan.

Sifat bobidan keyin olim باب البذل «izohlovchi bobini» keltiradi. Chunki sifat va izohlovchi bir biriga o‘xshash bo‘lib bitta mavzu tobelar mavzusida o‘rganiladi. Izohlovchi mavzusi murakkab mavzu bo‘lib izohlovchi izohlanmishning kelishigida bo‘lib turli xil ko‘rinishda bo‘ladi. Alloma izohlovchi mavzusini to‘g‘ri uning turlaridan boshlaydi. البذل على أربعة أضرب: أحدها «بذل الكل من الكل» izohlovchi to‘rt turga bo‘linadi; 1. Butunni ifodalovchi badal» [1: 90b]. Butunni ifodallovchi badalga misol qilib mazkur oyatni keltiradi. * «Bizni to‘g‘ri yo‘lga hidoyat qil. O‘zing nemat berganlarning yo‘liga» [Fotiha: 6-7]. Alloma bu oyatdagi صراط «to‘g‘ri yo‘lga» oyatini izohlab beryapdi, deydi. Badalning bu turini yoritishda bitta oyat bilan cheklangan. Badalning ikkinchi turiga oyatlardan birorta misol keltirilmagan. Uchunchi badalni الإشتمال «qamrovni ifoda qiluvchi badal», deb ataydi. Bu izohlovchiga misol sifatida ba’zi jummalarni keltirib Qur’on oyatlariga o‘tadi. * «Uhdud egalariga la’nat bo‘lsin. U yo‘qilg‘isi ko‘p olovdir» [Buruji:4-5]. Oyatdagi qamrovchi badalni quydagicha ko‘rsatadi. «Uhdud» so‘zini الأخدود «olov» النار «olov»

shaklining oxiridagi «nun» harfi tushib qoladi». Qur'oni Karimdan misol: *و خضتم كالذي خاضوا* [Tavba: 69]. Oyatdagi nisbiy olmoshida ko'plikka dalolat qilib «nun» tushib qoldirilgan. To'liq ko'rinishi (الذين) shaklida bo'ladi. Bu oyatni Yunus, Al-Farro va Ibn Moliklar masdar ish harakat ma'nosini bergan. Bunda أي كخوضهم الذي nisbiy olmoshi tushirib qoldirilib tarjima qilinadi- ularning sho'ng'ishi kabi ma'nosida bo'ladi. Ko'pchilik ulamolar buni rad qilib, ko'plik nisbiy olmosh ma'nosida tavil qiladi [14:285]. «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb» asarida bu oyatning sharhida ko'pchilik ulamolarning qarashlariga ergashkanligini ko'rishimiz mumkin. Nisbiy olmoshning ayol jinsiga dalolat qiluvchi alohida shakli bo'lib, u ham kelishiklarda o'zgaradi. و (التي) في المؤنث، و (اللتان) لمثناه و (اللاتي و اللاتي و اللواتي و اللاتي و اللاتي) لجمعوه: «اللاتي يأتين الفاحشة» [1: 107a]. Qur'oni Karimdan misol: *و اللاتي يأتين الفاحشة* [Niso: 15]. اللاتي nisbiy olmoshi ko'plikdagi muannas jinsga dalolat qiladi. Nisbiy olmoshning boshqa shakllarini ham bo'lib ular turli hil ko'rinishda keladi. منها: الألف و اللام «lam» va «alif» ma'nosidagi «nisbiy olmoshning yana bir turi الذي بمعنى: الذي، harfidir» Qur'oni Karimdan misol: *إن المصدقين و المصدقات* [Hadid:18]. Alloma bu oyatni quydagicha tushuntiradi. إن الذين اصدقوا و اللاتي اصدقن و لهذا عطف عليه الفعل. sadaqa qiladigan erkaklar va sadaqa qiladigan ayollar- ma'nosida bo'lib, gapda ikki jumla teng bog'lovchidir». Bu oyatda aniq nisbat sifatdosh nisbiy olmosh va fe'l bilan aniqlovchi ergash gapga aylantirildi. منها: (ما) و من بمعنى الذي، «nisbiy olmoshning keyingi turlari الذي ma'nosidagi ما harflaridir». Qur'oni Karimdan misol: *لا أعبد ما تعبدون* [Kofirun:2]. Bu oyat ma'nosidagi ما ga misol bo'lyapti. «Shukur qilganlarni shunday mukofotlaymiz» [Qamar: 35]. Bu oyat ma'nosidagi من ga misol bo'lyapti.

«Sendan nimani infoq qilishni so'rarlar» [Baqara: 219]. Bu oyat ma'nosidagi ذا ga misol bo'lyapti. Oyatdagi savolning javobi haqida olim ikki hil qarashni ilgari suradi. 1. bu shaklda javobi bosh kelishikda bo'ladi العفوذا. 2. agar ماذا so'roq olmosh ma'nosida bo'lsa javob tushim kelishigida bo'ladi العفوذا. 3. ning الذي ma'nosini Sibavayh tasdiqlamagan bo'lsa ham shaklini qobul qilgan. Zamaxshariy esa ikki hil ma'noda tahlil qiladi bu esa Ziyoviddin Makkiy Xorazmiyning qarashlari bilan bir hil. Ko'rib turganimizdek, «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb» asarida berilgan barcha tahlillar boshqa asarlar bilan qiyosan bajarilgan.

«kimsa kabi» ma'nosida. كمن barcha ko'rinishlarda أي و أي (من) في وجوها. عرفت أيهم أفضل، وهي في هذا الوجه مبنية على. Alloma bu qoidani quydagicha tahlil qiladi. الضم عند سيبويه إذا جاءت صلتها ناقصة كما رأيت؛ لأن التقدير: أيهم هو أفضل، avzal ekanligini bildim. Ko'rganimiz, bu jumlada uning nisbiy olmoshi noqis bo'lganida Sibavayh nazdida bosh kelishikda o'zgaras bo'ladi. Jumlaning asl ko'rinishi; الضم عند سيبويه إذا جاءت صلتها ناقصة كما رأيت؛ لأن التقدير: أيهم هو أفضل، «ularning qay biri u eng avzal» ma'nosida bo'ladi [1:

110b]. Qur'oni karimdan misol: * ثَم لَنْزَعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا *
«So'g'ra har bir guruhdan qay bir kimsa Rohmanga qattiqroq osiy bo'lgan bo'lsa, (o'shani) sug'urib olurmiz» [Maryam: 69]. Alloma bu oyatni qoidalarining umumiy yoritilishidan kelib chiqib sharh qilmagan. Anbariy bu oyatda quydagi tavilni ilgari suradi, فحذف المبتدأ في هذه المواضع، أي هو أشد، «so'z tartibi: u qattiqroq-shaklida bo'lib، هو، egasi tushib qolgan» [9: 383]. «Kofiya»ning sharhida ham bu fikrni qo'llaydi. Anbariy so'zini davom ettirib, shunday deydi. Nahvshunoslar bu turdagi so'zning kelishigida ixtilof qilishgan Sibavayh bosh kelishikka o'zgaras degan. Chunki aniqlavchi ergash gapda ega tushub qolganda jumla noqis bo'lib harakati o'zgaras bo'ladi. Ziyoviddin Makkiy Xorazmiy bu oyatni tahlil qilmasa ham qoidani unga moslab bergan va nahvshunoslar orasidagi eng afzal ko'rilgan fikrga ergashgan. Allomaning fikrlarini dalillashda ularni isbotlashda eng muhimi qoidalaridagi chigalliklarni yechishda Qur'oni karim oyatlaridan yuksak uslub bilan foydalangan. Ko'rib chiqqanimiz kabi ba'zi mavzularda qoidalarni tushuntirishda oddiy istemoldagi jumalardan foydalangan bo'lsa qolgan o'rinlarda oyatlardan foydalangan. Birinchi o'rinda bevosita qoidadan keyin oddiy jumalarni keltirib keyin oyatlarni keltirishi kitobda grammatik masalalarni yoritishda oyatlar ikkinchi o'rinda turadi degani emas. Alloma ba'zi o'rinlarda mavzuning ahamiyatiga, murakkabligiga qarab to'g'ridan to'g'ri oyatlarni ham keltirib, oddiy birikmalardan vos kechgan. Grammatik masalalarning nozik jihatlarini yoritishda bu qoidalarni sharhlash bilan birga oyatlardagi har bir so'zning grammatik tarkiblarini ham tahlil qilib uning asliy ko'rinishini ochib bergan. Ayniqsa oyatlarni fleksiya bo'yicha ko'rib chiqqanda ham nahvshunoslar va mufasssirlar eng avzal deb bilgan farazdan foydalangan. Grammatik jihatdan chigal bo'lmagan mavzularga oyatlardan misol keltirganda bu oyatlar tarkibidagi qoidaga mos so'zlarning sharhini bermagan. Ba'zi o'rinlarda qoidaning turi haqida gapirib, sharh yoki unga bog'liq bo'lgan gaplarni keltirmasdan oyatlarga murojat qiladi. Grammatik masalalarda oyatlarning tahlilida nahvshunoslar orasidagi ixtiloflarni keltirmagan va uzoq tavsilotlarga kirishmagan. Muxtasarlikka amal qilib, qoidalar sharhining yoki iboralarning takrorlanishidan chetda bo'lgan. Berilgan oyatlardagi qiroat sohiblarini zikr qilmagan. Umuman olganda olim barcha jihatlarini e'tiborga olib ba'zi lozim deb topgan masalalarning yoritilishida va sharhida mukammallikka qarab ketgan bo'lsa ba'zi o'rinlarda tajribasidan kelib chiqib qisqalikka amal qilgan. Olim Zamaxshariyning shogirdi bo'lib uning qo'lida ko'p yillik ta'lim olganligini va undan keyin uzoq muddat o'zi ustozlik qilganini va o'sha davrdagi arab yarim orolidan Movaraunnahr diyorlarigacha bo'lgan yurtlarda arab tili va uning adabiy muhitini va islom ilmlarini mukammal bilganligini hisobga olsak, bundan tashqari arab va arab bo'lmagan xalqlar orasida yurib ularning holatidan xabardor olim sifatida uning bu asari buyuk tajribaning mevasi hisoblanadi.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb*» asari hadislarning berilishiga e'tibor beradigan bo'lsak Alloma ba'zi o'rinlarda qoidani mustahkamlash uchun ulardan unimli foydalangan. Qadimdan nahvshunoslar grammatik masalalarni yoritishda, birinchidan, Qur'oni karim oyatlaridan, ikkinchi, o'rinda hadisi shariflardan foydalangan. Lekin ba'zi qadimgi nahvshunoslar hadisi sharifdan dalillar keltirishni maqul ko'rishmagan. Chunki hadisi shariflar Qur'oni karim oyatlarining matnlari kabi kitob qilinib ochiq oydin harfma harf naql qilinmagan edi. Hadisi shariflar kitob qilinib keng tarqalgandan keyin undan grammatik qonuniyatlarni yoritishda foydalanish birmuncha ko'paydi. «*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb*» asarida hadisi shariflar va sohabalarning so'zlari boshqa nahv kitoblariga nisbatan ko'roq berilgan. Masalan, Sibavayh o'zining «*al-Kitob*» asarida uchta o'rinda hadisi shariflardan foydalangan. 1) Ajratuvchi olmosh mavzusida 2) Sifat darajalri mavzusida 3) Tanazuu mavzusida kelgan. Ammo «*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb*» asarida o'n bir o'rinda hadisi shariflardan foydalangan. Birinchi hadisni to'ldiruvchi mavzusidagi mazkur qoidani isbotlash uchun ikeltirgan. Unda shunday deyiladi. ما لا يستعمل إظهار فعله، ويلزم إضماره في التحذير وفي الحديث: «إياك وما يعتذر منه» وكذلك «إياكم والغيبة» to'ldiruvchining fe'li ko'rsatilmaydi va uni yashirish lozim bo'ladi. Hadisi sharifda «sen uzur aytiladigan ishdan ehtiyot bo'l. Shuningdek «sen g'iybat qilishdan saqlan»«. Bu ikki hadisda buyruq fe'li tushirib qoldirilgan va ogohlantirish ko'makchisi bilan kelgan.

Keyingi hadis undalma mavzusida keladi. Jumladan, unda shunday deyiladi.

«arablarning مما يجيء في كلامهم منصوبا بعامل مضمرة: في الحديث: إنا معاشر الأنبياء فينا بكم gaplarida yashiringan fe'l sababidan ism tushim kelishigida keladi. Biz anbiyolarning jamoalaridanmiz bizda kamgaplik bor». Bu hadisda xoslashni ifoda qiladigan yashiringan fe'l sababidan معاشر so'zi tushim kelishigida kelyapti.

Arab tilida inkorni ifoda qilishning ko'plab turlari bo'lib, mutloq inkorni bildiradigan harf alohida mavzu qilib, tushim kelishigidagi ismlar mavzusida o'rganiladi. Alloma bu mavzuni yoritishda ham hadislardan foydalanib, quydagi malumotlarni keltiradi. و يحذف الخبر كثيرا. «ko'pincha mutloq inkorning xabari tushib qoladi»[1:237a]. Bu qoidani asoslash uchun quydagi hadisni keltiradi. قال النبي صلى الله عليه وعلى آله: لا فتى إلا علي، و لا صلاة إلا بفاتحة الكتاب. التقدير. لا فتى. Aliydan boshqa yigit yo'qdir. Fotiha surasisiz namoz yo'q. Ikkita hadisda ham gapdagi xabar tushib qolgan. U quydagi shaklda bo'ladi; لا فتى موجود «yigit mavjud emas» so'zi xabar bo'lib u gapda tushib qolgan. Keyingi hadisda ham كاملة «mukammal» so'zi xabar bo'lib, u ham tushib qolgan. Jumalaning asliy ko'rinishi quydagicha bo'ladi. لا صلاة كاملة إلا بفاتحة الكتاب. Fotiha surasisiz mukammal namoz yo'q. Keyingi hadis; «Allohdan o'zga iloh yo'q». Bu hadisda ham موجود so'zi xabar bo'lib gapda tushirib qoldirilgan»[1:273b]. Alloma ikkita

ketma ket kelgan noaniq ismning xabari barabror tushib qolishiga quydagi hadisni keltiradi. «Allohdan لا حول و لا قوة إلا بالله، أي: لا حول و لا قوة موجودان إلا بالله. boshqa kuch va quvvat yo‘q. Bu hadisda موجودان so‘zi ikkita isimga xabar bo‘lib gapda tushirib qoldirilgan». Mutarzi «*Misbah*» kitobida bu masalada qo‘shimcha mulohazalarni keltiradi. إن كررت «لا» مع النكرة المفردة جاز فيها الرفع و. mutloq inkor yuklamasi birlik noaniq holatdagi ism bilan takkror kelsa ikkala ism bosh va tushim kelishigida kelishi mumkin deb, لا حول و لا قوة misolini keltiradi» [11: 96]. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy bu o‘rinda Mutarzi keltirgan qoidaga to‘xtalmagan chunki u oldingi faslda bu qoidaga to‘xtalib uni oyatlar misolida tasdiqlagan.

Keyingi hadis istisno mavzusida kelgan bo‘lib, quydagicha beriladi. أصل إلا أن يكون للاستثناء كما رأيت، ثم أنه يكون صفة بمعنى غير، منه الحديث «الناس كلهم موتى إلا العالمون..» «ko‘rganing kabi istisno bo‘ladi. u ma‘nosida sifat bo‘lib kelishi mumkin. Hadisdan misol; Olimlardan boshqa insonlar o‘likdirlar» [1: 68a]. Bu hadisda ma‘nosida Insonlar «Insonlar» so‘zining sifati bo‘lib, undan keyingi ism bosh kelishikda bo‘ladi.

Odatda izofa qoidasida ikkita ot yoki bitta ot va bitta sifat bog‘lanib maslashmagan aniqlovchi birikmasini hosil qiladi. Alloma payt holining fe‘lga izofa bo‘lish qoidasini hadis misolida ko‘rsatib beradi. تضاف أسماء الزمان إلى الفعل غير أن الفعل إن كان ماضيا يبنى اسم الزمان على الفتح كما جاء آخر الحديث: «خرج من ذنوبه كيوم ولدته أمه»

«payt holi fe‘lga izofa bo‘ladi ammo fe‘l o‘tgan zamonda bo‘lsa hadisning oxirida kelgani jumla kabi payt holi tushim kelishigida bo‘ladi. «onasidan tug‘ulgan kunidagidek gunohlardan forig‘ bo‘ladi» [1: 78b] Bu hadisda «kun» so‘zi fe‘lga izofa bo‘lyapti.

Arab tilida qolgan tillarda kuzatilmaydigan ma‘nosi fe‘l, shakli ism kabi bo‘ladigan so‘zlar bor bo‘lib, ular ham o‘zgarmas shaklga ega hisoblanadi. Bunday xususiyatga ega so‘zlar «ismi fe‘l» deb yuritiladi. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy «ismi fe‘l»ga Abdulloh ibn Masudning quydagi gapini misol qilib keltiradi. «إذا ذكر الصالحون فحيلا بعمر» «solihlar zikr qilinganda Umarni aytishga shoshilinglar» [1: 112b]. «ismi fe‘l» bo‘lib, tarkibidagi «حي» so‘zi «shoshil» ma‘nosini ifoda qiladi. Bu huddiki muazzinning so‘zidagi; على الصلاة «namozga shoshiling» iborasi kabidir.

Ikkilik ism turkumi oxiriga «alif» yoki «ya» bilan kasralangan «nun»ni ziyoda qilish bilan hosil bo‘ladi. Muallif ikkilik kategoriyasining ifodalanishi mavzusida ham hadisdan dalil keltiradi. قد يثنى الجمع على تأويل الجماعتين و الفريقين «ba’zida ikki guruh va ikki jamoa so‘zlarini ifoda qilishda ko‘plikdagi so‘z ikkilik sondagi so‘zga aylantiriladi» [1: 128a]. Hadisdan misol; «مثل المنافق كمثل الشاة العائرة بين الغنمين» «munofiqning misoli ikki suruv o‘rtasida ikkilanib turgan qo‘y kabidir». Bu hadisda «suruv, poda» so‘ziga «ya» va «nun» qo‘shilib ikkilikdagi so‘z yasalgan.

Misollardan ko‘rinib turibdiki olimning qoidalarni hadislar asosida dalillashi yoki inkor qilish uslubi o‘ziga hos bo‘lib ba’zida murakkab grammatik qoidalarni isbotlashda hadislardan foydalangan bo‘lsa ba’zida

ason qoidalarni tushuntirishda ham hadislardan keng foydalangan. Bundan ko‘rinadiki olim barcha mavzuning yoritilishida qisqalikka amal qilib hadislarining imkoniyatlaridan to‘la to‘kis foydalangan. Bundan tashqari olim keltirgan hadislarining aksari ko‘pchilikka tanish bo‘lgan va ko‘p takrorlanadigan hadislardan bo‘lib, bu qoidalarining unitilmasligiga xizmat qiladi.

Xulosa. Arab tili grammatikasining rivojlanishida Qur’ani karim katta rol o‘ynadi. Chunki arab adabiy tilining ilk manbalari Qur’oni karim bo‘ldi. Qur’oni karim arab adabiy tiliga asos bo‘lib xizmat qildi. Olimlar tamonidan arab tili grammatikasiga oid asarlar yaratila boshlandi. Muhimi, nahvshunoslar grammatik qoidalarni asoslab ularni dalillashda Qur’oni karim matnidan va oyatlardan keng foydalandi. Biz tadqiq qilyotgan Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb*» asari o‘sha davr ruhi asosida yozilgan bo‘lib, nahvshunoslar odatidek birinchi o‘rinda grammatik qoidalarni asoslashda yoki inkor qilishda bosh manba sifatida Qur’oni karimdan keng foydalangan. Musannif o‘z asarida 250 o‘rinda Qur’oni karimdan dalillar keltirgan. Qur’oni karim bilan qoidalarni isbotlashda uni ikki qismga bo‘lgan: (1) Qur’oni karimning to‘liq matni yoki kichik oyatlar bilan qoidalarni isbotlash; (2) Qur’oni karimning qirotlari bilan asoslash. Qur’oni karim oyatlari bilan birga ba’zi muhim mavzularning grammatik xususiyatlarini ochib berishda hadisi shariflardan ham foydalangan. «*Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb*» asarida o‘n bir o‘rinda hadisi shariflar qo‘llanilgan. Qur’oni karim va hadisi shariflar turli hil mavzular ichida kelgan bo‘lib, ularni barcha qoidalar sharhida ko‘rish mumkin. Maqolada so‘zlarning kelishigi harakatlar va harflar bilan o‘zgarishini, ega va kesim munosabatlari, fe’l kesim munosabatlari, moslashmagan aniqlovchi, izohlovchi va nisbiy olmosh mavzularidagi bahsli qoidalarni yoritishda ishlatilgan Qur’on oyatlari tahlilga tortildi. Oyatlarini dalil qilib keltirishda o‘rtamiyonalikka amal qilib bir qoidaga bir necha oyat keltirmasdan faqat bitta kichik oyat keltirish bilan qoidaning mohiyatini ochib bergan. Oyatlardagi va hadislardagi grammatik qoidaga dalil sifatida kelgan so‘z va iboralarning lug‘aviy va grammatik tahlillarini har biridan keyin izoh sifatida keltirishi mavzuning chuqur o‘rganilishini ta’minlagan. Oyatlardagi ba’zi so‘zlarning kelishigi qiroatlarda o‘zgarishini ham ta’kidlab o‘tishi o‘rganuvchilar orasida tushunmovchiliklarni bartaraft qilishga xizmat qilgan. Olim asarni yozishda o‘zgacha uslub ishlatib arab tilining barcha imkoniyatlaridan foydalanib yozgan bo‘lsa ham uning o‘rtamiyonaligini saqlab qolishga erishgan. Bu esa kitobning barcha o‘rganuvchilar mos kelishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy. *Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb*. O‘zbekiston Respublikasi Fannlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qolyozmasi. № 10518.

1. العلامة ابن يعيش. شرح المفصل في صنعة الإعراب. – إدارة الطباعة المنيرية. بمصر. – ص. 132.
2. الدكتور هاني توفيق أسعد نصر الله. شواهد القرآن النحوية. – أبوظبي المكتبة الوطنية. 2010. – صفحة 781.
3. أبو محمد عبدالله بن أحمد جمال الدين ابن هشام. قطر الندى. – بيروت، لبنان. دار الكتب العلمية. 2004 م. – صفحة 419.
4. جمال الدين محمد بن عبد الله بن عبد الله الطائي الحياي الأندلسي. شرح التسهيل تحقيق الدكتور عبد الرحمان السيد و الدكتور محمد بدوي المختون. – القاهرة، هجر للطباعة و النشر. 1990. الجزء الأول، صفحة 406.
5. الشيخ عبد الرحمان بن محمد القماش، الحاوي في التفسير. – رأس الخيمة، دولة الإمارات العربية المتحدة المكتبة الشاملة، المجلد الثاني عشر، 2012، صفحة 7163.
6. صدر الأفاضل القاسم بن حسين خوارزمي، تحقيق الدكتور عبد الرحمان بن سليمان العثيمين، شرح المفصل في صنعة الإعراب بالتخمين، الجزء الثاني، دار الغرب الإسلامي. – بيروت بلبنان، 1990 م. صفحة 432.
7. أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود النسفي، تحقيق يوسف علي بديوي، مدارك التنزيل و حقائق التأويل، الجزء الثالث. – دار الكلم الطيب، بيروت، 1998 م.
8. العلامة جار الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري، تحقيق الشيخ عادل أحمد عبد الموجود، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل. – الجزء السادس، مكتبة العيكان، الرياض، 1998 م، صفحة 626.
9. عبد الرحمن بن محمد بن عبيد الله الأنصاري، أبو البركات، كمال الدين الأنباري تحقيق محمد بهجة البيطار، أسرار العربية، – مطبعة الترقى، دمشق الطبعة: 1377 هـ. صفحة 494.
10. أبو الفتح ناصر الدين بن عبد السيد بن علي الشهير المطرزي. المصباح في علم النحو. – مكتبة الشباب بالقاهرة. ص 159.
11. أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري. تحقيق فخر صالح قدارة. المفصل في علم العربية دار عمار – الأردن. 2003. صفحة 565.
12. شرح الأنموذج في النحو للعلامة الزمخشري بشرح الأردبيلي جمال الدين محمد بن عبد لغنى. حققه و علق عليه. دكتور حسنى عبد الجليل يوسف. مكتبة الآداب – بالقاهرة. 1999. صفحة 230.
13. الدكتور محمد أحمد قاسم، إعراب الشواهد القرآنية، المكتبة العصرية، بيروت – لبنان، 2003 م. ص 218.
14. إمام جلال الدين السيوطي، همع الهوامع، الدكتور عبدالعال سالم مكرم، الجزء الأول، – مؤسسة الرسالة بالكويت، 2010 م. ص 358.

Jo'rayev Muxriddin Xasanovich¹

ISLOM ILMLARI TARIXIDA HADIS TA'LIMI

THE HISTORY OF HADITH EDUCATION IN ISLAMIC SCIENCES

Abstract. *It is essential not to underestimate the influence of hadiths and the methodologies employed by the science of hadith in the formation of a knowledge-based understanding and educational system rooted in the Qur'an and hadith. The riwayat al-hadith (narrations of hadith) section of hadith science has played a significant role in providing a foundation for the development of other Islamic sciences such as tafsir (Qur'anic exegesis), fiqh (jurisprudence), kalam (theology), and tasawwuf (Sufism).*

¹ Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o'qituvchisi.

E-mail: muxriddin241992@gmail.com. ORCID: 0009-0000-5532-0616.

The Islamic sciences rely heavily on the Qur'an and its interpretation, making the statements of the Prophet Muhammad (peace be upon him) and his companions critically important. Tafsir science benefits from the Prophet's interpretations as the best understanding of the Qur'an. Fiqh science draws on the Prophet's practices in matters of worship and transactions. Kalam science interprets the Qur'anic verses related to creed, while tasawwuf science focuses on adopting the moral character of the Prophet, utilizing the sayings of the Prophet, his companions, and their successors under the umbrella of hadith.

In the early periods of Islam, gatherings known as «ilm majlis» (knowledge assemblies) were organized to teach hadith, laying the foundations for the Islamic sciences. Over time, these sciences became systematized, each evolving into distinct disciplines. The methodologies and principles of hadith science, such as the verification of narrators (isnad) and the critical examination of narrations, have profoundly influenced the development of these sciences, ensuring the preservation and transmission of authentic knowledge.

Thus, the role of hadith and its methodologies in shaping Islamic education and the broader intellectual tradition cannot be overstated. The systematic approach of hadith science has not only preserved the Prophetic tradition but also provided a framework for the development of other Islamic disciplines, ensuring the continuity and integrity of Islamic knowledge.

Islom geografiyasining kengayishi bilan turli hududlarga joylashgan sahobalar o'zlarining yashagan joylarida bilgan hadislarini yetkazishgan. Shu tariqa Islom olamining turli markazlarida turli xil hadislar ma'lum bo'la boshladi. Hadis izlovchilar esa turli hadislarini o'rganish uchun Makka, Madina, Kufa, Basra, Shom kabi markazlarga safarlar qilishni boshladilar. Ba'zan bitta hadisni o'rganish uchun oylab yo'l yurishgan. Shu tarzda ilm o'rganishda qilingan fidoyilikning eng yuqori darajasi sifatida «rihla» deb atalgan safarlar amalga oshirildi va hadis ilmi bu jarayonda yetakchi rol o'ynadi. Rihla (Ilmiy safar), Islom olamida fikr va madaniy birlikni ham ta'minladi.

Hijriy II asrda Umar ibn Abdulaziz (717-719) olimlarning vafoti bilan hadislarining yo'qolib ketishidan xavotirlanib, hadislarini yozib olishni buyurdi. Bu buyruqni birinchi bo'lib Ibn Shihob Zuhriy (vaf. 124/742) amalga oshirdi. Turli hududlardagi hadislarining yig'ilib yozilishi bilan birga, hadislarini topishni osonlashtirish maqsadida ular mavzulariga yoki Payg'ambarga eng yaqin bo'lgan roviylarning holatiga ko'ra tasnif qilina boshladi. Bundan tashqari, hadisning sahifligini aniqlashga yordam berish uchun roviylarning «jarh va ta'dil» holatlari asosida ularning hayotlari haqida ma'lumot beruvchi «tabaqot» kitoblari yozila boshlandi va hadis usuli ilmi tizimli shakllana boshladi.

Hadis ilmi bilan boshqa islomiy ilmlarning ta'lim-tarbiya usullarini solishtirishga bag'ishlangan ushbu tadqiqotda islom dinida ta'lim sohasida yozilgan asosiy manbalar o'rganilgan, islomiy ilmlarni o'rganish odobiga oid asarlardan foydalanilgan va tegishli ilmlarning o'qitish-o'rganish odobi haqida ma'lumot berilgan. Islom tarixida ilmlarga berilgan qadr-qimmat natijasida har

bir ilmni maqsad va vazifalarini, asosan qanday sohalar bilan shug'ullanishini ko'rsatish maqsadida Islom olimlari ilmlar haqida ma'lumot beruvchi ensiklopedik uslubda asarlar yozishgan. Abu Nasr Forobiyning (vaf. 339/950) «*Ihso ul-ulum*», Ibn Xaldunning (vaf. 808/1406) «*Muqaddima*», Ahmad ibn Mustafo Toshko'prizodaning (vaf. 968/1561) «*Mavzuot ul-ulum*», Mustafo ibn Abdulloh Kotib Chalabiyning (vaf. 1067/1657) «*Kashf uz-zunun*» kabi asarlari umumiy ilmlar, ilmlarning shakllanish jarayoni va bu ilmlarga oid o'sha davrgacha yozilgan asarlar haqida ma'lumot beruvchi asosiy manbalardir. Imom G'azzoliyning (vaf. 505/1111) «*Ihyo ulumid-din*» asari ham diniy ilmlar haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, o'z davridagi diniy ta'lim-tarbiyaning salbiy jihatlarini ko'rsatib, yangi takliflar ilgari surilgan muhim bir asardir.

Islomda ta'lim-tarbiya jarayonida ustoz (shayx) va talabaning e'tibor berishi kerak bo'lgan asosiy tamoyillar asosida yozilgan mustaqil asarlar ham mavjud. Abu Abdulloh Muhammad ibn Sahnunning (vaf. 256/870) «*Adabu-l-muallimin*», Ali ibn Muhammad ibn Xalaf Qobisiyning (vaf. 403/1012) «*Ar-Risolatu-l-mufasssala li-ahvoli-l-mutaallimin va ahkomi-l-muallimin va-l-mutaallimin*», Ali ibn Muhammad Habib Abu-l-Hasan Movardiyning (vaf. 450/1058) «*Adabu-d-dunya va-d-din*», Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G'azzoliyning (vaf. 505/1111) «*Bidayatu-l-hidoya fi-l-adab va-l-axloq va-t-tasavvuf*», Burhonuddin Zarnujiyning (vaf. 593/1196) «*Ta'limu-l-mutaallim*», Ibrohim ibn Sa'dulloh Kinoniy ibn Jamoaning (vaf. 733/1333) «*Tazkiratu-s-somi va-l-mutakallim fi adabi-l-alim va-l-mutaallim*» kabi asarlari ilm o'rganish va o'qitish adabiga oid qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Faruk Bayraktorning Islom ta'limida ustoz-talaba munosabatlari (1987) nomli kitobi ham ustoz va talaba o'rtasidagi munosabatlarni Islom ta'limining dastlabki davr manbalariga asoslangan holda aks ettirgani jihatidan muhim bir tadqiqot hisoblanadi.

Mashhur hadis olimlaridan Buxoriy, Muslim, Abu Dovud, Termiziy, Nasoiy va Dorimiyning hadis kitoblarida joy olgan «*Muqaddima*», «*Ilm*», «*Adab*», «*Isti'zon*» bo'limlari Payg'ambar (s.a.v.) ning ilmning fazilati, ilm o'rganish odobi va ilm majlisida rioya qilinishi kerak bo'lgan qoidalar haqidagi hadis-shariflarini o'z ichiga oladi. Hadis ilmida ta'lim-tarbiya odobi va usullari haqida yozilgan mustaqil asarlar esa quyidagilardir: Ahmad ibn al-Husayn ibn Ali Bayhaqiyning (vaf. 458/1066) «*Al-Madhal ila-s-sunan al-kubro*», Abu Bakr Muhammad ibn Ali Xatib Bag'dodiyning (vaf. 463/1071) «*Al-Jomi' li axloqi-r-roviy va adabi-s-some*», «*Muxtasaru nasihati ahli-l-hadis*», «*Ar-Rihla fi talabi-l-hadis, Iqtido'u-l-ilm va-l-amal*» kabi asarlari, Abdulkarim ibn Muhammad ibn Mansur at-Tamimiy Sam'oniyning (vaf. 562/1166) «*Adabu-l-imlo va-l-istimlo*», Abu-l-Fazl Iyoz ibn Muso ibn Iyoz Yahsubiy Qoziy Iyozning (vaf. 544/1149) «*Al-Ilmo' ila ma'rifati usuli-r-rivaya va taqyidi-s-samo*» nomli asarlari hadis o'rganish va o'qitish jarayoni va adabiga oid muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ushbu asarlarda muhaddis va talabada bo'lishi kerak bo'lgan fazilatlar, hadis o'rganish uchun qilinadigan safarlar, hadis o'rganish usullari, hadis majlisida rioya qilinishi kerak bo'lgan qoidalar kabi mavzular yoritilgan.

Hadislarni o'rganish va boshqalarga yetkazish borasida Payg'ambar (s.a.v.)ning sahobalarni rag'batlantirishi musulmonlarning Islom dinining Qur'oni karimdan keyingi ikkinchi asosiy manbai hisoblangan hadis rivoyatlariga e'tibor berishlariga sabab bo'lgan.

Sahobalarning hadis o'rganishdagi ehtiyotkorligi alohida e'tiborga loyiqdir. Ba'zi sahobalar Payg'ambar (s.a.v.)dan bir so'z eshitish uchun uni soyadek kuzatib yurishar, navbatma-navbat uning yonida bo'lishar va uning so'zlarini tinglashda boshida qush o'tirgandek jim turishar edi. Agar ular tushunmagan bir masala bo'lsa, darhol so'rashar, Payg'ambar (s.a.v.) esa javob berar, agar bilmasa, sukut qilar va o'sha mavzuda vahiy kutardi. Bandliklari tufayli Payg'ambar (s.a.v.) bilan birga bo'la olmaganlar esa eshitgan hadislarini bir-birlariga yetkazishar va o'zaro muhokama qilib, ularni yod olishga harakat qilishar edi [1: 238].

Sahobalar hadislarni yozma yo'li bilan saqlashga ham katta ahamiyat berishgan, hattoki bu davrdan boshlab yozish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolarni oldini olish maqsadida tobein davrida tizimlashtiriladigan Samo va qiroat usullarini ishlab chiqishgan [2: 429]. Abu Bakr (r.a.) hadis rivoyat qiluvchi kishiga hadisni kimdan eshitganini so'rab, isnod tizimining asoslarini qo'ygan bo'lsa, Umar (r.a.) hadis rivoyat qiluvchilarning guvoh keltirishini shart qo'ygan, Ali (r.a.) esa hadis rivoyat qiluvchilarning haqiqatni aytganlariga qasamyod qilishlarini talab qilgan [3: 305].

Bu usullar hadislarning aniqligini va ishonchliligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, keyingi avlodlar uchun hadis ilmining rivojlanishiga asos bo'lgan. Sahobalarning hadislarga bo'lgan bu sadoqati va ehtiyoti ularni Islom dinining asosiy manbalaridan biri sifatida saqlab qolishga xizmat qilgan.

Tobein va taba' tobein davridan hadislarning tadvin qilinishigacha bo'lgan davr mobaynida hadis rivoyati uchun bir qator qoidalar belgilangan. Bu davrda tizimlashtirilgan hadis ta'lim-tarbiya usullari «tahammul u'l-hadis» sarlavhasi ostida o'rganiladi. Muhaddislar hadislarning qabul qilinishi uchun roviyda qo'yiladigan shartlarga qo'shimcha ravishda hadis olish usullarini ham belgilab, shu tarzda rivoyat qilingan hadislarni qabul qilishgan. Tahammulu'l-hadis uchun «tariqu'n-naql», «vujuhu'l-'ahz» va «usulu'r-rivoya» atamalari ham qo'llanilgan [4: 68].

Tahammulu'l-hadis – bu, roviyning hadis rivoyat qiluvchi shayxdan muhimlik va quvvat tartibida Samo, qiroat, ijizat, munovala, kitobat, i'lom, vasiyat, vijoda kabi usullar orqali olgan hadislarini boshqalarga rivoyat qilish uchun zimmasiga olishidir [5: 414].

Hadis o'rganish usullarining eng quvvatlilari samo va qiroat yo'li bilan yetkazilgan hadislardir. Samo – bu, ustozning yoddan yoki bir matnga qarab rivoyat qilgan hadisini talabning shaxsan ustozning og'zidan eshitishi; qiroat (arz) esa talabning yoddan yoki qo'lidagi kitobdan ustozning huzurida hadisni o'qib, ustozning yoddan yoki bir nusxadan talabning o'qishini kuzatib, noto'g'ri yoki kamchiliklarini to'g'rilashi hisoblanadi. Hadis olimlari ustozning

talabaga o'qishi bilan talabaning ustozga o'qishi o'rtasida farq ko'rmaganlar. Masalan, Imom Shofeiyy Imom Molikning yoniga borib, Muvattoni yoddan o'qigan, Imom Molik esa uning o'qishini ma'qullaganini bildirgan [1: 443].

Samo yo'li bilan rivoyat qilingan hadislar uchun imlo majlislari tashkil etilgan, rivoyat qilingan hadislar bir vaqtning o'zida tinglovchilar tomonidan yozib olingan. Qur'oni karim oyatlarning yozilishi ham shu tizim asosida amalga oshirilgan. Samo va qiroat kabi tahammul usullari har qanday ixtilofsiz eng ustun hadis olish usullari sifatida qabul qilingan va muhaddislar faqat shu usullar orqali hadis olish uchun «rihla fi talabi'l-hadis» (hadis talabida sayohat) nomi ostida uzoq va mashaqqatli safarlarni o'z zimmlariga olishdan tortinmaganlar [5: 449].

Imlo majlislari hadislarining matni bilan birga sharhi ham o'rganilgan, roviylarning ishonchliligi muhokama qilingan, hadislarining sahihlik darajasi ko'rsatilgan [6: 58–60]. Bu usullar hadislarining aniqligini va ishonchliligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, keyingi avlodlar uchun hadis ilmining rivojlanishiga asos bo'lgan. Hadis olishda Samo va qiroat yo'li bilan olish mumkin bo'lmasa, boshqa usullar ham amal qilishi haqida bildirilgan. Ulardan biri ijozat — bu ustozning o'z hadislarini talabasiga rivoyat qilishga ruxsat berishidir. Munovala esa ustozning hadis kitobini yoki yozma hadis majmuasini talabasiga berishidir. Mukotaba (yoki kitobat) esa ustozning o'z yonida yoki yonida bo'lmagan talabasiga o'zi yozgan yoki yozdirgan ba'zi hadislarini yuborishidir. Ustozning talabasiga ijozat bermasdan faqatgina bir hadis yoki hadis kitobi haqida «Bu mening falonchidan rivoyatimdir», deb aytishi i'lom deb ataladi, ustoz vafot etish yoki sayohatga chiqish oldidan rivoyat ruxsatidan gapirmasdan, kitobini talabasidan biriga vasiyat qilib qoldirishi esa vasiyat deb ataladi. Vijoda esa bir kishi o'zidan yoki boshqa bir kimsadan hadis kitobini qo'lga kiritishini anglatadi. Hozirgi kunda hadis kitoblaridan olingan rivoyatlar hammasi bir turdagi vijoda hisoblanadi.

Hadis olish uchun aniq bir yosh chegarasi yo'qdir. Besh yoshda bo'lsa, hamma narsani bir-biridan ajrata olish qobiliyatiga ega bo'lgan bola hadis olish uchun yetarli yoshga yetgan deb hisoblangan.

Hadis o'rganish yo'llaridan biri ilmiy safar qilishdir. O'z shahrida Samo qiladigan biror kishini topa olmaydigan hadis talabasi boshqa shaharga ko'chib ketadi. Muhaddislar faqat bitta hadisni olish uchun ham ilmiy safar qilganlar. Ilm talab qilish va hadis ustozlari bilan uchrashish uchun ilmiy safar qilgan kishi ilmida to'liqlikka erishadi, turli hududlardagi muhaddislarining atamalarini o'rganadi. Hadis talabasi tomonidan olingan hadislar turli mintaqalarga tarqalib, umumiy madaniyatning rivojlanishiga yordam beradi. Kishi, ilmiy safar davomida eski odat va an'analarini o'zgartirib, yaxshi axloqni o'zlashtiradi. Tanadagi charchoq va do'stlardan ajralishning qayg'usini boshdan kechirish orqali sabrni o'rganadi. Safar davomida yangi do'stlar orttiradi, ular bilan birga bo'lgan shaharlardagi urf-odatlarini, fazilat va go'zalliklarni o'rganib, musulmon xalqlariga bo'lgan muhabbatini oshiradi [7: 24–28].

Hadis ilmining «diroyatu'l-hadis» bobini o'z ichiga olgan hadis usuli ilmi orqali Islom ta'lim tizimining asoslari qo'yilgan. Hadis ilmida roviy va talabada qidirilgan adolat va zobt shartlari Islom ta'limida ustoz va talabada qidirilgan ustozning axloqiy fazilatlari va ilmiy yetukligi, talabaning esa axloqli va o'rgangan bilimlari bilan amal qiluvchi inson bo'lishi kabi shartlarning belgilanishida yetakchi rol o'ynagan. Boshqa Islomiy ilmlarda ham bir kishidan ustoz sifatida foydalanish uchun zarur bo'lgan fazilatlar o'rganilib, ustozning o'z sohasida yetuk bo'lishi bilan birga axloqiy jihatdan jamiyatga namuna bo'ladigan xususiyatlarga ega bo'lishi, aytganlarini avvalo o'zi amalga oshirishi kerakligi ta'kidlangan. Talabada esa ixlos va samimiylik qidirilib, ustoziga hurmat ko'rsatishi, tirishqoq va qat'iyatli bo'lishi, zaruriyat tug'ilganda hech qanday fidoyilikdan qaytmasligi maslahat berilgan.

Hadis ilmida qo'llanilgan isnod tizimi manba so'rash, manba ko'rsatish, to'g'ri ma'lumotni to'g'ri kishidan olish masalalarida mustahkam qoidalar belgilagan. Isnodda tilga olingan roviylarning ishonchliligini tekshirish maqsadida tabaqot kitoblari yozilgan. Bu asarlar roviylarning yashagan muhiti, davri, o'sha davrda sodir bo'lgan ijtimoiy, madaniy va siyosiy voqealar kabi mavzularga to'xtalganligi sababli, o'sha davr haqida ma'lumot olishda Islom tarixi ilminiga yordam bergan.

Hadis ilmida ustozidan bevosita eshitib ilmlarni o'rganish, o'rganilgan bilimlarni o'qituvchiga yetkazib tekshirtirish, ilmlarni yozib qayd etish, oldindan topilgan matnni izlab ilmlarni o'rganishga harakat qilish kabi ilmlarni o'rganish usullari hadis ilmida samarali tarzda qo'llanilgan.

Islom ilmlarini o'qitishda qo'llanilgan taqrir (izoh), tadrijiylik (bosqichma-bosqich o'rganish), munozara (bahs), muzokara (suhbat), savol-javob kabi metodlarning barchasi hadis darslari o'tilgan majlislarda qo'llanilgan.

Xulosa. Hadis ilmi bilan boshqa Islomiy ilmlarning ta'lim-tarbiya usullarini solishtirishga bag'ishlangan ushbu ishda Islom ta'lim tizimi va Islomiy ilmlarning ta'lim-tarbiya usullarining shakllanishida, shuningdek, Islom dinining bugungi kungacha buzilmasdan yetib kelishida hadis ilmining ta'lim-tarbiya usullarining asosiy rol o'ynaganligi xulosasiga kelindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xatib Bag'dodiy, Abu Bakr Muhammad ibn Ali, *al-Jomi' li axloqi'r-rovi va adabi's-somi'*, I-II, thq. Mahmud Tahhon. – Riyad: Maktabatu'l-Ma'orif, 1403/1983.
2. Romahurmuziy, al-Hasan ibn Abdirrohman, Muhaddisu'l-Fosil bayna'r-rovi va'l-vai, tah. Muhammad Ajaj. – Bayrut, 1984.
3. Aydinli Abdullah, Sunanu'd- Darimi, Madva Ofset. – Istanbul, 1994
4. Qozi Iyod, Abu'l-Fazl Iyod ibn Muso ibn Iyod Yahsubi, *al-Ilma' ila ma'rifati usuli'r-rivaya va taqyidi's-Samo*, thq. Sayyid Ahmad Abbas Shokir. – Qohira: Daru't-turos, 1185.

5. Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, A.Ü.İ.F. – Ankara, 1981.
6. Yücel, Ahmet, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, M.Ü.İ.F.V. Yay. – İstanbul, 1996.
7. Xatib-Bag‘dodiy, Abu Bakr Ahmad ibn Ali, *ar-Rihla fi talabi’l-hadis*, tahqiq Nuriddin It. – Bayrut, 1975.

*Mirzayev Nasriddin Muxritdinovich*¹

HOMID XO‘JA BUXORIYNING ILMIY MEROSI XUSUSIDA

ABOUT THE SCIENTIFIC LEGACY OF HAMIDKHWAJA BUKHARI

Abstract: *This article provides an analytical overview of the scholarly legacy of Mulla Hamidkhwaja Bukhari, who lived and worked during the final periods of the Emirate of Bukhara. In particular, his socio-political views, as well as his scientific and creative approaches, are discussed and explained. The author’s two works, «Tanzil al-amsal» and «Muntakhab», are evaluated as historical and memoir-style sources that offer critical insights into the political, social, and cultural life of the Emirate of Bukhara. Mulla Hamidkhwaja Bukhari was born into a family of qazis (judges) in Bukhara, which allowed him to gain close familiarity with the lives of many officials in the emirate. After completing his studies, he became the son-in-law of the qazi of Charjuy (modern-day Turkmenistan), and this connection enabled him to begin his career in a leadership position. His unique insights and conclusions about the lives and practical activities of officials and dignitaries further enhance the significance of his written sources. Additionally, he provides a distinctive account of the conflicts and relations between Bukhara and the Russian Empire, offering a unique perspective on their characteristics. The works written by the author have not yet been introduced into scholarly circulation, which has hindered the opportunity to compare the events and incidents he described with other sources. This is particularly significant because many of the events recorded by the author were also documented by contemporary writers, especially opposing Russian historians and officials, who compiled numerous reports and intelligence-based information now preserved in archives. These materials provide opportunities to further verify the reliability of the author’s accounts and contribute to establishing a more accurate level of credibility.*

XX asr tarixshunosligida amir va xonlar, saroy amaldorlari shaxsiyatini yoritishda ularni zulmkor, dunyobexabar, ilmsiz, qoloq kabi qora bo‘yoqlar bilan tasvirlash an’anasi dastlab, milliy ziyolilarni ushbu tuzumga qarshi qurashi bilan boshlangan bo‘lsa, keyinchalik bolsheviklar tomonidan tarixni

¹ O‘zbekiston Milliy arxivi katta ilmiy xodimi.

E-mail: nosir86@mail.ru. ORCID: 0009-0001-6341-146X.

yoritishdagi qat'iy mafkuraviy talab sifatida belgilab berilganligi bilan izohlanadi. Aynan shu sabab, XX asr boshlarida yaratilgan aksariyat asarlarda, xususan, Baqoxo'ja o'g'li Homidxo'ja Buxoriyning tarixni bayon etish uslubida ham shu jihatlar mavjud bo'lsa-da, uning bo'lib o'tgan voqealarni baholashda hayotiy misollar bilan asoslab berishi kabi o'ziga xos yondashuvi bilan ajralib turadi. Homidxo'ja Buxoriy nafaqat yuzaga kelgan muammolarni sababini keltirish bilan birga uning oqibatini ham tahlil qilib bergan. Muallifning tarixga oid yozgan 2 ta qo'lyozma asari bizga ma'lum. Birinchi asari «*Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol*» («Bugungi kun holatini yorituvchi hayotiy misollar») 1928-yilda yozib tugatilgan. Ikkinchi 1932-yilda yakunlangan «*Muntaxabi ta'rix amironi Mang'it*» («Mang'it amirlariga doir saylanma tarix») qo'lyozmasidir. Ushbu asarlar Buxoro inqilobidan (1920-yil) keyin yozilganini inobatga olsak, mang'it amirlari davri jiddiy tanqid qilinib, ayollarni «tahqirlangan» va «xo'rlangan» sifatida 1-2 ta misol bilan baholab, sovet hukumati ayrim rahbar va mutasaddilarining shaxsiy hayoti va axloqiy tutimlariga salbiy baho berish bilan cheklanadi.

Muallif keltirgan tarjimayi holida tadqiqot ishida bo'lib o'tgan ijtimoiy-siyosiy, diniy-ma'rifiy va iqtisodiy-harbiy voqealarga doir misollarning juda ehtiyotkorlik bilan tanlab yozgani, o'z davridagi dolzarb masalalarni muhimlik nuqtai nazardan tartiblab chiqqani hamda Buxoro amirligida har bir masalaning muqobilini Rossiya imperiyasi hududidagi holat bilan qiyosiy solishtirishi maqolamizning muhim qismidir.

Mulla Homidxo'ja bin Qozi Baqoxo'ja 1879-yilda Buxoro shahri Yalangi Boqijon guzarida tug'ilgan [1: 1]. Buxoro amirligida Buxoro shahar, Ziyovuddin tumani Nahr Payyi mavzei (hozirgi Narpay tumani)da, Shahrisabz-Kitob, Xatirchi, Panjakent kabi bekliklarda rais bo'lib ishlagan. 1930-yilda sovet hukumati tomonidan Tojikistonga surgun qilingan. Taxminlarga ko'ra, 1935-yillarda Tojikiston SSRning Dushanbe shahrida vafot etgan.

Mulla Homidxo'janing yuqorida zikr qilgan asarlaridan «*Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol*» hozirda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. «*Muntaxabi ta'rix amironi mang'it*» asari esa Tojikiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Abdulloh Rudakiy nomidagi Til va adabiyot institutida saqlanadi [3: 38]. Muallif asosan fors-tojik tilida ijod qilib, ayrim hollarda arabcha va o'zbekcha so'zlardan ham foydalanadi. Har ikki asar yangi fabrika qog'ozida yozilgan, birinchi asarini yozishda zamonaviy qora tushdan, ikkinchisida esa ko'proq qora qalamdan foydalangan.

Muallif o'zining oliy ma'lumotli, o'zbek, tojik va arab tillarini mukammal bilganini yozadi. Uning shoir tabiati bevosita asarlaridagi baytlaridan ma'lum. Shuningdek, Muhammadsharif Sadri Ziyoning «*Tazkori ash'or*»ida «Matviy» taxallusi bilan yosh va qobiliyatli Mulla Homidxo'ja valadi Qozi Baqoxo'ja Buxoriyning she'rlaridan misollar keltirib, hozirda talabalik davrida aqoid fanidan dars olayotgani haqida ma'lumot beradi [4: 256]. Muallifning

she'riyatdagi xushso'xanligi, har bir voqea va hodisalarga munosib ikki misra masnaviy yoki ruboiylarni ham o'zi ijod qilishi yoxud mashhur shoirlardan naql qilib yozishi favqulodda xotira egasi ekanini anglatadi.

Homidxo'ja Buxorodagi Muxtor madrasasida o'qib, uylaridan uzoq bo'lmagan mazkur madrasada bobolaridan vaqfi avlodiy sifatida qolgan bir kichik hujrada yashagani, yoshlik chog'ida otasidan yetim qolib, buvisi, onasi va katta akasi bilan voyaga yetib Chorjo'ydagi marhum otasi Karkiy qozisi Baqoxo'janing yaqin do'sti va kelajakda uning qaynotasi bo'lgan Qozi Mulla Mir Zarif sudur valadi Oxund Domla oldiga safar qilgani haqida batafsil yozadi.

Mulla Homidxo'ja Buxoriy madrasadagi darsliklarni o'qiganini ko'plab ta'kidlasa-da, yozganlaridan anglash mumkinki, diniy bilimlar va madrasa ixtisosligidagi fanlarni chuqur o'zlashtira olmagan. Ehtimol bunga otasini do'sti Mulla Mir Zarif sudur qozining qiziga uylanib, uning xomiyligida yosh bo'lishiga qaramay, Nasaf viloyati Xatirchi va Shahrisbaz tumanlarida rais amalini bajarga kirishib ketgani ham sabab bo'lgandir [5: 58b]. Xususan, muallif o'z xotiralarida Nasaf viloyati Qarshi shahrida raislik davrida masjidda jamoa namozini o'qib bergan imomning 4 rakat namozni 5 rakat o'qigani va farz namozi bekor bo'lishini sezib aytgan oddiy namozxonning gapini uyga borib kitobdan tekshirganidan so'ng to'g'riligiga ishonch hosil qilgani yozadi. Shuningdek, 1925-yilda qozi va rais lavozimlari tugatilgandan so'ng xo'jandlik talabalar bilan toshkentlik bir sudyadan yangi qonunlar bo'yicha bir muddat dars olgani va hech narsani tushunmaganini keltiradi [6: 632].

Albatta, keyinchalik amaliy tajribaga ega bo'lgan Homidxo'ja 1923-yilda Pirmast mavzeyida qozi, 1927-yilda Buxoro shahrining Labi Hovuzga yaqin joylashgan Kokulai Kalon masjidida imom-xatib bo'lib ishlagani, arxiv hujjatida «*Qori Mulla Homidxo'ja*», deb yozilganidan, uni Qur'onni hifz qilganini taxmin qilish ham mumkin [7: 254].

1930-yillardan keyin ismi sharifini Baqoev Homid, deb o'zgartirgan muallif Tojikiston SSR Dushanbe shahriga ko'chib ketadi. Buni 1932-yilda yozgan ikkinchi kitobi «*Muntaxab*» asarining muqaddimasida keltiradi [8: 14]. Homidxo'ja 1935-yilda quloq qilib, surgun qilingani haqida ma'lumotlar mavjud, lekin aynan qaerga yuborilgani va umrining nihoyasi qanday yakunlangani aniqlanmagan.

Buxoro viloyati davlat arxivida saqlanayotgan anketasida «1918-yilda Kolesov boshchiligidagi bolsheviklarning Buxoroga bosqini davrida amir zindonida bo'lganini yozadi. Qizig'i bu haqida muallif o'zining birinchi asari «*Tanzil al-amsol*»da ishora ham qilmaydi. Ammo har ehtimolga qarshi bunga asos topilmaguncha inkor qilish ham, tasdiqlash ham xatodir. Chunki jadidlar va ularga hamfikir bo'lganlar haqida zikr qilar ekan, o'zini betarafdek tasvirlaydi. Ayniqsa, yangi o'zgarishlarga moyil jadidlarning asos qilib olgan sabablarini keltirar ekan, jadidlarga qarshi fikrdagilarning asoslarini ham zikr qiladi. Ikkinchi tomonning asosiy tashvishi sifatida o'zlikni yo'qotishga sabab bo'luvchi keskin o'zgarishlarni inkor qilishlari, kelajak avlodning boshqa

millatlarga qaram bo'lishidan xavotirli sabablarni ro'kach qilgan ikkinchi tomonning sabablariniyam keltiradi. Ammo o'zi qaysi tomonga moyilligi ochiqdanmaydi. Biroq 1923-yilda Pirmast mavzeida qozi bo'lib tayinlangani, uni Fayzulla Xo'jaev hukumatiga yaqinlashganidan va murosaviy tabiatidan darak beradi.

Mulla Homidxo'ja Buxoriyning ilmiy qiziqishlari va siyosiy qarashlari, uning tarix, san'atshunoslik, jamiyatshunoslik, arxeologiya yoki epigrafiya fanlariga oid ma'lumotlari yozganlaridan bilish mumkin. Jumladan, «*Tanzil al-amsol*» asarining «Zikri holoti Ahmad Maxdum Kallai Buxoriy» bobida buxorlik ma'rifatparavar Ahmad Donishni ta'riflar ekan uning juda kuchli musavvir ekanini ham istisno qilmaydi. Chunki Ahmad Donish Rossiyaga rasmiy tashriflarida rus podshohidan olgan turli mashina (texnika) tasvirlari muqobilida ularning amaldorlariga hayratlanarli, o'ziga xos go'zal rasmlarni o'z qo'li bilan chizib berganini ta'kidlaydi [9: 89a-90b]. Shuningdek, Mulla Homidxo'ja Buxoriy G'ijduvon tumaniga safarlaridan birida bir kishining uyida aynan Ahmad Donish (1827-1927) chizgan tasvirning devorda osib qo'yganini alohida zikr qiladi.

Shu o'rinda muallif ko'p ma'lumotlarni oradan uzoq vaqt o'tib, xotirasida yod qolganlarini yozganini, «*Muntaxab*» asarining muqaddimasida keltirishicha, qarilik sabab ayrim ma'lumotlarni eslay olamaganligini inobatga olsak, ba'zi faktlarni chalkash va xatolar bilan berilganini ham ko'rish mumkin. Masalan, Ahmad Donishning «*Navodir al-vaqoe'*» asarini kamyob bo'lgani bois qo'lga kiritmagani va uni o'qib chiqmaganini aytadi. Ammo ko'p joylarda undan parchalar keltirishi yoki asar nomini «*Navodir al-vuqu'*» sifatida yozganini qayd qilish lozim.

Muallif 1920-yilning bahorida tuman hokimi va qozidan ruxsat olib safarga chiqadi. Ushbu safarni mazmunan ko'proq ilmiy safar sifatida ta'riflasak, mubolag'a bo'lmaydi. Zero u sheriklari bilan Qarshidan chiqib Koson tumaniga boradi, bu yerda ko'plab eshon va eshonlar jamoasi hamda ularning obro'yi va qudratlari haqida asosli mulohazalarni beradi. So'ng Dehayi Nasafdagi Yuzrabotga borgani, u yerda Qarshida joylashgan Abdullohxon madrasasining vaqf yerlarini ko'rgani, ularning tasarrufi og'oliq mansabidagi shaxsda bo'lgani, umuman og'oliq lavozimini hududning iqtisodiy va moliyaviy noziri sifatida ham baholaydi. Osori atiqalar sifatida Ko'kgumbaz, Sektariy mozori, Peshkent bozori va yo'li ustida joylashgan Abu Mu'in Nasafiy va Shamsulaimma Halvoniy qabrlarini ziyorat qilganini alohida ta'riflab o'tadi. Jumladan, Abu Mu'in Nasafiyning qabri toshida bitilgan yozuv: «*Hazihi as-salavot min tasnifi piri dastgir hazrat mahbubi rabboniy Sayyid Abdulqodir Jiyloniy roziyallohu taolo anhu*» («Bu salavotlar piri dastgir Sayyid Abdulqodir Jiyloniy yozuviga mansub») deganini o'qib, shoshib qolganini hayajon bilan eslaydi. Uning vaqti tig'iz bo'lgani bois bir xodimiga barcha matnni to'liq ko'chirib olishga amr qilganini yozadi [10: 420a-448b].

Mulla Homidxo‘janing siyosiy qarashlari turli joylarda namoyon bo‘lsa-da, ko‘proq Domla Muhammad Imkromchaning fikrlari va qarashlariga tobeligini sezish mumkin. Tanqidiy ruhiyatga moyil. Ammo G‘uzor hokimi Sayyid Akramxon haqida eslar ekan: «*Ulamolar podshohlarni madh qilar ekan so‘zlar shunchaki maqto‘v bo‘lmay, balki podshohlarga go‘zal xislatlarni nisbat berishi orqali aslida nasihat qilishni nazarda tutadilar*», deb ta’riflaydi. Shu bilan birga 1920-yildagi inqilobdan keyin hamon Kitob tumanida xizmat vazifasida turar ekan qaynotasi Qozi Mulla Mir Zarifning: «Bolam siyosatga aralashma, o‘zingni uzoq tut», degan nasihatini alohida eslaydi [11: 52a–64b].

Xulosa. Mulla Homidxo‘ja Buxoriy hayoti va ilmiy ijodi hamda asarlari haqida bugungi kungacha faqatgina O‘zbekiston va Tojikistonda chop etilgan qo‘lyozma manbalarining kataloglarida qisqacha ma’lumot berilgan bo‘lsa-da, L.M. Yepifanovanning Buxoro bosib olinishi tarixiga doir manbalar tavsifi qismida batafsil ta’rif berilgan [12: 64–69]. Ayrim mahalliy va xorijiy manbashunoslar tomonidan Homidxo‘ja Buxoriyning ilmiy merosi muhim manba ekanligi qisqacha eslab o‘tilgan bo‘lsa-da, alohida tadqiqot ob’ekti sifatida o‘rganilmagan.

Umuman olganda, Mulla Homidxo‘ja bin Qozi Baqoxo‘ja Buxoriyning zikr qilingan ikki asarlaridan tashqari, o‘zi jamlagan fatvolar majmuasi ham bor. Kelajakda muallifning «200 ta Oxund domla fatvolari» deb nomlagan asarini topib ilmiy muomalaga kiritish ham manbashunoslikning dolzarb masalalaridan biri sananaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buxoro viloyati arxivi 454-fond, 2-ro‘yxat, 26-yig‘majild, 3-varaq.
2. Buxoriy Homidxo‘ja. Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasu Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmasi. № 602. – 661 varaq.
3. Baqoev Homid. Muntaxabi ta’rixi amironi mang‘it. Tojikiston Fanlar akademiyasi Abu Abdulloh Rudakiy nomidagi Til va adabiyot instituti qo‘lyozmasi. № 1329. – 38 varaq.
4. Sharifjon Maxdum Sadri Ziyo. Tazkori ash‘or (sharhi holi ba‘ze az shoiron va she‘rho) / Musahhih: Sahobiddin Siddiq. – Tehron, Surush, 1380. – 256 b.
5. Buxoriy Homidxo‘ja. Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasu Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmasi. № 602. – 58b-varaq.
6. Buxoriy Homidxo‘ja. Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasu Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmasi. № 602. – 632-varaq.
7. O‘zbekiston Milliy arxivi I-3-fond, 1-ro‘yxat, 715-yig‘majild, 254-varaq.

8. Baqoev Homid. Muntaxabi ta'rixi amironi Mang'it. Instituti zabon va adabiyoti ba nomi Abuabdullohi Rýdakii (AMIT). Dastxat: Inv. № 1329. – 14 varaq.
9. Buxoriy Homidxo'ja. Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasu Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi. № 602. – 89a–90b-varaq.
10. Buxoriy Homidxo'ja. Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasu Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi. № 602. – 420a–448b-varaq.
11. Buxoriy Homidxo'ja. Tanzil al-amsol fi zikri bayon al-ahvol. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasu Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi. № 602. – 52a–64b-varaq.
12. Епифанова Л.М. Рукописные источники Института востоковедения Академии наук УзССР по истории Средней Азии периода присоединения к России (Бухара). – Ташкент, 1965. – С. 64–69.

Dadamirzaev Muhammadzarif Olimjanovich¹

MAVLONO SOBITXONTO'RA NAMANGONIY - FARG'ONA FIQH MAKTABI VAKILI

MAWLĀNĀ THĀBITKHĀN TŪRĀ NAMANGĀNIY - REPRESENTATIVE OF THE FERGANA FIQH SCHOOL

Abstract. *This article provides information about the life and scholarly activities of Mawlānā Sayyid Thābitkhān Tūrā Namangānī and his contribution to the development of the Fergana fiqh school. It also briefly introduces the activities of madrasas and the intellectual environment in the city of Namangan during his time.*

In particular, important information is provided about the scholar's intellectual heritage and the works he left behind, highlighting their significance in the present day.

Keywords: *Fergana Fiqh School, Thābitkhān Tūrā Namangānī, Abul-Ma'ānī, tafsīr, hadīth, fatwā, madrasa, al-Fath ar-Rahmānī.*

Farg'ona fiqh maktabi vakillari islom ilmlari rivojiga ulkan hissa qo'shganlar. Xususan, ularning fiqh faniga oid ilmiy merosini alohida ta'kidlash joiz. O'rta asrlarda Farg'ona mintaqasida mahalliy fiqh maktabining shakllanishi uchun munosib sharoit shakllangan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.
E-mail: Haxajaja748@gmail.com. ORCID:0009-0005-5591-471X.

Turli manba va adabiyotlarda o'rta asrlarda mazkur mintaqadan yetishib chiqqan allomalarning soni 500 dan ortiq ekani aytiladi. Ulardan o'ttizdan ziyodi aynan fiqh ilmi rivojida alohida e'tirof etiladigan Alouddin al-Kosoniy (vaf. 1191-y.), Sirojiddin al-O'shiy (vaf. 1179-y.) Burhonuddin al-Marg'inoniy (1118-1197), Husomuddin al-Axsikatiy (vaf. 1247-y.) kabi fuqaholardir. Lekin aksariyat fuqaholarning hayoti va ilmiy merosini o'rganilmagan [3: 94].

Farg'ona fiqh maktabining ilmiy an'analari keyingi davrlarda ham qator ulamolar tomonidan davom ettirilgan. Ularning ilmiy faoliyati, jumladan, Rus imperiyasining mintaqamizga kirib kelgandan keyingi davrda yashagan ulamolar hayoti deyarli o'rganilmagan. Diniy qadriyatlarimiz saqlanib qolishi va mintqa fiqh maktabining rivojiga munosib ulush qo'shgan alloma Sobitxonto'ra Namangoniy ana shunday ajdodlarimizdan biridir.

Sobitxonto'ra Namangoniy XIX asrning oxiri - XX asrning birinchi yarmida Namangan shahridan yetishib chiqqan zabardas olimdir. U haqida ma'lumotlar juda kam bo'lib, borlari ham qoniqarli darajada emas. Chunki u yashagan davr mustamlakachilik siyosatining vatanparvar mahalliy kuchlarga va ziyolilarga qarshi kurashi avj olgan vaqtga to'g'ri keladi.

Mavlono Sayyid Sobitxonto'ra 1866-yilda Namangan shahrida ziyoli xonadonda tavallud topdi [2: 60]. U kishining to'liq ismi Mavlono Sayyid Sobitxonto'ra Abu-l-Maoniy ibn Sayyid Fayzixonto'ra an-Namangoniy al-Farg'oniy al-Hanafiy an-Naqshbandiydir.

Ajdodlari ziyoli, xalq ichida taniqli kishilar bo'lgan. Jumladan, to'rtinchi ajdodi Muhammad Zokir an-Namangoniy an-Naqshbandiy xalq ichida Zokirxo'ja eshon nomi bilan tanilgan. U o'z davrining yetuk olimi, tasavvuf namoyandalaridan bo'lib, avlodlaridan ko'plab muftiy, qozi va ulamolar yetishib chiqqan [9: 99].

Otasi Fayzixon eshon, bobosi Ulug'xon eshon, katta bobosi Sulaymon eshonlar naqshbandiya tariqatining vakillaridan bo'lib, Qo'qon xonligida yuqori unvonga ega bo'lgan va turli lavozimlarda faoliyat ko'rsatganlar.

U zotning ona tomondan ajdodlari ilmiy kishilar bo'lib, onasi ham ma'rifatli ayol bo'lgan. Shu sababli farzandlarining barchasini ilmga yo'naltirish, axloqiy va ilmiy salohiyatli qilib tarbiyalashda katta xizmat qilgan [9: 177].

Sayyid Sobitxonto'ra oilada 10 ta o'g'il farzandning kenjasi bo'lgan. Ulardan 4 nafari yoshlik chog'ida vafot etgan. Qolgan 6 nafari Yahyoxonto'ra, Dovudxonto'ra, Junaydxonto'ra, Ikromxonto'ra, Kamolxonto'ra va Sobitxonto'ralar zabardas olim bo'lib yetishgan.

Sobitxonto'ra dastlabki diniy bilimni otasi Fayzixon to'radan olgan. U oilada kenja farzand bo'lgani uchun ota-onasi akalariga unga saboqlarida yordamlashishini ko'p ta'kidlab turgan. Natijada o'z xonadonida boshlang'ich ilmlarni egallagan. So'ngra Namangan shahridagi Azizxo'ja va Sayyidqulibek madrasalarida tahsil ko'rgan.

Ma'lum muddat Sayyid Inoyatxo'ja ibn Ulug'xo'ja ibn Niyozxo'ja eshon Langariy (1836-1899) dargohida bo'lib, u kishidan ham ta'lim va tarbiya

olgan. Garchi yosh bo'lishiga qaramay ustozlari undagi salohiyatni ko'rib, o'n ikki yoshidayoq boshlang'ich talabalarga dars o'tishiga ruxsat berganlar. Keyinchalik chuqurroq bilim olish uchun Qo'qonga borib, u yerdagi Xon madrasasida o'qib qaytgan [1: 61].

U o'z davrining zabardas ulamolaridan tafsir, hadis, balog'at va fasohat hamda fiqh ilmlarini chuqur o'rganib, shariat ilmlarini mukammal o'zlashtirgan va tariqatda ham yuksak martabaga erishgan. Shu tufayli Farg'ona vodiysining muftiysi, vodiylar Ulamolar kengashi raisi etib tayinlangan. O'sha yillarda ko'proq tasnif etilgan kitoblarni chop etishga ham Sobitxonto'ra Namangoniyni imzosi bilan ruxsat berilgan [7: 313].

Sobitxonto'ra Abu-l-Maoniyni Farg'ona vodiysi muftiysi vazifasidagi faoliyati haqida quyidagicha zikr qilinadi. «Qirg'iziston Respublikasi Jalolobod shahrida istiqomat qilayotgan, ko'plab fatvolar bilan musulmonlarga ilm-ma'rifat tarqatayotgan hozirgi kunda yuz yoshdan o'tgan Zuhridin maxdum buva shunday deb aytadilar: *«Mening qiblagohim Qo'qon xonligi diniy idorasida Ulamolar ilmiy kengashi majlisiga taklif kilingan ekanlar. Otam meni ham ulug'larning ziyoratiga olib bordilar. Biz Qo'qon shahriga poezd bilan bordik. Kengash raisi Sobitxonto'ra Abu-l-Maoniy ekanlar. O'sha davrda fatvo beruvchi muftiy lavozimida xizmat qilar ekanlar. Qiblagohim u zotdan meni haqqimga duo olib berdilar. O'sha vaqtlarda 9-10 yoshlarda edim»* [7: 313].

Ma'lumotlarga ko'ra, Sobitxonto'ra bir necha marta haj ibodatini ado etish uchun Makka va Madinaga safar qilgan. U Madinayi munavvarada Masjid un-Nabaviy yonidagi mahallada uch yil yashab, ilmiy faoliyat yuritgan [9: 17]. U yerda Sayyid Alaviy ismli olimdan dars olgan. Tez orada uning dovruq'i arab diyori va O'rta Osiyo ulamolari orasida *«Abu-l-Maoniy»* (ابو – المعاني ma'nolar otasi) taxallusi bilan mashhur bo'lib ketadi. Madina ahli u kishining fatvo berishdagi ilmiy salohiyati va dars berish uslubini ko'rib *«Abu Hanifa»* (ابو حنيفة) deb nomlashgan [8: 69].

Mavlono Sobitxonto'ra Madinada yashab yurgan kezlarda Saudiya Ulamolari kengashi tomonidan o'tkaziladigan ilmiy anjumanga taklif qilinadi. Bu anjuman bahs va munozaralarga boy tarzda o'tadi, undagi savollarning aksariga Sobitxonto'ra ilmiy asosda sharhlab va izohlab javob beradi. Uning shariat ko'rsatmalariga mukammal amal qilishi va yuksak bilimi ishtirokchilarda ijobiy taassurot qoldiradi. Kengash raisi ham uning ilmiy salohiyati va zakovatini alohida e'tirof etadi. Ushbu anjumandan keyin ulamolar Sobitxonto'raga *«Abu-l-Maoniy»* taxallusini berishgan ekan [2: 61].

Sobitxonto'ra Namangoniylar Madinayi Munavvarada bir muddat turgandan keyin ona yurti Namanganga qaytib kelgan. Uni xalq katta xursandchilik bilan kutib olgan. U kishi Namanganga qaytgach, shar'iy masalalarda fatvo berish bilan birga dars berish va va'z-nasihati qilishga, xususan, talabalarning ruhiy tarbiyasiga alohida e'tibor qaratgan. Qo'qon xonligi hududida naqshbandiya-majzubiya tariqati keng tarqalgan edi. Uning rivoj topishida Abdulaziz Majzub Namangoniylar (vaf. 1957-y.) va uning

avlodlari, muridlarining hissasi katta bo'lgan. Xususan, o'sha davrda Majzub Namangoniyning nabirasi Atoulloxon to'ra va Hoji Muhammad eshonlarning (Hojimat eshon nomi bilan mashhur) xizmati ko'p bo'lgan. Atoulloxon to'ra vafotidan keyin Sobitxonto'ra ushbu tariqat murshidi bo'lgan.

Shuningdek, o'z davrining voizi, mufassiri va taqvodor ulamosi bo'lgan akasi sayyid Yahyoxonto'ra vafot etgach, uning shogirdlari Sobitxonto'radan akasining o'rnini egallashini, muxlislarga va'z aytib, yo'l-yo'riq ko'rsatib turishini qattiq talab qilganlar. Sobitxonto'ra rozi bo'lib, jome masjidda akasi o'rnida uning ishini davom ettirgan. U erta tongdan choshtgohgacha ikki yuzdan ziyod talabalarga «*Tafsiri Jalolayn*» («Ikki Jalol tafsiri») kitobidan dars bergan. Juma kunlari masjidda bomdoddan so'ng mingdan ziyod talabalar va ulamolar yig'ilar, u kishi mav'iza qilardi. Uning suhbatlarini jamoat diqqat bilan tinglar, so'zlari ta'sirli edi. Suhbat yakunida savollarga javob berardi. U tunda tahajjud namoziga masjidga kelar va u yerda zikr xalqasi bo'lardi. Zikr majlislariga yuzlab qishilar tashrif buyurardi [8: 71].

1912-yilda Mulla Qirg'iz madrasasi yangi qurib bitkazilgach, u yerda ham mudarrislik qilgan.

Sobitxonto'radan nafaqat talabalar, balki shahardagi boshqa mudarrislar ham dars olishga ishtiyoqmand bo'lganlar. U kishining nufuzi, salohiyati har qanday ilm ahlining shu ustozdan saboq olishiga chorlamasdan qolmasdi. Uning shogirdlari orasidan Homid Mirzo Namangoni (1902-1973), Abdug'ofur qori Abduljalil domla o'g'li (1872-1949), Lutfulloxon eshon Mirzajon eshon o'g'li (1888-1972), Is'hoq maxdum mulla Solih o'g'li (1908-1976), Homidxon qori Usmonxon o'g'li (1895-1958) kabi zabardas ulamolar, tariqat peshvolari yetishib chiqqan [1: 70].

Sobitxonto'ra Abu-l-Maoniyning ilmiy ijodi ham ancha salmoqlidir. U arab, fors va o'zbek tillarida asarlar yozgan. O'zbek tilidagi asarlari alohida, shuningdek, arab tilidagi asarlari alohida to'plam holida chop etilgan.

Olimning ilmiy-adabiy merosini quyidagi asarlar tashkil qiladi:

1. «*Bashorat an-najot fi ishorat as-solat*» («Namoz ishorasida najot bashorati»).
2. «*Tajhiz al-amvot*» («Mayyyitlarni dafnga tayyorlash»). Bu asar turkiy yozuvida o'zbek tilida Buxorodagi «Sinda» matbaasida chop etilgan.
3. «*Kitob at-taloq*» («Taloq kitobi»).
4. «*Kashf an-niqob fi mas'alat al-hijob*» («Hijob masalasining oydinlashuvi»).
5. «*Iyqoz al-g'ofil va-r-rofid bi bayoni hukmi aimat al-mazohib*» («Mazhab imomlari hukmi bayoni borasida g'ofil va inkor qiluvchilarni uyg'otish»).
6. «*Bulug' al-matolib va-l-maorib fi hifzi odobi aimat al-mazohib*» («Mazhab imomlari odoblarini saqlashda maqsad va istaklarga yetishish»).
7. «*Al-Barohin al-qoti'a*» («Qat'iy hujjatlar»)
8. «*Al-fath ar-Rahmoniy fi fatovo as-Sayyid Abi-l-maoni*» («Abu-l-maoniyning fatvolariga bag'ishlangan «Fath ar-Rahmoniy») asari.

Bu kitoblarning asosiy qismi toshbosma usulida chop etilib, o'sha davrda tolibi ilmlarga darslik sifatida o'qitilgan [8: 18].

Sobitxonto'ra Namangoniy umrining so'ngi yillarida Rossiya imperiyasi hukumati tomonidan ta'qib qilinadi. Hukumatga qarshi ayblovlar bilan uyida tintuv o'tkazilib, uyidan asosli dalil topilmagach, mahkamaga olib borib, so'roqqa tutadilar va kommunistik siyosatni qo'llab-quvvatlashga chaqiradilar. U kishi ularning talabini qabul qilmaydi. Natijada uni ilmiy faoliyatdan cheklab, umrining oxirigacha uy qamog'iga hukm qilinadi.

Sobitxonto'ra Namangoniy 1928-yili vafot etgan va Namangan shahridagi «Mangulik» qabristoniga dafn qilingan [1: 70].

Yurtimiz mustaqillikka erishganidan so'ng, Namangan shahrida 1992-yili yangi qurilgan masjidlardan biriga «Sayyid Sobitxonto'ra» nomi berildi.

Xulosa. Sobitxonto'ra Namangoniy o'zining faol ijtimoiy-ilmiy faoliyati va asarlari bilan Farg'ona fiqh maktabining an'alarini davom etishi, milliy, diniy qadriyatlarimizning saqlab qolinishida ulkan hissa qo'shgan.

Allomaning umuminsoniy g'oyalar, milliy va diniy an'alar, fiqh ilmidagi huquqiy me'yorlar yoritilishiga bag'ishlangan ilmiy merosini tadqiq etish va ilmiy muomalaga kiritish oldimizda turgan muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдулхай Т. Муборак юрт алломалари. – Тошкент: 21-аср медиа, 2023. – 238 б.
2. Шарипов А. Наманган фозиллари. 1-китоб. – Тошкент: Мовароуннахр, 2022. – 220 б.
3. Қориев О. Фарғона фиқҳ мактаби олимларининг ислом илмлари ривожигаги ўрни (IX–XIII асрлар). – Тошкент: Ворис, 2024. – 266 б.
4. О. Қориев. Фарғона фиқҳ макаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний. – Тошкент: Фан, 2009. – 253 б.
5. Аҳмад У. Саййид Собитхоннинг «Тўра ан-Наманганий» ишоси. // «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнали. № 2, 2000. – Б. 22.
6. Ёўлдошхўжаев Ҳ. Ўзбекистон уламолари. – Тошкент: Моваруннахр, 2014. – 494 б.
7. حامد مرزا نمانغانی. القتح الرحمانی فی فتاوی السید الثابت أبی المعانی. – المدینة المنورة. مؤسسة فؤاد. 1997، ص 366
8. منصور بن عبد الباقي البخاري الأندلسي. العلماء ما وراء النهر المهاجرين إلى الحرمين. – المدینة المنورة. دار الميراث النبوي. 2013، ص 323

«AL-ISLOH» JURNALIDA BANK MUOMALASIGA OID MASALALAR
MUHOKAMASI

DISCUSSION OF ISSUES RELATED TO BANK TRANSACTIONS IN THE
«AL-ISLAH» JOURNAL

Abstract. *This article discusses the entry of European banks into Central Asia during the Jadid era and the various questions related to them. In particular, it examines the Islamic ruling on financial dealings with these banks. If such transactions are prohibited in Sharia, is there a permissible solution within Islamic law? Is it allowed to employ legal stratagems (hiylai' shar'iyya) to circumvent the prohibition? Additionally, can one benefit from profits earned through interest, and what is its ruling in Islam?*

The article also presents questions raised by intellectuals and the general public on these matters, as well as the responses provided by scholars and religious authorities in Al-Isloh journal. It further elaborates on the Quranic verses and Hadiths cited by the scholars as evidence for their rulings.

XIX asirning ikkinchi yarmiga kelib, Turkistonda jadidchilik harakatlari vujudga keldi. Shu bilan birga bu harakatning asoschilari bo'lmish ko'plab ma'rifatparvarlar o'zlarining ilg'or g'oya va say harakatlari bilan tarixda o'chmas iz qoldirdilar. Jadidlarning asosiy maqsadlaridan biri xalqni ma'rifatli qilish va ularni g'aflat uyqusidan uyg'otish edi. Albatta bu osonlik bilan bo'lmadi, ma'rifatparvarlar o'zlari ko'zlagan asosiy maqsadlariga erishish uchun ko'plab qiyinchiliklar va qarshiliklarga ro'baro' bo'ldi, shunga qaramasdan xalq uchun va ularning ma'rifati yo'lida hatto o'z jonlarini ham ayamadilar. O'rta Osiyo jadidchilik harakatining asoschisi va yo'l boshchisi bo'lmish Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston ma'rifatparvarlik harakatining shakillanishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shgan shaxs bo'lib, Samarqandda faoliyat yuritgan. Jadidlar xalqni marifatli qilish maqsadida ko'plab ishlarni amalga oshirdilar, shular jumlasidan gazeta va jurnallarni nashr etishga kirishdilar. Barchasi 1905-yilgi voqea-hodisalardan keyin boshlandi. Xususan, 1905-yilgi rus burjua-demokratik inqilobi Turkistondagi mustabidlik va harbiy ko'rinishdagi mustamlakachilik tizimiga qattiq zarba berdi. 17-oktabirda e'lon qilingan manifest faqatgina Rossiya fuqarolariga emas balki mustamlaka xalqiga ham ta'lim, hunar o'rganish va erkin yashash huquqlarini berdi. Buning natijasida ziyolilar gazeta va jurnallar nashr qilish bilan bu erkinliklardan foydalanib qoldilar. Turkiston matbuoti ushbu manifestdan so'ng qisqa vaqt ichida ko'plab gazeta va jurnallarni nashr etishga muvaffaq

¹ O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi.
Email: durdona4002@gmail.com.

bo'ldi. Abdulla Avloniy «Burungi o'zbek vaqtli matbuotining tarixi» nomli maqolasida 190–1917-yillar oralig'ida o'zbek tilida 22 ta gazeta 8 ta jurnal nashr etilganligini xabar beradi. Jadidlar davrida nashr etilgan gazeta va jurnallarning asosiy mavzulari o'sha davr uchun dolzarb bo'lgan masalalarni yoritib bergan. Shuningdek, har bir gazetaning o'ziga xos uslubi bo'lib, biz «al-Isloh» jurnali misolida uning dolzarb mavzulari ayniqsa diniy masalalar bo'yicha olib borilgan savol javoblar bilan tanishib chiqamiz. «al-Isloh» jurnali 1915-yil mart oyidan boshlab Toshkentda nashr etila boshladi. Jurnal mualliflari: Abdurahmon Sayyoh, Vasiliy, Olimxon To'ra, Sadriddinxon A'lam, Hamza Hakimzoda, Fazlulvahob va shu kabi bir qancha shaxslar bo'lgan. Jurnal arab imlosidagi eski o'zbek tilida, 1915–1918-yillar davomida chop etiladi. Jurnal Abdurahmon Sayyoh va Munavvar qori tashabbusi bilan ilk bor 1915-yil 14-yanvarda Toshkent shahrining O'rda dahasida joylashgan Yakovlev tipo-litografiasida chop etilgan. 1915, 1916, 1917-yillarda nashr etilgan har bir soni 32 sahifadan iborat bo'lib, 1918-yildagi nashirlarda sahifalar soni 16 tani tashkil etadi. Ushbu jurnal har oyda ikki marta nashr etilgan. «al-Isloh» jurnalining muharriri sifatida Abdurahmon Sayyoh ko'rsatilgan bo'lsada, uning asoschisi Munavvar qori ekanligini dalillar orqali isbotlashimiz mumkin. Ammo ma'lum bir sabab va taqiqlar sababli Munavvar qorining nomi muharrir sifatida jurnalda keltirilmagan. Shuningdek har bir ishning o'z maqsadi va vazifalari bo'lgani kabi ushbu jurnal ham o'z maqsadlarini «al-Isloh» jurnalining birinchi sonida quyidagicha ifodalaydi:

1. Al-Isloh: musulmonlarga diniy va dunyoviy jihatdan xizmat qiladigan eng asosiy jurnaldir.
2. Al-Isloh: islomning asliy ta'limotini illatlardan pok etib bayon etadi.
3. Al-Isloh: musulmonlarning axloqlarini tarbiya qiluvchi jurnaldir.
4. Al-Isloh: taniqli shaxslar tarafidan savol berilgan ishlarga shariy jihatdan javob beruvchi jurnaldir.
5. Al-Isloh: Toshkent ulamolari va boylarining himmati hamda harakati bilan nashr etiladigan jurnaldir [5: 240].

Shunday ekan ta'kidlash joizki jurnalning nashr etilishida Toshkentdagi ko'plab ulamolar hamda ziyoli kishilarning ishtirok etishi unda bayon etilgan masalalar va ma'lumotlar qanchalik yuqori qiymatga ega ekanligini ifodalaydi. Jurnalda eski o'zbek tili bilan bir qatorda turk, fors va arab tillaridan foydalanilgan. Endi esa e'tiborimizni «al-Isloh» jurnalida bayon etilgan «bank» muomalalari mavzusiga qaratamiz. XIX asirning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi orqali banklar tizimi O'rta Osiyo hududiga kirib kela boshladi. Dastlab musulmon ahli banklarga shubha bilan qaragan bo'lsalarda vaqt o'tishi bilan u orqali muomala qilishga kirishdilar. Bank bilan aloqa qilishda shubha tug'ilishi islom dinida taqiqlangan riboning mavjudligi sababidan edi. Ushbu jurnalda bank mavzusi savol-javob ko'rinishida bayon etilgan. «al-Isloh» jurnalida muhokama qilingan bank mavzusi quyidagicha:

Bank xususidagi savol-javoblar.

1. Savol: Zamonimizda ag'lab (ko'p) mardum muhtalo bo'lg'on banka (bank) bilan muomala va murobaha etmak andan aqcha olub ang'a aqcha quymoq nas qote' ila hurmati (haromligi) sobit o'ldin ribodan bo'lurmi? Yo bo'lmasmu?
2. Savol: Bank muomalasi ribo maxs bo'lub harom bo'lg'on taqdirida bank ila muomala va murobaha etmakg'a va bu hiyla shariya yo'l va javoz bormi? Yo yo'qmi?
3. Savol: Foida tariqsinda bank muomalasidan hosil bo'lg'on aqchalarni vajh mashruig'a sarf etsa shar'an joizmu? Yo joiz emasmi?
4. Savol: Mazkur bank xonag'a ozg'ina muzd (ziyoda) muqobilinda chilanlik (bank xodimi) vazifasinda bo'lg'on zavotil-kirom (Ikrom sohibalari) va ag'niya zul-ihitisham (kamtarlik egalari) bo'lur bo'lmas xalqning yaxshi va yomonliklarig'a doir g'iybat va shakva tariyqasinda so'z so'zlamaklari shar'an joizmu? Yo joiz emasmu? [1:450]

Birinchi savolga jurnalning 4-soni, 115-betida tahririyat tomonidan quyidagicha javob berigan:

Bankka aqcha quyub foidasini yemak harom qote'dur nass qote'(qat'iy dalil ya'ni Qur'oni karim va hadisi sharif) iyla hurmati (haromligi) sobit o'lmish ribodin ulur:

الربا هو في اللغة الزيادة وفي الشرع فضل خال عن عوضه شرط لأحد العاقدين

Ribo lug'atda mutloq ziyoda o'lmish nasiyadur shariyatda ribo deb evazsiz ortirmish nasiya yo diyurlarki ikki aqidni (bitim tuzuvchi) bir tiyin shart qilinish o'lur ribo ikki qisim bo'lur نقد ربا (ribo un-naqd) va نسي ربا (ribo un-nasiya) riboi nasiya aqchani har oy uchun bir miqdor foyda bermakni shart etub bermak yoki bir odamda mol yo aqchasi ulub ani talab qilar yoqda orasidin ojiz ulub muhlat surar yoqda bir miqdor foyda olmoq sharti ila muhlat bermakdur. Riboi naqd bor molni o'z jinsiga o'lchoy yoki vazn ila muavvad (badal, evaz) qilmakdur birni ziyod birni kam qilib ziyodasi ribo o'lur

فبالخير النقد وأما فبالقرآن النسبة أما القسمين في الربا حرمت على اتفقوا فقد

Bas jame' (hamma) mufassiruun va muhaddisun va fuqaholar ittifoq qilmishlar riboni ikki qismini ham haromligini riboi nasiyani haromati Qur'on ila sobit o'lmish riboi naqdni haromati hadis sahih ila sobit o'lmishdur ribo yemakdin ehtiroz (o'zini saqlash) uchun Qur'on karim oyatlarini

خالدون فيها هم النار أصحاب فأولئك عاد ومن

Kim yana (riboga qaytsa), ana o'shalar do'zax egalari. Ular unda abadiy qolurlar (Baqara surasi 275-oyat)

Ya'ni riboni harom idukin bila turib ribog'a rju qo'yg'vuchi va halol deg'uvchilar do'zax ahlidan ulub do'zaxda abadiy qolg'uvchilardan o'lur degan tashdidi ila Rosul alayhissalomni

به أولا فالنار حرام من لحمه نبت ومن الدجل يزينا زينة وثلاثين ثلاث من أشد ربوا من واحد درهم أكل

Degan tahdidlari kifoya qilsa kerak ya'ni ribodin yolg'iz bir tanga yemak o'ttiz uch marotaba zino qilmakdin gunohi qattiqroqdur har kishini go'shti harom g'izadin (ozuqadan) pora o'lsa bas ul go'shti otash do'zax uladadur.

Endi bankadin pratsent to'lab aqcha oluvchilarni hukmi ham ribo yig'uvchilarni hukmida o'lur hadisi sharifni tasrihi (ochiq bayoni) muni ochiq ko'rsatur

معا وشاهديه وكاتبه وموكله الربوا أكل وسلم عليه الله صَلَّى الله رسول لعن قال جابر عن الصحيحين في
سواء لهم

Jobir roziyallohu anhu diyurlar Rosul alayhissalom riboni oluvchi va beruvchi va uni kotibi va shohidlarini malun (la'natlangan) dedilar alar hammasi gunohda barobar dedilar chunki kotib va shohidlari botilga yordamchi o'lmish ulurlar ammo sharh najodi ahammu qoshlarini diyurlar kotib ila shohidlar oluvchi va beruvchilarini orasindagi mojarosin haqlik ila yozsa rostlik ila shahodat bermak uchun shohid bo'lsalar riboni sohibini muvafaqot (maqullash) qilmasa niyati va qasdi yaxshi o'lsa bu va'dni (tahdid) tahtiga doxil ulmaslar. Ammo din va maishat majallasinda (jurnalida) xalqimizning aksarlari bank muomalasing'a ehtiyojlarini nazar e'tiborga olib bankdin aqcha olib zarurat vaqtida prasent tulamoqni joiz deb fatvo beribdurlar fatvolarg'a alar «Al-Ashbah van-nazoir»ni ushbu iboralarin dalil keltirmushlardur

الإجادة جوزت ولهذا خاصة أو كانت عامة الضرورة منزلة تنزل الحاجة الخامسة من السادسة القاعدة إذ بخلاف حاجة فلا المنفعة جنس لاتحاد بيت بمنافع بيت اجارة تجوز لا قلنا وكذا للحاجة القياس خلاف على جواز ومنها ليس المفا حاجة دفعا المعدم بيع لكونه القياس خلاف على جوز الدرك ضمان ومنها إختلف والبعيت الفنيه وفي الشقاء وشربة الماء من يستعمله وما فيها مكشاه معجهالة الحمام ودخول للحاجة الاستصناع ١١:ص والنظاير الأشباه بالربح الاستقراض للمحتاج ليجوز

Bu ibarotlardin muddaoga daxli bo'lgani qonis va g'onis kitoblarida muhtoj bo'lib zarurat bo'lgan vaqtida foyda to'lab qarz olmoqni joiz demishlar, vallohu a'lam bissova.

Fuqahoi kirom xalqning zarurat va ehtiyojlarin e'tiborga olib zikr ulinmish nechchi masalalarda qiyosga xilof joizligini hukm aylamishlar zarurat vaqtida debdurlar mumkin bo'lgan qadri saqlanmoq lozim ulur hadisi sharifda zikr etilmish vai'd shadidni tahtiga doxil bo'lmas uchun [2: 707].

Ikkinchi savolda esa bank bilan muomala qilish sharan joiz emas ekan unda ushbu aloqani o'rnatish uchun hiylai shariyyadan foydalansa bo'ladimi mazmunidagi savolga: zarurat sababli biror kishi o'zining 10 tangasini 20 tanga qilib qaytarib olmoqchi bo'lsa, bu ochiq foiz bo'lib qoladi va harom sanaladi. Lekin hiylai shar'iyya usulida buni shariatga muvofiq shaklga keltirish mumkin. Masalan: Qarz beruvchi (muqrid) o'zidagi biror matoni (mahsulotni) 10 tangaga qarz oluvchiga (mustaqrid) sotadi va pullarni oladi. Bu yerda sotuv sodir bo'ldi, ya'ni ribo emas, savdo amalga oshdi. Qarz oluvchi shu matoni yana o'sha sotuvchiga yoki boshqa kishiga 12 tangaga sotib qaytarib oladi. Natijada, qarz oluvchi 10 tanga pul olgan holda, 12 tanga qaytarishi kerak bo'ladi, ammo bu savdo shaklida sodir bo'lgani uchun shariatga muvofiq ko'rinishda bo'ladi. Ushbu hiyla natijasida qarz beruvchi ham, oluvchi ham ribo (foiz) gunohidan qutiladi. Bitim shariatda ruxsat etilgan savdo shaklida bo'ladi [2: 708].

Ammo jurnalning boshqa sonida ushbu savolga quyidagicha javob berilgan: bank bilan muomala qilish *ribo ul-habs* deb nomlansada aslida u *ribo ul-roje'* (qaytuvchi ya'ni qaytarib beriluvchi)dir. Agarda zarurat bo'lsa fatvo kitoblari orqali hiylayi shariyya qilishga yo'l topsa bo'lur ammo bu karohiyat bilan bo'lishi bayon etilgan. Lekin Ahmadiyya shariatida ulamoi kiromlar musulmon ahli har qanday shubhali narsalarni bajarishdan uzoqroq turishi

kerakligini takidlaydilar. Garchi ba'zi ulamolar riboda hiyla qilishni joiz deb bilsalarda to'rt mazhabning tartib qoidalariga muvofiq gunohi kabiralardandur. Ushbu olimlar ribo va undan boshqa harom qilingan narsalarning haromligini ketkazish maqsadida qilingan hiylalar va riboi hiylani haromligini aytib o'tganlar.

مسنح كما الربا آكل على حيلتهم أجل من والخنازير الكلاب صورة في يحشرون الربوا آكل أن ورد
الحيثان اصطياد على تحيلوا حين السبت أصحاب

(۷۳:ص الغافلين نجا مش بها ۱۲)

Ya'ni vorid ulmushdurki durusliqda ribo xabarlari qiyomat kuninda tirkazulurlar (tiriltirladi) itlar va tung'izlar surotinda ribodin xalos ulmoq uchun hiyla etuklari jasatdin as'hobi sabtning estiyaad hiytaan uchun hiyla iytur vakillari uchun man qilindi vaqolari (o'rinlari) kabi dekdur.

Mavloni Abdulhay al-Hindistoniy hazratlari qog'oz aqchalar tug'risinda «Majmuat ul-fatovo»sinda fikr muboraklarini bayon etuki asnoda tahziyb (to'g'rilash) ila yomondin naql etarki ushbu hukm shari'yyani bayon etmishdur [3:115].

Uchinchi savolning javobi: Bank muomalasindin hosil bo'lgan tangalar riboning hosil uldug'indin nizo vujud mashru'g'a (ya'ni shar'an joiz bo'lgan halol yo'llarga) o'lsada sarf etmak haromdur chunki vujud mashru'ig'a sarf etmak muomalat jumlasindindur mol haromning muomalatg'a sarfi haromdur.

معاملته حرمت حرما ماله أكثر كان من الناس من الغزالي اعتمده ما على الاظهر

القارى محمد سلطان بن على للعلامة ٦٩:ص المعين المبين

Ya'ni ulamo Ali ibni Sulton Muhammad al-Qori al-Makki al-Hanafi hazratlari imom G'azoliy hazratlarindin naql aytar al-kitob mubiyn almua'yyaninda aytadur imom G'azoliy hazratlari e'timod (ishonch) etgan narsasini nazron zohirroq shudirki insondin ul odamiyki bo'lsa aninga aksar moli haromdin bo'lsa aninga muomalasi ribo afandim baloda zikr etar va kimimiz shulardin be shak va shubha ma'lum bo'lardurki bank muomalasi albatta ribodin o'lub, andin hosil uldin aqchalarda ribodin hosil o'lan aqcha harom muttfaq (mos) oliydur. Holbuki molinda hosil borlig'i muayyan ma'lum o'lub shubha ribo bo'lg'on kishilar ila muomala ayiruvni share' sharif ulamosi boshqa kishilarda loyiq kurmiyub mone' (man) etmushdirki kundusning muomalasi nechuk bo'lur u ila elsa va Alloh a'lam.

Val hosil (xulosa):

المعاملة وكذا ترك.... الحرام في الوقوع إلى يجبره لئلا احتتابه ينبغى والحرمت الحل في امره اشتبر ما إن
حرمة يتقين لم ما اولى ونحوه ربا شبهة ماله في من مع

٦٩:ص (المعين المبين)

Ya'ni hosil alkalam durustliqda ul narsaki shubha ila nasomi shul narsani yoki harom yo halolliki bilinmasa ul narsadin ijtinab (uzoqlashish) lozimdur toki ul narsani ertikab (bajarish) etmak harom narsaning irtikobini baas' ulmasun va shuningdek tark qilmoq qoliq (havotir) muomalasini ul odami birlaki aning molinda riboning va riboga o'xshash boshqa bir haromning shubhasi bo'lsa modomiki haromligi ma'lum bo'lmasa agar haromligi ma'lum bo'lsa tark muomala avvaliyat (birinchi) darajasinda daraja vujudga erishur demakdur [3:114].

To'rtinchi savolning javobi: Avvalo ushbu savolga qaytib uning aniq ma'nosini tushunib olamiz, bu savolda bankda xodim vazifasida faoliyat olib borayotgan ishchilarning xalq to'g'risida turli xil gumon va bo'lar bo'lmas gaplarni gapirishlari joiz yoki joiz emasligi haqida hukum suralmoqda. Javob shunday bo'ldiki: bankda faoliyat olib borayotgan ishchilar bank bilan aloqa qilishni istab kelgan xalqning moddiy holatini ya'ni istemolchida qancha boylik borligini aniqlashi xodimlarning vazifasidir, chunki istemolchining moddiy holatiga qarab unga ma'lum miqdorda mablag' ajratiladi. Agarda bank xodimlari xalqning bu holatiga e'tibor bermasa o'zlarining zarariga ishlaydilar. Shunday ekan bank xodimlari har bir istemolchining moliyaviy holatlarini o'rganishi joizdir shu bilan birga ular haqida faqatgina rost so'zlarni so'zlamaklari darkordir aks holda bu g'iybat bo'lib qoladi [2: 710].

Xulosa. «Al-Isloh» jurnalida bayon etilgan bank mavzusi bugungi kunda ham dolzarb mavzulardan biri bo'lib qolmoqda chunki, xalqimiz tomonidan din ulamolariga berilgan ushbu mazmundagi savollarga turli xil javoblar olinmoqda. Ushbu jurnalda bayon etilgan savol javoblarni yuqorida zikr etdik. Ko'rinib turibdiki hiylai shariyya qilish borasida ham turli xil fikirlar bildirilgan ammo jurnalning keyingi sonlarida zarurat sababli bank bilan ma'lum chegaralar asosida aloqa qilish joizligiga ruxsat berib, yetarlicha dalillar keltirib o'tganlar. Isloh jurnalida o'sha zamon uchun juda dolzarb bo'lgan banklar mavzusi bo'yicha ko'plab munosabat bildirdilar. Bunga sabablar turlicha bo'lib ayrimlari mutaassibona, ayrimlari uning ziddi. Jurnal o'z davrida shu kabi dolzarb yangi masalalar muhokama platformasiga aylangan edi. Tahririyat ma'lum chegara doirasiga mavzular bo'yicha mutaxassislar munosabat bildirishi uchun imkoniyat yaratgan edi. Bank mavzusida Isloh jurnalida munosabat bildirganlar:

Turkistonlik Mulla Abdul Jabbor ibn Nurmuhammad, Ali ibn Sulton Muhammad al-Qori al-Makki al-Hanafi, mulla Xoli Muhammad va mulla To'ra.

Isloh jurnalida keltirilgan bank mavzusidagi savollarga javob berishda «*al-Muayyan al-Mubin*», «*Fatavo al-Kamili*», «*Takmilat al-Umda*», «*Najot al-g'ofilin*», «*al-Ishbah*», «*Radd al-muxtor*», «*Fatavo al-Hamidiyya*» va shu kabi bir qancha manbalardan foydalanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Isloh jurnali. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi toshbosmasi. № 5938. – 1915-yil 15-noyabr, 21-son.
2. Al-Isloh jurnali. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi toshbosmasi. № 5938. – 1915-yil 15-dekabr, 23-son.

3. Al-Isloh jurnali. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi toshbosmasi. № 10854. – 1916-yil 28-fevral, 4-son.
4. Al-Isloh jurnali. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi toshbosmasi. № 10854. – 1916-yil 15-may, 10-son.
5. Дўстқораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Тошкент, 2009.
6. Agzamxodjaev S., Ulug'bekova Z. «al-Isloh» jurnali – Turkistondagi islohotchilik harakatini o'rganish bo'yicha tarixiy manba. – Toshkent, 2021.

*Samsakova Husniya*¹

NAQSHBANDIYA-MUJADDIDIYANING TOSHKENT TARMOG'I: ABDULMAJIDXON ESHON SILSILASI

TASHKENT BRANCH OF NAKSHBANDIYA-MUJADDIDIYA: THE GENEALOGICAL CHAIN OF ABDULMAJID KHAN ESHAN

Abstract. *The Naqshbandi-Mujaddidiya order, which originated in India, entered also in Central Asia in the 18th century and developed rapidly. In particular, many representatives of the order actively participated in the religious and educational spheres of the Bukhara Emirate and the Kokand Khanate, and later in the Turkestan region. However, existing studies have mainly studied the activities of representatives of this order in Bukhara-Samarkand and Kokand. Unfortunately, insufficient attention has been paid to the mujaddidi sheikhs in Tashkent, who was a major city of that time, and their interactions with Sufis in other regions. In particular, although the names of a number of Tashkent Sufis who lived in the 19th and early 20th centuries are known, we do not know much about their Sufi and pir-murid (guide-disciple) lineage relationships. In this article, we have tried to shed light on one of the famous Sufi mystics of the mentioned period, Abdulmajidkhan Eshan Toshkandi (1810–1898), and his lineage in Sufism, the history of pir-muridism.*

Keywords: *Naqshbandi-mujaddidiya, Bukhara, Tashkent, lineage, pir-muridism relations.*

Xojagon-naqshbandiya tariqati asrlar davomida mintaqaning madaniy-ma'naviy hayotida chuqur iz qoldirgan. Ayniqsa, XVIII asrdan keyingi Markaziy Osiyoda naqshbandiya-mujaddidiya nomi ostida qayta jonlandi. Ushbu tariqat ma'naviy muhitida yetishib chiqqan ko'plab mutasavviflar Buxoro amirligi va Qo'qon xonligida, keyinchalik Turkiston o'lkasidagi

¹ O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi mustaqil izlanuvchisi.
E-mail: husniasamsakova@gmail.com. ORCID: 0000-0002-7746-7990.

ijtimoiy-siyosiy, madaniy jarayonlarda faol ishtirok etdi. Tadqiqotchi M.U.Amonovning izlanishlari natijasiga qaraganda ushbu tariqatning Buxoro-Samarqand hamda Qo'qondagi vakillari faoliyati keng ko'lamda tadqiq etilgan [2: 8–19]. Lekin naqshbandiya-mujaddidiyaning Toshkentdagi muhiti vakillari O'rta Osiyoning boshqa hududlariga nisbatan ancha kam o'rganilgan. Xususan, XIX–XX asr boshlarida yashab o'tgan bir qator toshkentlik mutasavviflarning nomi tanish bo'lsa-da, ularning tasavvufdagi silsilasi, pir-muridlik munosabatlari haqida ko'p narsa bilmaymiz. Ushbu maqolada biz tilga olingan davrning mashhur mutasavviflaridan biri Abdulmajidxon eshon Toshkandiy (1810–1898) va uning tasavvufdagi silsilasi, pir-muridlik tarixini yoritishga harakat qildik.

Abdulmajidxon eshon Toshkent shahrining Sebzor dahasida, shaharda katta e'tiborga ega bo'lgan ulamo va mutasavvif Yunusxon eshon xonadonida tug'ilgan [7: 57]. U o'z davri yozma manbalarida Abdulmajidxon eshon Yunusxon eshon o'g'li, Xalifa Abdulmajidxon eshon yoki Abdulmajidxon eshon Hazratimomiy nomi bilan tanilgan. Abdulmajidxon eshon shaxsiyati haqida uni yaqindan bilgan ikki muallif qisqa lekin juda aniq tavsifni berib o'tgan. Ulardan biri toshkentlik muarrix, «*Tarix jadidai Toshkand*» asari muallifi Muhammad Solihxo'jadir. Asar muallifi Abdulmajidxon eshon bilan bir tariqatga mansub bo'lgan, u bilan Qo'qon shahriga birga safar qilgan. Asarida bu shaxsni doimo iliq so'zlar bilan tilga olgan. Masalan, o'z asarda Abdulmajidxon eshonga «Eshon xalifa Abdulmajidxon hazratimomlik – tariqat shohko'chasining panohi, ma'rifat bilimlaridan ogoh, haqiqat soliklarining murshidi, muntazam toat-ibodatda band, islom qoidalariga to'la amal qilguvchi, Imom Rabboniy sulukining muxlisi, naqshbandiya (tariqatining) soliki, aqliy va naqliy bilimlarni egallagan, arab tili grammatikasi va fiqh ilmlari bo'yicha bilimdon, yirik olim» – deb ta'rif bergan edi [3: 19].

Ikkinchi muallif rus sharqshunosi va Turkiston general-gubernatorligining o'lkadagi xizmatchisi N. Likoshin (1860–1922) o'zining 1898-yilda Toshkent tasavvuf ahliga bag'ishlangan maqolasida qayd etilishicha, Abdulmajidxon eshon tariqatdagi irshodni Miyon G'ulomqodir Sohibzoda ibn Miyon Fazl Ahmad Sohibzodadan olgan. Lekin faqat sufiylik bilan mashg'ul bo'lmay, Parchabof mahallasida yashab, dehqonchilikdan kun ko'rgan [4: 13].

Abdulmajidxon eshonning tariqat silsilasi va uning Toshkent tasavvuf muhitida tutgan o'rni haqida ma'lumot beruvchi yana bir muhim manba bu Mir Fazlulloh Toshkandiy tarafidan tuzilgan «Shajarayi silsilayi Naqshbandiya» asaridir [5]. Asarda ikki sahifalik muqaddimadan so'ng yorqin ranglar bilan ishlangan doiralarda Xojagon-Naqshbandiya, Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqati vakillari silsilasi berilgan. Ba'zi o'rinlarda ayrim shayxlarning hayoti va faoliyatiga oid kichik qaydlar ham yozib qo'yilgan. Mazkur asar sharqshunos olim Bahriddin Umurzoqov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, 2023-yilda nashr etilgan [6]. E'tiborli jihati ushbu silsilarisola bevosita Abdulmajidxon eshonga bag'ishlangan. Shu sabab risoladagi

silsila tarixi tariqat boshidan boshlanib, u zotning ismi-sharifi bilan yakunlangan.

Risola muallifining yozishicha, Abdulmajidxon eshon Buxoro madrasalarida tahsil olgach, Toshkentga qaytib Mo'yi Muborak madrasasida mudarrislik qilgan. Fiqh, sarf va nahv ilmlarida mohir bo'lgan. Shu bilan birga tasavvufga oshno bo'lib, naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining pirlaridan Miyon G'ulom Qodir Ma'sumiyga ixlos qilib, uning davralarida bo'lib yurgan. N.S. Likoshin o'zi to'plagan ma'lumotlari asosida Abdulmajidxon eshonning Miyon G'ulom Qodirdan irshod olgani haqida yozib o'tgan.

Miyon G'ulom Qodir Ma'sumiy ibn Miyon Fazl Ahad mujaddidiya yo'nalishi asoschisi Ahmad Sarhindiy avlodidan bo'lib, tariqatning asosan Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasida tarqalishida katta hissa qo'shgan. «Shajarayi silsilayi Naqshbandiya» asarida keltirilgan ma'lumotlarga asoslansak Abdulmajidxon eshonning naqshbandiya-mujaddidiya tariqatidagi silsilasi quyidagicha ekani aniq bo'ladi:

1. Hazrat Bahouddin Naqshband (vaf. 1389)
2. Ya'qub Charxiy (vaf. 1447)
3. Xoja Ubaydulloh Ahror (1404–1490)
4. Shayx Muhammad Zohid (taxm. 1450–1530)
5. Xoja Muhammad Darvish (taxm. 1475–1563)
6. Xoja Imkanagiy (1512–1600)
7. Xoja Boqibilloh (1563–1603)
8. Shayx Ahmad Sarhindiy (1564–1624)
9. Muhammad Ma'sum (1599–1668)
10. Xoja Muhammad Naqshband soniy
11. Shayx Muhammad Porso
12. Shoh Muhammad Raso
13. Fazl Ahmad Ma'sumiy
14. Hazrati G'ulomqodir Ma'sumiy
15. Xalifa Abdulmajidxon Ma'sumiy (vaf. 1898)

Tadqiqotlardan ma'lumki, Xoja Ahrordan keyin naqshbandiya tariqatida bir necha tarmoqlarda davom etgan. Ulardan biri, Mavlono Muhammad Zohid orqali ketgan bir tarmoq 2-3 vakil o'tib Hindistonda rivoj topgan [1: 27–28]. Bu tarmoqning davomchilaridan Shayx Ahmad Sarhindiy davrida mujaddidiya tariqati yuzaga kelgan va ko'p o'tmay O'rta Osiyo shaharlarida ham rivojlantirilgan. Xonadon vakillari esa hurmat yuzasidan «miyon» «sohibzoda» nisbalari bilan ulug'langan. Dastlab bu tariqatning ma'naviy markazi Buxoro bo'lgan bo'lsa, keyinroq Qarshi, Samarqand, Qo'qondagi ham yangi kichik shahobchalar paydo bo'lgan. Minyo G'ulom Qodir izdoshlari orasida ko'plab toshkentlik mutasavviflar ham yetishib chiqqan. Ular orasida silsilanomalarda Toshkandiy nisbasi bilan tilga olingan Xalifa Musoxon, Xalifa Domulla Shoh Mansurxo'ja, Mir Rahmat, Xalifa Mir Iso, Xalifa Yusufxon eshon kabi bir qator mutasavviflar nomlarini keltirish mumkin. Abdul-

majidxon eshon ham mujaddidiya tariqatining Toshkentdagi ko'zga ko'ringan shaxslaridan edi. Abdulmajidxon eshonning Toshkent shahri, shuningdek, Zangi ota, Qoramurt va Chimkentda ko'p sonli muridlari bo'lgan. Bundan tashqari, tasavvufda 15 nafar xalifa tayyorlab, faoliyat olib borishi uchun ularga irshod bergan. Ular orasida Imom Alixo'ja eshon, Siddiq qori, Horunxo'ja eshon, Jalilxo'ja eshon kabilar Toshkent shahrida faoliyat olib borgan [4: 13].

Xulosa. Abdulmajidxon eshon naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining Toshkentdagi yirik vakili bo'lib, uning tariqat silsilasi Miyon G'ulom Qodir Ma'sumiy orqali Shayx Ahmad Sarhindiya va u orqali naqshbandiy shayxlar tarmog'iga ulangan. Hozirgi kunda mazkur shaxs va Toshkent tasavvuf muhitini yoritish bo'yicha keng ko'lamli izlanishlar davom etmoqda. Umid qilamizki kelgusida Abdulmajidxon eshon faoliyati misolida ushbu tariqatning Toshkentdagi vakillari, ularning Qo'qon va Buxorodagi mutasavviflar bilan o'zaro aloqalarini yoritish imkoni yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жуманазар А. Вахшувор. Ҳаммаси Сўфи Оллоёр ҳақида. – Тошкент: Академнашр, 2015. – 256 б.
2. Амонов М. Марказий Осиёда нақшбандия-мужаддиия тариқати (XVIII–XIX асрлар). – Самарқанд: «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти, 2022. – 168 б.
3. Бўриев О., Султонов Ў. Тошкентнинг XIX асрдаги маънавий-маърифий ҳаёти тарихидан (Муҳаммад Солиххўжанинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари асосида) / Тошкент 2007 йилда ислом маданияти пойтахти. – Тошкент, 2007. – Б. 16–18.
4. Ликошин Н. Тошкент эшонлари. – Тошкент: Рухафзо, 1996. – 24 б.
5. Mir Fazlulloh Toshkandiy. Shajarayi silsilayi Naqshbandiya. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi. № 5810.
6. Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдуллоҳ Қазвиний. Шажара-и силсила-и Нақшбандия (Нақшбандия силсиласига доир маънавий насабнома). Фазилатпаноҳ, маърифатогоҳ, ўз замонасининг муршиди Халифа Абду-л-мажидъон Маъсумий насабномаси. Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи: Баҳриддин Умурзоқов. – Тошкент, 2023. – 54 б.
7. Усмонхўжаев А. Динимиз фидойилари (Бобохоновлар сулоласи). – Тошкент, 2010. – 368 б.

«AL-IZOH» JURNALINING TURKISTON MATBUOTIDAGI O'RNI

THE ROLE OF «AL-IZOH» JOURNAL IN THE TURKESTAN PRESS

Abstract. *In this article, the history of the press in Turkestan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century is discussed. From 1917, organizations were formed that set political tasks and national liberation ideas as their goals. Starting from the early months of 1917, powerful national organizations were created such as «Shuroi Islamiya» (March 1917), «Shuroi Ulama» (June 1917), «Turon», «Ittifoq», the «Turk Adam Markaziyat» faction (July 1917), and «Ittifoqi Muslimin» (September 1917), along with nearly twenty national societies and circles. These organizations, which actively participated in the political processes of 1917-1918, were widely reflected in the national press of that time.*

The active members of the «Al-Izoh» journal were well versed in the religious and secular sciences of their time. They included Serali Lapin, Mulla Pirmuhammad Alam, Abdu Malik Khoja Abdu Nabiev, Said Ahrorkhon Makhdum, Mulla Toshpolat Qori, Shams Najmi Andijani, Mulla Niyaz Alibek, Mulla Qaraboy To'raquro'niy, Said Ahmad Vasli Samarkandi, Ahmad Khoja, Mulla Akmalhon, Siddikhuzha, Eshon, Mulla Tursin Muhammad Alam, Turkistaniy, Mulla Isoxon Alam Domla, Ahrorkhon Abdullah Ogli, Aloviddin Mahzun, and others.

The «Ulama Society» journal, «Al-Izoh», was discontinued by the decision of the People's Commissariat of the Turkestan Soviet Republic on May 13, 1918 (Resolution No. 243) due to its failure to serve the interests of workers.

1917-yil Rossiyada ro'y bergan fevral voqealaridan keyin imperiyani milliy chekka o'lkalari, jumladan, Turkistonda ham tarixiy o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. Turkiston xalqlari, ayniqsa uning ilg'or vakillari hisoblangan milliy ziyolilar faoliyatlarida ham turli yetaklash maqsadini ko'zlagan ziyolilar aynan shu davrdan boshlab siyosiy maqsadlar yo'lida ilk bor tashkilotlarga uyushib, dastur asosida harakat qila boshladilar [1].

1917-yildan boshlab o'z oldilariga siyosiy vazifa va milliy ozodlik g'oyalarini qo'ygan tashkilotlar tuzila boshlandi. 1917-yilning dastlabki oyidan boshlab «Sho'roi Islomiya» (1917-yil mart), «Sho'roi Ulamo» (1917-yil iyun), «Turon», «Ittifoq». «Turk Adam Markaziyat» firqasi kabi kuchli milliy tashkilotlar (1917-yil iyul), «Ittifoqi muslimin» (1917-yil sentabr), yigirmaga yaqin milliy jamiyat va to'garaklar tuzildi. 1917-1918-yillardagi siyosiy jarayonlarga faol ishtirok etgan bu tashkilotlar faoliyati o'sha davr milliy

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti mustaqil tadqiqotchisi.

E-mail: Muhammadaminbek@mail.ru. ORCID 0009-0008--4575-2755.

matbuotida keng aks etgan. Milliy-siyosiy tashkilotlarning faoliyatini yoritib beradigan matbuot materiallarini bir necha guruhga ajratish mumkin:

1. Turkiston musulmonlarining qurultoy materiallari;
2. Siyosiy jarayonlarni yoritishga bag'ishlangan materiallar;
3. Mahalliy taraqqiyparvarlarning u yoki bu muammolar haqidagi maqolalar;
4. Siyosiy jamiyatlarning faoliyatini ochib berishga xizmat qiladigan turli xil xabarnomalar.

Dastlab 1917-yilning 14-martida Toshkentda «Sho'roi Islomiya» («Islom kengashi») – Turkiston taraqqiyparvar ziyolilarning ijtimoiy-siyosiy jamiyati tuzilgan. Unga dastlab Abdulvohidqori o'g'li, keyinchalik Ubaydilloxo'ja Asadullaxo'jaev rais qilib saylangan. Tashkilot faoliyatida Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Mustafo Cho'qay, Ahmad Zakiy Validiy, Islom Sulton Shoahmedov, Toshpo'lat Norbo'taev kabi ma'rifat-parvarlar faol qatnashgan. 1917-yil iyun oyining o'rtalarida milliy-ozodlik harakatining yo'l boshchisi bo'lgan «Sho'roi Islomiya» jamiyati bilan umumiy ish topish bilan barobar millatlar hamda musulmonlarning axloqiy asoslarini muhofaza qilishni ko'zda tutib, «Sho'roi Ulamo jamiyati»ni ta'sis etdilar. Jamiyatning dastur va Nizomi iyul oyi boshlarida Toshkentdagi beklar begi madrasasida bo'lib o'tgan 2500 kishilik mitingda tasdiqlangan.

Tez orada Turkistonning ko'plab shaharlarida, Farg'ona vodiysida ham «Ulamo jamiyati»ning shu'balari tuzila boshladi. 1917-yil 28-avgustda Quqon shahrining «Jome'» madrasasida bo'lib o'tgan yig'ilishida «Ulamo jamiyati»ning Qo'qon sho'basiga asos solindi [2].

Yangi tashkil etilgan «Ulamo jamiyati» musulmon fuqarolari orasida diniy zaminda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har xil shikoyat va anglashilmovchiliklarni hal etish va tushuntirish kabi vazifalarni o'z faoliyatining asosiy yo'nalishlari sifatida belgilab oldi. Mazkur vazifalar jamiyat nizomida ham o'z aksini topdi.

Ulamochilarning ustuvor vazifalari haqida aniq tasavvurga ega bo'lish uchun «Ulamo jamiyati»ning Nizomi bilan tanishib chiqish lozim. Unga quyidagi maqsadlar qo'yilgan:

1. Musulmonlarni umumiy tashkil etilgan munosabati bilan mutaraqqiy-ma'rifiy asoslarda milliy-diniy tafakkurni ommaviylashtirish va ichki siyosiy hayotni qurish.
2. Millatlar va musulmonlar axloqiy asoslarini vaqtli nashrlar hamda doimiy bosma organlar yo'li bilan muhofaza qilish.
3. Musulmon fuqarolar orasida diniy zaminda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har xil shikoyat va anglashilmovchiliklarni hal etish va tushuntirish.
4. Madrasalarni qo'llab-quvvatlash va tartibga solish, mudarris va talabalarni muhofaza qilish va muhtojlarga yordam berish.
5. Ilmiy-ma'rifiy faoliyatda o'zini ko'rsatgan munosib kishilardan o'qituvchilar tanlash va tayyorlash.

Ko‘rinib turibdiki, «Ulamochilar» 1917-yilning dastlabki oylarida diniy ma’rifatchilik doirasida faoliyat ko‘rsatishgan. Keyinchalik esa, «Sho‘roi Islomiya» tashkiloti va «Sho‘roi Ulamo» tashkilotlari o‘z faoliyatlarida demokratik erkinliklar va yangi boshqaruv uslubini tadbiq etishni talab eta boshladilar. Biroq «Sho‘roi Ulamo» ning vakillariga ko‘ra Turkiston o‘lkasining ichki siyosiy tuzilmasida shariat qonunlari qat’iy ravishda amal qilinishi kerak edi.

Garchi ushbu jamiyatning tashkil etilishi va uning faoliyati 1917–1918-yillarda Turkistonda ro‘y bergan siyosiy jarayonlarga salbiy ta’sir ko‘rsatilganligi tarixchilar tamonidan e’tirof etilgan bo‘lsa-da, jamiyat a’zolari mahalliy aholining ozodlikka intilishini faollashtirishga katta hissa qo‘shdilar hamda aholi o‘rtasida keng ko‘lamda ijtimoiy-siyosiy va diniy-ma’rifiy ishlarni amalga oshirdilar.

Jamiyat nizomi bo‘yicha o‘z oldiga qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirish, aholi o‘rtasida targ‘ibot ishlarini olib borish maqsadida Toshkentda haftada bir marotaba chiqadigan diniy, ilmiy, adabiy va ijtimoiy-siyosiy nashr – «Al-Izoh» jurnalini chiqara boshladi.

Mazkur jurnalning birinchi soni 1917-yil 19-iyun (Hijriy 1335-yil 13-ramazon)da chiqdi. Abdumalik hoji Abdunabiev jurnalning noshiri va mas’ul mudiri bo‘lgan. Avliyootalik Mubashshirxon ham ma’lum muddat mazkur jurnalga bosh muharrirlik qilgan. Jurnalning dastlabki sonida bosh muharrir Ahrorxon maxdum ushbu nashrning maqsadlari «islom dini ahkomini muhofaza etmoq va taraqqiy va tamaliysini (*moliyaviy ta’minlash* – S. M.) sarfu himmat aylamoq, fuqoroyi islomga ahkomi diniyya xususida rahbarlik etmoq» ekanligini, ta’kidladi. Shu bilan birga «xalqni razolat, zalolatdan saqlab uning ilm va maorif yo‘liga va rohati dunyoviy va saodati uxroviyga yo‘llovchi, ularning diniy-ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy va milliy ishlarga mutakaffil bir jurnal» ekanligini ma’lum qiladi. Ushbu maqsadlardan kelib chiqqan holda jurnal o‘z sahifalarida davrning diniy-axloqiy, madaniy-ma’rifiy masalalarni shu bilan birga, dolzarb iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy muommolarni yoritib beradi.

Ya’ni bu majallaning a’zami maqsadi, axsos omoli dini mubayyini islomning himoya va ahkomini muhofaza etmak va taraqqiy va tamoliysina sarfu himmat aylamak va fuqaroyi islomg‘a ahkomi diniyya xususida rahbarlik etmak va xalqni razolat, safolat, razolatlardan soqlab, ulum va maorif yulig‘a va rohati dunyoviy va saodati uhroviyg‘a yo‘llamak».

Jurnal haqida birinchi bo‘lib Ziyo Said shunday deydi: Bu jurnal o‘z davomida «betamizlik»larni ishladi. Yangi zamonning ashulalarini, yangi usullarni, yangi talablarni chirib bitgan din falsafalari bilan o‘rab tumanlatib ko‘rsatdi. Shuning bilan birga «boyga hurmat» kerakligini e’lon qilishini ham esdan chiqarmadi. Bu jurnal – tatar qora guruhlarining noshiri afkori bo‘lgan «Din va maishat jurnalining izidan bordi. Adadi ma’lum emas [4].

Ushbu nashrning maqsad va vazifasi jurnalning muqovasida quyidagicha ifodalangan: «Al-izoh: xalqni kitob va sunnatg‘a da’vat etuvchi, mujtahiduni

kirom va fuqohon izom qavillarini tatbiqan e'tiqod va amal quluvig'a targ'ib va ham bid'atdin ijtinoib etuvga taklif qiluvchi majallai mubajjaladur».

Jurnal Toshkentdagi G'ulom Orifjon bosmaxonasida toshbosma usulida, arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek tilida chop etilgan. *Shu o'rinda G'ulom Hasan Orifjon Orifjon to'xtaladigan bo'lsak obro'li milliy noshirlardan biri edi. XX asr boshlarida u sahhof – muqovachi bo'lib ishlardi. Shu davrda Orifjon rus noshirlari bilan aloqa bog'ladi va toshbosma texnikasi bilan tanishdi. Biroq xususiy litografiya ochish uchun chor hukumati senzurasidan ruxsat olish kerak bo'lar, mahalliy aholi vakillari uchun bu ayniqsa mushkul edi. Ammo Orifjon ruxsat olishga erishdi va Moskvadan Toshkentga 4ta litografik dastgoh olib keldi. Orifjonovning «G'ulomiya» Litografiyasi 1902-yilda ochildi. Matnlar nasta'liq xatida, Qur'on oyatlari, hadislar, turli izohlar berilgan joylar esa nasx xatida berilgan [5].*

O'quvchining diqqatini jalb etuvchi tomoni shundaki, jurnalning birinchi betida naqshinkor ramkaning ichiga shior sifatida jamoat namozlaridan ayniqsa, iyd namozlaridan so'ng o'qiladigan «Allohumma ansur man nasara ad-dina va ahzun man xazala ad-dina» ya'ni Bor Xudoyo yordam bergil kimsag'akim ding'a yordam berubdur, va xoru zor qilg'il kimsaning kim ding'a rahna solubdur» duosi bitilgan [5].

Jurnalning faol a'zolari, o'z davrining diniy hamda dunyoviy ilmlardan xabardor bo'lgan. Serali Lapin, Mulla Pirmuhammad A'lam, Abdumalik hoji Abdunabiev, Said Ahrorxon Maxdum, mulla Toshpo'lat qori, Shams Najmiy Andijoniy, mulla Niyoz Alibek, Mulla Qaraboy To'raqo'rg'oniy, Said Ahmad Vasliy Samarqandiy, Ahmadxo'ja, Mulla Akmalxon, Siddiqxo'ja, eshon, Mulla Tursin Muhammad A'lam, Turkistoniy, Mulla Isoxon A'lam domla, Ahrorxon Abdulla o'g'li, Aloviddin mahzun singari shaxslar edilar [5].

Ushbu shaxslarning hayoti, faoliyati va ularning sho'rolar tuzumi davridagi taqdiri haqida juda kam ma'lumotlar saqlangan. Hozirga qadar aniqlangan ma'lumotlarga ko'ra, mazkurlardan mulla Pirmuhammad A'lam «Sho'roi Ulamo»ni raisi, Abdumalik hoji Abdunabiev jamiyat nashiri – «Al-Izoh» jurnalining nashiri va mas'ul mudiri, Said Ahrorxon Maxdum bosh muharrir bo'lgan. Avliyootalik Mubashshirxon ham ma'lum muddat mazkur jurnalning bosh muharriri bo'lib ishlagan.

Jurnal 25x16,5 o'lchamdagi qog'ozga bosilib, har bir soni 16-17 betdan iboratdir. Bosh betida jurnal nomi, soni chiqqan sanasi (milodiy va hijriyda) va shu sondagi maqolalar mundarijasi berilgan. Uning sahifa raqamlari sondan-songa davom ettirilgan. Shunga ko'ra 31 ta sondagi sahifalar soni 478 tani tashkil etadi.

1917-yilda uning 20 ta soni (1-20-sonlari) va 1918-yilda 11ta soni (21-31-sonlari), jami 31 ta soni nashr etilgan.

«Ulamo jamiti»ning jurnali «Al-Izoh» Ishchilarning manfaatiga javob bermagaligi uchun 1918-yil 13-mayda Turkiston Sovet Respublikasi Xalq Komissarlari Sovetining 243-sonli qarori bilan tugatiladi.

Bugungi kunda uning mavjud nusxalari O'zbekiston Respublikasi Davlat Milliy Kitob Palatasi hamda A. Navoiy nomli Respublika Davlat kutubxonasining «Nodir kitoblar» bo'limida saqlanmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy, diniy-ma'rifiy hayotda faol bo'lgan jurnallar faoliyati hamda qisqa tahlili natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Jurnallar faoliyati uzoq davom etmagan bo'lsada, ularning xalq ma'naviyatini yuksaltirish masalasini asosiy muhim ish deb bilib faoliyat olib borishgani diqqatga sazovordir.
2. Jurnallarning ba'zilar o'z faoliyatlari davomida bir- birlari bilan o'zaro raqobatda bo'lganlar. Bu kabi holatlarni jadidlar hamda Turkiston ulamolari, eski tuzum tarafdori bo'lgan boylarning faoliyatida ko'rish mumkin. Ular o'zlari chiqargan gazeta va jurnallar orqali bir-birlarini qattiq tanqid ostiga olganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Туркистонли Абдулҳамид Сулаймон (Боку, 26 август, 1920) // Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). – Тошкент: Академия, 2000.
2. Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. Миллий уйғониш. – Тошкент: Университет, 1993.
3. Зиё Саид. Танланган асарлар. – Тошкент, 1974.
4. Зиё Саид. Танланган асарлар. – Тошкент: Туркистон, 1974.
5. «Ал-изоҳ» журнали. 1917 йил 1-сони.

Yunusova Sobira Oripovna¹

«AL-ISLOH» JURNALIDA «KIYIM VA QIYOFAT» MAVZUSI MUHOKAMASI

THE DISCUSSION OF THE TOPIC «CLOTHING AND APPEARANCE» IN THE «AL-ISLOH» JOURNAL

Abstract: *In this article, the scholars of the «Al-Isloh» journal provide well-supported answers to the questions that have arisen regarding the topic of «clothing and appearance.» This issue was one of the pressing matters of that time, and the questions raised were posed by the intellectuals of the era.*

One of the most significant concerns among these intellectuals was whether Muslims would be considered part of another nation or ethnic group if they adopted

¹ O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi
E-mail: yunusovasobira1707@gmail.com

the clothing and appearance of that group. This question gained importance because, during that period, various types of clothing suited to different professions were introduced into the Turkestan region from Europe.

As a result, questions arose among those working in government positions or specialized professions regarding this matter. Specifically, they wondered whether wearing the attire associated with their profession since it had been introduced from Europe would be permissible.

*Ovropa xalqi osmong 'a uchar ekan, bizda soch va soqol nizolari.
Ovropaliklar dengiz ostida suzar ekan, bizda uzun va qisqa kiyim janjallari.
Ovropa shaharlari butun elektrik bilan isitulur va yorutulur ekan, bizda
maktablarda jo 'g 'rofiya va tabiat o 'qitish, o 'qitmaslik ixtiloflari davom etadi.
Munavvarqori Abdurashidxonov.*

XIX asr oxiri va XX asr boshida rivojlangan yirik davlatlarda bo'layotgan islohotlar va yangilanishlar Turkistonga ham yetib keldi. Bu o'zgarishlar mintaqaning siyosiy, madaniy va ijtimoiy hayotiga yangi nafas kiritdi va Turkiston ham rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulhamid Cho'lpon kabi yirik ma'rifatparvarlar bilan bir qatorda din ulamolar ham ma'naviy jang maydoniga kirib kelishdi.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, Turkistonda islohotchilik harakatlari davri jamiyatning kelajagi haqidagi turli fikrlar va dunyoqarashlar o'rtasida muhokamalar va ziddiyatlar maydoniga aylandi. Bu davrda islohotchilar, xususan jadidlar, o'z faoliyatida ijtimoiy tuzumni tubdan o'zgartirishdan ko'ra, asosan ma'naviy sohani yangilash va rivojlantirishga e'tibor berishdi. Jadidlar yangi uslubdagi maktablar ochish, gazetalar chiqarish, tabiiy fanlar bo'yicha darsliklar va o'quv qo'llanmalar nashr etish orqali milliy dunyoviy ta'limni rivojlantirishga harakat qilishdi. Ular, shuningdek, G'arbning texnika va texnologiya yutuqlaridan foydalanishni targ'ib qilib, milliy ma'naviyatni yangilash va boyitish, milliy o'zlikni anglashni oshirishga xizmat qilishdi. Bu harakatlar orqali ular jamiyatning ma'naviy va intellektual salohiyatini oshirishga katta hissa qo'shdilar.

Jadidlarning faollashuvi muhim ko'rsatkichi sifatida nashriyot, xususan, matbuot faoliyatining keskin jonlanganligini ko'rish mumkin. Turkiston jadidlarining birinchi milliy gazetasi Ismoil Obidov muharrirlik qilgan 1906 yil 27-iyulda «Taraqqiy» nomi bilan chiqdi. Shu bilan bir qatorda «Xurshid» 1906, «Shuhrat», «Tujjor» 1907-1908, «Islah» 1915, «Kengash» kabi ko'plab gazeta va jurnallar chiqa boshladi [3: 31].

«Al-Islah» jurnali dastlab Qozon shahrida 1907 yil 3-oktabrdan 1909 yil 22-iyulga qadar jami 68ta son chiqargan[3: 36].

Keyinchalik 1914 yilning 14-yanvari (hijriy 1333 yilning 12-robiulavvali) dan «Al-Islah» jurnal Toshkent ulamolarining «fikir tarqatuvchisi» sifatida

faoliyat yuritib, har o'n besh kunda bir chiqadigan diniy, ilmiy, ahloqiy, tarixiy va adabiy jurnal bo'lgan. Jurnalning bosh maqsadi va vazifasi musulmonlarni Qur'oni karim va sunnatlarga muvofiq keladigan yo'lga tushirish bo'lgan. Bu, eng avvalo, jurnalning diniy masalalar borasida uyushtirgan bahs-munozaralarida ko'rinadi. «Al-Isloh» diniy-islomiy nashr bo'lgani uchun bahs-munozaralar qo'zg'ash uchun savol-javob usulidan keng foydalandi. Jurnal ko'targan masalalarning aksariyati yangi ijtimoiy voqelik bilan bog'liq edi. Chunonchi, Turkiston Rossiya tomonidan zabt etilgandan so'ng o'lkaga kirib kelgan yevropacha madaniyat, turmush tarziga yangi voqe'likka musulmonlar qanday munosabatda bo'lishlari kerak, yangi ijtimoiy tuzum zaminida qanday faoliyat ko'rsatishlari lozim mazmunidagi qator muammolar paydo bo'ldi. Yevropacha kiyinish, g'ayrimusulmonlar tayyorlagan ovqatlardan tanovul qilish, ular so'yganda, go'shtni yeyish yoki yemaslik, metall qoshiq, vilka va hokazolardan foydalanish, stol-stullarda o'tirish kabi maishiy masalalar islom dini nuqtayi nazaridan bir karra muhokama qilindi. Jumladan, muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy yevropacha kiyinish, g'ayrimusulmonlarning ovqatlaridan tanovul qilishni islom dini nuqtai nazaridan yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan hodisa sifatida talqin etishga harakat qildi («Kiyim va tashabbuh masalasi». – «Oyina», 1914, 34-son; «Tahsil va safari zamon va taom». «Oyina», 1915, 15-son). Ulamolar esa Behbudiyning fikrlarini rad etishga urindilar. Xotin-qizlarni ma'rifatli qilish, ularning libosi masalasida ham ulamolar bir-biriga muxolif ikki guruhga bo'lindilar [4: 241].

O'sha davrda ko'p marotalab muhokamalarga sabab bo'lgan «kiyim va qiyofat» masalasi «Al-Isloh» jurnalining bir necha sonlarida atroflicha yoritilib, berilgan savollarga ulamolar tomonidan diniy dalillar ila bir necha sonlarida javoblar berilgan.

«Al-Isloh» jurnalining 1915-yil 15-avgustda chiqqan 15-sonida ushbu masala quyidagicha bayon qilinadi: *Odamlar o'zlarin satri avratlarini azaldan berkitib yurishga majbur bo'lib, eskidan beri gazlama hunarmandchiligi yaxshi rivojlangani tufayli insonlar kiyim kiymoqg'a muvaffaq bo'lganlar. Kiyimlar dunyoning iqlimiga va havosiga qarab turli qavmlarda turli ravishda bo'lgan. Eski xalqlarning kiyimlari hozirga butunlay boshqa bo'lgandur. Endi madaniyat taraqqiy etib, dunyoda ko'p haqiqatlar zohir bo'lgach, qiyofat masalasining qancha ahamiyat kasb etmog'i qiyos ila bilinsa kerak. Mana bu kunda etibor ko'zi bilan qaraydigan bo'lsak, kiyim masalasini ko'rib hayron bo'lamiz, avvallari bir millat uzun, umumiy kiyimidan boshqasini qabul etmagan. Bu kunda bir millat uyoqda tursin, bir odam yuz xil qiyofatga molikdur. Agar shar'u sharifda bu haqida bir yo'l ko'rsatilib ahli islom uchun kiyim va qiyofatlarning qanday bo'lishi ta'yin qilingan bo'lsa, zon etmoq bu kung'acha 1333yil qadar uzun bir muddat ichida bu mas'alani keragicha bilmagan hech bir musulmon qolmagan bo'lar edi. Bu xususda kitoblar yozilib kiyim va qiyofatlarning rasmlari turshirilib maktablarimizda maxsus kiyim darslari o'qitilar edi va dini islomni ko'rsatgan yo'llari o'rgatilur edi. Bas bizda hammaning qiyofati bir xil bulur ikkinchi qiyofat qabul etishga hech bir yo'l qolmas edi. Holbuki, islom*

diyorining har nuqtasida bu kunda hukm surgan ahvol butunlay buning aksini ko'rsatadur. Musulmonlar harirda, hech bir uzrsiz, holatsiz turli kiyim va qiyofatlar qabul qilib kundan kun o'zlarin milliy kiyimlarini yo'qotmoqdadurlar, zamonimizda tutmish yo'llari va maishat usullarin o'zgarish ham kiyimlarni alishdirmoqg'a majbur qila boshladi. Chunonchi, bir maktabda oqish, mahkamalarda va banklarda ishlash, kandoktor bo'lish va har xil xizmatlarni qilish ham bunga o'xshash ishlar va kasblar ila ta'mini maishat qilish mazkur masalalarning rasmiy kiyimlarini qabul qilmasdan hech mumkin emasdir. Ammo kiyim va qiyofat almashtirmoqdan o'zimizni man qilsak dunyoda hech o'qimaslik va turli foydali kasblarni qilmaslik lozim bo'lardi. 20 asr millatining hayoti uchun bu hollar katta bir zarba. Chunki bu kunda o'qimasdan va ko'p turli xil kasblarni qilmasdan butun xalqning farovonligi va saodati hosil bo'lish ehtimoli yo'qdir [1: 468].

Yuqoridagi mazkur fikrlarni bayon qilingandan so'ng Isloh muharrirlari ulamoyi kiromdan savollarga javoblar berishini so'rab, «ushbu masalaga fatvo yozib xalqqa bir yo'l ochishlarini so'ralgan».

Ushbu tarzda jurnalning ulamolaridan «kiyim va qiyofat» mavzusida turli xil savollar ziyolilar tomonidan 15-sonida so'ralgan. Ulamoyi kiromlar esa savollarga javoblarni jurnalning keyingi sonlarida taqdim etishgan.

Jumladan jurnalning 1915-yil 15-avgust 15-sonida quyidagicha keltiriladi: *Kiyim va qiyofat alishturmoqning qalb ila ruhga ta'siri bormi? Agar bo'lsa shar'iy, aqliy va ilmiy dalillari ila isbot etilsun?*

– *Kiyim va qiyofa alishturmoqning qalb ila ruhga ta'siri bordur. Qalb ila ruh qaysi firqani do'st tutsa zohirda shul firqaning qiyofasig'a mushabih(o'xshash) bulmoq tobi'dur munga shar'iy dalil*

من تشبه بقوم فهو منهم

Hadis sharifni tashbih libosinda bo'lmoqqa dalil bo'lmaydur deyuvochilar jada(judo buluvchi) savobidin hoyu-havasga moyil buluvchilardur. Chunki hazrat Ali karramallohu vajhahu aytibdurlar.

من تزيىبى قوم فهو منهم

«Kim bir qavm kiyingandek kiyinsa, o'sha qavmdandir»

Bir odam bir firqaning libos va hay'ati(ko'rinishi)ni qabul qilsa bas ul odam o'shal firqadan bo'lur.

و قال بعض السلف اول النسك الزى

Ba'zi salaflar: «Nusukning(ibodatning) avvali kiyimdir» deyishgan.

واوحى الله تعالى إلى بعض أنبيائه قل لا وليائى لا يلبسوا ملابس اعدائى و لا يدخلوا مداخل اعدائى فيكون اعدائى كماهم اعدائى الله تعالى

Alloh taolo bazi payg'ambarlarga vahiy qildikim:» ilg'il(habar ber, yetkaz) benim(mening) do'stlaring'a, mening dushmanlarimning liboslarin kiymasunlar va dushmanlarim joyiga kirmasinlar. Dushmanlarim liboslarin kiysalar va joylariga kirsalar benim dushmanlarim kabi manga dushman ulurlar deydi.

و من يتولهم منكم فإنه منهم

«Sizlardan kim ularni do'st tutsa, albatta u ulardandir.» (Moida,51)

Oyati karimasi ham muni ta'yid (takid) etar ilmiy dalil shulki modomiki bir firqaga botinda munosibat bulmas, zohirda ham mushobihat bulmas.

فإن شبه الشيء يجذب إليه بالطبع

Bas, batahqi q bir narsaga mushobaha bulmoq ushal nimaga tobiatni tortmog'i bilan ulur botinda mushobihat bulmoq maxfiy va satr ulur botindagi munosabatning daqiq va nozik sabablari bordurki ul sabablarni bilmoqqa bani odamda toqat va qudrat yo'qtur shuning uchun Rasul alayhissalom botindagi munosibatdin ta'bir qilib aytdilarki,

الأرواح جنود مجندة ، فما تعارف منها ائتلف ، وما تنكر منها اختلف

«Ruhlar safarbar qilingan askarlardir. Ular bir-birini tanisa, do'st tutinadi, tanimasalar, ixtilofga boradilar».

Bas zohirda ulfat olmoq mushabahat qilmoq botinda ta'rif dib ta'bir qilingan munosabatning natijasidur zohirda muxolifat qilmoq botinda munosabat yo'qlig'ining natijasidur ahli kalom fil ahyai(Ixyoda) dalil aqliy shulki, bir noma'lum odam ko'ruigan holda darhol bodi nazarda libosga va qiyofaga qaralmog'i tabiiydur, qiyofa qaysi firqaga mushobih bulsa, shul firqadin hukm qilinur.

Xulosa qilib aytganda, kiyim va qiyofa alishtirishning qalb va ruhga ta'siri bor ekan. Bu ta'sir shar'iy, aqliy va ilmiy dalillar bilan tasdiqlandi. Kiyim va tashqi ko'rinish insonning ichki dunyosini aks ettirishi va uning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun Islomda kiyim va qiyofaga alohida e'tibor berilgan va bu insonning e'tiqodi va qadriyatlarini ifodalash vositasi sifatida qaralgan.

Jurnalning mazkur sonida yana quyidagicha savol keltirilgan: *Islom shariati musulmonlar uchun qanday kiyim va ne tarzda qiyofatlarni aniqlab berganmi, yohud dini islomning kiyim va qiyofatlar ila hech bir munosabati yo'qmi? Bu haqda asosli va to'g'ri izoh yozilsin.*

- Islom shariati bizlarga libosning furmasin ta'yin qilmagan bulsa ham liboslarimizni uzun qilib nisf soq intihosi tufuqincha yenglarimizni bandi dast intihosi qo'lning uchig'acha qilib kiymoqni sunnat qilgandur. Muni sunnatligi hadis kitoblarda va shamoil sharif va aynul ilm va ahyail ulum va shariati islom kabi shar'iy mu'tabar kitoblarda sobitdur, ham Rasul alayhissalomning asri humoyunlaridin to hol(hozirgi kungacha) hamma ulamoi kirom umaro zul ixtishomlar torafidin maqbul va mustahin kurulib qilgandur. Otadan bolag'a onadan qizg'a meros bulub qolgandur. Ham muqaddas ibodatimiz namozning arkonlarig'a ham ushbu uzun jomalarimiz munosibdur. Bas, shariat islomiyyaning qiyofa va kiyim ila munosabati chuqtur o'z milla(millat) qiyofasini tark etib g'oyri millatlar qiyofasiga kirmoqqa musulmonlar uchun shariatda ruxsat yo'qdur.

Jurnaldagi keyingi savolda shunday deyiladi: *Bir musulmon dunyodagi hech bir qavmlarga tashbih etmas balki hozirgi maishati odat, iqlimga va boshqa sabablarning taqazosi bo'lib va aqli ila shuni muvofiq topib, o'ziga loyiq bir kiyim tanlov qilib kiya olsa, bu kiyim ibodatga din buyruqlarini ado qilishga hech mone bo'lmasa bu kishining mazkur amali dinimizda mashhur har xil amallarning qiyosidan hisoblaymizni? Mubohmi? Yohud boshqasi?*

- Bir musulmonning sunnatga muvofiq uzun bulmagan libosni kiymog'i muboh bulmas, qiyofasi boshqa millatga mushobih bulsa uzining aqli bilan xohlagani yo boshqalardan ahoz qilgani barobardur. Yuqorida zikr etilmish dalillar bilan ani muboh demak joiz emas.

Jurnalning ushbu sonida quyidagi savol bayon etilgan: Bir musulmon o'zining maishat kasb bo'lgan yeri iqlimga qarab bir kiyim ixtiro etib kiysa va bu kiyim o'sha kishi bilmagan va ko'rmagan ikkinchi iqlim qit'alaridagi qavmlardan birining qiyofasiga o'xshisa mazkur kiyim musulmon kiyimi bo'ladimi yoki haligi qavmning?

– Bir odamning kiygan libosi qaysi firqa libosidin bulsa shul libos shul firqaning libosi deb aytilur. Istanbul va Falastinlardagi kiyimlarning hammasi bir tusli bulmoqi bizga ma'lum emas chunki Istanbuldan kelganlarning liboslari muvofiqi sunnat, uzun jomeyalari hammasi bir tusli ekani sobit bulgan, taqdirda bulur, Istanbulda jomiyaning fo'rmasini armanlardan olgan emaslar balki armanlar Istanbul ahlining jomeasidin kiyganlar shul sababli hammasi bir tusli bulganlar mundagi yevropacha kiyimlar esa namoz uqigan odamga mutlaqa munosabati yuq chunki ulturub (o'tirib) vudu' (tahorat)qilmoqqa yenglarin yuqori qilib qullarin tirsaklarig'acha yuvmuqqa, gardanga masx tortmoqqa, boshig'a masx tortmoqqa, oyoqlarin yuvmuqqa, ham masx tortmoqqa, masjidga kirmoqqa, sajda qilmoqqa shlapa va libosining furmalari buzulub qatirmi(qatlam) kog'zlari (qog'ozlari) suvda bulub kirlamoqlari moneà bulur nochor yevropacha kiyim kiygan odam yo yevrocha kiymidin yo esa namoz uqimoqdin kechmoqg'a majbur ulur. Bas musulmon kiyumi musulmoncha kiyim degan so'zga o'rin yo'q demak shar'iy kitoblarimizni ko'rmagan yo ko'rgisi kelmagan odam so'zidur. Bu kiyumni o'z xohishim ila kiydim kofirning majusiyning kiyimiga uxshaganida benim yumushim yuq demok shariatga xilofdur.

و في الظهير يترو من وضع قلنسوة المجوسى فقليل لراى انكر عليه فقال ينبغى ان يكون القلب سويا
او مستقيما كفاى لانه اىكل حكم ظواهر الشريعتى

Zohirida aytibdurlar bir kishi boshiga majusiylarning tojini kiysa aning bu ishdin nahiy qilganda kungulning rost bulu kerak desa ul odam kofir bulur chunki zohir shariatning hukmini botil qilibdur.

Jurnalning ushbu sonida yana quyidagicha savol berilgan: Bir musulmon o'zining milliy kiyimini qiyofasini yoqtirmasa va ko'zi ko'rgan qiyofatlardan birini yaxshi ko'rib din ishlari o'rtaga mone bo'lmasligini bilganidan keyin uni qabul etsa mazkur kiyimning sohibi xohlasa qanday dinda bo'lsin unga hech bir e'tibor qilmasa ham unga o'xshashni niyat va iroda etmasa haligi musulmon qiyomatda jazoga tegishli bo'ladimi yoki yo'qmi?

– Oyati karimalarg'a Alloh taolo hazratlarining keng rohmati ila bandalar haqinda ulan va'da va marhamatlarini kura turib bir sof aqiydali musulmon kishini qiyomatda jazog'a tiyushni(tegishli) dimakni zonnimi kura hech bir vijdon qabul qilmas.

Jurnalning mazkur sonida bayon etilgan savollardan biri quyidagichadir: Bu kubda musulmonlarning kiyim masalasida ko'rsatgan harakatlari shariatga muvofiq emas?

– Kiyum masalasig'a uch yuz miliyun musulmonlar orasinda bir yuz miliyun sharià sharifg'a mutobiqot etkan bulsa bulur ammo boshqalari xususan biz Turkiston va buxoroliklar kiyum masalasig'a hech bir vaj ila bulsa bulsun sharià sharifg'a mutobiqtamiz yuqdur avvalan rijolg'a ipak va harirdan libos kiymoq mamnuà uldig'i holda ulamolarimiz badanlarig'a ipak va harirdan boshqa libos topilmaydur saaniyan(ikkinchidan) isrof baliyya(balo)sig'a muhtalolig'imiz Kun kabi oshkordurki hech bir kes(kishi) inkor etmakg'a haqqi yuqtur buxoroda mullalarning imoma(salla)larini

kurgan kishig'a isrofning ne darajada taraqqiyg'a borganligini uqumoq bir abas(bekor) ishdur zon eydirum bulardan boshqa kiyumlarimizdagi qabohalarni hifz sihha nuqtayi nazarlari kabi yoza birsam faqat bir kuni maqolada Gul(juda) mufassal bir kitob yozmoq majbur ulurum.

Jurnalning ushbu sonida quyidagicha savol berilgan: *Havoning issiqligi odatning va madaniy qonunlarning iqtidosi kabi ilmlar bu masalada shar'iy uzr bo'la oladimi?*

- Islom shariati musulmonlarga(ga) maxsus bir kiyum ta'yin etmaganlikdan sungra havosining issiqligi odatning va madaniy qonunlarning istidosi kabilar uzr ulabilurlarmi yuqmi demakg'a ne hojat bor takror eydirim musulmonlar naynday(har qanday)ravishda kiyim kiysalar va naynday(har qanday)qiyofat ila bo'lsun yursalar ixtiyorlari ulub islom shariatig'a hech bir zarari yuqdur [2: 566].

Munavvarqori Abdurashidxanov ta'kidlaganidek, yevropa ilmiy-texnikaviy yutuqlar bilan rivojlanayotgan bo'lsa, musulmon jamiyatida hali ham kiyim qiyofa va ta'lim kabi asosiy masalalar atrofida nizolar davom etmoqda. «Al-Isloh» jurnalning ulamolari savollarga bergan javoblarining xulosasi shundan iboratki, musulmonlar yevropa tomonidan har bir kasblarga xos joriy qilgan kiyimlarni islom shariatining kiyim va qiyofat masalasidagi hukmlariga xilof bo'lmasa ularni qabul qilsa bo'ladi. Faqat o'sha kiyimlar ayrim dinlarning maxsus diniy liboslari bo'lmasligi lozim. Hamda musulmonlar yevropa kiyimini kiyganda ularning diniga taqlid qilgan holatda emas, balki shunchaki bir libos, satri avratni berkitish uchun bir vosita deya qaramog'lari lozim.

Xulosa. Kiyim va qiyofa nafaqat tashqi ko'rinish balki insonning ichki dunyosi e'tiqodi va ruhiy holati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bo'lib islom shariyati musulmonlarga o'z milliy va diniy qadriyatlarini saqlab zamonaviy dunyoga moslashish yo'lini ko'rsatadi. Mana shu fikr ostida «Al-Isloh» ulamolarining bayonoti ham zamonaviy dunyoning talablarini (masalan ish joylarida rasmiy kiyim kiyish) agarda islom talabiga xilof bo'lmasa uni qabul qilsa bo'laveradi faqatgina musulmonlar milliy kiyim va an'analarni tark etib boshqa madaniyatning kiyim va qiyofatlarini qabul qilmasliklari kerakligini aytib o'tishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. «Al-Isloh» jurnali. 1915-yil 15-avgust, 15-son. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi toshbosmasi. № IR-5938.
2. «Al-Isloh» jurnali. 1915-yil 1-oktabr, 20-son. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondi toshbosmasi. № IR-5938,
3. Agzamxodjayev S. Ulug'bekova Z. «Al-Isloh» jurnali-Turkistondagi islohotchilik harakatini o'rganish bo'yicha tarixiy manba. – Toshkent, 2021.
4. Do'stqorayev B. O'zbekiston jurnalistikasi tarixi. – Toshkent, 2009.

**SHAYX KAMOLIDDIN HUSAYN XORAZMIY - KUBRAVIYA
TARIQATINING YETUK NAMOYONDASI**

**SHEIKH KAMOLIDDIN HUSEYN KHOREZMI - A DISTINGUISHED
INDIVIDUAL OF THE KUBRAWIYYA ORDER**

Abstract. This study explores the life and spiritual legacy of Sheikh Kamaluddin Husayn Khwarazmi (1465–1551), a prominent figure in the Kubrawiyya Sufi order. His lineage, traced to both Abu Bakr Siddiq and Umar ibn al-Khattab, highlights his esteemed ancestry. He received early education from his father and later studied under Sheikh Umaduddin Fazlullah and Sheikh Khubushani, earning full spiritual authorization after 11 years of training. Historical sources, including Miftah ut-Talibin and Jovdat ul-Ashiqin, document his contributions to Sufism and Central Asian sociopolitical history. Despite initial challenges, Husayn Khwarazmi revitalized the Kubrawiyya order in Khwarazm, establishing a khanqah and mentoring disciples. His spiritual practices and teachings influenced the Shaybanid period, and he played a key role in disseminating Sufi thought. This paper examines his role as a spiritual guide, historical significance, and impact on the region's religious and intellectual traditions. The study contributes to a deeper understanding of Sufi leadership and its socio-political implications in early modern Central Asia.

Maxdumi Xorazmiy nomi bilan shuhrat qozongan Kubraviya tariqatining piru murshidi Hazrat Shayx Kamoliddin Husayn Xorazmiy 1465-yilda Xorazmda tugʻilib, 1551-yilda Shomda (hozirgi Halab shahri) vafot etgan. Ajdodlari asli Andijondan boʻlishgan [3: 79]. Bu ulugʻ zot haqida koʻplab manbalarda maʼlumot keltirilib oʻtilgan. Jumladan, XVIII–XIX asrlarda yashab oʻtgan Maqsud ibn Nosiriddin Husayn Buxoriyning «*Ravoyih ul-quds*» asarining «Kamoliddin Husayn al-Xorazmiy» nomli bobida ushbu zot Shayx Shahobiddin Husayn Xorazmiyning asosiy samarali shajarasi tekkan oʻgʻli boʻlib, uning nasabi amir-ul moʻminin Abu Bakr Siddiq (r.a)ga va ona tarafdan esa 7 avlod bilan Shayx Burhoniddin Qilichga va u orqali Muahmmad (s.a.v.)ga borib yetishi taʼkidlanadi. Burhoniddin Qilich ikkinchi xalifa Umar ibn Xattobning avlodi sanalgan. «*Jome al-maqomot*» [9: 13] asarida keltirilishicha, Burhoniddin Qilichning ruhi doimo Shayx Husayn Xorazmiyni qoʻllab turgan va, hatto, hastalangan vaqtlarida, yoki biron qiyinchilik yetganida uni mudofaa qilgan. Bunday moʻjizaviy holatlar haqida oʻrta asr manoqiblarida koʻplab uchratish mumkin. Sababi oʻquvchiga taʼsir qilish uchun ham shunday hikoya va afsonalardan foydalanilgan boʻlishi mumkin. Bu zot turli manbalarda Qutbiddin Husayn va Sharafiddin Husayn nomlari

¹ Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti.
E-mail: hamdamovashoira1993@gmail.com. ORCID number: 0009-0004-0866-3981

bilan tilga olinadi. Shuningdek bu zotga «*Qutbu ul-aqtob*» («Qutblarning qutbi») va «*Murshid ul-xofikayn*» («Shogirdlar ustoz») kabi nomlar bilan ham sifat beriladi. Biroq tarixda eng mashhur unvonlari va eng ko'p qo'llaniladigan ismlari sifatida Maxdumi Xorazmiy nomini qayd etish lozim. «Maxdum» so'zining ma'nosi arab tilidan tarjima qilganda, «din yo'lida xizmat qiluvchi», «baland martabali», «ulug' zot» degan ma'noni bildiradi. Demak, bu unvon juda yuqori martaba bo'lib, har qanday ulamoga ham berilmas ekan. Bu davr tarixiga qaraydigan bo'lsak, ushbu asrda faqatgina Naqshbandiya tariqati nazariyotchisi piru murshidi Hazrati Maxdumi A'zam Dahbediy va Kubraviya tariqati pir-u murshidi Hazrati Maxdumi Xorazmiylargina ushbu nomga loyiq ko'riganlar [9: 14].

Shayxning hayoti haqida to'liq ma'lumot beruvchi ikkinchi biografik asar mavjud bo'lib, oldinroq yozilgani «*Miftoh ut-tolibin*» («Toliblar kaliti») deb nomlanadi. Ushbu asar 1543-1544-yillarda shayxning shogirdlaridan biri Joni Mahmud Imomiddin G'ijduvoni tomonidan yozilgan. Dastlabki diniy va dunyoviy saboqni otalari Shayx Shahobiddin Husayndan olgan Kamoliddin Husayn, balog'atga yetgach, Shayx Umodiddin Fazlulloh (ya'ni Shayx Xabushoniyning xalifalaridan biri)ni o'zlariga murshid sifatida tanlaydilar. Bu haqda «*Jovdat ul-oshiqin*» asarida qayd etiladi.

«*Jovdat ul-oshiqin*» asari Maxdumi Xorazmiy haqida birlamchi ma'lumotlarni beruvchi ikkinchi asar hisoblanadi va ushbu asar uning o'g'li Sharafiddin Husayn tomonidan yozilgan. Bu ikki asar nafaqat Shayx Husayn Xorazmiyning hayoti haqida hikoya qiladi, balki o'sha davrdagi Markaziy Osiyoning siyosiy va ijtimoiy tarixi haqida ham qimmatli ma'lumotlar beradi. «*Jovdat ul-oshiqin*» asarida birinchi asardagidan ko'proq ma'lumotlar qayd etiladi. Shuningdek, ushbu asarda keltirilishicha, bu zot zohiriy bilimlarni ham egallash niyatida Xorazmdagi nomdor ulamolardan biri bo'lmish Mavlono Muhammad G'iyos ismli kishidan dunyoviy ilmlarni egallaydilar. Yosh Kamoliddinning qalbida tasavvufga bo'lgan muhabbatning jo'sh urishi uni Shayx Najmiddin Kubro maqbarasi tomon yetaklaydi va bu yerda qiziq bir hodisa ro'y beradiki, keyinchalik u ustozining roziligi bilan Xo'ja Ubaydullo Ahror ziyoratiga Samarqandga tomon yo'l olishga qaror qiladi. Biroq Buxoroga yetib kelganida Shayxning vafot etganini eshitib, ortiga Xorazmga qaytib ketadi. Birozdan so'ng, Mashhadga, imom Ali Rizo ziyoratiga yo'l oladi va u yerdan Abivardga o'tib, Shayx Umodiddin suhbatiga yetishadi [8: 53].

Shu o'rinda Shayx Umodiddinning qisqacha ta'rifiga to'xtalsak, bu shayx kuchli qalb bilan ko'ruvchi kishilardan bo'lib, hattoki umrida ko'rmagan insoni haqida so'ralsa ham o'sha so'ralgan kishi haqida batafsil gapirib bera olgan. Yosh Husayn Xorazmiy ham ilk marotaba ushbu Shayx haqida eshitganida kuchli ta'sirlanib, unga shogird tushishga astoydil niyat qiladi [3: 83].

«*Ravoyih ul-quds*» asarida Husayn Xorazmiyning 18 yoshida Shayx Xabushoniy (1531-1532-yillar Xorazmda vafot etgan) mulozamatiga yetishgani haqida yozilsa-da, Maxdum Xorazmiy oradan roppa-rosa 10 yil o'tib, ya'ni 1542-yilda Shayx Xabushoniy bilan uchrashish uchun Xursosonga yo'l oladilar va 11 yil ushbu zotdan barcha ilm-u urfonlarni o'rganib, ul zotning xizmatida bo'ladilar. «*Jovdat ul-oshiqin*» asarida, Shayx Xabushoniyning Maxdumi Xorazmiyni ilk ko'rganlarida, ular orqali Xorazmga Najmiddin Kubro yoygan tariqat chirog'i yana qaytib borib, avvalgi yorug'ligini tiklashiga ishora qilinadi. Chunki Najmiddin Kubrodan keyin Xorazmda Kamoliddin Husayngacha yetuk mashoyix darajasidagi murshid yetishib chiqmagan edi. Shuni ta'kidlash joizki Shayx Xabushoniy dastlab Kamoliddin Husaynga qo'l bermaydilar va nog'oraning ovozi uzoqdan chalinsa, yaxshi eshitiladi, deb, bu zotning shijoati-yu-shaxtiga yuqori baho berganlar. Bu holatdan shuni tushunish mumkin-ki, Shayx bu zotning sabr-u toqatini va haqiqiy ishtiyoqini sinash uchun ham ushbu ishni qilgan bo'lsalar kerak. 11 yillik muridlikdan so'ng, pirlari u kishiga ijozati kulliya ya'ni pirlik va irshod berishga to'la ruxsat beradilar.

Husayn Xorazmiy Xurosondan Xorazmga qaytgach, o'zidan qo'l olishni istagan kishilarga zikrdan saboq bera boshlaydilar. Mana shu yerlik tog'avachchasi Sayyid Mavlono Xojaning singlisiga uylanadi va bu ayoldan to'ng'ich farzandlari Sharafiddin Husayn («*Javdat ul-oshiqin*» asarining muallifi) tug'iladi. Saldan keyin Xorazmda xonaqoh qurib, shu yerda o'z faoliyatlarini davom ettirib, yashay boshlaydilar.

Xabushoniyning jamoati XX asrda Shayboniylar va Safaviylar o'rtasidagi to'qnashuvdan keyin Shayboniylar tasarrufidagi hududga ko'chadi. O'sha paytda Husayn Xorazmiyga Buxoro xonligida jamoat tuzish vazifasi yuklatiladi. 1517-1549 yillarda u Xorazm, Buxoro, Samarqand bo'ylab bir necha bor safar qiladi [15: 3]. Shu o'rinda kubraviya tariqatini chuqur o'rgangan olimlardan biri Devin Devis «*Riyozi ul-avliyo*» asaridagi Xabushoniyning bitiklaridan namuna keltirib, o'zining ikki asosiy muridi haqida yozganini qayd etadi. Unga ko'ra Xabushoniy o'zining kuchsiz va ojiz quli deya shogirdi Imadiddin Fazlulloh Mashhadiyni ta'riflasa, kuchli va shijoatli quli sifatida Husayn Xorazmiyning nomini tilga oladi [8: 75]. Bu e'tirof bekorga aytilmagan edi. Chunki, Husayn Xorazmiyning Movorounnahrdek ulkan hududda o'zi va shogirdlari bilan birgalikda Kubraviya tariqatining qayta jonlanishi, uning yetuk tasavvufiy tariqat sifatidagi jozibadorligini oshirishdagi xizmatlari beqiyos hisoblanadi. Bu haqda D. Devis qayd etadiki, Husayn Xorazmiyning izdoshlaridan Toshkent, Shohruhiya va Ohangaronda Xoja Muhammad Xivaqiy, Shayx Tangriberdi Xivaqiy Marv va Buxoroda, Mavlono Xaliulloh Badaxshoniy Badaxshonda, Shayx Maqsud Xivaqiy Xorazmda va Xoja Faxriddin Ahmad Sabzavoriy Samarqand va Buxoroda faol bo'lishgan.

1517-yilda Kamoliddin Husayn Movarounnahrning boshqa shaharlari bo'ylab sayohat umidida yo'lga o'tlanadilar va dastlab Buxoro shahriga boradilar. Shu o'rinda Shayxning butun umri davomida amalga oshirgan sayohatlarining geografik xaritasini keltirib o'tish, u zotning qilgan safarlari haqida yanada kengroq tasavvurga ega bo'lishga yordam beradi, deb o'ylayman. Buxoroda Hazrati Shayx ul-olam Fathobodiy va Xoja Abdullo Safedmunning mozorlarini ziyoat qilib, mavzedan bir bog' sotib oladilar va Safedmun xonaqohini qurdiradilar, xalifalari Muhammad Xivaqiyni unga shayx etib tayinlaydilar [9: 20].

Buxoroda biroz vaqt faoliyat ko'rsatganlaridan so'ng, Samarqandga qarab yo'l oladilar. Dastlab, Shahar chetidagi «G'ori Oshiqon» degan joyga to'xtaydilar. Bu g'orning o'sha vaqtgacha qazilgan bo'lganligi yoki Hazrat Xorazmiy tomonidan qazdirilgani to'g'risida turli fikrlar mavjud. Keyinchalik Samarqand shahri ulamolarining iltimoslariga ko'ra, Registon yaqinidagi Shoh Malik madrasasiga keladi.

Birozdan so'ng esa Samarqand shahridagi Registon maydoninig sharq tarafidan yer olib o'sha yerda o'zalari uchun hovli va xonaqoh barpo etadi. O'sha paytdagi Samarqand hukmdori Abdulatifxon ibn Ko'chkunchixon bo'lib, uning jiyani Sulton Sano Husayn Xorazmiyning Samarqanddagi homiysi bo'lgan. Buxorolik shayx Hasan Nisoriy 1566-1567-yillarda yozgan o'rta osiyolik shoirlar haqidagi tazkirasida Sulton Sanoni Xorazmiyning muridi deb ataydi. 1547-yilgi vaqfnoma ham Xorazmiyning Sulton Sano bilan aloqasi borligini isbotlaydi. Vaqfnomada u *«tashqi ko'rinishidan Sulton bo'lsada, o'sha xonaqohning yuqori darajadagi darveshlaridan biri»*, deya e'tirof etiladi. Bunday siyosiy qo'llab-quvvatlovning mavjudligi, albatta, Husayn Xorazmiy faoliyatini birmuncha yengillashtiradi. O'rta asr tarixiga yuzlanar ekanmiz, ko'plab tasavvufiy ulamolarning siyosiy hayotga munosabati, ta'siri va aralashuviga guvoh bo'lamiz. Bunda ularning ma'lum hukmron tabaqalar bilan yaqin munosabati yoxud o'zaro pir-u muridlik aloqalarining natijasi deb qarash ham bir tomondan to'g'ri bo'lishi mumkin. Chunki ba'zi manbalarda hatto Boburning Shayx Husayn Xorazmiyga g'oyibona ixlos qo'yganligi va ul zotdan madad tilaganlari qayd etilgan. Ayni siyosiy vaziyat keskin bo'lgan XVI asrda Shayboniylar davlati faoliyatida ham turli tasavvuf ulamolari o'rtasida yashirin kurash ketgan deyish mumkin va bu alohida tadqiq etilishi lozim bo'lgan mavzu hisoblanadi.

Umrining qolgan qismini asosan Samarqand shahrida o'tkazgan bo'lsa-da Shayx Husayn Xorazmiy sayohat qilishni also tark etmaydi. Sayohatlari natijasi o'laroq, har bir borgan joylarida o'zlarining muridlaridan vakil qoldilari va o'sha yerda o'z silsilalarining davom etishi uchun xizmat qiladilar. Kashmirdan to Suriyagacha davom etgan mana shunday jarayon natijasi o'laroq, hind Kubravi-Hamadoniyy yo'nalishining asos solinishi va rivojlanishiga zamin yaratiladi. Bunda uning shogirdi Kashmirlik Yaqub Sarfi ning (vaf. 1594-y.) xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim [8: 70]. Sarfi boburiy

hukmdorlar Humoyun va Akbarning sevimli kishisi va tarixchi Badaunining do'sti bo'lgan.

Shayx Kamoliddin Husayn qilgan eng buyuk xizmati shundan iboratki, Najmiddin Kubrodan keyin Kubraviya tariqatining ma'naviy markazi sifatida Xurosonga ko'chishi ro'y bergan edi, ushbu shaxsning harakatlari o'laroq u yana oradan roppa-rosa 300 yil o'tib, o'zining asl vataniga ya'ni Xorazmga shu orqali Movorounnahrqa qayta olib kelindi. Bu haqda Rus olimi Knish ham shunday qayd etadi: «*Deyarli XV asr boshigacha Kubraviya Movorounnahrda naqshbandiya tomonidan siqib chiqarilgan edi, kubraviya tarafdorlari faqatgina Buxoro yaqinidagi Saktari nomli joydagina ozchilikni tashkil etishardi*» [4: 272].

Xulosa. Shayx Kamoliddin Husayn Xorazmiy o'z davrining yirik mutasavvifi, ilm va ma'rifat ahli orasida chuqur hurmat qozongan yetuk shaxs bo'lib, uning hayoti va faoliyati Markaziy Osiyo tasavvufiy-madaniy muhitining shakllanishida muhim o'rin tutadi. U Kubraviya tariqatining Movarounnahrda qayta tiklanishiga katta hissa qo'shib, Samarqand, Buxoro va Xorazm hududlarida o'zining murid-safdoshlari orqali bu tariqatni keng targ'ib qilgan. Shayx Husayn Xorazmiyning ta'limoti nafaqat diniy, balki ijtimoiy-siyosiy jihatdan ham ahamiyat kasb etib, uning faoliyati Movarounnahr, Xuroson va hatto Hindiston hududlarida tasavvufiy merosning rivojlanishiga zamin yaratdi. Uning shogirdlari va izdoshlarining faoliyati Kubraviya tariqatining keyingi davrlardagi davomiyligini ta'minladi. Shayxning hayoti va faoliyatiga oid «*Miftoh ut-tolibin*» va «*Jovdat ul-oshiqin*» kabi asarlar uning ilmiy-ma'naviy merosini o'rganish uchun bebaho manba hisoblanadi. U o'z zamonasida nafaqat diniy yetakchi, balki ijtimoiy-madaniy hayotda ham muhim shaxs sifatida namoyon bo'lgan.

Shunday qilib, Shayx Kamoliddin Kubraviya tariqati qayta jonlanib, Xorazm va Movarounnahr hududida tasavvufiy ta'limotning davomiyligi ta'minlandi Husayn Xorazmiyning hayoti va faoliyatini tadqiq etish Markaziy Osiyo tasavvuf tarixi, diniy-madaniy meros va ijtimoiy harakatlar rivojlanishini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu mavzu kelajak tadqiqotchilari uchun hali o'z ilmiy izlanishlarini davom ettirish lozim bo'lgan dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абашин С. Н. Бурханиддин-Клыч: ученый, правитель, чудотворец? // Под вижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. – Москва: Восточная литература, 2003. – С. 215–225.
2. ДеВис Д. Хусайн Хорезми: Среднеазиатский суфий начала XV в. // Из истории Каримов Э. К характеристике некоторых позднесредневековых источников по истории деятельности тариката Кубравийа в Центральной Азии.

3. Каримов Э. Регесты казийских документов и ханских йарлыков Хивинского ханс- суфизма: источники и социальная практика. – Ташкент: Фан, 1991.
4. Исмоилов Л.Э. Очерки истории мавераннахрского суфизма (XVI в.). – Новосибирск : Вояж, печ. 2017.
5. Кныш Д. А. Мусульманский мистицизм. Краткая история. – Москва– Санкт-Петербург, 2004.
6. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Сочинения. Т. 3: Работы по исторической географии. – Москва: Наука, 1965. – С. 95–233.
7. Бартольд В.В. Работы по источниковедению» Сочинения. Т. 8. Москва: Наука, 1973.
8. ДеВис Д. Мангышлак в биографиях Хусейна Хорезми /»Исламоведение в Казахстане: состояние, проблемы и перспективы»; Материалы международного «круглого стола». – Astana, 2014.
9. DeWeese D. The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia; Iranian Studies , 1988, Vol. 21, No. 1/2, Soviet and North American Studies on Central Asia (1988). – P. 45–83.
10. Kattayev K. Maxdumi Xorazmiy va xonaqohi tarixi. – Samarqand: Zarafshon, 2003.
11. Karimov E. The Kubraviyya vaqf (17th-19th centuries): written sources on the late history of the Kubravi sufi brotherhood in Central Asia. – Tashkent: Fan, 2008.
12. Karimov E. Sacred Sites. Profane Ideologies: Religious Pilgrimage Abramson «(Everyday Life in Central Asia Past and Present. Edited Aq Jeff and the Uzbek State Sahadeo and Russell Zanca. – Indiana University Press, 2007.
13. Mirkomilov E. Mahmud G‘ijduvoni «Miftoh ut-tolibin» asarining Ogahiy tarjimasi. //Sharqshunoslik. № 2–3, 2015.
14. Malikov a. Правление шибанидов в Самарканде: легитимация, культура и монументальное зодчество (1512–1578); золотоордынское обозрение. № 11(1), 2023.
15. Namozov B. Sharq allomalarining ilmiy-ma’naviy merosi. O‘quv qo‘llanma. – Buxoro: «Sadriddin Salim Buxoriy» Durdona, 2022.
16. Schwarz F. An endowment deed of 1547 (953 h.) for a Kubravi khanaqah in Samarkand.

XORIJIY SHARQ MAMLAKATLARI TARIXI

Karimov Baxtiyor Raxmanovich¹

O'RTATURK TILI VA O'RTABITIK YOZUV TIZIMINING TURKIY TAMADDUN TILLARI RIVOJIDAGI O'RN

THE ROLE OF THE LANGUAGE ORTATURK AND THE ORTABITIK WRITING SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF THE LANGUAGES OF TURKIC CIVILIZATION

Abstract. *The issues of the development of the Turkic languages for the Turkic peoples, their states and the Turkic civilization are relevant and important problems in our time. The article proposes that each local civilization, including the Turkic civilization, should create its own averaged language and collect in this language important information for this civilization and information of global significance, and World Civilization should create an averaged world language for itself. It is proposed to create a writing system «ortabitik» to solve the problem of the alphabet of Turkic languages.*

Key words: *local civilization, Turkic civilization, Turkic people, Turkic state, Turkic language, language Ortaturk, ortabitik*

2022-yil 11-noyabr kuni Samarqand shahrida O'zbekiston Turkiy Davlatlar Tashkiloti davlat rahbarlarining «Turkiy sivilizatsiyaning yangi davri: umumiy taraqqiyot va farovonlik sari» mavzusidagi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilish natijalari bo'yicha Tashkilot doirasidagi ko'p qirrali hamkorlikni yanada kengaytirishga qaratilgan Turkiy davlatlar tashkiloti sammitining Samarqand deklaratsiyasi qabul qilindi. Turkiy davlatlar tashkiloti faoliyati Turkiy sivilizatsiya hartomonlama rivojiga katta imkoniyatlar yaratmoqda, jumladan turkiy tillar rivoji uchun ham.

Turkiy xalqlar, ularning davlatlari, Turkiy sivilizatsiya Insoniyat sivilizatsiyasi tarkibidagi eng qadimiy va buyuk lokal sivilizatsiyalardan biridir. Turkiy xalqlarning tillari rivoji masalalari hozirgi zamonda dolzarb va ahamiyatli masalalardir.

Ming yillar davomida turkiy til yagona bo'lib kelgan. Garchi yagona turkiyning shevalarga bo'linishi o'rta asrlarda boshlangan bo'lsa-da, asosan XX asrda alohida milliy adabiy tillar darajasidagi tafovutlar vujudga keldi. Bu bo'linib ketish jarayonida XX asrning birinchi choragida avj olgan turkiy dunyo birligi uchun harakat stalinchi qatag'on orqali tor-mor qilinganligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Asrlar davomida tarixan shakllangan va «turkiy til» nomi

¹ Falsafa fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi.
E-mail: karimov.bahtiyor@yahoo.com.

bilan ma'lum bo'lgan tilni turkiy xalqlar uchun umumiy adabiy til sifatida ishlatish sari harakat shu vahshiy qatag'onlar natijasida tugatildi.

1926–1930-yillarda turkiy tillar uchun lotin alfaviti asosida ishlab chiqilgan va bir xillashtirilgan (unifikatsiya qilingan) alifboning o'rniga 1937–1940-yillarda kiril alfaviti asosidagi, rus tili xususiyatlariga moslangan alifbo bir xillashtirishsiz alohida-alohida kiritildi.

Turkiy xalqlar o'zaro yaqinlashishga intilish natijasida bir alifboga o'tishsa yaxshi bo'lar edi, lekin agar ularda bir necha alifbo saqlansa, o'rtaturk tili ayni vaqtning o'zida shu bir necha alifboda mavjud bo'lishi mumkin. Albatta, so'nggi holda ko'proq iqtisodiy sarf-xarajatlar talab qilinadi, lekin bu turkiy xalqlarning o'z taqdiralarini o'zlari belgilab erkin rivojlanishiga va shunday yo'l bilan o'z ixtiyorlari bilan bir-birlariga yaqinlashishlariga xizmat qiladi [1; 2; 3].

Turkiy xalqlar boy milliy madaniyat va adabiyotga ega. Turkiy til jahondagi eng qadimgi adabiy tillar sirasiga kiradi va boy tarixga ega. Boshqa tillar singari, turkiy til tarixida gurkirab rivojlanish va inqiroz davrlari bo'lgan. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijod qilib, turk mamlakatini «yakqalam» aylagan vaqt gurkirab rivojlanish davri cho'qqilaridan biri edi. Yangi tarix davrida gurkirash endi avj olayotganida jinoyatkorona tugatildi. Yangi yuksalish davri bizning kunlarda boshlanishi mumkin, bu barchamizga bog'liq va biz turkiy xalqlar istiqboli, ravnaqi uchun harakat qilishni Navoiy vasiyati, 20 yillar fidoyilari xotirasiga hurmat va xalqlarimiz oldidagi burchimiz, deb bilmog'imiz lozim. O'rtaturk tilining bu yo'lda xizmat qilish imkoniyatlari nihoyatda katta [1; 2; 3].

Amaliy ishlarni boshlash uchun, o'rtaturk tilini yaratish bo'yicha xalqaro tadqiqot institutini (markazini) ta'sis etish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Bu markaz har bir turkiy davlatda o'z bo'linmasiga (filialiga) ega bo'lib, ularning ishlarini muvofiqlashtirib turadi. Milliy davlatiga ega bo'lmagan xalqlar tillarini tadqiq etish uchun markaz ekspeditsiyalar tashkil qilishi mumkin.

O'rtaturk tili hozirgi va o'tmishdagi barcha turkiy tillarga yaqin bo'lar edi. Bu til turkiy xalqlar uchun qardosh, lekin betaraf, hech qaysi turkiy millatga ayrim imtiyozlar bermaydigan millatlararo muloqot tili bo'lishi o'rinli. Shuningdek, u butun turkiy dunyo uchun ahamiyat kasb etuvchi fan-texnika axboroti, adabiy va boshqa madaniy qadriyatlarning o'zaro almashuv tili mavqeiga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir [1; 2; 3].

Har bir turkiy xalq vakili o'z ona tilini bilish va uni o'z yurtida ishlatish bilan birga, qo'shimcha ravishda qardosh va yaqin bo'lgan o'rtaturk tilini qiynalmay, tez va oson o'rganadi. Kelajakda o'rtaturk tili har bir turkiy tilni jahon miqyosidagi tillar ta'siri ostida o'ziga xosligini yo'qotishdan muhofaza qiladi. Barcha turkiy tillarning boyligidan foydalangan o'rtaturk tili har tomonlama rivojlangan jahon miqyosidagi tillar bilan teng bellashadigan, yuksak darajada rivojlangan til sifatida turkiy olam birligini yuqori pog'onaga ko'tarishda madad bo'lur edi [1; 2; 3].

Erkinlikka erishib rivojlanayotgan millatning oykumenasi mukammalroq bo'ladi. Millat uning oykumenasiga kiruvchi boshqa millatlar bilan erkin muloqotda bo'lib, ular bilan hamkorlikdagi umumiy maqsadlarga yo'naltirilgan

faoliyati natijasida boshqa millatlar bilan yaqinlashadi, aks holda yaqinlasha olmaydi, yotsiraydi, ya'ni hozirgi davrda shakllanib bo'lgan turkiy millatlar faqat erkin umumiy faoliyat natijasida yotsiramay, borgan sari yaqinlashishi mumkin, chunki bizlarning umumiy turkiy tilimizni, madaniyatimizni, ma'naviyatimizni, dunyomizni rivojlantirish kabi ko'plab fundamental umumiy maqsadlarimiz va porloq istiqbollarimiz bor [4; 5; 6; 7; 8].

Alisher Navoiy bundan 500-550 yil muqaddam o'zining qahramonlarcha, daholarcha buyuk mehnati va ijodi bilan o'sha davrdagi turkiy tamaddunning til birligining asosiy va strategik vazifasini turkiy tilning ko'pchilikga tushunarli mezonlarini yaratib, hal qila oldi. Turkiy xalqlarning ko'pchiligini, o'sha davrdagi til va shevalarini, ayniqsa islomni qabul qilgan turkiy xalqlarni qamrab olgan «turkiy» tili edi. Bu natija uning butun hayotidagi eng muhim vazifalaridan biri edi. Uning idiolekti to'rt asr davomida turkiy tamaddun taqdirida ulkan birlashtiruvchi rol o'ynagan buyuk «turkiy» tilining mezoniga aylandi;

Ismoil Gasprali yaratgan «Terjiman» gazetasi (1883-1918) aksariyat turkiyzabonlar, ayniqsa, islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari uchun tushunarli tilda nashr etilgan. Bu gazetaning tili ma'lum darajada umumiy turkiy til bo'lib, uni ayniqsa islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari yaxshi tushungan, garchi u chuvash tilini, saxa tilini, tuva, xakas, dolgan va ba'zi boshqa tillarni qamrab olmagan bo'lsa-da. Ismoil Gasprali turkiy tamaddunning birligini saqlash va rivojlantirishning strategik va asosiy vazifasini quyidagicha ifodalagan: «Tilda, fikrda, ishda birlik!». U tomonidan 100-150 yil avval belgilab berilgan va hal etilgan bu vazifa turkiy tilning yagona standartini yaratish orqali turkiy sivilizatsiya ijodkor ziyolilari kuchlarini yagona «Terjiman» gazetasi doirasida birlashtirish.

Turkistonda bir davlat va bir millat shakllantirish imkoniyati yuz yil avval bor edi, lekin bu imkoniyat Rossiya imperiyasi va SSSR faoliyati oqibatida qo'ldan boy berildi va endi bu imkoniyat yo'q. Hozirgi zamonda o'zbek, qozoq, turkman, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq millatlari va ularning davlatlari obyektiv reallikda mavjud. Hozirgi zamonda o'zbek (qozoq, turkman, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq) millatining chegarasi aniq – kim o'zini men o'zbek (qozoq, turkman, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq) millatiga mansubman, o'zbek (qozoq, turkman, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq) millati mening millatim, uning milliy manfaatlari uchun kurashaman, o'zbek (qozoq, turkman, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq) millatining barcha tashqi va ichki dushmanlari bilan jang qilishga tayyorman, degan barcha insonlar o'zbek (qozoq, turkman, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq). O'rug'idan, qabilasidan, genetik ko'rsatkichlaridan, kelib chiqishidan, tug'ilgan joyidan, ijtimoiy statusi va boshqa aksidensiyalaridan qat'i nazar u o'zbek (qozoq, turkman, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq). Ushbu millatlarning mavjudligini inkor qilmoqchi bo'lgan shahs o'z subyektiv istaklarini, orzularini, fantaziyalarini obyektiv borliqga kiritmoqchi bo'ladi va Markaziy Osiyo taraqqiyotiga millatlararo ziddiyatlar kiritib, mintaqani falokat yo'liga boshlaydi.

O'sha davrdan beri turkiy va jahon sivilizatsiyasining 100 yildan ortiq jadal ijtimoiy taraqqiyoti o'tdi. Bu jarayonlar davomida turkiy xalqlar va ularning tillari bir-biridan ancha uzoqlashdi va hozirda 30 ga yaqin mustaqil turkiy xalqlar va 30 ga yaqin mustaqil turkiy milliy tillar shakllangan va mavjud bo'lib, ularning aksariyatini yozma adabiy tillar tashkil etadi. 6 turkiy milliy adabiy tillar Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan tan olingan mustaqil davlatlarning davlat tillari hisoblanadi. Yana 14 ta turkiy milliy adabiy tillar o'zlarining davlat tuzilmalarida davlat tillari hisoblanadi. Bunday yangi sharoitda turkiy sivilizatsiyaning birligini saqlash va rivojlantirishdek strategik va fundamental vazifani hal qilishning yangicha yo'li kerak. Ishonamizki, Ismoil Gaspralining «Tilda, fikrda, ishda birlik!», degan g'oyasi hamon to'g'ri va biz birinchi navbatda turkiy tamaddunning til birligini saqlash va rivojlantirish uchun kurashishimiz kerak. O'rtaturk tilini yaratishni ushbu til birligini ta'minlashning yangi zamonaviy usuli sifatida qarashimiz o'rinlidir [4; 5; 6; 7; 8].

O'rtaturk tilini barcha turkiy tillarning lingvistik qoidalarini o'rtalashtirish usuli bilan yaratish va bu borada matematik va kompyuter lingvistika usullaridan foydalanish taklif qilinmoqda. Bu til turkiy tillarning tenghuquqligini, har bir turkiy til o'z mintaqasida davlat tili sifatida saqlanishini va rivojini ta'minlar edi. O'rtaturk tili turkiy xalqlar orasida ihtiyoriy ravishda ishlatiladigan millatlararo muloqot tili, umumturkiy va umuminsoniy ahamiyatga ega ma'lumotlar barcha turkiy millatlarning umumiy harakati bilan jamlanadigan til vazifalarini bajarishi mumkin bo'ladi. Natijada Turkiy sivilizatsiya Birlashgan Millatlar Tashkiloti e'tirof etadigan xalqaro tillar qatoriga o'rtaturk tili qo'shilishiga erishishi mumkin bo'lar edi.

G'arb sivilizatsiyasi informatsion resurslarda, intellektual salohiyatda, inson kapitalida Sharq sivilizatsiyasidan o'zib ketdi. G'arb sivilizatsiyasining to'rt tili (ingliz, rus, ispan, fransuz tillari) xalqaro tillar, jahon tillari deb e'tirof etilgan, Sharq sivilizatsiyasining faqat ikki tili (xitoy va arab tillari) xalqaro tillar, jaxon tillari deb e'tirof etilgan. G'arb sivilizatsiyasining ingliz tili hozirgi zamonda global miqyosda ustuvor xalqaro til, global jahon tili maqomiga erishishga yaqinlashmoqda.

Buyuk mutafakkirlar merosining jahon ilm-fani va madaniyati tizimiga kirishida turli tillardagi asarlarning bir tilga tarjima qilinishi katta ahamiyat kasb etadi. VIII-XI asrlarda arab tiliga juda ko'p asarlar tarjima qilindi va bu Sharq Uyg'onish davrining shakllanishiga yordam berdi. XII asrda Yevropa lokal sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy tili bo'lgan lotin tiliga ko'plab asarlarning tarjima qilinishi roman va german xalqlarining tez ilmiy va madaniy rivojlanishiga, oxir-oqibat Yevropada Uyg'onish davriga, so'ngra Yevropa sivilizatsiyasining boshqa lokal sivilizatsiyalar ustidan hukmronligiga olib keldi. XXI asr axborot asriga aylanganidan buyon har bir lokal sivilizatsiya o'zining o'rtalashtirilgan tilini yarata olsa va bu tilda ushbu lokal sivilizatsiya uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni hamda global ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni to'play olsa, u tez rivojlanib, katta muvaffaqiyatlarga erisha

olardi. Shuningdek, agar jahon sivilizatsiyasi o'rtalashtirilgan jahon tilini yaratgan bo'lsa, u o'zining ijobiy konstruktiv rivojlanishiga va insoniyatning global muammolari hamkorlikda hal qilinishiga erishgan bo'lar edi.

Turkiy tillar alifbosi masalasini, meni fikrimcha, kuyidagi usul bilan yechish maqsadga muvofiqdir [9; 10; 11; 12]:

Turkiy tillarda jami mavjud bo'lgan 39 fonemaning har biriga bittadan 39 grafema kiritish taklif qilinmoqda. Bu grafemalar to'rt yozuv tizimi asosida tuziladi: 1) lotin alifbosi asosida; 2) kirill alifbosi asosida; 3) arab alifbosi asosida; 4) o'rxun-yenisey yozuvi asosida.

Har bir turkiy tilda tuzilgan matn shu alifbolarning birida tuziladi va barcha boshqa asosdagi alifbolardagi variantlari avtomatik transliteratsiya orqali hatosiz shakllantiriladi. Turkiy tilli inson matnni qaysi alifboda o'qishni istasa o'sha alifboda o'qishga imkoni bo'ladi va u matnni o'zining ko'nikmalariga mos alifboda o'qiydi. Turkiy tillarning umumiy 39 fonemasidan har bir turkiy millat tilida muayyan miqdordagi fonemalar tizimi bo'ladi. Ushbu turkiy til o'z alifbosiga shu fonemalarga tegishli grafemalardan foydalanadi.

Har bir turkiy millatda o'zining ustuvor alifbosi bo'ladi va ushbu alifboda ta'lim tizimi tashkil qilinadi, kitoblar nashr qilinadi, ommaviy axborot vositalari ishlaydi, ish yuritish olib boriladi. Barcha ushbu ma'lumotlar elektron fayllar shaklida ham mavjud bo'ladi va avtomatik tarzda tegishli boshqa alifbolarda ham zudlik bilan shakllantirilishi mumkin bo'ladi.

Turkiy tillar alifbosi masalasining ushbu yechimini «o'rtabitik» deb nomlasa yaxshi bo'ladi deb o'ylayman, chunki agar «o'rtaalfibo» desak ko'p turkiy tillarda alifbo degan so'z yo'q, agar «o'rtaalfavit» desak turkiy tillarda qadimdan o'zining tili va yozuvi bo'lmagandek bo'ladi.

O'rtabitik barcha turkiy xalqlarga qulay bo'ladi, chunki turkiy xalqlar hozirgi zamonda lotin, kirill va arab alfavitidan foydalanadi va ular o'zi o'rgangan, yaxshi ko'nikmalari mavjud bo'lgan alfavitda butun Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi ma'lumotlardan foydalanishga imkoniyati bo'ladi. Ayni vaqtda Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi barcha ma'lumotlar qadimgi ajdodlarimiz o'zi yaratgan o'rxun-yenisey yozuvida ham mavjud bo'ladi. O'rtabitik tizimi barcha hozirgi zamonda mavjud va o'tmishda mavjud bo'lgan turkiy xalqlarning merosini, informatsion resurslarini optimal ravishda grafemik jihatdan birlashtirishga imkon berar edi.

Foydalanilgan adabiytlar

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. – Ташкент: Мехнат, 1992.
2. Karimov B.R., Moutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. – Tashkent, 1993 (иккинчи нашр – 2008 й., учинчи нашр – 2019 й.).
3. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. – Ташкент: Фан, 2008. (второе изд. в 2019 году).

4. Karimov B. The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. – Qarshi, 2003.
5. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. – Қарши: Насаф, 2003.
6. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. – Якутск, 2004.
7. Каримов Б.Р. Инсон, миллат, тил: тараққиёт муаммолари. – Қарши: Насаф, 2003.
8. Каримов Б.Р. Туркий цивилизациянинг Жаҳон цивилизацияси тизимида ривож. – Тошкент: Фан зиёси, 2024 й. – 166 б.
9. Каримов Б.Р. Ўзбек тили истиқболлари ва учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш масалалари // «Маънавий мерос ва III Ренессанс асосини яратиш масалалари: изланишлар, тадқиқотлар, истиқболлар» мавзуидаги халқаро конференция мақолалари тўплами. – Самарқанд: «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти, 2023. – Б. 233–248.
10. Каримов Б.Р. (2024). Умумий туркий алфавит бўйича таклифлар ва ўртабитик ёзув тизими. // Ta'lim Innovatsiyasi Va Integratsiyasi, 32(2), 150–154. <https://scientific-jl.org/index.php/tal/article/view/1857>.
11. Karimov B.R. (2024). Umumiy turkiy alfavit bo'yicha takliflar va o'rta bitik yozuv tizimi. // Образование наука и инновационные идеи в мире, 56 (4), 169–174. <https://scientific-jl.org/index.php/obr/article/view/1904>.
12. Karimov B.R. (2024). Proposals for a common Turkic alphabet and the creation of a common Turkic writing system «Ortabitik». // Journal of New Century Innovations, 64(3), 136–144. <https://scientific-jl.org/index.php/new/article/view/2610>.

**TÜRK DÜNYASI DOKUMA MİRASINDA SAMSUN YÖRESİ
DOKUMALARDAN BAZI NAKIŞLAR
(Elibelinde, Koçboynuzu, Sandık, Çakmak, Çapraz)**

**SOME EMBROIDERY FROM SAMSUN REGION WEAVINGS IN
TURKISH WORLD WEAVING HERITAGE
(Elibelinde, Ram's Horn, Chest, Lighter, Cross)**

Abstract. *Samsun Region has an important place in traditional Turkish handicrafts and the art of weaving stands out as one of the most valuable elements of this cultural heritage. Within the scope of our study, the richness and cultural continuity of the weaving heritage of the Turkish world are examined through five basic embroideries – elibelinde, ram's horn, chest, lighter and cross – in Samsun region weavings. It is seen that these embroideries are not only visual ornaments, but also cultural symbols with universal symbolic meanings, reflecting the cultural codes, beliefs and social memory common to the Turkic world. Through these five embroideries that we examined in our study, it is also seen that the weavings of Samsun region are a universal part of the ancient weaving tradition extending from Anatolia to Central Asia. While these embroideries in the ancient weaving tradition extending from Anatolia to Central Asia contain meanings such as femininity, fertility, heroism, reproduction and continuity of generation, it is seen that colours such as red, green, orange and geometric patterns used in weaving compositions reinforce the common cultural heritage. The integration of the analysed embroideries with local weaving techniques reveals symbolic values reflecting the cultural identity and social memory of the region. Thus, while the art of weaving is considered as an aesthetic, functional and cultural heritage, the importance of protecting and transferring this heritage to future generations is also emphasised.*

As a result, elibelinde, ram's horn, chest, lighter and cross embroidery in Samsun region provide the continuity of a rich cultural heritage both locally and universally as an indicator of how compatible the Turkish world weaving tradition is with common cultural codes.

Keywords: *Samsun region weavings, Samsun region, embroidery, weaving, weaving heritage.*

Giriş. Dokuma, insanlığın en eski sanat ve zanaat dallarından biri olup, tarih boyunca kültürlerin kimliğini yansıtan önemli unsurlardan biri olmuştur. Türk dünyasında dokuma sanatı, estetik değerleri kadar işlevselliğiyle de dikkat çeker ve her bölge, kendine özgü desenler, nakışlar ve teknikler geliştirerek bu geleneği nesilden nesile aktarmıştır. Bu bağlamda,

¹ Öğr Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye.
E-mail: cyanar@omu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4989-1858.

Samsun yöresi, özellikle Vezirköprü çevresinde yaşayan Yörük topluluklarının geliştirdiği özgün dokuma teknikleri ve nakışlar (yanış/motif) ile dikkat çekmektedir.

Vezirköprü yöresi dokumalarında kullanılan nakışlar (yanış/motif), sadece bir süsleme unsuru olmanın ötesinde, toplumsal hafızayı, inanışları ve yaşam biçimini yansıtan birer kültürel sembol niteliğindedir. Bu nakışlar (yanış/motif), Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan kadim dokuma mirasının izlerini taşımakta ve Türk dünyasının ortak kültürel kodları ile örtüşmektedir. Çeşitli geometrik desenler, bitkisel unsurlar ve hayvansal figürler, bölgedeki dokumalarda sıkça görülmekte ve her biri farklı anlamlar içermektedir [Yanar, 2023].

Bu çalışmada, Samsun yöresi dokuma geleneği içinde yer alan bazı nakışlar (yanış/motif) ele alınarak, bunların Türk dünyasındaki benzer örneklerle ilişkisi incelenecektir. Araştırma, söz konusu nakışların (yanış/motif) tarihsel kökenlerini, anlamlarını, kültürel bağlamını ve günümüz dokuma sanatındaki yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece Samsun Yöresi Yörük dokumalarının Türk dokuma mirası içindeki önemi vurgulanarak, geleneksel el sanatlarının korunması ve geleceğe taşınması için bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Dokumalarındaki Nakışlar. Türkler, dokumalarını estetik duyarlılığı ve işlevselliği birleştirerek oluşturmuşlar [Tural, 1997: 4] ve estetik ifadelerini, dokumalardaki nakışlar (yanış, motif, bezek vb.) ile yansıtmışlardır. Yüzyıllardır süregelen yanış, kompozisyon ve estetik kriterler, toplumun inançları doğrultusunda şekillenmiş ve büyük değişikliklere uğramadan dokuma bezemelerinde estetik ifadenin bir iletişim aracı haline gelmiştir [Karamağaralı, 1997: 28]. Türk dokumalarındaki nakışlar (yanış/motif) sembolik ifadeler içermekte ve bu nakışlar (yanış/motif) toplumun kültürel kimliğini yansıtan önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

Anadolu'da dokumalarda bezemeyi oluşturan öğeler; yanış, yangış, yaneş, nakış, nanış, nağış, örnek, bezek, model ve nakış gibi farklı isimlerle anılmaktadır [Deniz, 1998: 6; Görgünay, 2002: 2]. Türk süsleme sanatlarında nakışlar (yanış/motif), çeşitli düzen ve tekniklerle bir araya getirilerek desen ve kompozisyonları oluşturmuştur. Kompozisyonlardaki nakışlar (yanış/motif), belirli bir duygu veya düşünceyi yansıtarak dokumalara anlam kazandırmıştır. Bu bağlamda, Türk dokuma sanatlarının anlam içeriğini ve derinliğini, dokumalardaki yanışlarda ve onların taşıdığı anlamlarda aramak mümkündür. Ancak, bu estetik ve kültürel ifadeyi tam olarak kavrayabilmek için nakışların (yanış) kökenini, örtülü mesajlarını ve sembolik anlamlarını da iyi bilmek gerekmektedir [Alexander, 2021].

Samsun yöresi, geleneksel Türk el sanatları içinde önemli bir yere sahiptir. Günümüzde bu sanatların bir kısmı yaşatılmaya devam ederken, bazıları ise unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yörede dokumacılık, el sanatları içinde ayrı bir öneme sahiptir. Yöre dokumaları; halı (havlı)

dokumalar, düz dokumalar (havsız) ve bez dokumalar (kumaş) olmak gibi gruplara ayırmak mümkündür. Ayrıca, bu dokumalar malzeme, ebat, kullanım amacı, desen ve yanış özelliklerine göre de sınıflandırılmaktadır. Günümüzde düz dokumalardan kilim, cicim, zili ve bez dokumalar kısmen de olsa üretilmeye devam etmektedir. Halı dokumacılığı ise yaklaşık 20-30 yıl öncesine kadar sürdürülmekte iken günümüzde yapılmadığı görülmektedir.

Samsun yöresi halı ve düz dokumalar çoğunlukla yöredeki Yörükler tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu dokumalar, Batı Anadolu'daki Yörük dokumalarıyla büyük benzerlik göstermektedir. Özellikle Çanakkale, Balıkesir, Kozak ve Bergama yörelerindeki Yörük dokumalarıyla ortak özellikler taşıdığı görülmektedir. Bu benzerlikler, öncelikle dokuma çeşitleri, dokuma teknikleri ve bezeme unsurlarını oluşturan nakışlar ile kompozisyonlarda kendini göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmamız; yöredeki dokumaların nakışlarını ve isimlerini, nakışların sınıflandırılmasını, isimlendirmeye etki eden faktörleri ve diğer dokuma yöreleriyle benzerlik ve farklılıkları ele almaktadır.

Yöredeki dokumalarda deseni oluşturan nakışlar ağırlıklı olarak geometrik temellidir. Yanış çeşitliliği sınırlı olmakla birlikte, bazen tek bir yanış, bazen ise farklı nakışlar bir arada kullanılarak ve renklerle zenginleştirilerek özgün desen ve kompozisyonlar oluşturulmuştur (Fotoğraf 1, 2, 3, 4, 5, 6).

Yöre dokumalarında kırmızı renk baskın olup, genellikle zemin rengi olarak tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra, nakışlarda da kırmızı ve tonlarının yoğun olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Kırmızının yanı sıra, yeşil ve tonları, turuncu, sarı, siyah, lacivert, gri ve beyaz gibi renkler de zemin rengi olarak kullanılmıştır. Nakışlarda ise kırmızı, turuncu, sarı, yeşil, pembe, mor, lacivert, mavi, kahverengi, gri ve beyaz renkler yaygın olarak tercih edilmiştir.

Bazı dokumalarda farklı renkte kuşaklar halinde desenler oluşturularak kompozisyon çeşitlendirilmiştir. Aynı yanışın farklı renk kombinasyonlarıyla dokunması, desenlerin estetik yapısını güçlendirmiştir. Dokumalardaki zemin ve yanış rengi ilişkisi, genel renk kompozisyonu açısından önemli bir unsurdur ve bu uyum, yöreye özgü dokuma geleneğinin karakteristik özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Göçebe ve yerleşik toplumlar, belirli değer kavramlarını «kutsallık, doğurganlık ve bereket» çerçevesinde şekillendirmiştir. Türk kültüründe ise bu kavramların «kutsallık, savaşçılık ve bereket» boyutunda geliştiği görülmektedir. Savaşların insan varlığını koruma gerekliliğini, coğrafi koşulların ise hayvan varlığını muhafaza etmeyi zorunlu kıldığı bilinmektedir. Toplumun yeniden üretimi, insan ve hayvan sayısının artışı ile bereket anlayışı, Türk topluluklarının en temel amaçlarından biri olmuştur [Ateş, 1996: 35].

Bu bağlamda, dokumalarda yer alan bazı nakışların (yanış/motif, bezek) sembolik bir kurgu ile şekillendiği söylenebilir. Nakışlar, neslin devamı,

hayvan ve bitkilerin çoğalması, doğum, üreme, bolluk ve bereket gibi kavramları temsil edecek şekilde sembolleştirilmiştir. Geçmişten günümüze aktarılan bu nakışlar, Türk dokuma sanatında kültürel sürekliliğin önemli göstergelerindendir. Farklı coğrafyalarda ve zaman dilimlerinde yaşamış Türk topluluklarının dokumalarındaki ortak nakışlar ve benzerlikler, Türk sanatında geçmişten günümüze uzanan köklü bir kültür ve üslup birliğinin varlığını ortaya koymaktadır.

Samsun Yöresi dokumalarında birçok nakış tespit edilmekle birlikte bunlar arasından en temel nakışlardan (yanış/motif); elibeline, koçboynuzu, sandık, çakmak/çengel, çapraz nakışları ele alınarak incelenmiştir.

Elibeline: Dişilik, analık, doğurganlık, üreme, uğur, bereket, kısmet, mutluluk ve neşeyi sembolize eden bir yanıştır [Erbek, 2002: 12]. Kadının doğurganlık, hamilelik, doğum ve doğum sonrası olgularının değişik şekillerdeki sembolleridir [Ateş, 1996: 31]. Bu yanışın kızlar için ve evli kadınlar için farklı şekil ve yorumları vardır. Elibeline yanışının kız nakışları, yeni evli kız, gelin, evli kadın nakışları [Durul, 1987] anlamlarında Anadolu'nun farklı yörelerinde yanışın ana biçimi değiştirilmeden küçük ayrıntılarla elibeline nakışları oluşturulmuştur. Eşme yöresinde kıvrım nakışı, Kayseri yöresinde nakışın zor dokunuşundan dolayı aman kız nakışı, Eskişehir Yörük dokumalarında kahküllü kızlar nakışı olarak isimlendirilmiştir [Kırzioğlu, 2001: 143]. (Çizim 1, Sivas yöresi, Çizim 2 Niğde yöresi). Anadolu dokumalarında da yaygın olarak kullanılan elibeline yanışı dokumalarda farklı tiplerde ve isimlerde uygulamaları da görülmektedir. (Fotoğraf 1).

Koçboynuzu: Bereket, verimlilik, kahramanlık, güç, kuvvet, erkeklik, mutluluk, sıhhat ve saadet sembolü [Ateş, 1996: 153; Erbek, 2002: 30; Tanrısal, 1997: 104] olarak dokuma sanatlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Yörede koçboynuzu yanışı, koçboynuzu nakışı, koçlu, goçlu olarak bilinmektedir. Yöre dokumalarındaki koçboynuzu yanışının Anadolu'nun diğer yörelerindeki koçboynuzu yanışı ile de benzerlikleri görülmektedir. Özellikle Antalya, Burdur, Çorum, Denizli, Gaziantep, Niğde, Tokat [Erbek, 2002: 39-42], Niğde Üçkapılı Yaylası Yörükleri [Durul, 1987: 24] dokumalarındaki koçboynuzu nakışlarıyla biçim olarak büyük benzerlik gösterdiği görülmektedir. Koçboynuzu nakışı Anadolu'nun çoğu yöresinde farklı renk ve kompozisyonlarda elibeline, koçboynuzu, kıvrım gibi isimlerle de bilinmekte ve Yörük ve Türkmen dokumalarında sıklıkla kullanıldığı görülmektedir [Atlıhan; 1993: 101] (Fotoğraf 2; Çizim 3 ,4).

Sandık: Evlilik beklentisi, evlilik, çeyiz, çeyiz sandığı, çocuk isteği, doğum, çoğalma, neslin devamlılığı gibi anlamlar içermektedir. Bazı toplumlarda bu anlamlarda ölüm simgesi olarak ta kullanılmıştır [Ateş, 1996: 153; Erbek, 2002: 80]. Yörede «sandık yanışı/nakışı» olarak isimlendirilmektedir. Yöredeki dokumalarda görülen sandık yanışı kare şeklinde olup alt ve üst kenarlarında tarak dişi şeklinde dışa doğru bir çıkıntı

oluşturur. Bu yanış çoğunlukla düz dokumalarda kullanılmıştır. Afyon, Ankara, Denizli, Malatya, Mersin, Sivas, Konya ve Tokat yöresi dokumalarındaki sandık nakışlarının dış görünüşüyle benzerlik göstermektedir. (Çizim 5). Afyon yöresi dokumalarındaki sandık nakışlarının hem dış hem de sandık yanışının içerisindeki diğer şekil ve nakışlarla büyük benzerlik gösterdiği görülmüştür (Çizim 5).

Yöredeki dokumalarda sandık yanışının farklı kompozisyonları da vardır. Bazı dokumalarda dokumanın ana yanışı olarak, dokumanın tüm yüzeyinde bezemeyi oluşturmuş (Fotoğraf 4) bazı dokumalarda ise ara yanış olarak, kuşaklar halinde veya aralara serpiştirilerek kullanılmıştır. Nakışlar dokuma yüzeyinde farklı renklerde dokunarak zengin bir kompozisyon oluşturulmuştur (Fotoğraf 3).

Çakmak/çengel/ /çoban iliği/geydirme (keydirme): Anadolu'nun hemen hemen bütün bölgelerindeki dokumalarda ve diğer el sanatlarında görülmektedir. Bununla birlikte Niğde Yöresinde Sarıkeçili Türkmenlerinin damgası olarak ta kullanılmaktadır [Kırzioğlu, 2001: 75]. Birlik beraberlik anlamlarının yanı sıra [Oyman, 2019] koruma ile ilgili anlamları, kadın erkek, rüzgâr su gibi zıt ve değişik kavramları da sembolize etmektedir [Erbek, 2002: 138]. Bu yanış Samsun yöresinde çoban iliği yanışı, çoban iliği nakışı ve çakmak yanışı, çakmak nakışı, çengel nakışı, sülüklü çift kıvrım olarak bilinmektedir. (Fotoğraf 6). Dokumalarda genelde ara yanış olarak kullanılmıştır. Yörede geydirme, keydirme olarak bilinen yanış ta çengel/çakmak/ yanışından oluşturulmuştur. Aynı yanış Samsun Ondokuz Mayıs ilçesi Yörükler köyünde bayrak yanışı [Kurt, 2021: 209] olarak bilinmektedir. Geydirme (keydirme) olarak bilinen yanış dokumalarda ana yanış olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 5).

Çakmak/çengel/çoban iliği yanışı Pazırık at haşasındaki «S» yanışı [Tekçe, 1993: 142] ile (Çizim 6), 15.yüzyıl Konya hayvanlı halısındaki hayvan figürü [Aslanapa, 1987: 46] (Çizim 7) içindeki dolgu yanışı ile büyük benzerlik gösterir. Bununla birlikte Anadolu'da farklı yörelerde farklı dokuma ve el sanatlarındaki çakmak nakışları [Kırzioğlu, 2001: 79] ile benzerlikleri de dikkat çekmektedir. (Fotoğraf 8, 9) Karşılaştırdığımız nakışlar ile yöredeki çakmak/çengel/çoban iliği yanışının Türk sanatında geçmişten günümüze dek kullanıldığını ve kökenini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Çapraz nakışı: Dokuma sanatlarımızda kullanılan nakışlardan bazılarının Göktürk harflerine benzerliği dikkat çekmektedir. Anadoluda ve Samsun Yöresindeki dokumalarda Göktürk alfabesinde «D» sesi veren aynı zamanda Kızık Damgası olan «X» şeklinde nakışların [Ergin, 2003; Görgünay, 2002: 70] sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Samsun yöresi dokumalarında bu şekildeki nakışlara çapraz nakışı denilmektedir (Fotoğraf 10, çizim 8).

Sonuç. Samsun yöresi dokumalarında yer alan elibeline, koçboynuzu, sandık, çakmak ve çapraz nakışlarının, sadece estetik bir süsleme unsuru olarak kalmayıp, derin sembolik anlamlar ve toplumsal değerler taşıyan

kültürel simgeler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nakışlar, Anadolu'dan Orta Asya'ya uzanan kadim dokuma geleneğinin ortak unsurları arasında yer alarak, Türk dünyasının evrensel kültürel kodlarını yansıtmaktadır.

Samsun yöresinde özellikle Vezirköprü çevresinde yaşayan Yörük topluluklarının dokumalarında sıklıkla kullandığı elibeline nakışı, dişilik, doğurganlık, evlilik ve bereket gibi kavramları simgelerken, koçboynuzu nakış (yanış/motif) güç, kahramanlık ve erkeklik temalarını ön plana çıkarmaktadır. Sandık nakışı (yanış/motif) ise evlilik beklentisi, neslin devamı ve toplumsal bereket gibi anlamları içermekte, dokuma yüzeyinde hem ana hem de ara süsleme unsuru olarak yer almaktadır. Çakmak (çengel/çoban iliği) nakışı (yanış/motif), koruma, birlik ve zıt kavramların uyumlu ifadesi olarak dokuma kompozisyonlarında kendine yer bulurken, çapraz nakışı (yanış/motif) tarihsel bağlamda Göktürk alfabine benzer formlarıyla kültürel sürekliliğin ve ortak estetik anlayışın simgesi haline gelmektedir.

Bu bağlamda, incelenen nakışların (yanış/motif) kullanımı, yerel dokuma tekniklerinin ve estetik değerlerin ötesinde, toplumsal hafızayı ve inançları yansıtan evrensel semboller olarak öne çıkmaktadır. Dokuma sanatının bu zengin dili, renk kullanımı ve geometrik düzenlemelerle daha da derinleştirilmiş; böylece hem bölgenin kendine özgü kültürel kimliği hem de Türk dünyasının ortak mirası vurgulanmıştır.

Sonuç olarak, Samsun yöresindeki bu beş ana nakış (yanış/motif), dokuma sanatının işlevsel, estetik ve kültürel boyutunu bütünleştirerek, hem yerel hem de evrensel anlamda önemli bir mirasın temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel el sanatlarının korunması, bu sembolik nakışların gelecek nesillere aktarılması açısından kritik öneme sahip olup, araştırmaların ve uygulamaların sürdürülmesi gerektiğini göstermektedir.

Kaynakça

1. Alexander C. Erken Dönem Türk Halısı.- İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.
2. Aslanapa O. Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı. - İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti, 1987.
3. Ateş M. Mitolojiler Semboller ve Halılar. - İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1996.
4. Atlıhan Ş. «Fethiye Bölgesi Deve Kilimleri», Sanat, S. 3. - Kasım 1993. - 104-120 s.
5. Deniz B. Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma Yaygıları (Kili-Cicim-Zili). - Ankara, 1998.
6. Durul Y. Türk Kilim Motifleri. - Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
7. Görgünay N. Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri. - Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

8. Erbek M. Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
9. Karamağaralı B. «Türk Halı Sanatındaki Motiflerin Yorumu Üzerine», Arış, 3. – 1997. – S. 28-39.
10. Kırzioğlu N. G. Altaylar'dan Tuna Boyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
11. Kurt, H. Karadeniz'in Son Konargöçerleri Samsun Yörükleri. – Ankara: Ayata Kitap, 2021.
12. Oyman N. R. «Bazı Anadolu Kilim Motiflerinin Sembolik Çözümlemesi», Arış, S.14, 2019. – S. 4-22.
13. Tanrısal, M. «Türk ve Navaho Halılarının Dili», Arış, 1, 1997. – S. 94-107.
14. Tekçe, E. F. Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
15. Tural S. «Dokumadaki Estetik Duyarlılık», Arış, 1, 1997. – S. 4-9.
16. Tural S. «Halı'nın İşlevinin Özel Bir Göstergesi», Arış, 4, 1998. – S. 8-21.
17. Yanar C. Samsun Kültürel Mirasında Vezirköprü Yöresi Dokumaları. – İstanbul: Kitap Dünyası yayınları, 2023.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Elibelinde yanışlı palas dokuma ve değişik dokumalardan farklı renklerde dokunmuş elibelinde yanışları.

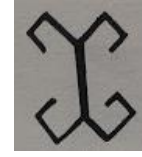

Çizim 1: Elibelinde yanış (Erbek, 2002). Çizim 2: Elibelinde yanış (Durul, 1987).

yanışlı
yanışlı

Fotoğraf 2:
Koçboynuzu
seccade ve
koçboynuzu
detayı.

Çizim 3: Koçboynuzu yanışı (Erbek, 2002).
(Durul, 1987).

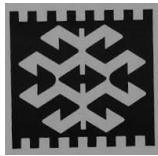
Çizim 4: Koçboynuzu yanışı

Fotoğraf 3: Sandık yanışlı palas ve farklı
renklerde dokunmuş sandık yanışlarından detay.

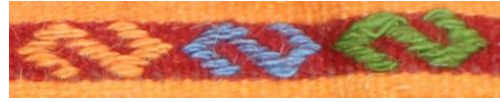
Fotoğraf 4: Sandık yanışlı palas ve sandık yanışı detay.

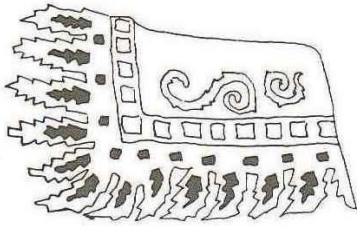
Çizim 5: Sandık yanışı (Erbek, 2002).

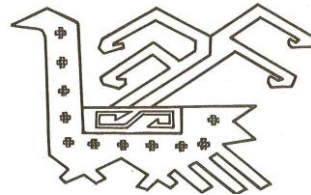
Fotoğraf 5: Çakmak/çengel/çoban iliği geydirme (keydirme) yanıışlı palas dokuma ve çakmak/çengel/çoban iliği geydirme (keydirme) yanıışı detay.

Fotoğraf 6: Çakmak/çengel/çoban iliği yanıışlı dokuma ve çakmak/çengel/çoban iliği yanıışı detay.

Çizim 6: Pazırık halısındaki at haşası çizimi, (Tekçe, 1993).

Fotoğraf 7: Horoz figürlü halı (Aslanapa, 1987). Çizim 7: Konya hayvanlı halısından figür (Aslanapa, 1987).

Fotoğraf 8-9: Çakmak «S» yanışlı peşkir, ve çakmak «S» yanışlı yün çorap (Kırzioğlu, 2001).

ORHUN I, II	ORHUN III	YENİSEY	ORHUN I, II	ORHUN III	YENİSEY
ba			ba		
a, e			a, e		
i, l			i, l		
o, u			o, u		
mn, ü			mn, ü		
dhk			dhk		
k (dan envele vesanra geür)			k (dan envele vesanra geür)		
g			g		
k			k		
k (dan envele vesanra geür)			k (dan envele vesanra geür)		
g			g		
t			t		
hh:			hh:		
d			d		
x			x		
1			1		
b			b		
g			g		
y			y		

Fotoğraf 10: Runik Türk Alfabesi (Kırzioğlu, 2002). Çizim 8: Çapraz nakışı.

Fotoğraf 11: Nakışlı kilim ve detay

К ИСТОРИИ БАСМЫЛЬСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

TO THE HISTORY OF THE BASMYL STATEHOOD

Abstract. *This article is dedicated to the history of the Basmyl statehood. The Basmyls were rebellious vassals of the Hek-Turks and Uighurs. The Basmyls were a para-Mongolian tribe and, in addition to their language, spoke the Orkhon-Yenisei Turkic Koine. The Basmylees had their Elteberism in the middle of the 7th century. Their rulers also had the titles tarkan and idikut. Basmyls acquired the status of Khaganate for a short period in the middle of the 8th century. In the period from the middle of the 9th to the middle of the 11th century. their state was called the Basmyl Idykutae. The Basmylees took part in the resettlement of the Kipchak tribes.*

Key-words: *Basmyls, Elteberism, Khaganate, Idykutae, Kipchaks.*

Традиционно басмылы, как и курыканы, находятся в тени более успешных соседей – гек-тюрков, уйгуров, карлуков, тюргешей, енисейских кыргызов. С этим можно увязать то, что им посвящено мало исследований. Можно упомянуть статьи И. Фукалова [3: 112–119] и П. Голдэна [5: 13–42]. Задачей данной статьи является исследование истории басмыльской государственности.

В уйгурской надписи 760 г. из Могон Шине Усу басмылы названы сорокаплеменными басмылами. Махмуд ал-Кашгари упоминал басмылов как тюрков, живущих вблизи ас-Сина, то есть Китая. Важно отметить, что Тахира ал-Марвази указывал, что один из вождей племени сары был по происхождению басмылом. С. Кляшторный и П. Голдэн считают, что басмылы приняли участие в переселении и этногенезе кыпчакских племен. Также участие басмылов в кыпчакском этногенезе отмечал П. Голдэн. Он указывал, что басмылы были одним из лесных племен. Американский тюрколог считает басмылов парамонгольским племенем. На карте же Махмуд Кашгари басмылы уже локализованы к западу от Иртыша близ реки Волги. В китайских источниках басмылы фигурируют как басими. В первый раз они упоминаются во времена империи Суй. Согласно китайскому источнику «Тундянь» они жили к югу от Бэйтина (Бешбалыка) и Северного моря (озера Балхаш). Также их упоминали юго-восточнее Цигу (государства енисейских киргизов). Их насчитывалось более 2 тыс. семей. Басмылы не входили в состав племен тегрег (теле). В. Бартольд считал басмылов этносом смешанного происхождения. В китайских источниках указано, что басмылы кроме тюркского говорят на

¹ Доктор исторических наук, старший преподаватель Украинский государственный университет им. М. Драгоманова, Киев, Украина.
E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9809-3166.

своем языке. По воззрению И. Фукалова басмилы установили связи с енисейскими киргизами еще в VII в. Кыргызский исследователь считал, что басмилы могли быть ираноязычными, но также знали и тюркский язык. Н. Аристов считал басмылов предками племени аргингов. А. Мокеев предполагал, что басмылы были предками енисейского племени басыз. Он считал, что басмылов победили и инкорпорировали в свой состав енисейские кыргызы. Басмылы жили рядом с енисейскими кыргызами, карлуками, бома и кимаками. В эпоху Тюркского каганата басмылами руководил эльтебер. Ставкой басмилов был город Бешбалык. В 649 г. по свидетельству «Синь Тан-шу» басмылы прислали посольство в империю Тан, которое возглавлял таркан Тумао Дагуан Фейлуча. В 659 г. басмылами стал править идыкут. Басмылы позаимствовали лестничную систему наследования у древних тюрков. В 703 г. Басмыльский идыкут согласился быть данником гек-тюркского Бильге-кагана. В 714 г. гек-тюрки осадили Бешбалык и басмылы были вынуждены признать себя вассалами каганата гек-тюрков. В «Цзю Тан-шу» указано, что в 720-721 гг. гек-тюркские войска нанесли сильное поражение. В 742 г. басмылы вместе с карлуками и уйгурами восстали против власти гек-тюркского каганата. Басмыльский вождь Седе Иши Ашина провозглашает себя каганом. Он побеждает гек-тюркского Озмыш-кагана и отправляет его голову танскому императору в Чанань. В дальнейшем развернулась борьба басмылов против уйгуров. В 752 г. уйгурский каган Эль-Элетмиш (Баян-Чор) убил Седе Иши Ашина. Басмылы стали союзниками тюргешей и карлуков против Уйгурского каганата. Уйгуры победили союзников и басмылы были вынуждены стать подданными уйгурских каганов. В 840 г. столица уйгуров Орду-балык упала под ударами енисейских кыргызов. В 847 г. погибает уйгурский каган Уге и басмылы получают свободу. Басмылы в отличие от уйгуров и карлуков сохранили веру в Тенгри. Они основали свое идыкутство в Кара-Ходжо. В XI ст. басмылы, как и идыкутство Кочо, были врагами Караханидского каганата. Махмуд ал-Кашгари указывал, что басмылами тогда правил какой-то бек [1: 44; 2: 70; 3: 112-119; 4: 238; 5: 13-42].

Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. Басмылы были мятежными вассалами гек-тюрков и уйгуров. Басмылы были парамонгольским племенем и кроме своего языка общались на орхон-енисейском тюркском койне. Басмылы имели свое эльтеберство в середине VII в. Их правители также имели титулы таркан и идыкут. Статус каганата басмылы приобрели на непродолжительный срок в середине VIII в. В период с середины IX по середину XI в. их государство называлось Басмыльское идыкутство. Басмылы приняли участие в переселении кыпчакских племен.

Использованная литература

- 1.Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва: Наука, 1968. – 759 с.
- 2.Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. – Бишкек: Университет Манас, 2010. – 280 с.
- 3.Фукалов И. А. Внешние контакты и власть у басмыльских племен в IX-XI веках. // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология. Т. XV. № 7. – Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2016. – С. 112–119.
- 4.Этногенез и культурогенез в Байкальском регионе. – Улан-Удэ: Бурятский научный центр Сибирского отделения Российской академии наук, 2010. – 410 с.
- 5.Golden P.B. Cumanica V: The Basmils and Qipchaqs. // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. XV. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2006. – P. 13–42.

*Memmedova Meleyke Nizami kizi*¹

AZERBAIJAN VE ÖZBEK HALK KÜLTÜRÜNDE DOĞUM RİTÜELLERİ

BIRTH RITUALS IN AZERBAIJANI AND UZBEK FOLK CULTURE

Abstract. *Birth is one of the most significant transitional periods in human life and is shaped by the cultural beliefs of different societies. In Azerbaijani and Uzbek folk cultures, birth-related rituals reflect both ancient beliefs and the influence of Islam. This study examines the traditional practices, beliefs, and rituals associated with birth in these two cultures from a comparative perspective.*

In Azerbaijani and Uzbek cultures, birth is not merely a biological event but also a social and spiritual transition. Birth rituals serve as a reflection of societal structures, belief systems, and cultural values. In both communities, a special protection period is observed for the mother and newborn during the first forty days after birth. During this time, the mother rests at home, remains isolated from the outside world, and interacts only with family members. Additionally, spiritual rituals such as prayers for the baby's health, protection against the evil eye, and cleansing from negative energies play a significant role. Furthermore, birth ceremonies in Azerbaijan and Uzbekistan are celebrated through various traditions that strengthen social bonds.

This study explores the cultural functions of birth rituals and their impact on social structures, highlighting both the similarities and differences between Azerbaijani and Uzbek folk cultures. While these rituals serve as an integral part of

¹ Associate Professor, Senior researcher of Institute of Folklore, Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: meleykememmed1@gmail.com. ORCID: 0000-0001-7714-4668.

cultural heritage passed down through generations, the shared elements reflect the broader Turkic cultural tradition, whereas local variations further enrich this heritage.

Keywords: Azerbaijan, Uzbekistan, culture, birth, ritual.

Giriş. Doğum, insan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden biri olup, toplumların kültürel kodlarını ve inanç sistemlerini yansıtan ritüellerle çevrelenmiştir. Türk halk kültüründe doğum süreciyle ilgili uygulamalar, geçmişten günümüze aktarılan geleneklerle şekillenmiş, İslamî öğretiler ve eski inançlarla harmanlanarak günümüze kadar ulaşmıştır. Azerbaycan ve Özbek halk kültürleri, ortak Türk kültürünün izlerini taşıyan iki önemli topluluktur ve bu toplumlarda doğum ritüelleri hem benzer hem de farklı yönleriyle dikkat çekmektedir.

Doğum ritüelleri, doğum öncesinden başlayarak, doğum anında ve doğum sonrasında belirli kurallara göre uygulanmaktadır. Bu ritüellerin temel amacı, anne ve bebeğin korunması, doğum sürecinin sağlıklı ve sorunsuz geçmesi ve yeni doğan çocuğun toplumsal kabulünü sağlamaktır. Doğumla ilgili inançlar, toplumun genel dünya görüşünü yansıtmakta, halk arasında sosyal dayanışmayı güçlendiren bir unsur olarak varlığını sürdürmektedir.

Amaç: Bu araştırmanın temel amacı, Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerinde doğumla ilgili ritüelleri karşılaştırmalı olarak ele almak ve bu ritüellerin toplumsal, kültürel ve dini bağlamlarını ortaya koymaktır.

Yöntem: Bu araştırma, karşılaştırmalı halkbilimsel analiz yöntemine dayanmaktadır. Çalışmada, Azerbaycan ve Özbek halk kültürüne dair etnografik veriler incelenmiş, folklor araştırmaları, sözlü anlatılar ve akademik kaynaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca, farklı bölgelerde uygulanan doğum ritüelleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar analiz edilerek, bu ritüellerin toplumsal ve dini bağlamları yorumlanmıştır. Aynı zamanda nitel araştırma yöntemleri kapsamında literatür taraması yapılmış, halk anlatıları ve ritüellere dair saha çalışmaları değerlendirilmiş ve konuyla ilgili folklorik motifler analiz edilmiştir. Geleneksel uygulamaların ve ritüellerin günümüzdeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

Kuramsal çerçeve. Bu çalışma, doğum ritüellerini anlamak için çeşitli kuramsal yaklaşımları bir arada kullanmaktadır. İnsanların doğum gibi temel bir yaşam olayını nasıl deneyimlediğini anlamak, toplumsal yapılarla, kültürel inançlarla ve dini öğretilerle doğrudan ilişkilidir. Kuramsal çerçeve, folklor, ritüel teorisi ve toplumsal yapı teorileri etrafında şekillenmiştir.

1. Folklorik Perspektif. Folklor, halkın kültürel mirasını ve geleneklerini yansıtan en önemli disiplinlerden biridir. Folklorik ritüeller, genellikle halkın inançlarını, değerlerini ve toplumsal ilişkilerini simgeler. Bu anlamda doğum ritüelleri, toplumların dünyaya bakış açılarını yansıtan unsurlar olarak kabul edilmektedir [1: 56].

Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerinde doğum ritüelleri, halkın günlük yaşamını, korkularını, umutlarını ve manevi değerlerini yansıtan önemli

unsurlardır. Bu ritüellerin bir kısmı eski Türk ve şaman inançlarından türemiş, diğerleri ise İslam dininin etkisiyle şekillenmiştir.

Çalışmada folklorun bu işlevine dayanarak, ritüellerin halkın kolektif bilincindeki yerini vurgulamak önemlidir.

2. Ritüel Teorisi. Ritüel teorisi, toplumsal yapıları, inançları ve dini uygulamaları anlamak için kritik bir perspektif sunar. Victor Turner'ın «toplumsal geçiş» teorisi, ritüellerin bireylerin toplumdaki yerini bulmalarını sağladığına işaret eder. Turner, ritüellerin toplumsal yapıları yeniden ürettiğini ve toplumsal üyeler arasındaki bağları güçlendirdiğini belirtmiştir. Doğum ritüelleri, bir kişinin yaşamındaki önemli bir geçişi simgeler; bu ritüeller, bireyin toplumsal kabulünü ve kimliğini pekiştirir [10: 80].

Azerbaycan ve Özbek halklarında doğum, sadece bireysel bir olay değil, aynı zamanda toplumsal bir kutlama ve toplumsal bağları güçlendiren bir süreçtir. Bu bağlamda, doğum ritüelleri bir tür «geçiş ritüeli» olarak işlev görür. Hamilelik ve doğum süreci, bireylerin toplumdaki rollerini yeniden tanımlamalarına ve toplumsal beklentilerle uyum sağlamalarına olanak tanır [10: 92]. Bu teori, özellikle doğum sonrası kırk gün boyunca anne ve bebeğin toplumdan izole edilmesi gibi gelenekleri anlamak için faydalıdır.

3. Toplumsal Yapı ve Geleneksel İnançlar. Doğum ritüelleri, toplumsal yapıyı ve toplumsal normları pekiştiren unsurlardır. Emile Durkheim, dinin ve ritüellerin, toplumsal düzeni sağlamak ve toplumun birleşik bir yapı halinde işlev görmesini sağlamak için önemli araçlar olduğunu belirtmiştir [2: 112]. Azerbaycan ve Özbek halklarında, doğumla ilgili ritüeller, toplumsal normları ve değerleri aktaran, toplumun inanç ve ahlaki değerlerini gözler önüne seren bir işlevi yerine getirir.

Ayrıca, doğum ritüelleri toplumsal cinsiyet rolleri ve anne-bebek ilişkilerinin şekillendiği alanlardır. Özellikle Azerbaycan'da, doğum sonrası kadınlara özel bir bakım uygulanırken, Özbek kültüründe de kadının annelik rolü toplumsal açıdan büyük bir öneme sahiptir. Bu ritüellerin, toplumsal cinsiyet rollerinin ve ailenin işlevselliğinin pekiştirilmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

4. Geçiş Ritüelleri: Arnold van Gennep. Arnold van Gennep, Geçiş Ritüelleri adlı eserinde, bireylerin toplumda farklı bir aşamaya geçiş yaptığı her durumda belirli ritüellerin ve törenlerin yapıldığını vurgulamıştır. Van Gennep, geçiş ritüellerini üç aşamaya ayırmıştır: ayrılma (separation), dönüşüm (liminality) ve entegrasyon (incorporation). Bu kuram, doğum ritüelleri gibi toplumsal geçişleri anlamada oldukça önemli bir teorik çerçeve sunar [11: 25-42].

Ayrılma (Separation): Bu aşama, bireyin eski kimliğinden veya durumundan ayrıldığı süreçtir. Doğum ritüellerinde, hamilelik dönemindeki kadın, anne olmadan önceki kimliğinden ayrılır. Örneğin, doğum öncesi kadınlar için yapılan temizlik ve hazırlık ritüelleri, onları «eski» kimliklerinden ayırarak yeni bir kimlik için hazırlamaktadır.

Dönüşüm (Liminality): Bu aşama, geçiş sürecinin kendisidir. Anne adayının doğum yapması, toplumsal olarak yeni bir duruma girmesi ve bedensel anlamda da bir dönüşüm geçirmesi söz konusudur. Doğum, bu liminal dönemin somutlaşmış halidir; anne, toplumsal ve biyolojik anlamda yeni bir kimliğe bürünür.

Entegrasyon (Incorporation): Doğum sonrasında kadın, yeni kimliği olan bir anne olarak topluma yeniden katılır. Özellikle doğum sonrası kırk gün süresince, anne ve bebek için yapılan ritüeller, bu entegrasyon sürecinin bir parçasıdır. Doğum sonrası kırk gün boyunca dış dünyadan izole edilmesi, kadının sosyal statüsünü pekiştiren bir geçiş aşamasıdır.

Van Gennep'in teorisi, doğum gibi önemli geçişlerde ritüellerin ve sosyal törenlerin rolünü açıklamada oldukça etkilidir. Hem kadın hem de çocuk, doğum sürecinin sonunda toplumsal hayata yeniden entegre olurlar. Bu geçiş sürecindeki ritüeller, toplumsal düzenin korunması ve bireylerin yeni kimliklere kabul edilmesinde kritik rol oynar.

Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerinde, doğum ritüellerinin bu üç aşamaya göre nasıl biçimlendiği ve toplumsal geçişlerin nasıl pekiştirildiği incelenebilir. Örneğin, doğum öncesi yapılan ritüellerle anne adayı eski kimliğinden ayrılırken, doğum sonrası yapılan ritüellerle anne ve bebek topluma yeniden entegre edilirler.

5. İslam'ın Etkisi ve Dini Yorumlar. İslam, Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerinde doğum ritüellerinin şekillenmesinde önemli bir faktördür. İslam'da doğum, kutsal bir olay olarak kabul edilir ve doğumla ilgili birçok dini ritüel ve uygulama bulunur. Bu ritüeller, toplumun dini değerlerine göre şekillenmiş, farklı coğrafyalarda benzer uygulamalara yol açmıştır.

Özbek ve Azerbaycan kültürlerinde doğum sonrası yapılan dualar, ezan okunması gibi dini ritüeller, dini inançların toplumsal yaşamda nasıl birleştirici bir güç oluşturduğunu gösterir. Bu bağlamda, doğum ritüelleri sadece biyolojik bir süreç değil, aynı zamanda dini ve kültürel bir bütünün parçasıdır.

Azerbaycan ve Özbek halklarının doğumla ilgili ritüelleri, halk inançları ile İslami geleneklerin birleşimini yansıtır. İslam'ın etkisiyle, doğumdan hemen sonra ezan ve kamet okunarak bebeğin ilk sesi duyması sağlanır. Her iki kültüründe de, bebeğin sağ kulağına ezan, sol kulağına ise kamet okunması bebeğe anlamlı isim konması ve benzeri yaygın uygulamalardır.

Bebeğin ilk saç kesimi, ilk diş çıkarma törenleri ve kırkı çıkana kadar yapılan koruyucu uygulamalar her iki kültürde de önemlidir. Ayrıca, halk inanışlarına dayalı olarak, bazı geleneksel nazar boncukları, koruyucu muskalar ve dualar da bu süreçte kullanılır.

Bulgular. Bu çalışma, Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerinde doğum ritüellerinin benzerliklerini ve farklılıklarını incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma sürecinde yapılan saha çalışmaları, literatür taramaları ve kültürel gözlemler, doğum ritüellerinin halkların inanç ve değer sistemleriyle nasıl iç

içe geçtiğini ortaya koymuştur. Aşağıda, Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerindeki doğum ritüellerine dair önemli bulgular sunulmaktadır.

1. Doğum Öncesi Pratikler: Toplumsal ve Kültürel Bağlam. Azerbaycan ve Özbek halkları arasında, hamilelik dönemi kutsal bir süreç olarak kabul edilir ve anne adayının korunmasına büyük önem verilir. Bu dönemde uygulanan ritüellerin temel amacı, anne ve bebeğin sağlığını korumak, kötü enerjilerden ve nazardan sakınmaktır.

Azerbaycan kültüründe hamile kadınların belirli davranışlardan kaçınması gerektiğine inanılır. Örneğin, kara kedi görmek veya kesici aletleri gece açık bırakmak uğursuzluk getirebilir. Hamile kadının kötü haber işitmesi ya da korkutulması bebeğin sağlığı açısından sakıncalı sayılır. Benzer şekilde, Özbek halk inançlarında da hamile kadınların geceleyin yalnız kalmaması gerektiği, çünkü ruhani varlıkların bu dönemde kadına zarar verebileceği düşünülür [KK-4].

Her iki kültürde de hamile kadınların beslenmesine özel bir dikkat gösterilir. Hamilelikte belirli yiyeceklerin tüketilmesi ya da sakınılması gerektiğine inanılır. Özellikle tatlı yiyeceklerin bebeğin iyi huylu olmasına yardımcı olacağı düşünülürken, acı yiyeceklerin bebeğin sert mizaçlı olmasına neden olabileceği inancı yaygındır [4: 648-650].

Çocuk sahibi olma süreci, bireysel ve toplumsal açıdan büyük bir öneme sahip olup, evliliğin doğal bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Bu süreç, yalnızca biyolojik bir olay olmanın ötesinde, kültürel ve sosyolojik anlamlar da taşımaktadır. Geleneksel toplum yapılarında, özellikle ataerkil sistemin hâkim olduğu toplumlarda, çocuk sahibi olmak kadın için önemli bir statü kaynağıdır. Annelik, kadına toplumsal kimlik kazandıran temel rollerden biri olarak görülmekte ve kadın, küçük yaşlardan itibaren bu role hazırlanmaktadır.

Özellikle kırsal kesimlerde ve geleneksel toplumsal yapının daha belirgin olduğu kültürlerde, doğurganlık ve annelik kavramları kadın için hem biyolojik hem de sosyal bir sorumluluk alanı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, doğum öncesi süreç, yalnızca bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda toplumun kadına yüklediği roller ve beklentiler çerçevesinde şekillenen kolektif bir olgudur. Özbek kültüründe de benzer şekilde, çocuk sahibi olma süreci sadece ebeveynler için değil, geniş aile yapısı ve toplumsal çevre açısından da önemli bir olay olarak kabul edilmekte ve bu süreç çeşitli geleneksel pratiklerle desteklenmektedir.

1.1. Anne Adayının Çocuk Sahibi Olabilmesi İçin Alınan Geleneksel Önlemler. Türk halk inanışlarında, çocuksuzluk durumu yalnızca bireysel bir mesele olarak değil, toplumsal ve kültürel bir sorun olarak da değerlendirilmiştir. Çocuk sahibi olamayan kadın ve erkekler, toplumsal hafızada çoğunlukla meyve vermeyen ağaç metaforu ile tanımlanmış ve bu durum, halk edebiyatında destan, masal ve hikâyelerde sıklıkla işlenen bir motif hâline gelmiştir [12: 68]. Türk dünyasının pek çok bölgesinde olduğu gibi,

Azerbaycan ve Özbek kültürlerinde de çocuksuzluk hoş karşılanmamış ve bu durum bireyin yanı sıra aile ve toplum tarafından da çözülmesi gereken bir mesele olarak görülmüştür.

Anadolu'da çocuğu olmayan kadın ve erkekler için «kısır», Azerbaycan'da «sonsuz», Özbek kültüründe ise çocuğu olmayan kadınlar için «bedav», «baksi», «tuğmaz», «uruksuz» ve «kısır» gibi çeşitli terimler kullanılmaktadır. Bu kelimeler, toplum içinde kadının doğurganlıkla ilişkilendirilen rolünü ve bu konudaki geleneksel bakış açısını yansıtmaktadır. Aynı zamanda bu tanımlama, bireyler üzerinde psikolojik bir baskı yaratmakta ve çocuksuzluğun sadece bireysel bir durum değil, toplumsal bir eksiklik olarak algılandığını göstermektedir [6: 436; 8: 348]. Toplumda yaygın olan bu bakış açısı nedeniyle, çocuğu olmayan çiftlere destek olmak ve onların çocuk sahibi olmasını sağlamak için çeşitli geleneksel yöntemlere başvurulmuştur. Aynı inanış ve uygulamalar Özbek kültüründe de gözlemlenmektedir.

Özellikle doğurganlığı artırmak amacıyla, geleneksel halk bilgisine dayanan bazı beslenme ve yaşam tarzı önerileri geliştirilmiştir. Örneğin, Özbek toplumunda soğuk suya sık girmemek ve ekşi yiyecekleri fazla tüketmemek gibi alışkanlıkların, kadının hamile kalma ihtimalini artıracağına inanılmaktadır [9: 131]. Bu nedenle, gebe kalmak isteyen kadına öncelikle bu tür davranışlardan kaçınması tavsiye edilir. Bunun yanı sıra, doğurganlığı artırdığı düşünülen belirli yiyeceklerin tüketilmesi, bazı duaların okunması ve manevi ritüellerin uygulanması gibi pratikler de toplum içinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu tür geleneksel inanışlar, sadece bireyin doğurganlık kapasitesini artırmaya yönelik bir çaba değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Çocuk sahibi olmanın yalnızca bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda aile içindeki statüyü ve toplumsal kabulü etkileyen bir unsur olduğu düşünüldüğünde, bu tür uygulamalar geleneksel kültürün önemli bir parçası olmaya devam etmektedir.

Toplumların doğurganlık konusuna yüklediği anlam, sadece bireysel bir olgu değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı şekillendiren önemli bir unsurdur. Yeni evlenen çiftlerden kısa bir süre içinde çocuk sahibi olmaları beklenirken, bu süreç uzadığında geleneksel toplumlarda özellikle aile büyükleri duruma müdahale etme gereği duyar. Özellikle ataerkil yapının hâkim olduğu toplumlarda, çocuksuzluğun temel sebebi çoğunlukla kadın olarak görülmüş ve çözüm arayışları da öncelikle kadın üzerinden yürütülmüştür. Bu çerçevede, Azerbaycan ve Özbek kültürlerinde çocuk sahibi olamayan kadınlara yönelik çeşitli ritüel ve uygulamalar geliştirilmiştir.

1.1.1. Mollaya Götürme ve Dua Yazdırma. Özbek kültüründe din, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır ve doğurganlıkla ilgili geleneksel inanışlar da büyük ölçüde dini uygulamalarla şekillenmiştir. Çocuk sahibi olamayan kadınların başvurduğu ilk yöntemlerden biri, din adamlarından, yani

mollalardan (hocalardan) yardım istemektir. Halk arasında yaygın olan inanışa göre, molla tarafından gerçekleştirilen ritüeller ve dualar, doğurganlık sorunlarını gidermede etkili olmaktadır. Bu süreçte, molla anne adayına beyaz bir kâğıda veya beyaz bir ipliğe dua okuyarak, bunları kendi ocağında üç ya da yedi gün boyunca yakar. Beyaz rengin burada özel bir anlam taşıdığı kabul edilir; çünkü saflık, temizlik ve hayırlı bir başlangıcın sembolü olarak görülür. Halk inanışına göre, farklı bir renkte kullanılan malzemelerin uğursuzluk getirebileceğine inanılmaktadır. Ayrıca, molla tarafından dua yazılı bir kâğıdın suya bırakılarak anne adayına içirilmesi de yaygın bir uygulamadır [9: 131-132]. Bunun, doğurganlığı artıracığı ve kadının rahminde bereketin artmasına vesile olacağı düşünülmektedir. Bu tür uygulamalar, Özbek halk inanışlarında dinî unsurlarla geleneksel tıp anlayışının iç içe geçtiğini göstermektedir. Benzer şekilde, Azerbaycan kültüründe de mollaya giderek dua yazdırma geleneği yaygındır ve doğurganlığı artırmak amacıyla çeşitli dini ritüeller uygulanmaktadır [KK-2, KK-3]. Bu inanç çerçevesinde, Azerbaycan'da çocuk sahibi olamayan kadınlar için uygulanan geleneksel ritüellerden biri, doğurganlıkla ilişkilendirilen doğa unsurları ve dini motiflerin birleşimini yansıtır. Halk arasında yaygın olan bu uygulamaya göre, çocuk sahibi olmak isteyen kadın, dini bütün bir kadın tarafından bol meyve veren bir ağacın etrafında üç ya da yedi kez dolaştırılır. Sayıların sembolik anlamları burada dikkate alınır; üç sayısı kutsallık ve bütünlüğü, yedi sayısı ise tamamlama ve bereketi temsil eder. Ritüel sırasında, kadının başına 40 defa İhlas Suresi okunarak pirinç veya buğday taneleri serpilir. Buğday ve pirinç, halk inanışlarında bereketin ve çoğalmanın sembolü olarak kabul edilir. Kırk sayısı ise birçok kültürde manevi arınma, olgunlaşma ve sürecin tamamlanması anlamına gelir. İnanışa göre, bu ritüeli samimiyetle ve inançla yerine getiren kadın, Allah'ın lütfuyla çocuk sahibi olacaktır [3: 117].

Bu tür uygulamalar, Azerbaycan halk inanışlarında doğurganlıkla ilgili geleneksel pratiklerin İslamî motiflerle nasıl harmanlandığını göstermektedir. Ritüelin hem doğa kültü hem de dini inançlarla şekillenen yapısı, bireylerin toplumsal ve kültürel belleğinde doğurganlığın önemini vurgulayan kolektif bir hafızanın oluşmasını sağlamaktadır.

1.1.2. Türbeye Götürme. Yedi sayısı, pek çok kültürde kutsal ve tamamlayıcı bir değer taşır. Geleneksel inanışlara göre, evrenin düzeni ve insan gelişimi yedi aşamadan oluşmaktadır. Bu düşünce, Özbek halk kültüründe de doğurganlıkla ilgili uygulamalara yansımış ve çocuksuzluk sorununun giderilmesi için «Yedi Evliya Türbesine» gitme geleneğini doğurmuştur. Özellikle Fergana bölgesinde, çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar, aileleriyle birlikte yedi farklı türbeye giderek dualar eder ve adaklar adar. Salı veya perşembe günleri yapılan bu ziyaretler sırasında, türbelerde yemek pişirilerek akraba ve ihtiyaç sahipleriyle paylaşılır [9: 132]. Bunun, bereketin artmasına ve doğacak çocuğun sağlıklı olmasına vesile olacağına inanılır. Ayrıca, türbelerden alınan çeşitli eşyalar (bez parçaları, taşlar, kutsal

su vb.) eve getirilerek korunur ya da çocuğun doğumu gerçekleştiğinde ihtiyacı olan kişilere dağıtılır.

Türbe ziyaretleri, halk inanışlarında önemli bir yer tutan doğurganlıkla ilgili geleneksel pratiklerden biridir. Özellikle çocuğu olmayan kadınlar ve aileleri, kutsal kabul edilen mekânlara giderek Allah'tan çocuk dileğinde bulunur. Bu tür ziyaretlerin, kutsal mekânların manevi atmosferi sayesinde duaların daha hızlı ve çabuk kabul olacağı inancıyla gerçekleştirildiği görülmektedir.

Ziyaret sırasında, kişinin niyetini güçlendirmek amacıyla adaklar adanır, çeşitli dini ve sembolik ritüeller uygulanır. Bu adaklar genellikle hayır işleri yapmak, belirli bir süre oruç tutmak, kurban kesmek veya kutsal mekânda belirli duaları okumak şeklinde olabilir. Özellikle türbelerde yakılan mumlar, dağıtılan yiyecekler ve dualar, dileğin gerçekleşmesi için yapılan manevi eylemler arasında yer alır.

Bu inanış ve uygulamalar, Azerbaycan'da da yaygın olup halkın kültürel ve dini yaşamının önemli bir parçasını oluşturur [KK-7]. Türbe ziyaretleri, yalnızca doğurganlıkla ilgili değil, genel olarak şifa bulma, dileklerin kabul olması ve manevi huzur arayışı gibi farklı amaçlarla da gerçekleştirilmektedir. Bu ritüeller, bireyin inancını pekiştirerek toplumsal dayanışmayı artıran ve kolektif hafızada yer eden dini ve kültürel pratikler arasında yer almaktadır.

Bu tür ritüeller, doğurganlığın yalnızca fiziksel bir olgu olarak değil, aynı zamanda manevi bir süreç olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Halk inanışlarına göre, evliyaların manevi gücü, doğum sürecini kolaylaştırarak anne adayına destek olur. Bu uygulamalar, sadece bireysel bir inanç meselesi değil, aynı zamanda toplum içinde dayanışmayı ve kolektif bilinci güçlendiren unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

2. Doğum Sonrası Pratiklerin Toplumsal Ve Kültürel Boyutları: Azerbaycan Ve Özbek Gelenekleri. Doğum, bireyin dünyaya gelişiyle birlikte yalnızca biyolojik bir süreç olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel anlamlarla da yüklü bir olay olarak kabul edilir. Azerbaycan ve Özbek toplumlarında doğum, aile yapısının güçlenmesi ve neslin devamı açısından büyük bir önem taşımakta olup, geniş katılımlı ritüellerle kutlanmaktadır. Bu bağlamda, doğum sonrası gerçekleştirilen pratikler, yalnızca anne ve çocuğun sağlığıyla ilgili uygulamalarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı pekiştiren ve kültürel kimliği aktaran unsurlar içermektedir.

Azerbaycan ve Özbek geleneklerinde çocuğun dünyaya gelişi büyük bir sevinç kaynağı olarak görülmekte ve bu olay, adeta bir bayram havasında kutlanmaktadır. Aile bireyleri ve yakın çevre, yeni doğan bebeği görmek ve aileye destek olmak amacıyla bir araya gelir. Bu süreçte, misafirlere çeşitli ikramlar sunulur ve dayanışma ruhu güçlendirilir. Doğumun ailenin kaçınıcı çocuğuna ilişkin olduğu gözetilmeksizin, her yeni doğan birey toplum için ayrı bir değer taşır ve ona özel törenler düzenlenir. Geleneksel olarak,

akrabalar ve komşular hediyelerle aileyi ziyaret eder, bu ziyaretler doğumun sadece bireysel bir olay olmadığını, aksine toplumun ortak mutluluğu olarak görüldüğünü göstermektedir.

Bu tür ritüeller, doğumun yalnızca biyolojik bir süreç olmanın ötesinde, kültürel hafızayı şekillendiren ve gelecek kuşaklara aktarılan bir olgu olduğunu göstermektedir. Azerbaycan ve Özbek halklarının doğum sonrası pratikleri, kolektif bilincin ve geleneklerin sürdürülebilirliği açısından önemli işlevler üstlenmekte, toplumsal bağları güçlendiren bir araç olarak varlığını sürdürmektedir.

2.1. *Söyünçi (Haber Verme) / Muştulug Verme Geleneği*. Söyünçi, Özbek kültüründe çocuğun doğumunu ilk öğrenen kişinin, bu mutluluğu geniş çevresine iletme işlevini gören bir gelenektir. Bu kişi, doğum haberini taşıdığı için toplumsal açıdan takdir edilir ve genellikle hediyeler veya para ile ödüllendirilir. Azerbaycan ve Özbek kültüründe yer alan bu gelenek her iki toplumda da doğumun sevinçle karşılanmasını ve toplumsal bağların güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Özbekistan’da, doğumun ardından geleneksel olarak babanın, doğan çocuğun cinsiyetine göre çiçek ya da ağaç dikmesi, doğumun sembolik olarak doğanın devamlılığı ile ilişkilendirilmesini sağlar. Azerbaycan’da ise, «muştulug verme» olarak bilinen uygulama, doğum haberinin ilk kez paylaşılmasıyla başlar ve ilk haberciye de hediyeler sunulur veya para verilir [8: 354; 9: 133; KK-5; KK-9]. Bu geleneksel uygulamalar, aileyi ve toplumu bir araya getiren, kültürel anlamlar taşıyan ritüeller olarak halk arasında yer etmektedir.

2.2. *İsim Verme Pratiği: Kültürel ve İnançsal Boyutları*. İsim verme geleneği, Türk dünyasında köklü bir geçmişe sahip olup, bireyin kimliğiyle doğrudan ilişkilendirilen önemli bir ritüel olarak kabul edilmektedir. Geleneksel inanca göre, verilen ismin bireyin kişiliği ve kaderi üzerinde etkili olduğuna inanılır. Bu anlayış, isim koyma sürecinin rastgele değil, büyük bir titizlikle gerçekleştirilmesini sağlamış ve bu ritüele dini, kültürel ve toplumsal anlamlar yüklenmesine neden olmuştur. Özbek ve Azerbaycan Türklerinde isim verme geleneği, günümüzde de canlı bir şekilde varlığını sürdürmekte olup, belirli kurallar ve ritüeller çerçevesinde uygulanmaktadır.

Her iki kültürde de bebeğin doğumundan sonraki üç gün içinde isim konulması gerektiğine inanılır. Bu sürecin gecikmesi, Özbek geleneğinde çocuğun kötü talihli, Azerbaycan geleneğinde ise yalancı olacağı yönünde bir inanç doğurmuştur. Bu nedenle, isim verme töreni büyük bir ciddiyetle gerçekleştirilir. Geleneksel olarak, bebeğe isim vermek için dini otorite olarak kabul edilen bir imam çağrılır. İmam, belirlenen ismi üç kez yüksek sesle söyleyerek bebeği babasına teslim eder. Bu uygulama, ismin kutsanması ve toplumsal kabul görmesi açısından önemli bir aşamadır.

Özbek toplumunda, bebeğin fiziksel özelliklerine ve doğum koşullarına göre isim verilmesi yaygın bir uygulamadır. Örneğin, eğer bebeğin vücudunda ben bulunuyorsa erkek çocuklara Holboy, Holbek, kız çocuklara

ise Narhol, Ayhol gibi isimler verilmektedir. Ten rengi esmer olan erkek çocuklara Korabek, ikiz doğanlara ise genellikle Zuhra ve Fatma ya da Hasan ve Hüseyin isimleri uygun görülmektedir. Benzer şekilde, Azerbaycan kültüründe de fiziksel özelliklere dayalı isimlendirme gelenekseldir. Esmer tenli kız çocuklarına Esmer, güzel olanlara Güzel ismi verilmesi bu anlayışın bir yansımasıdır [9: 134; KK-8].

Bunun yanı sıra, Azerbaycan'da çağdaş isimler kadar dini ve aile büyüklerinin isimlerinin yeni nesillere aktarılması da yaygın bir uygulamadır. Özellikle dede, nine gibi büyüklerin isimlerinin yaşatılması, soy bağlarının ve ailevi değerlerin korunmasına katkıda bulunmaktadır (Memmedova). Erkek çocuklara cesaret, kahramanlık ve yiğitlik çağrışımı yapan Aslan, Polat, Korkmaz gibi isimlerin verilmesi [KK-1; KK-11], toplumun güçlü bireyler yetiştirme arzusunun bir göstergesidir.

Bu geleneksel isim verme pratikleri, bireyin toplum içindeki kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynarken, aynı zamanda kültürel mirasın kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlamaktadır. Azerbaycan ve Özbek toplumlarında isim verme, yalnızca bireysel bir seçim değil, kolektif hafızayı ve inanç sistemini sürdüren güçlü bir kültürel ritüel olarak varlığını korumaktadır.

2.3. Beşik Toyu / Beşik Götürme Geleneği: Doğum Sonrası Ritüellerde Beşiğin Kültürel Önemi. Beşik Toyu, kökeni çok eskilere dayanan ve hem Özbek hem de Azerbaycan kültürlerinde önemli bir yere sahip olan geleneksel bir ritüeldir. Bebeğin dünyaya gelişinin ardından gerçekleştirilen bu tören, doğum sonrası pratikler arasında aile ve toplumun katılımıyla gerçekleşen en önemli kutlamalardan biridir. Bu törenin temel amacı, yeni doğan çocuğun sağlıklı bir şekilde büyümesi ve iyi bir geleceğe sahip olması için gerekli kültürel ve sembolik adımların atılmasıdır.

Özbek Türklerinde Beşik Toyu, bebeğin doğumundan kırk gün sonra yapılır. Doğum öncesi sürede beşik alınmaz; çünkü beşiğin doğumdan önce temin edilmesinin kötü şans getireceğine inanılır. Ayrıca, beşiğin satın alınması sırasında pazarlık yapılmaz; zira pazarlık edilmesinin beşiğin bereketini bozacağı düşünülmektedir. Beşiğin temini kültürel olarak kız tarafına aittir ve kırk gün dolduğunda özel bir merasimle beşik süslenerek hazırlanır. Tören sırasında, bebeğin yıkanması da önemli bir aşamadır. Yaşlı kadınlar tarafından gerçekleştirilen bu yıkama ritüelinde suya tuz eklenir ve bereketin sembolü olarak buğday taneleri, altın veya gümüş parçaları suyun içine atılır [9: 134]. Bebeğin sağlıklı ve güçlü olması amacıyla gerçekleştirilen bu ritüel, kolektif hafızanın bir parçası olarak nesilden nesile aktarılmaktadır.

Azerbaycan kültüründe de benzer bir anlayış hâkimdir. Beşik doğumdan önce alınmaz; çünkü bu durumun uğursuzluk getireceğine, beşiğin boş kalabileceğine veya bebeğin sağlığının tehlikeye gireceğine, ölebileceğine inanılır. Bu nedenle, beşik ancak doğumdan sonra, kızın annesi tarafından

temin edilir [KK-6; KK-10]. Beşiğin alınması ve süslenmesi süreci, ailenin yeni bireyine yönelik bakım ve koruma ritüellerinin bir parçası olarak görülür.

Özbek kültüründe Beşik Toyu, Azerbaycan kültüründe Beşik Götürme olarak bilinen ritüel, doğum sonrası geçiş ritüelleri içinde toplumsal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunan bir gelenek olarak önemini korumaktadır. Beşik ve bebekle ilgili bu inançlar, sadece fiziksel bir bakım sürecini değil, aynı zamanda kültürel sembollerin yaşatılmasını ve toplumun ortak değerlerinin sürdürülmesini sağlamaktadır.

2.4. Albastı İle İlgili Pratikler: Doğum Sonrası Kötü Ruhlardan Korunma İnançları. Doğum sonrası dönemde annenin ve bebeğin sağlığını tehdit edebileceğine inanılan kötü ruhlar, Türk halk inanışlarında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Albastı veya Alvastı, Alarvadı, Alkarısı vb. olarak adlandırılan bu kötü ruh, lohusa kadınlara musallat olup onların ruhsal ve fiziksel çöküşüne neden olabileceği düşünülen bir varlıktır. Bu inanışın kökeni, İslam öncesi döneme kadar uzanmakta olup, günümüzde de halk arasında çeşitli korunma pratikleriyle varlığını sürdürmektedir. Albastı'nın lohusa kadının ciğerini sökerek götürdüğüne ve bu ciğerle kendi yavrularını beslediğine inanılmaktadır. Bu nedenle, doğum yapan kadın ve yeni doğan bebeğin korunması amacıyla çeşitli geleneksel uygulamalar geliştirilmiştir.

Özbek kültüründe, Albastı'dan korunmak için lohusa kadının bir mollaya götürülerek ona muska yazdırılması yaygın bir uygulamadır. Bu muska, annenin yastığının altına konur ve ekmekle birlikte saklanarak kötü ruhların yaklaşmasının engelleneceğine inanılır [9: 134]. Benzer inanışlar Azerbaycan kültüründe de gözlemlenmektedir. Lohusa kadın, Albastı'nın saldırısına karşı son derece hassas bir dönemde kabul edildiğinden, 40 gün boyunca asla yalnız bırakılmaması gerektiğine inanılır. Annenin yastığının altına kötü ruhları uzaklaştıracağı düşünülen demir, makas, bıçak ve Kur'an gibi nesneler konur. Ayrıca, bebeğin beşiğine kırmızı renkli bir yazma asılarak Albastı'nın çocuğa zarar vermesi önlenmeye çalışılır. Bu nesnelerin koruyucu bir kalkan görevi üstlenerek kötü ruhları caydırdığına inanılmaktadır. Aynı zamanda, Albastı'nın anne ve bebeğin ciğerini almaması için, bu dönemde belirli ritüellerin titizlikle uygulanması gerektiği düşünülmektedir [5: 135-138; 7: 129].

Bu inanış ve uygulamalar, doğum sonrası dönemde annenin ve bebeğin korunmasına yönelik geleneksel halk bilgisi ile şekillenmiş olup, toplumun kültürel belleğinde güçlü bir şekilde yer edinmiştir. Modern tıp ilerledikçe, bu tür inanışların bilimsel açıklamalarla desteklenmesi azalmış olsa da, halk arasında halen korunma pratikleri olarak varlığını sürdürmektedir.

Sonuç. Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerinde doğum ritüelleri, toplumsal yapının, inanç sistemlerinin ve kültürel mirasın bir yansımasıdır. Her iki toplumda da doğum, sadece biyolojik bir olay olarak değil, aynı zamanda ruhsal ve sosyal bir süreç olarak değerlendirilmekte, anne ve bebeğin korunması için çeşitli uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Bu

ritüellerin bazıları İslamî geleneklerle şekillenmiş, bazıları ise eski Türk inanışlarından izler taşımaktadır.

Günümüzde modern tıp ve bilimsel yaklaşımlar, doğum süreçlerine dair birçok geleneksel uygulamanın gerekliliğini sorgulasa da, halk inançları ve ritüeller hala güçlü bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Örneğin, kırklama gibi ritüellerin psikolojik ve toplumsal boyutları göz önünde bulundurulduğunda, bunların sadece batıl inançlar değil, aynı zamanda sosyal dayanışmayı pekiştiren unsurlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bazı ritüellerin modern tıbbi yaklaşımlarla çeliştiği de bir gerçektir. Örneğin, doğum sonrası kırk gün boyunca anne ve bebeğin dış dünyadan tamamen izole edilmesi gibi uygulamalar, günümüz sağlık anlayışı açısından tartışmalıdır.

Geleneksel doğum ritüellerinin, modern tıbbi bilgiler ışığında yeniden değerlendirilmesi ve zararlı olabilecek uygulamalardan kaçınılması gerekmektedir.

Kültürel mirasın korunması adına, doğum ritüellerinin akademik çalışmalara konu edilmesi ve yazılı hale getirilerek gelecek nesillere aktarılması önemlidir.

Halk arasında doğum ritüellerine dair bilinçlendirme çalışmaları yapılarak, dini ve kültürel öğelerin bilimsel çerçevede ele alınması teşvik edilmelidir.

Modern doğum uygulamaları ile geleneksel ritüeller arasında bir denge kurulmalı ve kültürel kimliği koruyarak sağlıklı bir doğum süreci desteklenmelidir.

Sonuç olarak, Azerbaycan ve Özbek halk kültürlerindeki doğum ritüelleri, toplumların kültürel belleğini ve kimliğini yansıtan önemli unsurlardır. Bu geleneklerin bilimsel yaklaşımla sentezlenmesi, hem kültürel mirasın yaşatılmasını hem de anne ve bebeğin sağlıklı bir süreç geçirmesini sağlayacaktır.

Kaynaklar

1. Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
2. Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. – George Allen & Unwin, 1912.
3. Memmedova, M. Azerbaycan Kültüründeki Doğum Ritüellerinde İslam'ın Etkisi. I. Uluslararası Kafkasyada İslam ve Medeniyet Sempozyumu. – Kars, 2024. – S. 108–121.
4. Memmedova, M. Balkanlardan Azerbaycan'a Türk Halk Kültüründe Doğum Ritüelleri. 2. Uluslararası Balkanlarda Türkçe Öğretimi ve Türkoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı. – İstanbul, 2024. – S. 645–665.

5. Memmedova, M. Azərbaycan və Anadolu Folklorunda Kırkbasma və Albasmadan Korunma Ritüel və Uygulamaları. Klasik Divan Dil, Kültür və Edebiyat Araştırmaları Dergisi, C.1- S.1/1, 2024. – S. 128–142.
6. Memmedova, M. Nahçıvan ve Kars Folklorunda Doğum Ritüelleri ve İnançları. II. Uluslararası Türkiyat Kongresi. – Çankırı, 2023. – S. 434–450.
8. Məmmədova, M., Mirzəyeva, Q. Azərbaycan və Anadoluda Qırxtökmə Mərasimilə Bağlı Adət-Ənənələr və İnanclar. Uluslararası Dede Korkut, Türk Kültürü, Tarihi və Edebiyatı Kongresi. – Guba, 2023. S. 124–134.
9. Morad, N. Afganistan'ın Tahar İlindəki Özbək Türklerinin Halk Âdet və İnançlarında Doğum. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD). 5. Cilt, 2. – Sayı, 2021. S. 344–356.
10. Solmaz, E. Özbək Halk Kültüründe Doğum ile İlgili Pratikler. Uluslararası Folklor Akademi Dergisi. Cilt:1. – Sayı: 1, 2018. S. 127–136.
11. Turner, Victor. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. Aldine Transaction, 1969.
12. Van Gennep, Arnold (1909). The Rites of Passage. – University of Chicago Press. – S. 25–42.
13. Yeşil, Y. Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri. – Ankara, 2014.

Kaynak Kişiler

- KK-1. Abbasova Naile Paşa kızı, 1982, Nahçıvan ili, Şerur ilçesi, lise eğitilmiş, ev hanımı.
- KK-2. Ekberova Sevinç Cavad kızı, 1971, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.
- KK-3. Ekberova Aynur Cavad kızı, 1975, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, aşçı.
- KK-4. Esedova Könül Hüsameddin kızı, 1983, Nahçıvan şehri, lisans eğitilmiş, Şahbuz ilçesi Kayıt bölmesi başkanı.
- KK-5. Esedova Hurşut İbrahim kızı, 1962, Nahçıvan şehri, Önlisans eğitilmiş, ev hanımı.
- KK-6. Hanlarova Günay Penah kızı, 1987, Füzuli şehri. Ön lisans eğitilmiş, kütüphane görevlisi.
- KK-7. Hüseyinli Leyla Azim kızı, 1982, Nahçıvan ili, Kengerli ilçesi, Gıvrak köyü, lisans eğitilmiş, evdar hanım.
- KK-8. Hüseynova Gözel Adıgözel kızı, 1945, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.

- KK-9. İmanova Vefa Gurban kızı, 1986, Naçıvan ili, Ordubad İlçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.
- KK-10. Mirzeyeva Gumral Nizami kızı, 1987, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Y.Eylis köyü, yüksek lisans eğitilmiş, araştırmacı.
- KK-11. Necefova Seltenet Yusif kızı, 1961, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Anabat köyü, lisans eğitilmiş, hemşire.

Özkurt Kemal¹

FROM CONTEXT TO TEXT: THE FOUNDATION INSCRIPTIONS OF THE TOMBS OF THE TWO ENEMY BROTHERS AMIR TIMUR AND YILDIRIM BAYEZİD.

Abstract. *In the first quarter of the 15th century, a war broke out between two great Muslim Turkish states, the Timurids and the Ottomans. The Ottoman Sultan Bayezid was defeated and captured by Timur. He died after one year of captivity and was buried in Bursa, the capital of the state.*

About three years after this war, while setting out on another campaign, Timur fell ill and died on the way. He was buried in the mausoleum he had personally ordered to be built for his grandson during his lifetime.

This article will examine the inscriptions containing dates on the construction inscriptions and tombstones in the mausoleums of these two great Turkish sultans. First, they will be evaluated from an epigraphic and art historical perspective, with a focus on terminology. In this context, occasional references will also be made to inscriptions found in buildings commissioned by both rulers.

Another focus of the article is the reflection of the consequences of the Battle of Ankara (1402), which brought the two great Turkish khans face to face, as seen in the inscriptions.

Keywords. *Timurid, Ottoman, War, Architecture, Inscriptions.*

Introduction. Before the advent of Islam, the Turks had established great states such as the Huns, the Göktürks, and the Uighurs. With the Karakhanids, they embraced Islam in large numbers, and with the Ghaznavids and the Great Seljuks, they initiated a significant era in Turkestan in terms of Turkish history, art, and civilization.

Timur was born in 1336 in the city of Kesh (Shahrisabz) as the son of Tughlaq, the emir of the Barlas tribe, during a period when the Chagatai Khanate was beginning to disintegrate. After a series of political struggles, he

¹ Associate Professor of Ondokuz Mayıs University, Türkiye.
E-mail: kozkurt@gmail.com. ORCID: 0000-0003-3341-7250.

rose to power as the ruler of Transoxiana and ascended the throne in Samarkand in 1370.

Timur first consolidated political control in his surroundings and then established a vast empire through his conquests. He personally led the most significant of these military campaigns to expand his state, organizing expeditions to many regions—from India in the east to Anatolia (İzmir) in the west and Moscow in the north.

Around three years after the Battle of Ankara, in 1404, he set out from Samarkand on a campaign to China. However, he fell ill in Otrar and died in 1405. His body was buried in the mausoleum within the complex he had commissioned.

Prince Bayezid, born in 1354, played a major role in the Ottoman victory at the Battle of Kosovo in 1389. By the late 1390s, Sultan Bayezid had not only established significant control over the Balkans but also brought most of the Anatolian Turkmen principalities under Ottoman rule.

As the two dominant powers in the region, the Timurids and the Ottomans initially experienced mild political tensions. However, over time, this rivalry escalated beyond the point where it could be resolved through diplomatic means. Correspondences and exchanges of views proved fruitless, and the conflict ultimately ended in war [3: 66]. As described in the *Fetihname* written by the Timurids, the expression «There was a great battle and war between us and him, the like of which had not been seen for a long time» reflects the intensity of the confrontation [1: 12].

In the battle that took place near Ankara in 1402 between Emir Timur and Sultan Bayezid, Bayezid was defeated and taken captive by Timur. There are differing accounts regarding the circumstances of Bayezid's death [7: 591–599]; however, it is known that he died in captivity in Akşehir in 1403.

Timur's Mausoleum Construction and Tomb Inscriptionю. In Samarkand, the complex known as *Gur-i Mir* consists of a central ceremonial courtyard surrounded by various structures, most notably the mausoleum, along with a khanqah and a madrasa [6: 261–263]. The monumental entrance portal (*pishtaq*) with its twin minarets and the mausoleum itself have preserved their original form, while the other structures have largely fallen into ruin over time (Figure 1).

The tomb contains the graves of Emir Timur, his sons, and grandsons. The only person buried there from outside the family is Timur's teacher, Sayyid Baraka. The tomb inscription of Emir Timur is found in [20: 52–53].

هذا مرقد السلطان الأعظم والخاقان الاكرم باسط الامن والامان امير تيمور گورگان بن امير ترغای بن
الأمیر برگل بن الأمیر ایلانگر بن الامیر ایجل بن الأمیر قراجار نویان بن الأمیر سوغوجیجن بن الأمیر
ایردمجي برلاس بن الأمیر قجولای بن الامیر تومنای ثم جنگز خان بن الأمیر یسوغای بهادر بن الامیر برتان
بهادر بن الأمیر قبول خان بن الأمیر تومنای بن الأمیر بایستقور بن الأمیر قیدو بن الأمیر تومنای (توتومتین؟)
بن الأمیر بوغا بن الامیر بوزنجر ولم يعرف لهذا المجد والد الا ان امه الانقوا وقد حکى لم یک بغیا بنور زکاء
من اسباط اسد الله الغالب علي بن ابي طالب کرم الله وجهه

Translation. *This is the tomb of the great sultan, the gracious khan, the one who spread peace and security – Emir Timur Küregen. (Timur) son of Turagay, son of Bargul, son of Emir Aylangir, son of Emir Ijl, son of Emir Qarachar Noyan, son of Emir Sugujin, son of Emir Irdemchi Barlas, son of Emir Kachulay, son of Emir Tumanay, then of Genghis Khan, son of Emir Yesugay Bahadur, son of Emir Bertan Bahadur, son of Emir Kabul Khan, son of Emir Tumanay, son of Emir Baysunkur, son of Emir Qaidu, son of Emir Tumanay, son of Emir Buga, son of Emir Buzanchir. The father of this noble person is unknown, but his mother, Alankuva – a virtuous woman – became pregnant by a ray of light that shone from the gaze of a descendant of the victorious lion of God, Ali (may Allah honor his face).*

In the inscription, which is arranged entirely in the form of a genealogy, the title «emir» (أمير) appears no fewer than 17 times while listing Timur's ancestors—an especially striking detail. This repetition strongly emphasizes his noble lineage.

Claiming descent from a common ancestor with Genghis Khan is a highly acceptable assertion. However, tracing lineage from the Mongols back to the Arabs was not as straightforward. Likely due to the difficulty of this claim, the final link in Timur's genealogy presents a miraculous account: that a virtuous woman became pregnant without union with any man, through a divine light from a descendant of the Ahl al-Bayt.

In Islamic epigraphic tradition, one of the common terms used to refer to tombs and funerary monuments is «*marqad*» (مرقد). This word is also used in Timur's tomb inscription. While in Anatolia, *marqad* is often accompanied by honorifics such as *mubarak* (blessed), *mubarra* (pure), or *mujalla* (exalted), in this case, the term is presented plainly, allowing the noble lineage of Timur to carry the weight of reverence.

In Arab culture, the terms «*khalifa*» (خليفة) and «*imam*» (إمام) were commonly used to refer to state leaders. Similarly, the title «*emir*» (أمير) was also among the terms employed for rulers. In Timur's tomb inscription, the title *emir* is indeed used to refer to him.

During Timur's lifetime, the titles «*sultan*» (سلطان) and «*khaqan*» (خاقان), both well-known across Turkish territories, are also found in this inscription. This indicates that Timur bore a repertoire of titles that extended even beyond the lands under his rule.

The epithet «*Gürgen*» (گُرگان), meaning «son-in-law,» which Timur acquired through marriage into the Mongol royal family, is likewise included in the inscription, emphasizing his dynastic connection to the house of Genghis Khan.

In the inscription, the genealogy continues with ancestral names in Mongolian and Turkish, ultimately concluding with 'Alī ibn Abī Ṭālib. For 'Alī, the well-known epithet «*Asadullāh*» (أسد الله), meaning «*Lion of God*,» is used. The inscription ends with the respectful supplication commonly

associated with him: «*karrama'llāhu wajhah*» (كَرَّمَ اللهُ وَجْهَهُ), meaning «*May Allah honor his face*» [4: 296–297].

Despite the lengthy inscription on the tombstone, a relatively short inscription is found above the entrance door of the mausoleum. Written in *thuluth* script on a vegetal background, it reads as follows: [22: 63]. (Figure 2).

الله جل جلاله مرقد سلطان العالم امير تيمور كوركان طيب الله برة وجعل الجنة مأواه باشارة سلطان الزمان محمد رسول الله

Translation. *Allah, Glorified and Exalted be He. This is the tomb of Emir Timur Küregen. May Allah grant peace to his soul and make Paradise his resting place. By the order of the Sultan of the time. Muhammad is the Messenger of Allah.*

On the narrow spaces to the right and left of the inscription, short phrases of two or three words emphasize the greatness of Allah and the prophethood of Muhammad.

This inscription clearly states that the person buried in the structure—as well as the one who commissioned its construction—is Emir Timur. Just like on the tombstone, the building is referred to as «*marqad*» (مرقد), meaning «tomb» or «resting place.»

In the inscription, Emir Timur is referred to as «*Sultānu'l-Ālem*» (سلطان العالم), meaning «*Sultan of the World.*» It also includes the title «*Küregen*» (كوركان), meaning «*royal son-in-law,*» indicating his marital connection to the Mongol dynasty.

On the surface of Timur's sarcophagus, there is a lengthy inscription consisting of 51 lines. The first line contains expressions such as «*In the name of Allah, the Most Merciful, the Most Compassionate,*» «*In the name of Allah,*» and «*It begins with His name*» (بسم الله الرحمن الرحيم، بسم الله، باسمه المبتدء). The final line reads: «*O Merciful, O Lord of Majesty and Honor, may Allah bless Muhammad and all his family*» (يا رحيم يا ذو الجلال و الاكرام، صلى الله على محمد وآله أجمعين). All the phrases in this inscription are invocations glorifying the names and attributes of Allah [20: 53–55].

As it is not directly related to the main focus of this article, the full text of this long inscription is not included. In summary, it demonstrates Emir Timur's devotion to religion and his belief in the power of prayer.

The inscription located at the foot of the sarcophagus is significant because it tells the story of the original location of this extremely precious stone and how it was later transported to become part of this tomb monument [20: 58].

الحمد لله الذي صدق وعده ونصر عبده واعز جنده وهزم الاحزاب ...
وحده ولا شئ بعده والصلوة على نبيه المحل للأنفال والمحرض على القتال وعلى
اله الأشداء على الكفار والرحماء الأبرار ان هذا الحجر ...
نقله الخاقان دواصقان من اودان الى مقر سريره المسمى بقرشي ...
ونقله منه الغ بيك كوركان لما توجه الى جتا الذي هو ماهر جيذا ...

قهر عليهم بصارم ما فيه لو الم به نوح على فلكه لم يأمن الا ...
لو حل فيها خليل الله لاحترقا بجده ...

Praise be to Allah, who fulfills His promise, helps His servant, exalts His army, and brings defeat upon the enemies...

He is One; there is nothing after Him. Blessings and peace be upon His Prophet – who made spoils lawful and encouraged people to fight – and upon his family.

Allah is stern against the disbelievers, yet merciful toward the righteous.

This stone...was transferred from the place called *Kārshī?*, from the position known as *Dava Sahan Udan*...

This stone was brought – while on his way to Chetā – by the highly gifted Ulugh Beg Küregen.

He defeated them so severely that, had Noah faced the same calamity aboard his ark, he would not have survived... If Khalilullah (Prophet Abraham) fallen into it, he would have burned along with his grandfather... (Figure 3).

Construction Inscription of the Mausoleum of Yıldırım Bayezid. Located in the district that bears his name, the mausoleum is part of a larger complex that included a mosque, madrasa, soup kitchen (*imaret*), bathhouse, and a now-lost hospital (*dār al-shifā'*) (Figure 4). The inscription, written in *thuluth* script, consists of three main lines placed above the doorway, ending with an additional five-line section on the left side, written in smaller script within a narrower space.

This inscription holds special significance as it is the first Ottoman mausoleum inscription to bear a construction date, marking a key development in Ottoman architectural history [11: 60] (Figure 5-6).

هذه روضة السلطان السعيد المرحوم المغفور بايزيد خان
بن مراد خان بناها السلطان الأعظم مولى ملوك العرب والعجم سليمان خان
بن بايزيد خان خلد الله ملكه في اول شهر

This mausoleum belongs to the fortunate, late, and forgiven Sultan Bayezid Khan, son of Murad Khan.

It was built by the great sultan, master of the Arab and Persian kings, Süleyman Khan, son of Bayezid Khan – may Allah make his reign everlasting – at the beginning of the month of Muharram in the year 809 AH (June 1406) [18: 94–95].

قد وقع الفراغ
من هذه العمارة لمبار
كة على يد العبد الضعيف علي بن
حسين غفر الله لهما
في ربيع الاخر تسع وثمانماية

The construction of this blessed structure was carried out in 1406 by the humble servant 'Alī ibn Ḥusayn.

The inscription consists of two rectangular panels of different sizes: one horizontal with three lines, and the other vertical with five lines, showing a time gap of about four months between them. This has been explained by the presence of two different sultans—one who initiated and the other who completed the construction—or by the architect's desire to leave a personal artistic signature on the building [2: 469].

In the inscription, the mausoleum is referred to as *rawḍa* (روضة), meaning «garden» or «blessed resting place.» After the title *sultan*, the honorifics *sa'īd* (fortunate), *marḥūm* (the late), and *maghfūr* (forgiven) are used.

Sultan Bayezid Khan's name appears in the form «*bin Murād Khān*» (بن مراد خان), simply indicating his father's name without listing further lineage.

In the inscription, instead of using a construction-related command term such as «*by royal decree*», the act of building is expressed with the verb «*banā*» (بنى), meaning «*he built*».

This is a noteworthy choice from an art historical perspective. Interestingly, the praises and honorifics that one would expect to be dedicated to the late Sultan Bayezid are instead directed toward his son, the patron of the tomb, Sultan Süleyman. He is described as «*al-Sulṭān al-Aẓam, Mawlā Mulūk al-'Arab wa'l-'Ajam*» (السلطان الأعظم مولى ملوك العرب والعجم), meaning «*the great sultan, master of the kings of the Arabs and Persians*».

Both Sultan Süleyman and Sultan Bayezid are referred to using the title «*Khan*.» A traditional supplication for rulers and patrons is also included: «*khalḷada'llāhu mulkah*» (خلد الله ملكه), meaning «*may Allah make his dominion everlasting*».

The completion of the building is marked by the word «*firāgh*» (فراغ), a key term in Turkic-Islamic epigraphy meaning «*completion*». Additionally, the mausoleum is described as «*al-'imārat al-mubāraka*» (العمارة المباركة), meaning «*the blessed structure*», adding further reverence to the site.

In the inscription, the phrase «*alā yad*» (على يد), meaning «*by the hand of*», is a term used to identify individuals involved in the construction process. In this context, it most likely indicates that 'Alī ibn Ḥusayn served as the *bina Emīni* – the construction overseer or chief builder [11: 62].

The inscription concludes with the year 1406, marking the date of the mausoleum's construction. Aside from this inscription, there are no writings found on the tomb or sarcophagi within the structure [5: 77–82].

Comparison. The terminology found not only on the tombs and mausoleums of Timur and Bayezid but also in inscriptions on other structures they commissioned helps clarify the subject of this article – epigraphic terminology.

A few examples are worth briefly mentioning. On the wall of the mausoleum in the Yasawi Complex in Kazakhstan – built by direct order of Timur – the inscription [8: 137], the *Taykazan* [8: 127], and the candlestick [8: 143, 171] all contain Timur's epithet «*Küregen*» (Kurkan). Through Timur's usage, this title gained wide circulation and recognition [16:4].

In Türkiye, on the inscription of the Yelmaniye Mosque in Çemişgezek, Tunceli – dating from the Timurid period – the title «*Khan*» is used for Timur as the ruler of that time [14: 29–47].

On the candlestick prepared by Timur's order for the Ahmad Yasawi Complex in Kazakhstan, the inscription includes not only honorific phrases glorifying Timur as a ruler but also extensive supplications for him [8: 177].

مما عمل به بسم الجناز الملك المالك العالم العادل قطب الدنيا والدين غياث الإسلام والمسلمين امان الزمان
(امير تيمور) كوركان اخلد الله ملكه وعزه العز والاقبال والدولة والسعادة والسلامة وكرامه

«The ruler of the world, the great king, just, the axis of religion and the world, the helper of Islam and Muslims, the security of the age – (Emir Timur) –may his sovereignty and glory be eternal. Glory, fortune, power, happiness, peace, and dignity». In this inscription, the name *Emir Timur*, given in parentheses, was later erased for unknown reasons [8: 207].

In *Zafernāme* by Shāmī, Timur is generally referred to as Emir [19: V–XXIV]. In contrast, in *Zafernāme* by Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī, the title *Emir* appears rarely, while the epithet *Sāhib-Qirān* (Sahipkıran), meaning *Lord of the Auspicious Conjunction*, is used frequently [19: 24].

Interestingly, the title *Sultan*, which Timur himself never used, appears on a coin minted by his son Shāh Rukh, indicating a posthumous elevation of his status.

ضرب السلطان الأعظم امير شاه رخ بهادر خلد الله ملكه وسلطانه هرات سنة 832
لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان علي

The coin mentioned at the beginning was minted by the Great Sultan Emir Shāhrukh Bahādur in Herat in the year 832 AH (1428–29 CE) and bears the shahāda: «*There is no god but Allah. Muhammad is the Messenger of Allah. Abū Bakr, 'Umar, 'Uthmān, 'Alī*» [21: 245].

The title *Küregen* (Kurkan) also appears in genealogical inscriptions of structures built by members of the Timurid dynasty. One such example is: «Baysunghur bin Shāhrukh bin Tīmūr Kūrgān» [10: 124, 373].

A notable monument associated with one of Timur's military campaigns is the Karsakpay Inscription (also known as the *Timur Stone*), carved into a rock in Kazakhstan and now preserved in the Hermitage Museum in St. Petersburg. This bilingual inscription in Arabic and Chagatai Turkish includes prayers for mercy and requests for readers to offer supplications [12: 315–316].

In a similar fashion, structures built by Sultan Bayezid also reflect the same epigraphic terminology found in his tomb. For instance, the 1382-dated

inscription of the Yıldırım Bath in Mudurnu, Bolu, refers to Bayezid with grand titles, reinforcing his political and spiritual legitimacy – consistent with the language seen in his mausoleum.

الأمير الكبير المويد... سلطان بن سلطان بايزيد بن مراد بن اورخان

...»el-Emîrû'l-kebîrû'l-mu'ayyed... ibn es-Sultân Orhan ibn es-Sultân Murâd ibn es-Sultân Bâyezîd» («*The great, supported Emir... son of Sultan Orhan, son of Sultan Murad, son of Sultan Bayezid*») With this expression, it is clearly emphasized that both he himself, as well as his father and grandfather, bore the title of sultan [11: 51].

This highlights a conscious effort in the inscription to emphasize dynastic legitimacy and royal lineage through repeated use of the title *sultan*. Such expressions, especially in religious or monumental architecture like the Yıldırım Grand Mosque in Bergama, dated 1399, reflect both political authority and continuity in Ottoman state ideology.

... سلطان سلاطين الأعظم امير الامراء العرب والعجم ناصر الغزات والمجاهدين بايزد خان بن مراد

خان...

The phrase «...*the sultan of great sultans, the emir of the Arab and Persian emirs, the supporter of the ghāzīs and mujāhids, Bayezid Khan, son of Murad Khan*» demonstrates an expanded political claim, emphasizing Bayezid's ambition for broader dominion and leadership.

In another example, the construction inscription originally from a mosque commissioned by Bayezid – later moved to the Bursa Şehadet Mosque – refers to him as «*Sultānu'l-Ghuzāt*» (سلطان الغزاة), meaning «*Sultan of the Ghāzīs*» [11: 22], further reinforcing his identity as a warrior-ruler.

Conclusion. In his tombstone inscription, Emir Timur's lineage is traced back to 'Alī ibn Abī Ṭālib. While he attempts to establish kinship with the Mongols – reflecting political legitimacy through Genghis Khan – he also claims descent from 'Alī, seeking religious legitimacy and connection to the Prophet Muḥammad. This can be interpreted as an effort to unite the political authority of Genghis and the spiritual authority of 'Alī within a single ruling house.

The way Timur's genealogy links back to 'Alī evokes themes in Turkic mythology, such as the legend of descent from a wolf-mother, symbolizing divine or mystical birth [13: 157–159]. At the same time, it also echoes Jesus ('Īsā), son of Mary, who was born without a father – emphasizing Timur's «miraculous» origin as both a chosen and elevated figure.

Though Timur traced his lineage to 'Alī ibn Abī Ṭālib, he was a politically astute ruler who maintained a careful sectarian and political balance. This sensitivity is evident in the coins minted during his reign: after the Kalima (Declaration of Faith), the names of all four Rightly Guided Caliphs were included. This tradition continued with his successors as well [21: 243–244].

It is also noteworthy that among the tombstones in Emir Timur's mausoleum, Timur's own epitaph is in Arabic, while the inscription on the tombstone of his grandson, Ulugh Beg, is written in Persian.

This contrast may reflect both a shift in cultural orientation and the growing prominence of Persian as the administrative and literary language in the Timurid court after Timur's reign.

Historical sources state that Timur, not being of direct Khān lineage, was unable to use certain royal titles. Instead, he adopted titles like Emir, Sāhib-Qirān, and Kūregān (Kurkan). However, it is notable that on both Timur's tombstone and Sultan Bayezid's mausoleum inscription, the third word in each is «*Sultan*.» While this is expected in Bayezid's case, it requires a brief explanation for Timur.

Timur's tombstone was placed years after his death, likely during a period when the Timurid dynasty had firmly established itself. By that time, the title «*Sultan*» may have been retrospectively applied, reflecting the dynasty's elevated status and political legitimacy.

In comparison, many inscriptions commissioned by Sultan Bayezid during his lifetime are not significantly larger or more elaborate than the one on his mausoleum. Interestingly, the inscription on his tomb – built and inscribed by his son Sultan Süleyman – features a remarkably simple and clear language, suggesting a deliberate stylistic choice, possibly reflecting humility or a desire for clarity over grandeur.

Despite Bayezid's eleven years of rule as sultan and a life filled with nearly fifty years of victories, his defeat, capture, and death within a year at the hands of his more experienced and powerful rival, Timur, left a lasting sense of bitterness – a feeling that is subtly reflected in the inscription of his mausoleum.

Rather than praising Bayezid, the epigraphic honors in the construction inscription are directed at his son, Sultan Süleyman, who commissioned the tomb.

Only three years after Bayezid's death, Timur himself died during a military campaign. Yet Timur, through both the mausoleum he commissioned in his lifetime and his tombstone inscription, contributed richly to the Turkic-Islamic epigraphic tradition – often with exaggerated yet largely deserved praises.

The title *Sultan*, believed to have been first institutionalized by the Ghaznavids, gained prominence with Tughril Bey of the Great Seljuks [21: 215–216], and was eventually adopted by the Ottomans as well.

In the inscriptions of structures commissioned by Sultan Bayezid, he is referred to as both *Emir* and *Sultan*. Notably, in the Bergama Ulu Mosque, the

titles *Sultan*, *Emir*, and *Khan* are used together – signifying political depth and dynastic pride.

Interestingly, in Timur's *Tüzükât* (Book of Laws), Bayezid is not referred to with traditional Islamic titles such as *Melik*, *Emir*, or *Sultan*, but rather as the «Caesar of Rûm» (*Rûm Kâysarî*) [3: 64]. This term – loaded with Byzantine imperial connotation – underscores Timur's view of the Ottomans as heirs to Eastern Rome and reflects his own internalization of the ideological weight of their confrontation.

The title that Timur acquired through marriage to a Mongol princess, meaning «*royal son-in-law*», appears in both Turkic and European sources with various spellings and pronunciations. Variants include Gurkan, Gürkan, Gurgân, Kurkân, Küregen, and Kürekan. This diversity reflects linguistic differences across regions and time periods. Importantly, this title was not exclusive to Timur; it was also held by other figures in his genealogy [17: 2829].

The respect shown to Timur in historical narratives can also be observed in the 1930s history textbooks prepared by the Turkish Ministry of Education (*Maarif Vekâleti*). While the Samanids, Karakhanids, Ghaznavids [16: 185–194], the Great Seljuks [16: 214–224], and the Anatolian Seljuks [16: 262–271] together receive a total of 31 pages, the Timurid period alone is allotted an equal 31 pages [16: 299–330].

Within this section, the Battle of Ankara and its aftermath are detailed over four pages, where Timur is portrayed as a successful commander and great statesman, while Bayezid is depicted as a relatively low-profile figure, despite his prior achievements. This contrast subtly reflects a historiographical leaning that acknowledges Timur's strategic superiority and lasting impact.

References

1. Aka. İ. «Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi» // TTK Belgeler, XI/15 (1986).
2. Ayverdi E. H. İstanbul Mi'mârî Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402), I, İFC.
3. Bahadıroğlu. T. Timur'un Günlüğü Tüzükat-ı Timur, Sahibkiran Emir Timur Muhammed, Hazırlayanlar. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yayınları, II. Baskı, 2010.
4. Biçer R. «Kerremellahu vecheh», //TDV İslâm Ansiklopedisi. – Ankara, 2022. – C. 25, 296-297.
5. Doğanay. A. Erken Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyînat, M.Ü. SBE. – İstanbul, 1994.
6. Golombek L. – Wilber D. The Timurid Architecture of Iran and Turan. – New Jersey: Princeton University, 1988.

7. Köprülü M. F., «Yıldırım Bâyezid'in İntiharı Meselesi» // TTK Belleten, VII/27 (1943). – S. 591-599.
8. Mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi, Fifth edition, Editors: Babajanov B., Meirmanov A. – Almaty, 2015.
9. Nizâmeddîn-i Şâmî, Zafernâme, II. Baskı, TTK (trc. Necati Lugal). – Ankara, 1987.
10. O'Kane. B. Timurid Architecture in Khurasan. – California: Mazda Publishers, 1987.
11. Önkâl. H. Osmanlı Hanedan Türbeleri. AKM. – Ankara, 2017.
12. Peacock. A. C. S., The Rise of New Epigraphic Languages in the Medieval Islamic East: The Interplay of Persian, Turkish and Arabic on Inscriptions, Inscriptions of the Medieval Islamic World, Edited by Bernard O'Kane, A. C. S. Peacock, Mark Muehlhaeusler. – Edinburgh, 2023.
13. Roux Jean-Paul. «Türklerin Moğolların Eski Dini». Çeviren: Aykut Kazancıgil. – İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.
14. Sözen. M. Çemişgezek'de Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi.//Sanat Tarihi Yıllığı 4, Şubat 1971. – S. 35-36.
15. Tamerlane or Timur, The Great Amir. Translated by J. H. Sanders, I.C.S. (ret.), from the Arabic Life by Ahmad Ibn Arabshah. pp. 341 London: Luzac and Co., 1936.
16. Tarih II Orta Zamanlar, Maarif Vekaleti. – İstanbul, 1931.
17. The Mulfuzat Timury, or, Autobiographical memoirs of the Moghul Emperor Timur, written in the Jagtay Turkey language. Translated into English by Charles Stewart. (Oriental Translation Fund), 1830.
18. Tüfekçioğlu, A. Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı. Kültür Bakanlığı. – Ankara, 2001.
19. Yezdi Ş. A. Emir Timur Zafername, Çeviri. D. Ahsen Batur, Selenge Yayını. – İstanbul, 2013.
20. Семёнов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире / Эпиграфика Востока. Вып. II. – Москва-Ленинград, 1948; Вып. III. Москва-Ленинград, 1949.
21. سید علی اصغر شریعتزاده، سکه های ایرانزمین، کتابخانه موزه ملی ملک، چ. 2. تهران 1393.
22. عبید، ش. ا. دیوان خط العربی فی سمرقند، مکتبة اسکندریة، اسکندریة 2012

Figure 1. General View of the Gur-e Amir Mausoleum in Samarkand.

Figure 2. The Construction Inscription of the Gur-e Amir.

Figure 3. Cenotaphs of Gur-e Amir.

Figure 4. General View of the Yıldırım Bayezid Mausoleum in Bursa.

Figure 5. Entrance of the Bayezid Mausoleum.

Figure 6. Construction Inscription of the Bayezid Tomb.

*Тохтиев Шухрат Рустамович*¹

СОЦИАЛЬНАЯ РЕКЛАМА И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА СОЦИАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ В ИРАНЕ

SOCIAL ADVERTISING AND THEMATIC FEATURES OF THE ADVERTISING TEXT OF A SOCIAL ORIENTATION IN IRAN

Abstract. *The article is devoted to social advertising and thematic features of the advertising text of a social orientation in Iranian society, since social advertising in Iran acts for the country as a social improvement of society. The visual representation of a social poster is always bright, concise, in essence, contains a clear idea. Iran's social advertising contributes to the humanization of society, promoting any positive or fighting negative phenomena an idea, which necessary to create new social values or reconstruct old ones.*

В современных условиях реклама стала одной из важных сфер общественной жизни человека. Важными при этом можно считать экономическую, социальную, политическую, идеологическую, образовательную, эстетическую и психологическую роль рекламы. Рекламный

¹ Доктор философии по истории (PhD), доцент Международной исламской академии Узбекистана.

E-mail: sh.toxtiev@iiiau.uz. ORCID: 0009-0002-0894-229X.

рынок делится на несколько разных видов. Но наиболее часто встречающееся – деление по разновидности инструментов рекламы.

Создаваемый языковыми средствами рекламный образ имеет непосредственное отношение к концептосфере и семиосфере, которые, в свою очередь, взаимосвязаны и взаимообусловлены культурой того или иного народа. В персидской рекламе доминирующей частью рекламного сообщения является вербальная составляющая в силу лексико-семантических особенностей языка. Соответственно, и создание образа может опираться преимущественно на нее, позволяя в некоторых случаях до минимума сократить визуальную загруженность рекламного сообщения.

Социальная реклама сегодня – это эффективный инструмент воздействия на умонастроение людей, способных наряду с идеологией, морально, религией и современным мифотворчеством выполнять аксиологическую и гуманистическую функции, формировать требуемые демократическому обществу гуманистические установки массового сознания.

В отличие от коммерческой и политической рекламы социальная реклама нацелена на выработку социального поведения, одобряемого обществом и способствующего его социальной интеграции. В широком смысле она является способом распространения социально значимых ценностей, а также стимулирование гражданской, и шире, социальной ответственности[2: 4–5; 6: 99–101].

Конкретных данных о становлении социальной рекламы в Иране нет. Так как, понятие «социальная реклама» не имеет однозначного толкования в научной, специальной, публицистической литературе, а также в нормативных документах. Необходимо отметить, что термин «социальная реклама» используется, в основном, только на Западе [2: 4–5; 5: 53].

Несмотря на это, можно сказать, что наиболее сильным проявлением уникальности азиатской, в том числе и иранской, рекламы является не континентальное, а национальное ее своеобразие, основанное на культурных, исторических и даже философских традициях и принципах.

Следует отметить, что эмоциональное воздействие азиатской рекламы оценивается европейской аудиторией невысоко, в то время как сами иранцы оценивают свой коммуникативный стиль именно как активно содействующий эмоциональную составляющую. При оценке художественных и стилистических особенностей иранского рекламного коммуникативного сообщения отмечается высоко художественность используемых образов. В отличие от европейской рекламы, где о товаре/услуге рассказывается посредством обращения к общечеловеческим ценностям, здесь через характеристики предназначенных для человека вещей рассказывается о человеке (характерная структура метафоры: о человеке – через товар). При сходстве характеристик рекламы, восточная реклама оценивается заметно более холодно. Для европейской аудитории более значимым

является фактор эмоционального, теплого коммуникативного контакта. Так, например, при оценке характеристик товара он был оценен как «престижный», а подобный товар европейской рекламы, воспринятой более эмоционально, был оценен как «необходимый». На примере сравнения европейской и иранской рекламы видно, что аудитория лучше воспринимает апелляции к «гуманистической идее, а не престижно-потребительской ценности». Реклама Ирана высоко оценивается на когнитивном уровне, но не вызывает эмоционального отклика.

Несомненным является тот факт, что реклама является продуктом той культуры, в границах которой она возникает и, тем самым, не может не отражать ее этнокультурные и национальные черты. Вопрос о национальных особенностях рекламы особенно остро стоит в ситуации глобализации, когда коммуникации глобально расширяются и любой message (текст, послание), созданный по конкретным правилам того времени и места, где и когда он появился, может быть экстраполирован в совершенно иную культуру, что, с одной стороны, ведет к неадекватному его восприятию с позиций иной культуры, а с другой стороны, экспансия чужих рекламных образов часто приводит к трансформации представлений общества о мире, о себе, ценностных культурных установок [7: 223; 3: 81–85].

С другой стороны, образ «своего» и образ «чужого» с их характерными национальными и этническими чертами, издавна присутствующие в каждой культуре, часто связаны со стереотипными представлениями и ассоциируются с конкретным местом, регионом, набором устойчивых качеств, на основе которых может быть выстроена эффективная рекламная коммуникация.

В целом, национально-этнический компонент современной рекламы в Иране ныне отражает все многообразие проблем, существующих сегодня в современном обществе. Маркетинговые коммуникации не только обозначают эти проблемы, национально-этническая тема, как и любая другая, становится инструментом достижения эффективности этой коммуникации.

Сила рекламы, ее эффективность во многом зависит от того, насколько ясное, четкое представление получит читатель о внешнем виде и содержании рекламируемого предмета, т. е. от формирования образа объекта рекламы. При этом следует постоянно иметь в виду, что основой рекламного текста должны быть достоверные сведения.

Рекламный текст должен быть конкретным, целенаправленным. При этом следует выделять те особенности, которые выгодно отличают рекламируемый объект от других, ему подобных. Например, рекламируя новое изделие, уместно подчеркнуть, что оно соответствует современным требованиям или моде. Конкретный мотив, аргумент, т. е. то, что может

заинтересовать потребителя, должны быть основой любой рекламы. На примере Ирана, это естественно, духовный мотив или аргумент.

Во первых, можно встретить на газетах, уличных плакатах и баннерах социальные рекламы призывающие носить платки (хиджабы), тексты которых разработаны правительством Ирана. Конечно же, основная цель этих плакатов это борьба с сексуальными домогательствами. Вот что приводиться на них:

1. «Защитное покрывало от мух» – под мухами имеют в виду мужчин.

[8]

2. «В хиджабе растёт скромный цветок».

[8]

3. «Неправильное ношение Хиджаба является причиной преследования тех, кто хочет, чтобы их преследовали»

[8]

4. «Так же как в дождь ты берёшь зонтик на улицу, не забудь свой Хиджаб».

Во вторых, несмотря на то, что предложение 1992 года было отвергнуто Советом попечителей и Советом Министров в рамках политики правительства Исламской Республики Иран, нацеленной на то,

чтобы запретить все виды рекламы и пропаганды табачных изделий[9].
Например:

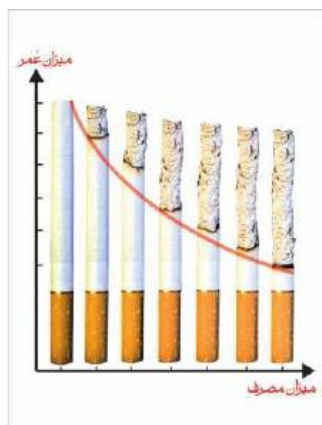

[10: 24] «Жизнь»

[11:24]

«Парк без табачных изделий – более здоровая среда для наших детей»

[12: 24]

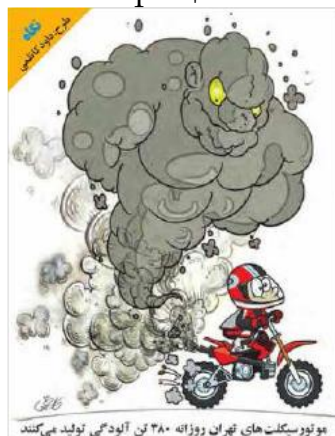
Количество жизни. Количество употребления.

Кроме этого, существуют много реклам о социальных проблемах как безработица, экология, расточительство, проблема неизлечимых болезней и т.д. Например:

[13: 24]

У нас 2,7 млн. официальных безработников

[14: 8]

Мотоциклы Тегерана вырабатывают загрязнения в размере 380 тонн
в день

[15: 9]

Работа, Жилье, Калым, Расходы на свадьбу.
Препятствия на пути женитьбы молодежи.

[16: 24]

Рак можно вылечить, если не пожалеете свою любовь. Помогите, чтобы моя мама осталась живой.

Темы социальной рекламы в Иране решения социальных проблем путем повышения информированности граждан о возможностях их разрешения, о кризисных ситуациях, которые могут представлять прямую или потенциальную угрозу каждому человеку в отдельности или всему обществу в целом. Имеет целью подтолкнуть людей к переосмыслению ситуации вокруг себя, к активизации усилий по разрешению проблем через личную или общественную деятельность, или через обращение в социальную службу.

Таким образом, иранская социальная реклама отличается рациональностью, профессионализмом и продуманностью коммуникативного сообщения, доверием к рекламируемой продукции, оценивается как полезная, так как во многом апеллирует к гуманистическим и социальным ценностям.

Использованная литература

1. Белянин А.Б. Социальная реклама как коммуникативный ресурс управления: диссертация на соискание кандидата социологических наук / А.Б.Белянин. – Москва; 2007. – 160 с.
2. Золотарева Л.Г. Реклама в коммуникационном процессе. Учебное пособие. – Москва: МГТУ ГА, 2009. – С. 4–5.
3. Мартинович Е.А. Рекламный текст в аспекте проблемы функционального стиля / Мартинович Е.А. // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 21 (275). – С. 81–85.
4. Мещерякова Н.В. Роль образных средств в создании текстов социальной рекламы / Филология и лингвистика. № 9, 2010. – С. 211–214.

5. Розенталь Д.Э., Кохтев Е.В. Язык рекламных текстов. – Москва: Высшая школа, 1981. – 53 с.
6. Шекова Е.Л. Социальная реклама: основные понятия // Маркетинг в России и за рубежом. 2003. №5. – С. 99–101.
7. Юрьева Т.В. Рекламная деятельность в этнокультурном аспекте [Текст]/Т. В. Юрьева // Ярославский педагогический вестник. № 1, 2014. – 223 с.
8. <http://brenik.livejournal.com/2367648.html?thread=18155936>
9. <http://contacttobinfo.narod.ru>
10. Газета «Хамшахри», № 6532, – Тегеран, 11.05.2015. – С. 24.
11. Газета «Хамшахри», № 6541, – Тегеран, 23.05.2015. – С. 24.
12. Газета «Хамшахри», № 6554, – Тегеран, 09.06.2015. – С. 24.
13. Газета «Хамшахри», № 6791, – Тегеран, 11.04.2016. – С. 24.
14. Газета «Хамшахри», № 6529, – Тегеран, 07.05.2015. – С. 8.
15. Газета «Хамшахри», № 6571, – Тегеран, 29.06.2015. – С. 9.
16. Газета «Хамшахри», № 6521, – Тегеран, 27.04.2015. – С. 24.

*Xodjimuratova Dilshoda Sunnatillayevna*¹

ERON TARIXIDA ISLOM INQILOBINI EKSPORT QILISH TAJRIBASI VA UNING OQIBATLARI

THE EXPERIENCE OF EXPORTING THE ISLAMIC REVOLUTION IN IRANIAN HISTORY AND ITS CONSEQUENCES

Abstract. *This article analyzes the policy of exporting the Islamic Revolution in Iranian history and its regional and international consequences. Following the Islamic Revolution of 1979, the doctrine of «exporting the Islamic Revolution,» formulated by Ruhollah Khomeini, became a strategic direction of Iran’s foreign policy. The article examines the formation of this concept, its ideological foundations, and practical mechanisms. The analysis indicates that Iran’s efforts to spread revolutionary ideas have exacerbated regional problems and led to geopolitical conflicts. In particular, the Iran-Iraq War (1980-1988), as well as political processes in Lebanon, Afghanistan, and Pakistan, were influenced by this policy. However, due to external pressures, internal challenges, and ideological contradictions, Iran was forced to adopt a pragmatic approach in its foreign policy. The article provides a scholarly analysis of the evolution of this process, the transformation of the idea of exporting the Islamic Revolution, and its impact on international relations.*

¹ Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti boshqarma boshlig'i.

E-mail: dilshoda_xodjimuratova@suos.uz. ORCID: 0000-0001-8830-4399.

Islom inqilobidan so'ng, 1979–1989-yillarda teokratizm Eron siyosiy tizimining asosiy belgilovchi mezoniga aylandi. Bu jarayon ruhoniyyatning o'z hokimiyatini mustahkamlash davri bilan mantiqiy-uzviy bog'liq bo'lgan. Eron hozirgi kunga qadar Oliy rahbar Ruhullo Xumayniy (1979–1989) tomonidan asos solingan mafkuraviy tamoyillarga amal qiladi. Bugungi kunda mamlakat Oliy rahbari Ali Xomana'iy davlat rivojlanish strategiyasini o'z ustozining vasiyatlariga tayanib belgilamoqda.

1979–1984-yillar mobaynida R. Xumayniy o'z g'oyalarini ichki va tashqi siyosatda izchil amalga oshirishga kirishdi. Mamlakat ichida u «faqih hokimiyati» (ولایت فقیه) tizimini barpo etdi, tashqi siyosatda esa o'zi ishlab chiqqan islom inqilobi doktrinasini joriy etishga intildi. Uning ta'kidlashicha, Eronda oddiy inqilob emas, balki islom tantana qildi. Inqilob va xalqning g'alabasi tufayli Eron Qur'on Karim ahkomlariga muvofiq yashaydigan o'ziga xos davlatga aylandi. R.Xumayniy zikr etishicha, «hech qanday o'xshashi yo'q buyuk inqilob muhim qadriyatlarga ega bo'ldi, ulardan biri uning g'oyaviy yoki islomiy jihati payg'ambarlar harakatiga ilhom bag'ishladi» [6: 267].

Inqilobiy jarayonlar va ruhoniylar hokimiyatini mustahkamlash davrida Eron tashqi siyosatining asosiy tamoyillaridan biri islom inqilobini eksport qilish g'oyasi edi. Bu strategiyani ikki bosqichda amalga oshirish rejalashtirilgan: birinchi bosqichda islom davlatlarini, ikkinchi bosqichda esa butun dunyoni qamrab olish mo'ljallangan edi [7: 142]. R.Xumayniy ta'kidlaganidek, «islom inqilobi faqat bir mamlakatda g'alaba qozonishi yetarli emas, u davom etishi kerak». Uning fikricha, islom inqilobining g'alabasi tufayli Eron yangi rivojlanish namunasi va modeliga aylandi [6: 292].

Islom inqilobini eksport qilish tashqi g'oyaviy konsepsiyasining evolyutsion jarayonlarini tadqiq etishda, avvalo, joriy holatni siyosiy munosabatlarning ajralmas xususiyati sifatida o'rganish lozim. Bu hukmron tabaqa – ruhoniylar sinfining moddiy manfaatlarini aks ettiruvchi holat hisoblanadi. Eron tashqi siyosatidagi mafkuraviy holatni konkret-tarixiy yondashuv asosida tadqiq etish, g'oyaviy tamoyillarning, xususan, islom inqilobini eksport qilish konsepsiyasining transformatsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar va qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Bu jarayonga xos bo'lgan mafkuraviy holatning xususiyatlarini tahlil qilishda, har bir davrning g'oyaviy-nazariy mazmunini bosqichma-bosqich ajratib chiqish talab etiladi. Bunda mavjud g'oyalar, nazariyalar va ularning aniq ifodalari qaysi siyosiy partiyalar, guruhlar yoki norasmiy mafkuraviy tuzilmalar ustunligiga bog'liq holda shakllanganini chuqur o'rganish zarur.

Islom inqilobini eksport qilish konsepsiyasining g'oyaviy tarqatish mexanizmlarini tahlil qilishda Eron jamiyati ichidagi siyosiy kuchlar muvozanatining dinamikasi alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ushbu muvozanatga ta'sir ko'rsatuvchi shart-sharoitlar va jarayonlarni tahlil qilish

muhim. Zero, eronlik nazariyachilarning fikricha, «jamiyat ongi doimo yangi ong bilan boyib boradi» [1: 79].

Islom inqilobini eksport qilish konsepsiyasining evolyutsion jarayonlari va uning Eron uchun oqibatlarini tahlil qilishda nafaqat tashqi salbiy reaksiyani, balki inqilobdan keyingi Eron jamiyati ichidagi diniy-g'oyaviy qarama-qarshiliklar va ularning tashqi siyosatga ta'sirini ham inobatga olish lozim. Zero, jamiyat taraqqiy etgan sari xalq ongi o'zining xususiyatlari va rivojlanish tendensiyalarini yanada yaqqolroq namoyon etadi. Totalitar va barcha sohani qamrab olgan mafkuraviy tizimga qaramay, ommaviy ongning yuksalishi tashqi siyosatdagi g'oyaviy tamoyillarni shakllantirish jarayoniga befarq qololmaydi. Shu bois, islom inqilobini eksport qilish konsepsiyasidagi evolyutsion o'zgarishlarni aniqlashda ommaviy ong darajasi muhim tashqi g'oyaviy omillardan biri sifatida o'rganiladi.

Oliy rahbar R. Xumayniy tomonidan ishlab chiqilgan islom inqilobini eksport qilish strategiyasi tashqi siyosat sohasida shia ruhoniyaatining pozitsiyasini mustahkamlash uchun mafkuraviy poydevor vazifasini o'tadi. Ruhoniyat o'z ta'sir obyekti sifatida butun musulmon olamini tanladi. Islom inqilobini eksport qilish nazariyasining asosiy mafkuraviy komponenti – ularning kurashida siyosiy mazmun mavjudligi va bu kurashning erkinlik hamda mustaqillikka erishishga qaratilganligi edi. Shu asosda, ruhoniylar inqilobiy bosim yo'naltirilishi lozim bo'lgan obyektlarni belgilab, ularni neytrallashtirish strategiyasini ishlab chiqdilar [5].

XX asr oxirida islom inqilobini eksport qilish g'oyasi Eron tashqi siyosatining asosiy tamoyili hamda geostrategik va geoiqtisodiy manfaatlarini ilgari surishning bevosita dastagi bo'lib xizmat qilgan. R.Xumayniyning inqilobdan keyin yozilgan asarlarida kuch ishlatish imkoniyati asosan o'zini himoya qilish maqsadida qo'llanishi nazarda tutilgan. Bu mavqe nafaqat rasmiy shiya mafkurasi nuqtai nazaridan, balki xalqaro huquqning zamonaviy me'yorlari nuqtai nazaridan ham qonuniy va asosli deb baholangan. Islom inqilobini eksport qilish yo'lida Eron o'z fuqarolarining turli kanallar orqali – turizm, sport, talabalik, madaniy va diniy almashinuvlar orqali musulmon davlatlarga chiqishini muhim vosita sifatida ko'rgan. Bu kontekstda «islomiy xulq-atvor» atamasi alohida e'tiborga loyiq. Ya'ni Eron fuqarolarining xorijda diniy-targ'ibot tadbirlarini amalga oshirish bo'yicha harakatlar yig'indisi. Yuqorida qayd etilgan yoki boshqa kanallar orqali safarga chiqishdan oldin fuqarolarga tegishli ko'rsatmalar berilib, islom inqilobini eksport qilish konsepsiyasi doirasida aniq harakatlar bajarish yuzasidan maxsus yo'riqnomalar o'tkazilgan.

R. Xumayniyning islom inqilobi g'oyalarini tarqatish konsepsiyasi turli usul va metodlarni qamrab olgan bo'lib, ulardan biri musulmonlarning Makkaga qilgan ziyorati (haj) jarayonidan faol foydalanish edi. U hajga nisbatan ko'r-ko'rona munosabatni tanqid qilgan holda, bu ibodatning majburiyligi to'g'risidagi ilohiy ko'rsatmaning muqaddasligi, haqqoniyligi,

abadiyligi va o'zgarmasligini ta'kidlagan. Shu bilan birga, hajning diniy ahamiyatini shubha ostiga qo'ymagan holda, uni siyosiy islom tamoyillari ruhida, ya'ni islom inqilobini tarqatish maqsadlariga bo'ysundirilgan tarzda talqin etgan. R.Xumayniy haj davrini butun dunyodagi mazlum musulmonlar bilan uchrashish, yaqinlashish va fikr almashish, taqvodor ulamolar bilan maslahatlashish uchun eng qulay imkoniyat sifatida baholagan [4: 132–133].

1980-yil sentyabrda Iroqning Eronga qarshi harbiy harakatlari natijasida boshlangan sakkiz yillik urush davrida Tehroning asosiy maqsadi prezident Saddam Husayn hokimiyatini ag'darish va mamlakatni Eron taraqqiyot modelidagi Islom respublikasiga aylantirish edi. Tehronning bu yo'nalishdagi siyosati to'rt asosiy omil bilan belgilangan: birinchidan, Iroq an'anaviy ravishda Eronning asosiy raqibi sifatida qaralgan; ikkinchidan, urushni Iroq tomoni boshlagan; uchinchidan, Iroq Yaqin va O'rta Sharq mintaqasining muhim davlati sifatida Eron tomonidan islom inqilobini amalga oshirish va islomni asosiy kuch sifatida o'rnatish uchun strategik hudud deb baholangan; to'rtinchidan, Iroq aholisining 50-60 foizini tashkil etuvchi shialar sunniylar rahbarligidagi davlatga qarshi kurashayotgan shialik mamlakat Eronni qo'llab-quvvatlashi mo'ljallangan.

R. Xumayniy Eronning Iroqni tezkor muddatda mag'lub etishi va u yerda islomiy hukumat o'rnatish imkoniyatini yaratishni rejalashtirgan. Bu R. Xumayniy tomonidan teokratik tuzumni Yaqin va O'rta Sharqqa yoyishning muhim bosqichi sifatida qaralib, uning doktrinasi asosiy qoidalarini amalda sinovdan o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Biroq Eronning harbiy yo'l bilan Iroqda teokratik hokimiyatni o'rnatish va uni islom respublikasiga aylantirishga urinishlari to'liq muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Natijada Eron R. Xumayniy boshchiligidagi islom inqilobini harbiy yo'l bilan eksport qilish siyosatining halokatli ekanligini angladi. R. Xumayniyning o'zi mamlakat «noto'g'ri yo'ldan ketayotganini» tan olib, ichki va tashqi siyosatda tub o'zgarishlarga bordi. U «amaliyot va tajriba birlamchi, ma'naviyat esa ikkilamchi, shuning uchun ham real siyosat dindan ustun turadi» degan xulosaga keldi [2: 138]. Tashqi siyosatda inqilobni harbiy yo'l bilan eksport qilish strategiyasi Islom madaniy inqilobini tinch va sivilizatsiyalashgan usullar orqali tarqatish siyosati bilan almashtirildi.

Turkiya rahbariyati ochiqchasiga Eronning islom inqilobini eksport qilish siyosatini qattiq qoralashi natijasida ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar taranglashdi. Pokiston ham dastlab Eronning mazkur siyosatiga tanqidiy munosabatda bo'ldi. Biroq vaqt o'tishi bilan ikki davlat o'rtasidagi ziddiyatlar yumshay boshladi. Bunga Pokistonda Eronni tanqid qilishning to'xtatilishi va pokistonlik shialarda «o'zlarini sekulyar davlatda xavfsiz his qilishlari» mumkinligini borasidagi nuqtai nazarning kuchayishi sabab bo'ldi [2: 158]. Natijada Pokistondagi shialar tomonidan hukumatga qarshi uyushtiriladigan turli xil tartibsizliklar barham topdi. AQSh matbuoti ta'kidlaganidek, «Pokistonda Eron yo'l qo'ygan xatolardan qochish uchun islomlashtirish

jarayoni sekin amalga oshirilmoqda» [2: 158]. Bundan tashqari, tomonlar Afg'oniston masalasida ham umumiy pozitsiyaga ega bo'ldi.

Eronda Afg'oniston masalalari bilan R.Xumayniyning yaqin safdoshi Xusaynali Mo'ntaziriy shug'ullangan. Mamlakatda afg'on qochqinlari orasidan to'qqizta shia partiyasi tashkil etilib, ular «To'qqizlik ittifoqi»ga birlashtirildi (dastlab «Sakkizlik ittifoqi» bo'lgan) [2: 170]. Mazkur ittifoq Pokistondagi «Yettilik ittifoqi» bilan aloqalar o'rnatdi. «Yettilik ittifoqi» tarkibida Eronga ko'proq moyillik ko'rsatib, fundamentalistik yo'nalishda faoliyat olib borgan Gulbiddin Hikmatiyor yetakchiligidagi «Afg'oniston Islom Partiyasi» va Burhoniddin Rabboniy yetakchiligidagi «Afg'oniston Islom jamiyati» partiyalari faoliyat yuritgan.

Qulay siyosiy kon'yuktura shakllanishi tufayli Eron Afg'onistonga nisbatan o'zining tashqi siyosiy rejalarini samarali amalga oshirishga erishdi. Biroq islom inqilobining Afg'onistonga eksporti Tehronda kutilgan natijani bermadi. Ya'ni Afg'oniston to'liq Eronga o'xshash davlatga aylanmadi. Afg'on jamiyatida traybalizm tamoyillariga ustuvorlik berilishi buning asosiy sababi sifatida zikr etilar ekan, bunday holat teokratik Eron uchun maqbul emasligi ta'kidlanadi. Shuningdek, Eron Afg'oniston muammosini uzoq yillar davomida harbiy yo'l bilan hal qilish mumkin deb hisoblagan bo'lsa-da, sobiq sovet qo'shinlari chiqarilgandan so'ng, o'z pozitsiyasini o'zgartirib, masalani tinch yo'l bilan hal etish tarafdoriga aylandi.

Eron Livanni islom respublikasiga aylantirishga ham erisha olmadi, garchi fuqarolik urushi davrida Islom inqilobi posbonlari bunga qat'iy intilgan bo'lsa-da. Hatto livanlik shialarning aksariyati Erondan yuz o'girdi, chunki Eron Islom Respublikasining o'ta konservativ tamoyillari va mamlakatning ichki hamda tashqi siyosatining qat'iy islomlashtirilishi natijasida Eron ularning nazarida inqilobiy davlat va sunniylar zulmidan shialarni ozod qiluvchi mamlakat sifatidagi nufuzini yo'qotdi. Eron Livanda faqatgina Isroilga, ayniqsa Janubiy Livanda, haqiqiy raqib sifatida harakat qilishi tufayli o'z mavqeini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Shunga qaramay, Eron rahbariyati Livanni istiqbolda teokratik respublikaga aylantirish rejalaridan voz kechmadi.

Islom inqilobini eksport qilish siyosati Eronning xalqaro obro'siga jiddiy putur yetkazganligi sababli u arab-musulmon jamoatchiligi orasida ko'zlangan samaraga erisha olmadi. Erondagi ayrim siyosiy kuchlar bu masalada o'z pozitsiyasini aniq ifoda etib, xalqaro munosabatlar sub'ekti sifatida harakat qilayotgan davlat umumqabul qilingan huquqiy me'yorlarni inobatga olmaslikka haqli emasligini, u o'z nufuzini saqlab qolish manfaatlaridan kelib chiqib, o'zini terrorizmga aloqadorlik va boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashish kabi ayblovlardan himoya qilishga majburligini ta'kidladi [3: 58].

1989-yildan Eron tashqi siyosatida yangi davr boshlandi. Xalqaro munosabatlar tizimining ikki qutblilikdan voz kechishi sharoitida Tehron o'z

tashqi siyosiy kursini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldi. 1980–1988-yillardagi Eron–Iroq urushi Tehronga islom inqilobini eksport qilish siyosatini harbiy usullar bilan amalga oshirishning samarasizligini isbotladi. Uzoq davom etgan ushbu nizo mamlakatning iqtisodiy va harbiy salohiyatini zaiflashtirdi.

1989-yili R. Xumayniy vafotidan so'ng «Islom inqilobini eksport qilish» konsepsiyasi o'z ahamiyatini yo'qota boshladi. Mazkur jarayon mamlakat prezidenti Ali Akbar Hoshimiy-Rafsanjoniyni (1989–1997) pragmatik tashqi siyosati bilan bevosita bog'liq edi. Ichki siyosiy va iqtisodiy muammolar Tehronni tashqi siyosiy ustuvorliklarini qayta ko'rib chiqishga undadi. Natijada, Eron tashqi siyosatining asosiy tamoyillaridan bo'lgan islom inqilobini eksport qilish va jahondagi «mazlumlarga» yordam berish konsepsiyalari asta-sekin o'z dolzarbligini yo'qotib, ularning o'rnini pragmatizm va Eron milliy manfaatlarini himoya qilish siyosati egallay boshladi.

Xulosa. islom inqilobidan so'ng 1979–1990-yillar Eron tashqi siyosatida «Islom inqilobi eksporti» konsepsiyasi asosiy o'rin egalladi. R.Xumayniy tomonidan ishlab chiqilgan mazkur strategiya ikki bosqichda amalga oshirilishi rejalashtirilgan edi: birinchi bosqichda musulmon davlatlariga, ikkinchi bosqichda butun dunyoga Eron islom inqilobi modelini tarqatish. Bu siyosat Eron Konstitutsiyasida ham mustahkamlangan bo'lib, uning amalga oshirilishi mamlakat Tashqi ishlar vazirligi, Islom inqilobi posbonlari korpusi, Madaniyat vazirligi kabi davlat organlariga yuklatilgan. 1980–1988-yillardagi Eron–Iroq urushi «Islom inqilobi eksporti» siyosatini harbiy yo'l bilan amalga oshirib bo'lmagligini ko'rsatdi. R. Xumayniy bunday tajribadan kelib chiqib, «Islom inqilobi eksporti» strategiyasini o'zgartirib, madaniy-ma'rifiy usullarga ustuvorlik berdi. Xususan, haj ziyorati, xalqaro almashinuv dasturlari, diplomatik kanallar orqali islom inqilobi g'oyalarini tarqatishga e'tibor qaratildi. Islom inqilobini eksport qilishning dastlabki bosqichida Eronning musulmon mamlakatlariga, xususan, Suriya, Liviya va Jazoirga ta'sir o'tkazishga urinishlari to'liq muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Afg'onistonda islom davlati e'lon qilingan bo'lsa-da, Eronning davlatchilik modelini qabul qilmadi. Islom inqilobi g'oyasini musulmon mamlakatlarida, xususan, Iroq misolida joriylash yo'lidagi harbiy usullar natijani bermadi. Natijada Eron islom inqilobini boshqa musulmon davlatlarga kuch bilan eksport qilishdan voz kechib, «yumshoq» usullarga o'tishga majbur bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Imam Khomeini on Exportation of Revolution. – Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 2008.
2. Ушаков В. Внешняя политика исламской Республики Иран после революции 1978-1979 гг. / Дис. ... д-ра ист. наук / Российская академия наук институт востоковедения. – Москва, 1997. – 170 с.

3. Дружиловский С.Б., Хуторская В.В. Политика Ирана и Турции в регионе Центральной Азии и Закавказья // Иран и СНГ. Сборник научных статей. – Москва: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. – С. 37–72.
4. Ушаков В.А. Иран и мусульманский мир (1979–1998 гг.) – Москва, 1999.
5. Хандогин К. Эволюция концепции экспорта исламской революции в контексте внешней политики ИРИ 1990-х гг // Власть. № 11, 2011. – 167 с.
6. روح الله خمینی. صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س): (بیانات، پیامها، مصاحبهها، احکام، اجازات شرعی و نامهها) (نمایهها) (جلد 22). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره). 1385. ص. 606.
7. بهرام نوازنی. صدور انقلاب اسلامی: زمینهها و پیامدهای بین‌المللی آن. (2017). ص. 480.

Kamoliddinov Farrux Burxoniddin o'g'li¹

QIRG'IZISTON VA KO'RFARZ ARAB DAVLATLARI: TARIXIY ALOQALAR VA ZAMONAVIY HAMKORLIKNING RIVOJLANISH MASALALARI

KYRGYZSTAN AND THE GULF ARAB STATES: ISSUES OF HISTORICAL RELATIONS AND DEVELOPMENT OF MODERN COOPERATION

Abstract. *This article analyzes the diplomatic and economic relations of the Kyrgyz Republic with the Gulf arab states. The historical relationship between Kyrgyzstan and the arab world was formed from the time of the spread of Islamic civilization to Central Asia, with these ties rising to a new level after independence. The article details the development of bilateral relations with countries such as Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Qatar and Kuwait, Investment Cooperation, religious and humanitarian projects, and the growth of political ties.*

Keywords: *Kyrgyzstan, Gulf arab States, diplomatic relations, investment, foreign policy, economic cooperation, religious influence.*

Qirg'iziston arab dunyosi bilan uzoq tarixiy aloqalarga ega bo'lib, bu munosabatlar asrlar davomida shakllangan. Milodiy III asrda Markaziy Osiyo hududining bir qismi Sosoniylar imperiyasi tomonidan egallangan bo'lib, bu yerda asosan eroniy tillarda so'zlashuvchi so'g'diylar, baqtriylar, saklar va massagetlar istiqomat qilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.
E-mail: kamoliddinov9494@gmail.com. ORCID: 0009-0007-8423-7193

VII–VIII asrlarda arab qo‘shinlari Markaziy Osiyoni o‘z nazoratiga oldi va bu jarayon natijasida mintaqa Movarounnahr nomi bilan tanila boshladi. Arab istilolari davomida ular Turk xoqonligi bilan qarama-qarshilikka kirishgan bo‘lsa, Xitoy imperiyasi ham Markaziy Osiyodagi siyosiy ustunlik uchun raqib sifatida maydonga chiqdi. 751-yilda Talas jangida xalifalik armiyasi Tan sulolasi boshchiligidagi Xitoy qo‘shinlarini tor-mor etib, Markaziy Osiyoni Xitoy ta’siridan chiqardi va mintaqadagi arab ekspansiyasining yakuniy bosqichiga zamin yaratdi.

Arablar hukmronligining eng muhim natijalaridan biri islom dinining Markaziy Osiyo hududida keng tarqalishi bo‘ldi. Shu tariqa, 1991-yilda mustaqillikka erishgan Qirg‘izistonning arab mamlakatlari bilan diplomatik aloqalarni o‘rnatishi va rivojlantirishi uzoq yillar davom etgan tanaffusdan so‘ng tarixiy aloqalarning qayta tiklanishi sifatida baholanadi.

Qirg‘iziston arab davlatlari bilan diplomatik aloqalarni 1990-yillarning boshlarida o‘rnatgan bo‘lsa-da, ikki tomonlama hamkorlik faqat 2000-yildan keyin faollashdi. Bu jarayonning kechikishiga ta’sir etgan asosiy omillardan biri sifatida 1993-yilda Qirg‘iziston tashqi ishlar vaziri Ednan Karabayevning Quddus shahrini Isroilning poytaxti sifatida tan olish hamda Qirg‘iziston elchixonasini aynan ushbu shaharda ochish to‘g‘risidagi bayonoti ko‘rsatiladi [1]. Mazkur qaror arab davlatlari tomonidan ehtiyotkorlik bilan qabul qilingan bo‘lib, bu holat uzoq yillar davomida Qirg‘izistonning arab dunyosi bilan diplomatik munosabatlariga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatgan. Arab davlatlarining ushbu bayonotni Qirg‘iziston tashqi siyosatining noaniq qarori sifatida qabul qilishlari va munosabatlarni qayta ko‘rib chiqishlari qariyb 20 yil davom etdi.

So‘nggi o‘n yil ichida Qirg‘izistonning Ko‘rfaz arab davlatlari bilan hamkorligi sezilarli darajada oshdi. Rasmiy Bishkek Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), Qatar, Kuvayt, Oman va Bahrayn kabi mamlakatlari bilan o‘zining siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini faol ravishda mustahkamlamoqda. Nominal ravishda aytish mumkinki, ushbu mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga asosan diniy birlik yordam beradi (ularning barchasi, albatta, musulmon mamlakatlari) va Ko‘rfaz arab davlatlari postsovet davlatlarini qo‘llab-quvvatlaydi, ularga xayriya va gumanitar masalalar, Islom madaniyati bilan bog‘liq rivojlanish va loyihalar uchun katta mablag‘ ajratadi [2].

Saudiya Arabistoni Podshohligi. Qirg‘iziston mustaqillikka erishganidan so‘ng, 1991-yil 30-dekabrda Saudiya Arabistoni Qirolligi uni tan olgan ilk arab davlatlaridan biri bo‘ldi. Keyinchalik, 1992-yil 19-oktabrda Jidda shahrida ikki mamlakat o‘rtasida diplomatik aloqalar o‘rnatish to‘g‘risidagi protokol imzolandi [6]. Biroq, mustaqillikning dastlabki yillarida Qirg‘iziston va Saudiya Arabistoni o‘rtasidagi diplomatik munosabatlarning rivojlanishiga

turli omillar to'sqinlik qilgani kuzatilgan. Xususan, Qirg'iziston mustaqilligining dastlabki yillarida mamlakatda yetarli investitsion muhit shakllanmagani asosiy muammolardan biri sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, Saudiya Arabistoni yangi mustaqillikka erishgan respublikalar taraqqiyotini qo'llab-quvvatlash jarayonida asosan diniy sohalarga sarmoya kiritishga e'tibor qaratgan. Biroq, Markaziy Osiyoning yangi tashkil topgan davlatlari ushbu investitsiyalarni yetarli darajada qo'llab-quvvatlamagan, bu esa ikki tomonlama hamkorlikning rivojlanishiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatgan.

2008-yilda Ar-Riyod shahrida Qirg'izistonning Saudiya Arabistonidagi elchixonasi ochildi, uch yil o'tib, Bishkekda Saudiya Arabistoni elchixonasi ish boshladi [1]. Shundan beri ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarda barqaror o'sish kuzatilmoqda va turli sohalarda hamkorlik rivojlanmoqda. Munosabatlarning mustahkamlanishiga har ikki davlat rasmiylarining barcha darajalardagi o'zaro tashriflari, hamkorlik bo'yicha qator bitimlar va o'zaro anglashuv memorandumlarining imzolanishi hamda mintaqaviy va xalqaro tashkilotlardagi o'zaro qo'llab-quvvatlash hissasini qo'shdi.

Saudiya Arabistoni Podshohligi 2000-yillardan boshlab Markaziy Osiyo davlatlari, xususan Qirg'iziston Respublikasining turli sohalarini rivojlantirish maqsadida imtiyozli investitsiyalar ajratishni boshlab yubordi. Jumladan, birgina tibbiyot sohasini qo'llab-quvvatlash doirasida 2015-yilda Qizil Yarim Oy jamiyati orqali Qirg'izistonda to'rtta tibbiyot markazi qurildi. Ushbu muassasalar Bishkek, Issiq-Ko'l va O'sh viloyatlarida joylashgan bo'lib, loyihaning umumiy qiymati taxminan 3 million AQSh dollarini tashkil etdi [2]. Shuningdek, koronavirus pandemiyasining salbiy oqibatlarini kamaytirish maqsadida Qirol Salmon nomidagi Qutqarish va gumanitar yordam markazi orqali Qirg'izistonga 500 ming AQSh dollari miqdorida tibbiy vositalar yetkazib berildi [6]. Saudiya Arabistoni hukumati Qirg'iziston Respublikasi bilan turli sohalarda ikki tomonlama hamkorlikni davom ettirish hamda mamlakatdagi loyihalarni grantlar va kreditlar orqali qo'llab-quvvatlashga qiziqishini bildirmoqda.

Birlashgan Arab Amirlikari 1996-yil 20-oktabrda Qirg'iziston va Birlashgan Arab Amirliklari o'rtasida rasmiy diplomatik munosabatlar yo'lga qo'yildi[7]. Mazkur davrda Qirg'iziston tashqi siyosatini ko'p vektorli tamoyillar asosida shakllantirishga intilar ekan, BAA bilan hamkorlik iqtisodiy va investitsion sohalarda strategik ahamiyat kasb eta boshladi. BAA va Qirg'iziston o'rtasidagi aloqalar asosan iqtisodiy hamkorlik, savdo-iqtisodiy bitimlar hamda madaniy va diniy sohalardagi aloqalar orqali rivojlandi. Xususan, 2007-yilda BAAning Dubay shahrida Qirg'izistonning ilk diplomatik vakolatxonasi ochilishi kelgusida ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qildi.

So'nggi yillarda Qirg'iziston va BAA o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik sezilarli darajada faollashdi. Xususan, BAA investitsiya loyihalari doirasida Qirg'izistonda turizm infratuzilmasi va energetika sohaslarida qator loyihalarni amalga oshirdi. 2014-yilda Qirg'iziston prezidenti Almazbek Atambayevning BAAGA rasmiy tashrifi davomida bir qator savdo-iqtisodiy bitimlar imzolandi [4], bu esa ikki tomonlama munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqdi.

Bundan tashqari, BAAning «Xalifa bin Zayd Ol Nahayon» («Khalifa bin Zayed Al Nahyan») jamg'armasi Qirg'izistonda ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash maqsadida qator loyihalarni moliyalashtirdi. Masalan, ushbu jamg'arma orqali Qirg'izistonda bir nechta maktab va shifoxonalar qurildi.

Qatar davlati. Qatar va Qirg'iziston o'rtasidagi do'stona munosabatlar doirasida ikki davlat hamkorlikni qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Doha tomonidan ko'rsatilgan moliyaviy yordam natijasida Bishkek shahrida 30 dan ortiq musulmon masjidleri bunyod etilgan. Dastlabki bosqichda ushbu masjidlarda qatarlik voizlar diniy faoliyat olib borgan. Shuningdek, mazkur diniy inshootlar qoshida mahalliy aholini islom asoslariga o'rgatishga yo'naltirilgan norasmiy ta'lim markazlari tashkil etilgan.

Ta'kidlash joizki, Bishkek va Doha o'rtasidagi bevosita hamkorlik jarayoni amalda 2010-yildan boshlab rivojlana boshlagan bo'lib, asosan iqtisodiy sohangaga qaratilgan turli o'zaro manfaatli tashabbuslarni o'z ichiga oladi. Xususan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish, tog'-kon sanoati, ayniqsa, oltin qazib olish sohasidagi hamkorlik, xalqaro havo transporti, turizm va ta'lim yo'nalishlarida hamkorlik qilish ustuvor yo'nalishlar qatoriga kiradi. Shu munosabat bilan, yirik investitsion loyihalarni amalga oshirish maqsadida qo'shma Qirg'iziston-Qatar investitsiya fondini tashkil etish bo'yicha muzokaralar hozirgi kunga qadar davom etmoqda [7].

Shunga qaramay, ayrim tahlilchilarning fikriga ko'ra, Qatar Qirg'izistonda, birinchi navbatda, diniy qadriyatlarni mustahkamlash va shu orqali mintaqadagi ta'sirini kuchaytirishga qiziqishi mumkin. Rasmiy ravishda e'lon qilingan keng qamrovli loyihalar – jumladan, gidroenergetika, transport va tog'-kon sanoati sohaslaridagi tashabbuslarga qaramay, Qirg'izistonning Qatar investitsiyalarini jalb qilish imkoniyati past darajada qolmoqda [5].

Kuvayt davlati 1991-yil 26-dekabrda Qirg'iziston Respublikasining mustaqilligini tan oldi. Ikki mamlakat o'rtasida diplomatik munosabatlar 1994--yil 14-dekabrda o'rnatildi. Ikki davlat o'rtasidagi diplomatik munosabatlar 1994-yilda imzolangan siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan hujjatlar asosida shakllangan. Qirg'iziston Respublikasi va Kuvayt davlati o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar rivojlanishida 1996-yilda boshlangan Kuvayt Arab iqtisodiy rivojlanish jamg'armasi bilan hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jamg'arma tomonidan o'tgan yillar

davomida Qirg'izistonga umumiy qiymati 15 million Kuvayt dinori (taxminan 49 million AQSh dollari) miqdoridagi to'rtta kredit ajratilgan [3].

2013-yilda Qirg'iziston Respublikasi elchixonasining Kuvaytda ochilishi ikki davlat munosabatlarini yangi bosqichga olib chiqdi. 2015-yilda Qirg'iziston Respublikasi Prezidentining Kuvaytga birinchi tashrifi esa ikki tomonlama hamkorlikni yanada mustahkamlash uchun asos bo'ldi [9]. Qirg'iziston Respublikasi Kuvayt davlati bilan savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy hamkorlikni yanada faollashtirish, xususan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini yo'lga qo'yish va mamlakatlar o'rtasida havo aloqasini o'rnatishdan manfaatdor.

Xulosa. Qirg'iziston va Ko'rfaz arab davlatlari o'rtasidagi munosabatlar uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, mustaqillikdan keyingi davrda qayta jonlangan. Islom dinining tarqalishi va arab madaniyatining tarixiy ta'siri tufayli bu davlatlar o'rtasidagi aloqalar uzoq yillar davomida shakllangan. Biroq, 1990-yillar boshida Qirg'iziston tashqi siyosatining noaniq pozitsiyasi, xususan, Isroil bilan aloqalar bo'yicha qabul qilingan qarorlar arab davlatlari bilan munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatdi va hamkorlikning sekin rivojlanishiga sabab bo'ldi.

So'nggi o'n yillikda Qirg'izistonning Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar, Kuvayt kabi Ko'rfaz davlatlari bilan hamkorligi sezilarli darajada faollashdi. Bu mamlakatlar Qirg'izistonga investitsiyalar kiritish, ijtimoiy va iqtisodiy loyihalarni moliyalashtirish hamda savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish bo'yicha tashabbuslar ilgari surmoqda. Saudiya Arabistoni va BAA infratuzilma va tibbiyot sohasida yirik loyihalarni amalga oshirgan bo'lsa, Qatar asosan diniy-ma'rifiy yo'nalishda faoliyat olib bormoqda. Kuvayt esa iqtisodiy rivojlanishga yo'naltirilgan kreditlar ajratish orqali Qirg'iziston bilan hamkorlikni kengaytirgan.

Shu bilan birga, Qirg'iziston va Ko'rfaz davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik hozircha to'laqonli rivojlanmagan. Bu, asosan, Qirg'iziston iqtisodiyotining cheklangan imkoniyatlari, investitsion muhitning sustligi hamda mintaqaviy geosiyosiy omillar bilan bog'liq. Kelajakda Qirg'iziston ushbu mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli aloqalarni yanada chuqurlashtirish uchun infratuzilma, qishloq xo'jaligi, energetika va turizm sohalarida keng ko'lamli loyihalarni amalga oshirishi zarur.

Umuman olganda, Qirg'izistonning Ko'rfaz arab davlatlari bilan hamkorligi hali to'liq imkoniyatlarga ega bo'lmasa-da, o'zaro manfaatlar asosida rivojlanayotgan dinamik jarayondir. Bu hamkorlik Qirg'iziston iqtisodiyoti va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish uchun muhim imkoniyatlar yaratadi hamda mintaqaviy integratsiya jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. М.И. Тентимишов О сотрудничестве Кыргызстана с арабскими странами Персидского Залива и работе загранучреждений Министерства Иностранных дел Кыргызской Республики, расположенных в этом регионе// *Вестник КРСУ*. 2023. Том 23. № 7
2. Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic. *Kyrgyzstan and UAE Relations*. – Bishkek, 2020.
3. Government of Kyrgyz Republic. *Official Visit Reports of the President to UAE*. – Bishkek, 2014.
4. Qirg'iziston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi rasmiy veb-sayti – www.mfa.gov.kg.
5. Ko'rfaz hamkorlik kengashi rasmiy sayti – www.gcc-sg.org.
6. Saudiya Arabistoni Podshohligi tashqi ishlar vazirligi rasmiy sayti – www.mofa.gov.sa.
7. Birlashgan Arab Amirliklari tashqi ishlar vazirligi rasmiy sayti – www.mofaic.gov.ae.
8. Qatar investitsiya jamg'armasi – www.qia.qa.
9. Kuvayt Arab iqtisodiy rivojlanish jamg'armasi rasmiy sayti – www.kuwait-fund.org.

*Nurumbetova Sanobar Rozimboy qizi*¹

AFG'ONISTONDA ISLOMIY YO'NALISHDAGI ILK SIYOSIY TASHKILOT «MUSULMON YOSHLARI»NING VUJUDGA KELISH TARIXI

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE FIRST ISLAMIC POLITICAL ORGANIZATION IN AFGHANISTAN, «MUSLIM YOUTH»

Abstarct: *This article aims to study and analyze the history of the formation of political circles and parties that emerged in the second half of the 20th century with the views of restoring Islam and establishing an Islamic state in Afghanistan, which is under the constant attention of the international community and the countries of the region, and which cannot achieve peaceful governance due to its different views in its internal political processes. The author focuses on the factors that led to the formation and development of such circles and parties with political views based on Islam in his research.*

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.
E-mail: nurumbetovasanobar@gmail.com. ORCID: 0009-0000-8260-4024

Ma'lumki, musulmon dunyosida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar keskinlashishi munosabati bilan omma ongini diniy shakllarda siyosiy lashtiruvchi harakatlar kuchaygan davrda siyosiy jarayonlar muttasil kuchayadi. Shu jihatdan, Afg'onistonning diniy yo'nalishda faoliyat olib borgan siyosiy tashkilotlari va partiyalari mamlakat tarixida sezilarli o'rin egallaganligi, ba'zi davrlarda esa taraqqiyot yo'lini belgilab bergan voqealarga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatganligi sababli, bu mavzuga qiziqishning kuchli bo'lishi tushunarli va tabiiydir.

Shu sababli, muallif ushbu tadqiqotda Afg'onistonda diniy g'oyalar asosida shakllangan siyosiy tashkilotlar va partiyalarning paydo bo'lish tarixi, vujudga kelishiga sabab bo'lgan omillar va ularning maqsadlarini o'rganishni, tahlil qilishni maqsad qiladi.

Ta'kidlash joizki, Afg'onistonda islom diniga e'tiqod masalasi juda yuqori bo'lganligi bilan bir qatorda diniy ulamolarning roli va o'rni ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shunday ekan, mamlakat ijtimoiy hayotining deyarli barcha jihatlarida islom qoidalari asosiy mezon sifatida qabul qilingan.

Afg'oniston siyosiy tashkilotlari tarixida 1964-yilgi Konstitutsiyaning qabul qilinishi tub burilish yasadi. Mazkur Konstitutsiyaning 32-moddasi [1: 18] Afg'oniston fuqarolariga siyosiy partiya va tashkilotlar tuzish huquqini berib, mamlakatda ko'ppartiyaviylikning huquqiy asosini yaratdi. Bu bilan Afg'oniston siyosiy tuzilishi yangi bosqichga ko'tarildi, fuqarolarning siyosiy jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatlari kengaydi va mamlakatning siyosiy manzarasida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Shunga asosan mamlakatda islomiy mafkura ostida bir qator siyosiy doiralar shakllana boshladi. Afg'onistonda diniy qarashlarga asoslangan siyosiy harakatlarning shakllanishiga turtki bergan omillardan biri shundaki, Zohirshoh (1933–1973-yillar) hukmronligi davrida, ayniqsa, uning amakivachchasi Bosh vazir Muhammad Dovudning 1953–1963-yillardagi siyosati, ya'ni jamiyatni modernizatsiya qilishga qaratilgan islohotlaridan an'anaviy diniy va ruhoniylar qatlamining noroziligi kuchaydi. Bu modernizatsiya siyosati an'anaviy institutlar rolining susayishiga va davlat hokimiyatining markazlashuviga olib keldi. Mamlakatdagi zamonaviylashtirish jarayoni diniy arboblarning jamiyatdagi ta'sirini zaiflashtirdi. Muhammad Dovud hukumatining o'ziga xos xususiyati shundaki, u diniy g'oyalarni targ'ib qilishga ustuvor ahamiyat bermagan. U diniy g'oyalarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashgan, shu bilan birga, din arboblarning Sovet ta'siri xavfi haqidagi fikrlarini rad etgan. Bu uning diniy arboblarga nisbatan mafkuraviy raqib sifatida qaraganligini ko'rsatadi. Diniy ulamolarning noroziligi va an'anaviy qadriyatlarining himoyachisi bo'lishga intilish islomiy qarashlar ostidagi partiyalarning tashkil topishi va kuchayishi uchun zamin yaratdi.

1950–60-yillarda Muhammad Dovud Afg'onistonni modernizatsiya qilish va iqtisodiy rivojlantirishning yagona yo'li sifatida Sovet Ittifoqi bilan faol hamkorlikni yoqladi. Uning fikricha, diniy ruhoniylarning jamiyatdagi rolini

kuchaytirish bu jarayonni sekinlashtirishi mumkin edi. O'sha paytda SSSRdan boshqa birorta davlat

Afg'onistonning taraqqiyot yo'lida rol o'ynay olmagan. Shu sababli Afg'oniston modernizatsiyasi uchun eng muhim ittifoq bu SSSR edi. Ammo bu mamlakat diniy ulamolarining noroziligini keltirib chiqardi. Ayni shunday holat o'sha davrda Jamol Abdul Nosir boshqaruvidagi Misrda ham kuzatilgan edi.

Afg'onistonda islomiy yo'nalishdagi ilk siyosiy tashkilotlarning vujudga kelgan vaqti haqida aniq ma'lumot yo'qligi sababli, bu bo'yicha tadqiqotchilar o'rtasida turli xil nuqtai nazarlar va talqinlar mavjud bo'lib qolmoqda.

1) Muhammad Hassan Kokar kabi afg'on tadqiqotchisining ma'lumotlariga ko'ra, Qohiradagi «Al-Azhar» universitetida tahsil olgan [4: 8] G'ulom Muhammad Niyoziy 1957-yilda Misrdan Afg'onistonga qaytishi bilan, darhol, islomiy yo'nalishdagi dastlabki siyosiy doirani Pag'monda tashkil etgan [2: 130-131]. Ushbu doiraga o'qituvchi va professorlar taklif etilgan. Fransuz tadqiqotchisi Olivye Roy ham shu ma'lumotni ta'kidlab, diniy doiralar va Muhammad Dovud o'rtasidagi ziddiyatli sharoitda aniq tuzilmaga ega bo'lmagan bu doira yashirin tarzda faoliyat olib borgan va ko'plab din arboblari, jumladan Sebg'atulloh Mojaddedi [8] 1958-yilda hibsga olinganida, bu doira yanada faollashgan [3: 70].

2) Rus tadqiqotchisi A.Yu.Lavrov ham Afg'onistonda birinchi islomiy yo'nalishdagi siyosiy tashkilotga 1957-yilda asos solinganligi haqidagi masalani ko'taradi. Ammo uning so'zlariga ko'ra, doira «Abu Hanifa» madrasasida o'qigan talabalar tomonidan tuzilgan bo'lib, ular orasida keyinchalik «Afg'oniston Islom jamiyati» partiyasiga asos solgan Burhoniddin Rabboniy [9] va Kobul universiteti ilohiyotshunoslik fakulteti talabalari bo'lgan [6: 16].

3) Mazkur voqealarning bevosita ishtirokchisi bo'lgan Abdurasul Sayyofning [10] guvohlik berishicha, doira asoschisi G'ulom Muhammad Niyoziy bo'lgan, lekin u 1957-yilda emas, balki 1964-65-yillarda tashkil etilgan va uning a'zolari Kobul universiteti ilohiyotshunoslik fakulteti talaba va o'qituvchilari Burhoniddin Rabboniy, Sayid Muso Tavona, Abdurahim Niyzoiy, Abdurasul Sayyofning o'zi, mavlaviy Habib ur-Rahmon va tibbiyot fakulteti talabasi Muhammad Umar kabilar bo'lgan. Ular ijtimoiy-siyosiy tuzumni tanqid qilib, mamlakatda islom dinini «qayta tiklash» rejalarini va tashkilot nizomini ishlab chiqdilar. Ushbu doira o'z faoliyatini faqat universitet bilan cheklagan [7: 16].

4) Biroq, Kobul universiteti muhandislik fakulteti talabasi bo'lgan, mashhur dala qo'mondoni va keyinchalik o'zining «Afg'oniston Islom partiyasi»ga asos solgan Gulbiddin Hikmatyorning [11] «...Dovud davlat to'ntarishini amalga oshirganida, bizning partiyamiz juda yosh edi. Uning tashkil topganiga atigi to'rt yil bo'ldi» [5: 24] degan so'zlariga ko'ra, «Musulmon yoshlari» harakati universitetning bir necha doiralarning birlashuvi natijasida tashkil topganini ko'rsatadi. To'ntarish 1973-yilda sodir

bo'lgani bois, partiya 1969-yilda, ya'ni to'ntarishdan to'rt yil oldin tuzilgan deb taxmin qilish mantiqan to'g'ri keladi.

5) Rus tadqiqotchisi A.Yu.Lavrov yuqoridagi versiya yuzasidan boshqacharoq ma'lumotni bergan holda Gulbiddin Hikmatyor Muhammad Niyoziy doirasi shakllanganligini oldinroq bilmagan bo'lishi mumkin. Ammo keyinchalik, G'ulom Muhammad Niyoziy va Burhoniddin Rabboniy boshchiligidagi birinchi doira hamda Gulbiddin Hikmatyor rahbarligidagi ikkinchi doira 1969-yilda birlashgan [6: 17]. Bu esa Gulbiddin Hikmatyorning ularning tashkiloti Muhammad Dovud uyushtirgan to'ntarishdan to'rt yil oldin, ya'ni 1969-yilda shakllangan, degan so'zlariga zid emas.

Shu tariqa, 1969-yilda har ikki doira vakillari o'rtasidagi birlashuvi natijasida «Musulmon yoshlari» nomi ostidagi Afg'onistonda birinchi islomiy siyosiy tashkilot tuzildi. Aynan mana shu tashkilot asos bo'lgan, keyinchalik Sovet Ittifoqi va «Tolibon» harakatiga qarshi kurash olib borgan asosiy tayanchlar hisoblangan ikkita tashkilot «Afg'oniston Islom partiyasi» va «Afg'oniston Islom jamiyati» vujudga kelgan [7: 16].

Xulosa tariqasida aytish mumkinki, bunday tashkilotlarning faoliyati nafaqat Afg'onistonning o'tmishiga, balki bugungi kuniga ham ta'sir ko'rsatganligi, ularni o'rganish dolzarbligini oshiradi. Ularning roli va ta'sirini tushunish, mamlakatning kelajakdagi taraqqiyot yo'nalishlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, aynan diniy yo'nalishdagi siyosiy partiyalar o'zlarini diniy qadriyatlarning himoyachisi sifatida ko'rsatib, modernizatsiya siyosatiga qarshi norozilik kayfiyatida bo'lganlarni o'z saflariga jalb eta oldi. Islom fundamentalistlari islomning davlat va yakka shaxs hayotidagi asosiy rolini yoqlab chiqqan holda, ular inson shaxsiyatini va davlat tartib-qoidalarini belgilovchi asosiy omil dindir deb ta'kidlaganlar [5: 254]. Bundan ma'lum bo'ladiki, Afg'onistonda islom boshqa siyosiy va ijtimoiy tuzum bilan yonma-yon yashay olmas edi.

Aynan mana shu «Musulmon yoshlari» tashkiloti Afg'onistonda XX asrning 70-80-yillarida islomiy yo'nalishdagi ko'plab siyosiy partiyalar tashkil topishiga zamin hozirladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Constitution of Afghanistan. 9 Mizan 1343 – 1 October 1964//Digitized Afghanistan Materials in English from the Arthur Paul Afghanistan Collection. 3/University of Nebraska – Lincoln/May 2005.
2. Kakar M. Hassan. The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982. – California: University of California Press, 1995. – 379 p.
3. Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. – New York: Cambridge University Press, 1990. – 253 p.

4. Thomas Ruttig. Islamists, Leftists – and a Void in the Center. Afghanistan's Political Parties and where they come from (1902–2006). – Kabul – Berlin: Konrad – Adenauer – Stiftung, 2006. – 47 p.
5. Белков. Е.А. Политический ислам в Афганистане: истоки и идеология. // НИИ мировой экономики и международных отношений имени Е.М. Примакова // Ислам в современном мире Том 19. №1. – Москва, 2023.
6. Лавров А.Ю. Политический ислам в Афганистане. // Инст. востоковедения РАН. – Москва, 2010. – 179 с.
7. Спольников В. М. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели. – Москва, 1990. – 192 с.
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/Моджаддеди,_Себгатулла.
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Раббани,_Бурхануддин.
10. https://ru.wikipedia.org/wiki/Сайяф,_Абдул_Расул.
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/Хекматияр,_Гульбедин.

Tojiev Dostonjon Beknazar ugli¹

CONSULTATIVE MEETING OF CENTRAL ASIAN STATE LEADERS: HISTORICAL CONTEXT AND FUTURE PROSPECTS

Abstract. *This article discusses the emergence and significance of a new regional structure in Central Asia – the Consultative Meeting of the Leaders of Central Asian States, which plays a crucial role in the unity and future development of the region. It outlines the historical background of this structure and presents an analytical approach to the key issues addressed in the six summits that have taken place within this framework, along with the plans that are prioritized for the future and their relevance. Additionally, the article analyzes the historical context and future prospects of the Consultative Meetings of Central Asian leaders. Key topics including strengthening regional cooperation, economic development, security issues, and promoting cultural exchanges are discussed. Furthermore, the article offers insights into historical aspects and consequences of regional integration processes, as well as recommendations for future collaboration opportunities. These meetings not only deepen relations between the states but also serve to strengthen Central Asia's position in the global arena.*

Key words. *Central Asia, Consultative Meeting of Central Asian State Leaders, Astana, Tashkent, «Avaza», Bishkek, Bishkek, Cholpon-Ata, Dushanbe, political-diplomatic integration.*

¹ PhD Student, al-Biruni institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences.
E-mail: dostonjontojiyev26@gmail.com. ORCID: 0009-0009-1614-802X

The peoples of Central Asian countries are inherently connected by centuries of brotherhood and good neighborly relations, and they are further united by history, religion, common culture, and traditions. The region possesses unique cultural and developmental traditions that have had a significant impact on the advancement of world civilization, which can serve as a strong foundation for ensuring the common future, sustainable development, and prosperity of the Central Asian nations [1: 63].

Historically, the geostrategic location of Central Asian states, their positions along trade routes, and their wealth of natural resources have always made them the focus of interest for other powers. Today, Central Asia is becoming a battleground for global and regional influences, international political, and economic structures. This is linked to the region's abundance of oil, gas, and other mineral raw materials [2: 101].

The regional countries, considering their national interests and aiming to ensure security and stability in Central Asia, are striving to achieve security through the development of bilateral and multilateral relationships, as well as through cooperation within international and regional organizations. In this regard, the deepening of collaboration between Central Asian states and international and regional structures under the new geopolitical conditions in Central Asia is of particular importance for the formation of a new security environment [3: 91].

The «Consultative Meeting of Central Asian State Leaders», involving the countries of Central Asia, is currently considered one of the most promising and relatively effective regional structures. Central Asia represents not only a geographic and geostrategic area but also a unique cultural space with shared values [4: 28]. From this perspective, focusing on regional cooperation is a key agenda item. This allows for enhancing the potential of countries in the regions of Central Asia in industrial, investment, and intellectual sectors while ensuring sustainable development [5: 62 – 67].

The President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, proposed holding this meeting during the international conference titled «Central Asia: A Common History and Shared Future, Cooperation for Sustainable Development and Progress», which took place under the auspices of the UN in Samarkand on November 10, 2017 [6: 108]. This initiative has received equal support from the countries in the region and international organizations, and the first President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, proposed that the inaugural meeting be held in Astana [7].

At the first high-level meeting held in Astana, the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoev, the first President of the Republic

of Kazakhstan Nursultan Nazarbaev, the then President of the Kyrgyz Republic Sooronbay Jeenbekov, the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rakhmon and the Chairwoman of the Mejlis of Turkmenistan Akja Nurberdieva, were present [8].

The summit discussed issues related to developing political, trade-economic, transportation, and cultural-humanitarian cooperation among the countries of the region, as well as strengthening security and stability. It was noted that the leaders of the regional countries had not gathered in such a format in recent years, and today's meeting serves as an important foundation for future cooperation [9]. Ensuring peace, security, and sustainable development, as well as expanding regional and international cooperation, is crucial for the relations between Central Asian countries, which are based on mutual understanding. By establishing regular communication, it is possible to find joint solutions to common regional issues. To make the Consultative Meeting of Central Asian State Leaders a tradition, the next summit will be held in Tashkent.

On November 29, 2019, the second Consultative Meeting of the leaders of Central Asian countries took place in Tashkent [10]. The agenda of the summit included discussions on expanding regional cooperation in political, trade-economic, investment, transport-communication, cultural-humanitarian, and other areas.

At the second Consultative Meeting of the leaders of Central Asian countries held in Tashkent, the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoev, the first President of Kazakhstan Nursultan Nazarbaev, the then President of Kyrgyzstan Sooronbay Jeenbekov, the President of Tajikistan Emomali Rakhmon, and the then President of Turkmenistan Gurbanguly Berdimukhamedov participated [11].

At the conclusion of the summit, a joint statement was adopted, and the regulations for preparing and conducting the consultative meetings were approved. The next consultative meeting of the leaders of Central Asian countries was scheduled to be held in Kyrgyzstan in 2020 [12]. Thanks to the political will and joint efforts of the leaders of Central Asian countries, several complex issues have been addressed. Threats to regional security and factors hindering sustainable development require strengthening partnerships based on mutual trust and coordinating efforts [13]. These positive changes were supported and highly appreciated by the fraternal peoples.

Many events and programs were canceled due to the global pandemic in 2020. The Consultative Meeting in Bishkek was also canceled for this reason. The third consultative meeting of the leaders of Central Asian countries took

place on August 6, 2021, in the «Avaza» national tourism zone in Turkmenistan [14].

The summit, chaired by Gurbanguly Berdimukhamedov, the then President of Turkmenistan, was attended by Shavkat Mirziyoev, President of the Republic of Uzbekistan, Kassym-Jomart Tokayev President of the Republic of Kazakhstan, Sadyr Japarov President of the Kyrgyz Republic and Emomali Rakhmon President of the Republic of Tajikistan. Additionally, Natalya German the United Nations Secretary-General's Special Representative for Central Asia and the Head of the Regional Center for Preventive Diplomacy for Central Asia also participated [15]. As emphasized, the main goal of the countries in the region is to transform Central Asia into a stable, economically developed, and advanced region through collective efforts. The consultative meetings being organized to achieve this goal, fully realize the region's potential, and strengthen mutual trust, good-neighborly relations, and cooperation are widely supported because they align with the interests of the fraternal peoples.

The meeting discussed issues related to regional cooperation in trade and economics, energy, transport, and communication, as well as the joint fight against the coronavirus pandemic. Attention was also given to security matters, with the recent situation in Afghanistan being a topic of discussion. In his speech, the President of Uzbekistan highlighted that, as a result of joint efforts, the region is becoming a space for good neighborliness, mutually beneficial cooperation, and development, while the President of Kyrgyzstan, Sadyr Japarov, noted that «Central Asia is the most important strategic region for developing comprehensive partnerships and interactions that meet the long-term interests of all countries in the region» [16].

On July 21, 2022, the fourth consultative meeting of the leaders of Central Asian countries was held in Cholpon-Ata, Kyrgyzstan. The meeting was attended by Sadyr Japarov President of Kyrgyzstan, Kassym-Jomart Tokayev President of Kazakhstan, Emomali Rakhmon President of Tajikistan, Serdar Berdimukhamedov President of Turkmenistan and Shavkat Mirziyoev President of Uzbekistan [17].

The state leaders exchanged views on strengthening mutual cooperation among Central Asian countries in responding to threats to regional security, discussed prospects for expanding cooperation to ensure stable economic growth in the region, and addressed issues related to further strengthening cultural and humanitarian cooperation among Central Asian states. Additionally, within the framework of the next consultative meeting of the leaders of Central Asia, documents aimed at enhancing friendship, good neighborly relations, and cooperation among the countries of the region were

signed. In their speeches, the Presidents of Uzbekistan, Kazakhstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Kyrgyzstan particularly emphasized the relevance of the consultative meetings and put forward several initiatives aimed at further strengthening friendship, good neighborliness, and partnership relations in the region [18].

On September 14, 2023, the fifth consultative meeting of the leaders of Central Asian countries took place in Dushanbe. The summit, chaired by Emomali Rakhmon, was attended by Kassym-Jomart Tokayev President of Kazakhstan, Sadyr Japarov President of Kyrgyzstan, Serdar Berdimukhamedov President of Turkmenistan and Shavkat Mirziyoev President of Uzbekistan. Also participating as a distinguished guest was Ilkham Aliev President of Azerbaijan, as well as Kaha Imnadze the Special Representative of the UN Secretary-General and Head of the Regional Center for Preventive Diplomacy for Central Asia [19]. During the meeting, issues regarding the expansion of multifaceted cooperation in the region, the development of political dialogue, the promotion of joint programs and projects in trade, investment, transport, energy, agriculture, and ecology, the activation of cultural and humanitarian exchanges, and measures to address modern threats and risks in the field of security were also discussed.

At the conclusion of the summit, documents were adopted, including a joint statement based on the results of the consultative meeting, an agreement on the common directions of youth policy among Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, and the regulations regarding the National Coordinators Council [20].

On August 9, 2024, the sixth consultative meeting of the leaders of Central Asian countries took place in Astana. The event, chaired by Kassym-Jomart Tokayev President of Kazakhstan, was attended by Sadyr Japarov President of Kyrgyzstan, Emomali Rakhmon President of Tajikistan, Serdar Berdimukhamedov President of Turkmenistan, as well as distinguished guests Ilkham Aliev President of Azerbaijan and Kaha Imnadze Head of the Regional Center for Preventive Diplomacy for Central Asia at the UN [21].

The summit highlighted that, due to the strengthening of international subjectivity and the region's high attractiveness, Central Asia is becoming a center of economic activity and a transport and communication bridge connecting the East and West, as well as the North and South. It was also noted that the systematic implementation of important initiatives and decisions has led to a stable, consistent, and irreversible process of convergence among the countries of the region [22].

According to the demands of the times, international cooperation that responds to the interests of all parties cannot be achieved without multilateral institutions. Despite certain shortcomings in the activities of these institutions,

they continue to serve as the most important means of interstate cooperation on both local and global scales. International and regional organizations help overcome various disagreements between countries, strengthen mutual understanding, develop political and economic cooperation, expand trade, and encourage cultural and humanitarian collaboration. One of the youth structures based on multilateral activities is the Consultative Meeting of Central Asian Leaders, which aims to achieve precisely these goals and tasks. This organization is a distinctive interstate structure that unites countries with similar cultural-civilizational perspectives, foreign policy orientations, and national development models. For this reason, the structure manifests itself as a favorable platform for open dialogue and extensive regional cooperation. The work carried out by the leaders of Central Asia under its presidency enriches the activities of the organization with clear and effective, new and important projects.

It is noteworthy that Central Asian states conduct annual consultative meetings with the aim of improving relations and strengthening cooperation due to their historical, cultural, and socio-economic proximity. We have drawn an analytical conclusion about the significance and prospects of these meetings.

The joint consultative meetings of Central Asian states represent a new format that emerged after 2017, where each state advocates for establishing stable and developed partnership relations in the region. The countries in the region aim to expand mutual relations and enhance trade-economic and scientific-cultural cooperation. Over the past years, Central Asian states have faced numerous political issues and conflicts, which necessitated the strengthening of dialogue among them. These meetings also serve as an important platform for promoting economic cooperation and increasing trade and investments. During the gatherings, issues such as the fight against terrorism, extremism, and drug trafficking are raised, alongside efforts to enhance friendships among nations through cultural exchanges and mutual understanding.

Looking ahead, Central Asian countries must continue their processes of socio-economic and political-diplomatic integration. This is essential for addressing global challenges, climate change, and other threats. Environmental problems affect all Central Asian countries equally. Protecting water resources and ensuring socio-economic stability are central issues that need more discussion in the future. Additionally, by nurturing the younger generation and applying innovative ideas, it is possible to accelerate economic development among the states in the future.

The consultative meetings among the leaders of Central Asian states are historically significant and open new opportunities for cooperation in the future. The problems discussed at these meetings and the proposed solutions not only contribute to regional stability but also help to mitigate threats on a

global scale. The success of these processes will serve the stable development of the region.

References

1. Тоғубаев А. Россия и Центральная Азия // Международная жизнь. №3, 1999.
2. Арифханов Ш. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Ташкент: Академ-Хизмат, 2007.
3. Жўраев. С. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва дипломатияси. – Тошкент: Академия, 2007.
4. Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Ташкент: Шарк, 2005. –
5. Batalova A. The objectives of the Organization of Turkic States, Russia and China are not at odds. BRIQ Belt & Road Initiative Quarterly, 4(3). P. 62–67.
6. Алимов Р.М., Арифханов Ш.Р. и др. Центральная Азия: геоэкономика, геополитика, безопасность. – Ташкент: Шарк, 2002. – 108 с.
7. Speech by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoev at the international conference «Central Asia: a common history and a common future, cooperation for sustainable development and progress» in Samarkand. 10.11.2017. <https://president.uz/oz/lists/view/1227>
8. First Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia. 16.03.2018. <https://kknews.uz/oz/12563.html>
9. First Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia. 16.03.2018. <https://old.uzavtoyul.uz/uz/post/markaziy-osiyo-davlat-rahbarlarining-birinchi-maslahat-uchrashuvi.html>
10. The second Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia will be held in Tashkent. 22.11.2019. <https://president.uz/oz/3093>
11. Tashkent meeting of the leaders of Central Asian countries has ended. Shavkat Mirziyoev personally saw off his colleagues. 29.11.2019. <https://kun.uz/96084529?q=%2F96084529#!>
12. The next Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia will be held in Kyrgyzstan. 29.11.2019. <https://kun.uz/news/2019/11/29/markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-navbatdagi-maslahat-uchrashuvi-kelgusi-yili-qirgizistonda-otkaziladi>.
13. Shavkat Mirziyoev put forward important initiatives at the meeting of the leaders of Central Asian countries. 29.11.2019. <https://daryo.uz/2019/11/29/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchrashuvida-muhim-tashabbuslarni-ilgari-surdi/>
14. President of Uzbekistan delivers speech at the Consultative Meeting of the Heads of Central Asian States. 06.08.2021. <https://president.uz/oz/lists/view/4530>.
15. The third Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia was held in Turkmenistan. 06.08.2021. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avrsyadan/orta-osiyo-davlatlari->

- rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d.
16. The third Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia was held in Turkmenistan. 06.08.2021.
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avryasyadan/orta-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d>.
 17. Presidents of Central Asia gathered in one place. 21.07.2022.
<https://qalampir.uz/uz/news/markaziy-osiye-prezidentlari-bir-davragatulpandi-65279>.
 18. The 4th consultative meeting of the leaders of Central Asian countries was held in Kyrgyzstan. 21.07.2022. <https://uzreport.news/politics/qirg-izistonda-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-4-maslahat-uchrashuvi-bo-lib-o-tdi>.
 19. Shavkat Mirziyoev made a number of proposals at the Consultative Meeting of the Heads of Central Asian States. 14.09.2023.
<https://daryo.uz/2023/09/14/ozbekiston-prezidenti-markaziy-osiyo-davlatlari-hamkorligi-istiqbollari-boyicha-qator-takliflarni-bildirdi>
 20. Shavkat Mirziyoev put forward a number of proposals at the consultative meeting of Central Asian leaders. 14.09.2023.
<https://kun.uz/news/2023/09/14/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-qator-takliflarni-ilgari-surdi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2023%2F09%2F14%2Fshavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-qator-takliflarni-ilgari-surdi>.
 21. President participates in the sixth Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia. 09.08.2024. <https://anhor.uz/uzl/news/prezident-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-oltinchi-maslahat/>.
 22. Shavkat Mirziyoev awarded the Badge of Honor of the Leaders of Central Asian States. 09.08.2024. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/08/09/faxriy-nishon/>.

ZIYO GO‘KALP QARASHLARIDA IXTIYORIY HAYOTNI TUSHUNISH
UNDERSTANDING VOLUNTARY LIFE IN THE VIEWS OF ZIYA
GÖKALP

Abstract: Ziya Gökalp, one of the most influential Turkish sociologists and philosophers, played a significant role in shaping modern Turkish nationalism and cultural identity. His concept of voluntary life is deeply connected to his broader ideological framework, which emphasizes the harmony between individual freedom and social responsibility. According to Gökalp, voluntary life is not merely about personal liberty but also about collective will, ethical commitment, and national consciousness. He believed that individuals should exercise their free will within the boundaries of cultural and moral values, ensuring the prosperity and unity of society.

Gökalp's interpretation of voluntary life also aligns with his views on civic engagement and democracy. He argued that a strong nation is built through the active participation of its members in social, cultural, and economic spheres. His ideology promotes a balance between traditional heritage and modernization, advocating for a synthesis that preserves national identity while embracing progress. In this sense, voluntary life is seen as a conscious effort by individuals to contribute to societal well-being rather than pursuing purely personal gains. Gökalp's views remain highly relevant in contemporary discussions on nationalism, cultural integration, and civic responsibility.

Keywords: Ziya Gökalp, voluntary life, nationalism, civic engagement, cultural identity, social responsibility, modern Turkish thought.

Ziyo Go‘kalp (1876–1924) – turk sotsiologi, faylasufi va mutafakkiri bo‘lib, zamonaviy turk millatchiligi va madaniy tafakkurining shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Uning ilmiy ishlari milliy o‘zlik, ijtimoiy tuzilish hamda individual erkinlik va jamiyat oldidagi mas’uliyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka qaratilgan. Go‘kalpning muhim tushunchalaridan biri *ixtiyoriy hayot* bo‘lib, u insonlarning jamiyatga ongli ravishda hissa qo‘shish tanlovi sifatida talqin etiladi [1: 34].

Go‘kalpning ixtiyoriy hayot haqidagi qarashlari uning *turkchilik* (turkizm) g‘oyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, madaniy birlik va milliy ongning targ‘ib etadi. U shaxsiy erkinliklar jamiyat qadriyatlariga zid bo‘lmasligi, balki aksincha, ularning bir qismi sifatida axloqiy va ijtimoiy majburiyatlardan bilan uyg‘unlashishi kerakligini ta’kidlagan. Ushbu maqolada Go‘kalpning ixtiyoriy hayot

¹ Alfraganus universiteti o‘qituvchisi.

E-mail: hamdamoverkin5@gmail.com. OCID: 0009-0003-0761-964X.

haqidagi qarashlari, uning milliy o'zlikka ta'siri va zamonaviy ijtimoiy-siyosiy kontekstdagi dolzarbligi yoritiladi.

Go'kalp ixtiyoriy hayotni sotsiologik asoslarda talqin qilgan bo'lib, u jamiyatni tirik organizm sifatida ko'rgan. Uning fikriga ko'ra, insonlar faqat shaxsiy manfaatlar asosida harakat qilmasligi, balki jamiyat taraqqiyotiga ongli ravishda hissa qo'shishi lozim. Bu esa majburiy kollektivizm emas, balki jamiyat farovonligini ta'minlashga qaratilgan ongli harakat va muvozanatli yondashuvni talab qiladi [2: 67].

Go'kalpga ko'ra, ixtiyoriy hayot quyidagi asosiy jihatlarida namoyon bo'ladi:

1. Axloqiy mas'uliyat – Insonlar milliy va madaniy qadriyatlarga mos axloqiy tamoyillarga rioya qilishlari lozim. Go'kalp axloqni faqat shaxsiy masala emas, balki umumjamiyat mas'uliyati deb ko'radi.
2. Fuqarolik faolligi – Mustahkam millat faol fuqarolar orqali shakllanadi. Go'kalp insonlarni ta'lim, san'at va ijtimoiy institutlarda ishtirok etishga undaydi.
3. Milliy o'zlik va madaniy birlik – Go'kalp ixtiyoriy hayotni milliy o'zlikni saqlash bilan bog'laydi. U irqiy millatchilikka qarshi chiqib, madaniy millatchilikni ilgari surgan. Bu esa til, an'ana va tarixiy xotiraning jamiyat birligini ta'minlashdagi rolini anglatadi.
4. Modernizatsiya va an'analar uyg'unligi – Go'kalp fikricha, zamonaviy rivojlanish milliy qadriyatlardan voz kechish degani emas. Aksincha, u an'analarni saqlagan holda modernizatsiyani qabul qilishni tavsiya etadi.

Go'kalpning ixtiyoriy hayot haqidagi qarashlari demokratik qadriyatlar bilan hamohangdir. Uning fikriga ko'ra, jamiyatning mustahkamligi fuqarolarning davlat boshqaruvida, ijtimoiy hayotda va qaror qabul qilish jarayonlarida ishtirok etishiga bog'liq. Bu tamoyil *fuqarolik jamiyati* tushunchasiga mos keladi, chunki unda davlat emas, balki fuqarolarning o'zlari ijtimoiy rivojlanishning asosiy omili sifatida maydonga chiqadilar [3: 89].

Go'kalpning ixtiyoriy hayot konsepsiyasi avtoritar millatchilik g'oyalari bilan farq qiladi. U shaxsiy va jamoaviy manfaatlarining muvozanatini saqlashni ilgari surib, fuqarolar jamiyat taraqqiyotida ongli ishtirok etishi kerakligini ta'kidlaydi.

Go'kalpning ixtiyoriy hayot haqidagi fikrlari bugungi global muhitda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Uning an'anaviy qadriyatlar va modernizatsiyani uyg'unlashtirish haqidagi qarashlari milliy o'zlikni saqlash bilan birga taraqqiyotga erishish yo'lini ko'rsatadi.

Shuningdek, Go'kalpning fuqarolik faolligi haqidagi qarashlari zamonaviy demokratik jamiyatlar uchun ham muhimdir. Uning milliy birlikni irqiy emas, balki madaniy birlik orqali ta'minlash haqidagi g'oyalari bugungi kunda ko'plab jamiyatlar duch kelayotgan ko'pmadaniyatlilik, milliy integratsiya va identifikatsiya masalalariga muhim yechimlar taklif qiladi.

Ziyo Go'kalpning ixtiyoriy hayot tushunchasi axloqiy mas'uliyat, fuqarolik faolligi va milliy ong kabi muhim jihatlarni o'z ichiga oladi. Uning fikricha, insonlar o'z erkinliklarini jamiyat manfaatlariga mos tarzda amalga oshirishlari lozim. Go'kalpning qarashlari millatchilik, madaniy o'zlik va demokratik ishtirok masalalarida dolzarbligini saqlab qolmoqda. Unga ko'ra, har bir inson o'zining shaxsiy rivojlanishi bilan birga jamiyatga ham hissa qo'shishi, tarixiy va madaniy qadriyatlarni saqlagan holda zamonaviy taraqqiyotga intilishi lozim.

Go'kalpning g'oyalari bugungi kun ijtimoiy va siyosiy muhokamalarida ham ahamiyatga ega bo'lib, u milliy madaniyat va global taraqqiyot o'rtasida muvozanatni saqlash yo'lida muhim falsafiy manba bo'lib xizmat qiladi [4: 103].

Tana, hissiy hayot va aqliy hayot bilan bog'liq vazifalarni muhokama qilgandan so'ng, Go'kalp ixtiyoriy hayot deb belgilagan soha bilan bog'liq vazifalarni muhokama qilishni boshlaydi. Unga ko'ra, iroda bilan bog'liq vazifalar; Buni avtonomiya, jasorat va bo'ysunish/ishonch tushunchalari ostida tushuntirish mumkin.

Go'kalp, qonunni tashqaridan olmasdan, o'z-o'zidan qonunlar chiqarish orqali irodaning avtonom bo'lishini mumkin deb biladi. Biroq, avtonom bo'lishni boshqalarning fikridan tashqarida fikrlash va qoidalarsiz yashash deb tushunmaslik kerak. Muxtoriyat qabul qilingan qonunni juda yaxshi bilish va Dekart aytganidek, biror narsani aniq tushunib, aqlan ma'qullagan va isbot bilan qabul qilingandan keyin qabul qilish demakdir. Shu ma'noda avtonom bo'lish surunkali muxolifatchi bo'lish, ochko'zlik yoki tartibni buzish emas, balki aqlni qo'llash va aniqlikdir.

Go'kalpning fikricha, avtonom bo'lmaganlar haqiqiy axloqiy bo'la olmaydi. Biroq, har bir avtonom shaxsni axloqiy deb atash mumkin emas. Chunki muxtor inson yaxshilikni ham, yomonni ham tanlay oladi [5: 56].

Go'kalp o'zining avtonomiya tushunchasini Kant avtonomiya tushunchasiga qaratgan ma'no bilan solishtiradi. Uning fikricha, Kantning avtonomiyaga urg'u berishi inson hissiyotdan butunlay qutulish kerakligini bildiradi. Chunki, Kantning fikricha, hissiyotlar fikrlashni imkonsiz qiladi. Bu, deydi Go'kalp, qisman to'g'ri. Chunki hissiyot juda kuchli bo'lsa, fikrlashni qiyinlashtiradi va insonning qaror qabul qilish qobiliyatiga bosim o'tkazadi. Biroq, Go'kalpning so'zlariga ko'ra, his-tuyg'ularni butunlay o'chirib qo'yish mumkin emas.

Tuyg'udan butunlay mahrum bo'lgan odam faqat xayoliy odamdir. Haqiqatan ham, his-tuyg'ulardan mahrum bo'lgan odamning mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan taqdirda ham, Go'kalp bu odamni haqiqiy avtonom deb atash mumkin emas deb o'ylaydi. Chunki inson qalbga tom ma'noda yot bo'lgan hissiyotsiz e'tiqod yoki harakatni qabul qilmaydi. Insonning turli moyilliklari aqlga mos kelsa, chinakam avtonom bo'lishi mumkin. Insonning turli xil tendentsiyalari o'rtasidagi uyg'unlik kamdan-kam hollarda mukam-

maldir. Shuning uchun odamlar o'rtasida turli darajadagi avtonomiyalar mavjud. Bu muxtoriyatga xalaqit beradigan urf-odatlar va xurofiy g'oyalar kabi unsurlar ham mavjud. Bunga qarshilik ko'rsatish juda qiyin. Shu ma'noda inson o'zi o'ylagandan kamroq avtonom bo'lsa-da, bu holatdan xabardor emas.

Go'kalpning fikricha, insonning axloqiy vijdoni munavvar bo'lgan sari avtonomlikka moyillik kuchayadi. Jamiyatlarda ilm-fan va sivilizatsiya kuchaygani sari an'analar va jamoatchilik fikrining ta'siri pasayib, odamlar o'z xulq-atvor qoidalarini yarata boshlaydi [6: 92]. Insonning o'z mezoniga ko'ra hukm qilmoqchi bo'lishi uning barcha hokimiyatlarni rad etishini bildirmaydi. Shu ma'noda, ong ishonar ekan, boshqa fikrni qabul qilish uning avtonom emasligini anglatmaydi. Masalan, ongimiz ishonch hosil qilar ekan, mamlakatimiz qonunlari va diniy/siyosiy aqidalarini qabul qilish muxtoriyatimizga hech qachon zarar keltirmaydi. Muxtasar qilib aytganda, biz bo'ysunadigan narsalar oqilona, mantiqiy dalil bo'lsa, ular avtonom bo'lib qolishga to'sqinlik qilmaydi. O'z-o'zini barcha hokimiyatlardan tizimli ravishda mustaqil bo'lish va hech qachon boshqalarga o'xshamaslik da'vosi aql va donolikdan ko'ra mag'rurlik va ahmoqlik belgisidir.

Muxtoriyatda mavjud bo'lgan ikkita buyuk hikmat o'z-o'zini nazorat qilish va o'zini o'zi boshqarishdir. O'z-o'zini nazorat qilish instinktning xohishlariga, ehtirolarga va shaxsiy manfaat takliflariga qarshi turish va o'zini nazorat qilish demakdir. O'z-o'zini egallash — bu tuzatish kiritishda va uning qadriyatlari haqida aniq ma'lumot olishda odamni rag'batlantiradigan sabablarni ko'rib chiqishni anglatadi. O'z-o'zini nazorat qilish — maqsadga erishishda qaror qabul qilgandan keyin paydo bo'lishi mumkin bo'lgan to'siqlarga sabr-toqatli bo'lishni anglatadi [7: 49].

O'z-o'zini boshqarish esa vijdon tomonidan ma'qullangan narsalarni amalga oshirishni anglatadi. Maqsad tanlanganidan so'ng, foydalanish kerak bo'lgan vositalardan foydalanishga buyruq berishdir. Bizning barcha baxtsiz istaklarimizni iroda va aqlga bo'ysundirish, irodani ushlab turish; Tashqi ta'sirlarni unga bo'ysundirish irodaning buyruqbozlik va ozodlik qudratini inobatga oladi. Egoga hukmronlik qilish va uni yengish kerak, lekin bu zaruratni hayotdan zavqlanadigan hamma narsani yo'q qilish deb tushunmaslik kerak. Go'kalp, uning falsafasi bu ma'noda stoik idealni baham ko'rmasligini aniq ta'kidlaydi. Muxtoriyatga ega bo'lish ba'zi individual va ijtimoiy manfaatlarga ega. Erkinlikka erishilganda, o'z-o'zini nazorat qilish va o'zini o'zi boshqarish zarur bo'ladi. Ilgari shaxslar institutsionallashtirilgan amaliyotlar, qonunlar va institutlarni osongina muhokama qila olmas edi. Endi vijdon erkinligi kuchayishi bilan o'zi noto'g'ri deb bilgan hamma narsani qalami, tili, tanlovi bilan tanqid qiladi. Shaxs avvalgidek jamiyat tomonidan himoyalangan uchun u ko'proq harakat qilishi va o'ylashi kerak. Biroq, bu fazilatlar o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini boshqarishga erisha olsa, qimmatli bo'lishi mumkin. Shaxsiy manfaatli bo'lgan narsa ijtimoiy jihatdan

ham foydalidir. O'z-o'zini nazorat qilmasdan, zaif, xaraktersiz va vijdotsiz shaxslar paydo bo'ladi, natijada zaif jamiyatlar paydo bo'ladi. O'zini boshqara olmaydigan shaxslar ba'zi odamlarning o'yinchog'i yoki qurboniga aylanishga mahkum qilinadi.

Go'kalp, ixtiyoriy hayot bilan bog'liq vazifalarning ikkinchisini jasorat sifatida ifodalaydi. Jasorat — bu to'siqlar va qurbonliklarga qaramay, tanlagan maqsadiga ergashish kuchi. Haqiqiy jasorat faqat qalbi, aqli va irodasi bor odamlarda bo'ladi [8: 90].

Jasoratning axloqiy qiymatini aniqlash qiyin. Ushbu baholash jarayonida amalga oshirilgan harakat ortidagi g'oya, harakat talab qiladigan qurbonliklar, nima qilish kerakligini ochib berish uchun sarflanishi kerak bo'lgan harakatlar, kurashish kerak bo'lgan ichki va tashqi elementlar, harakatga undaydigan his-tuyg'ular. jasorat belgilanishi va shunga qarab qaror qabul qilinishi kerak. Jasorat darajalari bu baholarga ko'ra o'zgaradi. Jasorat qisman meros bo'lib, qisman harakat natijasida paydo bo'ladi. Bolalikdan burchga zid bo'lgan istaklarga qarshi turishni boshlash kerak. Bu tarbiya bolalikdan boshlanishi kerak, hech qachon zavq va qiziqish tazyiqlariga bosh egmaslik, qalbni mahrumlik va charchoq yuklamasligi kerak. Kichkina narsalarda mashq qilish orqali hosil qilingan iroda kuchi katta ishlarda foydalanishga tayyor holga keltiriladi.

Go'kalpning ixtiyoriy va faol hayot bilan bog'liq uchinchi vazifasi bo'ysunishdir. Go'kalpning fikricha, bo'ysunish, oldini olish mumkin bo'lmagan narsalarga toqat qilish demakdir. Garchi itoatkorlik qadimgi tsivilizatsiyalarda odamlarning eng muhim fazilatlaridan biri bo'lsa-da, bugungi jamiyatlarda unchalik ahamiyatli emas. Ilm-fan va muassasalardagi yutuqlar bizni bo'ysunishdan tobora uzoqlashtirmoqda. Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, ilm-fan taraqqiyoti qaysi darajaga yetmasin, bundan keyin ham bo'ysunishni taqozo etuvchi shart-sharoitlar ko'p bo'ladi. Inson har doim azob-uqubat oldida taslim bo'lishga muhtoj bo'ladi. Inson har doim musibatlarga, ofatlarga, umidsizlikka va o'limga taslim bo'lishga muhtoj bo'ladi. Biroq, deydi Go'kalp, har bir bo'ysunish fazilat emas. Qo'lga kiritishga harakat qilish kerak bo'lgan taslim bo'lish har doim xotirjam, ammo har doim samarali bo'lgan ruhiy kuchdir. Inson shu qudrat bilan barcha azob-uqubatlardan ustun turadi, g'amdan xalos bo'ladi, umidsizlikdan tinchlikka erishadi. Bu taslim bo'lish fazilatdir, chunki bunday taslim bo'lish bizni chalkashlikka olib keladigan barcha ta'sirlarga qarshi qat'iy irodani talab qiladi. Bu hikmat nuqtai nazaridan ham fazilatdir, chunki u imkonsiz narsani xohlamaslik, qochib bo'lmaydigan narsadan shikoyat qilmaslik, aralashuv bilan dunyoni o'zgartirish kabi ko'rsatkichlari bilan hikmatdir. Bu shaklda bo'ysunish passiv emas, balki faol fazilat bo'lib, juda qiyin kurashni talab qiladi.

Biroq, bo'ysunish har doim ham barcha sharoitlarda fazilat sifatida ko'rilmaydi. Chunki, Go'kalpning fikricha, ba'zi vaziyatlarda bo'ysunish

aqlning zaifligi, irodaning zaifligi kabi zaiflik belgisidir. Baʼzan odam oʻzining oʻjizligiga ishongani uchun taslim boʻladi va voqealarni oʻzgartira olsa ham, voqealarga boʻysunishni tanlaydi. Boʻysunish aqlning etishmasligi, qoʻrqoqlik va ahmoqlikka teng boʻlishi odatiy holdir. Qalbsizlik ham odamni taslim boʻlishga yetaklaydi. Voqea sodir boʻlgan voqealarga yechim topish uchun qattiq harakat qilish va xavf-xatarlarga duch kelish kerak. Bunday vaziyatda taslim boʻlish dangasalikka juda yaqin. Agar odamda jonli aql, iliq yurak, qatʼiy iroda boʻlsa, passiv boʻysunishning barcha shakllari yoʻqoladi. Goʻkalpning fikricha, inson hamma narsaga qodirdek faol, hech narsaga qodir boʻlmagandek itoatkor boʻlishi kerak. Bu jihatdan Islomdagi ishonch tushunchasi Goʻkalpga koʻra juda qimmatlidir [9: 74].

Shaxs or-nomus tuygʻusi bizni vositadan koʻra maqsad qilib qoʻyadigan, bizni boshqa mavjudotlardan ustun qoʻyadigan va hurmatga loyiq qiladigan fazilatlarini anglashdir. Bu tuygʻu insonni vijdon zaifliklaridan va odamni yoʻldan ozdiradigan barcha vasvasalardan himoya qiladigan tuygʻudir. Bu tuygʻu shunchalik samaraliki, bu tuygʻuga ega boʻlgan odam uni har tomonlama ifodalaydi. Har bir inson tabiatan shunday tuygʻuga ega boʻlgan odamni hurmat qiladi. Vijdon kabi shaxsiy nomus tuygʻusi, albatta, rivojlangan. Vijdon qanchalik chuqurroq boʻlsa va u avtonomiyaga ega boʻlsa, bu tuygʻu shunchalik kuchli boʻladi. Nomus va nomus tuygʻusi qul qalblarida uchramaydi, faqat ibtidoiy ruhlarda boʻladi. Afsuski, bu tuygʻu koʻpincha chetga chiqadi. Baʼzan bu sharaf tuygʻusi U maqtanish yoki magʻrurlikga aylanishi mumkin.

Agar axloqiy sharaf tuygʻusi boshqalarning qadriga etish va obroʻ-eʼtiborni saqlashga loyiq boʻlish hissi bilan birga boʻlsa va hukmronlik qilsa, or-nomus tuygʻusi oʻynaydi. Bu tuygʻu vaqt oʻtishi bilan baʼzi oʻzgarishlarga duch keldi. Suqrot davrida insofli, pokiza inson jamoat va shaxsiy hayotning barcha vazifalarini bajaruvchi, vijdoniga boʻysunish uchun oʻlimdan qochmaydigan/qoʻrqmaydigan shaxsdir. Stoiklar orasida sharaf magʻrurlik xarakterini oldi. Oʻrta asrlarda nomus fazilati zodagonlarga xos fazilat sifatida qaralgan. Bu fazilat dastlab futuvvat, rostgoʻylik va mardlik bilan xarakterlanadi; lekin sinfiy gʻurur va shaxsiy gʻurur uni asta-sekin buzadi. Keyinchalik, inqiloblardan soʻng, sharaf tushunchasi yana oʻzgardi. Nomus tuygʻusi endilikda nafaqat zodagonlar, balki burjuaziya, savdogarlar, ishchilar, dehqonlar ham qoʻllashi mumkin boʻlgan tushunchaga aylandi. Goʻkalpning fikricha, sharaf tuygʻusi burch tuygʻusining bir turidir. Bu tuygʻu ham oʻzlikni belgilashga, ham boshqalarning ixtiyoriga asoslanganligi sababli, u baʼzi faylasuflar tomonidan xarakterning umumiy qoidasi sifatida qabul qilingan. Darhaqiqat, bu qoʻshaloq tamoyil tufayli u koʻpchilik axloqiy tizimlarda shaxs yoki jamiyatning ahamiyati boʻrttirilgan degan tanqidni bartaraf qilishi mumkin. Goʻkalpning fikricha, sharaf maʼnosida mavjud boʻlgan bu ikki unsurdan biri ikkinchisining zarariga kuchayib ketganda xavfli vaziyat yuzaga keladi. Misol uchun, agar biz qilgan ish tufayli

vijdonimiz toza bo'lgan vaziyatda odamlar biz haqimizda yomon hukm chiqarishsa, biz juda qattiq og'riqni his qilamiz [10: 49]. Bunga bo'ysunish juda qiyin bo'lganligi sababli, biz qoralangan harakatlarga, g'azabga va qasos olishga moyil bo'lishimiz mumkin. Agar buning aksi bo'lsa, biz bunga loyiq bo'lmasak ham, maqtana boshlaymiz. Bunda iffat va burch hissi zaiflasha boshlaydi. Shuning uchun ham or-nomusni doimo aql nazorati ostiga qo'yish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gökalp Z. Felsefe Dersleri. Sad. ve Yay. Haz.: Ali Utku-Erdoğan Erbay.Çizgi Kitabevi. – Konya, 2006. – 800 s.
2. Gökalp, Z. Türkçülüğün Esasları. – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1923.
3. Gökalp, Z. Türk Medeniyeti Tarihi. – İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1926.
4. Gökalp, Z. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. – İstanbul: Varlık Yayınları, 1918.
5. Gökalp, Z. Sosyoloji ve Terbiye Yazıları. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1924.
6. Kafadar, C. Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State. –Berkeley: University of California Press, 1995.
7. Karpat, K. H. The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. – Oxford: Oxford University Press, 2001.
8. Lewis, B. The Emergence of Modern Turkey. – Oxford: Oxford University Press, 1961.
9. Mardin, Ş. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908. – İstanbul: İletişim Yayınları, 1964.
10. Parla, T. Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Osmanlı’dan Günümüze Devletçilik. – İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
11. Tunaya, T. Z. Türkiye’de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918. – İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
12. Xamdamov, E. I. Ziyō Go‘kalpning hissiy va ratsional axloq to‘g‘risidagi qarashlari. // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(11), 2024. – B. 154–161.
13. Xamdamov, E. Ziyō Go‘kalp falsafasida axloq va metafizikaning aloqadorligi. // «Tamaddun nuri» jurnali, 12(63), 2024. – B. 22–24 b.

JAMOLIDDIN AFG'ONIY DINIY-FALSAFIY QARASHLARINING
NOSIRXON TO'RAGA TA'SIRI

THE INFLUENCE OF JAMALIDDIN AFGHANI'S RELIGIOUS AND
PHILOSOPHICAL VIEWS ON NASIRKHAN TORA

Abstract. *Since the 19th century, many Muslim nations have been colonized by other countries. Advanced representatives of the people made efforts in various ways to achieve independence. Uprisings and attempts to unite with other states did not yield effective results. Later, the peoples living under colonial conditions united around various ideas to strive for national independence. The political views of Jamal al-Din al-Afghani and Muhammad Abduh, who broadly propagated the idea of uniting Muslim peoples for independence, later served as the basis for the Pan-Islamic movement. The idea of achieving independence by uniting Turkic peoples living under colonial conditions was named Pan-Turkism in history. Both Pan-Turkism and Pan-Islamism spread widely in the region of Turkestan, mainly among Turkic and Muslim peoples without sowing discord among them. Both ideas served to unite the people against colonial powers and to establish an independent state. Nasir Khan Tura Kamolkhan Tura ugli, who served as the Minister of Education of the Turkestan Autonomy, was also a Jadid and a teacher who led an uprising for independence during the Soviet era, using religious reform as a means to unite the people. The article analyzes the life path and religious-philosophical views of Jamal al-Din al-Afghani, and their influence on the spiritual life of the Turkestan peoples, including the worldview of Nasir Khan Tura Kamolkhan Tura ugli, based on primary sources.*

Keywords. *Pan-Turkism, Pan-Islamism, Turkestan, Jadid, Nasir Khan Tura, Jamaluddin Afghani.*

Kirish. XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelganda mustamlaka sharoitda yashayotgan Osiyodagi musulmon mamlakatlarida milliy mustaqillikka erishish uchun kuchlarni birlashtirish maqsadida panturkchilik va panislomizm harakatlari vujudga keldi. Qayerda va qay tariqa vujudga kelganidan qat'iy nazar, ikkala harakatning ham o'ziga xos, biroq umumiy jihatlari bor edi. Davlatlarning suverenitetiga tahdid ortayotgan hozirgi murakkab zamonda tarixdagi voqea-xodisalardan saboq chiqarish zarur. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Sh. Mirziyoev «Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g'arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur» [1] deb ta'kidlagan edi. Chunki, tarix bizga o'tmish bilan ziddiyat uchun emas,

¹ Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi ekskursovodi.
E-mail: herosmith757@gmail.com. ORCID: 0000-0001-5897-392X.

istiqlolga yuz tutish uchun kerak. Tahlikali davrda tanlagan yo'limizdan adashmasligimiz uchun jiddiy yo'nalish kerak [2: 12]. Rossiya imperiyasi va sovet mustamlakachiligi davrida Turkistonga panislomchilik va panturkchilik g'oyalari kirib kelgan edi. O'ziga nisbatan kuchli davlatlarga qarshi mustaqillikni qo'lga kiritish maqsadida islom diniga e'tiqod qiluvchi, yoki turkiy xalqlarni o'zaro hamjihatlikda harakat qilishini targ'ib qilgan g'oyalarning tarixini tadqiq etish bugungi kunda ham dolzarbdir

O'rganilganlik darajasi. Jamoliddin Afg'oniyning hayot yo'li, uning falsafiy qarashlari va ularning Turkiston xalqlari dunyoqarashiga ta'siri O'zbekistonning eng yangi tarixi kitobida [5], D. Jamolova [4], tomonidan qisman o'rganilgan. Sovet davlatining mustamlakachilik siyosatiga qarshi qo'zg'olon ko'targan Nosirxon to'ra Kamolxon to'ra o'g'lining Jamoliddin Afg'oniy va Muhammad Abdolarning asarlari bilan tanishganligi va ulardan ilhomlanganligi B.Irzaev va N.Abdulahadovlarning monografiyasida sharhlangan [3]. Biroq uning g'oyalarining Nosirxon to'raga ta'siri deyarli kam o'rganilgan.

Tadqiqot natijalari. Turkistonning o'zida panturkchilik va panislomchilik kayfiyatlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ko'zdan kechirishga urinib ko'radigan bo'lsak, ular o'rtasidagi chegara nihoyatda noaniq ekanini ta'kidlab o'tish mumkin. Bu hol, aftidan, birinchidan, mintaqaning o'ziga xos xususiyati bilan (bu yerda turkiy xalqlar bilan bir qatorda forsiyzabon guruhlar va boshqa etnoslar yashardi), ikkinchidan esa, Turkiston jamiyatida milliy o'z-o'zini anglashning o'sish jarayoni, yangi, burjua munosabatlarining vujudga kelish jarayoni endigina boshlanganligi bilan izohlanadi. Panislomchilik ta'limoti Turkistonga qo'shni mamlakatlar (Afg'oniston, Turkiya, Eron)dan kirib keldi. Atoqli afg'on ma'rifatchisi, siyosiy va diniy arbobi Jamoliddin al-Afg'oniy (1839-1897-yillar) ana shu ta'limotning asoschilaridan biri edi [5: 15].

Sayyid Jamoliddin ibn Safdor (Afg'oniy) Kobul shahrining sharqida joylashgan Asadobod qishlog'ida, hanafiya mazhabiga mansub islomiy xonadonda 1838 yilda tug'ilgan. Dastlabki ta'limni o'z yurtida olgan Jamoliddin dunyoviy ta'lim olish uchun Hindistonga jo'naydi. Dorulfununda ta'lim olish bilan bir vaqtda kutubxonalarda saqlanayotgan falsafa, mantiq va diniy kitoblarni mustaqil o'qib o'rgangan. Markaziy Osiyolik mutafakkirlar Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiyning mantiq va falsafaga oid asarlari bilan tanishib chiqqan. Sharq ma'rifatparvarlari orasida birinchilardan bo'lib islomni diniy, ijtimoiy, falsafiy tizimini mustamlakachilikka qarshi kurash vazifalari asosida qayta ko'rib chiqish zaruriyatini anglab yetgan [4: 268].

Al-Afg'oniy islomning diniy, ijtimoiy-falsafiy tizimini mustamlakachilikka qarshi kurash vazifalari asosida qayta ko'rib chiqish zarurligini Sharq ma'rifatparvarlari orasida birinchilar qatorida tushundi. U Sharq ham G'arb bosib o'tgan yo'lni bosib o'tadi, islom shiorlari esa musulmonlar dunyosida xristian tafakkurining turli oqimlari zimmasiga tushgani singari

jipslashtiruvchi rolni o'ynashi lozim, degan fikrga o'z maslakdoshlarini ishontirishga harakat qildi [5: 15].

Al-Afg'oniy va uning shogirdlari 1888-yilda Rossiyada bo'lib, Rossiya musulmonlari bilan uchrashgan chog'ida islomni isloh qilish va yangilash haqidagina emas, balki musulmonlarning fan va texnika yutuqlarini egallash vazifalari to'g'risida ham gapirdilar. Ammo bu, ularning fikricha, Yevropa madaniyati unsurlarini Sharq muhitiga yuzaki joriy etishni anglatmasdi; Sharqning g'oyat boy ma'naviy madaniyati va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, ularni bir-biriga uyg'un yaqinlashtirish va shu tariqa unda o'z milliy uygonishi uchun shart-sharoitlarni yaratish muhim edi [5: 15].

Yana shuni ham ta'kidlash kerakki, turkchilik asoschilaridan biri Ziyo Go'kalp «Turkchilik asoslari» deb atalgan kitobida bunday deb yozadi: «...Panislomchilik mafkurasi musulmon xalqlariga mustaqillikni ta'minlab beradi va ularning mamlakatlarini begonalar mustamlakasi bo'lish holatidan xalos etadi, deb bir vaqtlar taxmin qilingan edi. Tajriba shuni ko'rsatdiki, panislomchilik, bir tomondan, teokratik-klerikal-reaksion oqimlarni vujudga keltirdi, ikkinchi tomondan esa, musulmonlar dunyosida milliy mafkuraning paydo bo'lishiga to'sqinlik qilib, ana shu xalqparda milliy o'z-o'zini anglashga qarshilik ko'rsatmoqda, ularning taraqqiyotiga g'ov bo'lmoqda va shu tariqa ularning mustaqil millatlar bo'lishiga xalaqit bermoqda» [5: 16].

Tadqiqotchi D.Jamolova Jamoliddin Afg'oniy g'oyalarini Buxoro ulamolariga ta'siri to'g'risida «XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Misrda islom dini, maorif, jamiyat va davlatni isloh qilish uchun boshlangan ulamolar harakati buxorolik ulamolar va jadidlar tomonidan turlicha kutib olingan. Ulamolar Jamoliddin Afg'oniyning islohotchilik faoliyatiga qarshi chiqqan bo'lsalar, jadidlar qo'llab-quvvatlaganlar. Taraqqiyparvarning davlat, jamiyat va dinni isloh etishga oid ta'limoti Buxoro jamiyatidagi muammolarni bartaraf etishda taraqqiyparvarlarga g'oyaviy turtki bergan» [4: 270] degan xulosaga kelgan.

Jamoliddin Afg'oniy va uning shogirdi Muhammad Abdolarning g'oyalari bilan tanishgan yana bir jadid Nosirxon to'ra Kamolxon to'ra o'g'lidir. U Namanganda mudarris oilasida tug'ilgan, boshlang'ich ta'limni otasidan olgach, Samarqand, Buxoro, Pokiston, Hijoz, Yamanda diniy va dunyoviy bilimlarni o'rgangan. 1913-yil Namanganga qaytib kelgan va mudarrislik qilgan. 1917-yil Turkiston muxtoriyatini e'lon qilinishida faol ishtirok etgan va muxtoriyatning xalq maorifi vaziri lavozimiga tayinlangan. 1925-yil Orenburgga surgun qilingach rus, turk, tatar tillarini ham o'rgangan va Jamoliddin Afg'oniyning turk tilidagi asarlari bilan tanishadi hamda ularni o'zbek tiliga tarjima qiladi. 1928-yil Namanganga qaytib kelgach yana odamlarga diniy va dunyoviy fanlardan ta'lim beradi va ularga Jamoliddin Afg'oniy hamda Muhammad Abdolarning qarashlarini tushuntirib beradi. U yig'ilish va darslarda kommunizm g'oyasining salbiy ta'sirlarini tushuntirishga harakat qiladi. Sovet davlatining zulmi haddan oshayotganiga ishonch hosil qilgach

xalqni mustaqillikka erishish uchun qo'zg'olon ko'tarishga da'vat qiladi. Biroq kuchlar teng emasligi uchun mag'lubiyatga uchraydi va ayrim tarafdorlari bilan qatag'on qilingan.

Nosirxon to'ra 1930-yil qamoqqa olinib tergov qilinganida, o'z qo'lyozmalari orasidagi bir kitobni «Jamoliddin Afg'oniy va Muhammad Abdolarning kitoblaridagi kommunizm ta'limoti haqiqat dini bo'lgan islom diniga qarama-qarshi ravishda ekanligi va yolg'onligi, kommunistik ta'limotning asosini tashkil etuvchi ateizm, xususiy mulkni yo'q qilinishi, ayollarni umumlashtirilishi, shuningdek, kommunizm sivilizatsiya va madaniyatning go'rkovi ekanligi haqidagi fikrlar» asosida yaratganligini aytgan. Nosirxon to'ra o'z kitobida «kommunizm va islom dinining bir biri bilan o'zaro hech qachon muvofiq kelmasligi va faqat islom dinigina madaniyat rivoji va taraqqiyoti uchun manba bo'la olishi» ko'rsatgan. Nosirxon to'ra tergovda kitobi «Jamoliddin Afg'oniyning kitobidan olingan va Nosirxon to'ra tomonidan kengaytirilgan ushbu fikrlar bilan tugashini bayon qilgan: «Ateistlar xudoga va oxiratga bo'lgan ishonchni yo'q qilishni xoxlaydilar, mol-mulkni, ayollarni umumlashtirishmoqchi va dunyoni jaholat botqog'iga botirmoqchilar. Lekin bunga iymonli va madaniyatli hukumatlar va aqlli insonlar qarshilik qilmoqdalar va ular (kommunistlar) hech qachon hukmronlikni saqlab qololmaydilar. Din, hatto eng quyi darajada tursa ham, madaniyat rivojiga xizmat qiladi» [6: 254-255].

Vatan ozodligi uchun kurashning turli shakllarini amalda qo'llagan Nosirxon to'ra keyinchalik, Sovet davlati siyosati xalqlarning tanazzuliga sabab bo'lishini anglab yetgan va avval Farg'ona vodiysida, keyinchalik butun Markaziy Osiyoda mustaqillik uchun qo'zg'olon ko'tarishga qaror qiladi. U xalqni o'z atrofiga to'plash maqsadida xalqqa sovet hokimiyatining jirkanch siyosatini ochib berishda o'z bilimi va Jamoliddin Afg'oniy hamda Muhammad Abdolarning asarlariga tayanib ish olib boradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, panislomchilik va panturkchilik g'oyalarning o'zagi milliy mustaqillikka erishishning yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning kelib chiqishi uzoq tarixga borib taqaladi. Shuni unutmaslik kerakki, yuqoridagi g'oyalarni keng targ'ib qilgan jamoalar, birinchi navbatda o'z holatlarini yaxshilashga, boshqa mamlakatlardagi resurslar – odamlar, qurollar, texnika va mablag'larni o'z tarafiga tortishga intilganlar. Hozirgi globallashuv zamonida yuqorida tahlil qilingan g'oyalarga ko'r-ko'rona ergashib bo'lmaydi. Biroq g'oyalarning o'zaro birlashishga chaqiriqlarini, bugungi kunda milliy davlatchligimiz manfaati nuqtai-nazaridan amaliyotga tadbiq etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://www.gazeta.uz/uz/2023/12/22/jadids/>

2. Darxon Qidirali. «Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlol va davlatchilik g'oyalari» mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi // «Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlol va davlatchilik g'oyalari» xalqaro konferensiya materiallari to'plami. Mas'ul muharrir T: Xo'jao'g'li. – Toshkent, 2024.
3. Ирзаев Б. Абдулаҳадов Н. Саййид Носирхон тўра. – Тошкент, Azon kitoblari, 2023. – 220 б.
4. Жамолова Д. Жамолiddин Афғоний ғояларининг Бухородаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсири // Бухоро давлат университетида 2021 йил 26 июнь куни «Бухоро тарихи масалалари» (энг қадимги замонлардан ҳозирги давргача) мавзусидаги Республика миқёсидаги анъанавий илмий-амалий (онлайн) конференция материаллари. – Бухоро, 2021. – Б. 268–270.
5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустанлакачилиги даврида. Тузувчилар: М. Жўраев, Р. Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 688 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати архиви. П-45534-фонд, 3-том, 254–255-варақлар.

Yuldashov Shukurjon Anvarjon o'g'li¹

XX ASRNING BIRINCHI YARMIDAGI SHARQIY TURKISTON MADANIY HAYOTI

THE CULTURAL LIFE OF EAST TURKESTAN IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *This article explores the cultural landscape of East Turkestan (present-day Xinjiang Uyghur Autonomous Region) in the first half of the 20th century. It analyzes the impact of political shifts, socio-economic conditions, and cultural interactions on various elements of culture, including the Uyghur language, literature, art, architecture, traditions, and education. The study also examines the challenges of preserving and developing cultural heritage, the activities of cultural figures, and the interplay between traditional and modern culture. This research contributes to a deeper understanding of the distinctive characteristics and evolution of East Turkestan's culture in the 20th century.*

Keywords. *East Turkestan, Education, schools, culture, Jadidism, Kashgar, Ghulja, Bilol Aziziy, Hamid Sayidiy, Umar Abdullin.*

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti.

E-mail: shukurjonyuldashev76@gmail.com. ORCID: 0009-0005-5591-471X.

XX asrning boshlariga kelib, Sharqiy Turkiston hududida madaniy jarayonlarida taraqqiyparvar ziyolilarning xizmati kattadir. Jadidchilar ilm-fanni yuksaltirish, eng avval ta'lim sohasida islohotlar amalga oshirishni o'zlarini oldiga asosiy maqsad qilib qo'yganlar, Sharqiy Turkistonda ta'limni, xususan maktab faoliyatini isloh qilishda mahalliy ziyolilar qatlami harakat qilishgan. Shunday insonlardan biri, Nasr Oxun domulla bo'lib, asli savdogarlik bilan shug'ullanish orqali qo'shni hududlarga safar qilib, u yerdagi o'zbek va tatar ma'rifatparvarlarning ilmga bo'lgan muhabbatlarini ko'rib, o'z xalqini ilmi va ziyoli qilish yo'lida o'z hisobidan dastlabki maktabni 1873-yilda tashkil qilgan bo'lsa-da, lekin davr taqazosi bilan yarim yo'lda to'xtab qolgan. Shuningdek, yangicha ta'lim berish uchun kerakli o'qituvchilar ham yetishmasligi sababli, o'qituvchilarni boshqa o'lkalarda o'qitib, o'z diyorida ilm-fanni yoyishi uchun zarur shariotlar qilib bergan. Masalan, 1887-yili Nasr Oxun domulla Karim Oxun domullani Qozon shahridagi dorifulunga o'qishga jo'natadi, u yerda zarur bilimlarni o'rganib qaytadi va Sharqiy Turkiston yoshlarini ilmi qilish uchun dars bera boshlaydi. Dastlabki, vaqtlarda ta'lim oladigan o'quvchilar soni 105 nafarni tashkil qilib, shulardan 25 nafari qizlar bo'lgan. Ushbu maktabda hisob, til ilmi, adabiyot, fors tili, jug'rofiya ilmi, tajvid ilmi kabi fan turlari o'rgatilgan [3: 52]. Bundan tashqari, o'zbek ma'rifatparvarlari ham Sharqiy Turkistonda ilmni yuksaltirish uchun harakat qilishgan, misol uchun, 1906-yili o'zbek ziyolilari tomonidan G'uljada «Na'muna» nomli dastlabki jadid maktabi ochilgan [1: 364]. Ushbu maktabni 1934-yildan boshlab Ahmad Bahkili rahbarlik qilgan. Uning davrida «Husayniya», «Rovshan», «Gulshan» kabi maktablar qaytadan ta'mirlandi. Ahmad Bahkili esa ushbu maktablarda til va adabiyot, tarix, fizika, kimyo fanlarini o'qitilishini yo'lga qo'ydi [4: 46]. Sharqiy Turkistonda yangicha ta'lim tizimi ya'ni jadid maktablari XX asrning dastlabki yillarida yo'lga qo'yilgan. 1912-yilda Abduqodir domulla tomonidan jadid maktabi tashkil qilindi va u yerda o'quvchilar Istanbul, Qozon va Ufaga yuborildi. Abduqodir domulla zamonaviy bilim va taraqqiyotga intilgan ziyolilardan biri edi. Bundan tashqari 1908-yilda G'uljadagi tatar savdogarlari qizlar uchun turk tilida dars beradigan maktab ochdilar [5: 23]. Shuningdek, Turkiston diyori ham o'lkada ta'lim va madaniyatning yuksaltirishga hissa qo'shgan. Xususan, 1905-yildan boshlab esa Turkistonda nashr etilgan jadid gazeta va jurnallari bu hududlarga tarqala boshladi [9: 93]. 1909-yili o'lkada yana bir jadid maktabi o'z faoliyatini boshlagan edi. Ilmiy faoliyatini boyitish maqsadida uyg'ur xalqining ko'zga ko'ringan domlari Buxoro madrasalarida tahsil olishgan. Bularga Abdulqodir domulla, Sobit domulla Abdulboqi va turfonlik Maqsud Muhitiylarni keltirish mumkin. Xorijiy o'quv yurtlarida o'qib, bilimni oshirgan va savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanib, yurtiga qaytgan savdogarlar tomonidan o'lkada yangi uslubdagi jadid maktablari ochilgan.

Sharqiy Turkistonning janubidagi birinchi ilg'or boshlang'ich maktablardan biri Qoshg'ardan uncha uzoq bo'lmagan Artushdagi Ekisok qishlog'ida tashkil etilgan. 1914 yoki 1915-yilda Qoshg'arda birinchi pedagogika kolleji tashkil etildi va Habib og'li Ahmat Kamol direktor etib tayinlandi. Kamol Istanbulda tahsil olgan va o'quv dasturini Usmonli modeli asosida tuzgan. 1910-yillar va 1920-yillarda bu islohot natijasida maktablarning o'sishi kuzatilgan [7: 1392]. 1933-yilda Sharqiy Turkiston mustaqillik uchun harakatni Artushdagi jadid maktablarida chet elda, Turkiyada o'qigan o'qituvchilar o'z o'quvchilari tomonidan qo'llab-quvvatlash uchun safarbar qildilar. Bu holatlar Usmonli Turkiyaga sayohat qilgan uyg'ur ziyolilari va Sharqiy Turkiston Mustaqillik Harakati o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatib beradi. Yuqorida aytganimizdek, Turkiston diyorida yashagan xalqlar, xususan o'zbeklar Sharqiy Turkistonda yashagan uyg'ur xalqi bilan qo'shnichilik va madaniy aloqalar ila birgalik yashab kelgan va kelmoqda. O'zbek adibi, tarixchi va faylasuf Muhammad Zarifqori hojining «Farg'ona – Qoshg'ar tarixi» asari, Sulton domullaning «*Tuhfat ul-abror*» («Yaxshilar tuhfası») asarini yozgan bo'lib, asar axloq va falsafaga oid bo'lib, Sharqiy Turkiston o'zbeklari ma'naviy madaniyati xazinasini boyitgan mazkur asar 1914-yilda G'uljada nashr qilingan [2: 99]. Sharqiy Turkistondagi o'zbeklarning ma'naviy va madaniy hayotini, turmush tarzini alohida ajratib o'rganib bo'lmaydi, chunki u yerda bir necha turkiy xalqlar – tatarlar, uyg'urlar, qozoqlar, o'zbeklar aralashib yashashgan. Xususan, Chuguchak shahri aholisining 70 foizini musulmonlar tashkil qilgan. Bir asr davomida aralashib yashash tufayli tillari ham chatishib «o'rta turkiy til» paydo bo'lgan va bu tilda hamma bir-birini bimalol tushungan [8: 3]. Sharqiy Turkistonda bir necha ma'rifatparvar insonlar bu o'lkada jadid maktablarini ochishga harakat qilgan.

Shunday insonlardan biri – Husaynbek Yunus o'g'li bo'lib, u Toshkentdagi madrasalardan birida o'qigan. U 1918-yili Toshkentdan G'uljaga bosmaxona olib borgan va o'lkada «Sadoyi Taranchi» gazetasiga asos solgan, 1924-yili esa G'uljada «Umid» jadid maktabini tashkil qilgan.

O'zbek jadidchilari yoshlarni tarbiyalash, ularni bilimli qilish maqsadida ma'rifiy ishlar olib borishgan. Yana bir o'zbek jadidi asli farg'onalik Tug'ul Rahimiy (1887–1937) bo'lib, 1914-yili ota-onasi bilan Qoshg'ardagi Andijon mahallasiga ko'chib kelgan. 1930-yili Qoshg'arda yoshlarni o'qitish uchun maktab ochgan. Zamondoshlarining fikricha, Tug'ul Rahimiy hayotda zo'r o'qituvchi bo'lish bilan birga, xushchaqchaq va beozor kishi ham edi. Qoshg'ardagi maktablardan birida mudir bo'lib ishlaganligi haqida ma'lumotlar berib o'tilgan.

Sharqiy Turkiston hududida ilmni tarqatish yo'lida harakat qilgan yana shunday ma'rifatparvar insonlardan yana biri Bilol Aziziy bo'lgan. Andijonda tavallud topgan Bilol Aziziy 1931-yil oilasi bilan Qoshg'arga ko'chib kelgan, keyinchalik esa Xo'tanga borib joylashgan. U 16 yoshidan ijod qila boshlagan, she'rlari Xuton, Urumchi va Qqsuvdagi gazetalarda chop

etilgan [1:483]. Sharqiy Turkiston shimolida yashagan o'zbeklar G'ulja, Chuguchak, Urumchida boshlang'ich va o'rta maktablar ochib, o'qituvchilik qilganlar. 1935-yili G'uljada o'zbek madaniy oqartuv uyushmasi ochilgan bo'lib, unga o'zbek jadidlaridan biri Anvarjon bobo raislik qilgan.

Tilshunos va adabiyotshunos Hamid Sayyidiyning hayoti yosh avlodga ta'lim berish va tarbiyalash bilan o'tgan. Tilshunos G'ulja o'zbek maktabi, bilim yurti, Urumchidagi universitetda uyg'ur tili grammatikasi, adabiyotiga oid fanlardan dars bergan. Sharqiy Turkiston o'lkasiga borib, yoshlarga Qu'ron va hadis, islom tarixidan dars bergan, chuguchakliklarning ma'naviy hayotini boshqaruvchi oqsoqollar kengashini tuzishda Saidkamol domla faol qatnashgan.

Yana shunday shaxslardan biri – Umar Abdullin. U 1910-yil Chuguchakda dunyoviy fanlar o'qitadigan gimnaziya ochdi va mahalliy yoshlar savodini chiqarishda faol qatnashdi. Ma'rifatparvar ayol Gulandomxonim Habibullina esa 1911-yildan boshlab chuguchaklik ayol-qizlarni dunyoviy fanlarga o'qita boshlaydi va 1925-yilda ikkita gimnaziya ochib, biriga «Gulandomiya», ikkinchisiga «Maqsudiya» deb nom beradi. Sharqiy Turkistonda ma'rifatparvarlik g'oyalarini tarqalishida qirg'iz xalqi farzandi Azizddin Visoliy jamiyatni ilimli qilish va ziyo nurini taratishga xizmat qildi. U 1919-yilda O'sh shahrida tavallud topgan. Asarlari orqali jamiyatdagi adolatsizlik va xalqni ilm-ma'rifatli qilish g'oyalari yotadi [1: 502].

Shunday taraqqiyparvar insonlardan yana biri Karimjon Orifjon o'g'li bo'lib, o'zbeklardan chiqqan birinchi o'qituvchilardan bo'lib, uzoq yillar «Umariya» maktabida o'zbek, tatar, uyg'ur, qozoq yoshlariga ta'lim berganlar. Miryusuf Ilhomhoji o'g'li esa Chuguchakda birinchi teatr ochib, mahalliy xalqlar madaniyatini rivojlantirishga salmoqli hissa qo'shgan. Bundan tashqari shaharning boy-badavlat ma'rifatparvarlari turli nomdagi maktab va gimnaziya, ming o'rinli shahar klubi va bog'i, elektrstansiyalar qurib berishgan [8: 3].

Barqiy – iste'dodli o'zbek shoirlaridan biri hisoblanadi. U 1901-yili Qo'qonda tug'ilgan. Qo'qon madrasalarida va «Usuli jadidiya» maktabida o'qigan. Adabiyotga bolaligidan qiziqqan bo'lib, 20 yoshlarida she'rlar yoza boshlagan. 1930-yili oilasi bilan Shinjongga ko'chib kelib, Qashqar, Qorg'aliq, Guma, Xutan kabi shaharlarda yashagan. Barqiy she'rlari uslub jihatdan o'zbek mumtoz she'riyatiga hamohang. U hajviy asarlar ham yozgan. Lirik g'azal va muxammaslari o'ziga xos badiiylikka ega bo'lgan.

Yana shunday taraqqiyparvar inson – Nasrullo qori Farhatiy bo'lib, u bastakor, adabiyotshunos hisoblanadi. 1906-yili Toshkentda tug'ilgan. Toshkent madrasalarida bilim olgan. 1933-yili Shinjongga kelib, G'ulja shahrida yashagan. 1920-yillardan badiiy ijod bilan shug'ullangan. Farhatiy musiqachilikning rivojlantirishga, lapar, qo'shiqlar aytib, o'zbek san'ati ravnaqiga munosib hissa qo'shgan adib hisoblanadi [6: 62].

Xulosa. Jadidchilik harakati xalqni ma’rifatli qilish bilan bir qatorda, ularning ong-shuurini yuksaltirish, jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo’shaydigan insonlar qilib tarbiyalash asosiy masalasiga aylangan edi. Shu maqsadida ularning targ’iboti keng yoyilib, qo’shni Sharqiy Turkiston diyorlarigacha bordi, bu yerdagi xalqlar azaldan yaqin madaniyatligi, ularning ilm-fan va madaniyatni yuksaltirishga imkon berdi. Bir qancha asli o‘zbek ma’rifatparvar insonlar ushbu o‘llkaga borib, xalqni ilimli qilish, yoshlari yangi jadid usuli maktablarida o‘qitishni maqsad qilishdi. Ularning madaniy ongini yuksaltirish maqsadida, teatr, musiqachilik yo‘nalishlarini rivojlantirishdi. Bir so‘z bilan aytganda, jadidchilarimiz faqat Turkiston xalqini emas, kunchiqar mamlakat yerdagi xalqlarni ham ilm nuri bilan yoritishni maqsad qilishgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 2005. – شىنجاڭ: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005.
2. 1988. – شىنجاڭ: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988.
3. ئۇيغۇر مائارىپىغا نەزەر. – تور نەشرى.
4. 2008. – ئۇيغۇر مائارىپى تارىخى.
5. Tohti A. Kashqarning Yeqinki ve Hazirqi Zaman Maarip Tarihi (Education History the Modern and Contemporary Kashgar). – Kashgar: Kashgar Halq Neshiryati/Kashgar Peoples Press, 1986.
6. Jalolov F., Akbar Q. Shinjongdagi o‘zbeklar tarixidan. – Andijon, 2011.
7. Li Y.S., eds., Xinjiang Tuzhi (Xinjiang Gazetter). – Taipei: Wenhai, 1965.8 .
Ja’farov O. Chuguchaklik o‘zbeklar. // «Hidoyat» jurnal. – 2009-yil 6-soni
8. Qo‘ldoshev Sh. O‘zbek jadidlari Sharqiy Turkistonda // «O‘zbekiston tarixi» jurnal. – 2022-yil 3-soni.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ШОС В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКОГО СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА

PROSPECTS FOR THE SCO DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE KAZAKHSTAN-CHINESE STRATEGIC PARTNERSHIP

Abstract. *The article examines the prospects for the development of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in the context of the Kazakh-Chinese strategic partnership. The SCO summit in Astana, held on July 3-4 in 2024, and its results once again demonstrated the crucial role of the two founding countries of the SCO in the further development of the organization as instigators of various initiatives in the Central Eurasian space. Global geopolitical uncertainty means that the organization must adapt to modern challenges and continue to serve as a platform of trust and cooperation. By supporting the initiatives of Kazakhstan and China, the organization can not only remain relevant, but also serve as a model for effective regional cooperation. In this case, the «comprehensive strategic partnership» of Kazakhstan and China is the key to stability and prosperity in Central Asia, and also promises new prospects for the development of the Shanghai Cooperation Organization as a whole.*

Key words: *Shanghai Cooperation Organization, Kazakhstan, China, «One Belt and One Road», Central Asia, Regional Anti-Terrorist Structure of the Shanghai Cooperation Organization, regional security.*

Актуальность. Отношения Казахстана с Китаем, как в рамках Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), так и в многоаспектном политико-экономико-культурном аспекте характеризуются «всеобъемлющим стратегическим партнерством». Будучи членом-основателем ШОС, Казахстан сыграл решающую роль в формировании целей организации и укреплении региональной стабильности. Эти отношения развивались на протяжении последних тридцати лет, отражая взаимные интересы и общие цели.

Дружба Казахстана с Китаем восходит к истории Великого Шелкового пути, которые способствовали культурному и экономическому обмену. В современном контексте эта связь укрепилась, особенно с запуском инициативы «Один пояс и один путь» (ОПОП), целью которой является расширение связей и содействие экономическому развитию по всей Евразии. Стратегическое расположение Казахстана как моста между

¹ Центр по изучению Китая, Астана, Казахстан.

² Центр китайских и тихоокеанских исследований Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки МНВО РК, Алматы, Казахстан
ORCID: 0000-0002-6826-717X.

Европой и Азией делает его ключевым партнером Китая в реализации целей инициативы «Пояса и пути» (Belt and Road Initiative).

Экономические связи между Казахстаном и Китаем в последние годы были значительны. Основное внимание уделялось торговле, инвестициям и развитию инфраструктуры. Китайские инвестиции в экономику Казахстана увеличились на 16%, составив в 2023 году \$1,8 млрд. Двусторонняя торговля между РК и КНР достигла впечатляющих показателей, где Китай среди крупнейших торговых партнеров Казахстана вышел на первое место.

3 июля 2024 года в ходе государственного визита в Казахстан Председатель КНР Си Цзиньпин провел двусторонние переговоры с Президентом Касым-Жомартом Токаевым. По итогам двусторонних переговоров лидеры Казахстана и Китая выступили с совместным заявлением для СМИ. Глава Казахстана отметил, что крепкие политические отношения между Казахстаном и Китаем развиваются в духе взаимного доверия и поддержки. Как особо отметил Президент Казахстана: «Между нашими государствами нет нерешенных вопросов. Мы намерены объединить усилия во имя активизации торгово-экономических, научно-технических и культурно-гуманитарных связей. ... Мы с Председателем Си Цзиньпином подписали Совместное заявление, в котором обозначены важные для наших стран достижения и перспективные задачи. Китай является ведущим торговым партнером Казахстана. В прошлом году объем двустороннего товарооборота составил 41 млрд долларов. В ближайшее время мы намерены удвоить этот показатель. Тем более, у нас для этого имеется достаточный потенциал. Пекин – один из наших основных зарубежных инвесторов. За последние 15 лет в Казахстан было привлечено около 25 млрд долларов» [Касым-Жомарт Токаев и Си Цзиньпин...].

Совместные проекты, такие как строительство транспортных и логистических узлов, энергетическое сотрудничество и развитие Транскаспийского международного транспортного маршрута (ТМТМ), подчеркивают приверженность укреплению торговых связей. Казахстан извлекает выгоду из китайских инвестиций в различные сектора, включая энергетику, горнодобывающую промышленность и сельское хозяйство, которые способствуют его экономическому росту и развитию.

Теоретическое и практическое значение. Казахстан и Китай поддерживают прочные политические отношения, характеризующиеся взаимным уважением и общими интересами в региональной безопасности. Как государства-члены ШОС, обе страны совместно работают над решением общих проблем, таких как терроризм, сепаратизм и экстремизм. Инициатива Казахстана по укреплению сотрудничества в борьбе с терроризмом и безопасности, выдвинутая на 24-ом Саммите ШОС в Астане (3–4 июля 2024 года), отражает его приверженность

региональной стабильности, что соответствует целям Китая. ШОС стала для Казахстана платформой для взаимодействия с Китаем и другими государствами-членами по вопросам безопасности, способствуя диалогу и доверию.

В тоже время, культурные связи между Казахстаном и Китаем процветают благодаря усилиям по развитию взаимопонимания и дружбы между их народами. Инициативы, поощряющие культурные обмены, туризм и сотрудничество в сфере образования, способствуют укреплению двусторонних отношений. Акцент на молодежных обменах, как было подчеркнуто на саммите ШОС, играет жизненно важную роль в построении прочных связей между двумя странами.

Роль Казахстана как лидера в Центральной Азии и его способность привлекать и объединять другие страны еще больше укрепляют его отношения с Китаем. Проведя ключевые международные мероприятия, такие как саммит ШОС, Казахстан позиционирует себя как центрального игрока в региональной дипломатии. Включение новых членов, таких как Беларусь, подчеркивает влияние Казахстана на расширение масштабов и значимости ШОС, демонстрируя его дипломатические возможности, поскольку теперь в состав Шанхайской организации сотрудничества входят 10 стран («Шанхайская десятка») с населением свыше 3 млрд человек (3,4 млрд), на чью долю приходится треть всего мирового ВВП [Обновленный список участников ШОС...].

На Саммите ШОС в Астане Президент Казахстана К.К. Токаев предложил «Инициативу глобального единства ради справедливого мира, гармонии и развития», которая была поддержана членами ШОС. Эта инициатива направлена на усиление роли ШОС в обеспечении региональной безопасности и стабильности.

Хотя отношения между Казахстаном и Китаем крепкие, важно решать потенциальные проблемы, такие как экономическая зависимость и геополитическая динамика в регионе. Казахстан должен сбалансировать свое взаимодействие с Китаем, одновременно укрепляя отношения с другими мировыми державами, чтобы обеспечить свой суверенитет и развитие. Продолжающийся диалог в рамках ШОС предоставляет Казахстану платформу для защиты своих интересов, одновременно сотрудничая с Китаем для достижения общих целей.

Председательство Казахстана в ШОС в 2023–2024 гг. привело к принятию 25 документов, в том числе Астанинской декларации совета глав государств-членов ШОС [Астанинская Декларация совета глав...] и Стратегии развития ШОС до 2035 года. Это отражает лидирующую роль Казахстана в расширении влияния и значимости ШОС.

Отношения Казахстана с Китаем, поддерживаемые ШОС, представляют собой отношения стратегического партнерства, основанные на исторических связях, экономическом сотрудничестве и общих интересах

безопасности. Поскольку обе страны преодолевают сложности глобального ландшафта, их сотрудничество, вероятно, сыграет решающую роль в обеспечении региональной стабильности, экономического развития и культурного обмена, способствуя более взаимосвязанной и процветающей Евразии.

За последние два десятилетия с момента усиления глобальной террористической угрозы, Казахстан и Китай большое внимание уделяют деятельности Региональной антитеррористической структуре Шанхайской организации сотрудничества (РАТС ШОС), которая добилась значительных успехов в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. С момента своего создания в 2002 году РАТС ШОС стала координационным центром государств-членов, способствующим обмену информацией, проведению совместных учений и разработке стратегий противодействия угрозам безопасности.

С 2006 года РАТС ШОС регулярно организует совместные учения, направленные на отработку механизмов реагирования и активизацию взаимодействия компетентных органов по нейтрализации террористических угроз. РАТС ШОС активно сотрудничает с другими международными организациями, такими как Антитеррористический центр СНГ, для расширения возможностей обмена опытом и координации усилий в борьбе с терроризмом. В 2024 году между РАТС ШОС и АТЦ СНГ был подписан Меморандум о сотрудничестве, закрепивший взаимодействие двух структур. Это партнерство не только расширяет сеть ресурсов, но и координирует усилия по борьбе с терроризмом в более широких регионах, повышая эффективность инициатив РАТС ШОС.

13 сентября 2024 года под председательством КНР в Пекине состоялось 42-е заседание Совета РАТС ШОС. Эта сессия стала важной вехой в участии Беларуси в качестве полноправного члена, продемонстрировав приверженность ШОС инклюзивному, экспансивному подходу к региональной безопасности. Совет выразил поддержку Беларуси в ее усилиях по борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, подчеркнув общую приверженность решению проблемы «трех зол». Включение новых государств-членов укрепляет возможности ШОС и способствует созданию единого регионального фронта [О 42-м заседании Совета РАТС ШОС].

По мере развития террористических угроз РАТС ШОС адаптирует свои стратегии и методы. В апреле 2024 года президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев подчеркнул необходимость дальнейшего сотрудничества в рамках ШОС для противодействия новым вызовам, в частности, в сфере кибертерроризма и использования террористами передовых технологий. Для решения этих возникающих проблем он подчеркнул важность интеграции передовых методов цифрового мониторинга и создания надежных механизмов обмена данными для повышения кибербезопасности во всем регионе, что требует важность разработки новой повестки

сотрудничества на 2025–2027 годы. Эта повестка направлена на расширение возможностей государств-членов ШОС для эффективного реагирования на динамичную ситуацию терроризма и экстремизма. Такие дальновидные стратегии будут иметь решающее значение для того, чтобы ШОС оставалась активной в противодействии сложным и технологически обусловленным угрозам. Следующая встреча РАТС ШОС в марте 2025 года в Ташкенте должна вдохнуть новые импульсы в соответствии с приверженностью стран-участниц в их стремлениях к усилению международной безопасности.

Следует отметить, что благодаря постоянным инициативам Казахстана и Китая РАТС ШОС продолжает позиционировать себя как ключевой механизм в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Адаптивность организации к новым вызовам демонстрирует ее способность обеспечивать безопасность в регионе. РАТС ШОС заложила прочную основу для региональной стабильности, а ее растущий масштаб и инклюзивность обеспечивают единый фронт против общих угроз безопасности.

Заглядывая в будущее, ШОС должна оставаться гибкой и реагировать на возникающие угрозы, особенно в условиях, когда кибертерроризм и передовые цифровые тактики становятся все более распространенными. Способствуя более тесному сотрудничеству и разработке инновационных стратегий борьбы с различными угрозами терроризмом, ШОС имеет все возможности для продолжения своей миссии по обеспечению более безопасной и стабильной Центральной Евразии для всех государств-членов. Прогресс и дух сотрудничества организации послужат моделью для будущих усилий в области международной безопасности и сотрудничества.

Заключение. Приветствуя своих коллег из стран Центральной Азии (четыре из которых, кроме Туркменистана являются членами ШОС), прибывших в город Сиань на первый Саммит «Китай – Центральная Азия» в мае 2023 года, Председатель КНР Си Цзиньпин отметил, что сегодня набирают обороты глобальные перемены на глазах, международная и региональная обстановка претерпевает глубокие и сложные изменения, налицо беспрецедентные возможности и вызовы [Си Цзиньпин возглавил первый...]. В этих условиях «современный мир претерпевает беспрецедентные преобразования глобального, эпохального, исторического значения – стремительно преобразуется мироустройство, разворачивается очередная научно-техническая и промышленная революция» [Полная речь Си Цзиньпина...]. Саммит ШОС в Астане еще раз продемонстрировал, что организация должна адаптироваться к современным вызовам и продолжать служить платформой доверия и сотрудничества.

Поддерживая инициативы Казахстана и Китая, организация сможет не только сохранить актуальность, но и послужить моделью эффективного

регионального сотрудничества. В данном случае «всеобъемлющее стратегическое партнерство» Казахстана и Китая, является залогом стабильности и процветания в Центральной Азии, а также сулит новые перспективы развития Шанхайской организации сотрудничества в целом.

Использованная литература

1. Астанинская Декларация совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества // Официальный сайт Секретариата Шанхайской организации сотрудничества – URL: <https://rus.sectesco.org/20240704/1420683.html>
2. Касым-Жомарт Токаев и Си Цзиньпин провели брифинг для представителей СМИ // Официальный сайт Президента Республики Казахстан – URL: // <https://www.akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-i-si-czinpin-proveli-brifing-dlya-predstaviteley-smi-363757>, 3 июля 2024 г.
3. Обновленный список участников ШОС на Саммите в Астане // Спутник Казахстан – URL: <https://ru.sputnik.kz/20240704/obnovlennyy-spisok-uchastnikov-shos-na-sammite-v-astane-45448590.html>, 4 июля 2024 г.
4. О 42-м заседании Совета РАТС ШОС // Официальный сайт Региональной антитеррористической структуре Шанхайской организации сотрудничества – URL: <https://ecrats.org/ru/press/news/12729/>
5. Полная речь Си Цзиньпина на встрече «ШОС плюс» в Астане // CGTN: Китайский международный новостной телеканал – URL: <https://russian.cgtn.com/news/2024-07-04/1808851285230915585/index.html>, 5 июля 2024 г.
6. Си Цзиньпин возглавил первый Саммит «Китай–Центральная Азия» и выступил с программной речью, в которой подчеркнута важность совместно создать сообщество единой судьбы Китая – Центральной Азии в духе взаимной поддержки, совместного развития, всеобщей безопасности и многовековой дружбы // Министерство иностранных дел КНР – URL: https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/202305/t20230519_11080362.html, 19 мая 2023 г.

AYYUB – O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXIDAGI YANGI NOM

AYYUB -- A NEW NAME IN THE HISTORY OF UZBEK LITERATURE

Abstract. *Day after day, the field of science is developing, new scientific works are being carried out, in particular, as a result of this, the works of several scribes, who are still unfamiliar with the people of science, are emerging. This article discusses one such poet, Ayyub. Some of his works have come down to us and they 17 ghazals and 1 mukhammas. The place and time of completion of this poet, the identity of the original, how much of his work is unknown to us. Only a few conjectures have been made from the content of his works and from some descriptions of the manuscript, which have reached us in a familiar manuscript in Germany. At the end of the article, examples from mukhammas and ghazals are presented.*

O‘zbek adabiyotini, uning obro‘-e‘tiborini jahonga mashhur qilgan adiblarimiz bisyor. Shunga qaramay, ko‘hna tirixning jumboqlari ham oz emas. Tarixning zarhal sahifalarida nomlari saqlanib qolgan ko‘pgina adiblarimiz borki, ularning ijodiy merosi haqida xali-hanuz biror ma‘lumotga ega emasmiz. Yana bir guruh adiblarimizning, shoir va yozuvchilarimiz to‘g‘risida hech qanday qo‘shimcha ma‘lumotlar saqlanib qolmagan yoki hozircha ular topilmay turibdi. Qaerdadir saqlanib turgan ma‘lumotlarni jamlagan manbalar, ehtimol, hozircha tadqiqotchilar nazaridan chetda turibdi. Har holda Hofiz Xorazmiy, Sayyid Qosimiy singari adiblarimiz ijodlari haqidagi ma‘lumotlar shundan dalolat beradi.

Shu paytgacha nomlari hatto biror marta biror manbada qayd etilmagan ijodkorlar sirasi ham oz emas. Masalan, Ayyub degan nom yoki taxallus bilan ijod qilgan qalam ahlining bir nechtasi ma‘lum bo‘lsa-da, ularning qatorida yana bitta shu nom egasining mavjudligi hech kimning xayolida ham yo‘q edi. U haqda turli davrlarda yaratilgan tazkira va bayozlarda ham biror xabar yoki ishora, ijodidan namuna borligi ham bizga ma‘lum emas.

Turkiyaga borgan ilmiy safarlarmizdan birida shunday voqea sodir bo‘ldi. Biz mamlakat poytaxti Anqara shahrida chaqirilgan «Turk tili qurumi» anjumanida ishtirok etdik. Anjuman tashkilotchilari yig‘ilish o‘tadigan muhtasham bino foyelari bo‘ylab ajoyib kitoblar ko‘rgazmasini ham tashkil

¹ Filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklor institute «Adabiyot nazariyasi» kafedrasini mudiri.
E-mail: bokijontukhliev@inbox.ru. ORCID: 00000-003-2240-6856.

² Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti.
E-mail: zebinisoseyilxonovna@gmail.com. ORCID: 0009-0004-0431-4717.

etishgan ekan. Ularni juda katta qiziqish bilan kuzatdik. Har bir eksponatni, har bir obidaning o'zi yoki unga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlarni ko'rdik. Tabiiyki, bizni ko'proq qadimgi turkiy adabiyot bilan aloqador bo'lgan eksponatlar o'ziga jalb etgan edi.

Ular orasida «Türk dilleri araştırmaları» seriyasidagi kitoblar ham qo'yilgan ekan. Uning bir necha jildlari yonma-yon turardi. Ularning mundarijalari bilan tanishdik, 5-jildni varaqlay boshladim. Undagi yangi bir o'zbek shoiri haqidagi sarlavhaga ko'zim tushdi. U «Ayyub va chig'atoycha she'rlari» deb nomlangan edi. Uni o'qib chiqdim va yangi bir she'rlar turkumi bilan tanishdim. Dastlabki mutolaning o'ziyoq o'zbekning yana bir serzavq shoiri ijodi bilan ro'para bo'layotganimizdan belgi berib turardi.

Anqaradagi sohadosh do'stlarimiz yordami bilan tadqiqot muallifi bilan ham tanishdik. U Zuhal Kargi O'lmaz ekan. Yosh tadqiqotchi bizning qiziqishimizni ko'rib, «Türk dilleri araştırmaları» to'plamining ayri basimi» – o'z tadqiqotlariga doir qismini bizga taqdim etdi. O'rni kelganida biz mana shu taqdimot uchun Zuhal Kargi O'lmazga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Ayyubning bu qo'lyozmasi Gyttingen (Germaniya) universiteti kutubxonasida Cod, Ms, Turk 4b raqami ostida saqlanar ekan. U Abulg'azi Bahodirxon qalamiga mansub «Shajaroyi turk» kitobining qo'lyozmasi orqasiga ilova qilingan. Nusxaning ilk sahifasida asar haqida shunday ma'lumotlar berilgan: «Shayboniy xonlarining tarixi vaso'yog'ochi. Chig'atoycha. Oxirida O'rta Osi turkiy lahjasida yozilgan bir she'r (144a – 159a) bor. 159 varoq. Siyoh (qora) va qirmizi (qizg'ish) murakkab, qahva rangli, ochiq rang bir qog'oz. Qirmizi rangli teri jildli, 21.3x15 sm. Ta'liq. Hijriy 1150 – Milodiy 1737» [4: 105].

Mazkur raqamlarga e'tibor qilinadigan bo'lsa, adibning XVII asrning ikkinchi yarmida tug'ilganini taxmin qilish mumkin. Ehtimolki, u XVIII asrning birinchi yarmida vafot etgandir.

Tadqiqotchining ko'rsatishicha, Ayyub she'rlari yozilgan qog'oz «Shajaroyi turk» yozilgan qog'ozga qaraganda biroz nafisroqdir.

Qog'ozlarning farqli bo'lishi she'rlarning qo'lyozma sahifalariga keyin qo'shilgani haqidagi mulohazalarga undab turibdi. Shuningdek, tadqiqotchi «Shajaroyi turk» va Ayyub she'rlarining kotiblari ham bir kishi emasligini ta'kidlamogda. Tadqiqotchi shoir she'rlarning asosan bir janr doirasida – g'azalda bitilganini ko'rsatadi va bittagina muxammas namunasi borligini qayd etadi.

Qo'lyozmaning o'zida birqator noqisliklar mavjud. Jumladan, ayrim so'zlarning yozilshida xatoliklar uchraydi. Tadqiqotchi ham buni alohida qayd etgan.

Ayyub she'rlari bilan dastlabki tanishuv uning ko'proq hasbi hol aytishga rag'batli borligi haqida tasavvur uyg'otadi. Kitobda 17 ta g'azal, 1 ta

muxammas mavjud. Ularning barchasida ham mana shu tamoyil kuchli. Qo'lyozmadagi she'rlarning umumiy miqdori 327 misradan iborat.

Hozircha Ayyubning tug'ilgan va yashagan joyi, davri borasida uzil-kesil xulosalarni aytish qiyin. Uning samimiy, ko'ngli ochiq bir shoir bo'lgani haqida gapirish mumkin. She'rlarida ayrim texnik nuqsonlar ko'zga tashlanadi. Bu, ehtimol, faqat kotibgagina daxldor bo'lishi ham mumkin.

She'rlarda o'g'uzcha unsurlarning uchrashi, balki adibning Xorazm yurti bilan aloqadorligini yana bir marta takidlab turgan bo'lsa ajab emas. Har holda qo'lyozmaning Xorazm hukmdori asari bilan birga muqova qilinishi ham bejiz bo'lmasa kerak.

Qo'lyozma kishida shunday tasavvur tug'diradi.

She'rlardagi umumiy mazmun mohiyatiga e'tibor beriladigan bo'lsa, muallifning ancha katta yoshda bo'lgani, uning Sobir ismli o'g'li bo'lgani, taqdir taqazosi bilan mana shu farzandning ancha barqaqt vafot etgani ma'lum bo'ladi. She'rlarning ko'pchiligida ayni mana shu bevaqt o'lim iztiroblari o'z ifodasini topgan.

Ayyubning she'rlari asosan ramal va hazaj vaznlarida bitilgan. Nozik did va baland mahorat bilan bitilgan misralar anchagina. Hozircha mana shu ma'lumotlarni bildirish bilan kifoyalanamiz. Hassos shoirimiz Ayyub she'rlarini hozirgi yozuvimizga o'girib, uni kitobxonlarimiz - mumtoz adabiyotimiz ixlosmandlari uchun havola etmoqdamiz.

* * *

Bo'lmisham g'am zulmatida lolu hayron man g'arib,
Ul sababdindur qilurmen ohu afg'on men g'arib.

Mubtalo bo'ldim qafasda bulbuli bechoradek,
Kecha-kunduz nola aylab diydagiryon men g'arib.

Sendin o'zga, yo Rab, hech bir kimsa bilmas holimi,
Hasrat o'ti birla doyim bag'ri biryon men g'arib.

Ko'zlarimdin qon to'kub, oh ursam yig'lab ayb emas,
Topmadim olamda men dardimg'a darmon men g'arib.

Tong emas olamni kuydursa Majnun qissasi,
Bu falakning ilgidin, ko'rkim, ne doston men g'arib.

O'tmay umring charx elidin bir kun, Ayub, shod o'lub,
Qilmadim olamda bir sayri guliston men g'arib.

* * *

Ketarsen dunyodan yolg'uz, yetushsa gar qazo derlar,

Boʻlur imoning hamroh, gar rizo boʻlsa Xudo derlar.

Bu dunyoda oʻgʻul-qiz, molu mulku honumoningdin,
Boʻlursen necha boʻlsang mehribon, oxir judo derlar.

Ibodati qilmaqa dunyogʻa kelturdi seni mabud,
Qila koʻr Haq yoʻlinda sen aziz joning fido derlar.

Tamomi oʻtga umring masiyatda tavbasiz jonni,
Qiyomat kun balolarga boʻlursen muhtalo derlar.

Xudo dargohida qilgʻon gunohimning yomonidin,
Agar yolgʻon desang boʻlgʻon tamom azo gunoh derlar.

Bilib-bilmay bu dunyoda yomon-yaxshi amal qilsang,
Nechuk qilmishingga loyiq berur tong-la jazo derlar.

* * *

Kuyar olam falak jabrin, yoronlar, men bayon etsam,
Falakning rahmi kelmas, men kuyub yuz ming figʻon etsam.

Kuyubon kul boʻlurmen bul koʻngilda bor dardimni,
Falakning jabridin kuygan koʻngullarga bayon etsam.

Kamalmas koʻnglum ichra maskan etgan dardi bedarmon,
Nechakim, kun- bakun tinmay yozib men doston etsam.

Meni ayb aylamang dardini qilur deb olama izhor,
Bu koʻnglum shaxrina sigʻmas bu dardimni nihon etsam.

Balo, mehnat, bu gʻamlardin qutulgʻaymenmu, ey doʻstlar,
Chiqib Majnun kibi choʻllarda ham manzil- makon etsam.

Eshitsa ahli dard dardimni, seldek yogʻdurur yoshin,
Inonmas begʻam oldida yurak -bagʻrimni qon etsam.

Boʻlursan gʻarq daryoi gʻam ichra, notavon Ayyub,
Bu daryoning kanori¹ yoʻq chiqarmen deb gumon etsang.

* * *

Bu oʻlum tuyduqsizni bir kun kelur bermay xabar,

¹ Kanor – sohil, qirgʻoq.

Bir zamon kuymas agar bersang bo'yungcha sim-u zar.

Qobiz ul-arvoh¹ kelib ura bu jona changalin,
Nolish etsa yolborib yuz til bila qilmas asar.

Mavt sharobidin kishining gar to'lub paymonasi,
Yetsa navbat, har kima hoh-nohoh bu sharbatdin ichar.

Amri Haq birla sening tushdi bu savdo boshinga,
Yetti oning, tug'mag'ondek bo'ldi, ey jonu jigar.

Chun meningdek ko'ngli kamlarning yuragi bo'ldi qon,
Foniy uydin ko'z yumib boqiy uya qilding safar.

Hasratingdin o'rtanib ko'z yoshini seldek to'kub,
Xam qilib qaddin g'amingdin qoldi zor yiglab padar.

Yuz havaslar birla tuzgan kor-boringa sening,
Bo'ldi paydo bu o'lumni jabridin holi digar.

Tolibi diydordek bir ko'ngli kam ko'p nomurod,
Topmadi olamda sendin balki bir pashsha zarar.

Barcha omin deng iloji emdi anda holina,
Go'shai chashmi inoyat barchaga qilgay nazar.

Ayriliq o'tiga tuzmay nola qilmok ayb emas,
Bu judolik o'tina toqat keturmas sheri nar.

Bildi Ayyub, do'stlarim yo'qtur vafosi dunyoning,
Yoru do'stdin o'zga befarzandni kim yod etar.

* * *

Ey ko'ngul, har bulhavasni o'zinga yor aylama,
O'z-o'zing g'am tig'i birla ko'nglung ozor aylama.

Xar vafosizdin vafo istab yulinda jon chekib,
Naqdi umring sarf etib sulton boshing xor aylama.

Ey ko'ngul, sen sayd etay deb bevafo ko'nglini,
Jon qushin domi balolarg'a giriftor aylama.

¹ Qobiz ul-arvoh – jon oluvchi, Azroil.

Pandim olg'il notavon, mehnatzada, g'amgin ko'ngul,
Har yetar-yetmasni do'st deb sirring izhor aylama.

Do'stlig' va'da qilib tursa agar mardonavor,
Dushmaning ham bo'lsa, andin tarki diydor aylama.

Nolishing noahl eliga qilmadi hargiz asar,
To'tiqushdek yolborib yuzing bila zor aylama.

Ko'rsang, Ayyub, har kimni ko'nglingga loyiq ko'nglini,
Eshikinda qul bo'lub, qulluq qilib or aylama.

Muxammas

Dustlar, dunyo biza qilmadi davron, vo darig,
Jon kushi uchti, yuqoldi, koldi oshyon, vo darig.
Bo'lmas erkan do'g'ri kelgan darda darmon, vo darig,
Bo'lmadi maqbul aning duosi qilg'on, vo darig,
Koldi bu kuygan yurakda yuz ming armon, vo darig!

Ne sababdin, bilmadim men, kahr qildi biru bor,
Urdi bir damda xazon chun bo'ldi guyo lolazor,
Bu nechuk utdir, yetishgach, bo'ldi holim beqaror,
Bu falakni jabridin kon yosh yiglab zor-zor,
Dashti hijron ichra bo'lduk, lolu hayron, vo darig!

Bu falak jonimga ut soldi, kuyar endi mudom,
Zor yiglab ko'zlarimdin kon tukarmen subh-shom,
Bu o'lumning sharbati bizlarni qildi talxkom,
To o'lguncha dunyoning ayshin manga qildi harom,
Bu falak siynamga qo'ydi dogi hijron, vo darig!

Umrin ichra ul edi ko'rgan ko'zumning xosili,
Ul edi jon gulshanining yakka-yolgiz bulbuli,
Bogi umr ichra ochilmay ming gulidin bir guli,
Hukm birla nogahon keldi esib ajal yeli,
Qildi bir damda ani yer birla yakson, vo darig!

Qildi rayimcha falak davron deb, etmang etimod¹,
Doimo chin ikkimizni ayladi bir necha shod,
Tushda ko'rgandek ko'rib qildik ikki-uch kun murod,

¹ Etimod – ishonch, tayanch, suyanch.

Turluk o‘tlar bor ichimda bir-birisidin ziyod,
Ushbu o‘tlar birla bag‘rim bo‘ldi biryon, vo darig!

Bu na sharbatdurki, men ichdim o‘lumdin achchiroq,
Bizni bu Sobir uchun doim yoqar dardu firoq,
Yolg‘uzidin ayru tushganing ishidur yiglamog,
Bo‘lsa dasturiki, oning birla o‘lgan yaxshiroq,
Munda qolganning ishidur ohu afg‘on, vo darig!

Bu o‘lumning ilgidin barcha qilur oxu fig‘on,
Diydalarni su qilib, bag‘rini ham ayladi qon,
Bevafo mehmon erur bir-ikki kun tanda bu jon,
Bu so‘zim bo‘lgaymukin shoyad debon sendin nishon,
O‘rtanib Ayyub aning-chun qildi doston, vo darig!

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. II том. – Тошкент: Фан, 1983. – 646 б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. III том. – Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. IV том. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.
4. Türk dilleri araştırmaları. Cilt 5. Ayrıbasım//Offprint. – Ankara: Simurg, 1995. – 105–170 s.

DEVONLAR YIG‘MA MATNI: TALQIN VA YONDASHUVLAR (UVAYSIY ADABIY MEROSI MISOLIDA)

Abstract. Manuscripts constitute the main part of our classical literature. Their study and scientific application are of incomparable importance, since they serve as a source for illuminating unknown pages of our rich history, objectively correcting errors in texts and interpreting them. Although more than 30 years have passed since our country gained independence, the legacy of some writers has not been fully studied based on sources. This situation also applies to the study of the manuscript heritage of Jahan Atin Uwaysi (1779–1845). Due to the fact that the text of the manuscripts of the poetess's literary heritage was not published in full due to ideological prohibitions in Soviet times, it cannot be said that all aspects of her work have been studied to a sufficient degree. In order to provide a scientific solution to these controversial issues, it was planned to create a comparative text of manuscript copies of Uwaysi's literary heritage. For this purpose, the approach, method and principles of the comparative study of the poet's divan manuscripts stored at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan under the item numbers 1837 and 5001, 5001 in the Andijan Regional State Museum of History and Culture, as well as the texts in her publications of 1959 and 1963 were outlined. The reasons and essence of the method chosen for the textual comparison of these sources were substantiated.

Matnshunoslik, xususan, o‘zbek matnshunosligida ham ko‘plab olimlar, ustozlarimiz tomonidan salmoqli ishlar amalga oshirilib, muayyan uslublar ishlab chiqilgan. «...Matnshunoslik yozma yodgorlikka oid matn tarixining barcha bosqichlarini, yodgorlik matniga o‘zgartirish kiritishi mumkin bo‘lgan muallif, kotib, muharrir va tuzuvchilar qo‘lidan o‘tishiga oid har bir etapni o‘rganishni maqsad qiladi. Matn tarixini ayrim qirralarini epizodik o‘rganish emas, uni yaxlit va bir butun holda tadqiq etish yo‘li bilan yozma yodgorlikning birlamchi muallif matnini tiklashga harakat qiladi.

Adabiyot tarixi adabiyotning butun rivojlanish qonuniyati bilan shug‘ullansa, matnshunoslik alohida yozma yodgorlik takomil jarayonini...» o‘rganuvchi fan sifatida shakllandi» [5: 9].

Matnshunos olim professor Nurboy Jabborov: «Nazariy matnshunoslik adabiy asarlar qo‘lyozmalari genealogiyasi, matn tarixi masalalari, umuman, matnni ilmiy o‘rganish bilan shug‘ullansa, amaliy matnshunoslikning vazifasi tekstologik xatolardan xoli, muallifning dastxat varianti yoki shunga yaqin ishonchli ilmiy matnlarni tiklash muammolarini hal etishdan iboratdir. Bu faning adabiyotshunoslik bilan o‘zaro munosabatiga kelsak, matnshunoslik izlanishlari

¹ Filologiya fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Sharq mumtoz adabiyoti bo‘limi boshlig‘i.
E-mail: salima_khony@mail.ru.

bo'lmasa, adabiyotshunoslik tadqiqotlari aksar hollarda o'z ahamiyatini yo'qotib qo'yadi. Agar adabiy manbani yaxlit bir imoratga qiyoslansa, matnshunoslik uning poydevoridir» – deya soha mohiyatini asoslaydi [5: 9].

Har qanday qo'lyozmaning soha va mavzusidan qat'iy nazar uning matniga oid tadqiqot filologiya mansubdir.

Ta'kidlash joizki, shonli tariximiz va muzayyan adabiyotimiz tadqiqi, asarlar nashri, asosan, mustabid tuzum vaqtidan boshlab amalga oshirildi. Nashrlarning barchasi tuzum mafkurasi asosida «g'oyaviy tahrir»dan o'tkazildi [4: 3]. Mafkura mos kelmagan o'rinlar esa yo o'zgartirildi yoki qisqartirildi, matn mazmunini buzib, noxolis talqin etildi. Ayniqsa, Muqimiy (1850–1906), Zavqiy (1853–1921), Furqat (1859–1909), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889–1929) kabi ijodkorlar adabiy merosi nafaqat buzib ko'rsatilgan, balki asl mazmuniga butkul zid tarzda talqin etildi. Yurtimiz mustaqillikka erishganidan keyingina bu kabi tazyiqlar barham topib, ijodkorlarimiz merosi asl matn asosida to'g'rilanib, qayta nashr etildi va etilmoqda. Biroq hali hanuz ayrim ijodkorlar merosi manbalar asosida to'liq o'rganilmagan. Bu holat Qo'qon adabiy muhitida tarbiyalangan o'zbek shoirasi Jahon Uvaysiy (1779–1845) ijodiga ham tegishlidir.

Shoira adabiy merosi XX asrning 30-yillaridan boshlab o'rganilgan. Mavjud tadqiqotlar, dissertatsiyalarning asosiy qismida Uvaysiy she'riyati, dostannavisligining turli qirralari yoritilgan [1–12; 13–14; 17–18; 20–24]. Hozirda asarlari qo'lyozmasining 1 nusxasi O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (keyingi o'rinlarda O'zR FA ShI) Asosiy fondida 1837 raqami bilan, yana 2 ta nusxasi esa Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi fondida saqlanadi [12: 483; 15–16; 19].

O'zR FA ShI dagi № 1837 raqamli qo'lyozmaning 1b–94a sahifalarida Uvaysiy devoni, 98b–119b sahifalarida «Qissai Imom Husayn», 120a–126b sahifalarida «Voqeoti Muhammadalixon» nazmiy dostonlari o'rin olgan [12: 483].

Qo'lyozmadagi Uvaysiy devoni matni 1959-yili ustoz Aziz Qayumov va E'tibor Ibragimovlar tomonidan, «Voqeoti Muhammadalixon» matni 2016-yilda Hamidulla Lutfillayev va Sherali Qo'ldoshevlar tomonidan nashr etilgan [12; 24]. «Qissai Imom Husayn» haqida bir nechta tadqiqotlar yaratilgani holda uning to'liq matni e'lon qilinmagan [8: 72–74].

Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, shoiraning 4 ta devoni avlodlariga meros qolgan, 2 tasi dastxat bo'lgan, lekin barchasi yo'qolgan. Ulardan ko'chirilgan 3 nusxa aslida shoiraning abirasi Holjonbibi Abdulqodir qizi Mag'ziy (Uvaysiyning qizi Quyoshxon qizi Otinchabibi (Azmiy) qizi) shaxsiy kutubxonasida saqlangan. Mag'ziy keksaygan vaqtida qo'lyozmalarni Andijon davlat pedagogika institutiga (hozirgi Andijon davlat universiteti) esdalik uchun topshirgan [17: 6]. Bu qo'lyozmalar Andijon davlat universiteti fondida № 138049, № 138050, № 138051 ashyo raqamlari bilan saqlangan. Biroq keyinchalik qo'lyozmalarning 1 nusxasi yo'qolgan, 2 nusxasi Andijon viloyati adabiyot va san'at muzeyiga (hozirda Andijon viloyati tarixi va madaniyati

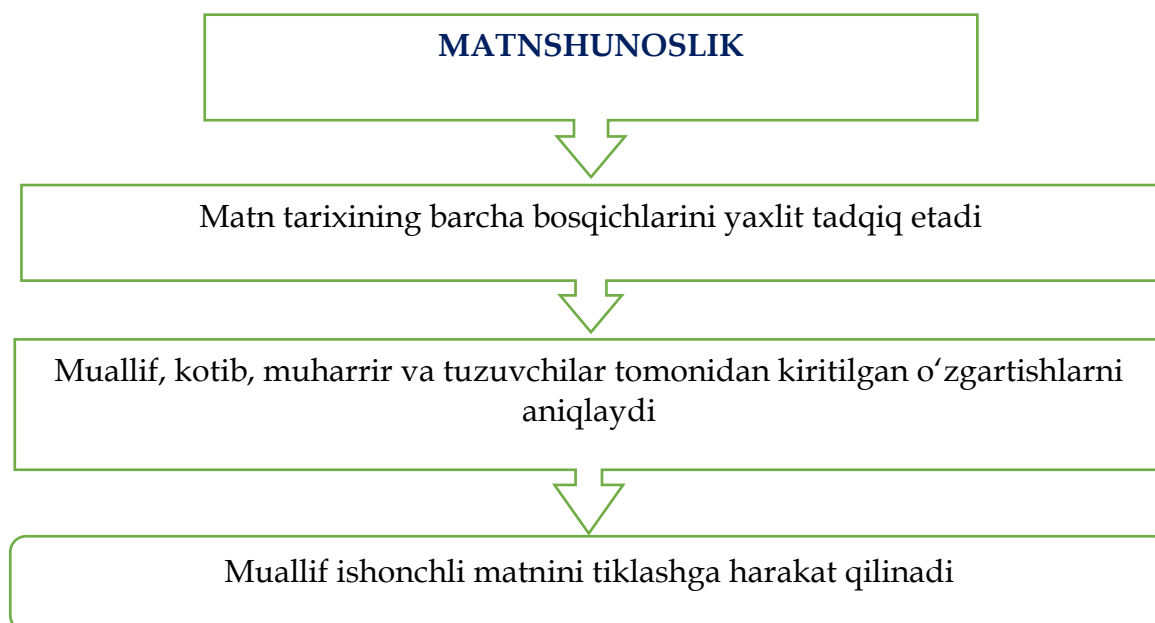
davlat muzeyi) topshirilgan va ularning ashyo raqamlari № 138049 → № 5001, № 138050 → № 5001 tarzida o'zgartirilgan.

Hozirda Andijon viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyida saqlanayotgan Uvaysiy devoni qo'lyozma nusxalari asosida 1963-yilda H. Razzoqov, I. Qosimov, G'. Abdullayev, N. Mamatovlar nashri amalga oshirilgan [17].

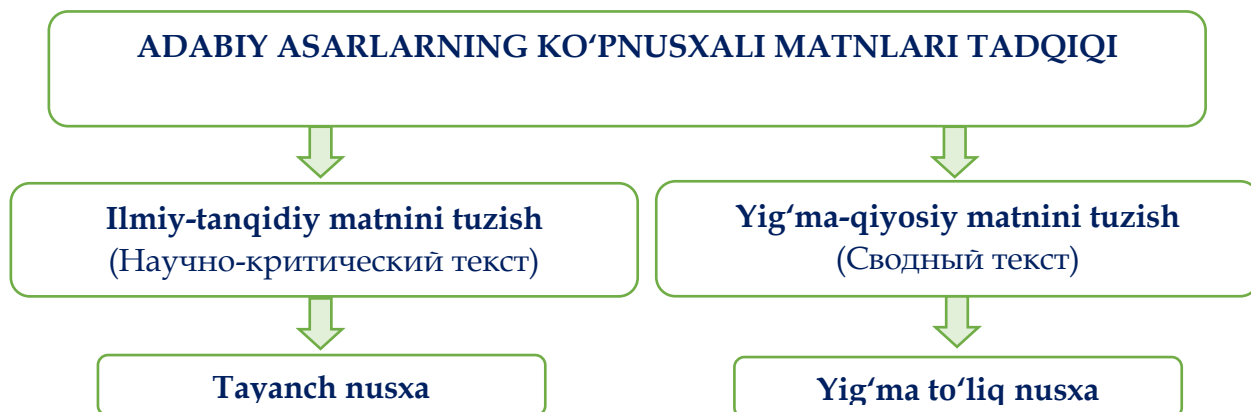
Matniy qiyos natijasida devonning boshqa nashrlari, asosan, mazkur ikki nashr matnlari asosida amalga oshirilgani ma'lum bo'ldi [6; 9; 10-11; 13; 18; 20-22; 25].

1963-yilgi nashr so'zboshisida keltirilishicha, unda devonining 1959-yildagi nashriga kirmagan 300 dan ortiq she'ridan 200 tasi tanlab e'lon qilingan [17: 10]. Bundan qo'lyozmadagi 100 dan ortiq she'r hali e'lon qilinmagan, degan fikr kelib chiqadi. Shoiraning mazkur nashrga kirmagan ayrim she'rlari mazmun-mohiyati haqida D. Abdullayeva va S. Islomovanning maqolasida ma'lumotlar keltirilgan. Lekin she'rlarning to'liq matni e'lon qilinmagan [1: 283-285]. Zotan, Uvaysiy poetikasini atroflicha o'rgangan olimlar Iqboloy Adizova shoira asarlarining yig'ma yoki tanqidiy matnini yaratish haligacha amalga oshirilmaganini va bu matnshunoslik oldidagi dolzarb vazifalardan biri ekanini to'g'ri ta'kidlagan [3: 8]. Bu vazifani bajarish maqsad qilindi. Jarayonda shoira devonlari qo'lyozmalari matniy tadqiqiga oid yondashuvda ilmiy-tanqidiy yoki yig'ma-qiyosiy matnini yaratish uslubini tanlash muammosi o'rta chiqdi.

Avvalo, eslatish joizki, har qanday asar matniga oid amaliyot ham matnshunoslik ham filologiya tegishli bo'lib, har qanday manba matnini o'rganish orqali muallifga oid ishonchli matnini tiklashga harakat qilinadi:

Bunda turli bosqichdagi uslubiy va mantiqiy yondashuv natijasida asosan quyidagi natijaga kelinadi:

Dastlab, Uvaysiy devoni qo'lyozmalarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish rejalaniib, O'zR FA ShIdagi № 1837, Andijon viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyidagi № 5001, № 5002 ashyo raqamlari bilan saqlanayotgan devon qo'lyozma nusxalari hamda ularning 1959, 1963-yillardagi nashrlarini tadqiqot obyekti sifatida belgilandi. Ko'pnusxali manbalar orasidan tayanch nusxani tanlash talablari hamda tavsifiy-tarkibiy qiyosi natijasida Andijon viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyidagi № 5002 ashyo raqamli devon qo'lyozmasi tayanch manba sifatida tanlandi, ko'plab so'z, bayt va bandlardagi tafovutlar yuzaga chiqdi. Yuqorida aytganimizdek, nashrlarga kirmagan bir talay diniy mavzuda yozilgan she'rlar mavjudligi ham aniqlandi. Qo'lyozma devonning sho'rolar davrida nashr qilinganini e'tiborga olsak, o'sha paytda ularni chop etish imkonsiz ekani ayon bo'ladi. Ayni paytda bu qadar ko'p she'rnin havolada ifodalash noqulaylik keltirib chiqardi. Shu bois, Uvaysiy adabiy merosi tadqiqiga yig'ma-qiyosiy matn tuzish uslubini qo'llash qarorini qabul qildik. Ya'ni tadqiq uslubini o'zgartirdik.

Bunda tanlangan tayanch manba o'z o'rnida qoldi, matn qiyosida aniqlangan so'z, bayt va bandlardagi tafovutlarga havolada izoh berildi, 5001 nusxaga kirmay qolgan bayt/band qaysi nusxadan olingani haqida ma'lumot havolada ko'rsatilgani holda asosiy matnga kiritildi. Shuningdek, 1959, 1963-yillardagi nashrlardan siyosiy mafkura tufayli tushirib qoldirilgan diniy mavzudagi she'rlari ham kerakli izohlari bilan asosiy matnda berilmoqda. Hozirgacha amalga oshirilgan qiyosiy tadqiq natijasida shoiraning 30 ta hali e'lon qilinmagan she'ri aniqlandi. Bu o'z navbatida, Uvaysiy asarlari to'liq nusxasi, she'rlarining to'ldirilgan nashrini amalga oshirishda manba sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаева Д., Исломова С. Увайсий шеърятининг янги аниқланган намуналари хусусида // ЎЗМУ хабарлари. 2016. № 1/4. Б. 283–285.

2. Адизова И. Увайсий ижодида жанрлар такомил. – Тошкент: Мухаррир, 2011.
3. Адизова И. Увайсий шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши/ Филол. ф.д. ... дисс. – Тошкент, 2000.
4. Жабборов Н. Муқимийнинг ёнмаган қўлёзмалари // Биз билмаган Муқимий [Матн] / Нашрга тайёрловчи ва изохлар муаллифи: Қ. Пардаев.– Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2019.
5. Жабборов Н. Ўзбек матншунослиги ва унда матн танқиди, илмийтанқидий матн истилоҳларининг ўрни / «Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари» мавзуидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари (10 октябрь, 2019 йил). – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи, 2019. – Б. 9-17.
6. Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1-китоб. 1970.
7. Иброҳимова Э. Увайсий. Монография. – Тошкент: Фан, 1963.
8. Исломов Ҳ. Увайсийнинг «Қиссаи пурғусса» асари қўлёзмаси // Адабий мерос. 1983. №3. Б. 72-74.
9. Раззоқов Ҳ., А.Сайдалиев. Шоира Увайсий // Коммунист. – Тошкент, 1959.
10. Рашидов Ў. Уч машҳур шоира // Шарқ юлдузи. 1957. №4. Б.83-87.
11. Рашидов Ў. Уч шоира. – Тошкент: Ўздавадабийнашр, 1958.
12. Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан/ Литература (Диваны)/ Т. II./ Подготовка к изданию и составление указателей: С. Эшонова и Дж. Джураев. Ташкент, 2023.
13. Увайсий шеъриятдан / Тузувчи: М. Қодирова. – Тошкент, 1980.
14. Увайсий. Девон / Нашрга тайёрловчилар: Қаямов А., Иброҳимова Э. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1959.
15. Увайсий. Девон. Андижон вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи фонди қўлёзмаси, инв. №№ 5001, 5002.
16. Увайсий. Девон. ЎзР ФА ШИ фонди қўлёзмаси, инв. № 1837.
17. Увайсий. Девон: Шеърлар / Нашрга тайёрловчилар: Ҳ. Раззоқов, И. Қосимов, Ҳ. Абдуллаев, Н. Маметов. – Тошкент, 1963.
18. Увайсий. Кўнгил гулзори / Нашрга тайёрловчилар: И.Қосимов, А.Валихонов. – Тошкент, 1983.
19. Увайсий. Қўлёзма. Девон. Андижон вилоят Адабиёт ва санъат музейи жамғармаси. ТР.Қ. (туркий қўлёзма) 06. 210 varaқ. 1311 ҳижрий (м.й.1893). № 138050.
20. Увайсий. Мазмун маъдани. Шеърлар / Тузувчилар: А. Турдиалиев, У. Неъматов. – Тошкент: Академнашр, 2010.
21. Увайсий. Нодира / Нашрга тайёрловчи: Қодирова М. – Тошкент: Фан, 1992.

22. Увайсий. Нодира. Ўзбек шоирлари баёзи / Тузувчи ва сўз боши муаллифи: Қодирова М. – Тошкент: Фан, 1993.
23. Чўлпон. Увайсий // Ёрқин турмуш. – Тошкент, 1933. № 3.
24. Қўқон хонлиги тарихи назмий манбаларда (Воқеоти Муҳаммад Алихон ва жангномаи Худоёрхоний) / Нашрга тайёрловчи: Ҳ. Лутфиллаев, Тадқиқот қисми ва изоҳлар муаллифи: Ш. Қўлдошев. – Тошкент: Академнашр, 2016.
25. Ҳаққулов И. Увайсий шеърляти. – Тошкент: Фан, 1982.

Kasımova Sevinc Aşur kızı¹

MASALLARDA KARAÇUHA İMGESİNİN EPİK-MİFOLOJİ ANLAM ÖZELLİKLERİ

EPIC-MYTHOLOGICAL FEATURES OF THE GARACHUKHA CHARACTER IN FAIRY TALES

Abstract. *Azerbaijan epic folklore is rich in mythological images. One of them is Garachukha. Although beliefs about Garachukha are widely spread in Azerbaijani folklore, little attention has been given to this image in folklore studies.*

In Azerbaijani folklore, the image of Garachukha is also found in fairy tales. Such tales can also be considered fictional versions of legends and narratives. One of them is the tale «The poor man who is looking for his Garachukha».

Under the bitter fate of the hero of the fairy tale, we can see the hidden Azerbaijani proverb: «Action – from you, blessing – from me». The man who wakes his Garachukha thinks all his work is done. He thinks that if he «woke» his Garachukha, then all his problems would be solved themselves. He doesn't understand that Garachukha creates luck, but in order this luck to be one's destiny, he needs to work and endure hard work. So «One, who doesn't work, doesn't eat». In this tale where the instructive result is presented with a humorous color, all the qualities characteristic for Garachukha are reflected. It is clear from the text that Garachukha is a mythical image related to luck and fate. Every person has his Garachukha and the luck depends on whether his Garachukha is «asleep» or «awaken». Garachukha reveals the luck of a working person increases his wealth and blessings and sleeps turning his back to lazy people. The presense of failures in a person's life is a sign that Garachukha is sleeping. The person who wants to awaken his Garachukha must love hard work and honesty. Only in this case he can win the patronage of Garachukha.

Key words: *Azerbaijan, folklore, fairytale, legend, narrative, myth, Garachukha, fate, spirit.*

¹ Doctor, Azerbaijan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü Kıdemli Araştırmacı.
E-mail: sevincqasimova@gmail.com.

Giriş. Azerbaycan mitolojik inanç sisteminin yaygın imgelerinden biri olan Karaçuha'ya daha çok efsane ve rivayet türlerinde rastlanır. Bunun iki nedeni vardır:

Birincisi, Karaçuha doğrudan doğruya mitolojik bir imgedir. Mitler ise genellikle efsane türüyle ilişkilidir.

İkincisi, Karaçuha'ya insanlar gerçek bir varlık gibi yaklaşmaktadır, bu nedenle Karaçuha hakkında yazılan metinlerde sıklıkla rivayet şeklinde de karşılaşılmaktadır.

Azerbaycan folklorunda Karaçuha imgesine masallarda da rastlanır. Bu tür masallar, efsane ve rivayetlerin masallaşmış versiyonları olarak kabul edilebilir. Bunlardan biri «Karaçuha'yı arayan yoksul» masalıdır.

Araştırma. Karaçuha, genel olarak kader imgesidir. Bu nedenle o, hem Karaçuha hem de Kader adı altında anılmaktadır. Bu masallara dikkatle bakıldığında, Karaçuha imgesine özgü özelliklerin daha geniş bir biçimde yer bulduğu görülmektedir.

«Karaçuha'yı arayan yoksul» masalında şöyle denir: Bir kişi zengin olur. Bunun bir de yoksul komşusu vardır. Zengin komşu, yoksul komşusunu bir sabah çağırıp ona der ki:

- Hey, bizim at doğuracaktı, akşamdan kalmış, derede duruyor. Bu gece de bir koyun yavru lamıştı, kesmiştik. Onu al götür, evde çocuklar yesin, sen de git, o atı al ve geri getir.

Adam der ki:

- Hadi gideyim, karıma söyleyeyim, gelirim.

Gider, karısına der ki:

- Hatun, filanca adam dedi ki, bir koyun kestim, götür onu, çocuklar yesin, git, atı getir.

Karısı der ki:

- Be adam, neden getirmedin? Getirseydin ya.

Adam geri döner. Görür ki, karkasın yarısını almışlar. Zengin komşu der:

- Neden gelmedin? Çocuklar etin bir kısmını alıp dışarıda pişiriyorlar. Hayvan kesildiğinde yine sana et vereceğim, git, atı al getir.

Adam der ki:

- Hadi gideyim, karıma söyleyeyim.

Karısına der. Karısı der ki:

- Ah, başına taş düşsün, ne veriyorsa al, götür, getir.

Adam geri döner. Görür ki, o parayı da almışlar, hayvanın karnı ile başı kalmış.

Zengin komşu der:

- Ah, onu da almışlar işte. Karnı ve başı kalmış. Bunları evine götür.

Neyse, bunları evine götürür [9: 188-189].

Masalın bu giriş kısmı birkaç yönüyle dikkat çeker:

Birincisi, bu masal, diğer masallar için tipik olan «Bir varmış, bir yokmuş» formülüyle başlamaz. Oysa bu formül, masalların başlangıcı için karakteristik bir özelliktir. Örneğin:

«Bir varmış, bir yokmuş, günlerden bir gün, denir ki, bir vilayette Deşgüvar adında bir padişah varmış» [1: 32];

«Böyle rivayet edilir ki, geçmişte bir padişah varmış» [2: 157];

«Günlerden bir gün, eski zamanlarda, bir varmış, bir yokmuş, bir padişah varmış» [3: 205];

«Bir varmış, bir yokmuş, eski zamanlarda iki kardeş varmış» [4: 68].

Yukarıdaki örnekleri «inisiyal formül» olarak nitelendiren O. Aliyev, bu formüllerin küçük değişiklikler dikkate alındığında, masallarımız için genellikle karakteristik olan inisiyal formülleri yansıttığını belirtmektedir. Bu örneklerde dikkat çeken özelliklerden biri, burada zamanın şartlılığı, belirsizliği ve inisiyal (başlangıç) zamanının kesin tarih takvimine bağlı olmamasıdır. Çoğu zaman bu formüllerde zaman, «günlerden bir gün», «eski zamanlarda» gibi ifadelerle dile getirilir. Bunlar, masaldaki olayların tarihsel zamandan bağımsız, bilinmeyen bir zaman dilimi içinde gerçekleştiğini gösterir. Bu inisiyal (başlangıç) formüller, bir anlamda anlatıcının masalda cereyan eden olayların gerçekliğine ve gerçekten olup olmadığına şüpheyile yaklaşmasını da yansıtabilir [8: 161].

Yazarın bu açıklamasından, «bir varmış, bir yokmuş» inisiyal formülünün, masalarda gerçekleşen olayların masal poetikasına uygun bir şekilde sunulması için önemli bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Yani her türün gerçekliği sunma modeli vardır. Masallar üzerine yapılan araştırmalara göre, bu tür için fantastik hayal, yalan temel poetik göstergelerden biridir [13: 47; 11: 102; 12: 124-125; 7: 49; 10: 60-62].

Karaçuha hakkındaki masalda «Bir varmış, bir yokmuş» formülünün bulunmaması, metnin rivayetle anlam bağının kopmadığını gösterir. Yani Karaçuha, halk tasavvurunda gerçek bir varlık, hakikat olarak kabul edildiği için bu özellik masalda da korunmuştur.

İkincisi, Karaçuha/Kader ile ilgili metinlerin çoğu, Karaçuha'nın uyuması nedeniyle insanın başarısızlığa uğraması motifiyle başlar. Masalda da görüyoruz ki, zengin komşu, belirli bir iş karşılığında koyunun etini tamamen yoksul komşuya vermek istese de, bu et ona nasip olmaz. Yoksul her defasında denese de, sonuç başarısız olur ve bu da ana hikaye çatışmasının temelini atar.

Masalda daha sonra şöyle denir: Yoksul komşu, zengin komşunun atını getirmeye gider. Görür ki, at yeni doğurmuştur. Siyah elbiseler içinde bir adam, tayın (yavru atın) ağzını açar, atın memesini onun ağzına sokar, tay da emmeye başlar. Adam yaklaşır ve der ki:

- Selamünaleyküm.

Siyah elbiseli adam da der:

- Aleykümselam.

Yoksul adam sorar:

- Bu at filan kişinin değil mi?

Siyah elbiseli adam der:

- Evet, onun.

Adam der:

- Peki, sen burada ne yapıyorsun?

O da cevap verir:

- Ben onun Karaçuha'sıyım, tayını emziriyorum [9: 189].

Kahramanın (yoksul adamın) Karaçuha ile karşılaşması, bu imgelerle ilgili metinlerde yaygın bir öğedir. İncelediğimiz metin, masal türüne ait olduğu için burada Karaçuha ile ilgili ayrı ayrı efsane ve rivayetlerde rastlanan çeşitli epizodların bir arada (tek bir ana hikaye içinde) birleşmesini, birleştiğini görüyoruz. Bu açıdan masal, anlam derinliği bakımından efsane ve rivayetlerden daha geniş bir hacme sahip olduğu için onları içine almıştır.

Metinde denir ki, Karaçuha ile karşılaşan yoksul adam, ondan kendi derdine çare arar. Ona der ki:

- Acaba, benim Karaçuham nerede? Ben iyi geçinemiyorum.

Karaçuha da der ki:

- Senin Karaçuhan nerede ise uyuyor. Git, onu kaldırmalısın [9: 189].

Metnin bu kısmında Karaçuha imgesinin temel anlamıyla karşılaşmaktayız. Siyah elbiseli Karaçuha'nın sözlerinden, insanın başarısızlığının onun Karaçuha'sının uyumasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. İnsan, kendi Karaçuha'sını, kaderini uyandırmalıdır.

Celal Beydili (Memmedov) Karaçuha imgesinin mitolojik anlamı hakkında şunları yazar:

«Karaçuha - Azerbaycan Türkleri arasında yayılmakta olan, görünmeyen varlıklardan olduğuna inanılan ve evliya adıyla da bilinen demonolojik bir varlıktır. Kader ve talih kavramlarıyla ilişkilendirilir. Halk inancına göre, insanların peşinden dolaşır, ona yardım eder. 'Karaçuha bir insanla dolaşmıyorsa, o kişinin talihi uyumuştur' anlamında, 'filankesin Karaçuhası uyudu' denir. Eğer bir kişinin Karaçuha'sı uyumamışsa, 'filankesin Karaçuhası dik duruyor' denir. İnanca göre, 'Karaçuha evliya'dır... evin kapısında durur ama gözle görülmez. Kapıya vardığında, Karaçuha'ya selam vermelisin.' Kapı, mitolojik semantiği açısından iki ayrı dünyanın sınırı, marjinal bir bölge olarak yorumlandığından, bu görünmeyen varlık da aynı şekilde her iki alemle ilişkilidir. Mitolojik metinlerden anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan Türklerinin derin inancına göre, 'Karaçuha melektir. İnsanlar ona sırt dönmemelidir. İyi, düzgün kişinin Karaçuha'sı asla sırt dönmez. Her zaman işleri hayra gider. Karaçuha sırt dönünce işler kötüleşir. Allah, kimsenin Karaçuha'sının uyumasına izin vermesin. Hep uyanık olsun. Bizimki de içinde. Uyanık olursa, Karaçuha her zaman hayır için çalışır. Birine övgüde bulunulduğunda: 'Allah senin Karaçuha'nı yüceltsin' denir. Salavat

getirildiğinde de 'Karaçuha'nın yüzünün nuruna salavat' denir. Birinin başına felaket geldiğinde ise: 'Karaçuha'sı uyudu // Ömrü batı' derler» [6: 215-216].

Yazarın Karaçuha imgesi hakkında verdiği bilgilere, bu masalda da rastlıyoruz. Masalda deniyor ki, adam atı getirip varlıklı komşusuna veriyor ve ona şöyle diyor: «Senin Karaçuhanı da gördüm. Şimdi sağlıcakla kal, ben kendi karaçuhamı aramaya gidiyorum» [9: 189].

Bu bölümden, fakir adamın komşusunun zengin olmasının, Karaçuhasının uyanık olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Karaçuha, onu korur, kaderini açar ve mal-mülkünü muhafaza eder. Ancak zengin adamın Karaçuhasının onu neden koruduğu, masalın sonundaki öğüt verici sonuçtan anlaşılmaktadır. Anlaşılan o ki, o kişi çalışkan ve emekçi bir adam olduğu için Karaçuhası onu korumaktadır.

Masalda şöyle denir: Adam Karaçuhasını aramak için yola çıkar. Yolda bir kurt karşısına çıkar. Kurt, adamın nereye gittiğini öğrendikten sonra, Karaçuhadan kendi derdini sormasını ister.

Adam, daha sonra bir bağın kenarında keyif yaparak oturan bir bağbana rastlar. Bağban, ondan, Karaçuha'dan derdine çareler söylemesini ister.

Yoluna devam eden adam, daha sonra bir padişaha rastlar. Meğerse bu padişah, erkek giysileri giymiş bir kadındır. O da adamdan derdinin çaresini öğrenmek ister.

Adam yoluna devam eder. Bir dağın eteğinde, başını örtüp uyuyan bir Karaçuha görür. Adam, onu uyandırır ve sorar: «Benim Karaçuham sen misin?» Karaçuha da «Evet» der. Adam şöyle der:

«Milletin Karaçuhası, doğum yaptırır, doğan yavruyu emzirir, sen ise burada yatıyorsun. Bense hayvanın bütün etini yiyemedim, parçasını yiyemedim, bir poklu karınla kaldım.»

Karaçuha şöyle der:

«Uyuyordum, haberim olmadı, yoksa onu da yiyemezdin. Beni uyandırdın, git artık.»

Adam, daha sonra Karaçuha'ya canavar, bağban ve padişah hakkında sorular sorar. Karaçuha şöyle der:

«Peki gidiyorum. Ama dönerken, bir padişah karşıma çıktı, bana şöyle şöyle sözler dedi.» Karaçuha şöyle yanıtlar:

«O padişah kızdı. Gitsin, senin gibi bir erkeğe. O evde tencere-kavanoz yıkasın, seni de yerine padişah koysun.»

Adam sorar:

«Peki ya bağban?» Karaçuha şöyle yanıtlar:

«O bağbanın, bağının kül olduğu yerin altında yedi küp altın var. Kazsın, çıkarsın, sonra bağ bereketlenecek.»

Adam sorar:

«Peki ya canavar?» Karaçuha der:

«Canavar, akılsız birinin beynini yesin, yarası beresi onunla gitsin.»

Adam geri döner, padişah olan hanım efendiye bulur ve der ki:

«Vallahi, Karaçuha bana bir şey söyledi, utanıyorum sana söylemeye... Dedi ki, padişah bir kızdı, bir erkeğe gitsin.»

Kadın padişah cevaplar:

«E, bunu senden başka kimse bilmez. Sadece sen bilirsin, bir de ben. Gel, tahtta otur, evde tabakları yıkayıp, yemek hazırlayayım.»

Adam der:

«Hayır, ben Karaçuha'mı uyandırdım, gidiyorum.»

Bağa gelir. Bağbana da durumu anlatır. Bağban da cevaplar:

«E, bunu senden ve benden başka kimse bilmez. Gel, altın küplerini çıkaralım, ikimiz bölüşelim, yarısı senin, yarısı benim.»

Adam, padişah kadına verdiği cevabı bağban için de tekrar eder: «Hayır, ben Karaçuha'mı uyandırdım, gidiyorum» [9: 189-192].

Adam ile onun Karaçuhası, padişah ve bağban arasındaki diyaloglar artık masal karakteri taşımaktadır. Burada, olayın masal tarzında genişletildiğini, ilginç ve çekici bir hikaye olarak sunulduğunu görüyoruz. Bu, masal türünün poetik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Masallar, türün mahiyeti açısından ilginç hikayelerdir ve eğlendirici bir işlev taşır. Efsaneler ve rivayetler ise bu bakımdan masallardan farklıdır. Onlar, anlatıcıların ve dinleyicilerin gerçeğine inandıkları açıklayıcı bilgiler sunar. İncelediğimiz masalda ise, olayın dışsal açıklamasının altında sadece gülüş yaratan ilginç bir hikaye anlatılmaktadır. Karaçuha, padişahın ve bağbanın derdinin çarelerini söylemekle aslında adama iyi bir şans ve kısmet vermek istemektedir. Ancak adam, kendi saflığı ya da masalda belirtildiği gibi, «aptallığı» nedeniyle kendi şansını bulamamaktadır.

Masalda denir ki, adam canavarın yanına gelip derdinin çaresini sorar. Canavar da şöyle der:

- Peki, neden orada kalıp padişah olmadın? Bağban sana dedi ki, gel, altınları paylaşalım, neden yapmadın?

Adam cevaplar:

- Ne yapayım? Ben Karaçuha'mı uyandırdım.

Canavar birden adamı yere serer ve der ki:

- A, domuz oğlu, padişah olmadın, altını çıkarmadın, senden başıbozuk adamı nasıl bulacağım? - diyerek onu yer [9: 192].

Sonuç. Adamın başına gelen bu talihsizlik, Azerbaycan halkının «Senden hareket, benden bereket» atasözünün anlamının gizlendiğini gösteriyor. Karaçuha'sını uyandıran adam, bununla işini bitirdiğini düşünür. O, eğer Karaçuha'yı uyandırdıysa, her şeyin kendi kendine düzeleceğini sanmaktadır. Ancak adam, Karaçuha'nın şansını açtığını, ancak bu şansın kişinin kısmetine girmesi için çalışması, çaba göstermesi, zahmet çekmesi gerektiğini anlamaz. Çünkü şöyle derler: «İşlemeyen dişlemez» («Emeksiz ekmez olmaz»).

Eğlenceli bir şekilde sunulan bu masalda, Karaçuha'nın karakteristik özellikleri tümüyle yansıtılmıştır. Metinden açıkça görülüyor ki, Karaçuha:

Şans ve kaderle ilgili mitolojik bir figürdür;

Her insanın bir Karaçuhası vardır;
Bir insanın şansı, Karaçuha'sının uykuya yatmış ya da uyanık olmasına bağlıdır;

Karaçuha'nın uyuması ya da uyanıklığı, insanın niyetinə bağlıdır: Karaçuha çalışan, çaba göstərən insanın şansını açar, onun mal-mülk və bəreketini artırır, tembel insanlardan isə uzak duraraq uyur;

Bir insanın həyatında bəşarısızlıqlar yaşaması, Karaçuha'nın uyumasının göstərgesidir;

Karaçuha'yı uyandırmaq istəyən insanın, çalışmayı, eməgi, həlalliyi sevməsi gerekir. Amak o zaman Karaçuha'nın himayesini kazanabilir.

Kaynaklar

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I c., /Tərtib edən M.H.Təhmasib. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960.
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, II c., /Tərtib edən Ə.Axundov. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1961.
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III c., /Tərtib edən Ə.Axundov. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1962.
4. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV c., /Tərtib edən N.Seyidov. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1963.
5. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V c., /Tərtib edən Ə.Axundov. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1964.
6. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. – Bakı: Elm, 2003.
7. Çəmənşəminli Y.V. Əsərləri, 3 cildə, III c., (məqalə, oçerk və xatirələr). – Bakı: Elm, 1977.
8. Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarının poetikası: Fil. elm. dok. ... dissertasiya. – Bakı: 2022.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). – Bakı: Elm və təhsil, 2012.
10. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, 1972.
11. Аникин В.П. Сказки – Русское народное поэтическое творчество. – Москва: Просвещение, 1971, с. 101-130.
12. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Ленинград: Наука, 1967.
13. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. – Москва: Искусство, 1976.

ALISHER NAVOIY «BADOYI' UL-BIDOYA»SI QO'LYOZMALARI:
ALIF HARFIGA QOFIYALANUVCHI G'AZALLARNING MATN
TAFOVUTLARI

‘ALI SHĪR NAVĀ’Ī’S *BADĀYI’ AL-BIDĀYA* MANUSCRIPTS: textual
DIFFERENCES OF RHYMED *GHAZALS* IN *ALIF*

‘Ali Shīr Navā’ī’s (1441–1501) *Badāyi’ al-bidāya* is considered to be the poet’s first collection of poems. To date, eight manuscripts of this work are known to have been written during the author’s lifetime. An analysis of the codicology of the folios revealed that they were transcribed by *nasta’liq* between 1480 and 1501. Furthermore, an investigation into the provenance of the manuscripts indicates that they were commissioned by individuals of noble lineage. Despite the fact that these manuscripts are copies of the aforementioned Divan, there are a variety of differences in their contents. The following elements are to be considered: the content of the text, the number of verse bytes, and grammatical features. The observed variations in the manuscripts’ texts may have arisen from the direct involvement of the author, the actions of the client and copyists, or a combination of these factors. In order to draw more substantive conclusions on these issues, it is advisable to undertake a thorough examination of the contents of these manuscripts. In order to achieve the objective outlined above, this paper has undertaken a comparative analysis of the poems which rhyme with the letter *alif* (*alif maksura* and *alif mamdud*) from each of the eight divans. The author thus traces the evolution and composition of a separate part of the text of *Badāyi’ al-bidāya* and offers a scientifically grounded approach to continue work on identifying the full-text version of this Navoi divan.

«*Badoyi’ ul-bidoya*» Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning (1441–1501) o‘zi tomonidan tartib berilgan dastlabki devoni hisoblanadi. Uning qo‘lyozmalari haqida ko‘plab ilmiy ishlar amalga oshirilgan [Семенов, 1935: 88; Волин, 1946: 203-235; Levend, 1958: 127-209; Сулейманов, 1955–61: 63-70, Хайитметов, 1961: 294; Ескманн, 1970: 253-262; Бирнбаум, 1976: 157-190; Ҳакимов, 1983: 199; Нагиева, 1986: 136; Алишер Навоий, 1987: 689; Абдуғафуров, 1989: 3-9; Салоҳий, 2004: 204; Рамазонов, 2006: 17-23; Рамазонов, 2007: 78-89; Имомназаров, 2017: 6-10.; Имомназаров, 2018: 12-17; Имомназаров, 2021: 207; Имомназаров, 2021: 64; Имомназаров, 2022: 510; Erkinov, 2017: 19-38; Турдиалиев, Эркинов, 2018: 57-62; Жўрабоев, 2016: 32-38; Juraboyev, 2020: 14-27; Юсупова, 2021: 101-110;

¹ Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi.
E-mail: oysara19@gmail.com. ORCID ID: 0009-0008-0932-9570

Boltabayev, 2022: 263; Madaliyeva, 2022: 4-19; Madaliyeva, 2023: 209-218, Madaliyeva, 2023: 6-11; Ali Şîr Nevâyî, 2023: 1072]. Ushbu tadqiqotlarda «Badoyi' ul-bidoya»ning tuzilish sanasi, mavjud va yangi aniqlangan qo'lyozmalarining kodikologik xususiyatlari, kompozitsion va matniy jihatlari borasida turli tahlillar bajarilgan.

«Badoyi' ul-bidoya»ning hozirgacha aniqlangan muallif davriga oid qo'lyozmalarining tarkibi hali to'lig'icha qiyoslab o'rganilmadi. Shu ma'noda, mazkur maqola ana shu maqsad sari qo'yilayotgan ilk qadam sifatida baholanishi mumkin. Unda «Badoyi' ul-bidoya»ning sanali sakkizta nusxasi tarkibidan o'rin olgan *alif* harfiga yakunlanuvchi g'azallar qiyosiy tahlil etiladi.

«Badoyi' ul-bidoya» devonining qadimiy qo'lyozmalari haqidagi ayrim ma'lumotlarni 1-jadvaldan bilib olish mumkin bo'ladi.

1-jadval

«Badoyi' ul-bidoya»ning Navoiy hayotligi davrida ko'chirilgan sanali sakkiz qo'lyozmasiga oid ba'zi ma'lumotlar

No	Qo'lyozmalarning shartli nomlari	Saqlanish raqami	Ko'chirilgan yili va joyi	Kotibi
1.	Parij	Fransiya milliy kutubxonasi, № 746	885/1480-81 y.	noma'lum
2.	London	Britaniya muzeyi, № 401	887/1482-83 y.	noma'lum
3.	Tehron	Islom sho'ro majlisi kutubxonasi, № 14197	888 y., safar o'yi /1483 y., mart-aprel	noma'lum
4.	Boku	Ozarbayjon BA Qo'lyozmalar instituti, № 3010	889/1484 y.	noma'lum
5.	Istanbul	Turkiya, Sulaymoniya, Ayasofya № 3981	889/1484-1485 y., Hirot	Sultonali Mashhadiy
6.	Toshkent	O'zR FA AdM, № 216	891/1486 y., Hirot	Ali ibn Nur
7.	Mashhad	Kitobxona-yi Oston-i Qudsi Razaviy, № 4783	jumodi I 896/1491 y. mart-aprel	Darvesh Muhammad Toqiy
8.	Tehron-2	Eron milliy kutubxonasi, № 1082924	906/1500-1501 y.	noma'lum

Ushbu nusxalarning kitobati ularning saroy kutubxonasi yoki ma'lum bir mansabdorning shaxsiy kolleksiyasi uchun ko'chirilganini ifoda eta oladi. Shu ma'noda, mazkur ko'rsatkich saroyda tarbiyalanayotgan shahzodalar yoki saroyga yaqin ayonlardan bo'lgan biror amaldorlarning xonadonida yetishtirilayotgan yoshlarga adabiyot, she'riyat ilmini o'rgatishga mo'ljallanib, diniy ilmlar, xususan, hadislarining she'rga solinishi jihatidan o'rnak vazifasini bajargan bo'lishi mumkin. Ularning biri ikkinchisidan ko'chirilgani masalasida hozircha bir to'xtamga kelinmadi, sababi hali qo'lyozmalarining matni to'lig'icha qiyoslanmadi.

Ma'lumki, Alisher Navoiy «*Badoyi' ul-bidoya*» devoni uchun maxsus debocha yozgan edi. Mazkur debocha «فصاحت دیوانی نینک غزل سرای لاری طبع» so'zlari bilan boshlanadi. Ushbu debocha biz ko'zda tutayotgan sakkizta qo'lyozmaning barchasida ham mavjud emas. Bu jihatdan quyidagi statistikani ifodalash mumkin bo'ladi.

2-jadval

«Badoyi' ul-bidoya» qo'lyozmalarining debocha matnlari ko'rsatkichi

No	«Badoyi' ul-bidoya» qo'lyozmalarining shartli nomlari	Debocha matni ma'lumotlari
1.	Parij nusxasi	2b-13a
2.	London nusxasi	1b-12b
3.	Tehron nusxasi	1b-12b
4.	Boku nusxasi	-
5.	Istanbul nusxasi	-
6.	Toshkent nusxasi	1b-11a
7.	Mashhad nusxasi	-
8.	Tehron-2 nusxasi	-

Shuningdek, tahlilga tortilayotgan ushbu qo'lyozmalardan ikkitasi Navoiyning «*Arba'in*» («Chihil hadis») asari bilan bir jildda kitobat qilingan. Bular devonning Istanbul va Mashhad nusxalari hisoblanadi, ularda asarlarning kelish tartibi shunday:

3-jadval

«Badoyi' ul-bidoya»ning «Arba'in» asari bilan bir jildda ko'chirilgan qo'lyozmalari

No	Qo'lyozmalarining	«Arba'in»	«Badoyi' ul-

	shartli nomlari		bidoya»
1.	Istanbul nusxasi	1b-5b	6a-161a
2.	Mashxad nusxasi	1b-6a	7b-204b

«Badoyi' ul-bidoya» devoni odatda

اشرفقت من عكس شمس كائس انوار الهدا
يار عكسين ميذا كور ديب جام دين جقتى صدا

gʻazali bilan boshlanadi.

Devon quyidagi fard bilan yakunlanadi:

سيل يوليدا فنا دشتيدا مژكانيم امامس
كوز الاچوقلارى نينك دود بيبكان اوقلارى دور

«Badoyi' ul-bidoya»ning sanali sakkiz qoʻlyozmasida umumiy hisobda jami 52 ta *alif* harfiga yakunlanuvchi gʻazal mavjud (Qarang: 1-ilova). Ularning nusxalar boʻyicha taqsimoti quyidagicha.

Parij nusxada: 47 ta.

London nusxada: 44 ta.

Tehron 1 nusxada: 46 ta.

Boku nusxada: 26 ta.

Istanbul nusxada: 42 ta.

Toshkent nusxada: 51 ta.

Mashhad nusxada: 44 ta.

Tehron 2 nusxada: 41 ta.

Qoʻlyozmalarning barchasida devonning asosiy qismi¹ bir xil sheʼr – «Ashraquat ...» bilan boshlanadi. Mashhad nusxadan boshqa barcha qoʻlyozmalarda *alif* harfiga yakunlanuvchi gʻazallarning soʻnggisi ham bir xil («Ne navosoz aylagay ...»). Shuningdek, Istanbul va Tehron 2 qoʻlyozmadan tashqari qolgan nusxalar tarkibi to 8-gʻazalgacha bir xil mundarijani hosil qiladi, qoʻlyozmalardagi barcha tafovutlar 9-gʻazaldan boshlanadi.

alif harfi bilan yakunlanuvchi 52 gʻazalning 8 ta qoʻlyozmaning barchasida mavjudlari soni – 16 ta², nusxalardan faqat birortasida uchramay, qolgan 7 tasida mavjud boʻlgan gʻazallar soni esa 27 tani³ tashkil etishi ayon boʻldi. 6 ta gʻazal⁴ faqat bir nusxadagina mavjud. Shuningdek, nusxalarda ushbu gʻazallarning baytlari soni jihatidan ham tafovut mavjud boʻlib, bu farqlar tegishli tartibda koʻrsatib borildi.

Umumiy hisobda «Badoyi' ul-bidoya» tarkibidagi *alif* harfiga qofiyalanuvchi gʻazallarning eng katta koʻrsatkichi Toshkent nusxaga (51 ta),

¹ Devonning Istanbul nusxasi bundan mustasno, sababi mazkur qoʻlyozmaning deaon boshlangan dastlabki varagʻi mavjud emas. Bizningcha, ushbu nusxa ham «Ashraquat ...» gʻazali bilan boshlangan boʻlsa kerak.

² Ushbu gʻazallarning jadvaldagi ketma-ketlik raqamlari: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 18, 19, 48, 49, 50.

³ Ushbu gʻazallarning jadvaldagi ketma-ketlik raqamlari: 1, 2, 13, 15, 17, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52.

⁴ Ushbu gʻazallarning jadvaldagi ketma-ketlik raqamlari: 20, 30, 38, 40, 41, 42.

eng kam ko'rsatkich esa Boku nusxaga (26 ta) to'g'ri kelmoqda. Boku nusxa bilan bog'liq mazkur holatni qo'lyozmaning 7- va 8- varaqlari orasida bir yoki bir necha varaqlarning mavjud emasligi bilan izohlash mumkin. Aynan shu qismda boshqa nusxalarda mavjud bo'lgan 24 ta g'azalning Boku nusxaning tarkibida yo'qligi fikrimizni dalillay oladi.

Xulosa. Nusxalar tarkibini ushbu usulda qiyoslash devonning matnini tadqiq etish, uning ilmiy nashrlarini amalga oshirish uchun zamin hozirlaydi. Maqolada olib borilgan tahlil devon tarkibidagi faqat bir harf bilan qofiyalanuvchi g'azallar hisobiga amalga oshgani uchun umumiy xulosa chiqarib bo'lmaydi. Ammo ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar yordamida Alisher Navoiy she'riy laboratoriyasining tadrijiyligi jarayoni qisman bo'lsa-da yoritiladi.

Aytish mumkinki, «*Badoyi' ul-bidoya*» nusxalari tarkibida *alif* harfiga qofiyalanuvchi g'azallarning taqsimoti orasidagi tafovut ba'zan qo'lyozmaga yetgan zarar natijasida, ba'zan kotiblarning matnga daxl qilishi natijasida ro'y bergan. Bu nusxalarning barchasi muallif tirikligi chog'i ko'chirilgani esa mazkur tafovutlar bevosita shoirning ixtiyoriga ko'ra amalga oshgan bo'lishi mumkin. zero, har qanday ijodkorning yillar davomida o'zgarib borgan fikr-o'ylari, badiiy didi uning asarlarining takomiliga albatta ta'sir ko'rsatadi. Ehtimol, muallif «*Badoyi' ul-bidoya*»ning 1486-yil Ali ibn Nur tarafidan ko'chirilgan nusxasida *alifga* yakunlanuvchi g'azallarning adadi ko'payib ketganini, ulardan ba'zilarini ikkinchi devoni «*Navodir un-nihoya*»ga olish mumkinligiga qaror qilib, 1491-yil Darvesh Muhammad Toqiyga shu masalada maxsus ko'rsatma bergandir.

G'azallarning baytlari soni jihatidan tafovutlarni nusxalarning biri ikkinchisining yuzaga kelishiga tayanch manba bo'lgani bilan izohlash mumkin. Tushirib qoldirilgan aynan bir baytning bir necha qo'lyozmaga birdek oidligi ushbu fikrimizni dalillay oladi. Bizningcha, «*Badoyi' ul-bidoya*» nusxalarini bu usulda qiyosiy o'rganish nusxalarning stemmasini yaratish uchun ham asos bo'la oladi. Tabiiyki, ushbu shajara qo'lyozmalarning tarkibi to'liq qiyoslab chiqilgan aniqlanadi.

Ta'kidlash joizki, bularning barchasi shu kichik tadqiqot natijasida yuzaga kelgan mulohazalarimiz hisoblanadi. Shu yo'nalishdagi keyingi ishlarimizda bu xulosalar yanada aniqlashib boradi degan umiddamiz.

«Badoyi' ul-bidoya» devoni sanali sakkiz qo'lyozmasi tarkibidagi *alif* harfiga yakunlanuvchi g'azallar ko'rsatkichi¹

No	G'azallar	Pa rij	Lond on	Tehro n 1	Bok u	Istan bul	Tos hkent	Ma shhad	Tehr on 2
1.	اشرقت من عكس شمس الكأس انوار ألهدى يار عكسين مي دا كور ديب جام دين چقتى صدا	1/ 14b/9	1/13 b/9	1/13b /9	1/1b /9	-	1/1 2b/9	1/7 b-8a/9	1/1b /7 ²
2.	زهی حسنونک ظهوریدا توشوب هر کیمکا بیر سودا بو سودالار بيله کونین بازاریدا یوز غوغا	2/ 14b- 15a/11	2/14 a/11	2/14a /11	2/2a /11	-	2/1 2b- 13a/11	2/8 ab/11	4/2a b/11
3.	ای صحف رخسارینک ازل خطی دین انشا دیباچه حسنونکدا ابد نقطه سی طغرا	3/ 15ab/9	3/14 ab/9	3/14a b/9	3/2a b/9	1/8b /9	3/1 3ab/9	3/8 b/9	2/1b -2a/7 ³
4.	ای حمد اولوب محال فصاحت بیلان سنکا	4/ 15b/9	4/14 b-15a/9	4/14b -15a/9	4/2b -3a/9	2/6a /9	4/1 3b/9	4/8 b-9a/8 ⁴	3/2a /9

¹ Ushbu jadvalda 8 ta qo'lyozma tarkibidagi *alif* harfi bilan yakunlanuvchi jami 52 ta g'azalning tartib raqami, varaqlar ko'rsatkichi va hajmi ifoda etilgan.² Tehron 2 nusxada g'azalning 6-7- baytlari mavud emas.³ Tehron 2 nusxada g'azalning 6-7- baytlari mavud emas.⁴ Mashhad nusxada g'azalning so'nggi bayti yo'q: *یتماک تمام عمر عبادت بیلا سنکا

	انداق که قرب تقوی و طاعت بیلان سنکا								
5.	یارب اولوس نهانی ایماستور نهان سنکا نیدی نهان غمیمنی اورور جون عیان سنکا	5/ 16a/9	5/15 a/9	5/15a /9	5/3a /9	3/6a b/9	5/1 3b- 14a/9	5/9 a/9	5/2b /9
6.	ای نبوت خیلی غه خاتم بنی آدم ارا کر الار خاتم سین اول آت کیم بولور خاتم ارا	6/ 16ab/9	6/15 b/9	6/15b /9	6/3a b/9	4/6b -7a/9	6/1 4a/9	6/9 ab/9	6/3a /9
7.	زهی جولان کهینک افلاک اوزه میدان او ادنا براقینغه توقوز کنبد بو توقوز کنبد خضرا	7/ 16b/9	7/15 b-16a/9	7/15b -16a/9	7/3b -4a/9	5/7a /9	7/1 4ab/9	7/9 b/9	7/3a b/9
8.	زهی هلالینک اولوب آی باشیغه تیغی بلا بیر المه سن ایکی یارغان سن و قویاش	8/ 17a/7	8/16 a/7	8/16a /7	8/4a /7	6/7a b/7	8/1 4b/7	8/1 0a/7	8/3b /7
9.	هر کدا کیم بورپای فقر ایرور کسوت انکا سلطنت زربفتی	9/ 17ab/1 3	9/16 b/13	9/16b /13	9/4a b/13	7/7b -8a/13	9/1 5a/13	9/1 0ab/13	12/4 b-5a/13

	دین حاجت ایماس خلعت انکا								
10.	فلک نلوفری دین جشمه مهر اولدی کر پیدا یوزونکدا نیلدین اول چشمه قیلمیش نیلوفر پیدا	10 /17b- 18a/9	10/1 7a/9	10/17 a/9	10/4 b-5a/9	8/8a /9	10/ 15ab/9	10/ 10b/9	13/5 a/9
11.	منکا نی منزل و ماوا عیان نی خان و مان پیدا نی جانیمدین اثر ظاهر نی کونکومدین نشان پیدا	11 /18a/9	11/1 7ab/9	11/17 ab/9	11/5 a/9	9/8b /9	11/ 15b/9	11/ 10b- 11a/9	14/5 ab/9
12.	هم رمد یتکان کوزونکا جسم بیماریم فدا هم اوچوق چیققان لبینکا جان افکاریم فدا	12 /18ab/ 9	12/1 7b-18a/9	12/17 b-18a/9	12/5 ab/8 ¹	10/8 b-9a/9	12/ 16a/8 ²	12/ 11ab/9	15/5 b/9
13.	نقته مشکدور بو یا خالی انینک جسمین ارا کفر سوادینی نی خوش سیزدی بیاض دین ارا	13 /18b- 19a/9	21/2 0b/7 ³	21/20 b/8	13/5 b-6a/9	11/9 a/9	13/ 16ab/9	13/ 11b/9	
14.	ای الیف دیک قاماتینک میلی بوزولغان	14 /19a/9	31/2 3b-24a/9	29/23 a/9	14/6 a/9	12/9 b/9	14/ 16b/9	14/ 11b-	9/3b -4a/9 ⁴

¹ Boku nusxasida 8-bayt mavjud emas.

² Toshkent nusxasida 8-bayt mavjud emas.

³ London nusxada 6, 8-baytlar mavjud emas.

⁴ Tehron 2 nusxada 6-bayt hoshiyada.

	جان ارا کنج حسنونک جوهری بو خاطر ویران ارا							12a/9	
15.	محنت اوقیدین قبق دیک قالمیشام افغان ارا کیم بوکون جابک سواریم یوقتورور میدان ارا	15 /19ab/ 9	33/2 4b/9	32/24 a/9	15/6 ab/9	13/9 b-10a/9	15/ 16b- 17a/9	15/ 12a/9	
16.	کیم که کورسا مشک ناب اول سنبل سیراب ارا بیر قرا توفراغ دیکای کیم توشتی مشک ناب ارا	16 /19b/7		45/28 ab/7	16/6 b/7	-	16/ 17a/7	20/ 13ab/7	16/5 b-6a/7
17.	وه که رسوامین ینه دیوانه و عاقل ارا بو العجب حالیم بولوب افسانه هر محفل ارا	17 /20a/7	29/2 3a/7	31/23 b-24a/7	17/7 a/7	14/1 0a/7	17/ 17ab/7	16/ 12ab/7	
18.	زورق ایجره اول قویاش سیر ایلاماس جیحون ارا اختر سعدی هلال ایچره کیزار کردون ارا	18 /20a/7	13/1 8a/7	13/18 a/7	18/7 a/7	15/1 0a-b/7	18/ 17b/7	17/ 12b/7	17/6 a/7
19.	ای الیف دیک راست قدینک حسرتی جانلار ارا	19 /20b/9	37/2 5b-26a/9	37/25 b-26a/9	19/7 b/9	16/1 0b-11a/9	19/ 17b- 18a/9	18/ 12b- 13a/9	10/4 a/9

	جسم ایچیندا جان کیبی سین بارچه سلطانلار ارا								
20.	سواد خالی انینک لعل روح پرور ارا مکر که مرچه نصفی اوزولدی شکر ارا						20/ 18a/7		
21.	مینک زخم اوردی هجرینک ¹ بو تن ارا بو تن نی هجر تاشلادی یوز مینک تیکن ارا	20 /20b- 21a/7		44/28 a/6 ²	20/7 b-8a/5 ³		21/ 18ab/7	19/ 13a/6 ⁴	11/4 ab/7
22.	نیچه کونکولم یاره بولسه رحم قیلماس یار انکا نیچه باغیریم تولسه قان باقماس دامی دلدار انکا	21 /21a/9	42/2 7b/9	41/27 a/9		17/1 1a/9	22/ 18b/9	21/ 13b/9	19/6 b/9
23.	اول پریوش کیم بولوب مین زار و سرکردان انکا عشقیدین عالم منکا حیران و مین حیران انکا	22 /21ab/ 9	22/2 0b-21a/9	22/20 b-21a/9		18/1 1a-b/9	23/ 18b- 19a/9	22/ 13b- 14a/9	18/6 ab/9

¹ Parij nuxxada: عشقینک

² Tehron 1 nuxxada 2-bayt mavjud emas: لیک اول تیکانلار اوزرا خیالینک بیلا کونکول * اینار مکر کل اوزرا و اغنار سمن ارا

³ Boku nuxxada g'azalning so'nggi ikki bayti mavjud emas. Qo'lyozmaning 7 va 8 varag'ida bir yoki bir necha varag'i mavjud emas.

⁴ Mashhad nuxxada 2-bayt mavjud emas: لیک اول تیکانلار اوزرا خیالینک بیلا کونکول * اینار مکر کل اوزرا و اغنار سمن ارا

24.	سینسا کونکولودا اوقونک سورتوب ایسیغ قان دین انکا بی مثل لیک چیرماغایمین رشته جاندین انکا	23 /21b/7	43/2 7b-28a/6 ¹	24/21 b/6 ²		19/1 1b/7	24/ /19a/7	44/ 19b- 20a/7	20/7 a/7
25.	چین کیکی دیسام کوزین وه نی دورور عتاب انکا جونکه قراسی کورکوزور هر ساری مشکتاب انکا	24 /22a/9	14/1 8ab/9	14/18 ab/9		20/1 2a/9	25/ 19ab/9	23/ 14a/9	21/7 a/9
26.	کورکالی حسنونکنی زار و مبتلا بولدوم سنکا نی بلا لیغ کون ایدی کیم آشنا بولدوم سنکا	25 /22ab/ 7	32/2 4a/7	30/23 b/7		21/1 2a-b/7	26/ 19b/7	24/ 14b/7	22/7 b/6 ³
27.	قهرینک اولسه بارچه ایشیمدین ملالت دور سنکا لطفونک اولسه یوز مینینکدیکدین فراغت دور سنکا	26 /22b/7	28/2 2b-23a/7	27/22 b/7		22/2 b/7	27/ 19b- 20a/7		23/7 b/7
28.	عید رخسارینک کوروب بولدی اولوس	27 /22b-	39/2 6b/9	38/26 a/9		23/1 2b-13a/9	28/ 20a/9	25/ 14b-	24/7 b-8a/9

¹ London nuxhada 6-bayt mavjud emas.

² Tehron 1 nuxhada 6-bayt mavjud emas.

³ Tehron 2 nuxhada 6-bayt mavjud emas.

	حیران سنکا ای اولوس عیدی پوزونک جانیم مینینک قوربان سنکا	23a/9						15a/9	
29.	جور و طولمونک کرچی اولماکلیک نشانی دور منکا چونکی سیندین دور حیات جاودانی دور منکا	28 /23ab/ 9	30/2 3b/9	28/22 b-23a/9		24/1 3a-b/9	29/ 20b/9	26/ 15a/9	25/8 ab/9
30.	اول ملاحت کنجی حجریدا بوزوق مسکن منکا ایلادورکیم جاندین ایرو یوز یرالیق تن منکا						30/ 20b/7		
31.	وهکه عشقین ظاهر ایتسام وهم ایرو اولماک منکا کر نهان توتسام داغی جان خوی دور بیشک منکا	29 /23b/9	38/2 6a/9	36/25 ab/9		25/1 3b/9	31/ 21a/9	27/ 15ab/9	26/8 b/9
32.	اگرچی یوق طلینکدین دمی قرار منکا ارادت ایمکایدور بونی اختیار منکا	30 /23b- 24a/7	23/2 1ab/7	23/21 ab/7		26/1 3b-14a/7	32/ 21ab/7	28/ 15b/7	27/8 b-9a/7
33.	لبلارینک دین کرجه قان یوتماق دما دمدور منکا	31 /24a/9	26/2 2ab/9	25/21 b-22a/9		27/1 4a/9	33/ 21b/9	29/ 15b- 16a/9	28/9 a/9

	کر دمه جام وصالینک بیقسه نی غم دور منکا								
34.	تا سینینک دیک قاتیلی خونخواره بار دور منکا بالله ار اولماک دین اوزکا چاره بار دور منکا	32 /24b/9	27/2 2b/9	26/22 a/9		28/1 4b/9	34/ 21b- 22a/9	30/ 16a/9	29/9 b/8 ¹
35.	لبینک ساری تا کیم نظر دور منکا یاش اورنی دا خون جگر دور منکا	33 /24b- 25a/8	34/2 4b-25a/8	33/24 ab/8		29/1 4b-15a/8	35/ 22a/8	31/ 16ab/8	30/9 b/8
36.	شهر بیر آی فرقتی دین بیت الاحزن دور منکا بیر کول رعنا غمی دین باغ زندان دور منکا	34 /25a/9	35/2 5a/9	34/24 b-25a/9		30/1 5a/9	36/ 22ab/9	32/ 16b/9	31/9 b-10a/9
37.	مین مو دور مین کیم سینینک وصلینک معتبر دور منکا بخت کمره دین قاجان بو قصه باور دور منکا	35 /25ab/ 8	40/2 6b-27a/7 ²	39/26 b/7 ³		31/1 5b/8	37/ 22b/8	33/ 17a/7 ⁴	32/1 0a/8

¹ Tehron 2 nusxada 6-bayt mavjud emas.

² London nusxada 7-bayt mavjud emas.

³ Tehron 1 nusxada 7-bayt mavjud emas.

⁴ Mashhad nusxasida 7-bayt mavjud emas: قورقارام حرمان سحابین یایماغای فهم ایته ای چرخ * کیم شبستان مهر شمعدین منور دور منکا

38.	کوزلاریم دا عشق دین سو ایردی اویقو اورنیدا طرفه کورکیم هجر دین قان بولدی اول سو اورنیدا						38/ 22b- 23a/7		
39.	بهی رنکی دیک اولمیش درد هجرینکدین منکا سیما دیماغیم ایچره هر بیر تخمی یانکلیغ یانه سودا	36 /25b/7	15/1 8b/7	15/18 b/7		32/1 5b-16a/7	39/ 23a/7	34/ 17a/7	33/1 0ab/7
40.	یار عکسی جنکه ایلار جلوه می کوزکوسیدا می ایچارمین کیم یوزی بولغای یوزوم اوتروسیدا						40/ 23ab/7		
41.	کیمسه هرکز کورمادی جون اهل دور ان دین وفا اول که دوران افتی دور نی طمع اندین وفا						41/ 23b/6		
42.	مرات حسنونک تیره دور بو آه دردالود ارا روشنلیغی ممکن ایماس جون شمع قالدی						42/ 23b- 24a/7		

	دود ارا								
43.	بیر توتار کونکولودا کردون دین جدا بولغان بلا جاندا دور دیوانه کونکولودین خطا بولغان بلا	37 /26a/8	20/2 0ab/9 ¹	20/20 ab/8		33/1 6a/8	43/ 24a/7 ²	35/ 17b/8	34/1 0b/8
44.	عارض و خالینک نی دم بیر کورماسام ای دلربا ایلا دورمین کیم کورونماس کوزوما آق و قرا	38 /26ab/ 9	41/2 7a/9	40/26 b-27a/9		34/1 6a-b/9	44/ 24ab/9	36/ 17b- 18a/9	35/1 0b-11a/9
45.	روشن دورورکه مهر یوزونکدین الور صفا یوقسا نی وجه ایلا قمر اندین تاپار ضیا	39 /26b/7	36/2 5b/7	35/25 a/7		35/1 6b/7	45/ 24b/7	37/ 18a/7	36/1 1a/7
46.	زار جسمیم غه خدنکینک زخمی دین ارتار نوا سازدیک کیم تیشسه لار آنی فوزون ایلار صدا	40 /26b- 27a/7	44/2 8a/7	42/27 b/7	21/8 a/3 ³	36/1 7a/7		38/ 18a/7	37/1 1b/7

¹ London nuxhada boshqa qo'lyozmalarga ko'ra ushbu g'azalning baytlari tartibi farqli va taxallus qo'llangan maqtasi mavjud: Ey Navoiy, toki bordi yor, bildim
hajr emish

Shiddat ichra har baliyatdin sivo bo'lg'an balo.

² Toshkent nuxhada 4-bayt ham mavjud emas.

³ Boku nuxhada 1-4-baytlar mavjud emas.

47.	يار درديم سورمايين كونكولومنى محزون قىلدىلا جاننيم آشوبىنى كم قىلماقدين افزون قىلدىلا	41 /27a/7	16/1 9a/7	16/19 a/7	22/8 a/7	37/1 7a-b/7	46/ 24b- 25a/7	39/ 18b/7	
48.	ساريغ اغريغ بولدوم اى ساقى خزان هجر ارا قانى اصفر مى كه بار هر قطره سى بير كهربا	42 /27ab/ 7	17/1 9ab/7	17/19 ab/7	23/8 ab/7	38/1 7b/7	47/ 25a/7	40/ 18b/7	38/1 1b/7
49.	كونكولوم اورتانسون اكر غيرينكغا پروا ايلاسا هر كونكول هم كيم سينينك شوقونكى پيدا ايلاسا	43 /27b- 28a/10	18/1 9b/10	18/19 b/10	24/8 b/10	39/1 7b-18a/10	48/ 25ab/10	41/ 19a/10	39/1 2a/9 ¹
50.	قاصدى كيم ياردين بير سوز روايت ايلاسا ايستارام سورغان سايى باشدين حكاييت ايلاسا	44 /28a/7	19/2 0a/7	19/20 a/7	25/9 a/7	40/1 8a/7	49/ 25b/7	42/ 19ab/7	40/1 2a/7
51.	باغير خونابى دين ضعف اولدى غالب خسته جاننيمغا	45 /28ab/ 9	25/2 1b-22a/8 ²	43/27 b-28a/9	26/9 ab/9	41/1 8ab/9	50/ 25b- 26a/9 ³	43/ 19b/9	

¹ Tehron 2 nusxada 7-bayt mavjud emas.

² London nusxada maqta' mavjud emas.

³ Toshkent nusxada 6-bayt hoshiyada ko'chirilgan.

	اغیر ایردی غذا اعود ایتتی زحمت ناتوانیمغا								
52.	نی نوا ساز ایلاکای بلبل کلستان دین جدا ایلاماس طوطی تکلم شکرستان دین جدا	46 /28b/7	24/2 1b/7	46/28 b/7	27/9 b/7	42/1 8b-19a/7	51/ 26a/7		41/1 2b/7

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ali Şîr Nevâyî. Bedâyiü'l-bidâye. Hazırlayan: Vahit Türk, Jabbor Eshonkul – İstanbul: «Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı», 2023. – 1072 s.
2. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» Boku nusxasi. – Ozarbayjon BA Qo'lyozmalar instituti, № 3010, 889/1484 y.
3. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» Istanbul nusxasi. – Turkiya, Sulaymoniya, Ayasofya № 3981. – Hirot, 889/1484-1485 y. Ko'chiruvchi: Sultonali Mashhadiy.
4. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» London nusxasi. – Britaniya muzeyi, № 401. 887/1482-83 y.
5. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» Mashhad nusxasi. – Kitobxona-yi Oston-i Qudsi Razaviy, № 4783. Jumodi I 896/1491 y. mart-aprel. Ko'chiruvchi: Darvesh Muhammad Toqiy.
6. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» Parij nusxasi. – Fransiya milliy kutubxonasi, № 746. 885/1480-81 y.
7. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» Tehron nusxasi. – Islom sho'ro majlisi kutubxonasi, № 14197 888 y., safar o'yi /1483 y., mart-aprel.
8. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» Tehron-2 nusxasi. – Eron milliy kutubxonasi, № 1082924. 906/1500-1501 y.
9. Alisher Navoiy. «Badoyi' ul-bidoya» Toshkent nusxasi. – O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi, № 216. – Hirot, 891/1486 y. Ko'chiruvchi: Ali ibn Nur.
10. Alisher Navoiy. Kulliyot. – To'pqopi kutubxonasi, Revan fondi: № 808. – Hirot, 901/1496–1497. Ko'chiruvchi: Darvesh Muhammad Toqiy.
11. Birnbaum E. Ottoman Turkish and Chaghatay literature. An Early 16th Century Manuscript of Nava'i's Divan in Ottoman Orthography // Central Asiatic Journal. 1976, XX. – P. 157-190.
12. Boltabayev S. Navoiy devonining shoir hayotligida ko'chirilgan yangi topilgan nusxasi haqida // Alisher Navoiy va Sharq Renessansi (xalqaro simpozium materiallari). – Toshkent, 2022. – B. 438-466.
13. Eckmann J. Nevai'nin ilk divanları üzerine // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten, 13. – Ankara. 1970. – S. 253-262.
14. Juraboyev O. Kitabet Sanatının Bir Örneği Olarak Ali Şîr Nevayî'nin «Bedâyiü'l-Bidâye» Divanının Taşkent Nüshası. // Uluslararası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi. Cilt/Volume:1. – Bolu, 2020. – S. 14-27.
15. Levend A. Türkiye kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten. – Ankara, 1958. – S. 127-209.
16. Madaliyeva O. Alisher Navoiy «Badoyi' ul-bidoya» devoni va uning qo'lyozmalari // Professor Hamid Sulaymon nomidagi yosh matnshunoslarning ilmiy-amaliy respublika konferensiyasi materiallari to'plami. – Toshkent: «Yosh avlod matbaa», 2023. – B. 6–11.
17. Madaliyeva O. Alisher Navoiy «Badoyi' ul-bidoya» devonining Mashhad qo'lyozmasi // Alisher Navoiy va XXI nomli xalqaro ilmiy-amaliy

- konferensiyasi materiallari. – Toshkent – Boku: «Zebo print», 2023. – B. 209–218.
18. Madaliyeva O. Alisher Navoiy «Badoyi’ ul-bidoya» devonining o‘rganilish tarixi // Alisher Navoiy va XXI nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent – Bursa: «Zebo print», 2023. – B. 400-408.
 19. Абдуғафуров А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси // «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. № 4. – Тошкент, 1989. – Б. 3–9.
 20. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Текстни тузувчи: Ш.Шарипов. МАТ. Йигирма томлик, биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987. – 689 б.
 21. Волин С. «Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях» // Алишер Наваи. Под ред. К. Боровкова. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР. 1946. – С. 203-235.
 22. Жўрабоев О. Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент, 2016. Б. – 32–38.
 23. Имомназаров М. XXI аср. Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент, 2021. – 64 б.
 24. Имомназаров М. XXI аср: Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент: Donishmand ziyosi, 2021. – 207 б.
 25. Имомназаров М. Алишер Навоий лирик мероси матншунослигининг долзарб масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: Tamaddun, 2017. – Б. 6-10.
 26. Имомназаров М. Мусулмон минтақа маданияти ривожда «мажоз тариқи» босқиқчи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2022. – 510 б.
 27. Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърияти лирик жанрлар хронологиясига доир) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: Turon iqbol, 2018. – Б. 12-17.
 28. Мадалиева О. Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қийсий тадқиқи. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021. – 679 б.
 29. Нагиева Ж. Бакинские рукописи Алишера Навои. – Баку: «Элм», 1986. – 136 с.
 30. Рамазонов Н. Алишер Навоийда «тахрирни таҳрир» // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006/1. – Б. 17-23.
 31. Рамазонов Н. Яна «тахрирни таҳрир» масаласи хусусида // // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007/1. – Б. 78-89.
 32. Салоҳий Д. «Бадоеъ ул-бидоя» малоҳати. – Тошкент: «Фан», 2004. – 204 б.
 33. Салоҳий Д. Таҳлил ва талқин масъулияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006/1. – Б. 74-78.

34. Семенов А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей. – Ташкент: «Издательство среднеазиатского государственного университета». 1935. – 88 с.
35. Сулейманов Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои / В трех томах / том первый. – Ташкент-Москва, 1955-1961. – 415 с.
36. Турдиалиев А., Эркинов А. «Бадойиъ ал-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонали Машҳадий, Ҳирот, 889/1484-1485 йил) // Алишер Навоий ва ХХІ аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. – С. 57-62.
37. Эркинов А. «Бадойиъ ал-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси (888 йил, сафар ойи/1483 йил, март-апрель) // Алишер Навоий ва ХХІ аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. – Б. 51-57.
38. Эркинов А. Мустақиллигимизнинг 31 йиллигига муносиб тухфа: Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя»сининг саккизинчи нусхаси аниқланди. Мустақиллигимизнинг 31 йиллигига муносиб тухфа: Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя»сининг саккизинчи нусхаси аниқланди (uza.uz).
39. Юсупова Д. Мухлислар томонидан тузилган девонлар: талқин, таҳлил ва таҳрир // Алишер Навоий халқаро журналі. 1-сон, 1-қисм. – Тошкент, 2021. – Б. 101-110.
40. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: «Фан», 1961. – 294 б.
41. Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983. – 199 б.

Mehman Aghasalim Hasanli¹

THE CREATION OF THE TURKIC PEOPLES' NOVEL IN THE CONTEXT OF WORLD LITERATURE

***Abstract.** The emergence and development of the novel genre in world literature, the factors influencing the formation and development of the genre, and the mechanisms of the novel's influence on the dynamics of the development of literary, cultural and socio-political processes are studied. In this article analyzes the emergence and ideological and aesthetic essence of the novelistic tradition of the Turkish peoples in the context of world literature. The article examines the ideological and aesthetic foundations of the emergence of the novel genre in the literature of the Turkic peoples from the second half of the 19th century. It has been concluded that the*

¹ Associate Professor, Vice-director of Institute Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan National Academy of Sciences.
E-mail: mehmanhasanli@anas.az. ORCID: 0000-0003-3036-2646.

novel genre emerged and developed in the literatures of the Turkic peoples living in a wide geographical area during the Enlightenment movement. At the same time, it was determined during the research that the novel appeared in the prose of some Turkic peoples during the Soviet period, for ideological reasons.

Introduction. The ancient roots of the novel genre in world literature, the emergence of the first example of the novel called «Don Quixote» by Miguel de Cervantes as a result of transformation processes that occurred in the preceding chivalric texts with the formation of bourgeois relations in the 17th century, as well as the main features of the dynamics of the development of the genre in subsequent centuries. «Don Quixote» by Cervantes emerged as a result of an ironic attitude to the preceding chivalric texts, in a kind of contradiction. However, in the seventeenth and eighteenth centuries, the novel failed to become one of the leading genres of literature and was perceived as a genre of entertainment. The development of industrial relations in the eighteenth and nineteenth centuries also began to influence humanitarian thought. In general, the development of humanitarian thought, literary and artistic thought is directly related to the results of scientific and technological processes taking place in society, and since the nineteenth century the novel begins to appear as the most adequate form in this system of relationships.

Main part. As the genre of the novel expanded its boundaries in world literature and gained functionality, various considerations emerged regarding its historical roots, evolutionary path, and artistic and aesthetic significance. After the novel gained prevalent popularity, researchers began to search for its roots in ancient Greek and Roman texts. Of course, the roots sought in antiquity were increasingly inadequate in form to meet the demands of the genre. «For a long time, the concept of the novel was applied to texts written in a Romance language other than Latin» [10: 29]. The ancient Greek and Roman texts that form the basis of the novel are written in verse. As Bakhtin noted, «the novel did not participate in the genre harmony of ancient literature» [9: 195].

Much research has been done on the scope of the novel genre and which works belong to the genre. Other features to distinguish the novel from other prose works, or the formation of completions present in the novel but absent in prose works before the novel, have conditioned the process of its subsequent development: «The novel has in itself a fundamental natural finality, formed by an introduction, a main part, and a conclusion.... If we look at the historical development of the novel, we see that a work can be a novel if the plot in it meets this standard, otherwise it is something other than a novel» [8: 10].

In the West, chivalric texts closer in form to the modern novel began to be produced from the thirteenth century, and these texts were considered an important basis for the emergence of the modern concept of the novel. This, too, is a natural process. The basic structure and source of the content of the novel is folk tales, legends and other oral texts. It was also taken into account that the

novel emerged in Turkish prose on the basis of a rich epic culture.

The occurrence of scientific and technological revolutions throughout the 20th century, the emergence of the greatest discoveries of mankind in comparison with this period and the fact that all these led to the emergence of world wars rather than to the well-being of people, led to a number of processes of transformation of form and content in literature and its leading genre, the novel. In this century, the novel, under the influence of humanist ideologies, sought ways to cope with turbulent social realities by changing elements of its «shell». Thus, at this stage, the novel became one of the main means of expression not only of literature, but of art in general. It is no coincidence that the writer and novelist Milan Kundera, discussing the functions and tasks of the novel, calls it an art and asks the question «What is a novel?» The Jew answers this question with the proverb: «Man thinks, God laughs,» and, inspired by this wise thought, François Rabelais writes, thinking that he heard God laughing, and that this is how the first great European novel came into being: *«I like to think that the art of the novel came into the world as an echo of God's smile. So why does God laugh when He looks at man? Because people think and don't notice the truth. Because as people think, their thoughts become more and more distant from the thoughts of others. And because what a person thinks is never what he thinks. This fundamental principle of man, which emerged in the Middle Ages, also manifested itself at the dawn of the New Age: Don Quixote thought, Sancho thought, and not only the truth of the world but also their own truth eluded them»* [1: 180–181]

In this context, the emergence and development trends of the novel genre in the literature of Turkic peoples are of great interest. In modern terms, the Turkic peoples have been able to continue their existence to this day, living in a vast territory, splitting into separate ethnic groups over the last two millennia, acquiring unique qualities and living in states they created, uniting in various ways and sometimes forcibly accepting invasions. The oral mythological memory to which the Turkic peoples belong is the basis of their existence and rapid progress towards becoming a force within the understanding of the Turkic world today, despite the influence of foreign assimilation over the millennia. The novelistic thinking of the Turkic peoples is also based on ancient Turkic mythological texts. A rich epic tradition underlies the novel of the Turkic peoples.

The novel about Turkic peoples began to take shape in the second half of the 19th century on the basis of modern principles of world novel art. In this period, when enlightened realism was systematically emerging and developing, the genre of novel emerged and developed in the Turkic peoples. From this point of view, we see that the genre of the novel emerged and developed in the second half of the 19th century in Turkish, Azerbaijani and Tatar literatures, where the enlightened realist tradition emerged and developed more systematically, in the first half of the 20th century in other Turkic peoples, and in the second half in Uyghur literature.

In Turkish literature, the novel emerged during the Tanzimat period as a result of the development of enlightenment thought. The Tanzimat movement

(1839) laid the foundation for a new enlightenment movement with its prominent figures. The modernization and renewal of Turkish society began precisely with Tanzimat: *«What was imitated in Tanzimat led to practical results rather than principles and methods. Tanzimat is a continuation of Nizami-Jadid (new order).»* Later, the Tanzimat movement became a little more refined and influenced the ways of thinking, expressing thoughts and writing thoughts. This development meant that the worldview in Muslim public life in the Ottoman Empire began to change» [1: 10]

The Turkish novel emerged and developed in the 70s of 19th century with the works of Shemseddin Sami's «Tashshugi-Talaat ve Fitnat» (1872), Ahmet Midhat's «Janissaries» (1872), «Hasan Mallah» (1875), «Huseyn Fallah» (1875), «Felatun Bey and Rakim Efendi» (1875), Namig Kemal's «Intibah» (1876), «Jezmi» (1880), Sami Pashazade's «Adventure» (1887), Rajaizade Mahmud Ekrem's «Car Love» (1889), Nazim Nabizade's «Qarapipik» (1890), and Khalid Ziya Uşaklıgil's «Eşgi Mamnu» (1899).

Mirza Fatali Akhundzade made a great contribution to the relevance of the novel genre in Azerbaijani literature from both scientific-theoretical and artistic points of view. M.F.Akhundzade, who deeply studied the literary processes taking place in the West, expressed his conclusions that drama and novel would be the main genres of the era and the future. Thus, in his article «Criticism of Mirza Agha's plays» he noted the importance of drama and novel, stating: *«Today, the works useful for the nation and meeting the taste of readers are dramas and novels»* [4: 184].

In our opinion, the basis of Azerbaijani prose is the work of M.F. Akhundzade «Deceived Stars». It is no coincidence that he himself called this work a novel based on the tradition of Western literary criticism. In a letter to Mirza Yusif Khan of Tabriz, he wrote in response to his remark about going beyond the story of Yusif Sarraj in a historical source, *«Have I written a history to be content with merely describing the events that took place?» «I have taken a small matter and expanded it with my own thoughts, exposing the foolishness of the ministers and heads of state of the time, so that it may be a lesson for future generations and that they may not believe the words and reports of foolish astrologers.... Such works are called novels»* [3: 245]. In our opinion, Azerbaijani prose, the founder of which is M.F. Akhundzade, was further developed by the end of 19th century in the works of Mirza Abdurrahim Talibov «Donkey with a load of books», Zeynalabdin Maragai «Travels of Ibrahim-Bey» and Nariman Narimanov «Bahadır and Sona».

The novel emerged in the literature of the Tatars, who played an exceptional place in the development of the enlightenment movement among the Turkic peoples, by the end of the 19th century. The geographical location of Tatarstan and special internal regularities of the novel genre influenced the content and form of the prose samples formed here; thus, as a result of the fusion of Eastern thought, Sufi philosophical ideas and «Masnavi» style with Western novel technique, prose works expressing Tatar enlightenment thought appeared in the second half of the 19th century. From this point of view, the influence of both

Western and Eastern literature and their literary canons can be seen in the samples of early Tatar prose and novels. «Husameddin Molla» (1886) by Musa Akeget has gone down in history as the first Tatar novel. The work, which the author calls a national novel, is a conversation between Husameddin and the readers, which reflects the ideas and goals of Tatar enlightenment thought and wishes for the development of the Tatar people. The author expressed his support for the Tatar enlightenment movement in Husameddin's language and wrote his artistic manifesto.

Although the genre of the novel in Kazakh literature is not historically ancient, it has always been chosen by outstanding writers and their substantial works, due to the mythological memory on which it is based and the inner energy of oral-artistic thought transmitted through the word for a century. In the nineteenth century, the concept of modern Kazakh prose began to take shape with the short enlightenment stories of Ibrai Altynsaryn, a prominent Kazakh educator. Ibrai Altynsarin not only created Kazakh prose, but also rendered unparalleled services in the creation of Kazakh literary language and Kazakh schools of a new type: «*Before I. Altynsarin there was neither literary prose nor written Kazakh literature in the proper sense of the word. I. Altynsarin laid the foundations of the western direction of Kazakh prose and ensured the formation of this genre. He wrote excellent examples of history*» [5: 33].

As a result of the hard work and activity of the trio of Ibrai Altynsarin, Chokan Valikhanov and Abai Kunanbaev, considered a symbol of Kazakh literary thought, written Kazakh literature was created and developed on a solid basis. The first perfect samples of Kazakh prose are considered to be the stories of Ibrai Altynsary, literary and artistic works of Chokan Valikhanov, «Black Words» by Abai Kunanbaev. The first samples of the novel in Kazakh literature began to appear in the early 20th century. Although Miryagub Dovletoglu's work «Unhappy Jamal» (1910) resembles medieval classical poems in its compactness and style, it served as a major transition to the Kazakh novel that would develop in later periods: «*Small in volume compared to the novel Genre «Unhappy Jamal» very clearly transitions from verse to prose, has a characteristic transition from folk tales to short stories. In fact, the love story of Ali and Jamal, Leyli and Majnun, Farhad and Shirin, and Asli and Kerem, whose love is described in the work «Unhappy Jamal», does not differ from very famous love stories*» [2: 41–42].

The Uzbek novel originated with Abdulla Qadiri's work «Bygone Days», which he began writing in 1919 and was published in 1926. «Bygone Days», which the author called «an enthusiasm», is a very perfect example of prose in terms of both form and content components. Abdulla Qadiri himself speaks modestly about his novel and expresses his belief that a great tradition of novel genre will emerge after «Bygone Days»: «*This «Bygone Days» that I want to write is a small experiment, or rather, an enthusiasm, on the way to getting acquainted with the novel of the new era. It is known that renewal occurs with many*

shortcomings in the early stages; it gradually improves with the help of people in this field, and moves towards evolution and development» [7: 14]

In the three-part novel «Bygone Days», A. Qediri, who wrote his name in history with his struggle for national ideals in the history of Uzbek social life, both takes a historical excursion against the background of the events that took place in the 19th century, tries to revive the events that took place, and also hints at the character of the Bolsheviks by getting to the essence of the occupation policy pursued by Tsarist Russia.

After the official proclamation of socialist realism in the 1930s, the development of the literature of the local Turkic peoples within this framework was set as a goal. In this regard, the first examples began to appear in the Turkic peoples, where the novel tradition had not yet emerged, at the request of ideology. The novel tradition in Kyrgyz literature emerged in the 1930s in accordance with the principles of socialist realism and the demands that ideology placed on society. Mukay Elebayev's work «The Long Road» (1936) went down in history as the first example of a novel in Kyrgyz literature. The novel, which tells about the events of Urkun in 1916, presents the life of the Kyrgyz at the beginning of the century to readers through ethnographic lines. At the same time as M. Elebayev, Aali Tokombayev's novel «Bloody Years» was also published.

The novel genre in Turkmen literature was an expression of socialist realism, a genre that emerged under the influence of ideology. Berdi Kerbabayev's «Final Step» (1940) is considered the first Turkmen novel. Before that, Khidir Daryayev's «Iqbal» (1937) and Ata Govshudov's «Farman» (1939) novels were published. However, «Final Step» is considered the first novel in Turkmen literature in terms of its compliance with ideological requirements. The formation of the Bashkir novel also coincides with the 20s-30s of the last century. The first examples of the Bashkir novel appeared with the works of Afsel Tahirov «Soldiers» and Gaynan Khayri «Turning».

The first example of the novel genre in the literature of the Uyghurs, the heirs of the ancient and rich Karakhanid culture in East Turkestan, was written in 1949. However, due to socio-political pressures, the novel «Bloody Land» by Mahammad Amin Tohti was published only in the 1970s. The Uyghur novel experienced its systematic development period in the 1980s. Thus, the paragraph examines the emergence of the novel genre in world literature and the formation of the novel of the Turkic peoples in this context.

Result. As recognized by the major researchers of the novel in world literature, the genre of the novel, which originated with Miguel de Cervantes' «Don Quixote» (1615), began to turn into a major genre of literature since the 19th century. Throughout the 20th century, the novel was one of the main structures of expression not only of literature but also of humanitarian thought in general. In the course of the research the origins and directions of development of the novel tradition of the leading Turkic peoples were studied

in comparison with the world novel and the conclusion was made that the novel in the Turkic peoples, according to the standards of the world literary studies, first appeared in the second half of the 19th century in the peoples where the enlightenment movement was systematically formed. Novel creativity in other Turkic peoples originated and developed mainly after the formation of the Soviet Union.

References

1. Akçura, Y. Türkçülüyn tarixi / Y.Akçura. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2010.
2. Arıkan, M. Kazak edebiyatında ilk roman – Bakıtsız Jamal / M.Arıkan. Turkish Stuides. Volume 3/8.
3. Axundov, M.F. Əsərləri. Üçüncü cild / M.F.Axundov. – Bakı: Elm, 1988.
4. Axundzadə, M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Ayan, E. Modern Kazak Edebiyatı öncüsü İbray Altınsarın / E.Ayan. – İstanbul: Bilge kültür Sanat, 2015.
6. Kundera, M. Roman Sanatı / M.Kundera. – Ankara: AFA Yayınları, 1989.
7. Qədiri, A. Ötən günlər (özbəklərin həyatından tarixi roman) / tərcümə edən Xəlid Səid Xocayev / A.Qədiri. – Bakı: Təhsil, 2023
8. Stevick, P. Roman teorisi / P. Stevick. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
9. Бахтин, М. Эпос и роман. Сборник / М.Бахтин. – Санкт-Петербург: Азбука, 2000.
10. Шарифова, С. Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социокогнитивный подход / С.Шарифова. – Москва: Московский Парнас, 2011.

*Rahmatova Govhar Omonovna*¹

«DEVONU LUG‘ATI-T-TURK»DA KELTIRILGAN SHE‘RLARNI TADQIQ ETISH USULLARI

METHODS OF RESEARCHING THE POEMS IN «DIVANI LUGHATI-T-TURK»

Abstract. *In the 10th–12th centuries, Arabic was used more as the language of science in Central and Central Asia. It is enough to cite the example of Abu Rayhan Beruni, Ibn Sina, and Al-Farabi, this tradition continued, and even during the time of the Timurids, scholars such as Mirzo Ulugbek wrote their scientific books in Arabic. Makhmud Kashgari is the first scholar in the history of Turkic linguistics, in the study*

¹ Filologiya fanları bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Oriental universiteti Sharq tilləri kafedrası mudiri.
E-mail: gokki1990@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8142-6465.

of Turkic languages, in the history of Turkic lexicography and lexicography to use the methodology of Arabic linguistics. «Divani lugati-t-turk» is a work created within the framework of the method of Arabic linguistics and lexicography.

Mahmud Kashgari's work «Divani lugati-t-turk» is important today, as it contains the oldest oral literary monuments. The thematic content of the poetic fragments presented in the work is diverse. In this article, the methods of thematic classification of poetic fragments presented in his work are revealed..

X asrga kelib Qoraxoniylar ham ma'muriy-hududiy, ham madaniy jihatdan qudratli davlatga aylangach, turkiy madaniyat va tilga qiziqish boshqa xalqlar o'rtasida ancha kuchaydi. Bevosita Qoraxoniylar hukmdorlarning o'zi ham turkiy adabiyot ravnaqiga katta e'tibor berishdi. Shu bois, bu davrda Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy kabi adiblar o'zlarining shoh asarlarini yaratdilar.

Arab xalifaligi hududlarida turkiy tilni o'rganish ehtiyojini qondirish maqsadida Mahmud Koshg'ariy o'zining Abbosiy xalifalar avlodidan bo'lgan Abulqosim Abdulloh ibn Muhammad al-Muqtadoga bag'ishlangan «*Devonu lug'ati-t-turk*» deb ataluvchi asarini yozdi. Adib o'z asarini arab tilida yozib, turkiy til grammatikasini ilk bor arab tilshunosligi metodologiyasi asosida tushuntirib berdi. Bu orqali u asarning butun ilm dunyosiga yetib borishini maqsad qilgan edi. Arab tilida yozilgan «*Devonu lug'ati-t-turk*» ilk turk-islom muhiti, madaniyati, ilm-fanining yorqin namunalaridan biridir.

Mahmud Koshg'ariy «*Devonu lug'ati-t-turk*» asarida turkiy so'zlar ma'nosini ochiqlash uchun xalq og'zaki ijodi namunalari: maqol, matal hamda she'riy uzindi¹lardan misollar keltirilgan. Asardagi she'riy parchalarning umumiy soni 253 ta bo'lib, ularning to'rttasi arabcha, qolganlari turkiy. Shundan 12 ta turkiy she'r ikki martadan takror qo'llangan.

Shu vaqtga qadar «*Devonu lug'ati-t-turk*»dagi she'riy uzindilar A.Fitrat, N.Mallaev, I.Stebleva, K.Brokkelman, T.Tekin, Z.Ko'rkmaz, R.Dankoff va J.Kellilar tomonidan tematik guruhlariga tasniflanib o'rganilgan. Tematik turkumlashda olimlar qarashlarida yakdillik kuzatilmaydi. Masalan, Fitrat asardagi parchalarni «turk adabiyotining eng qimmatli namunalari» [3: 119] deb atab, ularni ikki qismga bo'lib, quyidagi tematik guruhlariga ajratadi: marsiya, munozara, jangnomalar, ov qo'shiqlari, segvi-muhabbat she'rlari, doston, pandnomalar, maqto'v she'rlar. Fitrat she'rlarni tematik turkumlarga ajratish bilan birga, parchalarni bir she'r ostida birlashtiradi (asardagi parchalar jami 40 ta she'r ostida birlashtirilgan) va ularga sarlavhalar qo'yib chiqqan [3: 122–123]². Misol uchun, o'ttizga yaqin lirik uzindilarni beshta katta

¹ Uzindi – she'rdan ajratib olingan bo'lak, parcha.

² Birinchi qismga quyidagi mavzulardagi she'rlarni kiritgan: 1) Alp Er To'nga marsiyasi; 2) Yoz va qish munozarasi; 3) Bir urush maydoni haqida (to'rtliklar); 4) Yoy (besh to'rtlikdir); 5) Yoz o'yinlari (hammasi olti to'rtlikdir); 6) Ovdan urushg'a (o'n ikki parchadan iborat); 7) Togush boshlangan urushi (sakkiz parchadir); 8) Uyg'urlar bilan urush (besh parchadir); 9) Iki savdogar orasida (yetti parchadan iborat); 10) Ayriqlik (hijron, to'rt parcha); 11) Yana ayriqlik (to'rt parcha); 12) Yana sevgi. 13) Uch urush

she'ning parchalari sifatida baholaydi: «Ayriliq» (hijron, to'rtta parcha), yana «Ayriliq» (to'rtta parcha), «Sevgi, «Bir go'zal haqida», «Sevgan bir kishi uchun» kabi. U bu usulni asardagi pandnoma, jangnoma va ov tasviriga bag'ishlangan she'rlarda ham qo'llagan.

Fitrat parchalarni bitta she'r ostida birlashtirishda asosiy e'tiborni ohang va qofiya tizimiga qaratgan ko'rinadi. Chunki sevgi-muhabbat she'rlarining mazmuniga e'tibor berilsa, ular bir-biridan tamoman boshqa she'rlar ekani ko'zga tashlanadi. Shu bois bugungi kun tadqiqotchilari oldida she'riy parchalarni nafaqat shakl, balki mazmuni asosida ham tahlil qilish dolzarb masala bo'lib turibdi.

Fitrat asarda sochilib yotgan she'riy uzindilar ichidan Alp Er To'nga marsiyasi hamda «Qish va Yoz» munozarasiga oid parchalar ajratib olib, mazmunan ketma-ketlikda bir-biriga ulagan. Keltirilgan she'riy parchalar ichida ikkita marsiya mavjudligi ham ilk bor Fitrat tomonidan e'tirof etilgan. Ayni fikr asarning ingliz tilidagi nashrida ham uchraydi [1: 290–310]. Ammo boshqa tadqiqotlarda faqatgina Alp Er To'nga marsiyasi ushbu janrga misol sifatida keltiriladi.

O'zbek olimlaridan professor N.Mallaev «*Devonu lug'ati-t-turk*»da keltirilgan she'rlarni mehnat, qahramonlik, mavsum hamda marosim qo'shiqlari, peyzaj lirikasi, ishqiy va axloqiy-ta'limiy she'rlar kabi yetti guruhga ajratgan [4: 62]. Ushbu tasnifga ko'ra, asardagi marsiya, munozara janriga oid to'rtliklar mavsum va marosim qo'shiqlari turkumiga kiritib yuborilgan.

Nemis olimi K. Brokkelman esa she'rlarni marsiya, qahramonlik qo'shiqlari, muhabbat she'rlari, tabiat madhi va pandnomalar kabi turlarga ajratgan [5: 75]. Bu ancha tor olingan tasnif bo'lib, turkiy og'zaki she'riyatdagi she'rlar tematikasini to'liq ochib bermaydi. Zero, turkiy og'zaki she'riyat mazmuni bilangina emas, she'rlar mavzusining rang-barangligi bilan ham alohida ahamiyatga ega. She'rlar tematikasining turli-tumanligi turkiylar badiiy tafakkurining yuksakligidan dalolatdir.

Parchalarni rus olimasi I.Stebleva quyidagi tematik guruhlariga bo'lgan: jangnoma she'rlar, muhabbat, o'yin-kulgu she'rlari, marsiya, axloqiy-didaktik, tabiat tasviri, mifologik va maishiy mavzudagi she'rlar [5: 78].

T. Tekin esa o'z tasnifida «*Devonu lug'ati-t-turk*»dagi she'rlarni vazn nuqtai nazaridan ikki qismga (aruz va barmoq vaznlaridagi she'rlar) bo'lib, tematik turkumlashtirgan. Bunday usuldagi tasnifni faqatgina T. Tekin amalga oshirgan.

(besh parcha); 14) Bir urush; 15) Manzuma (dostonning boshlang'ichi, olti parcha); 16) Bir marsiyadan (uch parcha).

Ikkinchi qismga quyidagilar kirgan: 1-4) Nasihat; 5) Mehmon tutish to'g'risida; 6) Tarbiya to'g'risida; 7) Bir go'zal haqida; 8) E'tiqodiy bir parcha; 9) O'g'limga nasihat; 10) Dunyodan shikoyat; 11) Aran qomug'; 12) Parcha (shoirning qabilasi bilan urushib inglagan bu kishiga, II); 13) Sevgan bir kishi uchun; 14) Boylikni maqtaydilar; 15) O'gut (nasihat); 16. Maqtanish; 17) Boylik to'g'rusida; 18) Aldangan bir kishiga; 19) Ilkim o'rgut; 20) Ayrilish; 21) O'zin maqtab...; 22) Diniy nasihat; 23) Mehmon to'g'risida; 24) Rohat to'g'risida.

Birinchi turkum she'rlar lirik, pastoral, urush va qahramonlik, doston va yig'i (marsiya)lar kabi beshta tematik guruhga bo'lingan [2: 83]. Ushbu tasnifda to'rtliklar o'zaro qofiya jihatidan bir she'r ostiga birlashtirilgan. Lirik she'rlarga kamida to'rt bandli uchta she'rning parchalari deb qaralsa, fasllar va tabiat tasviri bilan bog'liq she'rlarning katta qismi uchta alohida she'rga birlashtirilgan. Ular bahor tasviri, «Yoz va Qish munozarasi», yoz va tabiatning tasviridir. Asarda yashab o'tgan qahramon xotirasiga bag'ishlab aytilgan yig'i she'rlarini 14 to'rtlikdan iboratligini qayd etib, 9 tasi Alp Er To'nga, qolgan 3 to'rtlik esa noma'lum qahramon xotirasiga aytilgan marsiya, deya ta'kidlaydi.

Ikkinchi tematik tasnif bu aruz vaznida yozilgan she'rlarga taalluqli bo'lib, ular urush va qahramonlik she'rlari, ov va ovchilikka oid parchalar, muhabbat she'rlari, tabiat tasviri, maqto'v she'rlar hamda diniy-axloqiy o'gitlardir.

Z. Ko'rkmaz asardagi she'rlarni bahor va tabiat madhi, otliq (askar), bahor kelganda, tun, «Qish va Yoz munozarasi», dashtdagi o'yin-kulgu, ov she'rlari, bo'ri ovi, urush va jasorat, Tangut va Qatunsini o'rtasidagi jang kabi guruhlariga bo'ladi.

Shuningdek, «*Devonu lug'ati-t-turk*»ning ingliz tilidagi nashrida matn ichidagi she'rlar ajratib olingan va kitobning 3- jildi so'ngida, ilova tarzida berilgan. Bu nashrda she'rlar soni 229 ta bo'lib, o'n to'qqizta tematik guruhga bo'lingan holda keltirilgan [6: 209–310]¹.

Tasnif ancha keng. O'ziga xos xususiyati shundaki, unda qolgan tasniflarda uchramaydigan to'y munozarasi (Marriage negotiation), kishining o'g'ri sherigiga shikoyat she'rlari (Complaint against a thieving partner), qochoq bolaga o'git (Scolding a boy who ran away), qahramon nomiga aytilgan mungli she'r (Elegy on an unnamed hero), Og'raq qabilasi madhi (Praise of the Oyraq tribe) kabi tematik guruhlar mavjud. She'rlarni guruhlashga mazmuni va qofiya asos bo'lib xizmat qilgan. Shu bilan birga, tasnifda Fitrat usuliga o'xshashlik ham mavjud. Ya'ni she'rlar ichki guruhlariga ham bo'linib, bir-biriga qofiya jihatidan yaqinlari bir she'r deb

¹ Tasnif quyidagicha: pandnoma she'rlar (wisdom) (71 ta parcha), sevgi-muhabbat she'rlari (love) (26 ta parcha), Tangut va Qatunsini o'rtasidagi jang tasviri (War of the Tangut against Qatun Sini) (16 parcha), bo'ri ovi (Wolf hunt) (4 ta parcha), to'y munozarasi (Marriage negotiation) (1 ta parcha), kishining o'g'ri sherigiga shikoyat she'rlari (Complaint against a thieving partner) (7 ta parcha), jangnoma she'rlar (Warfare) (21 ta parcha), g'ayridinlar bilan jang tasviri (War with the infidels) (22 ta parcha), qochoq bolaga o'git (Scolding a boy who ran away) (2 ta parcha), qahramon nomiga aytilgan mungli she'r (Elegy on an unnamed hero) (3 ta parcha), tabiat tasviri (Nature) (6 ta parcha), malika madhi (Eulogy of a princess) (3 ta parcha), yeb-ichish va ov qilish she'rlari (Drinking and hunting) (5 ta parcha), kishiga tanbeh (Reproaching a man who held back stores and lost them to rats) (1 ta parcha), Og'raq qabilasi madhi (Praise of the Oyraq tribe) (1 parcha), Alp er To'nga marsiyasi (Elegy on Alp Ar To'nga) (11 ta parcha), qahramon madhi (Praise of a hero) (1 ta parcha), Bahor haqida qasida (Ode to spring) (2 ta qasida, 20 ta parcha) hamda Yoz va Qish munozarasi (Debate of summer and winter) (8 parcha).

qaraladi. Buni ov qo'shiqlari, jangnoma she'rlar, pandnomalar, sevgi-muhabbat she'rlari kabi guruhlarda ko'rish mumkin.

Shu choqqacha yaratilgan tematik tasniflar bir-biridan farq qiladi. Jumladan, Fitratning tasnifida she'riy uzindilar o'zaro birlashtirilib, katta-katta she'r sifatida keltirilgan hamda shu asosda tematik guruhlarga ajratilgan. Asarning inglizcha tarjimasida ham ayni shu usulga ergashilgan. N. Mallaev o'z tasnifida Alp Er To'nga marsiyasiga to'xtalgan emas. K. Brokkelman esa, maishiy mavzudagi she'rlarni qayd etmagan. T. Tekin esa o'z tasnifida «*Devonu lug'ati-t-turk*»dagi she'rlarni vazn nuqtai nazaridan ikki qismga (aruz va barmoq vaznlaridagi she'rlarga) bo'lib, ularni tematik jihatdan turkumlashtirgan.

Bizningcha, «*Devonu lug'ati-t-turk*»da keltirilgan uzindilarni quyidagi tematik guruhlarga ajratish to'g'ri bo'ladi:

- (1) jang tasviriga bag'ishlangan she'rlar;
- (2) marsiyalar (Alp Er To'nga marsiyasi, Qahramon xotirasiga aytilgan marsiya);
- (3) pandnomalar;
- (4) lirik she'rlar;
- (5) tabiat tasviriga bag'ishlangan she'rlar (Bahor haqidagi qasida);
- (6) munozaralar (Qish va Yoz hamda To'y munozarasi);
- (7) ov qo'shiqlari;
- (8) maqto'v she'rlari (alqovlar);
- (9) voqealar tasviri berilgan she'rlar;
- (10) doston parchalari;
- (11) o'yin-kulgu qo'shiqlari;
- (12) ma'lum bir ijtimoiy qatlamga oid parchalar;
- (13) marosim qo'shiqlari;
- (14) malika madhi.

Ushbu she'rlarni yagona bir she'riy asarning qismlari sifatida qarash to'g'ri bo'lmaydi. Ular bir emas, o'nlab yirik asarlardan saylab olingan uzindilardir. Mahmud Koshg'ariy ma'lum bir so'zning izohida she'rdan izohlanayotgan o'sha so'z kelgan qisminigina oladi. Buni Alp Er To'nga marsiyasi yoki «Qish va Yoz munozarasi» misolida ko'rish mumkin. Asarda «Qish va Yoz munozarasi»ning oxirgi xulosa qismi keltirilmagani fikrimiz isbotidir.

Shu bois uzindilarni tadqiq etishda asl matn bilan ishlash bilan bir qatorda, ularni bir she'r ostida birlashtirishda ham nihoyatda ehtiyot bo'lgan afzal. Sababi xalq og'zaki ijodi namunalari sodda, samimiy ruhda, yengil aytilishi bilan bir-biriga shakl jihatdan juda yaqin turadi. Shu bois asardagi barcha bayt va to'rtliklarni qofiya yoki hijolar soni bo'yicha bir she'r ostida birlashtirib chiqish to'g'ri emas.

«*Devonu lug'ati-t-turk*»da keltirilgan parchalar ichida bir she'r ostiga birlashtirsa bo'ladiganlari ham bor. Ular ayrim o'rinlarda maullif tomonidan

ta'kidlansa (Alp Er To'nga marsiyasi), boshqa o'rinda mazmunan anglashilib turadi. Boshqa tasniflardan farqli ravishda biz amalga oshirgan tasnifda barcha she'r turkumlari ichidagi parchalar bir she'r ostiga birlashtirilmadi. Bunga sabab, ular qofiya va vazn nuqtai nazaridan bir-biriga yaqin bo'lsa-da, mazmun jihatdan bog'lanmaydi.

Xulosa. Turkiy adabiyotshunoslikda adabiy janrlar XI asrdan oldin ham mavjud edi. Buni Mahmud Koshg'ariy «*Devonu lug'ati-t-turk*»da qayd etgan *ötüğ* – hikoya, ertak; *saw* – otalar so'zi, maqol; *qoşuğ* – she'r, qo'shiq, qasida; *yir* – g'azal, nag'ma; *küg* – maqom kabi janr nomlari misolida ko'rish mumkin. Bu esa, o'z navbatida shakllangan janrlarga ishora. Shu ma'noda, turkiy adabiyotda janrlar tizimi bevosita arab va fors adabiyoti janrlari ta'siridan oldin ham shakllanganini ayta olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maḥmūd al-Kāšgarī. Compendium of the turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk). Edit and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff, James Kelly. Part III. – Harvard, 1985. – P. 290–310.
2. Tekin T. Türk Dili. Türk şiiri özel sayısı // Aylık Dil Dergisi, 1968. – 83 s.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 4 жилд. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 120 б.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – 62 б.
5. Стеблева И. Тюрская поэтика. Этапы развития VIII-XX вв. – Москва: Восточная литература, 2012. – 75 б.
6. Maḥmūd al-Kāšgarī. Compendium of the turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk). Edit and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff, James Kelly. Part III. – Harvard, 1985. – P. 209–310.

«RASAILU-L-XAVARAZMIY» ASARI ARAB EPISTOLYAR ADABIYOTI
NAMUNASI SIFATIDA

THE WORK «RASAILU-L-KHWARIZMI» AS A SAMPLE OF ARABIC
EPISTOLARY LITERATURE

Abstract. *Literary works written in Arabic in Mowarounnahr, especially in Khwarazm, in the 9th-12th centuries, are an integral and extremely important part of the treasury of classical Arabic literature. In particular, the scientific and literary heritage of the famous philologist, scholar, writer and poet Abu Bakr Muhammad ibn Abbas al-Khwarizmi (935-993), who created many genres of classical Arabic literature, is distinguished by its richness and productivity. His works such as «Dewan ash-shi'r» («Book of Poems»), «Rasailu-l-Khwarazmi» («Letters of Khorezmi»), «Al-amsal al-muvallad» («Aphorisms») and «Kitab mufid al-ulum wa mubid al-humum» («Book beneficial to science and removing worries») have come down to us. Each of these works has its own literary and historical value. This article provides information about the structure, genre, and artistic features of the work «Ar-Rasail», which is composed of letters written by Abu Bakr Al-Khwarizmi to various addressees on various events. It also discusses the important role of this collection of letters in Arabic epistolary literature.*

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazm o'lkalarida arab tilida adabiy ijodning yuksak darajadagi rivoji kuzatildi. Yurtimiz tarixida birinchi Renessans deb atalayotgan bu davrga oid arab tilida bitilgan minglab qo'lyozmalar jahon qo'lyozma fondlarida, jumladan respublikamiz ma'naviy xazinalarida ham saqlanmoqda. Yangi O'zbekistonni barpo etishda otabobolarimizning ma'naviy, ilmiy jasoratlari mahsuli o'laroq yaratilgan bebaho asarlar bizga dasturulamal bo'lmog'i lozim. Shu sababli «...O'rta asrlarda Markaziy Osiyo hududidan yetishib chiqqan alloma va mutafakkirlarning ilm-fanning aniq, tabiiy, gumanitar sohaları va islom ilmlari bo'yicha yaratgan asarlari tadqiqini kengaytirish va chuqurlashtirish hamda ularni asl matn va ilmiy izohli tarjima shaklida nashr etib, ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish va ilmiy muomalaga kiritish ishlariga alohida urg'u [1] berilmoqda. Shu ma'noda mazkur maqola bebaho ma'naviy merosimizni o'rganish bo'yicha olib borilayotgan davomli tadqiqotlarga uyg'un ravishda xorazmlik mashhur shoir, adib va filolog olim Abu Bakr Xorazmiyning mumtoz arab adabiyotidagi epistolyar janrning muhim manbalaridan biri bo'lgan «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» asari haqida ma'lumot beradi.

¹ Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti.
E-mail: sulaymonovahulkar17@gmail.com. ORCID: 0009-0002-5448-1332.

IX–XII asrlarda nafaqat Markaziy Osiyo mintaqalarida balki, butun islom dunyosida ilm-fan va madaniyatning oltin asri kuzatilgan. Ayni shu davrda arab adabiyotida epistolyar janrlarga adabiy asar, badiiy yaratq sifatida qarash kuchaydi. Har qanday mazmundagi maktubga badiiy ijod namunalari yoki badiyat unsurlari kiritildi. Yozishmalarning nazariy va amaliy prinsiplari ishlab chiqildi. Shuni alohida ta’kidlash muhimki, nafaqat arab balki, butun jahon adabiyotida ham epistolyar adabiyot ikki yo‘nalish asosida rivojlandi. Birinchisi bu muayyan *adabiy-badiiy asar ichida element bo‘lib keluvchi epistolyar janr* (xat, xabar va hk.); ikkinchisi aynan epistolyar adabiyotni rivojlantirish yoki uning takomiliga *amaliy ko‘mak beruvchi qo‘llanmalar tuzish*. Bunday qo‘llanmalarga turli maktublardan tuzilgan to‘plamlarni ham kiritish mumkin. Tadqiq va tahlil jarayonlarida bu ikki yo‘nalishni farqlash, muallif yoki adibning maqsadini to‘g‘ri talqin qilish juda muhimdir.

Arab epistolyar adabiyotining tadrijiy takomilida ajamlik (arab bo‘lmagan, kelib chiqishi forsiylar va turkiylardan) bo‘lgan ko‘plab adib va shoirlar yorqin iz qoldirdi. Ana shunday ijodkorlardan biri buyuk vatandoshimiz Abu Bakr Muhammad Abbos al-Xorazmiy (935–993) edi. Abu Bakr Xorazmiy «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» (Xorazmiy maktublari) hamda «*Al-amsal al-muvallad*» (Aforizmlar) asarlari bilan mumtoz arab nasrida ikki katta janr — rasail va amsal rivojiga ulkan hissa qo‘shdi. «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» Abu Bakrning umri davomida davlat amaldorlari (shohlar, vazir, noib, qozi va boshq.), hammaslak do‘stlari va shogirdlariga yozgan 150 dan ortiq maktublardan tuzilgan bo‘lib, bu xatlar biror tarixiy voqea (g‘alaba, mansabga ko‘tarilish, musibat, mag‘lubiyat) ga munosabat o‘laroq yozilgan.

Ayni paytda «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» ning 10 dan ortiq qo‘lyozmalari Rossiya, AQSh, Germaniya, Fransiya, Turkiya va bir necha arab davlatlarining fondlarida saqlanmoqda. Berlin davlat kutubxonasidagi [DE-SBB] Wetzstein I 26 raqamli, [DE-SBB] Petermann II 648 raqamli, [DE-SBB] Petermann I 350-8 raqamli, Eberxard Karl universiteti kutubxonasidagi [DE-TUEB] Ma VI 72 – 1 raqamli, Turkiyaning Sulaymoniya kutubxonasi kolleksiyalaridagi 00408 raqamli, 00859 raqamli, 03299 raqamli, Millet kutubxonasidagi 1604 va 1605 raqamli qo‘lyozmalar, Kaysari kutubxonasidagi 593 raqamli, Ko‘prulu kutubxonasidagi 01274 raqamli, To‘pkapi saroyi kutubxonasidagi 001526 raqamli, 001081 raqamli, shuningdek, Cho‘rum Hasan Posho kutubxonasidagi 2165 raqamli qo‘lyozmalar shular jumlasidandir.

«*Rasailu-l-Xavarazmiy*» asari haqidagi dastlabki batafsil ma’lumotlar Abu Bakr Xorazmiyning shogirdi, nishopurlik mashhur alloma Abu Mansur as-Saolibiyni (961–1038) «*Yatimat ad-dahr*» tazkirasida uchraydi. Saolibiyni o‘z tazkirasida ustoziga yuksak ehtirom ko‘rsatib, uni «Zamonasining eng donosi, adab dengizi, nasr va nazmning tug‘i, fazl va idrok olami», deb ta’riflaydi. «*Rasail*»dagi xalq orasida mashhur bo‘lib, maqolga aylanib ketgan so‘zlardan

ko'plab namunalar keltiradi [4: 227]. Undan keyin Xorazmiy ijodini o'rgangan olimlar asosan Saolibiy keltirgan ma'lumotlarga tayanganlar.

So'nggi ikki asr davomida «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» turli yillarda, turli davlatlarda bir necha marta nashr qilindi [2]. Ammo ulardan faqat suriyalik olim Muvaffaq Favziy al-Jabr hamda eronlik olim Muhammad Mahdiy Purgul tomonidan tayyorlangan nashrlarda asarning filologik tadqiqi amalga oshirilgan xolos, qolgan nashrlarda faqat qisqa So'zboshi bilan cheklanilgan. O'zbekistonda esa nafaqat «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» bo'yicha balki, Abu Bakr Xorazmiyning adabiy merosi haqida ham keng ko'lamdagi tadqiqotlarni kuzatmadik. To'g'ri bu borada ayrim urinishlar bo'lgan [5; 6; 7], ammo allomaning adabiy merosini manbashunoslik, matnshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan mufassal o'rganish, asarlarini o'zbek tiliga o'girib, xalqimizga yetkazish zaruratini ta'kidlash lozim.

Rasail yozishda Xorazmiy ijodiy uslubining rivojlanish dinamikasini aniqlash mushkul, sababi uning barcha maktublari sanasiz yozilgan. Ko'p hollarda ular qaysi shaxsga yo'llangani ham aniq ko'rsatilmagan. «Xorazm-shohga», «Jurjon vaziriga», «Hira raisiga», «O'quvchimga» kabi sarlavhalar qo'yilgan bo'lib, adresatlar aniq tarixiy shaxslar bo'lishiga qaramay, aynan kimligi, ismi noma'lumligicha qolgan. Hatto ismlari tilga olingan shaxslarning aksariyati bizga noma'lum, shu sababli asar qachon yozilgani va adib ijodiy laboratoriyasining tadrijiy o'sishini belgilash qiyin. Ammo, adib tarjimai holiga yuzlansak, u taxminan 24-25 yoshlarida tug'ilib o'sgan yurti Xorazmni tashlab, ilm va ijodiy yuksalish talabida uzoq safarga o'tlanadi. Iroq, Shom, Xalab, Buxoro, Nishopur kabi o'z davrining ilm fan markazlarida faoliyat olib boradi. Bu davr mobaynida ko'p hukmdorlarning e'tiboriga tushib, ulardan panoh topadi, ayrimlari bilan esa keskin ziddiyatlarga borib, hatto hibsdan ham o'tirib chiqadi. Agar «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» ni diqqat bilan o'rgansak, undagi maktublar ana o'sha musofirlik yillarida yozilganiga guvoh bo'lamiz. Demak, adib 58 yil umr ko'rgan bo'lsa, asar umrining so'nggi yillarida taxminan 30 yil davomida turli munosabat bilan yozilgan maktublardan tuzilgani ma'lum bo'ladi. Shuningdek, maktublarning badiiy va uslubiy xususiyatlari bir-biriga juda o'xshash, bu esa Xorazmiyning muayyan sharoit ta'sirida yozish uslubini o'zgartirmaganini ko'rsatadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Xorazmiy o'z maktublarida turli mavzularni yoritgan bo'lib, ular hayotning har xil jabhalarini qamrab oladi. Uning siyosiy, ijtimoiy va diniy hayotda faol ishtirok etishi hamda doimiy safarlari bu xilma-xillikka sabab bo'lgan, deyish mumkin. Xorazmiy maktublar orqali o'z adabiy mahoratini namoyon etishga intilgan, badiiy nasr(saj')dagi mahorati she'riyatdagi iste'dodi bilan tenglashgan va ayrim hollarda uni to'ldirgan. Shunisi ahamiyatliki, Xorazmiy hech bir hukmdor yoki vazirga kotib bo'lib, devonxonada xizmat qilmagan. Bu esa unda o'zigagina xos bo'lgan ijodiy uslubning shakllanishiga sabab

bo'lgan. Balki u rasmiy xizmatda bo'lganida, ijodi davlat hujjatlari ichida yo'qolib ketishi yoki shaxsiy uslubi ma'lum qoliqlar doirasida qolib ketishi mumkin edi.

Xorazmiy hukmdorlar, hokimlar va lashkarboshilar bilan bo'lgan munosabatlari tufayli ularga g'alaba, bayram va lavozimga tayinlanishlari munosabati bilan tabriklar yo'llagan, ba'zan ularning saxovatpeshaligini madh qilgan. Shu bilan birga, agar qiyinchiliklarga duch kelsa yoki moliyaviy bosim ostida qolsa, soliq yig'uvchilar yoki hokimlarning nohaqligidan qo'rqmay shikoyat qilgan. Xorazmiy ko'pincha unga javob yozmagan tanishlariga tanbeh va kesatiqlar bilan xat yozgan, ajablanarlisi bu tanbehlar maqtov va faxrlanish ohanglari bilan qorishiq bo'lib, «kosa tagida nim kosa» kayfiyatida yozilgan. Agar tanishlaridan biri musibatga uchrasa, u unga xat orqali hamdardlik bildirgan, ammo ba'zi hollarda siyosiy-ijtimoiy jinoyatlarga aloqador shaxslar jazolanganida yoki ishdan chetlatilganida bu holatni ancha yopiq tarzda tilga olgan. Maktublari orasida moddiy yordam so'rash yoki do'stlik aloqalarini mustahkamlash maqsadida yozilganlari ham bor. Xorazmiy Nishopurda to umrining oxiriga qadar muallim bo'lgani uchun shogirdlari bilan doimiy aloqa o'rnatib, ularga nasihatlar yozgan, ularni yaxshi xulq-atvor va ilm yo'lida bardavom bo'lishga undagan. Ba'zan esa ularni tanbeh bilan uyaltirgan yoki ayblarini ayamay tanqid qilgan. Shuningdek, safarlari tufayli ba'zi shogirdlariga ishlarini topshirgan. U zamonasining adiblari va olimlari bilan ham aloqada bo'lgan, ba'zilarini maqtagan, boshqalarini esa tanqid qilgan. Maktublarida diniy omillar ham sezilarli o'rin tutgan. Xorazmiy shia mazhabiga mansub bo'lib, o'z maktublari orqali ushbu mazhabni qo'llab-quvvatlagan. Uning Abu Muhammad al-Alaviyga va Nishopur shialariga yo'llagan maktublari bunga misol bo'la oladi. Barcha turdagi mavzularga qaramay, uning oilasi va qarindoshlariga yozgan maktublari yetib kelmagan. Ehtimol, u bu xatlarni shaxsiy hayotiga oid bo'lgani uchun ommaga oshkor qilmagan. Biroq ijtimoiy mavqeini ko'rsatadigan xatlarini jamlab, kelajak avlodlarga-da qolishini istagan.

Xorazmiy maktublarida eng ko'p uchraydigan usullardan biri tanbeh (itob) dir. U bu usuldan juda mohirona foydalangan bo'lib, o'z maqsadlariga erishish, shuningdek, o'sha davrdagi ijtimoiy qadriyatlar va odatlarni fosh qilish uchun ishlatgan. U tanbehni ikki yo'lga olib boruvchi vosita deb bilgan: chiroyli muloqot orqali do'stlikni mustahkamlash yoki aksincha, aloqalarni butkul uzish. Masalan, u Damg'on rahbariga yozgan maktubida shunday deydi:

«Mening sizga bo'lgan sadoqatim hasad va riyo nishonlaridan pokdir. Men sizga tanbehlarimni ochiq-oydin bildiraman, javoblarimda keskinlik bor, chunki bizning munosabatlarimiz samimiyat ustiga qurilgan va ikkiyuzlamalikdan xoli. Aynan

shunday holatda tanbeh yo muloqotni mustahkamlashga, yoki aloqalarni butkul uzishga olib keladi...»[3:185].

Xorazmiy maktublarida mana shunday ochiq va keskin ohangda tanbehlar yozgan bo'lib, bu orqali o'zining yozish uslubini va adabiy mahoratini namoyon etgan.

Abu Bakr Xorazmiyning tig'dek o'tkir tili adabiy mahorati bilan qorishib kelgan, hayotining hali bizga ma'lum bo'lmagan qirralarini ochib berishi mumkin bo'lgan maktub «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» asarida «Xorazmshohga maktub» sarlavhasi bilan berilgan:

Menga u yer(Xorazm)dagi do'stlarimdan biri xat yozib, mol-mulkimning tarqalib ketgani va sheriklarimning itoatsizlik qilayotgani haqida xabar berdi. Men esa hech qachon o'ylamagan edimki, amirning muhri o'tadigan yoki hukmi ijro etiladigan yurtda nohaqlik bayrog'i baland ko'tariladi yoki zulm adolat ustidan hukmronlik qiladi.

Gap shundaki, men hech qachon u yerda na biron narsa ekib, na uni yerdan chiqargan edim. Lekin shunga qaramay, men topgan mol-mulk aynan o'sha joyda, men tug'ilib o'sgan yurtda, ota yurtimda tortib olindi. Men bu boylikni dengizlarni kesib o'tib, cho'llardan o'tib olib kelgan edim, lekin uning barchasi uyimning ostonasida yo'qolib ketdi.

Amir yaxshi biladiki, marhum otam shunday boylik qoldirganki, agar uni bir shahar ahliga berganida, ularga kifoya qilardi. Agar uni dunyodagi barcha kambag'allarga ulashganida edi, ularni boy qilardi. Ammo hayotning qilmishlari meni Xorazmda yuzma-yuz qo'yib, ochiqdan-ochiq urush qildi, yashirincha nayranglar ishlatdi. Oqibatda, men u yerdan qo'limda hech vaqo yo'q holda chiqib ketdim. Oldinlari men boylikda Ka'ba kabi mashhur edim, endi esa tosh kabi kambag'al bo'lib qoldim. Oldin bayram kunidek hurmatda edim, endi esa ehrom kiygan muhtoj kabi kambag'alman.

Meni yong'oqdek sindirishdi, bodomdek parchalashdi. Mening tug'ilgan yurtimda va oilam yashagan joyda shunday og'ir qarzlilar va xorlik yuklandiki, bu yuk har qanday og'irlikdan ham og'irroq, va bu xorlik har qanday xorlikdan ham uzoqroq edi. Mening boshimdan shunday musibatlar o'tdiki, ular yosh yigitning boshiga tushsa, u bir zumda qarigan bo'lardi. Agar bu og'irlik temir ustidan o'tganida, uni eritib yuborgan bo'lardi.

Shunga qaramay, men qaerda bo'lmay, Xorazmning sharafi hisoblanaman. Har kim meni ko'rsa, men tug'ilgan yurti maqtardi. Mening avlodimdan ekanligini bilgan odam mening ajdodlarimni hurmat qilardi.

Bugun esa men g'olibman! Allohga tasbeh aytamanki, u baland qasrlarni xarobaga aylantirdi, boylarni tuzoqqa tushirib qo'ydi, g'oliblarni g'animga aylantirdi va o'tirganlarni mingandek qilib qo'ydi.

Men kabi odam xorlanganida, o'zini yolg'iz his qiladi. O'zini yolg'iz his qilganda esa, xavfli bo'lib qoladi. Kimki chayon ustiga bossa, u chaqadi. Kimki uni og'ritsa, u tishlaydi. Kimki qilichni boshida siltab qo'ysa, o'zi ko'proq yo'qotadi.

Menga qarshi kim savdo qilsa, u savdo va tijoratni bilmaydi. U nima olib, nima berganini tushunmaydi. U nobakorlar og'ir mehnat bilan qo'lga kiritgan narsadan voz kechgan odamdir. Aqlli odamlar uxlamay bilgan narsadan u bexabardir.

Vassalomu alaykum [3: 186-187]

Ushbu maktub o'zida Abu Bakr Xorazmiyning butun hayot yo'lini ko'rsatib bergandek taassurot uyg'otadi. Xat mazmuni Xorazmiy maktubda ishora qilgan vaziyatlarga oydinlik kiritish orqali tarixiy haqiqatlarni ochiqlashni taqozo qilmoqda. Maktubning adabiy tahlili esa alohida masala bo'lib, nafaqat ushbu xat balki, butun boshli asar tarixiy va filologik tadqiqotlarga muhtoj ekanligi oydinlashadi.

Xulosa. Abu Bakr Xorazmiyning adabiy, ilmiy merosi o'zida o'rta asr Xorazm madaniyati, tarixi haqidagi qimmatli ma'lumotlarga egaligiga qaramay, o'zbek sharqshunosligida hali monografik tadqiqotlar ob'ekti bo'lmagan. Shu sababli, adib asarlarining qo'lyozma va nashrlarini topish, tadqiq etish va o'zbek tiliga tarjima qilib, xalqimizga yetkazish vazifasi dolzarblik kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2995-sonli qarori. «Qadimgi yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» // Xalq so'zi, 2017-yil 25-may.
2. «*Rasailu-l-Xavarazmiy*» asarining nashrlari:
 - رسائل أبي بكر الخوارزمي. بيروت، دار مكتبة الحياة [1970].
 - هذا رسائل أبي بكر الخوارزمي. [Shirāzī], 1301 [1884]. Bombay :
 - كتاب رسائل الخوارزمي . طوبي، محمد عبد الواحد. القاهرة المطبعة العثمانية [1895] 1312 .
 - رسائل الخوارزمي. تحقيق و تعليق موفق فوزي الجبر. التكوين للطباعة والنشر والتوزيع. 2006 .
 - رسائل الخوارزمي، محمد مهدي پورگل . تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. 2005 .
 - Rasā'il Abī Bakr al-Khuwārizmī. Muḥammad ibn al-'Abbās Khuwārizmī; Nasīb Wuhaybah Khāzin . Bayrūt : Dār Maktabat al-Ḥayāh, 1970.
 - Khuwārizmī, Muḥammad ibn al-'Abbās. Rasā'il Abī Bakr al-Khuwārizmī. [Bamb'ī, 1301 h., 1883 m.]
 - Rasā'il Abī Bakr al-Khuwārizmī. Muḥammad ibn al-'Abbās Khuwārizmī; Muḥammad Qittah 'Adawī. Qusṭantīniyah [Maṭba'at al-Jawā'ib] [1880].
3. Abu Bakr al-Xorazmiy. Rasail li Abi Bakr al-Xvarizmi. Matbuatu Al-Javaib. – Qustantiniya, 1298 hijriya (1880).
4. Абу Мансур ас-Саолибий. Ўатимат ад-дахр. Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи И.Абдуллаев. – Тошкент: Фан, 1976. – 227 б.

5. Маннонова Р. «Антология Абу Мансура ас-Саалиби «Канзу-л-куттаб» и произведения Абу Бакра ал-Хорезми в ней» nomli maqolasida Abu Bakr al-Xorazmiyning «Kanzu-l-kuttab» tazkirasida keltirilgan ayrim she'rlarini rus tiliga tarjima qilib, tahlil qilgan. (Ўзбекистонда ижтимоий фанлар журналы, 1993 йил 2-сон. – Б. 47–50).
6. И.Абдуллаев. Абу Бакр ал-Хоразмий. // «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1971йил, 6-сон. – Б. 50–53.
7. Сулаймонова Н. Абу Мансур ас-Саалибий тазкираларида Абу Бакр ал-Хоразмий ҳақидаги маълумотлар // «Meros» журналы. – Тошкент, 2019. №1. – Б. 118–123.

Mahmadrajabov Fazliddin Davlatboy o'g'li¹

BADRI CHOCHIY DEVONINING O'ZBEKISTON VA ERONDAGI QO'LYOZMALARI

THE MANUSCRIPTS OF BADRI CHOCHIY'S DIWAN IN UZBEKISTAN AND IRAN

Abstract: *Information about Badri Chochiy, who was originally born in the territory of present-day Tashkent, and later moved to India due to the situation in the country and created there, and his lyrical legacy, should be of interest to all scholars, especially Uzbek scholars.*

This article provides information about the manuscript copies of the diwan, which is considered the lyrical legacy of Badri Chochiy, stored in the libraries and manuscript funds of Uzbekistan and Iran. It provides brief information about three copies in Uzbekistan, stored in the manuscript fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies, and six copies stored in Iran, a total of nine manuscript copies of the diwan. The article was based on the research work of scholars from Uzbekistan, Iran and Tajikistan.

Badri Chochiy Movarounnahr zaminida yetishib chiqqan shoirlardan bo'lib, hijriy-qamariy VII asr oxirida (milodiy XIII asr oxiri) ko'hna Toshkent – Choch shahrida tug'ilgan va Hindistonda shuhrat topgan. Fors tilida ijod qilgan. Tazkiralari, tarix kitoblari orqali shoirning nom-u nasabi va hayoti haqida juda ham kam ma'lumotlar yetib kelgan. Oilasi va Toshkentda yashagan davri haqida hech qanday ma'lumot yo'q.

¹ Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti.
E-mail: fmd94@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8904-7491

Badri Chochiy Movarounnahrda yashagan davr mo'g'ullar bosqinidan keyingi davrga to'g'ri keladi. U davrda Hindistonda hukmronlik qilgan Tug'luqiylar xonadonining ilm-fanga bo'lgan yaxshi munosabati shoirlar, yozuvchilar, olimlar va hunarmandlarni Hindistonga safar qilishga undadi. Badri Chochiy ham, mamlakatdagi beqaror vaziyat tufayli o'z vatanini tashlab Hindistonga hijrat qiladi va o'sha davrdagi podshoh Muhammad Tug'luq xizmatiga kirishadi. Saroydagi xizmat vaqtida podshohning hurmatiga sazovor bo'ladi va unga Muhammad Tug'luq tomonidan «*faxr uz-zamon*» («zamon faxri») unvoni beriladi. Badri Chochiy hijriy-qamariy VIII asr o'rtalarida (milodiy XIV asr o'rtalari) Dehlida vafot etgan.

Badri Chochiy umrining so'ngi yillarida qasida, qit'a, g'azal va ruboiylardan tashkil topgan devon tuzadi va bu devon shoirning yagona lirik merosi hisoblanadi. Shoir qasidachilikda shuhrat taratgan bo'lib, devonining asosiy qismi ham qasidalaridan iborat va qasida uslubi bo'yicha Xoqoniy uslubining davomchisidir. Devondan o'rin olgan qasidalarning aksariyati shoh Muhammad Tug'luq madhida bag'ishlangan.

Devon nusxalari bugungi kunga qadar saqlanib qolgan. Bu nusxalar dunyoning turli mamlakatlari, jumladan, Fransiya, Angliya, Hindiston, Pokiston, Tojikiston, O'zbekiston, Eron va boshqa mamlakatlardagi kutubxona va qo'lyozma fondlarida mavjud. Quyida Badri Chochiy devonining O'zbekiston va Eronda saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari haqida ma'lumot beramiz.

Zabihulloh Safo «*Tarixi adabiyot dar Eron va dar zaboni forsiy*» («Eronda va fors tilida adabiyot tarixi») kitobida Badri Chochiy devonining kam nusxalari mavjudligini aytish barobarida, № 14072 raqam ostida Tehrondagi Milliy kengash majlisi kutubxonasida bu devonning bir nusxasi mavjudligi haqida ma'lumot bergan. Unga ko'ra, ushbu nusxa 2100 baytni o'zida jamlagan. Shuningdek, muallif hijriy-qamariy 1308-yilda (milodiy 1890-yil) Hindistonning Kompur shahrida Mavlaviy Muhammad Hodiy tomonidan nashrga tayyorlangan devon nusxasida baytlar soni Milliy kengash majlisi kutubxonasida saqlanayotgan nusxadagi baytlar soniga teng ekanligi va bu nashrni ko'rganligini ta'kidlaydi [2: 855–856].

«O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi sharq qo'lyozmalari to'plami»da berilgan ma'lumotlarga ko'ra, Badri Chochiy devonining ikki nusxasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida mavjud bo'lib, birinchi nusxa, № 238 raqam ostida va ikkinchi nusxa № 151 raqam ostida saqlanadi [6: 136–137].

A. Nosirov «Toshkent tarixida ba'zi siymolari» risolasida shoir devonining boshqa bir nusxasi haqida yozadi va bu nusxa Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida № 1052 raqam ostida saqlanishini ma'lum qiladi [4: 22]. Lekin mazkur nusxa 1954-yil nashr qilingan «O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi sharq qo'lyozmalari to'plami»da mavjud emas. Ehtimol, ushbu nusxa to'plam nashr qilingandan so'ng aniqlangan bo'lishi mumkin.

F. Haydarovning «Badri Chochiyning hayoti va ijodi» kitobida Badri Chochiy devonining uch nusxasi O‘zbekistonda saqlanishi haqida aytilgan. Ushbu kitobda berilganlar asosida quyida nusxalar haqida ma’lumot beramiz [7: 93–96].

№ 238 raqamli qo‘lyozma. Mazkur qo‘lyozmada 17 ta shoirning she‘rlari jamlangan bo‘lib, ular qatorida Badri Chochiyning she‘rlari 12-o‘rinda joylashgan. Bu qo‘lyozma Muhammad Husayn Bulg‘oriy tomonidan ko‘chirilgan. Kotib qo‘lyozma boshida, she‘rlar matnidan oldin Badri Chochiy haqida muqaddima yozgan. Ammo, u yerda shoirni Badri Jojarmiy bilan adashtirib, Badri Jojarmiy hayoti haqida yozgan. Shuningdek, shoirni Xoja Bahouddin Sohibdevonning maddohi, Majduddin Hamgar Forsiyning shogirdi deb keltiradi.

Mazkur nusxa quyidagi bayt bilan boshlanib, bu bayt shoir qit‘alaridan birining matla’sidir:

ای بر عذار مه زده از شب طپانچه ها
پروین نما به خنده دهان تو از سها
Ey bar ezār-e mah zade az šab tapānče hā
Parvinnamā be xande dahān-e to az Sohā.

Qo‘lyozmadagi ba’zi misralar tushib qolgan yoki o‘qishning imkoni bo‘lmagani uchun yozilmagan va kotib buning uchun bo‘sh joy qoldirib ketgan. Masalan, 127b sahifada bir misraning joyi bo‘sh qoldirib ketilgan va ushbu misra № 151 raqamli nusxada (59a) quyidagicha berilgan:

آن ناله ها که خواست ز دیوان رزق خویش
Ān nāle hā ke xāst zi divān rezy-e xiš,

Yana ikki o‘rinda shunday holatni kuzatish mumkin. 141a sahifada «*Koshif-ul asror*»ga muvofiq «*yek lahze dusti betavāni bedāštan*» [5: 371] va 143a sahifada «*goftamaš, šifte-ye ru-ye to gaštast delam*» [5: 396], deb o‘qiladi.

Mazkur nusxaning 140a sahifasida shoirning bir qasidasidan faqat to‘qqiz bayt keltiriladi. Matla’si quyidagicha:

وجه زر ار روی دارد چشم لولوبار من
قلب شد نقد روان زین روی در بازار من
Vajhe zar ar ruy dārad, čašm-e lo ‘lubār-e man,
yalb šod nayd-e ravān z-in ruy dar bāzār-e man.

Baytlar keltirilgandan so‘ng, kotib bu yozilgan bir necha bayt qasidaning matla’si bo‘lib, qasidadagi umumiy baytlar soni o‘ttiz to‘rttadir...(140a).

Bundan shuni aytish mumkinki, ushbu nusxa boshqa bir nusxadan tanlab ko‘chirilgan.

Mazkur nusxada shoirning she‘rlaridan 37 qasida, 18 qit’a, 7 g‘azal, 13 tag‘azzul birga aralash holda kelgan va nusxa oxirida 10 ta ruboiy muayyan tartibda berilgan. Shoirning ruboiylari quyidagi bayt bilan boshlanadi:

ای گل به رخت زحمت خاری نرسد
وی جان ز می لبت خماری نرسد
Ey gol, be roxat zahmat-e xāri narasad,
V-ey jān zi mayi labat xomāri narasad.

Mazkur qo'lyozma o'lchami 21,5x26,5 sm va shoirning she'rlari 126b–144b sahifalarida berilgan. Qo'lyozma juda chiroyli nasta'liq xatida yozilgan bo'lib, shoirning she'rlari ikki ustun qilib 20-21 baytdan berilgan. Nusxa hijriy-qamariy 1270-yil (milodiy 1854-yil) ko'chirilgan.

№ 151 raqamli qo'lyozma. Ushbu nusxaning o'lchami 16x22 sm bo'lib, 73 varaqdan iborat. Qo'lyozmada sarg'ish rangli qog'ozdan foydalanilgan. Qo'lyozma shikasta nasta'liq xatida yozilgan va o'qishga juda qiyin. Har bir sahifada shoirning she'rlari ikki ustun qilib 14-15 baytdan berilgan. Barcha sahifalarda hoshiya va satrlar orasida she'rlar tarkibidagi tushunishga qiyin bo'lgan so'zlar izohi kotib tomonidan berilgan. Mazkur nusxa taxminan XVIII asrda Hindistonda ko'chirilgan.

№ 1052 raqamli qo'lyozma. Yuqorida aytganimizdek, mazkur nusxa kataloglarda qayd etilmagan. Ushbu nusxaning o'lchami 13x22 sm bo'lib, 58 (1a-58b) varaqdan iborat. Lekin kutubxona mas'ullari bu nusxaning hajmini 80 varaq deb aytganlar. Qo'lyozma qog'ozi sarg'ish rangda bo'lib, o'qishga juda oson nasta'liq xatida yozilgan. Har bir sahifada shoirning she'rlari ikki ustun qilib 17 baytdan joylangan. Ba'zi sahifalarda hoshiya va satrlar orasida kotib tomonidan she'rlar tarkibidagi tushunishga qiyin bo'lgan so'zlar izohi berilgan. 1a va 9a sahifalarda ushbu qo'lyozma saqlanayotgan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondining muhri mavjud. Shuningdek, 3a, 11a, 19a, 35a, 51a sahifalarda doira shaklidagi muhr tasvirini ko'rishingiz mumkin. Lekin, muhr ichidagi yozuv xiraligi sababli uni o'qishning imkoni bo'lmadi. Mazkur nusxada Badri Chochiyning faqat qasida va qit'alari berilgan bo'lib, ular muayyan tartibda emas, balki aralash holda ko'chirilgan. Qo'lyozma quyidagi bayt bilan boshlanadi:

زردۀ شمشادوش سرکش مهتن عيان
آبخور او به هند تاختنش تا خطا

*Zarde-ye šamšādvaš sarkaš-e mahtan ayān,
Ābxor-e u be Hend tāxtanaš tā Xitā.*

Mazkur nusxadagi birinchi qit'aning matla'si quyidagicha:

ای محمدفر و حیدردل و عباس شکوه
آبنین آب و موید ید و جمشید لوا

*Ey Mohammadfar-o Heydardel-o Abbāsšokuh,
Ābtināb-e movayyadyad-o Jamšidlavā.*

Qo'lyozma ko'chirilgan sana ma'lum emas. Ammo, qog'ozning turi va kitobat tarzidan XVIII asr oxirida ko'chirilganligini taxmin qilish mumkin.

Ahmad Munzaviyning «Forscha qo'lyozma nusxalar katalogi»da berilgan ma'lumotlarga ko'ra, yana bir nusxa va mavjud devon qo'lyozmalarining eng qadimgisi Pokistonda, Panjob universiteti kutubxonasida saqlanadi. Mazkur nusxa hijriy-qamariy 1031-yilda (milodiy 1621/1622-yil) kitobat qilingan. Lekin bu nusxa hozirda bizning ixtiyorimizda mavjud bo'lmaganligi uchun, u haqida ma'lumot berolmaymiz.

A.M. Gitifo'ruz o'zining «Badri Chochiy devoni» kitobida shoir devonining Eron kutubxonalarida saqlanayotgan to'rt nusxasi haqida ma'lumot bergan bo'lib, mazkur nusxalar kitob muallifi tomonidan nomlangan [1: 51–54]. Quyida kitobda berilgan ma'lumotlarga tayangan holda mazkur nusxalar haqida qisqacha ma'lumot beramiz.

«PO» nusxasi: ushbu nusxaning asli Parij milliy kutubxonasida saqlanadi va uning tasviri № 1309 raqam ostida Tehron univeristeti Markaziy kutubxonasida mavjud. Mazkur nusxa hijriy-qamariy 1042-yilda (milodiy 1632/1633-yil) kitobat qilingan va uning oxirgi sahifasida quyidagi satrlar keltirilgan:

نسخه دیوان بدر به تاریخ چهارم جمادی الاولى سنة 42... در ... تحریر یافت

Nosxe-ye divān-e Badr be tārix-e čahārom-e jamādiyal avvali sane-ye ...42 dar ... tahrir yāft.

Muallif fikricha, ushbu satr baytlar orasida berilganligi uchun A.Munzaviy e'tiboridan chetda qolgan va katalogda mazkur nusxa haqida kitobat sanasini ko'rsatmasdan ma'lumot bergan.

Mazkur qo'lyozmadan tayyorlangan tasvir qora fonda va yozuvlari oq bo'lib, undan foydalanish birmuncha qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Bu nusxada Eronda saqlanayotgan boshqa nusxalarga nisbatan bir necha qasida kamroqdir. Nusxaga kirmay qolgan ba'zi qasidalar keying kotiblar tomonidan hoshiyaga yozib kiritilgan. Ushbu nusxaning o'ziga xosliklari haqida aytadigan bo'lsak, quyidagilarni keltirishimiz mumkin: 1. Ba'zi so'zlarga satr osti va satr usti harakat belgilari qo'yilgan; 2. Asosiy matndan tashqari nusxa hoshiyasiga boshqa bir yozuv bilan juda foydali ma'lumotlar bitilgan; 3. Ba'zi so'z va iboralar boshqa nusxadagi variantlari bilan berilgan. Nusxada ba'zilar belgisi va ba'zilar belgisiz tarzda keltirilgan. Lekin, nusxadagi chalkashliklar sababli qaysi variantni asl kotibning o'zi yozganligi ma'lum emas. Yoki, qaysi variant eng oxiri bo'lib yozilganligini aytish qiyin; 4. Juda kam holatda ba'zi bir so'zlarga tuzatishlar kiritilgan bo'lib, bunda kiritilgan tuzatishlarni hisobga olgan holda birinchi yozilgan variantni taxminan ko'rsatish mumkin.

«O» nusxasi: bu nusxa Malik kutubxonasiga tegishli bo'lib, № 5613 raqam ostida saqlanadi. Uning oxirgi sahifasida quyidagi satrlar keltirilgan:

«در کتابخانه نواب مستطاب جهانبانی سلالة دودمان چنگیزخانی، نقاوه خاندان قآانی رحمانقلی سلطان بن رستم محمدخان مرقوم قلم شکسته گردید تحریر فی شهر ذی قعیده الحرام سنة هزار و هشتاد و هشت، کاتب العبد محمد حافظ غفر الله ذنوبه و ستر عیوبه»

Dar ketābxāne-ye navvāb-e mostatāb-e jahānbāni-ye solāle-ye dudmān-e Čangizxāni, nayāve-ye xāndān-e yā'āni Rahmānyolī Soltān bin Rostam Mohammadxān marḡum-e ḡalam-e šekaste gardid. Tahrir fi šahr-e ziqā'idat-ol-harām sane-ye hezār-o haštād-o hašt, ketāb-ol-'abd Mohammad Hāfez ḡafarullāh zunubahu va satar uyubahu

Mazkur nusxa o'lchami 14,8x26,6 sm bo'lib, 72 varaqdan iborat va har bir sahifada 15 qatordan shoir she'rlari o'rin olgan. Bu nusxani ko'chirgan kotib chiroyli xatga ega bo'lgan va ba'zi o'rinlarda kitobat san'atining bezak qoidalariga rioya qilgan holda, so'zlardagi nuqtalarning sonini kam yo ko'p

qilgan. Lekin, bu holat o'quvchini chalg'itadi va nusxani to'g'ri o'qishga xalaqit beradi.

«ML» nusxasi: ushbu nusxa hijriy-qamariy 1241-yilda (milodiy 1825/1826-yil) kitobat qilingan. Mazkur nusxa ham Malik kutubxonasi qo'lyozmalar fondida bo'lib, № 5555 raqam ostida saqlanadi. Uning o'lchami 15x20,9 sm bolib, 73 varaqdan iborat va har bir sahifada shoir she'rlari 14 qatordan berilgan.

Nusxada xatolar juda ham kam. Ushbu qo'lyozma Badri Chochiy devonining eng oxirgi ko'chirilgan nusxalari sirasiga kirsam ham, uning holatidan boshqa bir qadimiyroq va yaxshiroq nusxadan ko'chirilganligi ko'rinib turibdi.

Muallif, yuqorida ko'rsatilgan Malik kutubxonasida saqlanayotgan har ikki nusxa haqidagi ma'lumotlar «Malik kutubxonasi qo'lyozma kitoblar katalogi»dan olinganini qayd etadi.

«MJ» nusxasi: mazkur nusxa № 956 raqam ostida Islom kengashi majlisi kutubxonasida saqlanadi. Uning oxirgi sahifasida quyidagi matn kelgan:

«تحریر این کتاب در روز پنجشنبه پونزدهم ... سنه 1249»

Tahrir-e in ketāb dar ruz-e panjšanbe punzdahom-e ...sane-ye 1249»

Boshqa bir o'rinda quyidagicha kelgan:

«دیوان بدر چاچی در دارالخلافة تبریز بحسب الحکم نوشته شد نویسنده اش میرزا علی اکبر تفرشی تحریر این

در روز پنجشنبه پونزدهم ذی قعیده سنه 1249»

Divan-e Badr-e Čāči dar dāroxlāfe-ye Tabriz behasb-ol-hokm nevešte šod, nevisandeaš Mirzā Aliakbar tafreši, tahrir-e in dar ruz-e panjšanbe punzdahom-e ziqā'ide sane-ye 1249

U boshqa nusxalarga qaraganda to'liqroq bo'lsa-da, oxirgi ko'chirilgan nusxalardan hisoblanadi, chunki 41-qasida faqat mana shu nusxada kelgan. Muallifning fikricha, ba'zan boshqa nusxalarda tushunarsiz va mavhum bo'lgan so'zlar ushbu nusxada soddarog'iga almashtirilgan.

Erondagi kutubxonalarda saqlanayotgan Badri Chochiy devonining qo'lyozmalarini qidirish natijasida yana bir nusxani topishga muvaffaq bo'ldik. Bu nusxa haqida, oldingi tadqiqotlarda hech qanday ma'lumot mavjud emas va shu paytgacha ma'lum bo'lmagan.

Mazkur nusxa № 2550 raqam ostida Tehron universiteti markaziy kutubxonasi va hujjatlar markazida saqlanadi, unga «devon» nomi berilgan. Muallifi sifatida Faxr uz-zamon Badri Chochiy ko'rsatilgan. Nusxa o'lchami 13x22 sm bo'lib, 137 sahifadan iborat. Har bir sahifada shoir she'rlari ikki ustun qilib 14 qatordan berilgan. Qo'lyozmaning muqovasi qattiq kartondan ishlangan va ustki qismi qizil fonda bo'lib tartib bilan mayda yashil rangli gullar bilan bezatilgan.

Nusxaning birinchi betida Badri Chochiy devoni va uning ahamiyati hamda shoirning o'zi haqida qisqacha ma'lumot keltirilgan. Anu shu o'rinda ma'lumotlar berilishidan oldin devon ikki ming baytdan iborat ekanligi qayd etilgan. Har bir beti raqam bilan sahifalangan. Birinchi sahifaning so'ngida «Universitet markaziy kutubxonasi 1328» yozuvlari tushirilgan ikkita turli xil rangdagi bir xil muhr mavjud. Xuddi shu kutubxona muhri turli xil sahifalarda

yana o'n uch o'rinda kelgan. Ba'zi o'rinlarda baytlarda kelgan shaxslar va nomlar hoshiyada qizil va qora rangli siyoh bilan izohlab ketilgan.

Ushbu nusxadan hijriy-shamsiy 1389-yil obon (milodiy 2010-yil noyabr) oyida elektron shakl uchun nusxa olingan va bu nusxaning elektron shakli bizda mavjud. Lekin qo'lyozma so'ngida kutubxona muhri bilan nusxadan mikrofilm olingan sana sifatida hijriy-shamsiy 09.12.1371 (milodiy 28.02.1993) ko'rsatilgan.

Mazkur nusxa Badri Chochiy she'rlarining kulliyoti hisoblanib, qasida bilan boshlangan va birinchi bayti quyidagicha:

حمد آن سلطان عالم را که عالم پرورست
انس او در داه ایمان انس جان را رهبر است
hamd ān sultan-e ālam rā ke ālamparvarast,
ons-e u dar rāh-e imān ens jān rā rahbar ast.

Xulosa. Badri Chochiy qalamiga mansub devon nusxalari Zabihulloh Safo aytganidek, unchalik kam emas. Ushbu maqolada, oldingi tadqiqot ishlaridan foydalangan holda faqat O'zbekiston va Eronda saqlanayotgan to'qqizta qo'lyozma haqida ma'lumotlar berdik. Bunda devon qo'lyozmalarining eng qadimgisi – tasviri № 1309 raqam ostida Tehron univeristeti markaziy kutubxonasida mavjud bolgan, asli Parij milliy kutubxonasida saqlanuvchi qo'lyozma ekanligi aniqlandi. O'zbekiston va Eronda saqlanayotgan hozirda ma'lum bo'lgan qo'lyozmalar orasida shoir yashagan davrda ko'chirilgan nusxa mavjud emas.

Badri Chochiyning qo'lyozmalari uning vafotidan keyin ham turli asrlar davomida Hindiston, Pokiston, Xuroson va Movarounnahr o'lkalarida kitobat qilingani bu shoirning ijodi keyingi davrlarda ham adabiyot va she'riyat ixlosmandlarini o'ziga jalb qilganini ko'rsatadi. Shuningdek, uning qasidalariga mashhur «G'iyos ul-lug'ot» muallifi G'iyosiddin Rompuriy va boshqa she'rshunoslar tomonidan sharh yozilishi uning asarlari o'zining teranligi bilan boshqa ijodkorlardan alohida ajralib turgani, Sa'diy Sheroziy, Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziylardek buyuk ijodkorlar kabi turli izoh va talqinlarga sabab bo'lganini ko'rsatadi. Shu sababli, Badri Chochiy asarlarining qo'lyozmalarini to'plash, tadqiq etish va nashrga tayyorlash dolzarbligicha qoladi. Keyingi tadqiqotlarimizda bular haqida batafsil to'xtalish niyatida hozircha shu fikrlar bilan kifoyalanamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алӣ Муҳаммад Гитифуруз. Девони Бадри Чочӣ. – Техрон, 1387/2008. – 673 с.
2. Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар забони форсий. Чилди 3, бахши дуввум. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, ҳ. 1346. – С. 852–868.
3. Қодирова М. Бадр Чочий даври ва ҳаётига оид//«Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, №3. – Тошкент, 1966. – Б. 69–71.

4. Носиров А., Муниров Қ., Ирисов А. Бадри Чочий//Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Тошкент: Фан, 1983. – 22 б.
5. Ромпурӣ, Ғиёсиддин Муҳаммад. «Кошиф-ул асрор» ёхуд Шарҳи қасоиди Бадри Чоч – Лакҳнав, 1898.
6. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Том II. – Ташкент, 1954.
7. Ҳайдаров Ф. Рӯзгор ва осори Бадри Чочӣ. – Душанбе, 2002. – 174 с.

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI	3

TARIXSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK

Allayeva N.A. Bobojon Safarovning «Xorazm xonliklariga tegishli tarixiy materiallar» asari borasida	5
Пуговкина О. Дневники О.Н. Маллицкой: об эпохе и судьбе русской интеллигенции	9
Mehti-zade S.Ç. Azərbaycan 'ın ortaçağ kentleri Evliya Çelebi 'nin «seyahatname»sinde	16
Aminov H.A. Ismoil Gaspiralining «Turkiston lamosi» asari haqida.	22
Muhammaminov S.M. Movarounnahrda mug 'ullar davriga oid qozilik ishlarini yuritishga doir ikki asarning qo 'lyozmalari xususida	29
Lutfillayev H.M. Temuriylar davri tafsirlarida moturidiylik ta 'limoti	35
Abdupattayev M.M. Ibn Xaldunning «Muqaddima» asarida yahudiylar va xristianlik dini rohiblari funksiyalarining yoritilishi	39
To'rayev L.A., Nizomova N.Q. Mahmud Zamaxshariy «Rabi' al-abror» asarining Yevropadagi qo 'lyozmalari tavsifi.	42
Jaynarov O.H. O 'zbekiston Milliy arxivining R-904 fondi advokatura tizimida o 'tkazilgan «tozalash» siyosatini yoritish manbasi sifatida.	50
Musametov B.E. Ibn Sinoning «Yurak dorilari» nomli risolasining 12-fasli haqida	55
Abdurazzoqova-Abduraxmonova Y.M. «Fotuhati shohiy» asari XVI asr Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlarni o 'rganishda muhim manba sifatida.	61
Faromarzi F., Vohidova M. Esdaliklar tarixiy manba sifatida (Mirzo Rahimbekning «Esdaliklar» asari misolida).	66
Fayzullayev F.E. Fazlulloh Ibn Ruzbehonning «Suluk al-muluk» asarining tadqiqi va tasnifi	76
Kuranbayeva U. Bir jumlada ikki asr tarixi bayoni.	81
Mamadjanov A.A. «Tuhfat al-xoniy» Mang 'itlar davri etnik hayotiga oid muhim manba	85
Murodova R.D. O 'zbekiston muzeylarida restavratsiya laboratoriyalarining tashkil topishi	91
Nasirillayeva N.F. Abdulla Nosirov yozma merosi va uning tasnifi	97
Ostonov J.D. Markaziy Osiyoning islomlashuviga bag 'ishlangan fransuz tilidagi ba 'zi tadqiqotlar	105
Xidirova G.R. «Tarixi Rashidiy» asarida gidronimlar tavsifi	112
Хуснутдинов Ф.Р. Утерянный автограф зачётного сочинения А.Э. Шмидта о четверостишиях Хафиза	117
Чориев Ш.Х. Источнико-архивоведческий анализ банковского дела Туркестанского генерал-губернаторства	121
Saparov S.X. O 'zbekistonlik olimlarning kidariylar bo 'yicha tadqiqotlari.	129

Ishiyama M. <i>The articles of Zarif Bashiri in The Turkistan Communist Party Newspaper «Turkiston».</i>	134
Идиев А. <i>Китобат ул-атфол: Вклад Махмудходжи Бехбуди в развитие образования в Туркестане</i>	143

MARKAZIY OSIYO TARIXI

Sultonov O‘.A. <i>Turkiston xonliklari saroy devonxonasi shakllanishi masalasiga doir.</i>	149
Rahimov K.R. <i>O‘rta asr Buxoro kutubxonalari tarixidan.</i>	157
Jamolova D.M. <i>Hoji Muin publitsistikasida Turkiston tarixi masalalari.</i>	162
Azizpour Sh. <i>Persian-Central Asian artistic encounters on The Silk Road: Bandian & Panjikent in visual dialogue</i>	169
Axmatov A. <i>Buxoro jadid adabiyoti vakillarining 1917–1920-yillardagi taqdiri.</i>	178
Djumaniyazova F. <i>Ilk «Turkon» Xotun – Xunak Xotun yoki Qabaj Xotun, Xunakxudot – Buxoroning ilk o‘rta asr turkiy hukmdorlari.</i>	182
Ismoilov Sh.Z. <i>X–XI asrlarda Xorazm aholisining etnik va diniy tarkibi (manbalar tahlili asosida).</i>	189
Misa H.R. <i>O‘rta asrlardagi Markaziy Osiyo tarixshunosligi va manbashunosligi bo‘yicha yangi tadqiqotlar: savdo aloqalari va iqlimshunoslik misolida.</i>	195
Karimov Sh.Sh. <i>Qo‘shvazirlik – Temuriylar davlat boshqaruvidagi o‘ziga xos tizim.</i>	200
АДИЛОВ ДЖ. <i>Герб Туркестанского генерал-губернаторства: история создания и его семантика.</i>	206
Aslonova A.A. <i>Buxoro adiblarining pedagogik faoliyati.</i>	213
Ermatova M.A. <i>Amudaryo bo‘limining mahalliy sud tizimida ayollarning o‘rni</i>	217
Hamrayev S. <i>Enazar elchi madrasasini Yekaterina II qurdirganmi?</i>	222
Jumaeva N.A. <i>From the history of the farming culture in Lower Zarafshan oasis (during late XIXS and early 20s).</i>	228
Nosirov Sh.O‘. <i>Buxoro amirligidagi aprel voqealarida Mahmudxo‘ja Behbudiyning ishtiroki</i>	237
Quvvataliyev U.B. <i>Bo‘lat Soliyevning «O‘rta Osiyo tarixi» asari haqida</i>	241
Suvonkulov M. <i>Jizzax vohasi «turk» guruhining moddiy madaniyati (kiyim-kechak va uni tayyorlash asboblari misolida)</i>	246
Toshtemirova Sh.Sh. <i>Avestoda ayollar: muqaddas obraz, ijtimoiy mavqe va unutilgan tenglik</i>	253
G‘oyibnazarova M.O‘. <i>Mahmudxo‘ja Behbudi: urf-odat va an‘analar haqida.</i>	259
To‘rayeva G.B. <i>O.A. Suxareva tadqiqotlarida Buxoro shahrida suv ta‘minoti, hovuzlar va bog‘lar joylashuvi haqidagi ilmiy-tarixiy mulohazalar</i>	264

ISLOM SHUNOSLIK

Usmanov I.S. <i>Hanafi mazhabida shar'iy hiylalar.</i>	272
Ismatova N.A. <i>Buxoro amirligida pul vaqflaridan foydalanish amaliyoti (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari)</i>	280
Мирджалалова Э.Р., Шарипова Г.У. <i>Проблема понимания и внедрения термина «Арабо-мусульманская культура» в исторических и исламоведческих дисциплинах</i>	284
Jumaniyozov M.D. <i>«Kifayatu-n-nahw fi ilmi-l-e'rāb» asarida Qur'oni karim oyatlari va hadislar tahlili.</i>	291
Jo'rayev M.X. <i>Islom ilmlari tarixida hadis ta'limi.</i>	304
Mirzayev N.M. <i>Homidxo'ja Buxoriyning ilmiy merosi xususida.</i>	310
Dadamirzaev M.O. <i>Mavlono Sobitxonto'ra Namangoniy – Farg'ona fiqh maktabi vakili.</i>	315
Salimova D.A. <i>«Al-Isloh» jurnalida bank muomalasiga oid masalalar muhokamasi.</i>	320
Samsakova H. <i>Naqshbandiya-mujaddidiyaning Toshkent tarmog'i: Abdulmajidxon Eshon silsilasi.</i>	326
Sayfullaev M.S. <i>«Al-Izoh» jurnalining Turkiston matbuotidagi o'rni.</i>	330
Yunusova S.O. <i>«Al-Isloh» jurnalida «kiyim va qiyofat» mavzusi muhokamasi</i>	334
Hamdamova Sh.V. <i>Shayx Kamoliddin Husayn Xorazmiy – kubraviya tariqatining yetuk namoyondasi.</i>	341

XORIJIY SHARQ MAMLAKATLARI TARIXI

Karimov B.R. <i>O'rtaturk tili va o'rta tabiiy yozuv tizimining turkiy tamaddun tillari rivojida o'rni</i>	347
Yanar C. <i>Türk dünyası doküman mirasında samsun yöresi dokümanlarından bazı nakışlar (elibesinde, koçboynuzu, sandık, çakmak, çapraz).</i>	353
Пилипчук В.Я. <i>К истории басмыльской государственности.</i>	363
Memmedova M.N. <i>Azərbaycan və özbək xalq kültüründə doğum ritüelleri</i>	365
Özkurt K. <i>From context to text: The foundation inscriptions of the tombs of the two enemy brothers Amir Timur and Yıldırım Bayezid</i>	378
Тохтиев Ш.Р. <i>Социальная реклама и тематические особенности рекламного текста социальной направленности в Иране</i>	391
Xodjimuratova D.S. <i>Eron tarixida islom inqilobini eksport qilish tajribasi va uning oqibatlari.</i>	398
Kamoliddinov F.B. <i>Qirg'iziston va Ko'rfaz arab davlatlari: tarixiy aloqalar va zamonaviy hamkorlikning rivojlanish masalalari</i>	404
Nurumbetova S.R. <i>Afg'onistonda islomiy yo'nalishdagi ilk siyosiy tashkilot «Musulmon yoshlari»ning vujudga kelish tarixi</i>	409
Tojiev D.B. <i>Consultative meeting of Central Asian state leaders: historical context and future prospects</i>	413

Xamdamov E.I. <i>Ziyo Go'kalp qarashlarida ixtiyoriy hayotni tushunish</i>	421
Xomidov D.I. <i>Jamoliddin Afg'oniy diniy-falsafiy qarashlarining</i> <i>Nosirxon To'raga ta'siri</i>	428
Yuldashov Sh.A. <i>XX asrning birinchi yarmidagi</i> <i>Sharqiy Turkiston madaniy hayoti</i>	432
Шаймергенова Г.А., Байдаров Е.У. <i>Перспективы развития ШОС в</i> <i>контексте Казахстанско-Китайского стратегического партнерства</i>	437

FILOLOGIYA

To'xliyev B., Qurbanboyeva Z. <i>Ayyub – o'zbek adabiyoti tarixidagi</i> <i>yangi nom</i>	443
Eshonova S.N. <i>Devonlar yig'ma matni: talqin va yondashuvlar</i>	450
Kasimova S.A. <i>Masallarda karaçuha imgesinin epik-mifoloji anlam özellikleri . .</i>	455
Madaliyeva O.R. <i>Alisher Navoiy «Badoyi' ul-bidoya»si qo'lyozmalari:</i> <i>alif harfiga qofiyalanuvchi g'azallarning matn tafovutlari</i>	462
Mehman A.H. <i>The creation of the Turkic peoples' novel in the context of world</i> <i>literature.</i>	481
Rahmatova G.O. <i>«Devonu lug'ati-t-turk»da keltirilgan she'rlarni tadqiq etish</i> <i>usullari.</i>	487
Sulaymonova H.M. <i>«Rasailu-l-Xavarazmiy» asari arab epistoliar adabiyoti</i> <i>namunasi sifatida</i>	493
Mahmadrajabov F.D. <i>Badri Chochiy devonining O'zbekiston va Erondagi</i> <i>qo'lyozmalari</i>	499

AKADEMIK UBAYDULLA KARIMOV
TAVALLUDINING 105 YILLIGI MUNOSABATI
BILAN O‘TKAZILGAN XALQARO ILMIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI
TO‘PLAMI

*O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti
direktori huzuridagi Kengashining 2025-yil 8-apreldagi 4-sonli
majlisi qarori asosida nashrga tavsiya etilgan.*

Manzil: Toshkent shahri Mirzo Ulug‘bek tumani Mirzo Ulug‘bek ko‘chasi 79.
Telefon: +998 71 262 54 61.
Faks: +998 71 262 52 77.
E-mail: berun1@academy.uz

